

MEGNYITÓ BESZÉD.

Felolvastatott 1925 január 25-én, a Magyar Társadalomtudományi Társaság alakuló ülésén.

Az elnöki széket elfoglalva hálásan köszönöm úgy a magam, mint az egész tisztikar és a választmány nevében azt a bizalmat, mellyel bennünket az immár megalakult társulat élére állítottak. Ami az én személyemet illeti, talán a látható jó igyekezetet honorálták bennem — és nem is fog hiányozni — s ezen felül legfőlebb azt a körülményt, hogy szaktudásom szűkebb körét időközönként elhagyva, történet- és kultúrfilozófiai kérdésekkel is foglalkoztam. Választásukban talán az az elméleti meggyőződés vezette az urakat, hogy a végső cél és eredmény szögekből nézve minden társadalomtudománynak, bármely részével foglalkozzék is a társas életnek, a kultúrfilozófia egészébe kell harmonikusan beleolvadnia.

Az élet egy, amelyet csak ebben az egységében lehet megérteni és célja is csupán egy, melyet legáltalánosabb módon a kultúra szavával jelölünk. Többnyire kissé széles értelemben használják e szót, midőn a tudomány és művészet ápolására, iskolák létesítésére szorítják jelentését. A tudománynak le kell tennie erről a szűkkeblüségről, mert mindaz kuktára, ami emberi élet-céljaink szolgálatában képességeink és értékeink gyarapodását jelenti. A gazdasági és politikai élet küzdelmei, eredményei ép úgy a kultúra körébe tartoznak, mint a laboratórium magánya; A társas mozzanat — példáinkból láthatjuk — nagyon különböző lehet a különböző kultúrjelenségekben; de hiányozni seholsem hiányozhat. Nehéz lenne a kultúra fogalmának olyan meghatározását adni, amelyben az életközösség és nyilvánosság gondolatát nélkülözzük. Nem végez kultúrmunkát az a tudós, aki csak magának dolgozik. A reflexió is csak akkor tudja az élet és történet tüneteinek megmagyarázni, ha annak összes társas feltételeit számbaveszi.

Magukat a társas mozzanatokot kétségkívül különválasztva is szemlélet tárgyává tehetjük: a szűkebb értelemben vett szociológiába társadalmi formák tana ezzel foglalkozik. De maga a társulás — elvontan elgondolva — seholsem öncél; ha nem adott kényszerűség, úgy mindenkor csak egy célképzetnek, egy tartalomnak kedvéért történik. S e tartalmi értékek hierarchiájában az utolsó szó mindenütt a kultúra eszméjére utal.

Mi a társas életnek *ezt az egészt* — változataiban, különböző részeiben és irányaiban — tudományos módon akarjuk vizsgálni. Társulatunk első sorban tudós társaság, amely az igazságot keresi, függetlenül a gyakorlati szempontoktól, a szabad kutatás számára követelt függetlenségnek teljes igényével. Itt ugyan rögtön felhangzik a kétkedés szava: lehet-e a mi területünkön és épenséggel egy nacionalista világnézet körében tiszta igazságról, tudományról beszélni? Nem egyformán jogosultak-e, mert csak érzelmi alapon okolhatók meg, de észszerűen nem bizonyíthatók be, a különböző világnézetek? A nacionalizmus ép úgy, mint a nemzeti érzéseket leküzdő, tagadó, de megint csak más érzelmekre támaszkodó kozmopolitizmus? Kétségkívül, emberi természetünk irracionális elemeinek mi is meghozzuk a tributumát, midőn a nemzeti gondolatot fogadjuk el vezérünknek. De *a közvetlenség, a természetesség* mi mellettünk szól, valaminthogy azon másodfokú *racionális okok* is mellettünk szólanak, melyek-vel alapérzésünket alátámaszthatjuk. Minden kultúra első sorban nemzeti, nincsen egyetemes kultúra, amely ne a nemzetinek talajából bontakoznék elő. Még Goethe nagyságát is végső fokon az ő német volta határozta meg és nem törekvése: az általánosan emberire, amelyet hibásan görögnek tartott és nevezett. Hiába vitte nemzetietlen indifferentizmusát addig a határig, hogy midőn bejárta a német-francia küzdelmek csatateréit, csak ásványtani és morfológiai kutatásokra tartotta alkalmasnak az ágyúgolyókat és koponyákat. Költői értéke mégis csak a német lélekből fakadt s a polgárnak érdektelenségét, melyet a teljesség gondolatából, az egész ember ideáljából tekintve is tévesnek kell mondanunk, csak az a körülmény tette tűrhetővé, hogy a német géniusz rajta kívül Fichtét is teremtett, akik csatasorba tudták állítani az ifjúságot a nemzeti függetlenség szolgálatában.

Ami ellen társulatunk küzdeni fog, azt nem mi, azt ellenségeink sűrítették *a radikalizmus* kifejezésbe. Nem könnyű megmondani, hogy mi minden „radikális”. Talán a mi szempontunkból,

amely az elfogulatlan tudomány szempontja, a leghelyesebben úgy határozhatnók meg e fogalmat, hogy radikálisoknak azon törekvéseket minősítjük, amelyek a társas-történeti valóság "feltételeinek hibás megítéléséből indulnak ki s ez alapon hibásan támasztanak követelményeket a társas-politikai életnek fenntartása vagy megváltoztatása tekintetében. Tehát radikális az az individualizmus, amely nem számol a társas lét tényezőivel s így a legszélsőbb szabadelvűségnek, az anarchiának irányában tolódik el; de másrésről minden olyan szocializmus is radikális, amely nem veszi az *egyéni* erőket s ezeknek örök igényeit a kellő mértékig tekintetbe. Radikalizmusnak tartjuk majd azt a felfogást, amely az anyagot, a testet szeretné a szellem elébe-fölébe helyezni, ami végeredményben emberi idealizmusunk helytelen tagadásához vezet; de radikálisnak nevezhetnők azt az utópizmust is, amely az anyagi feltételek ismerete, számbavétele nélkül keresi eszményeinek megvalósulását. Meghatározásunk értelmében a nemzeti elfogultságnak és a történelmi megkötöttségnek érzelmi radikalizmusáról is lehetne beszélni; de figyelmünk mindenek előtt azon *értelmi radikalizmus* felé fordul majd, amely legfőbb hibájaként helyre, időre, népre, hagyományra tekintet nélkül törekszik azon eszméit valókra váltani, melyeket „progresszíveknek“ nevez ugyan, de amelyek nagyon gyakran a kulturális célok és igények demokratikus lefokozásánál nem jelentenek egyebet. Mert progresszióról csak az beszéljen, aki a haladás feltételeiről is gondoskodik; e feltételek meg a fejlődés törvényeihez vannak kötve. A történeti erőknél, a hagyománynak lekicsinylésével nem tehet progresszív politikát hirdetni; a társas élet és fejlődés organikus képe helyett a gyökértelen ideák kuszasága lebeg itt a szociológus szeme előtt. A *történelmi*, helyesebben a *társadalmi realizmusnak* tudományos fegyvereit fogjuk majd minden efajta radikális gondolattal és kísérletezéssel szembeszögezni. Majd részletesen megállapítjuk, hogy a közelmúltban mi szerepe volt a radikális irodalomnak az események történetében, s mindenképen azon leszünk, hogy a jövőben ne legyen szükségünk az ilyen irodalomtörténeti regisztrálásra.

Újból hangsúlyozom: haladni és nem maradni akarunk, már csak azon fejlődési parancsnak engedelmességgel is, amely történetfilozófiánk szerint az emberi nemnek végzete, jószerencséje is egyúttal. Kultúrpolitika a legáltalánosabb célunk (ebben a gazdaság és a tudomány céljai egyaránt bennfoglaltatnak) s a kultúr-

politika szükségképen haladást jelent; mert fordítva is állíthatjuk; csak az haladás, ami kultúrát jelent. Igyekezetünk korántsem, merül majd ki a konzerváló tényezők tiszteletében, s ez nem fog vakokká tenni sem a hagyomány elégtelenségével, sem a hagyományos magyar politika hibáival szemben. Részt kérünk majd a tudomány és technika időközi vívmányaiból, a művészi és erkölcsi érzék fejlődéséből, a közigazgatás tökéletesedéséből, a mind fejlettebb és igazságosabb gazdasági életből, mert az emelkedés é munkájában — kiki hajlama és tehetsége szerint — aktív szerepet óhajtunk vállalni a magunk részéről is. Nem a kultúrarisztokratának gögös kizárólagosságával műveljük majd a műveltséget, de mégis avval a meggyőződéssel, hogy minden népszerűsítésnek csak addig van értelme, értéke, amíg az emberi szellem legfőbb eredményeit a maguk teljes tisztaságukban engedi ragyogni. A tudomány és. művészet terjesztése ne legyen a tudományos és művészeti célok lefokozásával egyértelmű. Hogy nem „nyugatiaskodva“, nem idegentől kért jelszavakkal törtetünk majd előre, annak kettős magyarázatát adhatjuk: hitünk szerint a ténylegesen végzett kultúrmunka és nem valamely jelszónak elfogadása vagy el nem fogadása mond majd végső ítéletet az emberek és tetteik fölött; és azután; nem idegen gondolatok és intézmények pusztá utánzása által gazdagodik majd a magyar kultúra, mert az egyetemes énekek olyformán emelkednek a nemzetiek fölé, hogy ezekhez kötött kapcsolatukat soha és seholsem veszítik el. Gyakorlati feladatunk is kettős lesz tudományos ismereteink alkalmazásában: a legtágabb értelemben vett kultúrpolitikai irányításnak és a szociológiai felvilágosításnak feladata. Ne várjanak tőlem az urak minderre nézve kész tervezetet; ma születünk meg s nekünk céljaink arányában kell fokozatosan növekednünk, ha csakugyan egészségesen, jöttünk a világra. A tét nem csekély, amelyért a játék folyik; nem több, nem kevesebb, mint a kifelé-befelé integra Hungaria. Társadalmunk széles rétegeiben, minde- nek előtt magyar ifjúságunkban az alapérzések tekintetéből kifogástalan és még kevésbé gyümölcsötvetett elemre fogunk találni; ők csak a társadalomtudományi dialektikával nem győzik. Tegyük beszédessé ezt az érzelmi masszívumot, hogy adott alkalmakkor ne csak furkóbotokkal, de érvekkel is helyt álljon a maga igaza mellett. Nem szabad megisméltódnie annak a szégyenteljes esetnek, hogy Magyarország sorsát — részben a társadalom tájékoztatatlansága folytán — olyan primitív gondolkozású ember kormá-

nyozza, mint az a dicstelen névtelenünk, aki védőiratában azt mondja szocialista elvtársairól, hogy ők „mélyebben látnak bele a társadalmi történés természetébe, mint mások; hiszen a történelmi materializmus hívei“; nem szabad visszatérnie annak az arcpírító gyalázatnak, hogy Magyarország fölött — a tudatlanságában oly könnyen megtéveszthető közvélemény segítségével — egy pár jól szervezett, jó dialektikája, de féltudós radikalista döntőn, akik radikalizmusukban elmentek ugyan Finot-ig, azaz minden *fajiság* tagadásáig, de hogy mennyi következetességgel, azt saját kárunkra kellett tapasztalnunk.

Bármilyen mélyen bocsássza is egyesületünk a maga gyökerét a társadalom eleven rétegeibe, ez a terjeszkedő tevékenysége mégsem lesz soha — népi politika. Nem úgy értem ezt, hogy esetlegesen felmerülő közérdekű kérdésekkel társulatunk ne foglalkozzék vagy hogy ezekkel ne kellene foglalkoznia. De ezt is majd a maga feladatának, hivatásának karakterétől meghatározottan fogja tenni. Nem romlandó anyagból építjük fel társadalmi ideálunkat; ha szabad emberi dolgokkal kapcsolatban az örökkévalóság eszméjét emlegetni: tudományos elveinket, nézeteinket, meggyőződéseinket *sub specie aeternitatis* gondoljuk el és hirdetjük. Nem arról beszélünk majd magunk közt és kifelé, aminek az alkalmosságokat kereső politikusnak látószögéből van csak haszna, jelentősége,“ értéke; hangunkban, tételeinkben annak, kell kifejezésre jutniuk, hogy itt *a nemzeti kultúrát* tartósan ígérkező társadalomtani fundamentumára akarjuk helyezni. Dolgunk majd így is akad elég. Hiszen az itt elképzelt épülethez mintha még csak az első kövek lennének letéve: távol attól a két teleptől, amelyet a legfőbb kultúrmozgatóvá emelt gazdasági rendszer az utolsó évszázad alatt állított fel egymással szemben, egyformán távol a kapitalizmus palotasorától és az elégedetlenek gyűlöletfalvától.

Egy ígérettel és egy kéréssel fejezem be szavaimat. Magam részéről ígérem, hogy a társulatnak céljait tehetségem szerint minden lehető módon elő fogom mozdítani, s az önökhöz intézett kérélemnek ugyancsak ez a tartalma.

Hornyánszky Gyula.

A SOCIOLOGIA FELADATAI.

G YAKRAN találkozunk még ma is avval a felfogással, hogy a sociológia új tudomány. Könnyén táplálja ezt a felfogást az a tény, hogy a sociológiának még ma sincsen egységes rendszere, sőt feladatkörét illetőleg is még igen eltérők a nézetek. Ez azonban csak a feladat nehéz voltának, nem pedig a tudomány új keletének a következménye. A társadalom természetének és működésének kutatása sokkal régebbi keletű, mint a sociológia elnevezésének alkalmazása és lényegében már *Aristoteles* Politikája megalapította e tudományt. A sociológia tehát előbb volt, mint a társadalom különböző vonatkozásaival foglalkozó részlettudományok — a szorosabb értelemben vett politika, a közgazdaságtan, a társadalmi lélektan stb. — és megalapításának látszata azért fűződik *Comte* nevéhez, mert ő vette észre, hogy e részlettudományok mellett, mintegy ezek betetőzéseként, szükség van egy összefoglaló, a társadalmi jelenségeket a maguk egészében tárgyaló tudományra.

Ha e tudomány máig nem tudott egységes rendszer felépítéséig eljutni és még feladatkörét illetőleg, is hatalmas eszmeharc dúl, akkor ennek okát abban kell keresnünk, hogy feladata oly sokoldalú, hogy az egyoldalúság irányában való kisiklásra sok alkalmat nyújt.

Valóban, ha végigtekintünk a sociológia irodalmán, az tele van ily kisiklásokkal. *Comte* a természettudományokhoz hasonló alapra kívánta e tudományt helyezni és benne — persze sajátos értelemben — mintegy a társadalom fizikáját megalkotni. Utódai belátták, hogy a mechanistikus felfogás a társadalommal szemben elhalmozott és ezért inkább a biológiához közeledtek, így megszületik a biológiai sociológia, mely élettani alapokból igyekszik a társadalmat levezetni és életműködéseit megmagyarázni. Majd e felfogás is szűknek bizonyult és megszületett a biológiai sociológiához még közel álló fajelméleti sociológia, melyhez később az összehasonlító néprajzi sociológia csatlakozott. Majd a létért való küzdelmen, mint az ember élettani működéséhez oly szorosan csatlakozó folyamaton akadt meg a kutatók szeme, mely a fajok és az osztályok közötti küzdelemmé szélesedve bonyolódik le. A *Marx—Engels*-féle materialistikus történetmagyarázat hatása alatt így keletkezett a gazdasági sociológia, mely a társadalom életfolyamatainak lényegét a gazdasági jelenségekben véli feltalálni. Majd a társadalom életfolyamatainak a materialistikus tartalomban keresése is szűknek tűnt fel. A lelki kapcsok felé fordult az érdeklődés, melyek nélkül egymásmellettség vagy egymással való küzdelem lehetséges, de igazi társas lét el nem képzelhető. Így újabban egyre erő-

sődik a lélektani sociológia, mely már lelki kölcsönhatásokból igyekszik a társadalom lényegét és törvényszerűségeit megérteni. Különösen mint tömeglélektan lép előtérbe. Általános megnyugvást ez a már sokkal szélesebb alapon nyugvó irányzat sem tudott kelteni, mert kétségtelen, hogy a lélektani mozzanatok sem merítik ki az összes társas vonatkozásokat. Így terelődött egyes kutatók figyelme a társadalmi lét formái felé és vezetett ama keretek tanulmányozására, melyek között a társadalmi élet lefolyik. Az állam, a pártok, a függőségi viszonyok, a társadalmi működést szabályozó jogszabályok kerülnek így a sociológia előterébe. Ezek lényegének és változatainak tanulmányozása teszi tartalmát a formalisztikus sociológiának, mely a lélektani sociológiával egyébként a kapcsolatot elég könnyen megtalálja. És csodálkozhatunk-e azon, hogy a társadalom bonyolult voltának fokozódó felismerésével és a sociológiai kutatás ily messzemenő szétágazódásával egyes kutatók teljesen elvesztették a reményt arra, hogy a társadalom törvényei okozati viszonyok alapján egyáltalában felkutathatók és egyedül a fejlődés feltárásában, a történelmi szükségyszerűség felkutatásában keresik a sociológia feladatát. A történelmi bölcsélet, a társadalmi fejlődési; menetének és szükségyszerűségének feltárása a történelmi sociológia szerint a társadalomtan feladata.

Pusztán leíró tudománnyá ez irányzatok egyike sem kívánja a sociológiát lesülyeszteni. A rendszerezés szükségességét mindegyik elismeri és ezzel a sociológia igazi elméleti tudománnyá lesz, mely a társadalmi jelenségek tipikus jelenségeit, elemi összefüggéseit kívánja felkutatni és ennek alapján a társadalomra vonatkozó képzeiteinek rendszerét akarja nyújtani. Mindegyik irányzat a társadalmat a maga egészében véli megragadni. A különbség a sociológiai iskolák között csak abban van, hogy a tipikusait, a jellemzőt és a rendszerezés alapját mindegyik máshol keresi. Ebből adódik egyeseknek inkább az inductív, másoknak inkább a deductív kutatás felé hajlása is. Egyesek szerint inkább a megfigyelés és az ezúton nyert típusok alapján való következtetés vezet célhoz, míg mások azt vitatják, miként talán legerősebben *Spann*, hogy először a társadalom fogalmát kell megalkotni és ebből deductív úton az egész társadalomtant levezetni.

E tanulmány szűk keretében természetesen lehetetlen a fennforgó ellentétek tömkelegét elintézni. Nem is ez a célunk. Úgy hisszük, hogy enélkül, is eljuthatunk a sociológia feladatkörének oly általános körülhatárolásához, mely elegendő ahhoz, hogy megtudjuk, *mit várhatunk és mit kívánhatunk a sociológiától.*

Elsősorban azzal kell tisztába jönnünk, hogy *a sociológia elméleti tudomány*, melynek igazi feladata a társadalomra és a társadalmi életre vonatkozó képzetek tisztázása és rendszerezése. A megismerés célja tehát a sociológiának épen úgy, mint minden más tudománynak. A sociológiai kutatás egy fontos követelménye folyik ebből. A természettudományoknál nem fenyeget az a veszély, hogy egyéni és pártszempontok elhomályosítják tiszta látásunkat. A társadalomtudományokban e veszély igen nagy, mert a nyert eredmények, mint erre alább még kitérünk, politikai követelmények támasztására és támogatására használhatók fel. Ezért nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a sociológia is a tiszta megismerést van hivatva szolgálni és *igazi tudomány jellegét csak addig őrizheti meg, amíg magának semmiféle mellékcélt nem tűz. A*

sociológusnak minden pártérdek és pártszempont fölött kell állnia, ha nem akarja kutatásának eredményeit veszélyeztetni. Viszont a sociológiai megismerés maga is a legnagyobb veszélyeknek van kitéve, mert mindenkinek ellen-szenvére számíthat, akinek érdekeit sérti.

Ha egyszer tisztában vagyunk azzal, hogy a sociológia ép olyan elméleti tudomány, mint bármely más tudományág, be kell látnunk azt is, hogy mint elméleti tudománynak semmi köze sincsen bármiféle pártprogramhoz, vagy gyakorlati követeléshez. Sajnos, a köztudatba ez még nem ment át és még ma sem ritkák azok, akik a sociológiát, a sociálpolitikát és a socializmust nem tudják kellően szétválasztani. A sociológiának természetesen a másik kettőhöz semmi köze sincsen és a zavart az elnevezés hasonlósága és az okozta, hogy a társadalomra vonatkozik mindhárom.

Ha ama megállapításunkból, *hogy a sociológia elméleti tudomány, mely a társadalomra vonatkozó ismereteink gyarapítását és rendszerezését van hivatva nyújtani*, nem is következik még határozott állásfoglalás a sociológiai megismerés lényegét illetőleg, mégis két fontos tényt leszűrhetünk megállapításunkból. Az egyik az, hogy az inductiv és a deductiv sociológia közötti ellentét mesterséges és jogosulatlan. Inductió és deductió egyáltalában nem ellentétek, sőt kiegészítik egymást. Nem is gondolhatunk arra, hogy a sociológiát aprioristikus tudománynak fogjuk fel, melynek alapjai az élet megfigyelése nélkül lerakhatók volnának. Ez állítás még akkor is föntartható, ha a társadalom fogalmából akarjuk levezetni az egész sociológiát, mert ez esetben a társadalom fogalmának megalkotása az az inductiv alap, melyre rendszerünket ráépítjük. A társadalom lényegét ugyanis ez esetben is csak magából az életből meríthetjük, megfigyelés és a való elemzése segítségével. A második következmény, mely a fentiekből adódik, az a fontos megismerés, hogy sehol sem elhibázottabb az egyoldalúság, mint a sociológiánál. Akár biológiai, akár lélektani, akár gazdasági sociológiáról hallunk, tisztában lehetünk avval, hogy egyoldalú képet kapunk a társadalomról, mely éppen ezért ki nem elégíthet. A sociológia nem részlettudomány, hanem a társadalom egészére vonatkozó megismerés, mely tehát az összes társadalmi vonatkozásokban a közös, a társadalomra, mini ilyenre jellemzőt kell, hogy kiemelje. E szempontból még a formalistikus sociológia is szűknek bizonyul, mert aligha vitatható, hogy a társadalom tisztán forma, a benne ható erők kerete, mely ez erők lényegétől és anyagától független. Az iskolák szétágazása, mellyel ma még találkozunk, csak azt bizonyítja, mily nehéz az egyoldalúságot elkerülni és annak a kísértésnek ellenállni, hogy az egyik általunk meglátott részletet ne tartjuk az egésznek. A sociológia feladata tehát *összes vonatkozásaiban felölelni a társas jelenségeket* és azok lényegét, valamint törvényszerűségeit földeríteni.

E megismerés erősen utat tör magának és nehézséget eközben leginkább az okoz, miként határozzuk meg a sociológia és az egyéb társadalmi tudományok egymáshoz való viszonyát. Egyszerű összefoglalása-e a sociológia a többi társadalomtudományoknak, vagy pedig külön tudomány, melynek ezek mellett is meg van a jogosultsága. Főképp az utóbbi szempont befolyásolta a formalistikus sociológiát, mely a társas együttlét különböző alakzataiban látta azt a különlegességet, mely a többi társadalmi tudományok mellett a sociológiának, mint külön kutatási terület megmaradt. De tévedés azt hinni, hogy a socioló-

giának csak így tudunk önálló kutatási területet biztosítani. Feladatkörét a sociológia akkor sem veszi el, ha az összes társadalomtudományok szintézisét keressük benne. Hiszen mindegyik részlettudomány más-más szempontból kutatja a társadalmi jelenségeket és a tünemények összefüggését csakis e szempont alatt vizsgálja. Ebben az esetben is szükség van tehát a sociológiára, mint arra a tudományra, amely a részlettudományokból kiemeli azt, ami a társadalomra igazán tipikus és megalkotja a társadalom fogalmát, valamint a társadalmi tünemények lefolyásának alaptörvényeit. Hiszen az egyes társadalomtudományok által vizsgált élettartalmak egymáshoz való viszonyának megállapítása nélkülözhetlen akkor, ha a társadalom egészéről akarunk képet nyerni és így akkor is szükséges a sociológia, ha a társadalomtudományok egyes ágait nem akarja magába olvasztani.

A mondottakból azt a következtetést lehetne levonni, hogy a sociológiának legalább is abban az értelemben az élethez semmi köze sincsen, hogy a társadalmi élet szabályozására vonatkozólag hasznos útmutatást nyújthat. E következtetés nagyon elhamarkodott volna. Ellenkeznek először is avval, hogy az ember minden téren tudását a gyakorlati élet számára is gyümölcsöztetni kívánja. Hiszen a legelvontabb tudomány, a matematika is számos vonatkozásban igen hathatós módon segítette gyakorlati feladatok megoldását. És ellentétbe kerülne e következtetés avval a ténnyel is, hogy a társadalomtudományok sem tesznek kivételt a gyakorlati alkalmazhatóság alól. A közgazdaságtan és az államtan kétségtelen bizonyítékai ennek. Kétségtelen tehát, hogy *a sociológiai megismerés is sok hasznos szolgálatot tehet a gyakorlati életnek*, mert a jelenségek alapösszefüggéseire vonatkozó ismeretek itt is sok ballépéstől megóvhatnak és sokat segíthetnek a fejlődés egészségesebb irányba terelésére szükséges intézkedések irányának megtalálásában.

Ha azonban a sociológiától gyakorlati eredményeket várunk és mint láttuk, jogosan várhatunk is, akkor *tisztába kell jönnünk azzal, hogy milyen feltételek mellett és milyen mértékben remélhetünk tőle segítséget adott társadalmi kérdések megoldásában*. Miként a közgazdaságtan példája mutatja, sehol sem lehet oly nagy hibákat elkövetni, mint a társadalomtudományok eredményeinek a gyakorlati életben való alkalmazása terén. A közgazdaságtan számos törvényét sikerült a classikus iskolának megállapítani és a classikus elmélet alkalmazása mégis számos irányban csődöt mondott. Épen az e tanok gyakorlati alkalmazása folytán nyert tapasztalatok, illetőleg a régi elmélet hiányainak az elméletnek az éleibe átültetése kapcsán való kiderülése vezettek a közgazdaságtan elméletének újjáépítésére. Melyek tehát a társadalmi tudományok elméletének, tehát a sociológiának is a gyakorlatra való alkalmazásának feltételei?

A közgazdaságtanban e kérdés és az elmélet lényegének közelebbi vizsgálata oda vezetett, hogy az elmélet mellé oda építették a közgazdasági politikát. Ez magában véve még mindig elvont és általános jellegű ugyan, de mintegy a lépcsőt építi meg arra, hogy az elméleti tételeket a gyakorlati életben alkalmazhassuk. Kítűnt ugyanis, hogy a közgazdaságtan elmélete avval távolodik el legjobban a gyakorlati élettől, hogy az emberiségnek csak egyik tevékenységét, tehát az emberi életnek csak egyik oldalát vizsgálja és így többek között az erkölcsi mozzanatot is ki kell kapcsolnia azért, hogy az igazán

tipikus gazdasági jelenségek megismeréséhez eljusson. Az emberi életnek tehát csak egyik oldalát vizsgálja, azt mintegy kiemeli a többi vonatkozásokból, hogy a maga tisztaságában megismerje. Ha már most eredményeit arra akarjuk felhasználni, hogy a gazdasági élet szabályozására útmutatást nyerjünk belőlük, ezeket előbb az emberi élet egyetemes voltába és egységességébe kell beállítanunk, hogy téves eredményekre ne jussunk. Az egyéb társadalmi tudományok is az emberi élet egységességéből csak egyes mozzanatokat ragadnak ki és így ezekre is ugyanaz áll, mint a közgazdaságtanra. Nem áll azonban ez a szociológiára, mint arra a tudományra, amely a társadalmi életet a maga egészében és egységességében vizsgálja. Mégis a közgazdaságtan példájából a szociológia alkalmazására vonatkozólag is sokat tanulhatunk.

Először is kétségtelen az, hogy az elmélet tételei a dolog természeténél fogva mindig oly általánosak, viszont az élet jelenségei oly sokoldalúak és oly változóképeséget mutatnak, hogy az elméleti tételekből a gyakorlati élet irányítására csak akkor vonhatók le következtetések, ha először is a pontos helyzetképet megfestettük. Az elméleti tételek éppen abból származnak, hogy csak az általánost, csak a jellegzetest ragadjuk ki az életből és sűrítjük össze rendszerré, valamint törvényszerűségekké. Mindaddig tehát általánosságokban mozgunk, amíg az élet által adott helyzettel nem vagyunk tisztában, amelyben az elmélet világa mellett eligazodni akarunk. E helyzet sohasem általános, hanem mindig számos oly vonással van teli, amelyek különlegesek és éppen az elemek változóképeségéből állanak elő. E különlegességek ismerete és figyelembevétele nélkül ismét csak általánosságokban mozgunk, melyekből az adott helyzetre jogosan ép azért nem vonhatunk következtetést, mert a különleges vonásokat, melyek a jellegzetesek mellett szintén hatnak, nem vesszük figyelembe. Ez arra tanít bennünket, hogy a gazdasági politika mintájára a szociológiának is kell építenie az elméleti szociológia mellett az *alkalmazott szociológiát*, amely a társadalmi élet befolyásolásának módjait és eszközeit van hivatva rendszerbe foglalni. Talán a művelődési politika (kultúra politika) elnevezést adhatnák ez alkalmazott résznek, mert a társadalom eredménye a kultúra és a társadalom fejlődését előmozdító törekvések és eszközök összessége a műveltség fejlődését szolgálja. A kormányzati, a gazdasági, tudományos és művészeti politika részei sok egyéb mellett az alkalmazott szociológiának.

De ezzel még mindig csak egy lépéssel jöttünk közelebb az elméleti tételek gyakorlati alkalmazhatóságához. Már nemcsak a társadalom elemeinek és alaptörvényeinek tudásával leszünk felvértezve, hanem egyúttal a társadalom befolyásolásának eszközei és módjait is közelebbi megvilágításban részesülnek. Gyümölcsöző azonban ez az ismeret is csak akkor lesz, ha hozzájárul a pontos helyzetkép, mely a helyzet különleges vonásaiból is a fontosat kiemeli. Ezt csak a *sociografia*, a lelkiismeretes társadalmi leírás adhatja meg. Ez is tudományos feladat, még pedig a legnehezebbek közül való, mert úgy a fontos és a lényegtelen megkülönböztetése, mint pedig az elfogulatlanság szempontjából igen magas követeléseket támaszt művelőivel szemben. A sociográfiának is minden pártszemponttól és a minden körben nagymértékben fellépő előítéletektől mentesnek kell lennie. Helyesen és biztosan kell mérlegelnie az egyes osztályok helyzetét, hivatását, törekvéseit és ezeknek az összesség szempontjából való értékét. Csak az e követelményeknek megfelelő sociografia, vagy

társadalomleírás lehet igazi kiindulási pontja a szociológia elméleti tételei alkalmazásának. A szociográfia állapítja meg mintegy a diagnózist, az elmélet nyújtja mintegy a társadalmatanatómiai ismereteket, míg az alkalmazott szociológia a terapeutikára vonatkozólag ad útbaigazítást, de ezt csak akkor teheti, ha alapos diagnózisra építhet.

E hasonlat rávezet azonban bennünket minden társadalmi beavatkozás legnehezebb pontjára, melyet sehogysem kerülhetünk el. Nem hiányzik ez a közgazdaságtanban sem, mihelyt a gazdasági politika terére lépünk és ennek is legnehezebb kérdését alkotja. Ez az a körülmény, hogy minden beavatkozás, minden irányítás határozott célkitűzést kíván. Mindaddig, amíg a beavatkozás céljával nem vagyunk tisztában, csak támolygunk és nincsen határozott irányunk. A gazdasági politikában is elég súlyos következményei vannak e ténynek. Igaz, hogy a gazdasági politika egyes fejezetei, mint a hitelpolitika, valutapolitika, a közlekedés és a biztosítási politika a jelenség gazdasági természetéből meríthetik céljukat, de felmerül a célkitűzés súlyos szempontja mindott, ahol az emberi és a társadalmi élet egészével és nem ennek csak egyes oldalaival kerül érintkezésbe a megoldandó feladat. Már ebből láthatjuk, hogy a társadalom egészébe való beavatkozás, mely az egyetemes emberi figyelembevételét kívánja, mindig oly, célkitűzés elé állítja a tudomány alkalmazását, amelynek *az ember és a társadalom céljával kell számolnia*. E célkitűzés nehézsége abban áll, hogy *tisztán tudományos alapon meg nem oldható*, mert a metafizika területére vezet át. Az ember és a társadalom rendeltetése tisztán tudományos fegyverekkel meg nem közelíthető. A tudomány csak élcetműködéseinket, ezek összefüggését és törvényszerűségeit tudja feltárni, de ezen túl az emberi ész felmondja a szolgálatot és átadja a szerepet a képzeletnek és az érzésnek.

A társadalmi célkitűzés így az általános világnézettel kerül kapcsolatba, melynek kérdései tisztán tudományos alapon nem intézhetők.

Ezért természetesen nem lehet azt mondani, hogy a tudomány és így a szociológia is ne tudna fontos szolgálatokat tenni a társadalmi célkitűzés szempontjából. A társadalom lényegéből és működésének természetéből sok fontos következtetést lehet erre vonatkozólag is megállapítani, de a tudomány csak egy bizonyos határig vezethet el, addig a határig, amelyen a világnézet veszi át a vezető szereget. Minden világnézet, amely a tudomány alaptételeivel ellenkezik, a tudomány fegyvereivel megcáfolható, mert ellentétes az emberi észszel. De ezentúl is mindig maradnak a fenti okból kifolyólag olyan pontok a világnézetben, melyeket tisztán a tudomány fegyvereivel elintézni nem lehet. Tisztában kell tehát azzal lennünk, hogy a szociológia csak korlátolt mértékben segíthet bennünket a társadalmi célkitűzés munkájában. Lehetővé teszi a célkitűzésből mindannak kiküszöbölését, ami a társadalom alapfeltételeivel és alap-törvényeivel ellenkezik, de nem tudja kiküszöbölni a világfelfogások amaz ellentétét, amely már nem tudáshiányból, hanem az irracionális elemek beleszólásából származik.

A társadalmi programok különbözőségei nem mind erre az elemre vezethetők vissza. Nagy részük a megismerés hiányosságából, vagy a tudomány tételeinek célzatos osztály- vagy egyéb érdekekből származó elferdítéséből ered. Ezek helyreigazítása a tudomány hatáskörébe tartozik és ennek fontos feladata. A programok ezen túlmenő szétágazásáért részben a komoly socio-

gráfia hiánya, részben pedig a világnézeti különbségek felelősek. Abból tehát a sociológia tökéletlenségére, vagy hiányosságára következtetni nem lehet, hogy nem sikerült egységes társadalmi programot alkotnia. Hiszen maga a sociológia tanít meg bennünket arra, hogy az érdekek harca a társadalomban mily fontos szerepet játszik és épen az érdekharc az, amelyből a társadalmi törekvések különbözősége adódik. Pedig ez irányzatok mindegyike igyekszik követeléseit tudományos tételekkel alátámasztani.

E rövid vizsgálódás meggyőzhet bennünket arról, hogy a sociológia hivatása nem merül ki ismereteink gyarapításában, hanem jólétünk emelésére is igen fontos szolgálatokat tehet e tudományág. Megmutatta azonban azt is, hogy csak a sociológiai kutatás összes nehézségeinek tudatában és különösen a gyakorlati alkalmazás legnagyobb óvatosságával érhetünk el vele igazán értékes eredményeket. Csak aki az összes nehézségek tudatában van és azokat becsületesen beismeri, végezhet e téren igazán hasznos munkát. Semmi sem ártott a sociológia hírnevének annyit, mint az elhamarkodott általánosítás, vagy a tudatos ferdítés. E tekintetben teljesen osztja a sociológia a közgazdaságtan sorsát, melynek igen sokat ártott, hogy a tudomány tekintélyével igyekeztek fedni oly követeléseket, amelyek legalább is tisztán tudományos alapon nem támaszthatók.

Még egy igen fontos következtetést kell az elmondottakból levonnunk. A sociológia elméletének kiépítését a jövőben sem szabad elhanyagolni. Hiszen e téren, mint láttuk, még igen nagy feladatok várnak az emberi elmére. De e tekintetben legalább valóban bámulatra méltó vergődéssel és komoly törekvésekkel találkozunk. Sokkal elhanyagoltabb még azonban az alkalmazott sociológiai kutatás és majdnem egészen pariágon hever a sociográfia. Pedig láttuk, hogy enélkül semmi kilátás nincsen arra, hogy elméleti tudásunk élvezhető gyümölcsöket teremjen. Majdnem azt mondhatnók, hogy addig, amíg az elméleti kutatás még kevésbé volt általános, a társadalomleírás behatóbb művelésre talált, mint ma. Mintha e tekintetben nem előre, hanem hátra mennénk. A régi statisztikusok sok figyelemre méltót alkottak e téren, ma pedig kevés történik ez irányban. E hiányon kell elsősorban segíteni, mert ha ezt elmulasztjuk, hiába lesz alapos elméleti sociológiánk, annak igazi hasznát még sem vehetjük.

Heller Farkas.

A KAPITALIZMUS MINT GAZDASÁGTÖRTÉNETI KORSZAK.

MINDEN történeti kutatásnak legkényesebb s egyúttal legvégzetesebb problémája a korszakfelosztás. A korszakképzés sikeressége a társadalmi fejlődés, kialakulás irányvonalainak helyes felismeréséből következik. Honnan indul ki, hová s mivé fejlődik a társadalmi művelődés? az e kérdésekre való megfelelés a korszakcsoportosítás feladataival esik össze. A statikusnak képzelt korszakképek egyfelől, a korszakokon belül egységes folyamatnak felfogott dinamikus változatok másfelől, e kérdések megoldását mintegy jelképesen (tipikusan) ábrázolják. Sohasem szabad azonban megfeledkezünk arról, hogy a korszakok az emberi képzelet teremtvényei s hogy sokkal összetettebb s egyúttal szétfolyóbb a reális történeti élet, semmint erőszakoskodás nélkül korszakokra feldarabolható volna. Erőszakoskodás és önkény bármilyen korszakképzésnél el nem kerülhetők. Jó, ha ezt a körülményt felismerjük s arról soha meg nem feledkezünk, ha nem hatalmasodik el képzeletünkben az az eléggé népszerű naiv misztikus felfogás, amely a gondolkodás mankói gyanánt szereplő szisztematikát realitásnak képzelet s e képzelet realitás mögött transcedentalis erőket sejteni vél. A valóság, a valódi élet ezeket az erőket nem ismeri, azok kizárólag agyunk termékei.

Mi létezett tehát a valóságban, ha a szisztematikus korszak, ha a korszakos fejlődés úgy, mint mi azt sematizáltan képzeljük, ha az egyik korszakból a másikba való átmenet tényleg csak chimaera? A társadalmi művelődés keletkezése, fejlődése, kialakulása, terjedése, szűkülése, csúcsosodása, hanyatlása, mindenesetre létezett és létezik, azonban e folyamatok sokkal komplikáltabbak, minthogysem egyes fázisai egyszerű formulákkal kifejezhetők volnának. A komplikáltság mintegy kettős természetű: a fejlődési folyamat a társadalmi rétegeken belül nem egységes, hanem különböző fokú, erősségű s idejű, s másodszer e folyamat szintén különböző fokú, erősségű és idejű a társadalmi szervezet egyes elemeinél (politika, jog, gazdaság, művészet, vallás stb.), nem is beszélve arról, hogy a „társadalom“ fogalma önmagában is a történelmi realizmus szempontjából képzeleti irrealitás s hogy ha megközelíteni akarjuk a reális életet, nem szabad a társadalomról mint olyanról, hanem csak határozott, reális, önálló s a többtől élesen elhatárolt társadalmakról értekezni. Itt azután a komplikáltságnak egy új forrása, fakad; a fejlődési folyamat minden egyes társadalomban más ütemű, más célú, más eredményű. Még az oly plauzibilisnek tetsző összefoglalások, mint például a jelenkori európai—észak-

amerikai kultúrkör, vagy az ókori klasszikus társadalomcsoport, igen gyakran túlságosan elmosódott és sablonos képzeti képekhez vezetnek.

Az emberi kultúra az emberi szellem teremtése. Mindenkoron az ember felismerni iparkodott mindazt, ami számára fontos, érdekes, hasznos, kellemes, jó s célja gyanánt kitűzte, hogy e felismert fontosságokat, hasznosságokat stb. minél eredményesebben fokozza s így létének megalapozását minél jobban tökéletesbítse. Minden emberi kultúrmozzanat célvetések megvalósítása, illetve e megvalósítás érdekében kifejtett szellemi tevékenység eredménye. A célvetések mindenkoron egyszerre, vagyis egyidőben sokfélék s az egyes részcélok közti viszony minden egyes társadalomnál más és más. A társadalom egyes rétegei sem vesznek egyenlően részt a célvetések fogalmazásában és a megvalósításukra való törekvésekben. E szempontból aktív és passzív rétegeket ismerünk föl, a vezérlők, úttörők, iránytadók rétegeit egyfelől, a vezetettek, gyámoltak, ködvetők rétegeit másfelől. Ami az egyik rétegben fontos életcél, amelyért ha kell, mindent áldoz a réteg tagja, az a másik rétegben Hekuba.

Bizonyos ennél fogva, hogy a társadalomtörténet legelső s szinte kizárólagos jellegű feladata azon szellemi tevékenység felismerése volna, amelyet a társadalomnak vezető tagjai a célvetések megfogalmazásánál s végrehajtásánál kifejtettek s egyúttal azon hatások vizsgálata, amelyeket e célvetések a vezetettek agyában kiváltottak. Igen ám, de ez közvetlenül nem lehetséges, hiszen motivációit úgyszólván sohasem származtatta át utódaira az előd s minden egyes generáció az előbbi generáció célvetése megvalósításán új célvetéseket épített fel. Generációról generációra, szünet nélkül új helyzetek alakultak ki, amelyek a mindenkori célvetések modifikálásához vezettek. A későbbi generáció ezt a modifikálást egyszerű folytatásnak fogja fel s a maga célvetéseit az elődökével azonosoknak tartja (hiszen az emberi józan ész sugallata alapján másképpen nem is gondolkozhattak az emberek, így szokott érvelni minden generáció). A célvetések egymásutánját visszafelé gombolyítja fel és a maga logikájával értelmezi a kortárs: ez minden „pragmatikus“ történetírásnak mintegy tudatalatti alapgondolata.

Ily módon keletkezik a „történelmi korszak“. Jelenkor azon korszak, amelyben az összes általunk ismert és szükségeseknek felismert társadalmi célvetések, a maguk (relatív) tökéletes formáiban valósítottak meg. A múlt ismeri ugyan e célvetéseknek legalább is importáns részét, de azokat még nem képes tökéletesen keresztül vinni. A primitív első megnyilatkozástól a jelenkori tökéletességig különböző fokokban halad a fejlődés, e fokok az őskort a jelenkorral kapcsolják össze és a kutató, egyéni ízlésétől függő számban korszakok képzésének alapjait alkotják. Az a körülmény, hogy aránylag kevés korszak-sémát ismerünk a kutatók nagy tömegéhez viszonyítva, avval magyarázható, hogy igazán önálló kutató elme ritkább, mint a fehér holló s hogy az utánzást ösztön egyike a legerősebb emberi ösztönöknek a tudományos kutatás terén is. Áll ez elsősorban a világtörténelmi (az általános társadalomtörténelmi) kutatásra, míg a kultúra egyes elemei történeténél az önállóságra való törekvés evvel együtt, a korszakképzés változatossága nagyobb.

A részleges társadalomtörténelmi korszakképzés már csak azért is mutat nagyobb változatosságot, mert ez a változatosság egyúttal reakció az általános történelmi korszakoknak nemcsak irrealitásával, de minden részletes történelmi moz-

zanatot elmosó általánosításával szemben. Az úgynevezett korszellem nem egyes korok különleges nagy eszméinek egybefoglalása, hanem a mindenkoron örökké változatlan számban, de változó erősségekben adott eszméknek egyszeri kombinációja. Mert az eszme megszületése megelőzte a történelmi; fejlődés kezdetét és minden, amit ember valaha kigondolt és megvalósítani törekedett, mindenkoron egyformán és örökké él közöttünk a szerves lét örökkévalóságának nagy törvényénél fogva. Az ősvallás még ma is él közöttünk babona és népmonda, az ősjog helyi szokás és gyermekjáték, az ősművészet folklóré, és az őstudomány parasztbölcsesség és kuruzsolás alakjában. Minden későbbben megfogant eszme a korábbiakhoz kapcsolódik és azokkal együtt él tovább. Minden célvetés eredetileg egy igen kicsinykörű társadalmi réteg sajátja; a későbbi fejlődés folyamán terjed a társadalomban, míg végre ugyanakkor, amikor a vezető rétegek már új célvetésekre tértek át, áthatja a társadalom egészét. A vezetett rétegeket mindenkoron a legcsökönyösebb maradiság jellemzi. A régmúlt jellemző célvetései eredeti tisztaságukban virulnak az úgynevezett alsó, vagyis legkevésbé tanult s legkonzervatívabb gondolkozású körökben akkor, amikor egészen más korszellem uralkodik — az irodalmi felfogás szerint.

Így a jelenkor, azaz azon. kor egyfelől, amelynek mi gyermekei vagyunk s amelynek célvetéseit így legközvetlenebbül ismerhetjük meg, másfelől egyszersmind e célvetések jelenlegi egymásutánjában visszatükrözteti azok történeti egymásutánját. Á korszakképzés lehetőségeinek és megbízhatóságának fentírt pesszimiztikus kritikájával szemben itt látok egy utat, amelyen aránylag megfelelő eredményekhez jutnunk-lehet. Igaz, hogy a jelenkor egymássallettsége csak halvány és csonka kétrét adja az egykori egymásutánnak, de utóbbinak így nyert torzképe még mindig hívebben tükrözteti vissza a múlt eszméit és célvetéseit, mint az okozati összefüggések konstruálásából eredt divatos korszakképek.

Szükségesnek tartottam ezen általános szempontok ismertetését előrebocsátani, hogy megindokoljam azt az eljárást, amelynek segélyével a gazdaságtörténeti korszakképzést megkísérelni kívánom. Meggyőződésem az, hogy helytelenül jár el, aki egy hipotetikus gazdasági őskor többé-kevésbé sikerült konstrukciójából kiindulva építi fel a gazdasági haladás etappjainak elméletét. A gazdasági múlt fosszilis maradványait a jelenkorban találok fel azon gazdasági célvetések képében, amelyek elpusztíthatlan életerővel nyilatkoznak meg az uralkodó célvetés mellett. Úgyhogy a hasonlat a fossziliák tekintetében erősen sántít, mert nem találunk kőületek élettelen merevségéhez hasonló, de nagy néprétegek közt elevenen pezsgő eszmemeneteket, nem elmúlt, de jelenkori célvetéseket, amelyek mégis inkább jellemzik azon történeti korokat, amelyekben uralkodó gazdasági eszmék voltak, míg jelenleg a vezetettek köreinek szívós maradiságáról tanúskodnak. Azt, hogy a jelenkori gazdasági célvetések közt melyik az uralkodó, nem lesz nehéz megállapítani: ez a nagytőke, azaz a nagytőkét mozgató, hasznosító uralkodó társadalomgazdasági nép-réteg célvetése. Minden más célvetés, amennyiben az nem egy jövőbeni uralkodásra hivatott eszme koncepció folyamánya, történelmi, azaz a múltból, amikor egykor uralkodó célvetés volt, a jelenbe átszármazó célvetés.¹⁾

¹⁾ Félreértések elkerülése végett figyelmeztetem az olvasót arra, hogy az itt elmondott értékítéletek merőben és kizárólag társadalomgazdaságiak s semmiképp sem vonatkozathatók a

A múltból átszármazó gazdasági célvetések igen különfélék. Ebben visszatükröződik a modern népesség gazdag tagozódása. A (gazdasági értelemben vett) kisemberek legalsóbb rétege, a középsorsú a kapitalisztikusan beidegzeteké, a kistökéséké, az őstermelő közép- és nagybirtokosoké, a nagyvagyonú járadékosoké, a szellemi foglalkozásúaké, mind e rétegek más-más gazdasági célvetést képviselnek. Nem a vagyoni különbségek, habár azok természetesen igen erős befolyást gyakorolnak erre, de a célvetési különbségek, minit életnézeti, a gazdaság végcéljára vonatkozó meggyőződések és hagyományok, eredményezik a rétegezést. Nem minden ilyen célvetés volt valamikor uralkodó, mert van közvetlenül — közgazdasági szempontból — gazdaságellenes gazdasági célvetés is (a *dolce far niente*, mint, gazdasági hagyomány!). A hajdani uralkodó célvetések számban és gazdasági erőben hatalmas és pozitív gazdasági tevékenységet kifejtő néprétegeknél találhatók. Minden népréteg, amely a közgazdasági szervezetnek aktív tagja, vagy a jelenleg, vagy a múltban uralkodó célvetéseket képviseli, még a kóbor cigányok kihalófélben lévő primitív néprétege is. A közgazdasági értelemben vett eltartottak célvetései sohasem voltak uralkodók, de az illető néprétegek változó erőssége igen erősen befolyásolja az egyes gazdaságtörténeti fejlődési mozzanatok korszakképét.

Az összes gazdasági célvetések két extrém typus közt alakulnak ki. Az egyik a legkisebb emberek néprétege, azoké az embereké, akiknek fohásza: „Mindennapi kenyérünket add meg nekünk“, azoké, akiknek célvetése a pusztaság *élet* nyomorult biztosításában merül ki. A másik azon célvetés, amely a gazdasági tevékenységet a minden emberi szükséglettel szemben objektívált nyereség biztosításának szolgálatába állítja. E két véget közt találjuk a különböző „hagyományos életmódfenntartási“ célvetéseket, a pseudokapitalista célvetést, amely annyira jellemzi a tipikus francia kis „rentiert“, az evvel nem egészen azonos „bourgeois“-eszményt, az erősen politikai színezetű nagybirtokos célvetést, stb.

A gazdasági célvetések rendszeres sorakoztatására alkalmasnak, kínálkozik azon viszony vizsgálata, amely közöttük és az egyedüli gazdálkodási főcél között fennáll, recte a közvetlenség- foka-, amellyel e főcél megvalósítására törekednek. Ez a gazdasági főcél tudvalevően nem más, mint a létfeartás biztosítása, amelynek legközvetlenebb megvalósítása a mindennapi szükségletek spontán és pillanatnyi kielégítése. Valóban, az a gazdasági célvetés, amely ily közvetlen és ötletszerű kielégítésre törekvésben nyilvánul, mint legprimitívebb, egyúttal a legősibb célvetés is. Napjainkban is léteznek néprétegek, amelyek az ily nyomorúságos célvetéssel-beérik. Jellemzik ezeket a rétegeket a műveltség legalacsonyabb foka egyfelől, vagyontalanság másfelől; s miután műveltség és vagyon történeti .kategóriák, ennél fogva kétségtelen, hogy a társadalmi lét őskorában egykoron e célvetés — *faute de mieux* — volt az uralkodó. Gazdasági szervezkedés és termelési eszközökbe és kereseti alapokba fektetett) vagyon keletkezése a célvetés mélyítéséhez és kifinomodásához vezetnek. A mindennapi spontán és konkrét szükségletek kielégítése helyébe a hagyomá-

társadalom politikai, azaz hatalmi szervezetére. Az, hogy a nagytőkét hasznosító népréteg (nem társadalmi osztály!) az uralkodó gazdasági célvetés alanya és egyedüli alkalmazója, nem mondja! azt, s nem is felelne meg a valóságnak, ha mondaná, — hogy ez a politikailag uralkodó népréteg. A társadalom politikai és gazdasági erői nem azonosak. Aki gazdaságilag hatalmas, az politikailag ideiglenesen vagy véglegesen igen gyenge lehet. Nem akarok erre önként kínálkozó aktuális példát felhozni.

nyos életmód fentartása lép, amelyet gazdasági tapasztalatok alkalmazása és vagyon hasznosítása biztosítanak. Az őstársadalmat jellemző örökös kóborlásokat az állandó letelepülés váltja fel; a végleg elfoglalt és hatalmi eszközökkel biztosított társadalmi terület nagyszámú gazdasági sejtre oszlik, amelynek mindegyike vérségi kapcsolat alapján szervezett embercsoport (család) gazdálkodási szervezetét képviseli. De a vagyon keletkezésével egyidejű a vagyoni különbségeké is. Nemgazdasági jellegű társadalmi folyamatok praevalens vagyonokat praevalens magángazdasági erőket teremtenek meg, mely vagyondifferenciáláshoz természeti és szellemi egyenlőtlenségek járulnak. Keletkezik oly gazdasági célvetés, amelynek foglalatja nem a hagyományos életfentartás, de pusztán vagyonhasznosítás. Persze, e vagyonhasznosításnak *conditio sine qua non*-ja az, hogy benne mintegy bennfoglaltassák a hagyományos életmód biztosítása, vagyis hogy a vagyon hozadékából feltétlenül kielégíthető a hagyományos szükségletek egész köre, de e hozadék egyúttal nagyobb, mint ami a létfentartásra szükséges. A vagyonhasznosítás, mint gazdasági célvetés uralkodóvá lesz akkor, amidőn a társadalmi gazdasági szervezet teljessége e vagyonhasznosítás keresztülvitelére berendezve lesz, uralkodóvá azonban anélkül, hogy a régiebb és primitívebb célvetéseket végleg kiszorítaná. Mi több, a vagyonhasznosítás, mint gazdasági célvetés, eredetileg mintegy csak a hagyományos életmódfentartás kiszélesítését jelenti; az egyes gazdaságok közti különbségek nem kvalitatív, de kvantitatív természetűek. A fejlődés további folyamatában azonban kvalitatív vagyoni különbségek is keletkeznek, kiváltképp akkor, amikor a kereső vagyon összetétele, amely eredetileg kizárólag ingatlan s annak közvetlen tartozéka, az ingatlantól függetlenül hasznosítható ingó vagyonnal bővül.

Az ilyen ingó vagyonhasznosításnak feltétele azonban a társadalomgazdasági szervezet átalakulása, illetve mélyítése állandó és (relatív) nagyarányú forgalom keletkezése által. Megjegyezzük, hogy nem a vagyonhasznosításra való törekvés szülte a forgalmat, vagyis adta a forgalomkeletkezésre ható lökést. A forgalom keletkezését a fentemlített természeti és képességi különbségek eredményezték, mint az oly berendezését, amely e különbségek teremtette egyoldalságok kiegyenlítésére volt hivatva. Ez a kiegyenlítés eredetileg esetről-esetre rendezett spontán forgalmi aktusok segítségével történik. Ez aktusok elszaporodása, a forgalom sűrűsödése a társadalmi együttélés belteljesítésével halad. Minden gazdasági forgalom eredetileg igen változatos, nem csak gazdasági jellegű, társadalmi belső és külső. érintkezésekből fakad. A belterjes forgalom szükségképpen sajátos eszközöket teremt meg magának, amelyek vagy ideiglenesen és alternatív (puszta csereeszközök), vagy véglegesen és kizáróan a forgalmat szolgálják (pénz). A pénz használatának általánosítása és a társadalom pénzalapjainak kibővülése teremti meg azután azt a hasznosítható vagyont, amely külső összetételében határozatlan s a pénz formájában csak mint vagyonérték-jelkép szerepel, amelynek bármikor megvalósítható konkrét vagyonformáját kizárólag a hasznosítás lehetősége határozza meg: a tőke.

A vagyonnak, illetve vagyoni erőnek jószágösszetétel tekintetében határozatlan formája egy új célvetés keletkezésére ad alkalmat. Míg a vagyonhasznosításnak súlypontja eredetileg a vagyonban, illetve annak koncét megjelenésében s összetételében fekszik s a vagyonhasznosítás

mérvét és mikénjét kizárólag maga ez a vagyon határozza meg (például földesúri gazdaság, reáljogú üzlet stb.), addig a tőke hasznosításánál a haszon, pontosabban a haszonmaximum, mint gazdasági célvetés, nyomul előtérbe. A kétféle vagyonhasznosítás így két, egymással diametrálisan ellentétes célvetéssel van képviselve. Ezek az ellentétek félremagyarázhatlanul kidomborodnak akkor, ha például a közép- vagy nagybirtokon való gazdálkodást egy banküzlet gazdaságával, vagy a vagyonos kézműves gazdasági tevékenységét a gyárigazgatóéval hasonlítjuk össze. Mindazon ellentét, amely köztisztelt hagyományok ápolása és radikális újításokra való törekvés, élethivatás gyakorlása és üzletszerű tevékenység, konzervatív megállapodottság és örökké nyugtalan liberalizmus, szövetkezeti altruizmus és szabad verseny létharca, empiria és rationalizmus, sőt végelemzésben kultúra és civilizáció, művészet és technika, philharmónia és gramofon, Goethe és Morgan közt észlelhető, jellemzi egyúttal e két célvetés irányítottságát.

Az összes eddig felsorolt gazdasági célvetések a jelenkori társadalom egyes rétegeiben feltalálhatók. Legtisztábban és a legvégzetesebb dynamikával érvényesül a tőkehasznosítási célvetés, amelyet mintegy sublimáltan, a közverten irányú emberi gazdálkodás minden szervezetétől függetlenül a nagytőke képvisel. Amidőn a jelenkort a forgalom, a pénzgazdaság, a technika, a rationalizmus korának tartjuk, elismerjük, hogy korunk uralkodó gazdasági célvetése a tőkehasznosítás. Ez a megállapítás megindokolja azt, hogy gazdaságtörténeti szempontból a jelenkort a kapitalizmus korának nevezzük s ezt a kapitalizmust, mint az olyan társadalomgazdasági szervezeti állapotot értelmezhetjük, amelyben a vagyonhasznosítási célvetések praevalentiájában uralkodó célvetés gyanánt a tőkehasznosítás emelkedik ki. Jellemzi az uralkodó gazdasági népréteget, hogy noha ez igen csekélyszámú egyénből áll, mégis döntő befolyást gyakorol a közzgazdasága viszonyok egészére. Jellemzi továbbá, hogy a modern állam pénzügyeire gyakorolt befolyása alapján a politikai hatalmat birtokló, uralkodó társadalmi osztályok magatartását igen érzékenyen módifikálja. Jellemzik hogy azt a folyamatot, amelyben a társadalomgazdasági -néprétegek gyökeres átalakulása végbemegy, megindította és folyton gyorsuló mozgásban tartja. A tőkehasznosítás immanens rationalizmusa megérteti velünk, hogy mért lépett a múlt- (a kapitalizmus előtti kor) évszázados, sőt évezredek gazdasági nyugalma, megállapodottsága, maradisága helyébe a modern „gazdasági evolúció“ nyugtalansága mindent minduntalan változtató, a régi hagyományokat, életfelfogásokat, hivatásokat, létalapokat felforgató lüktetése. Ezen átalakító, felforgató tendenciák két ellenhatást váltanak ki. Az egyik az akapitalisztikus vagyonos és politikailag uralkodó rétegekből kiindulván, a tőke gazdasági uralmát kívánja megtörni. A másik a kapitalisztikus szervezetbe olvasztott önálló elemek (munkásproletariátus) elleneséges magatartása képében magát a kapitalizmust veszélyezteti. Csak a jövő fogja megmutatni, hogy melyik tendencia számíthat győzelemre, vagy hogy a harc kompromisszummal fog-e végződni.

Az akapitalisztikus gazdasági célvetések képviselői azonban, minden ellentállási szándékuk kifejezése mellett is, fogcsikorgatva bár, de ellenállhatatlanul, kapitalisztikus koncessziókat kénytelenek tenni. E koncessziókat az uralkodó célvetés rájuk erőszakolja azon uralom segélyével, amelyet az első sor-

ban a piac felett gyakorol. Kifejtettük, hogy a forgalom teremtette meg a pénzt, a pénz pedig a tőkét. Így a kapitalizmus a forgalom egyenes leszármazottja. Az a belterjes kapocs, amely forgalom és tőke közt létezik, abban kulminál, hogy a tőke megszerzi a piac, mint forgalmi intézmény feletti korlátlan uralmat. Megváltozik, recte megfordul a viszony pénz és forgalom közt, amikor a pénz tőkévé lett. Eredetileg a pénz a forgalmat szolgálja, most a piac a tőkét. Ezen legnagyobb modern gazdasági hatalom a piacot mindinkább nagyobbítja, belterjesíti, általánosítja, a maga hasznosítási célvetésére mind alkalmasabbá teszi. E kapitalisztikusan szervezett piac forratagába bevonja az akapitalisztikus gazdaságokat is, amelyek kénytelen-kelletlen, alávetik magukat a piac „törvényeinek“ s így kapitalisztikus elemeket fogadnak be a maguk célvetéseibe. Amidőn a nagybirtok „beruházásokat“ tesz s terményfeldolgozó üzemeket emel, amikor a kézműves-szatócs kereskedelmi könyveket vezet be üzletébe, amikor boldog-boldogtalan a reklám eszközeihez nyúl, hogy termékeit értékesítse, amikor még a kiscgazda is termelési költségeket számít és határidőre spekulál, amikor egy szóval az akapitalisztikus üzemek is belterjesítési átalakításoknak lesznek alávetve, mindez nem más, mint a kapitalista gazdasági célvetéshez való alkalmazkodás. Ebben az általános és korunkat a legpraegnansabban jellemző jelenségben tükröződik vissza legjobban a tőkehasznosítási elvetés uralkodó jellege s fentadott definíciónkat a kapitalizmusról még azzal egészíthetjük ki, hogy ezt az átalakítási kényszert, amely ellenálthatatlan erővel sugárzik ki az uralkodó célvetésből, a definícióba felvesszük, illetve evvel interpretáljuk a kapitalista célvetés uralkodó jellegét.

Az akapitalisztikus gazdasági célvetések (a megélésbiztosítási, a hagyományos életmódot fentartó s az akapitalisztikus vagyonhasznosító célvetés) így a jelenkorban nem jelentkeznek a maguk egykori tiszta s befolyásmentes állapotában, de lényegesen modifikálva és megcsönkítva a kapitalisztikus behatás következtében. Ez egy rendkívül fontos történeti tény s igen solt történész, aki a jelenkori gazdasági gondolkodást, amely még a határozottan akapitalisztikus körökben is kapitalisztikus elemekkel inficiálva van, kritika nélkül átplántálja a múlt korszakokra, nem készakarva bár, de súlyosan vét a történelmi igazság ellen. Idevág az a jelenleg igen népszerű felfogás, amely középkori uralkodóinknak „gazdasági politikáját“ a kapitalizmus szemszögéből ítéli meg. A jelenkor szülötte egyáltalában hajlik azon felfogáshoz, hogy a kapitalisztikus gazdálkodást az egyedül lehetséges és egyedül létező gazdálkodásnak tartja, amely egykoron fejletlenebb volt ugyan, mint most, de amely örök és változatlan gazdasági „törvények“ behatása alatt állt mindenkoron, még akár a népvándorlás korában is. Ez érthető tájékozatlanság a laikusnál: de súlyos és megbocsáthatatlan botlás a társadalom történetével hivatásszerűen foglalkozó tudósnál. Legkönnyebben kerülhetjük el e botlást, ha nem öskori állapotok konstrukciójával kezdjük gazdaságtörténeti tanulmányainkat, de behatóan kutatjuk fel azokat az összefüggéseket, amelyek a jelenkor gazdasági célvetéseinek egymásmellett ti- sége és történeti egymásutánságuk közt léteznek.

Kováts Ferenc.

FIGYELŐ.

A fascizmus válsága. Az olasz fascista mozgalom megítélése a világsajtóban nagyon különböző a vele foglalkozók előzetes állásfoglalása és érdeke szerint. Már ez a hiánya a tárgyilagosságnak elárulja, hogy itt egy mindenkit érdeklő és érintő világproblémával állunk szemben. Hiába hajtogatják az olaszok, hogy a fascizmus olasz belpolitikai kérdés, amihez az idegeneknek semmi közük: a valóság az, hogy a fascizmus kérdése nem korlátozható az olasz határok közé és az egész világon rettegetve, vagy reménykedve lesik sikerét vagy bukását mindazok, kik politikával foglalkoznak. Amint a bolsevizmus, bár sajátosan orosz színezetű politikai kísérlet, azért mégis fertőzőképes, úgy a fascizmus is, bár az olasz fiatalság lelke lobog benne, barátokat, és ellenségeket toborzott Olaszországon kívül is.

A fascizmus érdemei olyan nagyok és kétségtelenek, hogy azokat a legelvakultabb ellenzéki kritika sem meri tagadni. Mielőtt a *marcia su Roma* megtörtént volna, Olaszországban körülbelül olyan állapotok voltak, mint nálunk a bolsevizmust megelőző őszirózsás forradalom szomorú emlékezetű hónapjai alatt. A szocialista munkásság féktelen terrorja megbénította a társadalmi, gazdasági és politikai életet, az ipar és kereskedelem az egymást követő sorozatos sztrájkok miatt pangott, a vasutak a csőd szélén álltak, a társadalmi ellentétek a végsőkig fokozódtak, a polgárháború már nem fenyegetés, hanem szinte valóság volt s a győztes Olaszország szava a békét megelőző entente-tanácskozásokon egyre súlytalanabb lett. Az anarchia felé tántorgó országra Moszkva egész bizonyosan számíthatott. Mindez a fascizmus uralomra jutásával szinte egyik napról, a másikra megváltozott. Helyreállt a társadalmi rend, anélkül, hogy a munkásság jogos igényei kielégítetlenek maradtak volna, megindult az egész vonalon az egyetemes ütemű, komoly munka, megerősödött a külpolitikában Olaszország tekintélye.

Mindezek ellenére alig van még egy olyan mindenre elszánt, szinte a végsőkig elkeseredett ellenzék a világon, mint Mussolinié, alig van még egy politikai rendszer — a bolsevizmust sem véve ki — amit az u. n. világsajtó rendszeresebben támadna, mint a fascizmust s ha a Mussolini bukásáról kárörvendő tollal leírt, szinte napról-napra megismételt jóslatok egyelőre elhamarkodottnak bizonyultak is, kétségtelen, hogy a fascista kormányzat nagy nehézségekkel küzd s hogy a fascizmus válságát a legjobbindulatú figyelő is kénytelen tudomásul venni.

A válság jórészt belső, organikus okokra vezethető vissza. A fascizmus

tulajdonképpen forradalom, mely a kommunista-szocialista erőszakot a polgári társadalom erőszakával törte le. De e forradalom célja a veszélyben forgó, régi, kipróbált nemzeti értékek megmentése volt. A fascio alapjában véve forradalmi eszközökkel dolgozó konzervatív politikai párt, mely hű maradt a királysághoz és a királyhoz, visszaállította a régen eltörölt vallásoktatást, olasz nemzeti értékek tekinti a katholicizmust, sőt, bár elvi ellensége a parlamentáris rendszernek, a parlamentet is megtartotta. Mussolini a diktatúrát ép úgy a parlamentté akarta leplezni, mint ahogyan annak idején Augustus a hagyománytól megszentelt köztársasági formák mögé rejtette a monarchiát. A fascista hatalom igazi alapja azonban nem a parlament, bár ott is megvan a többsége Mussolininak, hanem a hatalmas szervező munkával kiépített fascista *milizia* szuronyerdeje: az erőszak. Ellentmondás van tehát a fascizmus célja és eszközei között. Az igaz, hogy Mussolini ragyogó szónoki tehetsége ezt az ellentétet kibékíteni, összhangba hozni igyekszik: „Az erőszak — mondta egyik cremonai beszédében — számunkra nem sport. Az erőszak sohasem volt, nem is lehet kedvtelés. Az erőszak, mint a háború, bizonyos történelmi órákban lehet kikerülhetetlen szükségszerűség, mi azonban egy békés, munkás Olaszországról álmodunk, ahol mindenki egyazon anyá egyazon sorsra elkötelezett fiának érezheti magát“. Nemes, szép szavak, de az álom álom, a valóság viszont valóság s az olasz ellenzék, melynek élén minden hájjal megkent, régi parlamenti rókák állnak, az álom és a valóság szakadékát lehetőleg minden kínálkozó alkalommal szóvá teszi, kritizálja, ennek megszüntetését követeli. Az ellenzék leggyakrabban felhangzó jelszava a jogrend helyreállítása: *normalizzazione*. S a jogrend az ellenzék szerint csak akkor áll helyre, ha a fascista *milizia*, ez a gigászi arányú fegyveres párt-különítmény, leszerel és eltűnik a föld-színéről.

Mussolini erre a nagyfontosságú lépésre még aligha látja érkezettnek az időt, politikai öngyilkosságot is aligha akar elkövetni, de ha elszánná is magát erre a harakirire, akkor sem menne a leszerelés olyan simán, mint ahogyan az ellenzék beállítja. A *milizia* a szeget-szeggel módszer szerint a szocialista-kommunista erőszakra erőszakkal válaszolt, erre a célra toborozta össze annak idején Mussolini; már pedig erőszakot csak erőszakos, mindenre elszánt emberekkel lehet csinálni, nem pedig békés foglalkozásban megöszült érdemes polgárokkal. Képmutatás lenne eltagadni, hogy Mussolini párhadseregének magva a lelkesedésből harcoló jóhiszeműek mellett politikai desperádókból is alakult, akikkel bizony sok gondja van a *Duce*-nak.

Így jutottak szerephez a mai olasz politikai életben olyan emberek is, kik a hatalomra került, nagy feladatokkal küzdő, komoly, érdemes fascizmusra csak szégyent hoztak és bajt zúdítottak. Mussolini legrégebb munkatársai, az első pillanatok fascistái, kik még az első szocialista-kommunista szerkesztőségeket rombolták le, a hatalom árnyékába jutva, fölfödöztek a húsos fazekakat is s nem tágítanak ama hitüktől, hogy a fazék tartalmát maguk számára megszerezni és biztosítani csak a régi Jó kipróbált erőszakkal lehet. Az erőszakosságok hosszú sorozatában, amikkel ez a csoport magát beszennyezte, a legnagyobb, a legmegdöbbentőbb és legszomorúbb következményű Matteotti meggyilkolása volt. A rettenetes bűn következtében a hatalmas fascizmus pillanatokra szinte megingott s még sokáig fog tartani, míg a Matteotti-ügy hullámai végleg elsimulnak az olasz politikai életben.

Ebből a Matteotti-gyilkosságból merítik a világsajtó Mussolini-ellenes-organumai az ihletet a fascizmus közeli bukásának konokul ismételtgetett megjósolásához. Ennyire még nem jutott a fascizmus, bár az ellenzék ereje tagadhatatlanul rendkívüli mértékben megnövekedett. A vértanúk vére a legtermékenyítőbb erő s a már-már letiport ellenzékot felemelte annak a tudata, hogy neki mártírja van. Egy kitűnő olasz publicista, Giuseppe Prezzolini, az olasz tömeglélek kitűnő ismeretével elemzi Matteotti mártírságának a politikai helyzetre való hatását: „A helyzet új tényezője az, hogy van egy mártír. A bűn meg akart szabadulni egy embertől s helyébe egy istenséget teremtett. Matteottitól félték energiája, adatai, hajthatatlan ellenzéki akarata miatt. Ma nem félelmet, hanem rémületet kell keltenie. A földről, ahol csak egy harcos volt, a magasabb régiókba emelkedett, ahol míthosszá lett. A nép az eset óta a történelem ama ritka egyéniségeinek példányát látja benne, kik összeolvadnak és azonosulnak egy eszmével. Matteotti már nem a szocializmusé: az egész világ ama hit ragyogását észleli alakján, amely egyedül ad reményt az embernek e siralom völgyében. A Matteotti-kultusz már elkezdődött: a nép naponta virágot hord a Tiberis mellett rajzolt fekete kereszt alá, ahol vértanúsága kezdődött. Egy nap majd emléket emelünk ott. Ez az emlék magasztalni fogja a mártírt, kire áhítattal tekintenek mindazok, akik képesek meggyőződésükön és érdekeiken túl az áldozathozatal pillanatát élni“.

Mussolini energikusan küzd az ellen, hogy a fascizmus ellenfelei a Matteotti-gyilkosságot, ezt a közönséges gáztettet, politikai bunkónak használják fel. Egyelőre, bár végső bukását napról-napra megjósolják, a fascizmus szilárdan tartja kezében a kormányrudat. Nem olyan könnyen bukik meg az a kormányrendszer, melynek érdemei elvitathatatlanok, mely nagyszerű hivatását még nem érzi befejezettnek s amelyiknek — last, not least — több százezer, mindenre elszánt, fanatikus fegyveres várja az intését. S ha Mussolinit és pártját *idő előtt* döntené le a hatalom ormáról valami váratlan roham, Olaszország kétségtelenül hosszú időre anarchiába süllyedne. S Moszkva csak erre vár ...

—i—f.

A pánszlávizmus újabb alakulását és jelentőségét vitatták meg nem régen: a Külügyi Társaság egyik ülésén. A felszólalók (Bonkáló Sándor, Németh József, Bajza József, Horváth Jenő és mások) megegyeztek abban, hogy a pánszlávizmus új korszakát éljük. Cseh vezetés mellett folyik a szláv államok szövetségének előkészítése. Bonkáló, ki 1915-ben megjelent kis könyvében még tisztán a szláv népek romantikus, ábrándozó karakterére vezette vissza a pánszláv eszmét, amelyet az orosz imperializmus felhasználni igyekezett,¹⁾ most az orosz birodalom bukása után kénytelen belátni, hogy tévedett, mert a nagyszláv törekvések ma, a háború után erősebbek, mint a háború előtt voltak. Az 1924 június 4—8.-ig tartott prágai nagyszláv-kongresszuson *minden* szláv népképviselője megjelent (a lengyeleké is, akik pedig mindig tartózkodtak a pánszláv-mozgalmaktól) s lerakták a szláv tudományosság és *kulturális együttműködés* pilléreit. Ezek közül legfontosabb a közös irodalmi nyelvnek (az oroszoknak) a szláv középiskolákban való kötelező tanítása, amely lehetővé teszi;

*) A szlávok. 30. oldal.

majd, hogy egy évtized múlva a szláv értelmiség új nemzedéke nyelvi nehézség nélkül megérthesse egymást. A másik nagyjelentőségű tény a szláv államok előznlése az orosz menekültek részéről. *Az orosz emigráció* a pánszláv propaganda egyik legjelentősebb forrása. A szláv öntudat a háború után egyébként is sokat erősödött. A szláv renaissance tudata világszerte terjed. Az egyetemek mindenfelé tanszéket állítanak a szlavisztikának s a *pravoszlávia* hódít s különösen népszerű a csehek között, ahol ez a nemzeti eszme egyik fogantyúja.

Két nemzet áll a szláv tömörülés útjában: a magyarság és az oláhság, ezek közül a magyar a számottevőbb akadály. Tíz milliónyi *merőben elűtő* vérű és műveltségű tömege beolvaszthatatlanul dacol a szláv egyesülés túlsúlyával. A szláv ébredésről látszólag tudomást sem vesz. Szláv probléma csak mint szürke theória ismeretes előtte, a politikai pályára készülő magyarokat a szláv kérdés csak utolsó sorban érdekli. A harapófogó, a tízszerte számosabb európai szlávság összeroppantam készül a magyarságot s mi a veszedelem torkában semmit sem látunk belőle. Mintha a zsoltár szavai teljeseudnének be rajtunk: *oculos habent et non videbunt*.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK.

Kiss Albin: *A magyar társadalomtan története.* (Szt. István Társulat kiadás, Bp. 1925. 141. lap.) Ez a kis könyv szépen kiművelt fő munkája, melynek ragyogó dikcióját vallásos hév és mély erkölcsi pathosz melegíti át. Együttérzésünket azonnal megragadja és mindvégig nem ereszti el. Mennyire jól esnék, ha szabad volna érzelmeink után ítélnünk és mindenütt csak magasztalással járhatnánk a nyomában! Ámde nincs így. Ez a könyvecske nem művészi és nem csupán profetikus, hanem kritikai célszavakat hordoz s ez a kritikai attitűdje bennünket is kötelez. Keresnünk kell, hogy rétori erején és szívhez szóló melegségén túl a tudományos meggyőzés racionális fegyverével is kellőképp fel van-e szerelve.

„A társadalomtan fogalma“ c. bevezető fejezetben, sajnos, sem a társadalomtanról, sem a társadalomról nem ismerjük meg a szerzőnek *saját* nézetét. S ez azonnal aggodalmat keltő, mert rögtön felmerül előttünk a kérdés: hogyan fogja a szerző *kritikai* feladatát a mások nézetein érvényesíthetni, ha neki magának nincsen kialakult nézete, vagy ha van, szerényen a háttérben kívánja tartani? Ezt az aggályt rögtön igazolja a következő fejezet, amelynek címe „A szociológia, mint tudomány“. A szerző nyilvánvalóan a szociológia naturalista koncepciója és ennek bárminő „immanens“ módosítása ellen harcol. Azonban, sajnos, ugyanazon az ismeretelméleti alapon áll, amelynek nyers logikai konzekvenciája a naturalisztikus tudományelmélet. Az akaratszabadság „kérdése“ tolkodik itt előtérbe és nyilvánvaló, hogy mihelyt ez a kérdés felvetődik, akár igenlő, akár tagadó értelemben foglaljunk benne állást: *ugyanazon ismeretelméleti alapon kell államink, hogy vitatkoznunk lehessen fölötte.* Azok pedig, akik valóban vitatkoznak — és nem különálló monológokat adnak elő — végeredményben egyetértenek s csak erre akarnak rájönni. Már Sokrates „matematikája“ ennek a belátásnak szülötte. Itt is így van. A szerző — mint kitűnik — azt a felfogást vallja, amelyet — ha nem vagyunk fogékonyak a jelzőben meghúzódó komikum iránt — „mérsékelt indeterminizmus“-nak nevezhetünk. Ez pedig semmiben sem különbözik attól a nézettől, amely egy szép napon, mint „etnikai determinizmus“ látott napvilágot. A további ismeretség e vitával azután megtanít arra is, hogy az „indeterminizmus“ voltaképp csak a „fizikai determinizmus“ ellen harcol, amelynek vádját a „deterministák“, mint megvetésre méltó rágalmat szokták magukról elhárítani — viszont, hogy emezek voltaképp a transzcendentális indeterminizmus ellen küzdenek, amelyet viszont az „indeterministák“ sohasem mulasztanak el megtagadni. „Deterministák“ és „indeterministák“ tehát egyetértenek. Egyetértenek abban, hogy az emberi cselekvés „maradék nélkül“ nem „mechanizálható“ és az emberi cselekvésről szóló tudományt, a társadalomtant ennél fogva vagy tagadják, vagy pedig

concedálják, hogy nem lehet „exakt“ tudomány, tehát hogy jóval kevésbé „tudomány“, mint a természettudományok. A „naturalistát“ már most csak sokkal nagyobb logikai csökönyössége jellemzi, amely ezt a kompromisszumot elviselni nem bírja. Ha a világban — úgymond — az okság elve uralkodik (amit nem szokás kétségbe vonni) és ha az okság láncát a mechanizmus segítségével rekonstruálni lehet (ami a természettudománynak állítólag sikerül), akkor a különbség a természeti és a társadalmi relációk között nem kvalitatív, hanem csupán kvantitatív lehet és a nehézséget itt a „tárgyak“ nagyobb „komplikációja“ okozza. Ezért azután a naturalista csak ideiglenesen írja alá az eredeti egyezményt és a társadalomtudomány jövőendő „fejlődésétől“ várja, hogy végül ennek területére is kiterjeszkedjék Laplace ama világszellemé, amely mindent, ami történendő, „okaiból“ előrelát. A naturalistát tehát a *realisztikus ismeretelmélet* talaján megverni nem lehet s vagy rá kell hagyni, hogy valósítsa meg a társadalom természettudományát — ami a kör mégyszögösítésével analóg feladat —, vagy tagadni kell a társadalomtudomány lehetőségét egyáltalán.

Ez persze pusztán logikai alternatíva s a valóságnak az a természete, hogy rendszerint fittyet hány a logikának. A valóságban egy harmadik csapáson szokott haladni a gondolkodás, amely gondosan megkerüli Skyllát is, Charybdist is és vígan ki evez a nyílt tengerre, ahol azután dagadó vitorlák vihetnek a végtelenbe: amerre és ameddig tetszik! Szerzőnk hajója is híven rátalál e nyomra, amidőn *metafizikát* követel a társadalom tudósától: — és nem veszi észre, hogy e metafizikának nem hiánya, hanem káprázatos túltengése jellemzi a kritizált naturalista rendszereket. Ez az orvosság csak a betegségnek ma talán már csökkenő virulenciáját fokozná fel újra. Hála Istennek, ma már ott tartunk, hogy a különböző hillozoizmusok helyett, amelyek a múlt században szabadon tenyésztek a „sociológia“ süppedő talajában, most már igen mérsékelt és igen józan pluralizmusok viszonylag egészséges zsengeinek örülhetünk, amelyek fává kiterébélyesedve talán majd végleg megkötik a renitens talajt — és szerzőnk ép ezeknek veti szemére, hogy nem eszmélnék rá metafizikai háttérükre! Tökéletesen igaz persze, hogy „a társadalom alakulásának elemeit“ négy tényezőben „kimeríteni“ nem lehet. De, mondjuk, száznegyvenhatban sem. Mert ily tényező csak egy van: az emberi élet a maga egyetlen teljességében. S ha ebből reflexíve „elem“-eket akarunk absztrahálni, ilyent annyit fedezhetünk fel, amennyi éppen tetszik. Lesznek azonban problémáink, amelyek *bizonyos* absztrakcióknak kedveznek s akkor ezeket tökéletes joggal alkalmazzuk. Áradé az ily absztrakciók akár korlátozott, akár korlátlan hiposztázisa metafizikának esetleg lehet egészen jó — társadalomtudománynak minden bizonnyal annál rosszabb.

Szerencsére az elméleti álláspont hibáit szerzőnk világnézeti orientációja erejével, józan kritikai érzékkel és szelleme fáradhatatlan, frissességével pótolja, így, ha az első két szakaszt elfelejtjük, egyre alaposabban fogunk megbarátkozni könyvével, amely tömörségében is világos és precíz összefoglalásokat nyújt s ezeket mélyen szántó, szempontokban gazdag és sziporkázóan szellemes bíráló megjegyzésekkel kíséri. E tekintetben is legsikerültebbek a naturalista theóriák bírálatai — igaz persze, hogy ezekről szatírárt nem írni: kegyetlenül nehéz dolog! A díszes társaságból Jászi Oszkár úr húzza ki — méltán — a főnyereményt, aki a maga részéről valóban mindent elkövetett, hogy „az

ember és az állat között ledöntött választófal“ újra ne legyen felépíthető. Emberi elménk ítélőerejének valóban alig lehet nagyobb szegénységi bizonyítványa, mint a tény, hogy ezek a válogatott sületlenségek nemrég — sajnos — olvasók százaira és rajongók ezreire tehettek következményeikben, „ércnél maradandóbb“ hatást!

Mind dialektikája sugaraival, mind erkölcsi pathosza tisztító viharával, reméljük, nagy réseket fog hasogatni a közömbösség ködfelhőiben ama kommunista pamfletekről szóló rész, amelyekkel sáskajárás módjára árasztott el bennünket a „vörös tavasz“. Kérjük, hogy ezeket a fejtegetéseket mindenki olvassa el, akiben talán a szanálás párnái között elfakult amaz infernális napok emlékezete. A „Társadalomtudomány“ legutóbbi száma beszámolt Oswald *Spengler* megdöbbentő megjegyzéséről: a németeknek egy nagy nyeresége lehet katasztrófájából az, hogy *végre* megtanult gyűlölni! Valóban, ne feledjük el, hogy *erre is* szükségünk van. És ne aggódják a szeretet moralistája, mert szeretni is csak lanyhán, vagy sehogyan sem tudhat az, aki gyűlölni meg nem tanult!

Nem hibátlan ez a könyv, de sok hibátlanért nem adnám oda! —*kl.* —

* * *

Szekfü Gyula, *Történetpolitikai tanulmányok*. Kiadja a Magyar Irodalmi Társaság. Budapest, 1924. 139. lap.

E hét hosszabb-rövidebb essay-t magábanfoglaló füzetecske címéhez írt bevezető sorokban a szerző következő fogalmi meghatározásit adja a történetpolitikai tanulmányról: „egy-egy aktuális probléma történeti összefüggéseinek felfedezése, a jelen helyzetre alkalmazott történetkutatás“. Ennek a „kétlaki műfajnak“ hasznát a történetíró *szubjektív* szempontjából a szerző abban látja, hogy kielégítvén a történetkutató érdeklődését saját jelenének viszonyai iráni, megtartja őt a múlt objektív vizsgálata számára. A „jelenre alkalmazott történet, kutatást“, mint a szorosabb értelemben vett társadalomtudomány egyik fontos eszközét, részünkről — különösen a mai viszonyok között — *tárgyi* okokból is szükségesnek s amellet a tudomány nézőpontjából is igazoltnak tartjuk. Vannak idők, amidőn az államok, nemzetek életére kiható események, nagy társadalmi problémák, annyira egymás fölébe torlódnak, oly nagyon kieleződnek, hogy elodázhatatlanná vált a megoldásuknál a tudomány biztos iránytúje nem nélkülözhető. A történettudós a távlat hiányára hivatkozva kerüli óvatosan az aktuális kérdések tudományos vizsgálatát. Lassúbb, vontatott ütemű évek, évtizedek történeti perspektíváját valóban csak az *idő múlása* adhatja meg, de amikor megváltozik a történet ritmusa, amidőn — mint napjainkban — e ritmus gyorsulása jelzi, hogy megint egy új korszak mozgó határmesgyéjén járunk, akkor az események sokasága, rohanó árja nagyrészből pótolja az időbeli távolságot: a rendes viszonyok közt esztendők múlásával mért történeti perspektívát ...

A tanulmányok sorrendjében haladva az „Állam- és nemzetfentartás“ címűnek kiindulási pontja az, hogy a most letűnt korszak állam- és nemzetfelfogása elavult. A rendi Magyarországon — Szekfü szerint — állam és nemzet egybeesett, mindkettőből ki volt zárva a jogtalan jobbágyság. Az új liberális-demokrata korszak az egyenlőség és szabadság nevében a jobbágyokat és kiváltságos rendekét egyetlen egy homogén tömeggé gyürte össze. A papíron egyenlősítettek között megindult „szabad“ versenyben „az egyenlők

küzdelméből valójában az egyenlőtlenek élethalálharca lett ... A liberális korszak végén nemzeti kultúránk agonizált, mert hordozói, a nemzeti intelligencia emberei, a liberalizmus létért való küzdelmében gyöngének bizonyultak. Gyöngeségük akkor vált nyilvánvalóvá, amidőn az anyagiakban erősebb zsidóság fellépett saját budapesti kultúrájával, amely a magyarságot szinte harc nélkül tolta háttérbe“.

A napjainkban kibontakozó társadalmi helyzetkép festésénél szerző a kedvező vagyoni viszonyok közt élő vagy legalább emelkedő tendenciát mutató osztályok felsorolása után az értelmiség¹⁾ életszínvonalának nagymérvű sülyedéséről szól. A keresztény értelmiség elsorvadását szerző az állami, de főleg a nemzeti élet szempontjából veszedelmes és káros jelenségnek tartja. Nemzeti kultúránk termelésének és elterjesztésének munkáját ez a birtoktalan, többnyire havifizeteses — tehát állandó anyagi gondoktól gyötört — „intelligens középosztály“ (állami és magánhivatalnokok, orvosok, művészek stb.) végzi egyedül. Az *állam* fenntartásának funkcióját a gazdaságilag erős néposztály teherbíró tagjai (birtokosok, tőkések, kereskedők, iparosok stb.) látják el. Az öntudatos nemzeti eszme hordozói a nemzeti kultúra teremői és fenntartói azonban nem ők, hanem az anyagilag teljesen elerőtlenedett értelmiség. A helyzetképben kirajzolódó antithézis tehát az, hogy: „*az elsősorban nemzetfenntartó osztály nem államfenntartó, viszont az államfenntartók nem egyúttal nemzetfenntartók*“ (30. l.).

E társadalmi eltolódásban szerző beteges tüneteket lát. A helyzet javulását attól várja, hogy az elsősorban nemzetfenntartó intelligens középosztály válságos anyagi helyzetéből kikerüljön és újból áll a «i fen tartóvá is váljék. A másik elképzelhető megoldással, — amely az anyagilag egyre gyöngülő s ennek folytán szellemi termelő és befogadó erejében is hanyatló mai értelmiséget sorsára bízva pusztulni hagyná, — szerző igen helyesen szembeszögezi egy évtizedekre terjedő „kulturális vákuumnak“, a „nemzeti kontinuitás megszakadásának“ veszélyét.

A fiatalon pusztuló keresztény-nemzeti kultúrának többé-kevésbé nyílt ellenlásáról, a régi budapesti kultúráról, a liberalizmusnak e fenmaradt „cölöp“ építményéről“ szóló fejtegetéseiben élesen rávilágít a szerző az egyik oldalról észlelhető gyöngeségi tünetek okaira, a másikon látható virágzás titkára. A keresztény nemzeti kultúra és a jómódban élő birtokososztályok között hiába keressük azt a kapcsolatot, amely a liberális kultúra és a nagytőke, a kereskedelem között fennáll. Jogosan panaszkodik tehát a szerző a nemzeti kultúra munkásaira nehezedeő nagy teherről: az elhagyatottságról a keresztény társadalom többi osztályainál, — tiszteletre- és követésreméltó kivételektől eltekintve, — általában tapasztalható közömbösségéről. Mi is úgy érezzük, hogy az egyedülállás ibseni erőforrása csodákat nem művelhet. Annál is inkább sajnálatosnak kell a magyar nemzeti kultúra iránti apathiát minősítenünk, mert hiszen itt nem egyesek, nem is egy magárahagyatott társadalmi osztály, hanem a szomszédainkkal szemben sokat hangoztatott *kulturális fölényünk* hovatovább mindinkább kétséssé váló megtarthatása forog kockán.

¹ Ennek válságos helyzetét jellemezve, szerző több helyütt a középosztály kifejezést használja, de fejtegetéseiből kitűnik, hogy az értelmiség szűkebb csoportjára céloz. (V. 8. *Szombatfalvy György*: „Az értelmiség válsága“ c. tanulmányát. Társadalomtudomány 1924. évf. 6. sz. 4. lap.)

A „*liberális pártalakulás társadalmi alapjai*“ című rövid kis tanulmány főtétele az, hogy nagy liberális párt és ennek révén liberális kormányzat csakis olyan társadalomban lehetséges, amelynek politikai jogokban részes tagjai műveltségben, anyagi és szellemi képességeiben és törekvésekben homogének (43. 1.). E tétel köré vázolja föl a szerző a XIX. századbéli nagy liberális pártok fejlődéstörténetének főbb mozzanatait, Európáról szólva, az angol speciális fejlődést, amelyből, szerinte, általános európai tanulságok nem vonhatók, szerző kifejezetten mellőzi és ismertetésében csak a kontinensre szorítkozik. A szerzőnek ezt az álláspontját nem tartjuk helytállóknak; annál kevésbé, mert hiszen az angol liberalizmus nem egy *kiágazása*, hanem *eredeti* alakja ennek a rendszernek. A szárazföldi államok liberális pártjainak fejlődésében, szerző szerint, az egyes fázisokat külsőleg a választójog *fokozatos* kiterjesztése jelzi. Ezt a tételt a szerző a magyarországi liberalizmus történetével is illusztrálja. A magyarországi fejlődés beteges voltát szerző abban látja, hogy a liberalizmus két ellenfele: a keresztény irány és a szocializmus körül nálunk az utóbbi jutott előbb uralomra. A mai társadalmi helyzetkép az, hogy liberális társadalmi osztály nincs többé sem nálunk, sem a többi nyugati államban, csak egyes liberálisok (51. 1.). A még fennálló parlamenti pártfrödékeknek nincs gyökerük a társadalom szélesebb rétegében.

A legterjedelmesebben a faji kérdéssel foglalkozik a szerző. Ennek a problémának két tanulmányt szentel: „a faji kérdés és a magyarság“ (53—92. 1.) és „Fajbiológia vagy történeti egység?“ (92—109. 1.) címmel. Az első tanulmány eredményeit a szerző abban foglalja össze, hogy a magyar fajról természet-tudományi, fajbiológiai szempontból története újabb folyamán alig lehet szó: Az eredeti ugoturk faji érzés és vele az egész faji kép már a XI.—XII. században elhomályosult és már a kereszténység felvételével megkezdődött az a történeti processus, amelynek folyamán a magyarságnak új történeti faj képe „alakult ki. Ezt a konklúziót a szerző többé-kevésbé ismert, de ebben az összefüggésben sokszor elhanyagolt történeti adatok egész tömegéből vonja le. Fejtegetései során találóan és tanulságosan jellemzi a liberalizmus nemzeti eszméjét, amely az embercsoportok kebelén belül“ ható kohéziót mechanikus módon, gépiesen konstruálta meg“ (81. 1.), beérvén merő külsőségekkel (névmagyarosítás stb.¹⁾): A pszihikai“ tényező elhanyagolásával hirtelen végbement felületes, külső asszimiláció teljes értéktelenségének számos példáját láthatjuk napjainkban az elszakított területeken, de viszont sok örvendetes példáját annak is, hogy a forma helyett a tartalmat néző, a nemzeti kultúrközösséghez tartozás tudatát ápoló társadalmi asszimiláció hatóereje mennyivel nagyobb.

Tanulságosan írja te a szerző a zsidóság fejlődését is (63—65. 1.). A faji bomlásnak a zsidóságnál is megindult processusát a vallási kötelék és az idegektől *külön-* és egymással állandó *együttélés* megállapította, sőt visszafejlesztette. A fajilag atomizált európai népekkel szemben a zsidóság az egyetlen faji individuum. Ennek helyreállása szintén történeti fejlődés eredménye. Nyilvánvaló; bár szerző ezt nem domborítja elég élesen ki, hogy a zsidóságnál mégis a fajbiológiai egység elve a főszempont. A zsidókérdésre újból visszatér a szerző, amidőn a magyarság faji közömbösségét kiemelve utal arra, hogy erős faji érzésű néppel szemben, amilyen a cseh vagy a zsidó, ez a tulajdonságunk nagyon megnehezíti helyzetünket úgy kifelé, mint idebent. „Összehasonlítva a

két említett nép életét a magyarokéval, nálunk sokkal ritkább, szinte fehér hollószzerű eset az, amikor a magyart azért pártoljuk, mert magyar, holott ez a cseheknél és zsidóknál állandó tapasztalható következménye a faji összetartozás érzésének“ (86. 1.).

Amidőn szerző a csehek erős faji érzéséről beszél, úgy látjuk, hogy a fajbiológiai és történeti egység szempontjai némileg keresztezik nála egymást, és érvelésének meggyőző erejét kissé gyöngítik.

Arra a kérdésre: fajbiológiai vagy történeti egység-e a magyar? szerző — amint a mondottakból kitűnik — már a most ismertetett fejtegetésekben megadta a választ. Igaz ugyan, hogy a részleteknél néhol kissé homályosan, aminek egyik okát abban véljük találni, hogy szerző a saját terminológiai meg-, különböztetését (67. 1.) a „faj“ természettudományi és a „népfaj“ történeti fogalma közt nem alkalmazza következetesen. A faji kérdést tárgyaló második tanulmányában szerző különösen a Gobineau-Chamberlain-féle germán fajfelfogás magyar híveinek „tisztán érzelmi eredetű, tudomány nélküli“ elméletei ellen száll síkra, de emellett a fajbiológiai egység tudományos komolysággal dolgozó hívei egy részének is szemére veti, hogy a történetiszolgáltatta pozitív adatok helyébe igen gyakran tarthatatlan hipotéziseket állítanak. Elismeréssel adózik szerző azoknak a magyar fajbiológusoknak, akik „teljes tudományos szabadsággal alkalmazzák tudományuk összes eszközeit“ (példaképen Marosi Arnoldra hivatkozik). Ismételten hangsúlyozza szerző, hogy az, ő felfogása szerint is van magyar faj; ez azonban másodlagos, nem természettudományi, hanem történeti képződmény. Ez a „történeti fajiság“ is határozott jellegű egység, amelyet meg kell óvni s amelynek örökletes jó tulajdonságai fejlesztendők, az ártalmasakat pedig nemzedékek munkája árán kell — és lehet csak. — kiküszöbölni. Befejezésül rámutat szerző arra, hogy amilyen kényelmes elv a faji problémát illúziók köntösébe rejtő fajbiológiai egységelmélet,“ épen oly nehéz, sokszor háládatlan feladat hárul a történeti egység híveire. De-ezek a történeti realitás talaján mozogva a történelmi adatok számontartásával, értékelésével, az asszimiláció lehetőségének, akadályainak, kedvező vagy káros hatásainak feltárásával *megbízható* tapasztalati, anyagot szolgáltatnak a fajjavítástanának, amelyben a történeti fajgondolat hívei is hisznek, sőt azt tartják, hogy a történelemnyújtotta tanulságok figyelembevételével az eugenetika terén igazán komoly, sikeres munkát végezni nem lehet.

A történeti egység elvét illusztrálja és igazolja a szerző következő-tanulmányának — hogy úgy mondjam — helyzeti energiájánál fogva a múlt század egy messzire kiemelkedő alakjával: *Petőfivel*, akit szomszédaink legújabbban mint szláv²⁾ zsenit ünnepelnek. Petőfiről írott essay-jében szerző egyébként annak a történetfelfogásnak helyességét igazolja, hogy nemzeti nagyjaink igazi kultusza, nem követeli a róluk festett képnek egyes vonások célzatos elhagyásából adódó elnagyolását, idealizálását. A komoly történetkutatónak, a történeti lélekbúvárnak nincs oka rá, hogy Petőfi republikánus, érzülete, világforradalmisága felett elsiklani igyekezzék. Életének egy doktriner, irrealisztikus történetfelfogásból táplálkozó rövid szakában tűnt fel Petőfinek ez a világforradalmisága, amely a magyar szabadságharcban csakhamar teljesen felszívódott a magyar faj szeretetében, szabadság- és hazaszeretetté kristályosodott ki. A

² V. ö. míg a „Faji kérdés az irodalomban“ c. cikket. Minerva, 1922. évf. 631-4. 1.

„magyar talaj emberét“ látja a szerző Petőfiben, ép úgy, mint Széchenyiben. Egyikük sem veszi el lába alól a magyar talajt, akkor, amidőn „mindkettőjük felemelkedik arra az általános emberi perspektívára, honnan objektíven, kívülről lehet megismerni önmagunkat“ (119. 1.).

Végül két külpolitikai szellemóriást vonultat fel a szerző: Andrásyt és Bismarckot. A vaskancellárnak a köztudatban tükröződő képén észlelhető változást a szerző nyomán következőkben foglalhatjuk össze. A *tegnap* Bismarckja: a „wotанизált ősgermán“, az Erőnek, a Hatalomnak tömegbálványa. *Ma* már e mythikus álorcán a szélesebb rétegek is kezdenek átlátni. A méltányosság, az önmérséklés realisabb vonásai rajzolódnak ki a „legnagyobb diplomáciai géniusz, a tapintat finom mesterének“ arcán.

A múlt század második felének magyar grandseigneur külügyminiszterét jellemezve, bámulatos diplomáciai sikereit, — hatalmas koncepciójú szellemi mozgékonyaságától, energiájától és egyéb kiváló tulajdonságaitól elválaszthatatlan okok mellett — szerző azzal magyarázza, hogy „amikor Andrásy- cselekedett, ott állt mögötte az egész ország“. A trianoni ködből kiutat kereső mai nemzedékre gondolva s a szerző reflexióját variálva, kétkedve kérdezzük: mikor ébred ez a tépett testű nemzet újra a „right or wrong *my country*“ elv nélkülözhetetlenségének tudatára? . . .

Ködöt emlegettünk az imént. A Trianon óta nemzetünk jövőjére hullottat. Nemcsak ez akadályoz *meg* bennünket abban, hogy az utat megtaláljuk, hanem az önámító illúziók ködfelhője is. Ezt igyekszik Szekfü Gyula értékes tanulmányaiban szétosztatni, hogy olvasóit — saját szavait idézzük — „megtanítsa tisztán látni“.

Oszvald György.

Kornis Gyula, *Nők az egyetemen.* (A Napkelet 1925. évfolyamából. Eggenberger. 48. 1.)

Érdekesebb, élvezetesebb kultúrpolitikai tanulmány még Komis ily irányú, újabban egyre számosabb munkái között is aligha akad. Hálás téma a nőmozgalom e kérdése, kivált olyan fölényes tudású pszichológus s olyan fényes dialektikája író kezében, mint amilyen Kornis. Szárnyalóan tudományos — és mégis szinte populáris — olvasmányunk minden tárgyilagossága mellett is az azonban az érzésünk, hogy itt egy nehézfégyverzetű tudós hessegeti el az egyetem kapujától a reménytelenségtől űzött sápadt leányhadat. Ezt sok tapintattal, jóakarattal teszi s a szeretetreméltó fölénynek azzal a biztos tudatával, hogy nem kell ellentmondással számolnia.

Előre kell bocsátanunk, hogy a kérdés beállítása már eleve biztosítja a szerzőt arról, hogy az olvasó végig egyet fog vele érteni. A történelmi visszapillantás után (amelyben a szerző jelzi, hogy a nőknek az egyetemre való bevonulása az egyenjogúságra törekvésnek egyik vívmánya volt), kijelenti az író, hogy: „Bármely pályára való alkalmasság eldöntésében, csakis egyetlen szempont lehet jogos és irányadó: megfelel-e *az egyén* testi és lelki alkata a pályától követelt testi és szellemi tulajdonságoknak?“ Ez, ugyebár, világos és önként érthető, mint a kétszerkettő. Innen már csak egy lépés és — a probléma *a nők* testi és lelki alkatának természetére egyszerűsödik. És jön *a női léleknek* Heymans és mások vizsgálatai alapján igen szépen, finoman, érdekesen végzett analysise, amelynek során élesen elkülönül a jellegzetes női psyche kontúrja

a jellegzetes férfilelékétől. Ez a húsz oldal adja a tanulmány igazi értékét, mert ilyen világosan, szépen *megírt* összefoglalását a női psychének nem igen talál-
nék meg másutt irodalmunkban.

A konklúziók: a női léleknek erős emocionalitásából fakadó érzelmi szí-
nezete, impulzivitása, értelmi működésében az eredetiségnek és a tárgyilagos-
ságnak hiánya, az abstrahálástól és analizálástól való idegenkedése, az intuitív
ítéletalkotásra való hajlama mind oda irányulnak, a nőknél *bizonyos szellemi
munkára* való rátermettség hiányát hangsúlyozzák.

A szerző megállapításait a köztudat is erősíti. Tudjuk, hogy a tanárnők
inkább végeznek oktató munkát, mint a kutató tudós munkáját. Ismeretes, hogy
az orvosnők nem tudnak számottevő praxisra szert tenni s valljuk a szerzővel,
hogy kár egy viruló fiatal leánynak az Intitutiókba, vagy pláne a kereskedelmi
és váltótörvény §-aiba temetkezni. Az orvostudományi karnak azt az állás-
pontját, hogy 22 éven aluli nőnek nem valók az orvosi stúdiumok, minden-
képen helyeseljük. Abban is igaza van a szerzőnek, hogy a mérnöki munka ide-
gen a női psychének s hogy csak egészen kivételes tehetségű nők volnának
egyetemi kathedrához bocsáthatók.

De a szerző maga is rámutat nem egy ízben arra, hogy sok tekintetben
a férfiak jelentékeny része is hasonló fogyatkozásban szenved. A férfiak és nők
lelki akarata különböző ugyan *általában*, de nagyon sok a kivétel mind a két nem
soraiban. A különbség egyébként is nem lényegbeli, csak fokozatbeli, mondhatni
árnyalati. Az átmenetek széles skálája ismeretes a nőies lelkű, férfiatól az
.amazonokig. Annie Wisse idézett százalékszámai csak azt mutatják, hogy a
férfiak közül *több* a magasabb szellemi munkára termett, mint a nők közül
s ebből logikusan csak annyi következik, hogy több férfi bocsátható egyetemre,
mint nő. A lelki alkat vizsgálata tehát helyes az *individuális* válogatásnál, de a
genus kirekesztésére nem nyújt alapot.

A probléma tehát ezzel nincs lezárva. Érti ezt a szerző is, amikor mun-
kája végén a női természetnek megfelelőbb pályák felkarolását és a helyes
házassági politikát sürgeti. Sajnálattal láttuk, hogy a magyar problémák iránt
egyébként fogékony szerző ezúttal nem mélyítette ki tárgyát eléggé a külön-
leges magyar érdekek vizsgálása irányában. Ma, amikor a lányok a közép-
iskola látogatásában megközelítik a fiúk számát, amikor az iskolázott új leány-
nemzedék közül 30% esik az izraeliták kulturális gyarapodására, amikor fő-
iskoláink válságos éveiket élik s e külső válsághoz paedagógiai belső válságok
járulnak, a nők iskoláztatásának problémáját a szerző egyetlen szempontja
csak egy oldaláról világította meg. *Szombatfalvy György.*

* * *

J. Ramsay Mac-Donald, *A szocialista mozgalom.* (Ford. Tonelli Sándor.
Franklin Társulat kiadása.)

„Moi, je ne suis pas Marxiste“ — mondotta állítólag egyszer *Karl Marx*,
tréfásan — de komolyan is mondhatta volna, mert elvégre, mint *egy ember*,
ő is csak *egyfélét* tarthatott igaznak az egymásnak ellentmondó theóriák ama
szövevényéből, amely nevéhez fűződik. És így van vele *J. R. Mac-Donald* is,
akinek *Marx* csak egy név a sok közül, amely a szocialista mozgalom állomá-
sait jelzi s akinek gondolkodási fegyvertára ma már a történelem lomtáraiba
való. Ezért *Mac-Donald* épen csak azt fogadja el *Marx* tanaiból, amit történeti-

leg helytállóan tart: a kapitalista „szerkezet“ analízisét — egyebekben ő a szocializmus amaz „ideológiai“ szárnyán áll, amelynek ősfáján *Owen, Thompson, Rodbertus, Lange* és *Bernstein* a legkiemelkedőbb nevek és amely ment a „moral insanity“ ama romlott légkörétől, amely *Marxnak* és közvetlen híveinek munkásságát oly ominózusán lengi körül.

Mac-Donald nem haragszik sem a vallásra, sem a családra, sem a nemzetre, sőt — hallatlan heterodoxia! — még a monarchiára sem. Neki a szocializmus nem gazdaságtörténeti szükségszerűség, hanem *hit*, amely az emberi jószág és erény erejébe vetett bizalommal a szabadságot kívánja megvalósítani s e munka szolgálatába óhajt állítani mindent, amiben az ember nemesebb énje, kultúrája évszázadok hosszú útján megtestesült: a vallást, az irodalmat, a tudományt s az államot. *Mac-Donald* nem rombolni, hanem építeni szeretne, megmentve mindent, ami *érték*.

Ezért határozottan megtagadja a forradalmat: „A forradalom sohasem teremtheti meg a szocializmust, mert a szocialisták által elképzelt változásnak át kell hatnia a társadalomnak minden idegszálát s ennél fogva csak organikus folyamat lehet“ (86. l.). És pedig nem csupán gazdaságtechnikai, miként *Marxnál*, hanem egyúttal „intellektuális jellegű“. Nem a „tudatlanság, elállatiasodás, erkölcsi sülyedés“ az előfeltétele, mint *Engelsnél*¹⁾ hanem „a közoktatás kiterjedése, az önbecsülés érzésének kifejlődése, a képzelet felébredése, a jóllét növekedése a munkásság körében“ (75. l.).

A forradalom után, abban a fejezetben, amely arról szól, hogy „Mi nem szocializmus“, sorra a szemétdombra kerülnek a marxista ideológiának további ékességei: *a kommunizmus, a magántulajdon megszüntetése, a szabadság tagadása, az egyenlőség, a gazdasági determinizmus és az osztályharc*. Ezeket *Mac-Donald* elhasznált rekvizitumokként kezeli s nem a dogmatikumnak, hanem a reáliáknak világában igyekszik megalapozni a szocializmus gyakorlati tanait, mert tisztában van azzal, hogy a szocializmus nem lehet „tudomány“, amelyet a hegelianus dialektika módszereivel a semmiből lehetne elővarázsolni, hanem oly elgondolás, amelyet csak a cél-eszköz-reláció irányában lehet világosan szemügyre venni. Az itt számbajövő eszközök, szerzőnk szerint, a politikai demokrácia, a jóléti törvényhozás, az állam gazdasági és pénzügyi funkcióinak a szocialista ideál irányában való céltudatos és fokozatos fejlesztése s végül a „munkához való jog“-nak intézményes társadalmi biztosítás útján való érvényre juttatása.

E fejezetekben egy ideális lelkeletű reálpolitikusnak erősen egyirányba vetődő, de mindig érett és figyelemreméltó fejtegetéseit találjuk, amelyek bizonyára nehezen fognak meggyőzni ellentétes állásponton levőket, de mindig a komoly diskusszió színvonalán maradnak. Ezen túl azonban *Mac-Donald* maga is áldozatul esett a szocialista konfessziótól el nem választható csábításnak, hogy egy kis kirándulást tegyen Felhőkakukvár birodalmába. Itt naivitásukban megható fejtegetések következnek a szocialista államban fölmerülő szervezési problémák „megoldásáról“, amelyek kapcsán a szerző nagy jóhiszeműséggel él vissza a matéria rugalmassága által biztosított felelőtlenségével. A recenzor nem hallgathatja el, hogy ilyenkor mindig *Jules Verne* szeretetreméltó technikai regényei jutnak eszébe: Istenem, mily könnyűséggel oldották

¹⁾ Az utópikus és a tudományos szocializmus. Ford. Bokányi Dezső. 51. l.

meg azok a problémákat, amelyek a valóság rögzösebb talaján annyi fáradságot és annyi értékes emberéletet emésztettek fel. És még ma is hol marad sajnálatraméltó technikai kultúránk primitívizmusa a holdba kilőtt ágyúgolyó teljesítménye mögött!

„Az összes termelésnek és forgalomnak állami vezetése ama bajok orvoslásául, hogy egyrészt a munkások foglalkozást találjanak, másrészt egyesek vagyona túl ne szaporodjék, ugyanabba a kategóriába tartozik, mint az a kívánság, hogy az összes emberek jók legyenek. Hogy ha minden ember számára kellő foglalkozást jelölnének ki és ha minden vagyon méltányosan volna szétosztva, hogy akkor senki sem volna foglalkozás nélkül és nem volna igazságtalanság a vagyonmegosztásban, ép oly kétségbevonhatatlan proposíció, mint hogy ha mindenki jó volna, senki sem volna rossz. De azzal nem segítünk útjára egy olyan embert, aki nem biztos abban, hogy merre menjen, ha azt mondjuk neki: útja végére úgy juthat, hogy odamegy“. Ezt pedig *Henry George* mondta,²⁾ akit korántsem lehet azzal vádolni, hogy a fennálló rend elfogult és makacs védelmezői közé tartozott volna.

Ámde ne kövessük *Mac-Donaldot* felhői közé. Maradjunk meg a földi dolgok sűrűbb légkörében s éljünk a bírálatnak ama privilégiumával, hogy az épületnek további sorsával nem törődve, az alapok egyensúlyát tegye ki a teherpóba kockázatainak. *Mac-Donald* híve a szocialista „megoldás“-nak s állítja, hogy a gazdasági erőpazarlásnak racionális megszüntetése végett köztulajdonba kell venni a termelőerőket. Emellett azonban nem materialista, mint *Marx* és nem pusztán a „gyomor eszményeinek“ hódol, hanem a fennálló kultúra értékeinek nemcsak megmentését, hanem gazdagítását is célként tűzi ki. Tisztában van azzal, hogy ez „individualizmus“, mert csak a szabad individuum értéktermelő. Ezért, elítélve az értékpazarlást, amely a kapitalista rendben a tehetségek tömegét is — bizonyára — áldozatul dobja a létért való küzdelemben, minden tehetséget megmenteni s érvényre juttatni óhajtana. Egyenlő feltételeket akar — akárcsak honfitársa, *Kidd*³⁾ aki mily eltérő következtetésekhez jutott e pontról! — s a tehetségek versenyét az anyagi erők versenyétől függetleníteni. Következésképp híve kell, hogy legyen annak, hogy a kulturpalettán menél több legyen a szín s hogy evégből mennél több lehetőséget nyújtsunk új színek kivirágztatására mennél több *szükséglet* teremtésével s az ezeknek szolgálatában álló életformáknak, a foglalkozási típusoknak mennél nagyobb gazdagságával. Csodálatos, de ama sokat ütlegelt „kapitalizmus“ a maga eredeti formájában éppen ennek a célzatnak volt a leghívebb eszköze. *Marx* a kapitalizmusnak éppen ezt a vonását sikkasztotta el, amidőn a „mennél kevesebb tőkés“ tendenciáját tolta előtérbe, holott a kapitalizmus virágkorában ellenkezőleg: „mennél több tőkés“, ez a jelszó. Ha jól akarunk látni s nem keverjük össze az ellentmondó princípiumokat, mint *Marx*, a „kapitalizmusának két fázisát kell megkülönböztetnünk. Az egyikben az *individuális* elv, a másikban a *kollektív* elv uralkodik. Amaz a tőkék növekvő versenyében minden invenció megfeszítésére és minden teremőző kifejlesztésére sarkal; mind szélesebb és szélesebb körökbe terjeszti ki a verseny szervezésének munkálatait; mind több és több segédeszközt von be a harcba s ezzel mind több és több munkaalkalmat,

²⁾ Védővám, vagy szabadkereskedelem. Ford. Braun Róbert. 252. sk. 1.

³⁾ A társadalmi evolúció. Ford. Geöcze Sarolta. Akadémia-kiad. 231. 1. sk.

mind több és több egzisztenciát, ezzel pedig mind több és több individuális kultur-erőt teremt. Ezzel szemben a kollektív fázis a kockázat csökkentésére, a piac áttekintésére s a termelés racionalizálására törekszik. Szervezi az üzemenkénti koncentrációt s ezzel nemcsak egyes egzisztenciáknak, hanem egész életformáknak pusztulását idézi elő. *Mac-Donald* maga elégtétellel mutat rá arra, hogy minő racionális megtakarításokkal járt egyes trösztök megalakítása reklámköltségek és ügynökök alkalmazásának fölöslegessé tételével. *Mac-Donald* itt visszaesik a marxi ideológiába, midőn hangsúlyozza, hogy az ekkép elpusztult egzisztenciák (reklámpiar, ügynökök) voltaképp nem végeztek „termelő munkát“ s így „élősdiek“ lévén, helyes, ha a megújuló társadalmi rendben „más foglalkozási ágakban“ kell elhelyezkedniük (53. 1. skk.). Természetes már most, hogy a szocializmus kialakulásával az ekkép „elhaló“ életformák a tökéletes racionalizáció mellett megszűnőzörözödnak majd. Csodálatos, hogy szerzőnk nem veszi észre, minő ellenmondás fenyegeti, amidőn egyszerre hirdeti a kultur-individualizmust s a gazdasági racionalizációt. Kitűnik itt, hogy *Marx* jó szimattal dolgozott, amidőn materialisztikus egyoldalúsággal alapozta meg gondolatait. Nála minden kultúr-szükséglet „ideológia“, mely kiirtandó. Ekkép a racionalizálásnak nincs semmi akadálya: a marxizmus nem félti a kultúr-színeket, őt csak a materiális élet produkciója és reprodukciója érdekli. De *Mac-Donald*, az „ideológus“, aki féllábbal a marxi racionalizmus és féllábbal a kultur-individualizmus alapján áll, nem veszi észre, hogy két szék közt a pad alá esik, mikor olyasvalamit akar *elosztani* — kultúrát — amit viszont *termelni* nem akar, mert, mint irracionálisát, nem vonhatja be a racionalizált gazdasági folyamatba. *Stammler* nagy érdeme, hogy rámutatott a gazdasági funkció univerzális természetére, arra, hogy „közgazdaság“ nem jelenti a társas folyamatnak valaminő különálló részét, hanem annak egészét, tekintettel a társadalmi javak termelésének és elosztásának funkcióira.⁴⁾ A „gazdasági“ minőség nem differenciálhatja e javakat: „gazdasági“ mindaz, ami közös szükségletek kielégítésére szolgál s ennél fogva áruként elcserélhető. Az ily áruértékek termelésének és elosztásának folyamatát nevezzük közgazdaságnak s ennek szempontjából teljesen mindegy, hogy élelmiszer, üvegyöngy, szikraáram, életbölcsetség, vagy tér- és időbeli (kereskedelmi) előny az, amivel operál és viszont nincsen más mód társadalmi javak létesítésére, mint azoknak valami módon való bevonása e folyamatba: a *gazdasági értéktermelés*, A *Mac-Donald*-féle ideológusok következtetései mögött az a kritikátlan előf ölte vés lappang, hogy a „termelés“ és az „elosztás“ folyamatai egymástól elválaszthatók: holott eléggé nyilvánvaló a gazdasági fogalom ama törvénye, melynek értelmében sem elosztani nem lehet mást, mint amit termelünk, sem termelni nem lehet mást, mint amit el tudunk osztani.⁵⁾ A racionalizált szocialista közgazdaság pedig nemcsak hogy nem termelhet olyasvalamit, amit nem tud *biztosan* elosztani, hanem épen *csakis azt termelheti, ami mindenkinek kell*. Ennél fogva a gazdasági racionalizmus rendszerében a termelés a *tömegszükségletekhez* igazodik s ebben is — mint azt már *Simmel* a priori kimutatta⁶⁾ — a legalacsonyabb színvonal lesz az irányadó. A kultur-

⁴⁾ *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung*. 4. S. 147. s többször.

⁵⁾ V. ö. *F. Oppenheimer*, *Die soziale Frage und der Sozialismus*. P.—11. Tausend. S. 183.

⁶⁾ *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*. 4. S. 210. ff. E gondolathoz más helyeken is többször visszatér.

szükségeket kiirtja a természetes kiválasztás ebben a zárt, romló légkörben s az „ideológusok“ sokat emlegetett és dédelgetett *szabadsága* valami sajátságos illúzióvá válik, amelyet többé már meg sem lehet érteni. Az orosz bolsevisták monstre-kísérlete híven demonstrálja ezt a deduktív igazságot: „Szabadság? Minek az?” — kérdezte *Lenin* megütődve a spanyol kulturszocialistálói, aki tőle a diktatúra lebontásának s a szabadság helyreállításának módzatai iránt kérdezősködött.⁷⁾ S a kérdező maga is belátta, hogy mily fölösleges kérdést vetett fel. amidőn közelebről megismerkedett a „szociális termelésből fakadó jólét“ örömeivel. A magyarázat két mondatban elfér: „A szellemi élet ép oly nyomorúságos és szennyes, mint az anyagi feltételek, amelyek között kell kibontakoznia. Az egész család minden gondolata mindig csak egy tengely körül forog: táplálkozni.“⁸⁾ És ugyan minek volna a szabadság ott, ahol már csak az ön- és fajfentartás feladata létezik s a kultúra irracionális kinövésének diadalmas lerombolásával a Természet ismét átvette egyeduralmát!

Ámde mégsem! Hiszen a Természet nem szocialista és ephesosi *Herakleitos* tanainak hódol: *πόλεμος πάντων πατήρ!* A Természet a küzdelemre szervez és ezernyi alkalmazkodással ezernyi új szükségletet teremt. A fejlődés, amely végül az öntudatos Kultúrában folytatódik, ép ezt jelenti. A szocialista pedig kizárja a harc primusz motorát s csak természetes, hogy a szükséglet *kvalitásnak* minimumát elérné, egyúttal tovább halad a *kvantitás* minimuma felé: hiszen minden egyenlőtlenség irracionális és igazságtalan, az egyenlőséget pedig csak a minimum standard alapján lehet megteremteni. Persze, meg kell engedni, hogy ez a tendencia nem egészen tudatos: a kimondott célok ép ellenkezően hangzanak és nehéz is lenne a proletárokat a „mennél kevesebb táplálék“ jelszával megnyerni. Azonban a tények benső logikája erősebb, mint a gondolatoké: *Hegel* és *Darwin* két ellenkező irányban ugyanennek az igazságnak kifejezését keresték.

Az individuális kapitalizmus alatt a termelés minősége is, mennyisége és a termelőerők megfeszítésétől függ: a fantáziától, amellyel a termelő valósággal imaginárius világok megvalósításába fog s a kockázattól, mit ezzel vállalni kész. A kollektív kapitalizmus már lemond a kísérletezésről s a kockázatot kiirtani igyekszik: ezért a meglévő szükségletekhez iparkodik hozzáalkalmazni a termelést. A szükségletek határa és mértéke mindkét esetben a fizetőképesség, amelyet a kapitalista több-kevesebb pontossággal kontrollálhat a maga profitjával. A szocializmus rendszerében azonban a profit nem szerepel és nem a szükségleteket kellene a fizetőképességhez, hanem ez utóbbit amazokhoz szabni. Már pedig *semmi szocialista bölcsesség nem tudja megmondani, hogy ebben a rendszerben mi lesz a szükséglet ama mértéke, amelyet egyúttal fizetőképességben is ki lehet fejezni, amikor ez a fizetőképesség viszont a termelés megfeszítésétől függ.* Hogyan találhatja meg egymást ez a két faktor a profit közvetítő regulátora nélkül? Hiszen az üzemvezetés gépezetében a profitja szerint orientált vállalkozót bürokrata váltja fel, akitől nem lehet elvárni, hogy fel-

⁷⁾ *F. de Los Rios*: Mon voyage en Russie soviétique. Revue de Genève, No. 22. p. 483.

⁸⁾ U. o. p. 491. s. A nyugati szellemű ideológus ugyan visszájára fordíthatta volna itt a *Lenin* kérdését: „Táplálkozni? Minek az?” Ámde a szocialista nyilván elhallgattatta. Természetesen: a szocialista gondolat önámítássá válik, ha leveti *Marx* brutális materializmusát. Ezért még mindig *Marx* a legnagyobb hatású szocialista apostol és ezért kellett a marxizmusnak logikusan leninizmussá fejlődnie.

fedezze a bonyolult összefüggést, amely fizetésének értéke és a vezetése alatt álló üzem termékenysége között fennáll. S mire ezt észreveszi, felfedezése is már inkább lankasztóan, mint ébresztően fog hatni munkájára, mert kétségbeesetten fogja látni, hogy azzal mily reménytelenül van beékelve egy mindjobban csikorogó mammut-gépezet ezernyi kis csavarja közé. Az emberi erő kifejlesztlek csak két iránya lehet: a legnagyobb „élvezet“, vagy a legkisebb „áldozat“ szempontja szerint; ahol az előbbi kimarad, okvetlenül az utóbbi jut érvényre. *Ezért van az, hogy minden szocialisztikus üzem termékenysége önkéntelenül is a minimum felé tendál . . .*

Az angol szellem két évszázad óta látja el kontinentális életünket a maga civilizációja export-eszméivel, anélkül, hogy ezekhez az angol jeleket — mely a szigetországnak ad erőt — vagy az angol szervezőket, — akik a kolóniákba öntenek életet — mellékelné. Ekkép ez az export, kivált a francia racionalizmus retorikáin át, itt akként hatott, mint hogyha egy elmaradt vegetációt mesterséges és fokozott oxigénellátással iparkodnának gyorsabb fejlődésre bírni. Hirtelen és káprázató fejlődés volt az eredmény, mely az erős égésben felélve erőit, most ép oly hirtelen indult bomlásnak. Vegetatív egyensúlyát vajmi nehéz lesz egyhamar megtalálnia. De most az egyszer némileg visszaadta kontinensünk a kölcsönt s megajándékozta az angol közéletet is a marxizmus német-zsidó kakuktojásaival. *Mac-Donald* s a többi jóhiszemű kotlók úgy vélik, hogy saját angol szellemük tojásait melengették, de a fejlődő fiókák mindinkább kezdték elárulni leszármazásuk kényes titkát. E felfedezésre felelt imponáló módon az angol parlament választóközönsége s *J. R. Mac-Donald* elég nagy intelligencia ahhoz, hogy némi megfontolással talán rájöjjön tévedései nyitjára.

Az angol szellemnek sohasem jutott volna eszébe, hogy zárt szerkezetekként különböztesse meg egymástól tradicionalizmusát és kapitalizmusát. Miként ezek, szocializmusa sem lehet *rendszer*; hanem csak *módszer*; princípium, amelynek nem szükség korlátlan megvalósulásáról gondolkodni, hanem, amely amazok *mellett* mindig alkalmazásra találhat ott, ahol az élet amaz idősebb módszerekkel már be nem érheti. Persze az előadott okok amellet szólnak, hogy kulturreducens természeténél fogva, ez az elv csak alárendelt értékű lehet és nagy óvatossággal vezetendő be ott és csak ott, ahol elkerülhetetlen. Ha majd importált nézeteik újabb kritikája e tekintetben jobb tanulságokkal fog szolgálni a Labour Party vezetőinek, talán majd ismét megindul a szellemi export kontinensünk felé s ezúttal — reméljük — regeneráló fluidumokat fog szállítani!

A kötet utolsó fejezetei a szocialista mozgalom történetét ismertetik. A háború előtt s az angol közönség tájékoztatására íródtak e kissé elnagyolt s ma már eléggé megfakult skizsek, amelyeknek nálunk, ahol *Ferenczi Imre* kitűnő standardmunkáján kívül a legjobb német monográfiák (*Sombart, Herkner*) is közkezen forognak, nem sok értéke van. Közönségünket ma inkább a háborús és háború utáni fejlődés érdekelné s a fordító meg is kísérelte e hiány pótlását, azonban, sajnos, igen csekély sikerrel. Az *olasz* mozgalomról úgyszólván semmi tájékoztatást nem nyújt, a *franciát* egészen hamisan világítja meg,⁹⁾ az *amerikait*

⁹⁾ V. ö. *Bernáth László*, Párt- és szakszervezet Franciaországban. Magyar Munkás Szemle 1921. november. 57. 1. sk. Ez a folyóirat annak idején különben is hasznos módon igyekezett közönségét a külföldi mozgalmak aktualitásairól megbízható módon tájékoztatni.

pedig teljesen elsikkasztotta. Pedig itt *Samuel Gompers* működésének ismeretése különösen tanulságos lett volna, bár tagadhatatlanul súlyos cáfolatául ama reményeknek, amelyeket még *Mac-Donald* sorai fűztek az újvilágbeli *szocialista* mozgalom fejlődéséhez. Az igazság elleni harcban az elhallgatás módszerét különös sikerrel értékesítik a szocialista konfesszió hívei.

A fordítás egyébként gondos, ép és jó magyarsággal dicsekedhetik — ami, sajnos, ma már mindinkább megy erényszámba.

O. I.

F. Osszendorvski, *Állatok, emberek és istenek.* (Fordította Sajó Aladár, Franklin Társulat, 1924.)

A legdivatosabb könyv az egész művelt világban. Azt hisszük, ezzel sokat mondtunk. Osszendorvski csodálatos kalandjai szárazon és vízen vannak leírva benne, küzdelmei, nélkülözései, víziói, csatái állatok, emberek és istenek között és ezek közreműködésével.

Kicsoda Osszendorvski? És hogyan kerül a kalandok förgetegébe?

A varsói Osszendorvski valamikor a békében a Sorbonne hallgatója, majd diplomás vegyész-mérnök s az orosz—japán háborúban Kuropatkin mellett szolgált. A nagyháború alatt különleges missziót teljesít Mongolországban, utóbb pedig a pétervári politechnikai intézet tanára lesz. A forradalomban Omszkba kerül — ugyanilyen tanári minőségben:— s innét viszi magával Kolcsak, hogy pénzügyi és földművelésügyi miniszterévé tegye Szibériában. Kolcsak bukásával kezdődik menekülése: a kalandok sora, melyeket könyve hivatott megörökíteni. Ám ne felejtjük ki e gyér adatok közül, hogy szerzőnk egyidősen aktív forradalmár, az 1905-ös orosz forradalomból kiveszi a maga részét és Karbinban a szélsőkeleti forradalmi kormány elnöke. Halálra ítélik, de kegyelem folytán börtönbe kerül, ahonnét két esztendő múltán Witte közbenjárására — akinek valamikor jóembere volt — szabadon bocsájtják.

Nos e viharvert férfiú 1920 elején Krasznojarszkból menekülni kénytelen, mert ha a bolsevisták kezére kerül, a halálát jelenti. Erdő vadonjába vonul tehát némi melegruhával, fegyverrel és töltennyel félszerelve — és nem minden nonchalance nélkül — hogy megkezdje kalandjainak végtelen sorozatát. A primitív ember életviszonyaiba cseppent kultúremler bámulatos találékonyságával alapozza meg új életét az erdők sűrűjében, azonban pár nap múlva egy gyilkos aranyásós kíséretében tovább kell menekülnie a vörösök elől. Dermesztő hidegben vonul társával, utóbb egyedül Szovjet-Szibérián keresztül, hogy elsőbben is az örökbéke Urianhai nevű országába érkezzék. Boldogan él a — nyilván ő — pacifizmusnak ez a népe, csak az a baj, hogy állandó vándorlással kell megzavarniuk lelkük csendes derűjét. A környék gyakorlati felfogású harcos népei ugyanis állandóan kiverik meleggé varázsolt otthonukból a jó embereket s azok új-hazát keresve vonulnak mindig tovább észak felé.

E szelíd intermezzo után ismét dúló csatákban találjuk Osszendorvskit, aki ma buddhista kolostorokban, al- és főlámák társaságában, holnap vad észak-kínai rablók között, majd félvad törzsek szuverén fejedelmeinek trónja előtt sodródik át a rengeteg kalandon. Vér, gyilkok, akasztás; hullák, miket a tavasszal felfakadó jégpáncél alól vet ki a folyó; ellenforradalom: Ungern-Sternberg báró, a „véres-tábornok“, fehér orosziszték reménytelen, viszálykodó, lehangoló

csapata; misztériumok; buddhakolostorok misztikus templomi csendje, ahol a félhomályon át távoli kedves imbolygó alakját látja a megbűvölt európai vegegyész; rettenetes kelepccék labirintusa, melyből bizton kivezet és végül révbé juttat a jószerencse, meg a — kézipatika, amelynek segítségével — miként agg keleti regékben — tündérszép fejedelemasszonyt, szentéletű főpapot, becézett gyermeket gyógyít a világhírű szerző.

Mi ez? Regény, igaz történet? Formailag semmiesetre sem regény, legfeljebb ifjúsági regénynek lehetne beskatulyázni. (Akaratlanul is Sven Hedinre gondolunk, aki May Károlyt emlegeti, ha Osszendorovszkiról nyilatkozik.) Arról vitatkozni, hogy igaz történet-e, merőben akadémikus volna, hiszen a könyvben leírt eseményeket sem bizonyítani, sem cáfolni — legalább egyelőre — nem lehet. Az is kérdés, hogy nem volna-e cinizmus Osszendorovszki szavaiban kételkedni, aki végre is valóban menekülni volt kénytelen a Szibériában tomboló vörös uralom elől? Azt hisszük azonban, hogy a tárgyilagos kritikának joga, sőt kötelessége észleleteiről nyíltan beszámolni és ezen az alapon — tehát nemcsak azért, mert magyar szokás a messziről jött emberrel óvatosan bánni — nem hallgathatjuk el, hogy őszinte érzésünk szerint, nem minden költői túlzás nélkül való ez a történet. Az események, melyekről Osszendorovszki bennünket értesít, olyan milieuban játszódnak le, amelybe európai távlatához szokott szemünk csak káprázva tekinthet. Ám a nyugodt megítélésnek éreznie kell a lélektani fogyatékoságot, ami a fizikai történések mögött lappang s mind az események sokszor naiv fordulatain, mind pedig a „csodálatos véletlen“ játékának köszönhető helyzet-megoldásokon lehetetlen a romantikus költőiség megnyilvánulásait észre nem venni. Ebben a nembn azután kitűnő a mű; pompás írói készség csillog belőle, érdekfeszítő leírás és egy. kis adag rossznyelvűséggel alkalmázzhatjuk rá a mondást: je sais qu'il me trompe, mais il m'amuse.

E mellett azonban tanulságot is szűrhetünk le belőle. Istenekről, emberekről és állatokról írván, Isteneket mutat nekünk Osszendorovszki, — kik emberek, embereket, — kik állatok és tolla alól csak az állatok kerülnek ki a maguk természetadta képében. Mesevilág, amit lerajzol; nekünk egészen új, hihetetlen milien. amit lefest. Rossz dajkamesék utáni lidércnyomásos álmok világa ez, amely talán épen a maga fantasztikus adottságaiban lehet a marxi állameszmény befogadására alkalmas. Azon a földrészen, ahol a hatalom gyakorlása a szinte huszonnégy óránként változó kínai, mongol és orosz túlsúlynak a kérdése, ahol a faji és vallási ellentét tökéletes műveletlenséggel és vadsággal kapcsolódik össze es ahol a földrajzi dimenziók és az éghajlat kegyetlen közönye elképzelhetetlen, európai kormányzati feltételekkel meg nem mérhető lehetőségeket adnak: — ott megvalósítható a marxi ideál. Megvalósítható pedig a szó bolsevik értelmében, mert az, ami ott van, szintén nem más, mint pár szervezett szurony véres parancsa, rablás és fosztogatás, részeg orgia. Mellékes, hogy ma orosz elvtársak, holnap kínai hordák, vagy mongol fanatikusok a megvalósítói.

Bernáth László.

K Ü L F Ö L D I F O L Y Ó I R A T O K S Z E M L É J E .

The Economist. — 1925. január 24. — *The State of Austria* (Az osztrák állam).

Ausztria helyzetében nyugtalanító tünetek észlelhetők, amelyek máris egynémely kétséget támasztottak abban a tekintetben, hogy az újjáépítési terv beválthatja-e a hozzáfűzött reményeket. A pénzügyi és politikai nehézségek együttvéve azt a benyomást keltik, hogy az újjáépítési program Ausztriában válságba jutott. A helyzet nehézségeit mindenek előtt az Ausztria belső politikájában rejlő gyengeségek okozzák. Az új köztársaság nélküli a politikai egységet és ez a tény csak növeli az állami gépezet amúgy is meglévő hiányosságait. Ausztria — mint ismeretes — a proporcionális képviselő rendszerét fogadta el, amely szerint a választói szavazatok nem egyénekre, hanem a jelöltek jegyzékére esnek, amely listákat viszont a különböző pártok állítják fel. Hogy a listán feltüntetett nevek közül mennyi jut a parlamentbe, azt a jegyzékekre leadott szavazatok száma dönti el; minthogy azonban a listára vett nevek sorrendjét nem a választók, hanem a párt dönti el, voltaképp az a helyzet, hogy a pártok küldik embereiket a képviselőházba. Míg tehát a szavazatokban beáható eltolódás folytán esetleg a jegyzékek végén álló egyének is beválasztatnak, addig a listák élére állítottak újraválasztása majdnem biztosra vehető. Ebből következik, hogy a politikai pártszervezet (caucus) kezében roppant hatalom van és vajmi kevés a remény, hogy a dolgok ilyen állapota mellett egészséges és hatékony közvélemény alakulhat ki. Ráadásul még a közügyek vitele és magának a kormánynak összeállítása is valójában egy parlamenti bizottságtól függ, amely utóbbi lényegileg a pártvezérek külön alakulata (caucus). Ez a rendszer szükségképpen azt idézte elő, hogy a politikai korrupció nagyobb, mint valaha volt.

Azután, a közös érdek érzésének és az egyöntetű irányításnak hiánya azzal a további következménnyel jár, hogy egyrészt a vidék és Bécs városa, másrészt a szövetségi kormány együttműködése nincs biztosítva. Németország esetében a Dawes-jelentés rámutatott arra a veszélyre, amely abból származik, ha a szövetségi állam pénzügyeit szabályozzák és keretek közé szorítják ugyan, azonban ellenőrzés nélkül szabadjára hagyják az egyes államok pénzgazdálkodását. Ez történt Ausztriában és. a népszövetség pénzügyi bizottsága, valamint a főbiztos az előtt az eshetőség előtt állnak, hogy az adózás szabályozása tekintetében tett minden erőlködésük megghiúsul a vidék és Bécs városa által követett adóztatási rendszer miatt. Tényleg az utóbbinak pénzügyi helyzete ezidő szerint igen szilárd, jelentékeny aktívái mellett, míg az, állam pénztára mindinkább elmarad az újjáépítési tervben előírányzott bevételi tételek mögött. Megvilágítja a helyzetet az a tény, hogy Bécs városának (amelynek szocialista vezetősége állandó egyenetlenségben van a kormánnyal) kiadásai csaknem elérik az állami kiadások felét. Seipel kancellár bukását az okozta, hogy kísérletet tett a lokális pénzgazdálkodás megrendszabályozására.

The Investors' Chronicle. — 1925. január 31. — *J. A. W. O., Labour defying the lightning* (A villámokkal dacoló munkáspárt).

A szocializmus tanításai ellentétben állnak a közgazdasági tudomány ismereteivel, mért az eddigiektől különböző eredményekre akarnak jutni, anélkül azonban, hogy megváltoztatnák azokat a feltételeket, amelyekből ezek az eredmények közvetlenül adódnak. A közgazdasági törvények oly motívumokon épülnek fel, amelyek az emberiséget kialakulása kezdetétől áthatják és ezek a törvények mindaddig uralkodni fognak, amíg az alapvető motívumok fennállnak. A szocializmus a legszebb színekkel festi le azokat az égi állapotokat, amelyek az önzés szellemének detronizálását követnék, mialatt hagyja, hogy ez a szellem tovább folytassa útját. Az ilyen kép pusztán látomás, a valóság feltételei nélkül és ezt a délibábot könyörtelenül eloszlatják a gazdasági élet törvényei, amelyeknek igenis megvan a való létalapjuk. Az összeütközés így kikerülhetetlenül közeledik. A munkáspárt, ennek a tárgyaltalan álmoképnek szemléletétől megbabonázva napról-napra követelőbb és a gazdasági megfontolásokkal nem törődő igényeket támaszt. Azonban a gazdasági rend, amelyet nem lehet erőszakkal megváltoztatni, csupán a „lelkek átalakítása“ útján, a kellő időben hallatni fogja a szavát, amely ezúttal durva és kemény lesz. A munkáspárt, mint Ajax, dacolhat a villámokkal, de csupán a fájdalmas büntetés kockázatával.

Weltwirtschaftliches Archiv. — 1925. január. — *Werner Sombart, Die Idee des Klassenkampfes* (Az osztályharc eszméjéről).

Az osztályharc elmélete azt tanítja, hogy az osztályok szerint csoportosult emberi érdekek döntően befolyásolják a történet menetét. Ez a tanítás három elemből tevődik össze: Az érdek elvéből (Interessenprinzip), az osztály elvéből (Klassenprinzip) és a hatalom elvéből (Machtprinzip).

Az érdek elvén azt a nézetet értjük, hogy az embereket cselekvésükben az érdek vezeti és ezért a történet hajtóereje az érdek, vagy — a marxi műnyelven kifejezve — hogy az eszme mindig alul marad, valahányszor az érdekekkel jut ellentétbe. Az „érdek“ szó sokértelmű és ebben az összefüggésben csak azt jelentheti, hogy az emberek cselekedetét az alantas motívumok határozzák meg. Így formulázza ezt Augustinus, így Dosztojevszki. Az érdek-elv a nyugat-európai történetben, a 17. században lép fel, mint magyarázó elv, Spinozánál és a realista angol filozófusoknál, elsősorban Mandeville-nél, aki az elv megalapítójának tekinthető.

Az osztály elve, vagyis az a gondolat, hogy a történet egymással küzdő emberi érdekcsoportok története, — úgy látszik — Saint-Simontól ered, aki a modern társadalomban először állította szembe a földbirtok érdekét a tőke érdekével. A klasszikus nemzetgazdászok is voltaképpen ezt teszik, amikor a társadalom jövedelmét földjára, tőkekamatra, munkabérre, stb. bontják.

A hatalmi elv azt jelenti, hogy a történelemben a domináló tényező a valamely egyénben, vagy egyének csoportjában meglévő erő, energia, tehát, hogy a társadalom rétegződése a hatalmi viszonyok kifejezője. Ez az elv szintén a 17. században lépett fel a realiztikus filozófusoknál, Hobbesnél, Spinozánál, stb.

Az osztályharc elvét is legalkalmasabban úgy érthetjük meg, ha egy magasabb szellemi összefüggés keretébe állítjuk. Ez a nagyobb összefüggés az a szellemi irány, amelyet *szociális naturalizmusnak* nevezhetünk. Ezen azt a fel-

fogást kell érteni, hogy az ember nem egyéb, mint a természetnek egy része és így az emberi élet nyilvánulásai kizárólag a természet megnyilatkozásai. Ez az, amit úgy is lehetne nevezni: szociális (és pedig naturalisztikus) monizmus. Ehhez a felfogáshoz tartozik az is, hogy az embert kényszerű módon és kizárólag a természet törvényei irányítják (szociális determinizmus) és az a felfogás, hogy az emberek — lényegében véve — „aljas söpredék“ (szociális pesszimizmus).

A szociális naturalizmust keletkezésének történeti feltételei értetik meg. Mindenekelőtt pszichológiailag helyes az a nézet, amely úgy tekinti a szociális naturalizmust, mint az alsó néprétegekhez tartozó egyes alacsony jellemek szellemi produktumát. Valóban, a már említett megalapítói ennek az elméletnek, különösen ami az érdek elvét illeti, mind olyan jellemű egyének, akik tulajdonképeni céljukat abban látták: „epater le bourgeois“, azaz bámulatba ejteni (rossz értelemben) a nyárspolgárt. Ilyenek voltak mindenek előtt Mandeville és Helvétius. Ami az elmélet keletkezésének szociológiai feltételeit illeti, (1.) a kor, amelyben keletkezik, a következő vonásokat tünteti fel: a régi közösségek felbomlása, a közösségi érzések visszaszorulása, az egoisztikus ösztönök felszabadulása, (2.) megjelenik a kapitalizmus és ezzel előtérbe lépnek a gazdasági érdekek, (3.) kibontakozik a tömegek politikai befolyása, a demokratizmus. Ideológiai szempontból nézve pedig, szociális naturalizmust olyan gondolkozásmód hozta létre, amely kifejezetten természettudományos volt. Egybe esik az elmélet keletkezése azzal a korrallal, amelyben a természettudományok, különösen az exaktak, soha nem látott fejlődésnek indultak. Abban a korban valamennyi tudomány, maguk a szellemi és történettudományok is, a természettudomány módszerét alkalmazták. Ez a szellem hatja át a 18. századot és a 19. század nagyobb részét, — és ma is él a marxizmusban.

Ebből az elméletből bontakozott ki, de ettől lényeges pontokban eltérő a *forradalmi osztályharc elmélete*. Az első lényeges különbség az, hogy ez utóbbi egész figyelmét egyetlen szociális osztályra irányítja, a proletariátusra. Ez az osztály, amely a modern emberiség körében legkönnyebben használható fel forradalmi cselekmények véghezvitelére, az osztályharc elméletének tulajdonképeni hordozójává lett, amelyet az elmélet rajongói a hősiség magaslatára emeltek. Az osztályokra és osztályharcra vonatkozó minden konstrukció, amelyet a forradalmi elmélet tartalmaz, voltaképp nem egyéb, mint konstituálása egy forradalomra kész osztályharcos proletárságnak; és más osztályoknak ezzel való szembeállítását, amely osztályoknak az a rendeltetésük, hogy a proletárságnak legyen mi ellen harcolnia. A bourgeoisie nem is egyéb, mint a proletársághoz megkonstruált ellentét. Ilyen módon sematizálták az osztályharcot. Ehhez jött azután a proletár-osztályharc feldíszítése egy ideológiával, a szocializmussal. Ez az ideológia gyakorlatilag az 1830-as évek forradalmi kommunistáitól, elméletileg Stein Lőrincztől ered. Az osztályharc elméletét végül a politikával — eltekintve a kartista mozgalomtól — valójában Marx kapcsolja össze, aki először adoptálja az elméletet a forradalmi célokhoz. Ehhez különböző fogásokra volt szüksége. Mindenekelőtt abszolút, tehát kizárólagos érvényt tulajdonít az osztályharc elvének. Ez azt teszi, hogy a történet egyedüli mozgatója az osztályharc. A 18. és 19. század szociológusai és historikusai, akiknél az osztályharc elméletét megtaláljuk, ezt természetesen soha sem

állították; ez már a forradalmárok gondolata. Ezenkívül Marx etikai mezbe öltözteti az elméletet. Osztályuralom nála egyenlő osztálykizsákmányolással. Végül a marxisták oly módon alakították át az eredeti elméletet, hogy mitologizálják, azaz misztikus ígéretet fűznek hozzá, amikor a jelenben folyó osztályharcot a „végső harcnak” tüntetik fel, amelyet a proletárságnak végig kell küzdenie, hogy a Szabadság Országába jusson és az emberi tökéletességet itt, e földön megvalósítsa. Ennek a mítosznak segítségével a proletariátust úgy szólván szentek hadseregévé avatják. Ebben a forradalmi alakjában nyert világtörténelmi jelentőséget az osztályharc elmélete. Több okból. Először, mert nemzedékek lelki salakjának szennygyűjtője lett (Nietzsche képe): az összes negatív érzelmek, a gyűlölet és irigységnek érzése, az alacsony affektusoknak minden válfaja levezetőre talált benne. Ezenkívül azonban az osztályharc elmélete lett az a hit-alap, amelyen a proletármozgalom felépült. Mitológizált alakjában győzelmi hitet öntött a proletárságba, amely bizalom csak növekedett az által, hogy ezt az elméletet a tudományosság dicsfényével övezték és pedig annál inkább, minél többet veszített észszerű tartalmából.

Az osztályharc elméletének bírálatánál különbséget kell tennünk a 18. és 19. század szociológusai által kifejlesztett tudományos, polgári, relatív elmélet és ama másik osztályharcteória, a kartisták által kezdeményezett, mai alakjában Marx által kifejlesztett forradalmi, proletár, abszolút elmélet között. Az előbbiben sok helyes belátás van, eredményei az emberi szellem alapigazságai-val többé-kevésbé összhangba hozhatók. Az utóbbi helytelen, hazug és értéktelen.

Az osztályharc elmélete abban az alakjában, amelyet a forradalmárok részéről nyert, metafizikai alapon épül fel és ez a metafizikai megalapozás korhadt. Ez az alap a szociális naturalizmus, amelyet a limine el kell utasítani, mert hazug képét adja a világ berendezésének. Ez a felfogás, megtévesztve a napi eseményektől, nem veszi figyelembe azt az alapvető tény, hogy az emberi létben két világ egyesül: a természet és a szellemi világ. Amiként tehát nem állja ki a tudományos bírálatot az abszolúttá emelt osztályharc-elmélet, úgy nem áll meg az emberi szellemnek ezen örök igazságai élőit sem. De nem tarthatja magát az etikai kritika ítélőszéke előtt sem. Mindenekelőtt azért nem, mert alantós gondolkozásról tesz tanúságot, amikor minden emberi cselekvést, minden történelmi eseményt a legsalsóbbrendű ösztönökből magyaráz. E fekkintben is csupán egy határozott kornak kifejezése ez az elmélet, kifejezése belső lényegében hitvány korunknak, amely a motorkerékpárig jutott.

Ezenkívül azonban ez az elmélet veszélyesen befolyásolja a nagytömeg lelkét, amikor nem csak kifejezője egy kornak, hanem maga is ható tényező. Befolyása pusztító. Nem csak levezető csatornája negatív indulatoknak, hanem fő része volt és van ezeknek az affektusoknak felidézésében. Nincs szörnyűbb képtelenség, mint azt hinni, hogy annyi gyűlöletből, amennyit az osztályharc elmélete felidézett, valaha is megszülethetnék az, amit a Szeretet Birodalmának neveznek. Ezenkívül veszélyt jelent a közélet számára is, mert meggátolja a békés közösségek alakulását (család, nép, vagy nemzet, állam), amelyeknek helyébe az osztály soha sem léphet. Az osztály csak rombolólag hathat és ezt a szerepet valóban be is tölti, amikor az ideális közösségek ellen folytat küzdelmet és az országhatárookra tekintet nélkül minden foglalozási ágon belül, egyesítésére törekszik olyan embereknek, akiket

vége is semmi egyéb közös vonás nem fűz össze, mint pusztán az a körülmény, hogy gazdaságilag azonos érdekek. A jövő társadalmá sem bontakozhat ki az osztályharcból. Annak is valamiképen az előbb említett ideális közösségek szerint kell alakulnia és elsősorban nemzetinek kell lennie. A szocialista vagy kommunista társadalom is nemzeti kell, - hogy legyen, vagy különben egyáltalán nem marad meg. Ezen a téren előreláthatólag az orosz bolsevizmus lesz a kérdés próbaköve.

Az osztályharc elmélete ellen tehát állást kell foglalni és küzdeni kell. A kérdés csupán az, miképen. Könnyen arra a feltevésre juthatnánk, hogy ezt a küzdelmet észszerű okokkal kell folytatni, mert éppen azt a felfogást, amely mindig tudományosságával kérkedik, csak tudományos eszközökkel lehet megdönteni. Ez a feltevés téves. Régóta hiányzik már a tudományosság, mint szempont, a forradalmi osztályharc elméletéből, amely már régóta hit, dogma, jelszó lett. És ezért kevés a remény, hogy sikerre vezethetne bármily tudományos vita az osztályharc elméletének, különösen a proletár-osztályharc elméletének meggyőződéses képviselőivel. Különösen az utóbbiak azok, akik mindig késznek visszavonulni arra a bevehetetlen állásra, mondván: te a bourgeois érveivel beszélsz, te neked megvan a magad külön logikád, nekünk is a magunké. Az a gondolat, hogy a proletárgondolkodás és a bourgeoisgondolkodás két különböző világ, amelyeket nem lehet összeegyeztetni, minden tudományos vitát lehetetlenné tesz. Nem tehetünk tehát egyebet, mint hogy a dogmával szemben más dogmát állítunk fel, vagy ha úgy tetszik, a babonával az igaz hitet szegezzük szembe.

U. o. — *Friedrich von Gottl-Ottlilienfeld, Vom Wirtschaftsleben und seiner Theorie* (A gazdasági élet és elmélete). A nemzetgazdaság tudományának minden idők és népek gazdasági életével foglalkozó tapasztalati tudományának kell lenni. A „gazdasági élet“ szó szerint veendő, azaz abban az értelemben: gazdaság, mint való élet, — szemben a gazdaság, mint teljesítmény gondolatával. Ezen ellentét körül fordul meg a kérdés. Nem egyszerűen a gazdaság két különböző definíciójáról van itt szó, hanem a gazdaságtudomány tárgyról való két különböző alapfelfogásról. A mindennapi élet egyszerűen a teljesítményt nézi a közgazdaságban, mert azokat a különböző folyamatokat, amelyeket a gazdasági élet látszólagos gyűjtőfogalma magában egyesít, legegységesebben úgy foghatja fel, ha azokat bizonyos célokra vonatkoztatja és produktumot lát bennük. Emellett másodrendű szemponttá lesz előtte, hogy ezeknek a céloknak szolgálatában minő apparátus működik, hogy ezek a célok miképen bontakoztak ki, és közömbössé, hogy a gazdasági formáknak minő dús szövedéke állt elő az idők folyamán: a mindennapi élet csupán a teljesítményt, a gazdasági eredményt látja.

És a nemzetgazdasági elmélet? Mi a tudománynak a gazdasági életről alkotott végső formulája? A gazdaság itt majd mint a „szükségletek fedezéséről való előrelátó gondoskodás“, majd mint a „dologi javakról való gondoskodás“, ismét mint „az eszközök másodrangú birodalma“, majd meg mint a „haszonnak és áldozatnak összehasonlítása“ határozzatik meg. Bármennyire is különböző hangzásúak ezek a meghatározások, kivétel nélkül, teljesítménynek fogják fel a gazdasági életet. Ilyen beállítás mellett természetesen a teljesítmény dologi megtestesítői, a „javak“ nyomulnak előtérbe. A mindennapi élet,

magától értetődően, javakban gondolkozik. De ugyanúgy gondolkozik a tudományos elmélet is. A javakra irányzott egyoldalú tekintet határozza meg az elméleti rendszerek felépítését is. Az u. n. „gazdasági körforgás“, egyszerűen a javak körforgása: keletkezése, vándorlása és megszűnése. Innen az elmélet egyes fejezetei, amelyek mint a „termelésről, forgalomról, megoszlásról és fogyasztásról“-szó „tanok“ a gazdasági elmélet átlagos rendszereinek megkövesedett sémájává lettek. Így lett a gazdasági életből, mint konkrét tények sorozatából a „javak élete“, mint szólásformák rendszere. *ha.*

Friedrich Lenz: *Friedrich List und der Liberalismus* (Schindlers Jahrbuch).

A 19. század első felének egyik legérdekesebb egyéniségét, a német nemzeti egyesülés egyik vezéralakját kell látnunk *List* Frigyesben. *Schindler* az ő tudományos szerepének méltánylásánál azt mondja, hogy a smithiánus tanok végérvényes megdöntője lehetett volna, ha életének nagy részét el nem aprózza napi politikai mozgalmakban. Még így is fordulópont az ő szereplése, mert nevéhez fűződik a nemzeti szempont erőteljes bevonulása a gazdaságtudományi szemlélődésbe. Főmunkájában három fővédpontot szegez a smithiánizmussal szembe: gyökértelen kozmopolitizmusát, élettelen materializmusát és dezorganizáló partikularizmusát s individualizmusát, mely az egyén és az emberiség között álló nemzetet különös nyelvével, irodalmával, leszármazásával, történetével, erkölcsével, szokásaival, törvényeivel, intézményeivel, elkülönített területével és önállóságra való igényével teljesen figyelmen kívül hagyja.

Mi a viszonya ennek az álláspontnak s ennek az írónak a liberalizmushoz? Ez az a kérdés, amire *Lenz* Frigyes, a giesseni egyetemen az államtudományok tanára tanulmányában feleletet keres. A kérdés igen érdekes és szellemtörténeti szempontból nagyfontosságú. De *Lenz* tanulmánya nem elégíti ki a várakozást és nem ad teljes feleletet a felvetett kérdésre. Tulajdonképpen egész mással foglalkozik, mint amit ígér. Tanulmánya *List* kortársainak írásain megy végig, hogy egyrészt azt kutassa, hol vetődtek fel már előbb a *List*ével egyező gondolatok s másrészt azt, hogy kortársai hogyan fogadták és mire becsülték az ő tudományos kezdeményezéseit. Az egyik véglet *Schmittthener*, aki magának vitatja el *List* újításait, a másik pedig *Müller* Ádám, aki nem tudja felfedezni, hogy voltaképpen mi újat is akarnak jelenteni *List* tanai. *Lenz* beállításában egyébként csakugyan úgy tűnhetik fel, mintha *List* nem tett volna nagy lépést előre, mert *Lenz* inkább azokat a vonásokat keresi ki *List* egyéniségében, amelyek a liberalizmussal való egyezésre mutatnak s a szembehelyezkedéseket letompítja. *Lenz* szerint *List* tisztult szellemében egyesülnek a nemzeti és történeti elemek a természetjogiakkal és így természetjogi elemnek tekintti, hogy *List* a nemzetinek lépcsőjén is az emberiséghez kíván emelkedni. *Lenz* *List*et határozottan liberálisnak mondja, noha dogmatörténeti osztályozások *List*et éppen nem szokták a liberális iskolához, sorolni, mert hiszen ennek a liberális iskolának éppen a *List* által oly nagy erővel megbírált smithiánizmus az eszmei tartalma.

Azok az írók, akiknél *Lenz* előzményeket keres *List* működéséhez, *Kraus*, *Jákob*, *Loden* gazdasági, *Meyer*, *Wangenheim* és *Hegel* pedig politikai fel fogásai tekintetében. Egybeveti aztán még *Baader*, *Marwitz* és *Müller* romantikus nemzeti álláspontját a *List*ével és arra a következtetésre jut, hogy *List* tudományos egyéniségében a romanticizmus nyomai is megtalálhatók.

A TÁRSULAT ÉLETE.

Megalakult a Magyar Társadalomtudományi Társulat!

A *Társadalomtudomány* olvasói bizonyára figyelemmel kísérték azokat az újsághíreket, amelyek a magyar társadalomtudományi íróknak egy új társulatba való tömörüléséről számoltak be. Mégis, amidőn megkezdjük fontos hivatású egyesületünk életének krónikáját, szükségét érezzük annak, hogy itt is feljegyeztessenek a Társulat genezisének nevezetesebb mozzanatai.

A múlt év folyamán, amidőn a porbatiport magyar nemzet az első nagy erőfeszítéseket tette életerejének összegyűjtésére, folyóiratunk kis dolgozó-tábora mind nagyobb hiányát érezte a társulati életnek, a magyarság jövőjéért dolgozó szociológusok egységesen szervezett munkatervének. De nemcsak a Társadalomtudomány szerkesztősége, hanem a magyar tudományos élet ellenőrzésére és támogatására hivatott állami szerv, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium illetékes osztálya is érezte, hogy elérkezett az ideje annak, hogy az 1918 óta megbénult Magyar Társadalomtudományi Egyesület helyébe új, munkaképes tudományos egyesület életrehívassék. E végből *gróf Klebelsberg Kunó* vallás- és közoktatásügyi miniszter úr a múlt év december havában a hazai tudományosság előkélő képviselőit szakértekezletre hívta össze, hogy a társulat megalakításának módozatait megbeszéljék. A szakértekezlet *dr. Buday László* műegyetemi tanár elnöklete alatt behatóan megvitatta a tennivalókat s azok végrehajtására, egy szűkebb bizottság élén, *dr. Heller Farkas* műegyetemi ny. r. tanárt és *dr. Hornyánszky Gyulát*, a szege-di Ferencz József-Tudományegyetem tanárát kérte fel.

A szakértekezlet kiküldöttei néhány hét leforgása alatt megoldották feladatukat s már f. év január közepén tudatták a szakértekezlet szűkebb bizottságával, hogy 1925 január 25.-ére összehívták a Magyar Társadalomtudományi Társulat alakuló közgyűlését.

A Magyar Tudományos Akadémia felolvasó terme e januári vasárnapon a hideg, szeles idő dacára zsúfolásig megtelt az alakuló közgyűlés lelkes közönségével. *Dr. Hornyánszky Gyula*, mint az előkészítő bizottság kiküldöttje vázolta először a Társulat megalakulásának szükségét. Utána *ár. Heller Farkas* műegyetemi tanár, mint a Magyar Társadalomtudományi Egyesület ügyvezető-igazgatója annak a reményének adott kifejezést, hogy egyesülete is helyeselni fogja az egy tábora tömörülést. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület ugyanis, anyagi nehézségek folytán, sok éven át kiadott szemlét kénytelen szüneteltetni és ezért bizonyára örömmel fogja látni, hogy e vele teljesen azonos célokat kereső társulat keretében folyóirat is fog rendelkezésre állani, mely

nélkül tudományos egyesületi élet alig tartható fenn szélesebb alapon. *Dr. Bibó István* miniszteri tanácsos, a szegedi tudományegyetemi könyvtár igazgatója, a *Társadalomtudomány* felelős szerkesztője bejelentette, hogy miután a folyóirat eddigi kiadója, a Magyar Néprajzi Társaság társadalomtudományi szakosztálya megszűnt, készséggel ajánlja fel az immár ötödik éve megjelenő folyóiratot a Társulat céljaira. Ezután *dr. Szombatfalvy György* főgimnáziumi tanár ismertette azt az alapszabálytervezetet, amelyet a társulat előkészítésére kiküldött bizottság már előzetesen magáévá tett

A közgyűlés egyhangú hozzájárulása után Hornyánszky az alapszabályokat elfogadottnak s a Magyar Társadalomtudományi Társulatot megalakultnak nyilvánította.

Dr. Benisch Artúr középiskolai igazgató a Társulat tisztikarának megválasztása tárgyában tett indítványt. Ennek értelmében a tisztségek három évre egyhangú szavazattal a következőképen töltettek be: elnök: *Hornyánszky Gyula*; ügyvezető-elnök: *Heller Farkas* alelnökök: *Balás Károly*, *Bibó István* és *Kolosváry Bálint*; főtitkár: *Szombatfalvy György*; főjegyző: *Raber József*; titkárok: ifj. *Hornyánszky Gyula*, *Neubauer Gyula* és *Ottlik László*; jegyzők: *Bernáth László*, *Oszwald György* és *Torma Domokos*; pénztárnok: *Horn József*.

A Társulat választmányának tagjai lettek: *Ajtay József*, *Angyal Pál*, *Balanyi György*, *Balogh Elemér*, *Barabási Kún József*, *Bartók György*, *Bárány Gerő*, *Bárdossy László*, *Bencs Zoltán*, *Benisch Artúr*, *Bernát István*, *Buday László*, *Búza László*, *Czakó Adolf*, *Czeitler Jenő*, *Dékány István*, *Eckhart Ferenc*, *Eckhardt Sándor*, *Erekly István*, *Finkey Ferenc*, *Gaal Jenő*, *Gorka Sándor*, *Hekler Antal*, *Hóman Bálint*, *Huberth Ottó*, *Husztai József*, *Illés József*, *Ilosvay Bálint*, *Imre Sándor*, *Jancsó Benedek*, *Kenéz Béla*, *Kiss Albert*, *Kiss Albin*, *Kogutovicz Károly*, *Kornis Gyula*, *Kovács Alajos*, *Kovács Ferenc*, *Kremmer Dezső*, *Krisztics Sándor*, *Laky Dezső*, *Madarassy László*, *Magary Zoltán*, *Mattya-sovszky Miklós*, *Melichár Kálmán*, *Miklóssy István*, *Moór Gyula*, *Navratil Ákos*, *(Hája Gusztáv*, *Pauler Ákos*, *Pintér Jenő*, *Pogány Frigyes*, *Polner Ödön*, *Prohászka Ottokár*, *Quint József*, *Raffay Sándor*, *Ravasz László*, *Schilling Zoltán*, *Schneller Károly*, *Solymossy Sándor*, *Steinecker Ferenc*, *Szabó Dezső*, *Szandtner Pál*, *Szekfü Gyula*, *Szontagh Tamás*, *Tegze Gyula*, *gróf Teleki Pál*, *Thine-mann Tivadar*, *Timori Ákos*, *Tóth Károly*, *Vargha Ferenc*, *Veress Gábor*, *Zehery Lajos*, *Zelovich Kornél*.

A választmány megalakítása után a közgyűlés Hornyánszky Gyula elnök indítványára *dr. Concha Győző* egyetemi tanárt, a magyar jogtudomány kiváló művelőjét egyhangú lelkesedéssel a Társulat tiszteletbeli tagjává választotta.

A Társulat elnöke tartotta meg ezután székfoglaló beszédét, amelyet jelen számunk élén egész terjedelmében közlünk. A beszéd nagy hatást tett s a jelen voltak sokszor megnyilvánuló élénk tetszésével találkozott. A közgyűlés be-rekesztése után a lelkes hangulatban oszló társaság életerős, munkára kész friss alakulat biztató képét nyújtotta.

1925 február 10.-én tartotta első ülését a Társulat *választmánya* a Markó-utcai főreáliskola tanári termében. A nagy számban megjelent tagok mindenek előtt a folyóirat szerkesztése ügyében döntöttek. Az alapszabályok értelmében:

a Társulat közlönyét az ügyvezető-elnök és a választmány által kijelölt egyik alelnök szerkesztik. A társszerkesztő megválasztásánál a választmány egyhangúlag a régi szerkesztő: dr. Bibó István mellett foglalt állást. Így a Társadalomtudományt 1927 végéig *Heller Farkas* és *Bibó István* szerkesztik. A főtítkárl előterjesztést tett a Társulat tagjairól, akiknek száma az alakuló közgyűlésen 185 volt, azokkal együtt pedig, akik az alakuló közgyűlésen nem jelenhettek meg, azonban csatlakozásukat a választmányi ülés napjáig bejelentették s a választmány hozzájárulásával a Társulat tagjai közé felvették: 237. Ezek közül 3 alapító, 234 rendes tag. Alapító tagjai a Társulatnak¹⁾

dr. Pintér Jenő tanker. kir. főigazgató,

dr. Raffay Sándor ág. h. ev. püspök és

dr. Záborszky István, az orsz. munkásbizt. pénztár főorvosa.

A választmány az elnök előterjesztése alapján beható eszmecsere-t folytatott a Társulat munkatervéről. A Társulat közlönye ez év első felében 3 ízben, *július 1.-től kezdve havonként* fog megjelenni. Március hóban megkezdí a Társulat *előadássorozatát*. Az előadásokat rendszerint vita követi. A főváros mellett tervbe vette az elnökség a *vidéki városok* felkeresését. Ily vidéki előadásokat elsősorban az egyetemi városokban kíván rendezni.

A társulat fejlesztésére propaganda bizottság alakítását határozta el a választmány, majd a Társulat anyagi ügyeit tárgyalta meg.

A sajtó általában melegen kommentálta társulatunk megalakulásának hírért. Legjobb lapjaink, így a *Magyarság*, a *Nemzeti Újság*, a *Szózat*. Új Nemzedék örömmel üdvözölte az új alakulatot, ugyanígy írt a *Budapesti Hírlap* is. Általánosan kiemelték a Társulat nagy és fontos nemzeti hivatását, a szervezkedés időszerűségét és az elnöki programbeszéd szellemének a magyar értelmiség közóhajával való tisztacsengésű összhangját.

De miért hallgatnék el, hogy a sajtó-koncert harmóniájába némi kácfónia is vegyült. Az a napilap, amely programmszerűen *kívülről* nézi az országot s a *magyar* közvélemény helyett — már címében is — a *világ* közvéleményét kívánja szolgálni, jónak látta, hogy Társulatunk bölcsője mellé helyezze visszaemlékezése virágait, amelyeken a felejthetetlen Jászi Oszkár társulata: „a forradalmak romjai alá temetett“ T. T. felett, a Huszadik Század serény „gátépítői“, e derék „orvosok“ felett ejtett könnyek harmata csillog. Félünk, hogy vannak tagtársaink között, akik nem olvassák az igazi szociológusok e hivatalos közlönyét, nem lesz tehát felesleges a vezető helyen közölt kis írásművet itt egész terjedelmében megörökíteni. Íme:

T. T.

Most, amikor megalakult egy új Társadalomtudományi Társaság, az igazi szociológusoknak, az igazi történetíróknak, az igazi nemzetgazdáknak gondos és csaknem teljes kizárásával, talán illik néhány szót ejteni arról a másik Társadalomtudományi Társaságról, amelyet az összeomlás és a forradalom romjai temettek maguk alá.

T. T. volt a rövid jelzés, amellyel a régi Társadalomtudományi Társaság bevéődött a köztudatba: és ez a T. T. voltaképen

¹⁾ A Társulat *rendes tagjainak* névsorát az első félév lezárásával, ez évi 4. számunkban fogjuk közzétenni.

az orvosok szövetségét jelentette. Az olyan orvosokét, akik idejekorán felismerték a magyar politika és a magyar társadalom súlyos betegségeit, akkor, amikor lett volna még mód megelőzni a betegségek elhatalmasodását és katasztrofális fordulatát. A józan diagnózis és a tiszta előrelátás néhány jó orvosa emelt szót a T. T. előadóinak sorában, a józan diagnózis és a tiszta előrelátás néhány jó orvosa vezetett le pozitív adatokból pozitív eredményeket nem egy olyan tanulmányban, amelyek a Huszadik Század zöldfedelű füzeteiben jelentek meg.

Furcsa dolog és mégis úgy van: a józan diagnózis és a tiszta előrelátás orvosainak szavát nem hallgatták meg, tehát következett a betegségek elhatalmasodása Magyarországon szervezete fölött és nem maradhatott el a katasztrofális fordulat. De a katasztrófa másnapján és attól fogva má'g mindig újból áthárítják a teljes felelősséget a földrengés pusztításaiért azokra, akik a T. T. előadásain, a Huszadik Század tanulmányaiban idejekorán figyelmeztették a magyar közvéleményt a földrengés közeledésére: és idejekorán kidolgozták azokat a terveket, amelyeknek megvalósítása erős gátakat vetett volna a vízőzön elé. A jóslatok süket fültre találtak, a gátak nem épültek fel, az özönvíz minden ellenállás nélkül söpört végig Magyarországon: és ezért a nagy szerencsétlenségért most minden felelősség azoké, akik előadásaikban és cikkeikben kétségbeesetten hirdették a gátépítés sürgős szükségességét. Ennyit illet és kötelesség volt elmondani akkor, amikor alakult Budapesten egy új Társadalomtudományi Társaság, amely mindekelőtt igyekszik távortartani magától a szociológia tényeinek, összefüggéseinek, törvényeinek igazi ismerőit.

A kommentár csak zavarná e jellegzetes kis mű nyújtotta élvezetet. A cikkecske egyébként is világos, mondhatni, tökéletes, hiszen a csalhatatlan orvosok mindég bevált régi recipéje szerint készült. Ha mégis gáncoskodni akai nánk, mondhatnók, hogy egy csepp epével több van benne a rendesnél. A melancholia keserű íze érzik rajta. Az örökre romjai alá temetkezett múlt keser könnyei.

BIRTOKREFORM ÉS TÁRSADALOM.

Az államok életében időnként ismétlődő válságoknak, melyeket vagy külső csapások (vesztett háború), vagy az állami és társadalmi szervezet belső elerőtlenedése vonhatnak maguk után: a történelem tanúsága szerint egyik legállandóbb kísérőtünete, szinte szükségképi következménye szokott lenni — a többé-kevésbé erőszakos jellegű birtokreform.

Helytelen volna ugyan a birtok rendjének megváltoztatására irányuló törekvéseket az állami és társadalmi élet gyakran forradalomszerű válságainak okozói közül teljesen kizárni. Rendszerint azonban ezek a törekvések, sőt azok eredményei is inkább csak jelenségei annak a lappangó, avagy nagyon is nyilvánvaló kóros állapotnak, melynek enyhítésére és elfojtására, de sokszor a leggyökeresebb átalakulások előkészítésére is a birtokreform fegyveréhez nyúl-tak a törvényhozók.

„Birtokreform“ alatt pedig — a sokféle agrármozgalomtól való éles megkülönböztetés végett — kizárólag csak azokat az újító törekvéseket, — illetőleg, ha eredménnyel jártak — azokat a társadalom- és jogrendi alkotásokat értjük, melyek az ingatlan megoszlásának újabb rendezésére és megállapítására irányulnak s így egyfelől lényegükben elütők a gazdasági nyomor és kizsákmányolás szülte „agrárius“ forrongásoktól és ezek netaláni vívmányaitól, — másfelől, messze meghaladják azokat a kereteket és célokat, melyek közt a különböző jellegű „birtokrendezési“ munkálatok és újítások mozoghatnak.

Ez a szoros értelemben vett „birtokreform“ tulajdonképen mindig földosztást jelent. Elvesz és ad, rombol és teremt, halálos ítéletet mondhat társadalmi osztályok felett és ugyanakkor újabb társadalmi rétegeződéseket hozhat létre, — a hová vagy leszorítja a régi szervezetben magasabban állott elemeket, vagy felemeli oda azokat, mely elemek eladdig szinte társadalmonkívüliekül voltak tekinthetők.

Hazánk történetében ismételten találkozunk olyan „birtokreformokkal“, melyeket az állami és társadalmi életnek legsúlyosabb problémái váltottak ki és amelyek azáltal, hogy úgy az államnak, mint a társadalomnak szervezetét — addig, míg hatásuk éreztetni tudta magát — átformálták: korszakos jelentőségre tettek szert.

A legelső és a legerőszakosabb Szt. István királyunk nevéhez kapcsolódik, aki bámulatraméltó éleslátással és bölcsességgel mérte meg a honfoglaló magyarság életproblémáját akkor, midőn szinte emberfeletti energiával rákényszerítette nemzetét, hogy a társadalmi élet minden vonatkozásában a nyugati népek erkölcsi és szellemi ideológiáját a magáévá tegye s abba fentartás nélkül

beleilleszkedjék. Távol attól — amint pedig közönségesen felvenni szokták —, hogy az ingatlanra vonatkozó magántulajdont első királyunk hozta volna be — István király volt az, ki a törzsi társadalomra rámerítte az első súlyos csapást, amikor a törzsi szállások feloszlásával, a törzsi ingatlant a nemzetségek és családok birtokrendszerével cserélte fel.

A második nagyszabású birtokreform, mely a Szt. István-féle államszervezet intézményeinek fokonskénti lehanyatlásával, lassú fejlődésben ért meg a kialakulás kritikus pontjáig: az ősiség törvénybeiktatásával jutott megvalósulásra s vetette meg alapját annak a közel félezedéves társadalmi rendnek, mely csak a XIX. század derekán tűnt le a múltba.

Az ősiségen nyugvó társadalmi szervezet, hosszú élettartamán, nem egyszer volt súlyos megrázkódtatásoknak kitéve. Ezeknek kihatásaként egy-egy szűkebbkörű s kevésbé mélyen szántó birtokreform vetette elő a már felvonulóban látszó jövőnek kontúrjait. Ilyen episodszerű, bár kegyetlenül súlyos ingatlanreformot jelöl I. Lipót hírhedt „Neoacquistiea commissioja“ is s ez alá a szempont alá fogható bizonyos értelemben a Mária Terézia-féle úrbéri rendezés, melynek törvényes háttérét csak az 1832/36. évi országgyűlés úrbéri cikkelyei tudták utólagosan megadni. Ekkor azonban már küszöbön állott az 1848-as reformtörvényhozásnak Szt. Istvánéhoz hasonlóan radicalis birtokreformja, mely az ősiség és úrbériség eltörlésével s a jobbágyág felszabadításával társadalmi életünk külső képét és belső szervezetét egy csapásra átalakította. Fájó szerencsétlenség, hogy a magyar jogalkotás számára csak az elvi kijelentés jutott osztályrészül s a gyakorlati megoldás keresztülvitele egy büntető és bosszúálló hatalom célzatosságának esett áldozatul.

Bármelyikét nézzük azonban történelmünk röviden érintett birtokreform jelenségeinek: a közös jellemvonást, az ismétlődő törvényszerűséget mindeniknél megtaláljuk.

Szt. István birtokreformja szintúgy csak okozat, mint az ősiségi törvény, valamint a Lipót-féle újszerzeményi bizottság működése, a rendeletileg életbe léptetett úrbér és végül 48-nak nagyszabású újításai is. Mindenik mögött a forrongó társadalom és a bomlás válsága színezik át a háttérét, melyből az újjáalakulásnak irányzatai, céljai és módszerei hol kíméletlen határozottsággal, hol tapogatódzó bizonytalansággal csapódnak ki a köz- és magánélet legkülönbözőbb társadalmi és állami vonatkozásai felé.

Ekként válik minden birtokreform is e válságok szinte szükségképi kísérelő tünetévé s a társadalomra gyakorolt üdvös hatása, ennek a hatásnak tartóssága s a társadalmi élet egészséges fejlődésében betöltendő szerepe és jelentősége sohasem önmagától, hanem elsősorban attól a viszonytól függ, melyben a keletkezését előidéző válsággal és másodsorban gyakorlati megvalósításának és végrehajtásának módszerével és célzatosságával áll.

Erre a mérlegre vetve Szt. István birtokreformját: nyilvánvaló, hogy az méltóan sorakozott a nagy király körszakalkotó újításaihoz, sőt azok egészébe mint nélkülözhetetlen szerves alkatrész illeszkedett bele. A keleti magyarságnak, hogy helyét az európai népek családjában biztosíthassa a társadalmi és állami élet minden vonatkozásában nyugatíva kellett átvedlenie, különben a hun és avar népek sorsában osztozott volna. István király — történelmünk e legnagyobb reformátora — tehát kíméletlen energiával forrasztotta

egyé a szabad törzsekben laza szervezetű társadalmat a keresztyén királyság egységében s intézkedései hosszú sorozatában a messzeteintő politikai célzat mellett a nemzetségi és családi szállások és a várszerkezettel összefüggő királyi jószágok rendszerének megalkotása nem mint vezérmotívum, hanem csak mint szükségképeni következmény szerepelt. Vagyis, Szt. István birtokreformja nem önmagáért, hanem a teljesen és külső erővel átalakított társadalmi rend összhangzatossága, egyetemessége kedvéért létesült. Ebben rejlik tartósságának legfőbb magyarázata is és ebből folyik, hogy nagyobb megrázkódtatások nélkül, lassan s a társadalom mindenkori igényeihez simulva tudott két és fél évszázad múlva magával ezzel a társadalmi szervezettel együtt, az ősiség rendszerébe átvadni.

Köztudomású, hogy azok a tényezők, melyek a Szt. István-féle állami és társadalmi szervezet felcserélődésében közrehatottak, részben külső, részben belső mozzanatokra vezethetők vissza. A külső hatások legerőteljesebbje a hűbériség eszmevilágából hömpölygött hatalmas hullámokban hazánk felé, holott a szüntelen adományozások s az ezek mögött rombolólag érvényesült politikai villongások, nemkülönben az oligarchia kifejlődése, a társadalom átalakulásának feltételeit megértették.

Az új- és innen kezdve ősiségének nevezett társadalom közjogi háttérében a szent Korona államjogi gondolata állott, mely a birtokviszonyokra való vonatkozásában a kezdetben kizárólag a nemzetre, utóbb, az adományok révén, a királyi hatalomra is visszavezetett birtokjogokat egyugyanazon gyökérből, magából a Szent Koronából származtatta le. Biztosította egyfelől a súlyos társadalmi állást betöltő főurak birtokállományát, másfelől azonban az ősiség révén elvont szabadrendelkezési jog által a kis nemességét is, de biztosította mindkét társadalmi réteg számára a Szent Korona tagságában azt az egységes és azonos jogállást, mely a magyar alkotmánynak ettől fogva a jogegyenlőség általános kimondásáig egyik legsarkalatosabb tételeként érvényesült.

Miután időben legközelebb áll hozzánk: ezért a legvilágosabb is a birtokreformnak a társadalmi és állami szervezet átalakulásához kapcsolódó okozati jellege az 1848-as események nagy alkotásaiban. Maguk az okok, már a XVIII. század utolsó részében megjelentek történelmünkben s a felvilágosodott absolutizmus eszmevilágában természetes támaszt találtak mindazok a belső indítékek is, melynek a társadalmi rend gyökeres megújulásának és a társadalmi osztályok közti régi egyensúly eltolódásának szükségére mutattak rá. A francia forradalmak hatása intenzívebben érvényesült, mint bármely más nyugatról jövő szellemi áramlat a múltban és így végérvényesen gördülőbe jött hazánkban is az a hatalmas átalakulási folyamat, melynek forradalomszerű kicsáttnása állami életünket alapjaiban megrázkódtatta. A rendiségben megvalósult jogegyenlőtlenséget minden vonalon a jogegyenlőség elve váltotta fel s ennek kikerülhetetlen következményeként vesztette el a nemesség ingatlanainak tetemes részét s vált uralkodóvá a birtokviszonyok vonatkozásában is az a gazdasági liberalizmus, mely már születése pillanatában méhében rejtette mindössze hetven évre terjedő korlátlan uralmának eredendő hibáit.

Nem tagadható azonban, hogy minden társadalmi válság a maga birtokreformját a saját maga képéhez szabja hozzá. Mindenikben szinte a tudat alatt érvényesül az a társadalompolitikai gondolat, mely valamennyi újjáalakult tár-

sadalmi szervezet összes életnyilvánulásában és így a birtokreformban is, egyaránt kifejezésre jut, Szt. István a maga birtokreformját a keresztyén királyi hatalom és a törzsekben megosztott nemzet egységgé való összeforrasztásának szolgálatába állította; — az ősiség birtokszervezetében már a nemzet emel védőbástyát, egyrészt a királyi hatalom, másrészt az oligarchia ellen és a Szent Korona államjogi gondolatában találja meg az állami és társadalmi élet organisatiojának központját. 1848-nak mámoros hangulata viszont szinte átmenet nélkül tüzi ki a modern magyar állam és társadalom vezérlő eszméjévé az abszolút jogegyenlőség gondolatát s támaszt tátongó szakadékok saját maga és a már közel évezredes múlt között, amelynek eleve problematikus áthidalását azonban az események a nemzet kezéből kicsavarták.

Lehetetlen hallgatással mellőznünk a múltnak mindezen tanúságait, ma, mikor egy újabb s minden előzőnél talán nagyobb állami megrázkódtatás és a társadalomnak szinte kiszámíthatatlanul súlyos válsága után ismét benne vagyunk a „birtokreform“ izgalmaiban. S valóban aggodalomkeltően merül fel a kérdés, hogy ez a reform, mint a megelőző nemzeti katastropha egyik kikerülhetetlen és önkéntadó okozata úgy lényegében, mint végrehajtásában milyen viszonyban áll magához ahhoz a válsághoz, melyből kinőtt s van-e valamely oly vezérlőgondolata, mely társadalmunk reorganisatiojának hathatós előmozdítására volna hivatva?

Köztudomású, hogy a magyar társadalmi élet válsága már jóval a világháború kitörése előtt jelentkezett. Tünetei a nagy gazdasági haladás és kulturális előretörés ellenére egyre ölesebben és egyre gyorsuló tempóban mutattak rá arra a nagy ürességre, melyet a rendiség és a közélet minden ágába szétfutó függelékeinek eliminálásával a magyar társadalom szervezetében a negyvennyolcas' vívmányok örökösei betölteni nem tudtak. Az addig egységes társadalom lassanként és fokról-fokra decomponálódott. Az aristocrazia vezető szerepét részben saját hibájából és indolentiájából is kihullatta kezei közül; — a közép- és kisnemesség hova-tovább jobban deposedálva egy hagyományok nélküli bürocrátiába olvadt bele; a kereskedelmi és gazdasági élet felvirágzása, mely egészen új keletű társadalmi osztályokat tolt előtérbe, melyek a történelmi fejlődésben semmi támpontot nem találva, jórészt idegenül állottak a magyarság létezői között; nemkülönben a szervezett munkásság is, mely sajátosképen épen nálunk tudott legkevésbé engedni internationalis dogmáinak merevségéből. A nagy „rudis indigestaque moles“ végül, azaz a földművelő, volt jobbágyosztály ivadékainak hatalmas táborra: a lefolyt hét évtized alatt, úgyszólván semmi jelét sem adta társadalmi osztályöntudatának s természetes tömegsúlyát az állami és társadalmi élet egyetlen vonatkozásában sem tudta érvényesíteni.

A nagy háború kitörésekor a győzelem reménye egy hatalmas, lelkes fellángolásban valóban bámulatraméltó erőpróbáról tett tanúságot, de hamis volna az ítélet, mely a különben rövidesen ellanyhadt háborús psychében a magyar társadalom erejére és egységére vont volna messzemenő következtetést. A beállott szomorú események a maga egész meztelenségében mutatják azt a szörnyű összeroppanást, melyre a pontot a trianoni békedictatum tette rá s mely héroszi munkát kíván ahhoz, hogy a lelki egyensúlyát, évezredes positio-ját elvesztett, összetört magyar nemzet újra magához térhessen.

Régi recipe szerint, a jövő consolidatiojának egyik. eszközéül a birtok-reform kínálkozott s az 1920: XXXVI. t.-cikk megalkotói kétségtelenül helyes nyomokon jártak, miikor az állami lét reorganisatiojánál a feltolódó társadalom-politikai problémák közül ezt törekedtek sürgősen megoldani.

A kiindulási pont a nemzeti önvédelem ösztönös megérzése volt azokkal a belső tényezőkkel szemben, melyeket a köztudat, ha nem is a háború elvesztéséért, hanem a társadalomnak szinte a rothadásig jutott felbomlásáért tett felelőssé. Az egyensúly helyrebillentésére alkalmas népréteget a földműveléssel foglalkozó osztályban keresték s valóban egyebütt nem is kereshették és nem is találhatták volna meg. Ez a megcsonkított országban számarányával fokozottan tekintélyesebbé és tömegsúlyánál fogva a korábbi viszonyokhoz képest sokkal jelentősebbé vált társadalmi osztály, egyrészt azért, mert lelkileg legkevésbé sínylette meg a felette átviharzott felfordulást (bár a háború során övé volt a legnagyobb vérveszteség), másrészt mert most már mondhatni, az utolsó és kizárólagos erőtartálékul maradt meg: a társadalompolitika perspektívájában egészen a legközvetlenebb előtérbe lépett. Megerősítése, szinte privilegis védelme, új elemekkel való felgazdagítása és kereteinek kiszélesítése, mármint — és ennek kell tulajdonítanunk morális jelentőségénél fogva legnagyobb értéket: a földhöz való viszonynak az érdekesültség gondolatával való összefüggésbe hozása; — azok a szempontok, melyek a birtokreform technikai talán sokban hibáztatható intézkedéseit érdemben sugalmazták.

A legnagyobb ellenvetés, mely az új birtokreformmal szemben felhozható — egészen eltekintve a végrehajtás és életbeléptetés netaláni technikai tökéletlenségeitől — felfogásunk szerint mindenesetre az, hogy egészséges és a ma is akut társadalmi válságból folyó alapgondolatát nem vitte kellő bátorsággal és határozottsággal keresztül, hanem sok maradt benne a compromissum s ezzel célrendszerabályszerűen valószínűsítette meg nem egy oly tendenciáját, mely csak a maga egészében lett volna alkalmas arra, hogy a hozzáfűzhető várokozásoknak megfelelhessen.

Az alaptétel és a kitűzött birtokpolitikai cél az volt, hogy ingatlanhoz juthasson mindenki, aki a földművelésre egyénileg képes és alkalmas, de önhibáján kívül földet magának nem szerezhetett. Amint ebben a földművelő néposztály kereteinek a lehető legtágabb vonalú kiszélesítése s az agrárproletariatus minél teljesebb felszívódása a vezető gondolat: úgy abban, hogy a földhözjuttatás sorrendjében a háborús érdek és a kipróbált állam- és nemzet-hűség előnyben részesítendő, a földművelő társadalom tartalmi gazdagítása s a földre való érdekesültség szempontja érvényesül. A társadalom reorganisatiojára irányuló munka ekként egyúttal ethikai niveaura emelkedett s e részt kétségtelenül visszanyúlt abba a hirtelen és meggondolás nélküli felbuzdulással félredobott múltba, melyben őseink ugyanezt az alapgondolatot sarkalatos intézményként bástyázták körül.

Mindebben, tagadhatatlanul, bizonyos nagyvonalúság, határozottság és szerves átgondolás áll előttünk, de a további következmények s a gyakorlati megvalósításhoz szükséges kényszerintézkedések terén a birtokreform félénkké, ingadozóvá és alkudozóvá vált.

A szükségszerű „további következmények“ nevezetesen a védelem kellő megszervezésének előfeltételeit foglalják magukban. Ugyanezt, amit a 48-as

törvényhozás a jobbágyság felszabadításakor elmulasztott, azaz az ingatlan bizonyos fokú, de általános érvényű megkötését. Minden szoros értelemben vett birtokreform, mint fent jeleztük, elvesz és ad; — s amiként egyfelől végzetes lehet azokra a társadalmi osztályokra, amelyekből az ingatlant megvonja a nélkül, hogy kellő módon gondoskodva a kártalanításról, a reformnak a társadalom egészére gyakorolt esetleges sorvasztó hatásait ellensúlyozná: ép úgy hiában ad és hiában igyekszik újjászervezni, egészséges, friss erőket fakasztva consolidálni a válságba jutott társadalmi szervezetet, ha a juttatott ingatlanokat új tulajdonosaik kezében megóvni, biztosítani már nem képes.

Birtokreformunk ebben a vonatkozásban a családi birtokká nyilvánítás lehetőségének biztosításával félúton megállott. Megalkotta a „családi tűzhely“ védelmének réghangoztatott és régóta sürgetett intézményét, de azt általános érvényűvé nem tette. A hadi- és vitézi telekre vonatkozó és törvényerőre emelt rendeleti intézkedések részben színién ugyanezt a gondolatot képviselik ugyan, de különleges jellegüknél fogva, egyetemes hatást társadalmunk egész szervezetére nem gyakorolhatnak. A családi birtokká nyilvánítás csak esetleges védelem, melynek igénybevételét a törvény a tulajdonosra bízza, épen úgy, mintha a családi birtokok oszthatatlanná nyilvánítását is. Míg azonban az oszthatatlanná nyilvánított családi birtok intézményénél jogunk szellemét nem csak, hogy nem követte, hanem azzal egyenes ellentétben a főúri hitbizományok mellé egy második idegen galyat, a paraszthitbizományt oltotta be abba a nemesen democraticus eszmevilágba, melyet a 48 előtti ősiség képviselt: addig az egyszerű családi birtok esetében még annyira sem mert elmenni birtokreformunk, hogy a végrehajtása rendén juttatott összes ingatlanokra az egyszerű családi birtokkal járó „elidegenítési, terhelési tilalmat, a végrehajtás és a végrendelkezési jog különben sehol sem feltétlen korlátozásait kötelezően (de lege) kiterjesztette volna.

Tekintettel már most azokra a szinte legyőzhetetlen nehézségekre, melyekkel egy újonnan keletkezett, sőt inkább mondhatnók, „megteremtett“ kisbirtokos osztály elhelyezkedése a dolog természeténél fogva jár, tekintettel a mezőgazdasági hitel majdnem abszolút hiányára és a kötött ingatlanokkal szemben tanúsított, érthető tartózkodására, de továbbá arra is, hogy a családi birtokká való nyilvánítás az Orsz. Földbirtokrendező Bíróság jóváhagyó közreműködése révén meglehetősen nehézkes és időigénylő procedúráként szabályoztatott: nyilvánvaló, hogy a birtoktörvény az intézmény megalkotásánál kitűzött célját távolról sem fogja az esetek akkora számánál elérni, semmint azt egy a társadalmi szervezetet oly mélyen érintő reformnál elvárni lehetne.

Ha az 1920: XXXVI. t.-c. a családi birtoknál, mint érdemben véve, egyik legjelentősebb újításánál már félúton maradt: nem feltűnő, hogy inkább technikai jellegű rendelkezéseivel is hajlandóságot mutat a compromissumok felé. Igen erőteljes nevezetesen az a mód, mellyel az állami megváltási jogot: szabályozta, jóllehet az egész birtokpolitikai reform gyakorlati eredményei ezen a ponton fordulnak meg. Nagy és földre érdemes tömegek számára ingatlant juttatni csak úgy lehet, ha a kiosztandó ingatlanok szükséges mennyiségéről gondoskodás is történik. A szabadkézből, az elővásárlási jog gyakorlása útján, avagy árverési alkalmaktól függően összeszerezhető birtokok: nem jelentenek sokat; egyedül a kényszermegváltás az, mellyel az állam kitűzött birtokpoliti-

káját végrehajthatja. A megváltási jog előfeltételeit, sorrendjét, időbeli terjedelmét s módozatait azonban a birtoktörvény a legkülönbözőbb érdekek óvása és kiegyeztetése iránti aggódó törekvéssel oly kíméletesen és bátortalanul állapította meg, hogy a földigénylők igen tekintélyes részét nyilvánvalóan kielégíteni nem fogja tudni. Mindehhez hozzájárul a végrehajtási munkálatok hosszadalmassága, lassú tempója és körülményessége, melyen a birtoknovella módosító intézkedései mindenesetre könnyítettek, de teljesen eliminálni nem tudtak. Ehhez az egész eljárás teljes újjászervezése lett volna szükséges.

Nem érintve a kérdésnek azt a részét, hogy a birtokreform elvi és gyakorlati megvalósítást illető rendelkezései a csonka ország általános közigazdasági helyzetére, a mezőgazdasági termelés multhatatlanul fontos fokozására, a népmozgalom életbevágó problémáira stb. milyen irányú és milyen mély hatást gyakorolhatnak és fognak gyakorolni: annyi bizonyosnak látszik, hogy a társadalmi válságból való és egyébként a most említett szempontokkal is szoros vonatkozásban álló kibontakozás több határozottságot, energikusabb és gyorsabb kivített biztosító intézkedéseket igényelt volna s hogy az adott keretekben és módozatok mellett az egész reform elposványosodására nem egészen alaptalan aggodalmak merülhetnek fel.

Pedig kétségtelen, hogy az égető szükségképen és kikerülhetetlen következmény gyanánt jelentkezett birtokreformban a földre való érdemesültség vezérlő gondolata, úgy a földhöz való juttatás, mint az állami kényszermegváltási jog gyakorlása, a juttatott földhöz való igény elvesztése, valamint a hadi- és vitézi lelkek csatlakozó intézményei tekintetében: olyan erkölcsi alapon nyugszik, mely a reform végrehajtása rendén kiosztott ingatlanok általános érvényű megkötésével harmonikus egységben, alkalmasnak tűnhetik fel arra, hogy a megbomlott társadalmi rendet annak egyik alapépítményében, a kisbirtokos osztályban, hosszú időre konsolidálhassa.

Minden társadalomnak, a történelem tanúsága szerint megvan a maga mindenkori szervezetéhez hozzászabott, hozzásimuló birtokrendje. Nagyon fontos volna, hogy az a társadalom, mely belső bomlásával egyik legfőbb okozója volt a magyar államot és nemzetet ért példátlan bukásnak: szervezetének egyik legjelentősebb vonatkozásában, a birtokrendben, minél intenzívebben és minél általánosabban érvényesítse azt az ethikai gondolatot, melyet ösztönös érzésével megragadott s melynek a jövő kialakulására okvetlenül rá kell nyomnia a maga kitörülhetetlenül jellemző bélyegét.

Kolosváry Bálint.

A POLITIKAI PÁRTOK TÍPUSAI.

(Fejezetek egy államszociológiához.)

Az államszociológia feladata számot adni mindazon társadalmi tényezőkről, melyek az állam fennállását megalapozzák. „Társadalmi“ erőkről is szó van tehát, nem csupán azon tényekről, amelyek szorosan az állami szervezethez, a törvényhozó apparátushoz, a közigazgatáshoz stb. tartoznak. Az állam szervezeti alakulata mögött társadalmi erők állanak, amely erők ismét szervezetek lehetnek, avagy amorph alakulatok. Kétségtelen, hogy az állam fennállásának — mai, normális állapotában — tényezője a politikai párt: jaly *társadalmi* szervezet, amelynek célja az állam irányítása és ellenőrzése.

Törvénykönyvek, alkotmányjogi szabályok — az Egyesült Államok újabb fejlődését nem számítva — nem tudnak arról, hogy *vannak* pártok. Az individualisztikus kor nézeteit képviselik ma is ez alkotmányok és azon államtanok, amelyek megnyugszanak abban a gondolatban, hogy az állam irányítását „egyének“ végzik akkor, amidőn a törvényhozó testületbe tagokat választanak. Külön az egyesekben alakul ki a politikai akarat, az egyesek döntenek, nem pedig valaminő *társadalmi* szervezet: politikai pánt.

Az ily individualista elgondolás a társadalmi valóságnak megfigyelésével nem för össze. Egyes államtanok épen azért, mert a tényleges *társadalmi* erőforrásokat nem veszik tüzetes vizsgálat alá, elmaradnak az államszociológia nézőpontja mögött s így különbség keletkezik államszociológia s az államtan között.¹⁾ Ha szigorúan a teljes valóságot tartjuk szemünk előtt, e különbségnek redukálnia kell. Minden, ami valóság, érdekli a társadalomelméletet (a szorosabb értelemben vett szociológiát); különösen pedig az a szervezet, mely a társas akarást, a politikai értékelést magánnézetekből is gyűjti, rendezi, összefoglalja, azaz formálja: a politikai párt.

Mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy *mi a politikai párt*, azaz be kell hatolnunk a pártnak mintegy a lényegtanába.²⁾ Ennek megformulázása után következő feladatunk annak *általános* szociológiai megállapítása, hogy mimő típusai vannak a pártoknak. Ez a feladat pedig nem tévesztendő össze két, rokon jellegűnek látszó feladattal. Ha szigorúan az általános szociológia nézőpontjánál akarunk maradni, úgy tényekhez akarunk eljutni és okozati összefüggésekhez. Nem azonos ez a feladat sem a politikai pártok *leírásával*, sem a *teleológiai* vizsgálattal. Célunk itt nem annak a leszögezése, hogy a mai kultúrállamokban minő (konzervatív, liberális, szocialista stb.) *irányai* vannak

¹⁾ V. ö. dolgozatunkat, *Kjellen államtana*, Társadalomtudomány 1923.

²⁾ V. ö. *A politikai párt állambölcsélete*, Társadalomtudomány 1924.

a pártoknak. Ez az irány, a cél teleológiai³⁾ kérdés. Vizsgálata bonyolult. A pártirány tulajdonképp időben változó politikai követelmény, tehát a pártprogrammok és „programmszerű nyilatkozatok“ vizsgálatához vezet bennünket, amit célszerű későbbre halasztani a kifejtés során. A program nem csupán aktuális követelmény, hanem időn felül álló „világnézeti“ alapokat is tartalmaz, s ma már jogfilozófiákban⁴⁾ kifejlődőben vannak oly vizsgálatok, melyek a pártirányokat aktualitáson felül álló elvi alapjaikig vezetik vissza. Természetesen az ily teleológiai kérdésfeltevéstől sem vonható meg a szociológiai jelentőség; mégis kétségtelennek tartjuk, hogy a pártirányok teleológiai vizsgálata a legnagyobb megterhelést jelenti a valóság vizsgálatában, eltérít annak a kutatásától, hogy mi a párt társadalmi szerepe, mik a lényeges funkciók. Csak azzal fogunk így tisztába jönni, hogy mely pártok tudtak a társadalom életakrásának ösztönös és tudatos régiójából kiemelkedni a tömeghatás színvonalára, még mindig sematikusan, hiszen a pártok iránya gyorsan változik, változik a pártok politikai arculata, összetétele s ez a változó elem ismét más tér felé ragad, célszerűen a *társadalomtörténet* keretében vizsgálható. És éppen ez a nehézség ma; párttörténetek vannak, de még nem ismerjük jól, mi általában a pártok funkciója.

Most, amidőn szigorúan az általános szociológia síkján akarunk maradni, kiindulunk abból, amivel már foglalkoztunk előző dolgozatunkban: mi a párt. Elfogadtuk lényegében Paulsen definícióját: a politikai párt a politikai helyzetből *önként fakadó* szükségszervezet (*spontán* entstehende Notorganisation). Hozzá tettük pedig, hogy a politikai párt *a spontán közszellem iránytartalmának transzformátora a parlamentarizmus keretéhez szükséges politikai irányító akció és ellenőrzés keresztülvitelére*. A párt ilyenformán nem kreatúra, nem zárt testület; „alulról“ eredő szervezet, oly *keret*, mely tetszés szerinti tömegeket kész magába fogadni, tehát sajátosképp erőkoncentráló tényező; a pártnak végül *objektív politikai hite van*, vagyis nem klikk és nem frakció.

Akár akarjuk, akár nem, el kell ismernünk, hogy csakis politikai párt útján tud az állam belekapcsolódni a közönség aktív rétegébe, a párt útján gyökerezik valóban az állam a társadalomba. Ahol pártképződés lehetetlen, az állammal szemben a közönség idegen; a kormány túrt alakulattá lesz. Láttuk⁵⁾ azt is, hogy a párt *nagy szolgálatokat tesz a fejlődési zavarok áthidalása terén*. A politikai párt erős támasztó pillére az államnak s habár a szélcsendes parlamenti zónán olykor csekélyebb jelentőségűnek látszik is, kiderül, hogy válság idején egy valódi, szerves felépítésű, szilárd párt nagy jelentőségű, viszont válságok idején mi sem veszélyesebb, mint az, ha a pártok széthullanak s mintén újból kezdődik, mint nálunk 1918-ban történt. A párt tehát nem oly társadalmi alakulat, mely csak pillanatnyi használatra van berendezve politikai helyzetszükségletek szerint. Bár ilyennek tekinti is olykor a közvélemény, szorosabb vizsgálat nyomán kiderül, hogy a modern tömeges társadalomban nagyobb jelentőségű s állandóbb alakulat, mint amennyire látszik. A párt történeti alakulat, organizmus, nem pedig rögtönzés.

Problémánk a részletek felé egyre bonyolultabbá válik. Az *általános* szo-

³⁾ Telos = cél.

⁴⁾ Radbruch, *Grundzüge d. Rechtsphilosophie*, 1914. M. E. Mayer, *Rechtsphil.* 1922.71. lk.

⁵⁾ Id. ért. 52. lk.

ciológia számára szükséges generalizálás annyiban *nehéz*, amennyiben *országoként* más és más a pártok jelleme. Így tehát nemzetlélektani alapra is kell helyezkednünk a vizsgálatban. A pártoknak keressük a szerkezetét egy-egy nemzetmillieuben s látjuk, éhez képest eltérő *típusai* keletkeznek, eltérő lesz a *szerkezet*, de ezzel a pártok *rendszere* is. Pártszerkezeten értjük egy pártnak összetételét, a párt sajátos jellemét, mely akcióképességének alapja, sajátos erőinek forrása. Pártrendszeren pedig azt értjük, hogy egy ország *összes* pártjai minő kapcsolatban vannak egymással, minő rendezett, vagy kaotikus összefüggésben állanak. Egyik függ a másiktól, szerkezetétől a rendszer, de függ a rendszertől a szerkezet is.

Ha a szociológia legfőbb induktív bázisán: a történelem anyagán — mert hiszen minden történet a jelen eszmélet pillanatáig — indulunk ki, látjuk azt, hogy valódi politikai pártot tetszés szerint csinálni nem lehet, hacsak arra nézve a bel-, vagy külpolitikai helyzet nem nyújt alapot. Valaminő erőteljes *élmény* szolgál alapul az emberek megmozgatására, mely párttagok gyűjtését lehetővé teszi. A külpolitikai élmény mindig gyengébb, a külpolitikai helyzet tényei s olykor parancsoló követelményei a nagy tömegek előtt alig tehetők világossá. Marad tehát mozgó tényként — látszólag. — egyedül a felmerülő belpolitikai kérdések egyike. Mégis aligha érthető meg a pártok alább jelzett, kétféle típusa *csak* belpolitikai alapon. Mindenekelőtt e dolgozatban a főtényekre és szempontokra kell rámutatnunk, előre jelezve, hogy semminő aktualitás bennünket — ez elméleti síkon — nem érdekel.

I.

Közkeletű és igen megszokott felfogás az, hogy van „kormánypárt“ s vannak ellenzéki pártok. Ha ez alapon indulnánk ki vizsgáldásunkban, könnyen eljutunk oly zavart okozó dilemmához, amelyből kivezető út nincs. A pártok típusait így megkapni nem tudjuk, s csakhamar rájövünk arra, hogy ezek az elnevezések tulajdonkép nem egyebek, mint viszony-jelölések. Erre bizonyos világossággal rájő gr. Apponyi Albert, ki reflexióban gazdag írásában⁶⁾ megjegyzi egy konkrét eset kapcsán: az ellenzék elnevezés „mint a későbbi egyesült ellenzék és a mérsékelt ellenzék elnevezések nyilvánvalóan hibásak, mert nem jelölnek meg elvet és irányt, hanem csak *helyzetet*. Egy komoly párt *nem lehet természeténél fogva kormánypárt, vagy ellenzék*, hanem hol az egyik, hol a másik, a szerint, amint elvei a kormányzatban érvényesülnek vagy nem. Minden ilyen alkalmi elnevezés ... azt jelzi, hogy az alakulás *csak alkalmi*, igazi maradandó tárgyi tartalommal nem bíró.“ A kormánypárt, illetve az ellenzéki párt elválasztása különösen nálunk annyira általános, hogy nem lepődhetünk meg egy feltételezésen: valamely párt „természeténél fogva“ kormánypárt, a másik „természeténél fogva“ ellenzék — e gondolat makacs fennmaradása mögött valaminő állandó tényezőnek kell szerepet játszania. Politikai köztudatunk e jelensége, mint alább kifejtjük, bizonyára érthető lesz azon az alapon, hogy felvesszük, vannak *külpolitikailag és belpolitikailag motivált pártok*. Az elsőnek nálunk különleges jelentése van, s éppen nem az vonja be tárgyalásunk körébe, hogy ez a legegyszerűbb tényállásra mutat

⁶⁾ Emlékirataim, 1922. I. 63. I.

Nem kell a szomszédba mennünk például, hogy lássuk, mi a külpolitikailag motivált párt. Éppen a magyar sors úgy hozta magával, hogy égető a helyzet kérdése. Történeti állásunk úgy hozta magával, hogy több századon át egy szomszédos állammal voltunk kapcsolatban. E kapcsolat sajátos eredményekép nálunk a tisztán belpolitikailag motivált pártalakulás alig volt lehetséges. Régi, diétai, quasi parlamenti és parlamenti korszakainkban bizonyos helyzetragikum volt mélyen beágyazva: befolyásokat kellett paralizálni, mindig kapcsolatban egy szomszéd állam hatalmi érdekével. Sajátos helyzet ez a pártalakulásra nézve, mert tisztán áttekinthető állapotot nem eredményezett, sőt gyakran igen sajátos zavart hozott létre. Először is a helyzet bonyolódottsága abban fejezhető ki, hogy ami tulajdonképp külpolitikai viszonyt jelent, nálunk burkoltan „közjogi“ kérdésként jelentkezett. Ez a közjogi“ helyzettisztázás mindig hatalmi kérdés is, mert a közjogi kérdés nem más, mint — ez esetben — egy szomszédos hatalommal szemben álló aránylagos függetlenség, önrendelkezés, kikapcsolódás. A történelem tanítása szerint világos, hogy az ilyenféle hatalmi kérdéseket nem lehet egyedül belpolitikai, illetve parlamenti keretben megoldani. Egyensúlykérdésekben döntő lehet a szellemi erő, a vezetőképeség, a gazdasági erő és felkészültség, döntő lehet a fegyver, szervezett hadsereg, döntő lehet egy forradalom. Azonban a parlamenti, régebben diétái pártküzdelem ilyenféle „közjogi“ problémánál sohasem vezethetett tiszta megoldáshoz. Sok ponton nem jutottunk többhöz, mint papiros-önállósághoz, közjogi tételek leszövegéhez.

Másodszor az a szomszédos hatalom, mellyel viszonyban voltunk, nem volt egy kerek, áttekinthető *államtest*, hanem egy bizonytalanul szétfolyó *hatalmi szféra*, melynek egységet a dinasztikus szervezés adott. E szféra a geográfikum szempontjából sem volt áttekinthető alakulat, mert mint erőforrás, hol Olaszország és Belgium, hol Németország s egy Kárpátokon kívüli elszakított államrész is szóba jöhetett. Németországban elfoglalt állása sem volt e hatalomnak olyan, hogy teljesen világosan kideríthető lett volna, mennyiben támaszkodhat reá a dinasztia. Tehát nem egy kerek államtest, hanem egy fluktuáló állományú erőkomplexum áll velünk szemben. A török dulta kis, töredék-ország így sokáig görcsösen kapaszkodik sok, lényeges ponton csupán formális függetlenségéhez, a valóságnál gyakran jobban hangzó törvénytörvényekhez, úgy hogy a „közjogi“ tételek gyakran ígért-földjei, melyeket feladni szentségtörés volt; a hatalom realitása és a jogállapot közt olykor mély szakadék tátongott. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a nemzeti közpsziché a kedvezőbb esethez, a jogi állapothoz ragaszkodik, jogvédő, „gravaminális“ pártokat termel folytonosan, amely pártok kezdettől *negatív jelleműek*⁷⁾, a bizalmatlanságra épültek fel. Ily módú a pártalakulás — Széchenyiig — nem követett lényegében pozitív programot, a pozitív kezdeményezés átsiklott a dinasztia kezébe.

⁷⁾ A „negatív parlamentarizmus“ többek szerint csak a kettős pártrendszerrel küszöbölhető ki. Ezt nem látjuk indokoltnak, mert hipernormális ténytet tekint normálisnak. Függetlenül ama negativizmus a nemzet-lélektani tényektől. „Az angol ellenzék a kormány szükséges alkatrésze; az ellenzék *vele együtt dolgozik*, kiegészítve a kormány munkáját. A német ellenzék valósággal *tagadása* nemcsak az ellenpártnak (sic), hanem magának a kormánynak,“ írja O. Spengler, *Preussentum u. Sozialismus*, 1921. 62. 1. E negativizmus szorosán kapcsolatosnak mutatkozik az ideológiai különbségeken sarkalló *pártrendszerrel* (erről alább IV. fejez.)

A ténylegesen fennálló hatalom egy bámulatosan szívós, dinasztikus szervezés eredménye, mely kifelé és befelé ragaszkodott hatalmi állásához. És mikor elérkezik a 19. század elháríthatatlan parlamenti szisztémája, iparkodik lábát megvetni a parlamentarizmuson belül. Ez a szervezet előtte mindenekelőtt *eszköz* hatalmi pozíciója további megtartására: a vezetés maradt továbbra „Bécs“ kezében. Ezzel szemben a 18. századtól erősebben inferiorissá vált ország — tényleg saját hadsereg nélkül — gazdaságilag megerősödni nem tudott: a hatalom áttolódása mifelénk nem következett be. Maradt középpontom sokáig, talán mindvégig 1918-ig az a „közjogi“ probléma, mely mint láttuk, latens módon *külpolitikai* problémát takargatott. És mert ama hatalom létérdeke volt az államkapcsolat sértetlen fenntartása, a páriamenti korszakban különösen arra tekintett, hogyan lehet pártokat szerezni, melyek ama kapcsolatot akarják, vagy jóakarátulag kezelik, legrosszabb esetben pedig túrik.

Mit látunk itt! Azt, hogy a pártok létrehozatalában mindenekelőtt az államkapcsolat fenntartása volt döntő szempont, ez pedig az önálló magyar társadalom teljesen szabad pártképződését hátráltatta, olykor bénította, a vezető párt nem vált — Paulsennel szólva — „Organisation von unten.“ Ámde itt is újabb komplikációt jelent az, hogy az államkapcsolat könnyelmű megszakítása *nem volt magyar közérdek sem*, tehát *részben* még a társadalom vezető elemei önként kijelentett akaratában is benn volt az államkapcsolat fenntartása, vitás csak a függési arány volt, avagy a hatalomban való részesedés mértéke. Ily helyzetben vált a pártalakulás homályos alapúvá, s irányúvá. Ott, ahol a spontán alakulás nem volt soha *teljesen* lehetséges, ahol negatív jellegű párt lépett fel, ott, ahol belpolitikai pártok helyett mindig többé-kevésbé külpolitikailag motivált pártnak *kellett* létrejönnie, sajátos zavar múlhatatlanul bekövetkezett. Ebből magyarázható — tehát külpolitikai értelemben állandó krízis tudatában, azaz nemzetlélektani alapon — az az ideológia, mely szerint látják a politikai pártok lényegét, típusait s politikai jelentőségüket „kormánypárt“ és „ellenzék“ sémái szerint.

Ha tehát a pártalakulást mélyebb alapjaiban analizáljuk, rátalálunk aira a tényállásra, ami a komplikációt tulajdonképpen okozta: a latens külpolitikai motiváltságra. Ez az, amiből eredt az is, hogy maguk a kormánypártok is tulajdonkép meg voltak kötve egy tisztázatlan, s jórészen alig is tisztázható helyzettel. Apponyi visszagondolván ama helyzetre, így szól: „Kerülni kellett a dolgok mélyére, a lényegbe való hatolást, nehogy a dolog kipattanjon: valósággal dédelgetni kellett a kétértelműséget, mert csakis ennek a segítségével lehetett napról-napra élősködni.“⁸⁾ Az ily pártok nem voltak szabadon cselekvő akarategységek, valóban organikus fejlődést mutató szervezetek. Végezték a hálátlan feladatot, örködték, hogy ellenzéki törekvéseknek ellenállva „fel ne boruljon a helyzet“, megóvták a hatalmi állás követelményeként álló közjogi tételeket, visszautasították az osztrák militarizmus olykor akaratlan túlterjeszkedését. Ez azonban nehéz helyzet volt, védelmezni a fennálló helyzetben *mindent* akkor, amidőn az ellenzék látszólag — 1906-ig — támadni látszott *mindent*. Voltaképp kétféle negatív álláspont szegződött

⁸⁾ *Emlékirataim*, I. 52. 1.

szembe egymással, a pozitív program háttérbe szorult számos éven át, amikor „béke“ volt látszólag Középeurópa egész erőkomplexumában.

Az ily, lényegében labilis helyzet mellett a parlamenti küzdelem nem elsősorban pozitív programok összeütközéséből keletkezett; a parlament erőknél *szimptomája* lett, kifejezték a meglévő divergens irányzatokat, de végigküzdeés nem kecsegtetett eredménnyel, tehát mellőzték.

Még egy tényező játszott szerepet, az, hogy a *jogi* dualizmus merev és fejlődésre csaknem teljesen képtelen szerkezet, mechanizmus volt, amely mögött fejlődő, tehát destabilizáló erők mégis csak voltak s erről a jogi tételek nem igen vehettek tudomást. A dualizmus 1867—68-ban „kész“ volt—Mátrészről pedig ugyancsak a Deák-féle jogi dualizmus „paritással“ kecsegtetett, holott *jogi* paritás mellett semmikép sem volt feltalálható *politikai* paritás, azaz a két állam tényleges erőinek egyenlősége. Jogi úton ez nem is volt létrehozható. Maradt a küzdelem szimptomateremtés, erők jelzése, „nemzeti követelmények“ igénybejelentése egyik oldalon s a centralizmus ellen mutatóit harci szándék, másik oldalon egy látszat-paritásos dualizmus védelme s az a józan belátás, hogy ez az egyensúlytalan helyzet sem vethető félre, sőt azt meg kell tartanunk.

Ily, jogilag és mechanikusan összeillesztett két állam *mindegyikében* természetesen jelentkezett az a szándék, hogy a kormánynak elsőrendű feladata pártot „szerezni“, azaz létrehozni. A közben jelentkező nemzetiségi kérdés mellett szűkkörű alapon nem látszott nehezen keresztülvihetőnek az a gondolat, mely szerint minden kormány feladata az, hogy „felülről“ szervezzen, *teremtsen* magának pártot. Voltak választókerületek, amelyek egyszerű politikai kalkulációval *területenként* összeállítható egységek, nem támaszkodtak történeti egységekre, pl. megyére, városra stb. Kínálkozott a helyzet, az t. i., hogy „lé kell küldeni“ valakit képviselőjelöltnek, ki ott — a kormány pártolása útján magát megválasztatni igyekszik. Így került össze a többség s így alakul ki az a sajátos pártfaj, melynek végső gyökere a pártalakulás külpolitikai motiváltsága. Lord Bryce⁹⁾ szerint Amerikában „egy régi, általános és törvény erejével bíró szokás tiltja azt, hogy egy jelölt más kongresszusi választókerületben lépjen fel, mint ahol lakik.“ Írja továbbá: „A választóknak még csak álmukban sem jut eszükbe az, hogy (jelöltért) választókerületükön kívül menjenek, ámbár a törvény értelmében bármely, az államon belül lakó polgár megválasztható.“ Íme, itt erős szokásjogi elv működik: a jelölt autochton jellegé szent és sérthetetlen, jelöltek nem kalandozhatják be az ország egyes választókerületeit mandátumért. A képviselő szorosán a helyi érdekek köréből nő ki, a helyi hagyományt, életfelfogást és érdekeket képviseli. Nálunk ilyen elv nyomát sem lehet felfedezni. Ez ismét nemzet-lélektani mozzanat.¹⁰⁾

Ily történeti alapokon jött létre az a sajátos jelenség, hogy a választó-

⁹⁾ *Az Amerikai Egy. Államok demokráciája*. Bp. M. ford. [1921.]. 63. l.

¹⁰⁾ Általában sajátos, hogy a pártképződésben és a pártfunkciókban nem merev szabályok, vagy ép jogszabályok, hanem közszokások képviselik a szervező *erőt* (v. ö. „Konventionelregel“ a pártéletben, Hatschek, *Englisches Staatsrecht*, 1906. II. 35. lk.) A pártszervezés bizonyos arányban van a *nemzet közszokás-teremtő energiájával*. E szociológiaiailag jellemző tényre, sajnos, e helyen csak rámutathatunk.

kerület elfogadja azt, akit „felülről“ ajánlanak. A kormány igen tevékenyen játszik közre a választás idején s létrehoz többséget, oly pártot, mely valóban sajátos pártfaj, egy „Organisation von oben“ jellegében tűnik fel s amelyet az „alulról“ kiinduló pártszervezettel, a *természetes* párttal szemben „mesterséges párt“-nak kell neveznünk.

Kétféle típushoz jutottunk. Az egyik a társadalom „alulról“ kiinduló politikai szervezkedéséből ered. Nem bizonyos, hogy ebben tiszta spontaneitás van, azonban hiányzik belőle az, ami viszont jelentkezik a másokban: oly pártalakulás, amelyben benne van a kormány politikai akarata, a kormány meggyőződése. Ez utóbbi egy „Organisation von oben“ típusához tartozik.

Típusról beszéltünk s ezzel kapcsolatban utalunk arra, hogy a típusok nem merev kategóriák, nem *pártfajok*, amelyek kizárják egymást, hanem oly, mondhatnók, rugékony kategóriák, amelyeknek határai igen elmosódhatnak.¹¹⁾ Vannak tehát „igen tipikus“, és „kevésbé tipikus“ esetek is; a lényeg tehát nem a merev osztályozás — ami nem is felelne meg tárgyunk természetének, — hanem a tipizálás. Az sincs kizárva, hogy a kétféle típus egyesül, „kevert típus“ keletkezik. Végül pedig a mesterséges párt lehet — torzított esetben — pusztá kreatúrája is a kormánynak (példa a mai Romániában.¹²⁾ Lehetséges az is, hogy a közönség politikai irányát a kormány csupán erősíti. Ama kétféle párttípus, melyhez jutottunk, tulajdonkép két végső pontra utal, amelyen belül átmenetek lehetségesek. Ez a tipizálás tehát szempontokat adhat valamely párt jellegének megállapítására, s mondanunk sem kell, *genetikus* szempont az, amelyre utal.

II.

A szociológia hivatása szerint megelégszik tények és oksági kapcsolatok leszögezésével. Mi sem megyünk tovább egy lépéssel sem. Mielőtt azonban újabb tipizálásra térnénk át, rá kell mutatnunk arra, hogy teljesen téves a két típus mögé érték gondolatot hozzáképzelnünk. Ezt megteheti a publicisztika, de nem egy, magát a valóság reális képéhez tartó szociológia. Az elnevezés maga óvatosságra int, mert gyakori, — még a naturalisták korából — a természetet egyben jobbnak is tartani. Ily alapon az orvosi beavatkozás is mesterséges volna, tehát rossz, holott a helyzet az, hogy abnormis helyzetben az ily beavatkozás természetes. A politikai pártok esetében sem mindig úgy áll a dolog, hogy a mesterséges alakulás minden esetben kerülendőnek tűnik fel, a természetes pedig feltétlenül összeolvad az értékkel.

¹¹⁾ Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, amire Sidney Low utal nyomatékosan (*Die Regierung Englands*. Übers. J. Hoops, Tübingen, 1908. 100. 1.), hogy egy felülről irányított van a választás időpontjának megválasztásában, s az első szavazat mindig ama „miniszteri plebiszcitum“, hogy az illető időpont a választás megejtésére politikailag kedvező. „Az igazi kabinetrendszer egyik jellemző vonása az, hogy mint mondták, a szuverén népet mindig éppen azon pillanatban találhatjuk meg, amikor arra szükség van.“ U. o. 104. 1. Sidney Low arra a jellemző tényre utal, hogy a házfelosztási jog igen rugékony büntetési eszközt tartalmaz, „ha a minisztérium hívei nagyon is fegyelmeztelenekké, az ellenzék nagyon obstruktívá lesz.“ Ez is tulajdonkép a kormány befolyását jelenti még a választás előtt.

¹²⁾ Természetesen oly abszurdítás, minő az uralomás útján történő u. n. „választás“, nem politikai pártok keletkezésére vezet. Ez az *al*-párt .lényegében kiesik vizsgálódásunkból, mert nem az általános pártelmélet, hanem a szociális *pathológia* feladatkörébe tartozik.

Sőt a fenti esetben éppen arra mutattunk rá, hogy vannak mesterséges helyzetek, amelyeknek mintegy természetes következménye a mesterséges párt. Láttuk, van a történet folyamán oly helyzet, amidőn egy jogi, mechanikus megkötöttségben, a merev dualizmus keretén belül, *kellett* lefolynia a pártalakulásnak. Láttuk, hogy „közjogi“ pártjaink egy fejlődésre nem képes, merev rendszerben (államkapcsolatban) tulajdonképp külpolitikailag motiváltak voltak. A magyar pártéletbe e mesterséges helyzetben vonult be a mesterséges pártalakulás, mely az akkori hatalmi helyzethez szinte „természetesen“ simulott hozzá, s így — történetileg — érthető alakulat keletkezett. Természetesen korántsem lehet mondani, hogy ugyanily alapon érthetőnek találjuk a belpolitikailag motivált pártokat is minden esetben. Átlagosan a párt „Organisation von unten.“ De még egy messzevezető szemponttal kell számolnunk. Kérdezzük azt, ha a mesterséges pártalakulást összefüggésben találjuk a *külpolitikai* helyzettel, hogyan hathat a külpolitikai helyzet tudata *bármely* belpolitikai párt keletkezésében?

Tényként ismerhetjük el ma már azt, hogy a parlamentarizmus nem lehet mindenben és mindig alkalmas tényező a külpolitikai irányítás szempontjából, már csak azért sem, mert a kellő külpolitikai információ nem bocsátható el a szélrózsa minden irányába, az információ nem következhet be gyakorlati okokból *sem bármely pillanatban, sem bárminő tárgyra vonatkozólag*. Mondhatjuk tehát, hogy a parlamentarizmus — elég e helyen ennyi ténymegállapítás — a külpolitikába csak részben s adott esetben *megkésve* vonható be. Minél intenzívebb a külpolitikai érdek előtérbehelyeződése, annál inkább kénytelen tapasztalni a parlamenti tag, hogy ép ez időben a külpolitika a parlamentarizmus félretolódását jelenti; éppen a kiélezett helyzetben nem tehető valami köztudomásúvá, mert hiszen sok dolog imponderabile, és alapos sejtelemnél nem *lehet* több a dolog természeténél, kalkulálhatatlanságánál fogva. Már pedig kiélezett helyzetben különösen kapcsolatos a külpolitikával a belpolitika is; ez ma — a világgözlekedés korában — egyre feltűnőbb.¹³⁾ Megértük ezt a háború keletkezésekor, de beállhat sokkal kisebb krízisek idején is. Továbbá az is tény, hogy amint háttérbe vonul a parlamentarizmus, devalválódik általános politikai jelentőségében a politikai párt is. Ha már most ily külpolitikai válság esetén választásra kerül a dolog, úgy a pártalakulás kétségtelenül a mesterséges típus irányába tér többé-kevésbé kifejezetten. A választási küzdelmek közepett kell külpolitikai információk nem adhatók le tetszés szerint, tehát maga a kormány éppen a legfontosabb külpolitikai érveikkel nem érvelhet, hogy magának többséget szerezzen; kénytelen *bel-*

¹³⁾ Egyes tényeket finoman elemzett Rud. Goldscheid, *Das VerMUnis der ausseren Politik zurinneren*. Wien, 1914. hangsúlyozva: Die Geschichte eines Volkes ist die Geschichte seiner Nach-barvölker. Wobei *heute* unter Nachbarn auch die fernsten mit einzubeziehen sind. 14. 1. A marxismus-sal azt veti szembe (65. l., hogy ez állandóan a belpolitikai feszültségre gondol s a harcokat csak belpolitikai jellegükben veszi tekintetbe, holott „tévés dolog feltételezni, hogy az osztályellentétek eltűnésével egyidejűleg az államok és népek ellentétei is kimaradnak.“ 22. 1. „*Verelendung* führt in erster Linie zum Verlust der ausseren Machtposition.“ Goldscheid számos érdekes tételt állított fel, amelyeknek következetes végiggondolása a szociológiát jelentős mértékben mozdíthatja előre. Némely államtani írónak szinte beidegződött felfogása külpolitikai problémákat eltakar; egy ország határán túl mintha politikai világűr kezdődne. Elérkezett az ideje, hogy az államszociológia végre a teljesebb valóság meglátását készítse elő.

politikai jelszavak mellett odavinni a dolgot, hogy legyen többsége. Ez a rejtett összefüggés nem minden választáskor kerül közszemlére, s olykor maga a kormány előtt sem tudatos, mi bírja cselekvésre.¹⁴⁾

Arra mutattunk rá, hogy *a külpolitika latens megléte a belpolitika keretében* oly tényező, amelyet szociológiai szempontból kénytelenek vagyunk tényként elfogadni. A már Ranke által éleseimével leszögezett összefüggés sajnos a köztudatban nem mindig szerepel, nem látjuk a kül- és belpolitika sajátos összekapcsolódását.¹⁵⁾ Alig jutott ez be az államtanokba és semmikép nem láthatjuk ezt a mai, fejletlen pártelmélet keretében. Még ma is úgy gondolkozunk, hogy minden párt teljes egészében belpolitikai alakulás, ez a lényege, ami ezen túl Van, ballaszt és aberráció. A tények mást mutatnak és nekünk kötelességünk a tényeket tudomásul venni. A tények erős bonyolultságot mutatnak *általában* a pártok keletkezésére és szerkezetére vonatkozólag. Tényeket ismerve fel, vontuk le azt a következményt, hogy a politikai párt, melyet lényegében belpolitikai érvek alapján *látunk* szerveződni, bizonyos külpolitikai helyzetekben szükségszerűleg látszik *devalválódni* (amikor a belpolitikai pártok irány tartalmával induló parlamenti szerkezet is bizonyos mértékig háttérbe szorul), avagy egyenesen *helyet enged* többé-kevésbé kifejezetten mesterséges párttípusnak.

E mögött egy távolabbi tény rejtőzik. Megfigyelhetjük azt, hogy e a jelenség annál gyakoribb, minél kisebb és kritikusabb helyzetű valamely ország. Különösen ezek azok, amelyek körülélve ellenséges erők komplexumától, kénytelenek arra berendezkedni, hogy engedjenek oly motívumoknak, amelyek a külpolitikai helyzet parancsoló szükségéből fakadnak. Viszont azt is látjuk, hogy minél hatalmasabb országról, sőt világbirodalomról van szó, annál valószínűbb, hogy szabadon választják külpolitikai orientációjukat s ezzel szabad utat engednek a belpolitikai pártalakulásoknak is, azaz annál inkább fennmarad a lehetőség a természetes pártalakulásra is.

Mindezekből a fejleményekből s erőviszonyok meglátásából szabad lesz levonnunk egy módszertani következményt is, mely a szociológiai igazság kiderítésére jellemző lehet. Minden ponton tisztán valóságtudományi módszerrel élünk. Mit követel ez? Nemcsak azt, hogy *egy* tényt helyesen ismerjünk fel, hanem helyesen ismerjük fel az *összes* tényeket, azaz az egész ténykomplikációt. Olcsó sikert jelent a szociológiában megállapítani egy tényt, avagy *néhány* összefüggést. Azonban ez nem lehet valóságtudományilag helyes. "Mi sem tévesebb, mint mereven ragaszkodni a szociológiában egy akaratlanul is leegyszerűsített valósághoz¹⁶⁾, mi sem könnyebb, mint kimutatni pl. azt, hogy az oly társadalmi alakulat, mint aminő a politikai párt, egyszerűen „a népakarat kifejezője.“ Ez igaz, de a tényállásnak csak egyik fele

¹⁵⁾ Sajátos példa a kormány befolyására még a reformkorban (v. ö. Horvát, *Huszonöt év*, 1886. I. 392.), hogy 1834-ben csak a választás után léphetvén fel, a szegényebb nemes-elem fellátásával megváltoztattatja a követi utasításokat úrbéri, tehát belpolitikai ügyben. Úgyde már ép az előző év volt kellemetlen a kormánynak, midőn-a diéta belenyúlt a külpolitikába a lengyel ügyben. *Elmondhatta-e* I. Ferenc, hogy 1833-ban minő ügyben és jelenetben (Marczali, *M. o. tört.*, 621. 1.) kellett Miklós cár támogatását, elfogadnia?;

¹⁶⁾ V. ö. M. y. Szcsepanski: *Ranke's Anschauungen über den Zusammenhang zwischen: austvartigen u. d. inneren Politik der Staaten*, Zeitschr. f. Politik, 1914. 489—623.

¹⁷⁾ Jól hangsúlyozta nálunk Nagy Dénes, *Bevezetés a szociológiába* Bp. 1921.

és a szociológiának nem feladata egy mesterséges beállítású félvalóságot teljes valóságnak tüntetni fel. Éppen a politikai pártok kérdésében különösen előtérbe, helyezkedik a valóságos állami lét roppant komplikáltsága, s az elmélet feladata nem eltüntetni azt, hanem szigorú következetességgel addig nyomozni, elemezni a tényállást, ameddig a lényeges valóságelemek mind a kezünkbe jutnak. Valóság az, hogy a politikai párt alapja az állam irányításának; de nem egyedüli alapja. Valóság az, hogy a politikai párt a közönség spontán akarátának nyilvánulásából keletkezik, de nem csak ebből. A tényállás bonyolultabb annyiban, amennyiben a külpolitikai kérdések mindennemű¹⁷ mozzanata csak korlátolt mértékben juthat kifejezésre a pártok alakulásának lélektani pillanataiban. Valóság az, hogy a párt tényleges ereje belpolitikai helyességéből ered, ámde függ: a párterő latens módon attól is, hogy minő a külpolitikai érzeke, orientációja belpolitikai program külpolitikai haszonlehetősége. És ez, látjuk, kiemelkedik *az állam nagyságával és erejével fordított arányban*. Számos erőnek függvénye a párterő, nemcsak a politikai túlvivettségé s nemcsak a belpolitikai helyzetmeglátásé.

De mindebből bizonyára látható az is, hogy a politikai párt nem aktuális csinálmány tetszés szerinti ideológia s népszerű irányelvek alapján, hanem sajátos történeti erőkomplexumok függvénye, amely erőkomplexum egyes szálai az ország határain is túlvezetnek egy külpolitikai „helyzet” tényéhez.

Ha az előadottakhoz hozzávetjük azokat a régebbi elméleteket, melyek a politikai párt keletkezéséről és szerkezetéről szólnak, s jelentőségét megállapítják, jelentős különbségre fogunk akadni, s bár lényegében ezt nem kutatjuk végig, röviden rámutathatunk egy következményre: A politikai pártokról szóló nézetek javarésze még ma is olyan, hogy világosan felismerhető születési ideje: a 18. század. Különösen Rousseau vitte bele a köztudatba, úgyhogy elméletén a 19. század nem változtatott, alig a politikai elmélet, alig a szociológia, mely nem vitte odáig, hogy komolyan felvesse a *párt-szociológia* kérdését, illetve az államszociológia egész kérdéskomplexumát. A nézetek általában a körül forognak, hogy van „nép”, mely kijelenti — egyéenként — az akarátát, ez összegyűjtetik, képviselők küldetnek a parlamentbe. A nép fel van ruházva a kellő bel- és külpolitikai információval; mindenki speciális diszpozícióval rendelkezik, mely őt ösztönzi politikai döntések megalkotására, állásfoglalásra; mindenki tényleg megteheti a leszavazás aktusát, ideje van erre stb. Röviden, a „népszuverenitás” alapján; keletkezik egy törvényhozó apparátus, mely tisztán a népakaratot képviseli. Mindez két fikción alapszik: az általánosnak feltételezett politikai alaptermészetén¹⁷), azaz politikai akaratdiszpozíción és a teljes informáltságon. Mind a két fikció részben felel meg a tényeknek. Egyáltalán nem felel meg az, hogy¹⁸) a politi-

¹⁷) Ezt úgy értjük, hogy a Sprangertől (*Lebenformen*) felvételt politikai „alaptermészet” (alaptípus) nem volna külön típus; holott az.

¹⁸) Általában a 18. században nem emelkedtek a *kollektív lelki tények* szerepének felismerésére. A politikai akarássá genezisére nézve különösen kiemelkedő azon tények megfigyelése, melyeket „párthagyományoknak” szoktunk nevezni, ami az angol pártéletben kifejezetten jelentősnek mutatkozik. E „Parteisitte” éppen nem „konvencionális” és Stammler hasonlóképp individualista alapra helyezkedett, midőn a jogfilozófiai „elismerésmélet” kapcsán úgy tüntette fel a dolgot, mintha az oly életszabály, melyet „Konvencionális szabálynak” nevezett, súlyát szintén *egyéni hozzájárulásból* merítené (v. ö. *A „társadalmi normák problémája*, c. dolgozatunkat. Athenaeum, 1923.). *Kollektív*

kai akarat individuálisan alakul. Ellenkezőleg, a politikai akarat kialakításához *szervezetek*, pártok szükségesek, melyek a közönség akaratát¹⁹⁾ provokálják, kiformalják s e célból hatalmas apparátust mozgósítanak. Ez a „gépezet“ (*machine*) aztán odajut, hogy valósággal gyártja az akaratot; a mai tömeges társadalom keretében az akarat kialakítása így szinte üzemszerűvé válik²⁰⁾. Egészen másképp gondolta mindezt annak idején Rousseau a maga kispolgári elméjével, ő egy szűk és intim jellegű körre gondolt, ahol az ő naiv-demokratikus álláspontja szerint a „nép“ mintegy közvetlen közelében látja, *szemléli* a politikai eseményeket, melyek elvileg *áttekinthetők* és nyilvánosak minden vonatkozásukban. Már láttuk, ez a mai tömeges társadalomban nincs így, a nép információra szorul, s a hatalom annak kezében van, aki őt „informálja“. Ez információ pedig számos külpolitikai tényben *nem következik be*. Rousseau felfogása úgy ebben, mint akaratelméletében csak részleges meglátáson alapszik. Ma már beszédes tény az, hogy a külpolitikai helyzet tényei folytán — a világgözlekedés korában — *minden* állam élete sokkal bonyolultabb, mint volt egykor s tény, hogy a parlamentarizmus s ezzel a politikai párt a külpolitika egyes helyzeteiben nem több, mint *egyik* tényezője az állami akarat irányításának²¹⁾. Ha nincs szándékunkban a társadalmi valóságot túlegyszerűsíteni, primitív módon áttekinthető sémákká stilizálni, hanem a *teljes* valóságot akarjuk ábrázolni úgy, amint van, túl kell menni amaz egyszerűsítő fikción, amely azt tanítja, hogy az állam irányítása, vezetése, ellenőrzése szempontjából egyedül a „választók“ egyénileg széttördelt halmaza szolgáltatja a kellő alapot, azaz spontán és *egyéni* akaratból áll elő minden pártpolitikai irányítás. Ellenkezőleg, a tényállás igen bonyolult, úgy az akaratszerző szervezet: a politikai párt belső összetétele, szerkezete és típusa, mint ennek mindenemű társadalmi relációja.

III.

A párt szerkezetének megítéléséhez szükséges, hogy két, újabb, végső ellentétben álló típusra mutassunk rá, mely típusok alkalmasak arra, hogy minden pártot a kettő közé interpoláljunk. Az egyik párt *ultraperszonalisztikus*, a másik *ultraimperszonalisztikus*. A kérdés ilyenmű felvetését M. Webernek köszönjük, ki azonban csak ép megindította a problémát a különbség pusztá jelzésével²²⁾, de mélyebb szociológiai magyarázatát nem kísérelte meg ama kisebb műve keretében. Kétféle pártszerkezet áll szemben egymással.

alapon keletkezik és kollektíve *hat* is a „Sitte“ közszokás, társas életszabály (mely nem jogszabály és nem is szokásjog); oly kérdés, mely újabb vizsgálatok alapján (Weigelin, *Sitte, Recht und Moral*, 1919.) is elmosódott marad. A pártszokás, párthagyomány *kollektív hatalom*, mely mint ilyen, *eleve* befolyásolja az egyéni döntést, az individuális politikai akaratot, úgyhogy ez utóbbi rendszerint csak revízióban, módosításokban válik hatalommá, tehát ismét csak egy tényezőről van szó.

¹⁹⁾ A „közönség“ akaratí elátének elemzésére különben még visszatérni szándékozunk *Állam és „közönség“* c. dolgozatunkban.

²⁰⁾ „Világosan feljegyezték a fő tényeket Ostrogorski. *La démocratie et l'organisation des parties politiques*, 1903. és Bryce, *The American Commonwealth*³, 1908. az Egy. Államokra nézve-Angliára ld. Ostrogorskit és A. Lowell, *The government of England*, 1908. (ném. ford. is), 2. rész.

²¹⁾ Kiemeli Concha: „A nemzetek országló erejének nem szabad *egyedül pártokban* lakozni, hanem a pártokon kívül és felülálló intézményekben is.“ *Politika*², I. 505 l.

²²⁾ *Parlament und Regierung*, 1918.

Az egyiket „Weltanschauungspartei“-nak mondja. Ebben némi túlzás van. Egy politikai pártnak nem tartozik a feladatához egy „világnézet“ hordozása s elég az, ha e típust valaminő „ideológia“ hordozójának tekintjük. Az ily *tiszta-ideológiai párt* példája Weber szerint a német katolikus párt, a centrum. Eredeti jelleme szerint *eszméért* és nem a politikai hatalomért küzdött. A másik határeset kedvéért az Egyesült-Államokba kell mennünk. Az itt uralkodó pártszerkezetet Weber M. — nehezen fordítható szóval — „Amterpatronage“-nak mondja, tehát tisztségekre patronáló pártnak. Itt a pártok éltető eleme az, hogy személyekre van szükségük, pártmembereket választanak be a hivatalokba. Reális amerikaias elgondolás ez: a párt céljait, csak a saját embereivel akarja keresztülvinni, mindenüvé azokat „patronálja“ be, akiket a legkészségesebb követőinek gondol. Bryce is konstatálja: „Noha párt-programmban van“ szó néha törvényjavaslatokról, a párt fő célja *nem* a törvényhozás ... Fő célja, hogy *meghódítsa* és ha meghódította, meg is tartsa az alkotmány által előírt törvényes kormány törvényhozó és végrehajtó hatalmát . . . főként azért, hogy a közhivatalokba „megbízható“ embereket tegyenek, t. i. olyanokat, akik a párt elveit vallják és annak szolgálatokat teljesítenek.“²³⁾ Ennek mélyebb pszichológiai alapja és sok következménye van. Az első pártszerkezetben egy objektív, *egyénfőlötti* ideál a párt mozgató eleme, a másodikban az egyének a fontosak. Egyes országok ezt nem ismerik. „Németországot *nem* pártok alapján kormányozzák, írja — Rehm 1912-ben. Az állami hivatalok nincsenek zárva a nem kormánypártiak előtt, holott a parlamenti kormányzatú államokban még a legkisebb, nem; politikai állás betöltésénél is párt szempont jó tekintetbe.“²⁴⁾ Franciaországról ismét. más tudósítást kapunk. Bodley²⁵⁾ leírja, mennyi fölösleges állást kreálnak: ezekre a párthívek mint valaminő sorsjáték főnyereményeire számítanak. „A fölösleges állások költsége voltaképp biztosítási díj, mellyel a kormány a pártokra való szakadás és a parlamenti anarchia ellen biztosítja magát.“ A híveket — persze csak a legfőbbeket — jobbra állandó állásokkal tartja melegen az uralkodó párt.

Sem a leginkább német, sem az amerikai típust nem lehet pusztán abnormitásnak tartanunk; mindkettőben sajátos logika van, s alapja *a nemzeti jellem*. Németországban az egyéni odaadás magasabb eszméknek, hűség, kötelesség, a *Pflicht* „katonai hangzású“ (Sombart) jelszava hódít. Amerikában a gyors, *személyes* érvényesülés a hajtóerő: A német párt az irány-eszméket mint magasabb tényezőket ápolja, amelyeknek hódolni köteles az egyén, ha kell, *sicut cadaver*. Ez katonai erény, alapján mély önfegyelmélettel, mely roppant személyi fegyelemre és harmóniára vezet., A törvényhozás egyénefeletti érdekét tisztelik, a törvények pedig, absztrakt elvek, *eredők*, nemcsak aktuális remediumok.

Amerikában? — egész más az alap gondolat. A törvényt meghozták; ebben nincs világnézeti credo, a törvény gyakorlati szabály, ad hoc használatra készült, s keresztül kell azt vinni. Kik ezek, akik keresztül viszik? Németországban egy pártokon kívül — gyakran fölötté — álló bürokrácia

²³⁾ *Az Amerikai Rgy. Államok demokráciája*, 52. l.

²⁴⁾ *Deutschlands politische Parteien*. 1912. 82. l.

²⁵⁾ *Franciaország*, M. ford. Akad. 292. l.

a maga I. Frigyes Vilmos óta beidegzett bámulatossá fegyelmével. Amerikában nincs ily állandó s fényesen szervezett bürokrácia; az ország aránylag új. Az amerikai államszociológiai alapfogalomnak valóban érdekes logikája abban adható meg, hogy *gondoskodni kell olyan időleges bürokráciáról, amely a hozott törvény dinamikai értékét azonnal s a kellő erejében átveszi*. Ez mifelénk ismeretlen összekapcsolás. Nálunk van törvény, melyet hévvel, dinamikai értékkel hoznak meg s aztán elkallódik a lanyha végrehajtásban. (Jelen példa a földreform). Az amerikai kérdezi: érezni fogja-e egy állandóan elhelyezkedett bürokrácia azt, hogy a hozott törvény a momentán fejlődéshelyzetben minő sajátos lendítőerőt képvisel, minő *dinamikai* értéke van? Németországban a bürokráciára a pártok alig gyakorolhattak befolyást, az egy magasabb emelet, ahova a pártvezér is csak melléklépcsőn jutott be. A német bürokrácia²⁶⁾ lényege az, hogy *nem* veszi át a párt irányítását: a kezdeményezést magánál tartja (ezért is nehezebben fejlett a partélet). A párt csak korrektor, nem szerző. A javaslat zöldasztalokról kerül elő, parlamenti átjavítás után ismét az állandó, *párttól független* bürokrácia veszi át, hogy végrehajtsa. Itt a *személyfölötti* elv, a „szolgálat“, *Dienst* életformája szerepel.

Az Egyesült-Államokban az alapfogalom az államszociológiában az, hogy amely többségi-párt hozta a törvényt, ugyanazon párt emberei ülnek akkor a hivatalokban, a törvényt a maga lendítőerejével, dinamikus értékében, „intencióiban“ *ugyanők* hajtják keresztül minden akadályt leküzdve. Ez a nagy self made nemzet hatalmas életlendületét érezteti, de a túlságot is — még a bírói állás sem független, a bírói székekben is a párt emberei ülnek. Itt valóban a két nagy párt gépezete (*machine*) a hajtó erő. Ez szavaztatott annak idején a „hivatalos „jelöltekre“ (*regular candidate*) — helyesebben ő szavazott maga²⁷⁾: a listán szereplő jelöltek a szavazó *előtt* általában ismeretlenek, teljesen idegenek.

Látható, hogy ez az amerikai rendszer képtelenségre vezethet; a végrehajtásnak a legkisebb, tehát csupán mechanikus elemét is párttagságtól teszi függővé. Ez a rendszer *ultra-perszonalisztikus*, túlzóan személyi, folytonos stabilitást hoz be ott, ahol az állam valóban csak gépezet. A német rendszer viszont ultra-imperszonalisztikus volt (a háború előtt), mert gépies bürokrá-

²⁶⁾ igen jellemzőnek tartjuk szociológiai: szempontból azt a tényt, amire Hatschek (*Engl. Staatsrecht*, H. 36. lk.) utal. A társadalom spontán alakuló életszabályai, melyek mögött tehát nincs állami garancia, t. i. a közszokások (Sitte, konvention) a maguk erőteljes nyomtatékoságával s meggyőződés hordozta erejükkel Angliában a *pártokban* élnek. Ezzel szemben Németországban a *bürokráciában*. A kontinensnek is kiváltképpen Németországnak, megvannak az egyezményes életszabályai (konvenciók), megvan a pártkormányzata, melyek a központi kormányzat legfelsőbb hatóságait cselekvésükben irányítják. *Ez a bürokratikus kormányzati routine felel meg az angol pártkonvencionálisnak a szárazföldi államokban*. Ezt a kormányzati routine-t egy társascsoport gyakorolja, bürokrácia, melynek megvan a saját közszokása, hagyománya stb., melyek egyik minisztériumról átszállnak a másikra és mintegy a legfelső kormányzat szilaj irányító tényezőjét alkotják; Ez a kormányzati routine hasonlóképp pártszokás (Parteisitte), ámbár nem a nép-szellemen alapszik, hanem *hivatott szellem* formájában kialakult pártszokás.“ Ebben egy sajátos államszociológiai fordulópont van kifejezve.

²⁷⁾ Itt valóban áll az, amit Frh. v. Wieser általánosan mond (*Recht u. Macht*, 1910. 147. 1.) „Man hat erkannt, dass nicht der einzelne Wähler, sondern dass die Parteien die Wahlzettel ausfüllen“.

cia — derék, jó, pontos bürokrácia — van mindenféle, de csak bürokrácia.²³⁾ Ez pedig akadály arra, hogy önálló feladatok megoldására önálló, „politikai ítélőképességű vezetők felszínre kerüljenek.²⁹⁾ A reális lehetőségek átgondolására képtelen „ideológusok“ tenyésznek nagy számmal, míg az Egyesült-Államokban számos gyakorlati self made man kap jelentős reálpolitikai, iskolázottságot, ami végre is összetartó erőt jelent.

Anglia a kétféle véglet között józan középutat képvisel, nem esik sem az ultra-perszonalisztikus, sem az ultra-imperszonalisztikus rendszer hibájába. Van egy állandó, törzskara tapasztalt tisztviselőkből, de mentes attól a hibától is, ami most, 1918. jelentkezett erősebben Németországban, hogy valóban tapasztaltakban csak egy „garnitúrája“ van. Természetesen a német kultúra roppant gazdagsága mellett könnyű volt új vezetőket találni, akik beváltak — csakhamar, de nem azonnal.

Az angol felfogás igen előtérbe (helyezi a személyes elemet. Canningtól származik e mondás: *Men, not measures.*³⁰⁾ Nem rendszabályok kellene elsősorban, hanem emberek. Hiába van törvény, ha annak helyt nem adnak alkalmazás közben; az alkalmazáshoz pedig valójában empirizmus kell emberteknika és szakértelem szükséges. Egy perszonalisztikus-elem nélkül az adminisztráció gépezete sem megy, a politika éppen nem. A szabály, a törvény csak *egy személyi közegen áthatványozódva* ér valamit: az angol nem kodifikál — részleteket. A törvények dinamikus-értéke, lendítőereje elveszik ha egy adminisztratív gépmember kezébe jut. A paragrafus-alkalmazók is teremtők, alkotóképességük azonban csak akkor éled fel, ha a törvény tág s latitude-óket bocsát a végrehajtó *egyéniségek* (nem „közégek“) kezébe. Az angol felfogás szerint azért a törvényhozás nem törvénygyártás. Az állam sem egy jurisztikus mechanizmus, hanem mindenütt rések vannak — az invenció, a helyzethez alkalmazkodás számára. Egy állami gépszerkezet közepett is van szükség aktív, lendületképes emberekre. *Men, not measures.*³¹⁾ Nincs is az angol jogéletben annyi paragrafus-holttest, mint a szárazföldön, hanem sok empirikus, *egyéni döntés* (case law) van.

Már Macaulay is hangsúlyozza, hogy a gyengén megalkotott törvény is jól üt ki, ha jól alkalmazzák, s a csodálatra méltó törvény is csődöt mond, ha nem megfelelő emberek ültetik át a gyakorlat terére,³²⁾ Az angol nemzetlélek másfélére pártra törekszik, mint a német: hatalmas-alkotó vénája, egyéni helyzetmegléltás, képességével bíró férfiakra és törvények kultuszában felnőtt hagyománytisztelőkre. A kontinentális ember nem sejtí mennyi nevelőelem van azokban a furcsaságokban, amit ma az idegen megmosolyog Angliában: bírói paróka; papi talárféle egyetemi tanárok vállán, ki csak ez öltözetben adhat elő — ezek nekünk különlegességek.

²⁸⁾ A gépies osztrák bürokrácia gazdasági tehetetlenségére nézve igen érdekes példák találhatók *Eckhart, A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában* 1922, sokhelyt.

²⁹⁾ Erre M. Weber is utal, *Parlament und Regierung*; 191(1. 2. feje.)

³⁰⁾ Mac Donagh. *Az angol parlament. ford.* Huszár J. 1907. 104. l.

³¹⁾ Sidney Low is konstatálja újabban (*Die Regierung Englands*, Übers. Hoops, 1908. 120. l.): »A valóságban az angolok sem a magán, sem a közéletben nem sokat adnak elvont általánosságra. A szabályzatokkal szemben közönyösek és sokkal nagyobb súlyt helyeznek a személyiségre.« Hozzáteszi: „Pártéletünk szelleme inkább hűség a személy, mint az elvek iránt.“

³²⁾ V. ö. Emery, *Politician, party and people*, 1913. 62. l.

Brougham hangsúlyozza: „A parlament kötelessége az emberekre épp úgy felügyelni, mint a rendszabályokra.“³³⁾ Az angol pártszerkezet a két véglét okos szintézise.

IV.

Mielőtt vázlatos fejtegetéseinket lezárnék, röviden ki kell térnünk a pártrendszerre, főképp azért, hogy a sokat magasztalt angol *kettős pártrendszer* vagy váltógazdaság európai általánosíthatóságáról néhány szót az előzőkhöz hozzáfűzzünk. Tartja magát az a dogma, hogy ez jó, ez a normális Nézetünk szerint jó, de nem általánosítható, mert *hipernormális*. Kevés kilátás van arra, hogy az Európában bekövetkezik, sőt fordítva, valószínűleg a kultúra differenciálódásával az angol-szász világba is be fog vonulni a párttöredezetség. Az eddigi kedvező helyzet oka az elszigeteltség. Spengler írja: „A parlamenti kormányzat speciálisan angol sarjadék és az angol viking-jellem, a *szigeti helyzet* és több évszázados fejlődés . . . összes feltételei nélkül ... nem utánozható. Anglia minden államot legyengített, amelyeknek a maga formai mérge, mint valami orvosságot adta át“³⁴⁾ Az angol fejlődés hipernormális fejlődés, mert *szigeti*, fejlődés; világhelyzete előnyösségét a „splendid isolation“ lehetősége mutatja. Ugyanilyen kivételes állást biztosít az Egyesült-Államoknak helyzete és gazdagsága. Konzervatív és liberális párt ellentéte ott, föderálisra és republikánus (később demokrata) párt ellentéte itt *egyszerű* ellentétben sarkallnak: az állam központi hatalmának kifejlesztési mértékén. Ott ebben lehet választani, másutt nem: a külpolitikai helyzet magával hozza a kényszert. Az ingalengésszerű hatalomcsere, a pártok „váltógazdasága“ csak ily előnyös külpolitikai helyzet és gazdaság alapján várható, Nehezebb s bonyolultabb helyzetű és szegényebb országokban a pártok mögött csak társadalmi feszültség van, mert felemelkedő (aszcedens) mozgalom játszódik le sok gátló tényező, „közegellenállás“ dacára.

A szárazföldi Európában természetesnek látjuk a sok-pártrendszert, a koalíciós kormányzatot vagy „Block-politikát“. A sok-pártrendszer mellett azonban — sajátos — a kormány a pártok *főlé* kénytelen helyezkedni, mert a parlamenti pártok fluktuáló szövethézési eshetősége súlyos következményt hozhat — a külpolitikai állandóság terére. Ez jellemző Németországra. Bismarck veszélyesnek találta „egy pár hónapig nagyszabású európai politika üzését“ A külpolitikai kérdés és a hadsereg az adómegszavazás kérdésébe is belenyúlik. Ez pedig már tiszta parlamentáris kérdés. Mégis Bismarck (1851) úgy vélekedik, hogy az általános sablon a parlamentarizmus terén nehezen követhető.³⁵⁾ „Ezt általában nem tartom a *mi* parlamentjeink feladatának, hiszen az csak ott vihető keresztül, ahol *két*, szigorúan elváló párt van egy parlamentben, amelyek között az egyik *egészen biztos*, nem ingadozó többségű és erős fegyelemmel vannak alárendelve vezetőiknek, kik egyidejűleg miniszterek. Lehetséges az ott, nem azonban nálunk, hol a többség határozatai nem egyebek, mint *5.6 párt erői alapján kiinduló igen bonyolult eredők, ingadozó eredmények*: s a pártok közül egy sem áll a minisztériummal oly

³³⁾ Mac Donagh, i. m. 195. 1.

³⁴⁾ *Preussentum u. Sozialismus*, 1922. 54-55. lk.

³⁵⁾ *Fürst Bismarcks Reden*, Ed. Ph. Stein, I. 213.

szükségszerű kapcsolatban, mint Angliában és mint minden tulajdonképpeni államban fennforog az eset az uralkodó pártokkal.“ *A két-párt rendszer helyett szereplő sok-pártrendszer a stabilitás követelménye folytán hagyja a kormányt maga fölé emelkedni.* A stabilitás pedig minden kényes helyzetű országában elsőrendű követelmény.³⁶⁾

Németországban az egész Hohenzollern-korszakban uralkodó volt a külpolitikai motívum, s ezzel a pártok fölé való emelkedés. 1903-ban Bülow, az akkori kancellár, nyíltan hangoztatta: „*Ennek az országnak kormánya kormányozhat ideig-óráig ezzel vagy azzal a párttal, de nem kormányoztathatja magát s nem is fogja magát vezetetni a pártok egyikével sem.*“³⁷⁾ Ebből származhat egy előny: az, hogy tehetségek pusztán a pártállás folytán nem kallódnak el. „*A királyi kormány egyik párttal sem vezethető magát; kötelessége azonban minden párt erőit értékesíteni.*“³⁸⁾ íme, a sajátos német felfogás, mely hagyományosan különbözik akár az amerikai, akár az angol felfogástól a párt s az államszolgálat viszonyát illetőleg,

A kontinentális államok helyzete mindig nehezebb volt, mint ama két másik államé; a párttöredezetség a német politikai helyzethez képest normálisnak mondható, viszont a kettős pártrendszer hipernormális, elérhetetlen — és szükségtelen — kényelmi ideálnak tűnik fel.³⁹⁾

A politikai párt sokszínű anyaga minden országban ezerféle megfigyelendőt szolgáltat. Itt néhány fő szempont megadása volt célunk. Viszont nem adhatjuk ma még kipróbált tipológiáját az összes, fórumon szereplő pártoknak — ez végtelenbe vivő induktív feladat; mely számos kutató kollektív munkáját követeli meg. Ámde valahol meg kell indulnunk, nézetünk szerint a deskriptív feladatot megelőzőleg a párt *általános* szociológiája terén. Már is kideríthető a mai adatok és szempontok alapján, hogy felületes az a könnyelmű elgondolás, mély szerint a politikai párt nem több aktuális csinálmánynál, mely már-már meg is szólaló szkeptikus nézetek szerint csupán egy parlamenti „színház“ belső ügye, aktora vagy statisztája. Ellenkezőleg a politikai párt a nemzetetek aktív ereje alapján önfegyelmezett egység, *történeti organizmus*, mely belpolitikai kívánalmakon és a külpolitikát helyzeten alapszik; a maga szilárd szervezetében, programmbeli gazdagságában és közönségbe-gyökerezettségében a legfontosabb állami problémák egyike. Nézetünk szerint ezt a kritikus idők igazolják legláthatóbban. Ekkor kell kitűnnie annak, hogy a politikai párt élő, aktív, ellenállás-képes és eszmé-nekélő organizmus, mely az idők rohanó fergetegében képviseli a nyugodt átmenet szükségességét s az erőt a momentán szükséges cselekvés terén.

Dékány István.

³⁶⁾ Ily mesterséges stabilitásra kényszerített bennünket az Ausztriával való összeköttetés; és a nemzetiségi kérdés. (V. ö. Apponyi, i m. 123. l.)

³⁷⁾ *Fürst Bülow's Reden*, kiadta Massow, II. 289.

³⁸⁾ *Fürst Bülow's Reden*, ed. Massow, HI. HI. I.

³⁹⁾ A politikát aránylagos kényelmi helyzetben mondhatták *sportnak* (Barfour, Hatschek, S. Low is). A két párt egyazon gentry-típusba tartozik különben is és pedig „életfelfogásuk, csodálatos egyöntettségével“ (Spengler, *Preussentnm u. Sozialismus*, 54. V.). A kontinens államaiban ez sem érhető el.

A LAKÁSÜGY ÉS LAKÓK VÉDELME KÜLFÖLDÖN.

A Nemzetközi Munkahivatal kiadásában érdekes könyv jelent, meg *Les problèmes du logement en Europe depuis la guerre* cím alatt. Ez a könyv igen érdekes tájékoztatást nyújt a lakásügy háború előtti és háború utáni alakulásáról az egyes európai államokban.

A lakásügynek már a háború előtt megvoltak a maga problémái. A XIX. századiján, az uralkodó liberális doktrínának megfelelően a lakásépítés egészen a magán-kezdeményezésre volt bízva. Ez azt eredményezte, hogy ott, ahol kettő profit nem látszott biztosítottnak, az építkezés nem tartott lépést a szükséglet növekedésével s főleg a nagy ipari és kereskedelmi centrumokban az a helyzet állt elő, hogy — bár nem volt tényleges lakáshiány — főleg a munkásosztály lakásviszonyai socialis, hygienikus és morális szempontból egyaránt súlyos kifogás alá estek. A háború előtt a lakáspolitikának az volt a feladata, hogy ezen a bajon segítsen: az alsóbb osztályok lakásszükségletének minél ideálisabb kielégítését biztosítsa.

A háború következtében új helyzet állott elő: tényleges lakáshiány jelentkezett, ami a qualitas kérdését teljesen háttérbe szorította. A feladat az lett, hogy egyáltalában lakást biztosítsanak. Ez a törekvés hozta előtérbe a lakásügy eddig ismeretlen kérdéseit: a lakók védelmét a háztulajdonossal szemben s a lakások minél gazdaságosabb kihasználásának biztosítását, mely utóbbi több államban egészen lakásrészek hatósági elvételéig, sőt átmenetileg még konyhák együttes használatának elrendeléséig is kiterjedt.

A háború teljesen megakasztotta az építkezést. A munkások legnagyobb része hadba vonult, az építkezési anyagok egy részét a hadviselés céljaira vették igénybe s főleg hiányzott az építkezéshez szükséges tőke, mely a sokkal jövedelmezőbb háborús iparágakban keresett elhelyezést, annyival inkább, mert a hadba vonult lakók részére biztosított moratórium s más hasonló intézkedések miatt az épületekbe fektetett tőke eddigi, különben is csekély kamatozása sem látszott biztosítottnak. A hadviselő államokban a mozgósítás eleinte átmenetileg csökkentette ugyan a lakáskeresők számát, de a kereslet csakhamar erősen növekedni kezdett a menekülések, a kivándorlás eltöltása s főleg a vidéki népességnek a háborús ipar centrumai: a városok felé tódulása következtében, így a lakáskereslet és kínálat közt szükségképen aránytalanság állott be, mely előbb a semleges államokban jelentkezett, a hadviselő államokban csak a leszerelés után lett fenyegetővé.

A kereslet és kínálat közti aránymegszűnése szükségessé tette a lakók hatósági védelmét, mert különben az általános drágulási folyamatba belekapcsol-

lódva, a lakbérek horribilis emelkedése következett volna be s a gazdaságilag gyengébb elemek a szó szoros értelmében fedél nélkül maradtak volna.

A lakók védelme két intézkedésben nyilvánult meg: 1. a lakbéremelés eltiltásában, illetőleg az emelés mérvének hatósági megállapításában s 2. ennek szükségképeni kiegészítőjeként a felmondási jog elvonásában, illetőleg erős korlátozásában.

Az első idevonatkozó törvényeket 1915 decemberben Anglia és Oroszország hozta. Ezt a példát követte 1916-ban Dánia, Norvégia, Románia és Magyarország, 1917-ben Ausztria, Hollandia., Svájc, Svédország és Németország. A háború vége felé a lakók hatósági védelme általánossá lett csaknem egész Európában.

A fegyverszüneti szerződések aláírása után egy állam sem gondolhatott a lakók védelmét szolgáló jogszabályok azonnali hatályon kívül helyezésére) A háborúban részi vett államok területén a hadba vonultak hazatérése s a házasságkötések számának erős növekedése a keresletet fokozván, a lakók helyzetét még súlyosabbá tette. A békekötéssel életre-hívott új államok is szükségesnek látták, hogy a lakók védelmére megfelelő intézkedéseket tegyenek; így 1919-ben a S. H. S. királyság és Lengyelország, 1920-ban Csehszlovákia, nem különben területének felszabadulása után Belgium és függetlenségének teljes kivívása után Finnország is.

Ennek a Szabályozásnak az lett a következménye, hogy a lakbérek a többi szükségleti cikkek általános drágulása mellett megmaradtak az 1914-es-niveau-n, illetőleg csak a megengedett csekélymértvű emelkedést-mutattak, úgy, hogy a lakbér, mely a háború előtt a családi budgetnek sok államban csaknem 10%-át képezte, a többi kiadásokhoz viszonyítva lényegesen kisebbedett. Különösen ez lett a helyzet a gyenge valutájú országokban, hol a pénz vásárló erejének csökkenése folytán a lakbérek a papkterekben megengedett emelés dacára is aranyértékben-tényleges csökkenést mutattak a békebeli lakberekkel szemben.

A következő táblázat azt mutatja, hogy hány százalékát képezte a lakbér a háború előtt s hány százalékát 1923-ban a családi budgetnek:

	Háború előtt	1923-ban
1. É. A. Egyesült Államok ¹⁾	18.1	18.05
2. Dánia	14.2	11.14
3. Norvégia	15.7	11.4
4. Svédország	11.9	11.2
5. Svájc	10.4	9.9
6. Nagybritánia	16.0	13.07
7. Finnország	11.8	10.3
8. Franciaország	12.0	7.2
9. Olaszország	11.4	4.94
10. Németország	18.0	0.34
11. Ausztria	14.6	0.66
12. Lengyelország	18.1	3.44
13. Magyarország	18.0	0.22

¹⁾ Az É. A. Egyesült Államokban a lakbérek a lakók védelmére vonatkozó minden szabályaitól menten, szabadon alakultak.

Ennek az állapotnak különböző socialis és gazdasági hatásai voltak: 1. Megakadályozta a családi budget egyik leglényegesebb tételének redukálásával a gyengébb társadalmi osztályok életszínvonalának teljes lesülését. 2. Mérséklőles hatott a munkabér-emelkedésre. Ez a mérséklés a lakbér különböző mérvének megfelelően az egyes államokban különböző volt, legerősebben érvényesült, a gyenge valutájú országokban, hol a lakbér — mint láttuk — a családi budgetnek egészen jelentéktelen *tételévé* zsugorodott össze. Ez a körülmény előnyt biztosított a világpiacon a gyenge valutájú országok iparának s ez által a lakók védelmét nemzetközi jelentőségű ügyé tette. 3. A háztulajdonosok jövedelmét erősen csökkentette, mi által egy erős adóalap is elveszett. 4. Megszüntetvén a házba fektetett tőke megfelelő kamatozását, elvonta a tőkét, illetőleg a vállalkozást az új építkezésektől. Ez a hatás egyre súlyosabbá tette a helyzetet, mert hiszen nyilvánvaló, hogy a lakáshiány végleges megoldásának egyeden módja új építkezések által a lakások számát szaporítani.

A lakáspolitikai ma Európaszerte az új építkezések előmozdítására, szinte forszírozására irányul. Ezzel szükségképen együtt kell járni a lakók védelmére szolgáló intézkedések megfelelő leépítésének is. E nélkül a tőke, főleg a magánvállalkozás részéről, nem fog keresni az építkezésben nagyobbarányú elhelyezést. Az új építkezések ki-vannak ugyan véve a lakók védelmére szolgáló rendelkezések korlátai alól, de ez a megfelelő kamatozást nem biztosítja, mert amíg a lakók túlnyomó többsége alacsony lakbér mellett tudja szükségletét kielégíteni, a munkabérek ezek az alacsony lakberek determinálják s a lakás-keresők nem tudják a kellő kamatozást biztosító magasabb lakbéréket megfizetni.

A lakók védelmére szolgáló intézkedések leépítésének a védelemhez fűződő különböző socialis és gazdasági hatásoknál fogva a legnagyobb óvatossággal és fokozatosan kell megtörténnie. Ezt az óvatos és fokozatos leépítést mutatják az idevonatkozó legújabb külföldi törvények.

A *semleges államok* közül, melyekben a baj — mint tudjuk — előbb kulminált, mint a hadviselő államokban, hol a lakáshiány csak a leszerelés után lett katasztrófálissá, legelőször *Dánia* szüntette meg a lakók védelmét az 1923. április 12.-iki törvénnyel. A megszüntetés fokozatosan történik a községek különböző kategóriáira: a kivételes intézkedések bizonyos átmeneti idő engedélyezésével Kopenhágában 1926. május 1.-én, egyebütt 1925. május 1.-én fogják hatályukat veszíteni. *Svédországban* az 1923. márc. 10.-iki törvény alapján a lakók védelmére vonatkozó jogszabályok hatályon kívül való helyezése 1926. szept. 30.-tól kezdődőleg lesz teljes. *Svájcban* a szövetségtanács 1922. júl. 28.-iki határozata a kivételes intézkedéseket csak részben szüntette meg, *Hollandiában* viszont a legújabb, 1923. jún. 2.-iki törvény is fentartja a védelem rendszerét.

A háborúban résztvevő államok közül három már megszüntette elvileg a lakásügyre vonatkozó kivételes jogszabályokat: *Finnország* 1922. jún. 6.-ától, a *S. H. S. királyság* 1923. jan. 1.-től és *Olaszország* 1923. júl. 1.-től kezdődőleg, de mind a három szükségesnek látta, hogy a megszüntetéssel járó nehézségek és esetleges visszaélések megakadályozására külön intézkedéseket tegyen. Olaszországban az 1923. jan. 7.-iki törvény, mely a lakbérleti szerződések szabadságát 1923. júl. 1.-től kezdődő hatállyal helyreállította, jogot ad a lakóknak arra, hogy felmondás vagy béremelés esetén egy, e célra szervezett bíróság

előtt keressen védelmet Ez a bizottság jogosítva van, ha a felmondást, illetőleg a béremelést méltánytalannak találja, az illető konkrét esetre nézve a szerződési szabadság hatályba lépését 1926 jún. 30.-ig elhalasztani, Milanóban pl. 1923 júl. elején, a törvény hatályba lépése után az illetékes bizottságok az eléjük terjesztett 5594 eset közül csak 350 esetben hagyták jóvá a felmondást, úgy, hogy Olaszország is csak elvben állította vissza a lakbérleti szerződés szabadságát, *tényleg* a lakók még mindig erős védelemben részesülnek. A S. H. S. királyságban még erősebb ez a védelem. A felmondási jog a kivételes rendezésnél szokásos néhány esetre van korlátozva; a bérmegállapítás szabad ugyan, de ha a felek megegyezni nem tudnak, egy speciális bíróság dönt, melyben úgy a lakók, mint a háztulajdonosok képviselve vannak. Hasonló a helyzet Finnországban is, hol a lakbér nincs ugyan általános szabályokkal előre megállapítva, de az a háztulajdonos, aki túlmagas bért követel, vagy lakását spekuláció céljából nem adja bérebe, bíróság elé állítható. Ezenkívül a helyi közigazgatási hatóságnak joga van szükség esetén arra is, hogy a lakberek mértékét megállapítsa.

A háborúban részt vett többi európai állam a lakók védelmére vonatkozó rendelkezéseket elvben sem szüntette meg.

Angliában a Rent and Mortgage Interest (Restrictions)-Act, 1923 a lakók védelméről szóló 1920.-i törvény hatályát 1925 jún. 24.-ig meghosszabbította, sőt a védelemnek 1925 jún. 24.-én túli esetleges meghosszabbításáról is rendelkezik azokra az esetekre vonatkozólag, melyekben a lakó a lakás elvesztése folytán különösen súlyos viszonyok közé kerülne. Meg kell jegyeznünk, hogy Angliában az 1920.-iki törvény alapján csak a közép- és kislakások bérlői részesülnek védelemben, azoké t. i., melyeknek évi bére bizonyos összeget (Londonban pl. 105 \$-t) nem halad túl. *Franciaországban* az 1923 dec. 30.-iki törvény 1926 jan. 1.-ig, *Csehszlovákiában* az 1923 április 26.-iki törvény 1924 dec. 31.-ig hosszabbította meg a kivételes jogállapotok hatályát.

A gyenge valutájú államok közül, melyek minket legközvetlenebbül érdekelnek, *Ausztriában és Németországban* a lakók védelmére vonatkozó-jogszabályok-teljes egészükben hatályban vannak. Ausztriában az 1922 dec. 7.-iki szövetségi törvény a lakberek jelentékeny emelését engedélyezte, de-viszont a tulajdonos felmondási jogát még erősebben korlátozta. Németországban az 1922 márc. 22.-iki törvény az 1926 júl. 1.-ig terjedő időre egységesen szabályozza a birodalom egész területére a bérkérdést. A bér a-felek szabad megegyezésének tárgya ugyan, de ha a *megegyezés nem* sikerül, a törvényes bér az irányadó. A törvényes bér itt is úgy, mint Ausztriában áll: 1. az alapbérből, mely a háború előtti bér bizonyos %-át képezi s a beépített papírértékben vett tőke kamatjának felel inég s 2. a pótlékokból, melyek az alapbér bizonyos %-ban vannak megállapítva s a fentartás, kezelés stb. költségeit vannak hivatva fedezni. A felmondási jogot az 1923 jún. 1.-i törvény szabályozza. E szerint felmondásnak csak akkor van helye, ha a lakó a bérleti viszonyból folyó köteleltségeit a törvényben egyenként felsorolt módon súlyosan megsérti, vagy ha a bérlet fentartása a tulajdonosra nézve súlyos hátránnyal jár. Ez utóbbi esetben a bíróság feladata, hogy a szemben álló érdekek gondos mérlegelésével méltányosan döntsön.

Hasonló a helyzet *Lengyelországban*. Az a törvényjavaslat, melyet a

kormány 1923 végén terjesztett a parlament elé, a felmondási jog erős korlátozásának fentartásával a lakberek tetemes emelését tervezi. A bérösszeg itt is a felek szabad egyezkedésének tárgya, épen úgy, mint Németországban, de ha megegyezés nem jön létre, a törvényes bér fizetendő. Ez a törvényes bér az 1914-ben fizetett aranybér 15%-a, mely 1924 jan. 1.-től kezdődőleg negyedévenként 3%-kal emelkedik s 1925 jan. 1.-én éri el a 25, 1929 jan. 1.-én a 75%-ot.

A külföldi példák nagyon tanulságosak arra nézve, hogy 1. mik a lakások felszabadításának *feltételei* s 2. mik legyenek a *módozatai*.

A *felszabadítás feltétele*, hogy 1. a felszabadítás időpontjában fizetett bérék elérjék, vagy legalább is erősen megközelítsék az aranyértékben vett háború előtti lakbéréket, 2. hogy a lakáskereslet és kínálat téren a háború előtti arány helyre legyen állítva. A lakberek hatósági szabályozás nélkül azonnal az aranyparitás felé emelkednének s a szabad bérmegállapítás olyan időpontban engedélyeztetik, melyben a lakók az aránylakbéreknek csak bizonyos csekély százalékát fizetik, ha ehhez tényleges lakáshiány is járul, a lakbéréknek ugrásszerűen olyan horribilis emelkedése következik be, mely gazdasági és socialis téren katasztrófához vezethet.

A *felszabadítás módozataira* megállapíthatók a következők:

A szabad felmondási jog nem adható meg előbb, mint a bér szabad megalapítása. Ellenkező esetben a hatósági bérmegállapítás egészen illuzóriussá válnék s a legnagyobb visszaélésekre nyílnék alkalom. Sőt kívánatos a felmondási jog korlátozásának a szabad bérmegállapítás megadása után való fentartása is abban a formában, hogy a lakás ne legyen felmondható,— feltéve, hogy arra a tulajdonosnak magának vagy hozzátartozójának szüksége nincs — ha a lakó a bérleti viszonynál folyó kötelességeit pontosan teljesíti és méltányos bért fizetni hajlandó. Hogy mi a méltányos bér, azt a háztulajdonosok és a lakók képviselőinek bevonásával bíróság volna hivatva megállapítani.

A védelem az általános hatályon kívül helyezés előtt megszüntethető a lakók ama kategóriáira, melyek gazdasági helyzetüknél fogva a védelemre rászorulva nincsenek, viszont az általános megszüntetés után is kivételesen fentartandó a védelem a lakók egyes, gazdaságilag gyengébb kategóriáira (munkások, köz- és magánalkalmazottak), vagy legalább is azokra az egyes konkrét esetekre vonatkozólag, melyekben a lakó a védelemre különösen rászorul, mint ez az 1923 júl. 1.-i törvény alapján-Olaszországban történik s amint erre nézve az 1923.-iki angol törvény is provideal.

Búza László.

F I G Y E L Ő .

Buday László (1873—1925). A társadalmi tudományok magyar művelőinek gárdája messze kimagasló, csillogó tehetségű vezéregyéniséggel lett váratlanul szegényebb. Férfikora, delelőjén hullott ki Buday László kezéből a toll, amely többféle területen szántott, a tartalomban mindig mélyen, a formában mindig könnyedén, a kifejezésekben plasztikusan, színesen, mondhatni pompázón. A társadalmi tömegjelenségek statisztikai megfigyelése az azokban rejlő oksági kapcsolatok megállapítása s az ennek alapján szükségesnek mutatkozó teendők megjelölése, tehát a statisztika és a gyakorlati társadalmi politika volt fő terrénuma 3 évtizedes, lázasan munkálkodó tevékenységének, amelynek eredményei a társadalomtudományi magyar kutatásnak nemzetközi viszonylatban is súlyt, tekintélyt s hírnevet jelentenek.

Buday László tudományos tevékenységének súlyát és jelentőségét ismertetni, de egyúttal életfolyásának, sorsának specifikusan magyar jellemzőit meg rögzíteni legalkalmasabban — véleményünk szerint — akként tehet, ha működésének azt a részét világítjuk meg tüzetesebben, amely a statisztikai hivatal kebelében folyt le s amelynek jelentős viszonylatai a nagy nyilvánosság előtt részben, fedve maradtak.

E működésnek tárgyi s területi mivoltát — az egyik legnagyobb magyar statisztikusnak, néhai Vizaknai Antalnak fogalmazásában klasszikus precizitással a m. kir. központi statisztikai hivatalról szóló törvényünk a következőképpen határozza meg. „A m. kir. központi statisztikai, hivatal feladata: A magyar korona országai közállapotának és évről-évre változó közérdekű, viszonyainak nyilvántartása és ezen célra, minél teljesebb és megbízhatóbb, adatok gyűjtése, az adatok megvizsgálása, összeállítása, feldolgozása s olyképen való közrebocsájtása, hogy azok úgy tudományos, valamint törvényhozási, kormányzat közigazgatási és más gyakorlati célokra egyaránt használhatók legyenek. Összehasonlítás céljából a központi statisztikai hivatal nemzetközi adatokat is gyűjt, köteles viszont a nemzetközi statisztika érdekeit saját részéről is előmozdítani.“¹⁾ Jekelfalussy József, Vargha Gyula és Vizaknai Antal — e hivatalnak akkori vezérkara — tudományos képzettségükben európai színvonalon álló, páratlan kötelességérettől s mélységes hazafiúi érzéstől vezett férfiak voltak. Ezek védőszárnyai alá s nevelésébe került 1896-ban, tehát

¹⁾ 1897: XXXV. t.c. 1. §-a.

az idézett törvény keletkezése idején Buday László olyan természetű munkamezőre, ahol a fentebb körülírt feladatkörből folyólag bő alkalom nyílt a szigorú értelemben vett tudományos kutatásokra, de egyúttal gyakorlati társadalom-politikai munkásságra is.

Sok reménnyel biztató poéta és íróember volt akkortájt Buday, eltöltve a szülői háztól hozott tudányszeretettől s szigorú kötelességérettől s átítatva a magyar hazáért, annak jobb sorsáért küzdeni, tenni, alkotni vágyasak a cisztercita rend pécsi középiskolájában céltudatosan kifejlesztett s a termékeny talajban kipusztíthatatlan gyökeret vert nemes érzésével. Páratlan szorgalommal fogott hozzá az új, ismeretlen terület meghódításához. Rövidesen otthonossá vált benne s csodás gyorsasággal lett egyre magasabb és magasabb rendű munkásává a közviszonyok állapotát s alakulását figyelő s feldolgozó obszervatóriumnak. Ebből az obszervatóriumból egyre sokoldalúbb, egyre tökéletesebb, tisztább képei jöttek elő a vizsgált anyagnak s a megfigyelések tudományos megvilágításának. Ebben az eredményben — abban, hogy a magyar statisztika hivatalos szerve igazán európai színvonalra, sőt több tekintetben a nyugatnak is példátadó s új utakat jelző nívóra emelkedett, Buday Lászlónak oroszánrésze van. Alig volt két és fél évtized alatt (1896—1920) a hivatalos statisztikának olyan területe, amelyen az adatgyűjtésnek, a felvételek eredményei technikai és tudományos feldolgozásának Buday László ne adott volna új, egyre tökéletesbedő irányt, módszert, formát. Számos új adatgyűjtésnek ő a szellemi megindítója, majdnem mindegyiknek ő a javítója, tökéletesítője. Éles judícium, magát egyre erudáló elmék, csodálatos, az önfeláldozással határos agilitás, a kötelességteljesítést, új ismeretlen jelenségeterületek feltárását és megvilágítását nemcsak magánál, de munkatársainál is egyre fokozni tudó készsége, költői talentumából fakadó, sohasem hibázó intuitív képessége segítették ez eredményekhez. S részben a hivatali feladatkör mineműsége is.

Aki nemzeti társadalmunk s közviszonyaink állapotát, tömegjelenségeinek alakulását hivatásánál fogva nemcsak önmagában, de a nemzetközi összehasonlítások révén a világfejlődés szemszögéből állandóan figyelemmel kíséri, a megfigyelés eredményeiben testet öltve látja a társadalmi s közviszonyok kialakítását munkáló tényezők sokféleségét, aki így mintegy a nemzeti társadalom pulzusán tartja állandóan kezét, az olyan kvalitások birtokában, amelyekkel Buday bírt, pompás, nem hibázó“ látója lesz a számsorok rengetegének. S valóban azzá lett Buday, a társadalmi tömeg jelenségek csodás biztonságú diagnosztájává, ezzé tett éleslátása, olykor ösztöne, intuícója, amely mély, tiszta, világos meglátásainak sokszor volt felvillantója, létrehozója. De nemcsak ezzé tette őt képessége s anyaga, amellyel dolgozott. Rabbá tették, a munka, a tenni, alkotni vágyás rabjává. Ezzé tették nem a számsorok, de a problémák, amelyekbe a számsorok bevilágítanak? Hivatali munkásságának természete, a látónak egymásratalulón jelentkező problémák, ezek súlya, sokszor sötét gondja, serkentették Budayt egyfelől arra, hogy a számsorokban kifejeződő társadalmi tömegjelenségek belső technikai s methodológiai újítások, *reformok alkalmazásával minél exactabb, tökéletesebb megjelenési formát*, minél behatóbb megvitató, megvilágítást nyerjenek, hogy a hivatalos statisztika megfigyelő, rendszerbe foglaló s megvilágító munkássága minél szé-

lesebb területet öleljen fel s végül arra is, hogy utat, irányt jelöljön, eszközöket, módokat tárjon fel s adjon kézbe azoknak, akik a közviszonyok, a nemzeti társadalom jelenségeinek alakulásába cselekvőleg befolyhatnak. Buday ezirányú, belső hivatali s a nagy nyilvánosság előtt kevésbé ismert munkássága mindig emlékezetes s maradandó lesz, mert alapvető volt, a magyar statisztika történetében. De örökbecsűek maradnak azok a csak kevesek által ismert emlékiratok, tervezetek is, amelyeket Buday két és fél évtizedes hivatali munkássága alatt a legkülönbözőbb társadalmi gyakorlati politikai tárgykörökben a kormányzati szervek számára készített. Ezek Buday László egyéniségének, akarásának — e sorok írójának igénytelen nézete szerint — talán a legigazibb, leghűbb kifejezői. A tudomány szintjén álló tudós a gyakorlati társadalmi, politika élesszemű taglalója mélységes nemzeti érzéstől átitatott társadalmi reformerként bontakozik ki e tanulmányokban. Megingathatatlanul nemzeti alapon álló reformer, a józanul, az adott viszonyokkal számoló hajadásnak murikása, szószólója, harcosa. E reformeri vonás jelentkezik azokban a munkáiban is, amelyeket hivatalnoki minőségében bocsájtott közre („Magyarország betegesgélyző pénztárai 1898-ban“, Magyarország vasútjai 1897—99-ben, de főként legkiemelkedőbb hivatalos műveiben „Magyarország községeknek háztartása 1908-ban“ s „Magyarország vármegyéinek háztartása és gyámügye 1909-ben“). Ezek a tárgyalt anyag világos, plasztikus ismertetése mellett telve vannak — ha sokszor a kiadvány hivatalos jellegéből folyólag burkoltan is — a kérdés elevenjébe vágó eszmékkel, javaslatokkal, útmutató irányításokkal árra nézve, mi volna konkrété a teendő.

Mind e munkái, mind alább megemlítendő későbbi írásai *ragyogó* köntösben látták napvilágot. Költői talentuma oly színes, könnyed, fordulatos módon tudta megeleveníteni a számoszlopokat, mint eddig senki a magyar statisztikai irodalomban. E készsége, Quetélet-re emlékeztető plasztikus előadásmódja tették írásait oly népszerűekké s különösen újabban oly közkeletűekké.

Példátadóan munkálkodott közre Buday abban, hogy a soraink elején idézett törvényi rendelkezés a tudomány színvonalat mindig megtartva, annak haladásával mindig lépést tartva, minél tökéletesebb módon hajtassék végre a gyakorlatban. S mikor ezirányú roppant akarása két és fél évtizednek reggeltől-estig tartó szakadatlan munkássága összeroskatták gyöngye fizikumát, a magyar tehetségek szomorú sorsát kellett neki is megélnie: nem volt megértően segítő kéz, amely nobilis gesztussal lehetővé tette volna, hogy a magyar tudomány fejlesztéséért, hazájáért inaroskadtáig dolgozó tudós testi erejének teljét visszanyerhesse. Úgy ahogy még is erőre kapott s midőn 1914-ben a statisztikai hivatal vezérkarából annak élére került, bámulatraméltó energiával fogott hozzá régóta táplált tervei, reformjai keresztülviteléhez. Különösen szerette volna intenzívebbé és szélesebb körűvé tenni a hivatalos statisztika tevékenységét a szociális statisztika terén. Sajnos, a közbe jött hosszú háború és az utána következő szomorú események lehetetlenné tették e tervek nagy részének megvalósíthatását. 1920-ban a műegyetem meghívására a statisztika és agrárpolitika tanszékét foglalja el Barátai s tisztelői örömmel vették c hivatás-cserét, azt vélték, lázas s betegsége ellenére sem lankadó munkakedve s munkakészsége nyugalmasabb terepnumra talált. Nem így történt: A munka fanatikusa maradt itt is, a professzorrá lett Buday gyors egymásutánban adja

közre „A statisztika elmélete és története“, „A statisztika munkaköre“, „Agrárpolitika“ című mélyen szántó, európai szinten álló tudóst reprezentáló műveit. Életre hívja a Magyar Statisztikai Társaságot, megindítja ennek folyóiratát még tevékenyebben serénykedik az Akadémia által reábizott feladatkörökben, szerkeszti a „Közgazdasági Szemlét“. S ezenfelül részt vesz és részt kér minden olyan hivatalos vagy tudományos, „társadalmi és gyakorlati akcióban, amelynek célja a tudomány szolgálata, forrón szeretett hazája sorsának javítása, emelése. Hazájának szolgálata mindennél előbbre való cél volt előtte. „Magyarország küzdelmes éveit“ címmel (előbb „A megcsönkített Magyarország“ Címen) több európai nyelven is megjelent, ragyogó tollal írt tudományos védőirata legékesebb manifesztációja hazája sorsát szívén viselő, azért mindig küzdeni kész nemes lelkületének.

A Magyar Társadalomtudományi Társulat, melynek Buday László egyik alapítója és választmányi tagja volt, nagy reményét vesztette el benne. Elvesztett egy lelkes gyökeréig *magyar*; világszemléletében kiforrott tudóst, aki meg volt áldva a zseni ösztönös élesenlátásával, átfogó és áttekintő képességével, kiváló gyakorlati érzékkel és azzal a készséggel, amely a társadalomtudományi kutatások eredményeit a nemzet előhaladásának érdekében tudja gyümölcsöztetni.

Pataky Tibor.

A középosztály problémájával újabban igen élénken foglalkoznak Európa-szerte. Csak természetes, hogy minálunk, ahol ennek a kérdésnek különös árnyalatai vannak, szintén nem maradhat nyomtalan ez a nemzetközi mozgalom.

A középosztályprobléma nem mai keletű. Következménye annak a gazdasági fejlődésnek, amely nagy tőkéknek és nagy vállalatoknak kedvez. A tőkék koncentrálódása a bankokban és az üzemek koncentrálódása a nagyvállalatokban minálunk a bankok, a tengerentúl a trösztök kezére játszotta át az uralmat az egész gazdasági élet fölött. A kisüzemeket a nehezebb beszerzés és a nagyobb termelési költségek válságos helyzetbe sodorták. De azért ez a folyamata kisüzemeket még gazdaságilag sem tette feleslegessé. Amint pedig a korai kapitalizmust követően erkölcsi erők léptek közbe a munkásság érdekében, most az önálló existenciák védelmére is megmozdultak a társadalom erkölcsi erői. Belátták, hogy mily nagy erkölcsi érték rejlik abban, ha a társadalomnak minél több független alanya vara. Az önálló kisexistenciák védelme volt tehát a nemzetközi középosztály mozgalom lényege már a háború előtt.

A háborúval és a háborút követő gazdasági felfordulással a középosztályprobléma csak elmélyült. Válságok idején ugyanis természetesen az a réteg szenved a legtöbbet, amelyik gazdaságilag a leggyöngébb. Ezt a liberális gazdasági felfogás hajlandónak mutatkozott úgy fogalmazni, hogy a válságokban csak azok a vállalatok omlanak össze, amelyek úgysem életképesek. De azoknak, akik a társadalmi életben az erkölcsi értékeket is meg tudták, bec sülni, a legnagyobb aggodalommal kellett látniok, hogy a válságoknak az önálló kisexistenciák tömegesen esnek áldozatul, sőt akik a gazdasági értéket sem hajlandók csupán a siker szerint mérni, azok előtt az összeomlások gazdasági, hát-

rányai sem maradhattak elrejtve. Ez teszi érthetővé, ha a nemzetközi közép-osztálymozgalom a válságos idők hatásaképpen oly erővel kapott újból lábra, mint soha azelőtt.

A mi középosztályproblémánk, amely ebbe a nemzetközi mozgalomba szervesen bekapcsolódott, voltaképpen egészen különleges. A nyugati ipari államok középosztálya kisiparos és kiskereskedő osztály. Mi ellenben még nem vagyunk kapitalista ország, sőt belátható időn belül más, mint agrármivoltunk megélhetésünk alapja nem lehet. Vannak agrárius problémáink, de ezek túl-, nyomórészben nem középosztályproblémák, noha a földreform célja éppen önálló existenciák teremtése. Kisiparos és kiskereskedő osztályaink nehéz helyzetben vannak, de problémájuk a hitelenség, egész-gazdasági életünk súlyos gondja. A tőkeszegénység nagyvállalatainkra is igen nyomasztóan hat. És ha ez a nyomás a kisexistenciákra fokozottabb mértékben érvényesül is, az ellentét nagy- és kisvállalat között nálunk kevésbé kiélezett, mint nyugaton.

A mi középosztályunk túlnyomórészben lateiner és ezen belül is elsősorban köztisztviselőosztály. A köztisztviselőknél ez a túltengése különleges középeurópai jelenség, ami származásukkal, megbecsültetésükkel szoros kapcsolatban van. A latin államokban a köztisztviselőség sokkal kevésbé mondható nemzetfentartó elemnek, mi több, régtől fogva szakszervezeti alapon áll. Az angolszászoknál pedig a köztisztviselőség nem életpálya. A tisztviselőség túltengését végzetessé fokozta hazánk feldarabolása és a tisztviselők beözönlése a megmaradt országrészre. Hozzájárult az állam súlyos pénzügyi helyzete és az inflációs politika, amely nemcsak az államot és alkalmazottait, hanem a középosztály kis vagyónkát is tönkretette.

De még csak nem is ebben van a mi középosztálymozgalmunk legsajátosabb jellege. A mi középosztálykérdésünk tulajdonképeni tengelye a zsidókérdés. Ezért a mi középosztályunk tulajdonképeni harca nem gazdasági, hanem világnézeti és nemzeti harc. A mi társadalmunk élete veszedelmesen kezd hasonlítani ahhoz a folyamathoz, amelyben a vezető felső rétegek a nemzettesttől idegen elemekből vétettek, olyanfórmán, amint például a mai oláh vezető osztály tudvalevően nem oláh; hanem görög származású, fanarióta.

Nálunk a zsidóság van azon az úton, hogy ezt a különleges helyzetet, szellemi rabszolgatartást megszerezze magának. Ez ellen a folyamat ellen lázadzik a magyarság életösztone. Az idegencélúság szolgátságának tudata pedig leginkább azokban a rétegekben élhet, amelyeknek lejjebbcsuszamlása a zsidóság feltörésének parallel jelensége és amely rétegek ezenkívül az intelligencia legszélesebb köreit foglalják magukban. Ez a tudat lüktetett az ellenforradalom politikai mozgalmaiban. Ez keresett utat magának különböző indulatkitörésekben is, amikor elszántságával a cselekvés lehetősége nem állott arányban. Ez húzódik most mindegyre objektívebb formák és konkrétabb célok mögé. A küzdelmet ugyanis nem kísérte a várt siker. A gazdasági nyomorúság megbénított minden világnézeti és nemzeti mozgalmat. Ezért kellett a lendületnek túlnyomórészben gazdasági irányba eltolódnia. Ezek a körülmények az okai annak, hogy a magyar középosztálymozgalom sajátos jelleget elsősorban világnézeti és nemzeti jellegében kéressük és gazdasági törekvéseinek csak azt a magyarázatot tudjuk adni, hogy azokat a rétegeket, melyeket gazdasági ellen-

állóképtelenségük a világnézeti- és nemzeti harctól egyre nagyobb mértékben való visszahúzódásra kényszerített, gazdaságilag jobban megerősítsék, de csak azért, hogy a világnézeti, és nemzeti harcnak keményebb és elszántabb katonái lehessenek, mint amilyenek a múltban voltak.

— y.

Az angol munkásmozgalom szelleme. Ottlik László előadása a Nemzeti Szövetségben.

A kontinentális munkásmozgalom, amely a marxi végrendelet végrehajtóinak irányítása alatt a szociáldemokrácia uniformisában folytatja egyszerű és összetett csapatgyakorlatait, *internacionális* lelki közösségében és nemzeti testvérgyűlöletében hordozza végzetét; és egyben karakterisztikonját is. Hogy az angol munkásmozgalom *nem ilyen* és *hogyan miért nem* ilyen: ez volt Ottlik előadásának tárgya.

A szárazföldi munkásmozgalom többé-kevésbé a marxizmus gondolatvilágában gyökerezik; talaja a negatívumok földje, amelybe el akar temetni mindent, ami Istennel, hazával és erkölccsel összefügg.

Az „angol munkásmozgalom ezzel szemben nemcsak, hogy nem vallástalan, hanem — magát a szocializmust is inkább hitnek, mint tudománynak fogva fel, — az erkölcsi idealizmus, szelleme hatja át s eszménye nem annyira a jogintézmények átalakítása, mint inkább azoknak a kereszténység örök erkölcsi tartalmával való megtöltése. Tehát nem osztályharcot hirdet az angol munkásmozgalom, hanem nemzetet, közös és együttes társadalmi munkát, egymás megértését. A család és a haza természetes gondolatának józan megértésében kibékül angol testvérel az angol munkás, nehogy idegen proletártestvériség mesterséges kötelékében keresne támogatást.

Azok, az okok, amelyek Angliában a munkásság szervezkedésének *angol* jellegét megóvták, másutt nincsenek meg. Az angol inzulárizmus, amely az angol nemzetet egyenes történelmi fejlődés eredményeként hozta létre; az osztályok, sőt a rendeknek is, rugalmas tagozódása; a társadalmi kapilláritás legszélesebb lehetőségei: röviden az, hogy a nemzet fogalma Angliában igen korári magába zárta az egész lakosságot — megmagyarázzák a nemzet politikai intézményeihez — még azok hagyományos külsőségeihez is — való ragaszkodást. (Az 1924-ben uralomra jutott munkáspárti miniszterek sem tárgytartottak még a merőben formai közjogi címeiktől sem és eszükbe sem jutott, hogy „elvtársi“ megkülönböztetésre törekedjenek.) De nemcsak az intézményekhez, hanem az angol reálpolitika útjaihoz is ragaszkodni igyekezett a Mac-Donald-kormány, amelynek bukása is csak azért következett be, mert ezt az igyekezetét nem tudta *teljesen* megvalósítani. Mac-Donaldék magatartása a Nemzetek Szövetségével szemben, valamint az Oroszország irányában tanúsított attitűd, már politikai ábrándnak tűnt fel a választóközönség szemében, amely — miként ezt a konzervatív párt képviselőinek nagy száma (400-nál több!) mutatja — *a munkás-szavazatok nagy tömegeinek részvételeivel* obsitot adott a politikai illuzionizmus zászlóvivőinek.

Szemléltetően mutatott itt rá azután az előadó arra a hatásra, amelyet a sport jelent az angol társadalom életében. A sport, az *angol* sport, az angol

lelki nagyság, egyik fontos előmozdítója. Az angol ember a fair play elveit az életbe is átviszi, nincs külön sport-, politikai- vagy magánbecsület: és ez az „una eademque“-becsület a munkásmozgalom harcaiban is előbbre való, mint az élet vagy a halál kérdése. Az ultimi ratio eszközeit is a becsület sportkeztyűiben veszi kézbe az angol munkás (aki a sztrájkban csak anyagi sebet kaphat, mert lelkét a nemzetével szemben kötelezően vállalt felelősség páncélja védi meg).

Az angol munkáskormány mégis a politikai ábrándok világába tévedt. Míg ugyanis az angol munkáspárt, a háború alatt teljes odaadással azonosította magát az angol kormányzati politikával, sőt Henderson személyében még a diktátorig hadikabinetben is résztvett, a háború után a Labour Party „Független Munkáspárt“ elnevezésű affiliációjában tömörült radikális intellektuellek halászni akartak a béke-művek teremtette gazdasági bajok zavarosában s mint „folttalanabb“ pacifista múlttal kérkedők árnyékába állították a háborús koalíciók közvetett vagy közvetlen támogatóit. És ezért jutott a parlamentbe a munkáspártnak az 1922-es választásokon kivívott nagy előretörése folytán a radikális intellektueleknek egész áradata, akiknek túltengése azután a bukásra vezetett (Campbell-eset, túlköltekezés, genfi jegyzőkönyv, Zinowjevlevél). Nagyon tévednek azonban azok, akik azt hiszik, hogy Ramsay MacDonald pacifizmusa az angol imperializmus eszméivel homlokegyenest ellenkező utakon jár. A pacifizmus az angol imperializmus leghatásosabb eszközei közé tartozik és Mac-Donald is ily értelemben óhajtott vele élni. Hiszen tudjuk, hogy az angol birodalom a világ minden tájékán a beatus possidens szerepét tölti be és mindenütt az ő legnagyobb érdeke a béke fentartása.

A közel jövő pedig az, hogy a munkáspárt ismét a reálpolitikai gondolkodású és rutinú leaderek égisze alá óhajt helyezkedni. A cél — mint azt még Robertson, a szélsőséges skót csoport vezetője is hangsúlyozta — az, hogy a *Labour Party* a maga politikai ideáljait az egész angol nemzet javára értékesítse.

—bt—

A német fajvédelem útja. Nem utolsó érdekessége a német elnökválasztó népszavazás próbaválasztásának, hogy a fajvédők (a völkische Partei) jelöltjére Ludendorff tábornokra 28 millióból mindössze 327.000 szavazat esett. A dolgoknak ilyen alakulása azonban talán épen magukat a német fajvédőket érte legkevésbé váratlanul, — mint ahogy vezérük jelölése is láthatólag inkább tüntetés-jellegű volt: megmutatni a forradalmi eszközökkel dolgozó szocialista-kommunistáknak, hogy él Németországban egy eszközeiben ép oly forradalmi és aggályt nem ismerő, az erőszaknak erőszakot szembeszékező nacionalizmus is. Megállapítható egyébként, hogy a bevezető küzdelem a német nemzeti gondolatra nagy eredménnyel végződött, — bizonyára nem csekély mértékben azok állásfoglalása révén, akik bár a szélsőjobbhoz tartoznak, a nemzeti front egysége és erősítése érdekében a külpolitikailag is posszibilis Jarres mögé sorakoztak.

Ha tehát pusztán a számokat nézzük, a német nemzeti eszme általános megerősödése mellett a fajvédelmi gondolat, a „völkische Bewegung“ kudarcáról kellene beszámolnunk. De ezúttal ne a számok beszéljenek, mert meg-

tévesztenek a német nép való lelki állapotát illetőleg. Más az ideák világa és más az elnökválasztásomért más dolog az eszmék áramlata és térfoglalása az emberek lelkében és más a taktika, a politikai célszerűség és lehetőség kérdése. A „völkische Bewegung“ ma még a politikai szélsőségek közé tartozik. Az adott körülmények között vészthozó radikális jellege egymaga megérteti, hogy külsőleges politikai sikerekben eddig vajmi kevés része volt. A német fajvédelmet, amelynek állandó és biztos térhódítását növekvő »völkisch«-irodalom jelzi, ma már mégis 32 mandátum képviseli a Reichstagban. Ha idővel majdan fokozatosan lazulnak Németországon a versaillesi bilincsek és kibonthatja szárnyait a német nacionalis gondolat, talán ez a szám is növekedhet és pedig annál inkább, minél nagyobb haladást tett Németország annak a célnak irányában, amely végcélja — egyelőre álma minden igaz németnek: a győzelmes reváns útján.

Ne bocsátkozunk jóslatokba. Bizonyos csak az, hogy a német fajelméleti politikai irány is egyelőre ugyanazon erők miatt nem jut levegőhöz, amelyek Németország torkát szorítják; a jelenlegi elgyengült Németország nem engedhet érvényesülést egy oly ideának, amely végül is a monarchia visszaállításához és szabadságharchoz vezet. Természetes tehát, hogy a forradalmi nacionalizmus vállalkozása a mostani elnökválasztás első fordulójában ép úgy nem hozott kézzelfogható politikai sikert, mint amily határozott bukással annak idején a bajor puccs (Hitler—Ludendorff) végződött.

Amikor 1922 végén először tűntek fel München utcáin Hitler táborig zöld csapatai és 1923 februárjában, tehát rövidesen a Ruhr-vidék megszállása után, először tartottak katonai szemlét a bajor nemzeti szocialisták harci alakulatai (Gefechtstruppen), az európai közvélemény tisztában volt vele, hogy ezzel az olasz fascizmus után Németországban is megindult a nacionalista forradalmárok küzdelme a hatalomért (*National-Sozialistische Freiheits-Bewegung*). Az eszmei cél, a megvalósítás formája és eszközei ugyanazok: fegyveres terrorra képes alakulatokba tömöríteni a nemzeti elemeket, elsősorban a háborúviselt értelmiséget az elernyedni nemzeti erők egyesítése és konzerválása érdekében a marxizmus bontó, züllesztő törekvéseivel szemben. Az olasz és német szocialista terror félelmes és egyenrangú ellenfelekre talált azokban a német és olasz ifjakban, akik a háború után sem szüntek meg harcosok lenni, rajongói lettek a katonai fegyelemnek és pompának, a katonai szellemnek, akikben a háború vége nem a plebeius tömegek antimilitarizmusát váltotta ki, hanem akik — ellenkezőleg — dühödt ellenségévé lettek mindannak, ami a nemzeti erők, elsősorban a katonai szellem destrualását jelenti. A német mozgalom is természetesen a kormányhatalmat akarja megszerezni; a kormány pedig gyenge és magatartása is hasonló az olasz kormányéhoz, amelynek akarata Mussolinivel szemben a koncessziók sorozatában nyilvánult. A két mozgalom azonossága nyilvánvaló. De mily különbség az eredményben!

A német mozgalomnak elsősorban két külső esemény adott lökést: az olasz fascista irány győzelme 1922 októberében és a Ruhr-vidék megszállása 1923 januárjában, Mussolini 1923-ban hatalma tetőfokán állott, sugalló biztatást árasztva magából és utánzásra, tette ösztökélve másutt is azokat, akik a nemzeti mozgalmak élén állottak. Az olasz fascizmus győzelme megmutatta, milyen

sikert érhet el a legtágabb nyilvánosság előtt és a kormány szemeláttára szervezkedő hazafias forradalom. A sikeres fascista puccs új iskolát látszott alapítani az államcsínyek terén.

Az olasz feketeinges milícia ellenállhatatlan fölvonulása, a Marcia su Roma képe elevenedett meg azokban a novemberi napokban (1923-ban), amikor Hitler és Ludendorff bajor rohamcsapatai, Ehrhardt és Rossbach különítményeitől támogatva a thüringiai határon menetkészen állottak, készen a fölvonulásra a köztársasági Berlin ellen. A német Marson azonban nem indult meg és a bajor nemzeti monarchista puccs meghiúsult, talán nagy szerencséjére a szerencsétlen Németországnak, amelyet a nemzeti ellenállás kormánya beláthatatlan és újabb katasztrofális kimenetelű bonyodalomba sodorhatott volna. Ami pedig a müncheni kísérlet kudarcát és okait illeti, itt is elég, ha szembeállítjuk a győztes Olaszország és a leláncolt Németország helyzetét az európai politikában Amit az előbbi, a győztes ántánt tagja megtehetett a nemzeti erők tömörítése és összefogása terén, az szükségkép tilos az utóbbinak, a fölbomlásra, tartós gyengeségre és pacifikus ernyedtségre ítelt, „demokratizált” Németországnak. A fascizmus az általános európai helyzetre egyébként sem jelentett sokat; célja belpolitikai volt, amelyet nem feszélyeztek külpolitikai aggodalmak: véget vetni az országban dúló anarchiának. A német forradalom sikere vagy bukása azonban az európai „béke” kérdése volt s ma is az: ha győz a forradalom, Németország monarchia és a fegyveres ellenállás útjára lép, Ludendorff vállalkozásának akkor is, csak úgy, mint most, meg kellett buknia a külpolitikai helyzeten és a német józanságon.

A „völkische Bewegung” túlélte a müncheni csapást, mert a mozgó ideák jó talajba egészséges gyökereket eresztettek. A vezérgondolat a faj fogalma, a német faj eszméje és érvényesülési törekvése; a mozgalom célja: a köztársaság (weimari alkotmány) megdöntésével a nemzeti állam fölépítése, tehát mindannak kizárásával, ami nem tartozik a germán fajisághoz, ami nem „urdeutsch”. Az elméleti kiindulás a germán faj felsőbbrendűségének dogmája. Ez az elv szükségkép iránytűje-minden fajnak, amelynek törekvéseit a nemzeti öncélúság érzése hatja át. A német fajvédelem gondolatában is egyenes vonal vezet a nemzeti test parazitáinak irtásától (a szoros értelemben vett tájvédelemtől) a faji uralom, a nemzeti expanzió eszméjéhez. Az elméleti alapok sem hiányoznak, még kevésbé a doktrína nagy elődei. A „völkische Bewegung” azt tanítja, hogy az árják fajtisza leszármazottai nem a latinok, hanem a germánok, elsősorban az északi németiség. Eredetét pedig a német fajvédelmi mozgalom Klopstockra, Lessingre, Herderre, Fichtére stb. vezeti vissza. A „háború” vonatkozó felfogásában Hegelt, a német felsőbbrendűség apostolát vallja tanítómesterének, az az „észszerű és isteni háborúban” találta meg a történelem igazi mozgóatját és ti fejlődés legfelső fokát az emberiség „germán periódusában” jelölte meg. Ebből a gondolatból táplálkozik a „völkische Bewegung” elmélete a háborúról, annak szükségességéről és dicsőségéről. Mert a német fajvédelem nemcsak gyakorlatban háborús-párt, hanem doktriner hirdetője is a háborúnak. Különös vonás ez a Mars-kultusz a német forradalmi nacionalizmusban. Amint sajátos olasz színezete van a fascizmusnak, ugyanúgy megvan a völkische Bewegungnak a német jellege, amelyet a

mozgalomnak talán elsősorban ez a háború-rajongás ad meg. Ez egyúttal egyike azoknak a romantikus vonásoknak, amelyekben a német hazafias forradalom — már német voltánál fogva is — annyira bővelkedik. Ez a romanticizmus mindenekelőtt retrográd irányzatban nyilvánul: vissza az ősi természeti élet egyszerűségéhez, vissza a germán fajiség ősforrásához! Képzetele az ősi germán világban él, lelke tele a Niebelungok harci zajával. Ludendorff így beszél a müncheni törvényszék előtt, amikor védőbeszédét mondja: „A történelmi igazságszolgáltatás nem veti börtönbe azokat, akik a hazáért harcoltak, hanem a Walhallába küldi őket“. Szervezeteik egy része már nevében romantikát hordoz, részben az ahhoz fűződő történelmi reminiscencia folytán: „Hackenkreuz“, „Sainte-Vehme“, vagy —: „Bund der deutsehen Asienkämpfer“, „Wehrwolf“, „Stahlhelm“ stb. A „Jungdeutschen Orden“ a középkori lovagi erényeket akarja föltámasztani, a teuton lovagrend eszményével és szervezeteivel és a máltai kereszttel, mint emblémával. Ezek a különböző nevek alatt, eszmények és címerek jegyében működő szervezetek egyazon nagy romantikus illúziót követik: testben-léleekben átalakítani a német nemzetet, visszatérni a régi germán tradíciókhoz, ledönteni az osztályok válaszfalait és ismét eleven valósággá tenni az ősi germán népet tagozatlan egyszerűségében és faji őseréjében.

Ez az utóbbi gondolat a tulajdonképeni lelke ennek a mozgalomnak, amelynek időközönkénti politikai vállalkozásai nyomán oly rémlátóan megremegnek a francia idegek. A müncheni kísérlet kudarcra egy időre visszavetette a mozgalmat, de már az 1924 május 4.-i általános választásban 32 mandátummal kerül a Reichstagba. Azóta — a forradalmi szervezkedés kikapcsolásával — a parlamenti küzdőterre szorítja főtevékenységét, habár a parlamentarizmusnak — csakúgy, miként a fascizmus is — elvi ellensége. Parlamenti programjuk azonos a müncheni forradalom pontjaival: a monarchia visszaállítása; a versaillesi szerződés rendszeres szabotálása; a reváns-háború előkészítése; a kötelező katonai szolgálat visszaállítása; stb. A francia-gyűlölet mellett a szívós és intranszigenz antiszemitizmus a mozgalom legjellemzőbb vonása. Parlamenti pontjaik között vezető helyen szerepel az a követelés, amely az 1914-óta bevándorolt összes zsidók kiüldözésére és a zsidóság ellen speciális törvények életbeléptetésére vonatkozik. A Reichstagban legutoljára a Dawes-javaslat tárgyalása idején hallatták erősebben a hangjukat, amikor Graefe képviselő vezetése alatt elkeseredett küzdelmet folytattak a Dawes-terv megvalósítása ellen. Ugyanakkor a parlamenten kívül is akcióba kezdtek, amelynek eredménye az volt, hogy a kisebb gyárosok egy része, külön egyesülésbe tömörülve, szembehelyezkedett a német iparegyesület határozatával, amely az új jótételi rendszer loyális alkalmazását javasolta. Az egyes városokban alakított szervezeteik (Ortsgruppe) többé-kevésbé eleven életet élnek és szüntelen agitációt fejtenek ki: militarista fölvonulásokat, tüntetéseket, diákünnepeket tartanak háborús propagandával; Münchenben emlékűnnep, Berlinben fajvédő-hét stb. Sajtószervük a Deutsche Tageszeitung.

A német fajvédelem időközönkénti politikai fiascoját egymást túllicitáló örömmel veszi tudomásul a nemzetközi liberalizmus csak ép úgy, mint a francia sajtó és reménykedve, de egyben rettegve lesi további sorsát. Különösen a francia sajtó foglalkozik idegesen a német fajvédők minden megmozdulásával és test rémképeket a párizsiak vibráló képzelete elé, alapos nagytítás

ban adva a völkische Bewegung méreteit. Pedig a franciák egyelőre nyugodtak lehetnék a völkische Bewegungot illetőleg, a fajvédők, fogadkozásai és fenyegetései ellenére is, amelyek legutóbb az 1924 aug. 14.-én Weimarban tartott népes fajvédő-kongresszuson hangoztak el és kimondván, hogy a megkezdett nemzeti mozgalmat minden eszköz felhasználásával folytatni fogják Hitler és Ludendorff vezetése alatt.¹⁾

Ifj. Hornyánszky Gyula.

¹⁾ L. a Le Correspondant, 1924 október 25.-i számát.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK.

Fritz Graebner, *Das Weltbild der Primitiven* (Geschichte der Philosophie in Einzeldarstellungen, Band 1), München, 1924, — 175.

Graebner évekkel ezelőtt megírta az etimológia *módszertanát* (Methode der Ethnologie, 1911). Mostani munkájában merész és mereven egyirányú kombinációival minden módszertannak fittyet hány. Mindenesetre a tudományban is más az elmélet és más a gyakorlat. De mintha a néprajzban csakugyan annyira összetett és olykor annyira idegenszerű jelenségekkel lenne dolguk, hogy ezek legmagasabbfokú rendszerezésében még azoknak is tévedniök kell, akik különben nagyon jól tudják, hogy mit tesz módszertelennek lenni.

Az a törekvés, mely G-t vezeti, feltétlenül helyes. A primitív népek világát sem szabad egyszerűsítő összegezéssel egyetlen síkban elképzelnünk; fejlődési lehetőségek, irányok és fokok szerint itt is különböző jellegű és fejlettségű „kultúrköröket“ fogunk észrevenni. G. e primitív életnek *kultúrtörténelmi tagozására* vállalkozott a benne mutatkozó néhány felfogásbeli eltérés alapján, amely ép mert életbevágó, az egész népeletet befolyásolja. Igaza van *Tylor*-ral szemben, hogy az *animizmus* nem egyetemes és egyformán kialakult vallásos hite és filozófiája az összes primitív népeknek; másokkal együtt ő is az ausztráliaiak varázslataiban fedezi fel a praeanimisztikus kezdete (primitív gondolatársulások a részesedésnek — a *μετέχειν*-nek — hitével; la loi de participation: Lévy-Bruhl). De már azt a tételét alig fogadhatjuk megnyugvással, amely az *anyajogi* népek sajátosságának szeretné a lélekhitet feltüntetni, vagy ezt azokkal legalább is szorosabb kapcsolatban akarná látni. Hogy a letelepülés elősegítette az animisztikus képzetek kialakulását, az valószínű (1. az állandó helyhez kötött sírkultuszt); de vajjon az anyajog is olyan egyenes viszonyban van-e a letelepüléssel, mint ezt G. gondolja? A vándorló ausztráliai hordák a tétel ellen szólanak; „kultúrvételekről“ még ne beszéljünk ott, ahol ilyenekre sem valószínűség, sem bizonyíték nincsen. Pedig animizmus és anyajog mégis csak külső okozóikban lenne egymással összekötve, belső, lélektani kapcsolatukat sehogyan sem tudjuk megérteni.

Ahogy G. az *intensiv* jellegű *anyajogi* kultúrákat az *expansiv atyajogiakkal* szembehelyezi, az sok értékes és helyes megfigyelést tartalmaz; de az ellentétet korántsem lehet avval a részletességgel kidolgozni, ahogy szerző képzele (midőn pl. a hold-mythosokat az anyajogi, a nap-mythosokat viszont az atyajogi népek számláján könyveli el). Nagyrészt fejlődési különbségekről van itt szó; az anyajogi népek nem érik el azt a magasabbrendű állami és társadalmi életet, amelyben már csak közvetett szerepet játszik a származási és

illetőségi gondolat. — Tréfásan hat, midőn G. az *indogermánok* készségét az elmélkedésre, a filozófiára abból a nyelvi sajátságokból vezeti le, hogy a praefixumokat és a suffixumokat egyforma könnyedséggel használják, s a birtokosjelzőt ép úgy helyezhetik a jelzett szó elé, mint mögé. — A „kultúrkeveredés“ fogalmát nem szabad addig a mértékig általánosítanunk, hogy még mai monotheizmusunk megértésére is az ausztrálieiak „nagy istenére“ kellene gondolni. Az emberi lélek történeti összefüggések nélkül is halad a maga fejlődési útján, s a néprajzi magyarázatoknak nem teszünk jó szolgálatot, ha e kényszerűség lekicsinyülésével mindenütt történeti összefüggésekre gondolunk.

Összegezve úgy látom, hogy az etimológia még nagyon sokáig fogja a legfőbb néprajzi jelenségcsoportokat kifejező műszavait ide-oda kombinálni, míg végre ama jelenségcsoportoknak helyes értelmezését megtalálta.

H. Gy.

* * *

Caspary, *Geschichte der Staatstheorien* (Bensheimer, Mannheim, 1924) 98 1.

Ez a kis könyvecske, azoknak az utóbbi időben egyre gyakoribb irodalmi vállalkozásoknak a számát szaporítja, amelyek részint többé-kevésbé vázlatos ismertetésekkel, részben pedig klasszikus, szövegek kivonatos fordításaival iparkodnak a politikai elmélet történeti áttekintését megkönnyíteni s ez úton az államtudomány problémái között anélkül nyújtani eligazodást, hogy a történeti filológiai módszeren túlmenve, saját maguk is állást foglalnának. Így a szerző is arról biztosít előszavában, hogy munkájának alapjául az államéletnek semmiféle szisztematikusan felépített fogalma nem szolgál. Mert az „elmélet“ fogalomhatározása a filozófia, az „állam“-é pedig épen jelesül az államelmélet feladata. Nem maradt tehát számára más hátra, mint „a történetileg kialakult fogalmat venni alapul. Feladata másik nehézségét pedig abban látja, hogy miképpen lehetséges a különböző gondolkodók, hatalmas rendszereit azok lényegének meghamisítása nélkül néhány oldalon ismertetni.

Ily módszertani kirándulások mellett az ismertetett — vagy, csak mások kapcsán névszerint megemlített — szerzőknek széles körét mutatja be a Sokrates-előtti görög filozófián kezdve egészen a Kelsen-iskoláig a nélkül, hogy az elméleti államtudománytól idegen területre tévedne.

Ámde a másik — kétségtelenül nehezebb — feladatot kevesebb sikerrel oldotta meg: sok helyes meglátás mellett gyakran ad kevésbé lényegeset a lényegesebb rovására. A kis mű jelentősége így az ösztönzésül szolgáló első tájékoztatásra szorítkozik, amely szerepre pártpolitikai irányzatosságtól való mentessége is alkalmassá teszi.

—r—f.

Bell Miklós, *Új gazdasági rendszer. Új társadalom. Budapest, 1924.* — *Dr. Képes Ernő, A pénzről.* Budapest, 1925

Ha valamely könyvről csak a benne rejlő értékek miatt írhatnánk, bizonyos, hogy a fenti két könyvről folyóiratunkban egy sor sem jelenhetné meg. Még's foglalkoznunk kell velük, mert ezek a könyvek szimptomatikus jellegűek. A dilettantizmust mint korunk egyik tünetét, már szinte megszoktuk. Az utóbbi években azonban egyre hangosabban, egyre kendőzetlenebb pöröségben lép elénk, ráveti magát a háborúban elgyengült, forradalmakban elgerinctelenedett társadalomra s ha nem tud aktív vezetőszerpéhez jutni, könyvekben próbálja

újabbnál-újabb rendszerét „bevezetni“. Ezek az egyébként már hangos önkélműjünkön fogva is némi önkénytelen humort harmatozó munkák olyan könnyedén, oly pazar leleményességgel, s dús képzelőerővel formálják át a társadalmat, mint egy színházi rendező a színpadon. Utópia vértelen lakói is mosolyognának az ilyen reform terveken.

A két könyv közül *Bell* Miklósé mégis bizonyos elsőbbséget igényelhet, mert ha már egészen naiv és fölületes is, de legalább nem zavaros. *Bell* Miklós emellett nem akar a tudomány fölébe helyezkedni, neki csak gyakorlati céljai vannak s a mindennap nagy problémáira a kaszinói könnyed formájában keres megoldásokat. Látja, hogy az arany milyen zsarnokságot gyakorol a gazdasági élet fölött. A bankokban és a nagyvállalatokban jelentkezik a tőkekonzentráció nemzetközi, nagy hatalma. Mit tehet ellenük *Bell* Miklós? Ő detronizálja az aranyat, megszünteti a nagybankokat és decentralizálja, vagyis visszafejleszti a nagyvállalatokat. Új pénzt vezet be, melyet az állam ad ki. Ez a hitel egyetlen forrása, fedezete a nemzetvagyon s a polgárok utána kamatot fizetnek, ami az egyedüli adónem lesz. Ezt nevezi el *Bell* forgatókerendszernek és decentralizációs-gazdaságnak, s ezen építi fel új társadalmát.

Az arany detronizációját tudvalevően már tudományosan is igyekeztek kidolgozni (*Knapp*); bár mindenesetre nem az, adóztatás agyonütésével, mint *Bell* Miklós. Ellenben a hitelszervezet és a nagyüzemi- termelés visszafejlesztésére nem akadt tudományos vállalkozó és nem is fog egykönnyen akadni. Ez az ötlet tehát egyszersmindenkorra *Bell* Miklós kizárólagos tulajdona maradhat. Már *Kepes* Ernőnél túlteng a zavar és a fölüenyesség is, mert ő új, igazi tudományt akar adni a gazdasági életről. Az eddigi közgazdaságtan megbukott, állapítja meg a bevezetésben, mert szembekerült a gazdasági étellel. Képes Ernő megszanja ezt a tudatlan tudományt és „új, közvetlen kutatási módszerével“ az „eddiginél sokkal pontosabb és mélyebbre hatoló vizsgálatokat“ végez el a gazdasági életben. Ez a közvetlen kutatási módszer abból áll, hogy kellő elméleti előképzettség és tudományos tájékozottság nélkül a napi események, vagy méginkább a napisajtó hatása alatt elméleti fogalmakat igyekszik Képes megállapítani s ezeket a fogalmakat egy rendszerbe foglalni. Miután mozgalmas napjainkban bizonyos elméleti fogalmak napi aktualitást nyertek és bizonyos forradalmi rendszerek (marxizmus) egészen a gyakorlati megvalósítás kísérletéig; jutottak, el, elképzelhető, hogy egy kellőképen nem tájékoztatott és ki nem művelt főben a fogalmak mekkora zavara állhat elő. Ha *Kepes* Ernő ahelyett, hogy ezt a zavart könyvalakban közkinccsé igyekezett volna tenni, elővett volna egy jó elméleti munkát és azt nyugodtan elolvasta volna, bizonyára jobban könnyített volna fogalomzavarán- és egy kis szerénységet is megtanult volna, mert íme a gazdaságtudósok nem is olyannyira tökfilkók, mint ahogy gondolta.

De mivel Képes ezt meg nem tette, meg kellett tudnunk tőle, hogy a társadalmi fejlődés az élelmiszerfölöslegek függvénye, élelmiszerfölösleg alatt pedig ruhaszövetet is kell érteni, mi több, tipikus megtestesítője az arany. Ha még hozzátesszük, hogy Képes egészen naiv gazdasági fejlődéstörténetének alanya „cipészünk“, azt hisszük, eléggé illusztráltuk, hogy ez a könyv határozott vesztesége a magyar könyvpiacnak.

Werner Sombart, *Der proletarische Sozialismus („Marxismus“)*.

Werner Sombart, a kapitalista fejlődés és a szocialista mozgalom nagy történetírója. Azok közé tartozik, akiket tanszéki szocialistáknak szokás nevezni, mert noha nem tartoznak semmiféle párthoz vagy szektához, az egyetemi tanszékekről hirdett elveik és vallott meggyőződéseik mégis közelállanak a szocializmus eszmevilágához. Ép ezért a marxizmust kritizáló írásaikban bizonyos mérséklet és tartózkodás nyilvánul meg, ami miatt aztán egészen a marxista fanok közvetlen közelébe kerülnek.

Werner Sombartnak most új cím alatt megjelent könyve tulajdonképpen nem új könyv, amennyiben a „Sozialismus und soziale Bewegung“-nak immár tizedik kiadása. Ennek ellenére mégis *egészen új könyvnek kell tekinteni*, mert terjedelme a kétszeresére nőtt, tartalma pedig *egészen megváltozott*. Talán ezt a lényegbe vágó változást akarta Sombart is kifejezésre juttatni azzal, hogy könyvének egészen új címet adott.

A változás mindjárt az első résszel kezdődik, amelyben Sombart tisztázza az ő szocialista álláspontjának a marxismushoz való viszonyát. Eddig az az álláspont jutott kifejezésre Sombart írásaiban, hogy a marxizmus a tulajdonképeni szocializmus, noha ezzel csak azt akarta megállapítani Sombart, hogy a korábbi elméletek elvesztették jelentőségüket a marxizmussal szemben Most már Sombart másképpen osztályoz. *A marxizmus, a proletárszocializmus nem az igazi szocializmus*, sőt nem is szocializmus, azért kell épen jelzővel, a „proletár“ szóval illetnie. Ez csak a „modern“ szocializmus, de idézőjelben, tehát az aktuális, gyakorlatilag érvényesülő. *Az igazi szocializmusban eszmény és szabadság van. Az igazi szocializmus etikai, mint Kantnál és Proudhonnál, ez az egyenlőségi (demokratikus) szocializmus; vagy pedig esztétikai, mint Platónnál és St. Simonnál, ez az egyenlőtlenégi, (arisztokratikus) szocializmus.*

Sombart azonban ezúttal csak a proletárszocializmussal kíván foglalkozni, melynek egész gondolatvilága kialakult már 1847-tel s azóta az egész proletárszocializmusban egy új gondolat nem akadt. Marx és Engels se adtak hozzá ezután semmit. Tanaik nagyrészt elődeiktől vették, a többit pedig 1847-ig már kifejtették. Későbbi munkájuk csak magyarázat.

Jellegzetes és későbbi okfejtéseivel nagy jelentőségre tesznek szert Sombartnak azok a megállapításai, melyekkel a marxista vezetőket három csoportba osztja. Az első csoport az *apostolok*, akik közt az első hely kétségkívül Engelst illeti. (Marx maga vallásalapító.) A második az *egyházatyák* csoportja, első helyen természetesen Kautsky. A harmadik egyrésze *ennek*, Bernsteinnel az élen; másik része *reformátor*, köztük a szindikalisták (Labriola, Sorel) és a bolsevisták (Lenin, Trockij).

Folytatólagosan foglalkozik Sombart a szocializmus szociológiai eredetével, melyet a XIX. századforduló politikai és gazdasági viszonyaiból, valamint nemzeti sajátságokból vezet le. Igen jellemző a pszichológiai eredetet kutató rész. A szocialista gondolkodók mesterkélte emberek, akiknek jellegzetes vonásuk, hogy *szerelem nélkül valók*. Innen a gyűlölet és a rombolási düh. Az ideológiai eredetről szóló rész egyik érdekes megállapítása, hogy a proletárszocializmusban egy lehelletnyi német szellem nincs, hanem *gyökere az epikureus és sztoikus tanokban, valamint az ózsidó szellemben van*.

A proletárizmus értékelve nem a kötelesség;¹ hanem a jog, nem az áldozat, hanem az igény. Szabadságfogalma az élvezet szabadsága. Az emberek egyenlők, mert állati életszükségeik tekintetében nincs köztük különbség. Ehhez járul a *negativizmus*, amely az eddigi világrend felbomlására törekszik. Ennek első tétele a hitetlenség, amit Marx Feuerbachtól vett át. A második tétel a *naturalizmus*, amely minden szelleminek tagadásában áll és különösen a darwinizmus hatása alatt alakult ki. Ehhez kapcsolódik, hogy az emberek olyanok, aminők a körülményeik és természettől fogva jók, az ártatlansághoz pedig a nép áll a legközelebb. A naturalizmus folyománya a természetes társadalmi rend és a természeti szükségszerűséggel ennek irányába végbemenő történeti fejlődés. Miután a vallás túlhaladott dolog, helyébe lép a *valláspótlék: a tudomány*, mely egy és oszthatatlan és persze kizárólag természettudomány. A tudomány pedig azért oly rokonszenves a proletárizmusnak, mert mindenkinek szól, nincs benne tekintély elv, bizalmatlanságon alapszik, egyenlőséget hirdet, forradalmi; már tudniillik mindez így van a proletárizmus szerint. Az emberiség szeretetéből pedig *embergyűlölet* lesz. Az emberiség csak arra való, hogy azt jelentse, egyikőtök se különb, mint én, hanem csak ember; *az emberiség ellen van a család, nép, haza iránt mutakozó szeretet*. A tulajdonképeni emberiség pedig csak a „világ proletárjai“. A gazdasági életet az anarchiától akarják megmenteni mechanisztikus felfogásukkal, a családot és az államot pedig áldozatul dobnak az anarchiának.

Érzékeny pontjára tapint Sombart a marxizmusnak akkor, amikor rámutat etikai és mítikus hátterére: benne van az erkölcsi igazoltság tudata és a jövőbe vetett hit ereje. Behatóan foglalkozik Sombart az osztályharccal, mint a proletárszocializmus mai taktikájával, mely az érdek, az osztály és a hatalom elvén alapszik. Végül rámutat Sombart a marxizmus ama gyöngye pontjára, hogy ellentmondásainál fogva belőle az opportunizmus és a forradalmiság egyaránt levezethető. Ez különben már könyve korábbi kiadásaiban is kifejezésre jutott.

A második kötet részletesen foglalkozik a szocialista pártok összetételével, felsorolja az okokat, amelyek miatt nem proletárelemek elvtársakká válnak s ezek alapján a következő nem proletárcsoportokat találja a szocialista pártokban: *fiatalkorúakat, degeneráltakat és lelki betegeket, idegeneket, vagyis bevándoroltakat, deklassáltakat, emancipált nőket, zsidókat*. E proletaroid elemek-fontossága abban van, hogy *a vezetőik nagyrésze közülök kerül ki*.

A proletár szocializmus terjedésének okait Sombart elsősorban a *tömeglélek* természetében keresi, melyhez a szocialista propaganda biztos kézzel fér hozzá fejlett *demagógiájával*. Ez a demagógia, melyet Sombart igen találóan *politikai reklámnak* nevez, három irányban működik. Az első a tan igazolása kategorikus kijelentésekkel és *a tudományra való hivatkozással*. A másik a polgári társadalom becsmérése. A harmadik pedig a szenvedélyek felkeltése egyáltalán. A demagógia sikere viszont abból ered, hogy csakugyan vannak kifogásolható állapotok, ezeket tehát csak ki kell színezní és általánosítani. Ezt mozdítják elő a szocialisták fejlett vezérszavaikkal is, mint véreb (Noske), tömeggyilkos (Hindenburg), hurrá hazafi, gyilok hazafi („Mordspatriot“), reakció, kenyéruzsora, éhbér, bérrabszolgaság, koldustörvényhozás (szociális törvényhozás), proletárbetegség, szégyen törvény stb., stb. A propaganda eredményét

a szocialista szervezet mélyíti el, mely harcos szervezet, a *szent háború* vezetője. A szervezett munkás egész életmódja szervezetéhez alkalmazkodik (vörös nyakkendő, a *proletárszettek* képei, mint szobadísz stb.). A szervezet harca egyrészt gazdasági (sztrájk), másrészt politikai, mely utóbbinak fegyvertárából az orgyilok sem hiányzik.

Nem tagadhatók el azonban a proletárvezetők képességei sem, ha mindjárt ezek a képességek a demagógiára szólnak is, minélfogva a *szocialista vezetők valamennyien demagógok*. Ami a vezetők származását illeti, proletaroid elemek túlsúlya jellemzi a proletár mozgalom kezdőkori szakait. Idegen nemzetberek tűnnek fel forradalmak idején. *Különös nagy jelentőségük van azonban a zsidó vezetőknek végesvéig*. Ez fejeződik ki az orosz bolsevizmusban is, melyet Sombart a következő szavakkal jellemez: „*A zsidók táltatták ki a rendszert, a tatárok valósították meg és a szlávok voltak azok, akik eddig — elviselték*“.

* * *

Világlexikon. A tudás egyeteme. Budapest, 1925. Az Enciklopédia r.-t. kiadása

Mindenki ismeri az enciklopédiák fontosságát és tudja, hogy azok a Diderot-ék nagy munkája¹⁾ óta mindenkor nem csak ismereteket terjesztettek, hanem világnézetet is. Ma, a nagy földrengések után, ugyancsak szükség van a sokszor elavult ismeretek és a meghasonlott világszemlélet revíziójára s a műveltségre vágyó tömegek tájékoztatására, egyszóval megbízható lexikonokra. Örömmel és várakozással vettük tehát kezünkbe a Világlexikon tetszetős köntösű kötetét, amely közel ezer oldalon a „tudás egyetemét“ ígéri nekünk. Alig nyitjuk azonban fel a könyvet, máris kellemetlen meglepetés vár reánk. Az illusztrációk gyér sorozatában lépten-nyomon ilyen arcokkal találkozunk: Clemenceau, Benes, Masaryk, Bratiartu, Pasics és egyéb barátaink teljes sorozata. A mieink viszont szinte teljesen távol maradtak s egy-két művészen kívül nem is találunk mást, mint Bethlent és a kormányzó képét. Hogy nagyjaink hiába keressük, annak talán a szerkesztőknek az az elvi álláspontja lehet a magyarázata, hogy a halottakat mellőzni kívánták. Itt csak szegény Ady Endrével és — rettentő kontraszt! — Leninnel tettek kivételt.

Ezek után a szöveget is némi gyanakvással olvassuk Vájjon magyar emberek írták-e ezt a kötetet, vagy holmi magyarul is tudó „cseh-szlovákok“? A szerzők névsora igazít útba. Feleky Géza, a „cseh Platón“²⁾ magyar propagátora, egy budapesti lap szerkesztője s társai közt Dévény-től³⁾ Beregi-ig minden jobb történeti nevet megtalálunk. Itt vannak a Balassák, itt Balkányi és Baróti csakúgy, mint Braun és a kitűnő Purjesz, a derék Stromfeld (aki a csehek elleni hadjáratáért („ezért“!) 3 évi börtönt szenvedett⁴⁾), végül itt van maga Vámbéry Rusztem, tehát csupa olyan férfiú, akiknek magyarságában, ugyebár, nem lehet kételkedni. És mégis mit látunk? A lexikon egy szót sem tud arról, hogy Nagyvárad, Kassa, Kolozsvár stb. *magyar* városok. Mít sem

¹⁾ Az „Encyclopédie ou dictionnaire raisonné etc“ 28 kötete nem 1751/52-ben jelent meg mint a Világlexikon hibásan említi, hanem 1751—1772-ben.

²⁾ Masaryk.

³⁾ Jelenleg Bécsben.

⁴⁾ Világlexikon 739. oldal.

tud az elszakított magyarság vezetőiről (Petrogalli, Körmendy-Ékes, Jakabffy, Gyárfás). Az „*utódállamok*“ ismertetésénél sem ismer nemzetiségi kérdést s csak a statisztikai adatok között fedezzük fel, hogy a cseh államban 6% magyar is van s hogy Romániában „*egy-egy kisebbségek (magyar, német, zsidó, görög)*“ is vannak. A délszláv államnál pedig már csak következtetnünk lehet elszakított véreinkre e kíméletes mondatból: „*Lakosai túlnyomóan délszlávok*“. De hagyjuk. Bizonyára itt is valamely tisztos elv követelte jogait, mint fentebb, az illusztrációknál. A Világlexikon, amely az annexiós politika utolsó példájának Bosznia anektálását tekinti, egyébként is Trianon elvi álláspontját tartja szigorúan szem előtt. Sőt elváratain is tútesz. Újabb félmilliót tüntet el a csonka ország lakosságából.⁵⁾ Tüzetesebb vizsgálat után azonban rájövünk, hogy itt nem tendenciáról van szó, csak tudatlanságról, hiszen a favorizált Román'át is 1,156.000 lélekkel rövidítette meg, Spanyolországtól 550.000, Portugáliától 210:000 lakost sikkasztott el.⁶⁾ A példákat szaporíthatnánk. Elég lesz azonban, ha annyit jegyzünk meg meg, hogy a hazai nemzetiségek közül is eltűnt 36,000 derék horvát⁷⁾ — *quantité négligeable!* — anélkül, hogy ezért a sovinizmus vádját óhajtjanók a tudós szerkesztők nyakába varrni.

A halandósági arányszámok közlésénél is azt kellett megállapítanunk, hogy a statisztikai adatokat rossz forrásból merítette a cikkíró. Minden második adata hibás s a£ eltérés néhol igen jelentékeny. (341.-ik oldal.)

A tárgyi tévedések és elavult adatok úgyszólván minden tudománynak keretében felbukkannak. A *sumér* (és nem *szumér!*) nép nevének pl. semmi köze ehhez az állítólagos délbabiloni su-gér városhoz, amely a valóságban sohasem létezett s csak a sumériológia gyermekkorában szerepelt, mint egy tudós minden alapot nélkülöző ötlete (781. lap). Egészen zavaros dolog a lexikonnak az az állítása is, hogy a sumér „*turáni faj, amely az uralaltáji nyelvcsalád török-tatár ágához tartozik*“ (u. o.). Az meg egyenesen humoros, hogy a Gilgames (és nem Ostar — Gilgames!) eposzt a sumér nyelv legnagyobb szerű emlékének nevezi, ami olyanféle botlás, mintha valaki a Nibelungen—Liedet magyar nyelvemléknek nevezné (u. ott). Ugyanazon a lapon Hammu-rápi törvénykönyvének sumér reliquiáját fedezzük fel, holott a tudomány eddig csak a sémi nyelvűt ismerte. A nyelvi zűrzavar egyéb példái is előfordulnak Máté evangélista ép oly kevéssé írta „*héber nyelven*“ elveszett evangéliumát, mint ahogy Petőfi sem írta vogul nyelven költeményeit (541. 1.). Az arabok sem Arábiáról nyerték nevüket, hanem épen fordítva történt (50. 1.).

....A használható lexikon nem téveszthet szem előtt két követelményt. Megbízhatónak, és arányosnak kell lennie. *Megbízhatónak* két értelemben is: a tények, adatok pontos, közlése és tárgyilagos beállítása tekintetében. *Arányosnak* az anyag, megválasztásában s a terjedelem kiszabásában. A Világlexikon, sajnos, nem ismeri e két követelményt... A lépten-nyomon felbukkanó tárgyi tévedéseken, kívül, amelyekből némi ízelítőt adtunk, minduntalan olyan hibákra akad az olvasó, amelyeknél nehéz eldönteni, vajjon tudatlanság, vagy tendencia szüleménye-e? A Csehország címszó végén pl. azt olvassuk, hogy a

5) 527. lapon közölt stat. táblán lélekszám 1923-ban.

6) 245. lap.

7) 527. lap.

St.-germaini béke „az önálló cseh-szlovák köztársaság számára a történeti határokat állapította meg“. Furcsa közjogi érzékre mutat az a mondat is, amelyik szerint Erzberger I. (sic!) Károly béketörekvéseit *támogatta*. A bűnös elhallgatás erkölcsi defektusával, mint az irányzatosság egyik módjával, szinte minden lapon találkozunk. Ezzel ellentétben másutt levetik az írók álarculat s nyegle gúnnyal, kihívó iróniával tarkázzák „legkomolyabb“ cikkeiket, *A jogforrás címszó* alatt megírják, hogy „a magyar politikában“ egy előttük nyilván kevéssé rokonszenves magyar politikust neveznek jogforrásnak s itt fellevenítik a közelmúlt egyik kéteshitelű politikai anekdotáját. Ez azonban még enyhe ízetlenség ahhoz a cinikus és selejtes élcelődéshez képest, amelyet a *Háborús neurózisok* címszó keretében az idegsokk körül visz véghez egy tudós munkatárs.

A munka tendenciózus voltát talán a *Felelőtlen elemek* címszó alatt olvasható szöveg mutatja legkiáltóbban. „A fegyelmezetlen és semmiféle törvényes szervezethez (!) nem tartozó egyének megjelölése, akik törvényen, parancson, morális elven túltéve maglika, izgatást, rendzavarást, sőt közönséges bűncselekményt követtek el a proletárdiktatúra bukására következő esztendőkbén“. A felelőtlen elemek fogalmának születésnapja tehát egész pontosan megjelölhető: 1919 aug. 1. Most már értjük, hogy Korvin Klein Ottót (akinek nevét a cikkíró „Korvin Ottó“-ra rokonszenvesíti). a lexikon szerint, csak azért végezték ki, „mert a gyorsított tanácsban ítélező bíróság halálra ítélte“. Az is világos, hogy ezek szerint a Hollánokról, Ferry altábornagyról és annyi más magyarról a lexikonban egy szót sem találunk.

Végképen elszomorító azonban a sivár felületesség és üres nagyképűség, amellyel a cikkírók tudatlanságukat leplezni szeretnék. A *társadalom* és *tudomány* címszavak eredménytelen keresése után *szociológia* szó alatt azt olvassuk, hogy e tudományban „az emberi együttélés“ alak-, élet- és lélektanáról“ van szó, „a társadalmi fejlődés törvényeinek (vagy legalább jelenségei, ágai összefüggéseinek) tudományáról“, amelynek törvényei *esetleg* képesíthetnek a gyakorlati politika irányítására s a bekövetkező események tudom, *megjósolására* is“. Erre a „tudományra“ ugyebár, büszkék lehetünk? Ha mindjárt „ettől az eszménytől *persze*“ ez a tudomány „*még* messze van“. A cikkekében az *esetleg* és *persze* szavaknak van legkomolyabb értelmük. Csinos dolgok vannak Kantról is, akit a cikk az újkori bölcsészet megalapítójává fiatalít. „ . . . kutatta, mik a hátárai a jelenségek mögött rejtőzködő (!) megismerhetetlen magánvalónak“ és hogy „kiindulópontja az *én* „világa, amelynek vannak *veleszületett* (a priori) formái (kategóriái), amikbe a külvilági benyomásokat *elraktározza*“. Mit szólunk például Tolsztoj ilyen jellemzéséhez? „Nyelve és egész műve (sic!) az egész orosz irodalombán legközelebb áll az orosz néphez. Nem csak külső megjelenésében, de lelkében is tökéletes képe T. az orosz parasztnak. Rendíthetetlenül áll a valóság talaján, az érzékeivel megfogható külső világkép gondolkodásának elválaszthatatlan kísérője; vallásossága ősi, földszagú politeista (!) — a társadalom egész felépítménye, a graeco-latin és az észak-európai protestáns kultúrfejlődés minden gyümölcse idegen és gyűlöletes szemében . . . stb.“ Ki vehetné hasznát *ilyen* tájékoztatónak? Nem jobb-e ennél, amikor Dickensről 6 regénycímen kívül csak annyit ír, hogy ő az angol társadalmi regény megalapítója?

Bizony, még jobban jártak azok, akiket a lexikon hallgatással kívánt elintézni. Az érdemes kihagyottak száma légió. Nincs időnk és terünk felsorolni őket, de még sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy pl. az *Eszterházy-családot* csak Móric révén ismeri a lexikon s Miklósról, a XVII. század nagy nádor járói riem ír egy sort sem. Noha a szerkesztők szemmeláthatólag iparkodnak modernségükkel és a nyugati kultúra tiszteletével, mégsem ismerik *Rickert, James, Russel, Natorp* nevét, sőt, ami már feltűnő, még Simmelről, Husserlről és H. Cohenről sem emlékeztek meg, noha a Világlexikon nem áll a numerus clausus elvi álláspontján. Indexre került a század egyik legnagyobb társadalom tudósa, *Max Weber* és történetírója, *Eduard Meyer* is. *Max Planckról* a jelenkor egyik legnagyobb fizikusáról *egy szót sem hallunk*. S ott, ahol a világhírű biológust, *Weismant* keressük, *Chajim Weizmant*, a cionista világszervezetnek intézőbizottsági elnökét találjuk. Böven van szó a „relativitás“ tanáról és a „zsidó volta miatt“ üldözött *Einsteinről*, akit arcképpel is megtiszteltek, de bizony nyomuk sincs előzőinek, *Lobacsevszkijnek, Riemannak, Lorentznek, Min-kovszkynak*. A statisztika tudománya is mostoha sorsban részesül. Nem szerepel még *Quetelet* sem, a magyar Fényes Elekről, aki egész statisztikai hivatalt pótolta egykor, valamint Kovács Alajosról még említés sem történik. Nem tudja a lexikon, hogy mi a *fenomenológia*, mi a *pragmatizmus*, mi az *intuíció*. Nem ismeri a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalt, nem tudja, mi a Whitley-ismus, mi a Taylor-rendszer s természetesen *Albert Thomásról* és *Sir Eric, Drummond-ról* sincs semmi mondanivalója. Nem groteszk sovinizmus-e, hogy amikor a legutolsó kis szociáldemokrata képviselőnk is életrajzzal sorakozik fel, *Herkner* professornak, *Snowdennek, Turutinak*, sőt *Leon Blumnak* neve sem fordul elő. Ezért a progressió nemzetközi tábora aligha lesz hálás. Hasztalan olvassuk a munkatársak között Vámbéry Rusztem nevét, ha a jogtudomány büszkeségeit mellőzni kívánta a lexikon. *Gaius Papinianus, Paulus, Upianus* ismeretlen nevek, a *Planum Tabulare, az Aprobata, Compilaták* ismeretlen munkák. Homályban maradnak a glossatorok, *Bodin, Thomasius, Feuerbach, Rossi*, ugyanígy mába keressük az újabb idők legjobbait, *Windscheidet, Bindinget, Gierkét*, vagy a legújabbak közül *Stammlert, Kelsent, Sauert*, akik pedig irányt és iskolát is jelentenek. Még ezek után is feltűnő, hogy *Savigny*-nek a jogtudomány kerekein messze túl nőtt s az egyetemes szellemtörténetben határkövet jelentő neve sem „találtatott melónak, hogy a „tudás egyetemében“ megörökíttessék.

Az elhallgatás igen jellemző dolog, de a terjedelem arányainak céltudatos kiszabása sem utolsó eszköz a lexikonnak bizonyos célzatosság szolgálataiba' állításánál. Ezt a tendenciát lehetetlen észre nem venni akkor, amidőn látjuk, hogy *Zrínyi*, a költő, az államférfi és a hadvezér 8 sort, *Jászi Oszkár* 29-et, *Bercsényi Miklós* 4 sort, *Halasi Fischer Ödön* 11-et, *Szende Pál* 12-01, *Kölcsey Ferenc* 8 sort, *Molnár Ferenc* 15-öt kapott. *Dafcsák* elvtárs megérdemelt 7 sort, de *Quesnay*, vagy a mi *Tessedik Sámuelünk, Egán Edénk, Kozma Ferencünk* egyetlen szóra sem volt érdemes. A lexikon nagy bőbeszédűséggel ismerteti a „breitét“, a „koszt ügyeletet“, de nem tudja a fiziókrata gazdasági iskola mivoltát s nem ismeri *Cannant, Comons* professort, sem pedig *Charles Gide*-et, a társadalmi fejlődés nagy kutatóját. Nem csodáljuk ezek után azt sem, hogy a tudomány nagy nevei közül a Lord Newtoné ép úgy kimaradt.

Részletesen foglalkoztunk e könyvvel, mert reá kellett mutatnunk arra, hogy ez a lexikon nem alkalmas a magyar közönség tájékoztatására. Sajnos, az újságírói szempontok szerint, tehát felszínesen és egyoldalúan összeütt munkán alig segíthetett az a néhány jóhiszemű és jószándékú szaktudós, aki gyanútlanul a munkatársak közé tévedt. Irányzatossága, már nem is leplezett nemzetietlen szelleme a közönség nagyobbik felének tudatos félrevezetésére irányul. De azok is bosszankodva fogják félretenni, akik a szerkesztők világnézi szektájához tartoznak, mert "botrányos hiányosságuk miatt, tudománytalan felszínessége miatt és durva tévedései miatt ezeknek sém tehet szolgálatot.

—y.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. — *Ferdinand Tönnies, Begriff und Gesetz des menschlichen Fortschrittes.*

Tönnies Ferdinánd, kiel egyetemi tanár a német szociológiának egyik legkiválóbb mestere. Az emberi haladásról szóló tanulmánya tulajdonképen az olasz szociológiai intézetnek kongresszusára készült. A haladás fogalmát Tönnies elsősorban történeti változásában vizsgálja. Eredetileg az volt az általános felfogás, hogy az ember boldogabb állapotból, az aranykorból esett vissza a gond és a nyomor állapotába s csak jóval később lett általánossá az a felfogás, hogy az ember ősalapota épen nem volt ideális. Az újabb felfogások az emberi haladás útjáról háromféle irányban alakultak ki. Az egyik a felülkerekedő tudományos gondolkodásban és a szabadság eszméjében látja a kritériumot. A másik a leszármazási elmélet, a biológiai fejlődés gondolatának alapján áll. A harmadik a technika vívmányaitól származtatja a haladást. Tönnies ezeket az irányokat egyesíteni kívánja és főképen Herbert *Spencer* hívének vallja magát. Ez az eklekticizmus jellemzi Tönnies további okfejtéseit is, mert amint ezután a kultúrák élettörténetét fejtegeti, határozottan *Spengler* hatását tünteti fel. A legújabb fejlődés jelei, hogy a haladás gyümölcseiben az emberiségnek egyre nagyobb része osztozik. A felfedezések a modern ember önértékében még megnőnek és az igazi kultúréletet csak korunkban hajlandók elismerni. De ebben a haladásban a visszafejlődés csirái is bennrejenek. A városokban zsúfolódással az elnéptelenedés veszélye jár együtt. A nagyvárosi civilizáció végzetes hatással van a lelki kultúrára. Az üzleti szellem és az osztályellentétek még a fejlettebb technika eszközeivel sem mérsékelhetők, sőt a nemzetközi összeütközések alkalmi is csak szaporodnak. Nyugateurópa kultúráját nem szabad túlbecsülni elődeinél és ennek is csak elmúlás lesz a végzete. Utána, Tönnies szerint, az emberiség kultúrájának kellene elkövetkeznie közös nyelvvel és más közös jelrendszerekkel. Nem szabad elfelejteni, hogy ezt a német professzor eredetileg olaszok, tehát idegen nációnál előttré magyarázta.

Deutsche Rundschau, 1925 január. — *Georg Wlassow, Bolschewismus und Geisteskultur.*

Wlassow az orosz forradalomban nem ott keresi az összeomlás okait, hogy a múlttal szakított, mert azt tartja, hogy az a múlt a bolsevizmus csődje ellenére is ugyanúgy halálra van ítélve. A bolsevizmus bukását csupán céljai primitívségének és eszközei hiányosságának tulajdoníthatja. A Teremtő állásfoglalást marxista álláspontjánál fogva eleve elvetette és mindent a fejlődés mechanikai lefolyásától várt. Amikor a hatalom ölükbe hullt, meglepetéssel kellett észrevenniök, hogy az építésre nézve sem programjuk, sem képességük nincs. Csak az osztályharcihoz értettek, de az uralomhoz nem. Minden alkotásban a múlt árnyait látták s ezért fejlődött ki csak a bolsevizmus negatív oldala, a pusztítás és terrorizmus. Szentimentalizmusnak nevezte *Trozkij*, ha valaki a múlt értékeit féltette, vagy sajnálta. A kultúrát az ember teremti s majd teremtenek ők még különbeket. Ezért nevetve fogadta, hogy orosz katonák kapcát készítettek rembrandti vásznakból.

A teremtésre való képtelenség a bolsevizmusnál a lelki értékek lebecsülésének folyamánya. Amint az egyes ember csak a tömegnek része, osztályának akarat és hatalom nélküli eszköze, akként az életnek is csak vegetatív fizikai oldalát érti és becsüli. Ezért áll érthetetlenül szemben a különböző osztályokkal és nem tudja magának megmagyarázni, hogy a proletár, az új rend dédelgetettje, miért nem akar most többet és jobban dolgozni. A parasztsággal szemben már első nap kénytelen volt feladni legfőbb elvét, a magántulajdon megszüntetését és akármennyire hirdette is ezt átmeneti állapotnak, nem; gondolhat arra, hogy ezen változtasson. A legnagyobb nehézséget azonban az intelligenciával szemben tapasztalta a bolsevizmus és a legnagyobb hibát is itt követte el. Igyekeztek ugyan utólag úgy beállítani a dolgot, hogy eljárásukat az intelligencia magatartása provokálta, de ezzel a balsikert nem meníthetik. Hiszen ők az intelligencia munkáját nem tekintették alkotó munkának és lenézték a „csupán“ gondolkodó, érző, költő, beszélő, tehát „irreális“ intelligenciát. A szellem az ő szemükben csak felépítménye a termelési rendnek, tehát másodlagos, mellékes, értéktelen és így a tulajdonképeni tényezőknek inkább csak akadályozóan áll az útjukban. A tőke milliomosaihoz hasonló ellenségeket láttak „a szellem milliomosaiban“. A kommunista társadalom a külső. fejlődési feltételek egyenlőségének megteremtésével a fejlődési képességek egyenlőségét is megteremti. Mivel pedig a tőke milliomosi elmenekülhettek a proletármegváltók dühe elől, ellenben a gyakran szegény „szellemi milliomosok“ kényre-kegyre kiszolgáltatottjai maradtak, érthető, hogy dühük erejét elsősorban nem is tőke, hanem a szellem „milliomosai“ érezték meg.

De amikor az új termelési rend nyomában az új szellemi képességek nem akartak felvirulni és ház mesterek, meg mosónék, akármilyen őseredeti proletárok lettek is légyen, nem tudták pótolni az orvosokat, meg tanárokat, végül is kénytelenek voltak jelszavukká tenni, hogy a régi kultúra értékeit s a polgári társadalom szakembereit szolgálatukba kell állítani. A hivalkodás az új embertípussal, amelynek megteremtését *Pucharin* egyik legutóbbi beszédében a bolsevizmus legnagyobb vívmányának állította oda, inkább csak jámbor óhajnak, semmint a valóságnak kifejezése. Az a jelszó, hogy a proletár lessé el a polgári szakemberek ismereteit, nem vezetett a szakembereket pótló pro-

letárok nevelésére, de arra jó volt, hogy, a proletárokból olyan kérdések iránt keltsen fel érdeklődést, amelyek az ember szellemi természetét leplezetlenül elárulták és a bolsevizmus tudományával sehogysem voltak összeegyeztethetők. A pártagitátorok egyre gyakrabban találkoztak olyan kívánságokkal, hogy az erkölcstről, családról, házasságról beszéljenek, vagyis olyan kérdésekről, amelyekre a bolsevizmus agitátorait eléggé ki nem képezte, mert egypár szólam utóvégre nem képzettség.

Az ember szellemi természete kényszerítette rá a bolsevizmust a valással való harcra és hiába akarták a vallási érzést szini- és mozgófénykép-előadásokkal transzformálni, törekvésük sikere teljesen elmaradt. A költészet is sok fejtörést okozott nekik, mert azt tapasztalták, hogy a proletárköltők is csak a csillagos égen ábrándoznak el, ahelyett, hogy a gépek kihasználása lelkesítene őket.

Az intelligencia sorsa ma is a legszomorúbb és ismételtelen kénytelenek voltak a bolsevizmus urai elpanaszolni, hogy a szellemi munkások a leginkább nyomorognak. A könyvtárak állapota vigasztalan, mert hiszen minden könyvet kiselejteznek, amely nem az ő felfogásaikat vallja. Így kerül indexre főképp a filozófiai irodalom Platótól Kantig és Schopenhauerig és a szépirodalom Tolsztoj és Dosztojevszkiig. A tudományos intézetekben nem az a minősítés, hogy ki mennyi képességet árul el, hanem a származás. A proletár előnyben részesül, mert megbízható s a tanulók létszámának rendszeresen követelt és végrehajtott revíziója minden alkalommal a polgári származású tanulóifjúság kirekesztésére irányul. Így válik érthetővé, hogy az intelligencia kivándorlásával és kipusztulásával hiányozni kezd teljesen az a generáció, amely a szellemi munka folytonosságát biztosítani tudná. Ezt tartja Wlassow a bolsevista uralom legszörnyűségesebb következményének. A szakembereknek az a kis köre, amelyik még dolgozik, szintén nem a minél nagyobb siker elérésére törekszik, hanem azon fárad, hogy minél több igazolása legyen megbízhatósága mellett, ez ellen pedig a legnagyobb gyanúok éppen a siker.

U. o. *E. von Massow, Die Irredenta des Balhans.*

Rövid, tömör, jó történeti áttekintést is nyújtó vázlat, különösen a Bulgáriától elszakított vagy a nemzetiségi elv alapján a bulgárok által igényelt területek (Dobrudzsa, Macedónia) irredenta mozgalmainak keletkezéséről és fejlődési tendenciájáról. Romániáról szólva, az erdélyi kérdésre is kitér: „Erdélyben ... egyelőre még önkényes hatalmi politikát folytatnak (a románok): igazán nem nagy hőstett a tizenkettedrétűvé összezsugorodott szegény Magyarországgal szemben. Ma az erdélyi kisebbségének bele kell nyugodniok sorsukba. De Romániának gondolnia kellene arra, hogy oly ellentétek magvát hinti el, amelyek fölött nem tud majd úrrá lenni akkor, amidőn a másik végén gyullad ki a háza“. A Besszarábia felől fenyegető bolsevista veszedelemre céloz Massow ezzel a képpel. Szovjet-Oroszország buzgón keveri a kártyát nemcsak Besszarábiábari, hanem a Balkánon is, azon a területen, ahol nemrégén még a cári udvar ágensei szövögették európai konfliktusok szálait. Az irredenta jó talaj az ilyen mesterkedésekre.

U. o. *Albrecht Haushofer, Südamerikanische Zukunftsfragen.*

Az Inkák kincseinek aranykodébe vész Délamerika múltja; jövője elsősorban a népesség problémájának megoldásától függ. E nagyrészt még kiaknázatlan természeti kincsekkel dúsan megáldott óriási területen, amely negyvenszer akkora, mint a mai Németország, mindössze 70 millió ember él. A természetadta gazdasági lehetőségek kihasználása, a jelenlegi gazdasági szívonál fölémelkedés a benszülött indián, negroid és a spanyol-portugál elemekkel nem lehetséges, Délamerika gazdasági szempontból rá van utalva a bevándorlásra. A múlt század végén odairányuló kivándorlás túlnyomóan mezőgazdasággal foglalkozó tömegekkel gyarapította Délamerika gyér lakosságát. Manapság az európai ipar adja le emberfölöslegét Délamerikának. A kivándorlók három csoportba-oszthatók: németek, spanyol-portugál-olaszok és aránylag legcsekélyebb számban keleteurópai szlávok. Mind a három csoport Európának úgy politikai, mint szociális szempontból leginkább forrongásban lévő területeiről való. Szocialista, fascista, szindikalista, bolsevista eszmékkel telített egyének keverednek ezáltal bele egy olyan társadalomba, amely még félig a patriarchális, félig pedig a korai kapitalista rendszerben él. Ne téveszsen meg bennünket az, (hogy Délamerika „demokratikus köztársaságokból” áll, amelyek alkotmányukat túlnyomóan Északamerikából vették át. A külső „jogi díszlet” és ezeknek az államoknak valóságos élete között mélyeséges űr tátong. A politikai akarat igazi hordozói még a délamerikai nagy államokban is, nem a nagy tömegek vagy ezeknek demokratikus érzésű vezető férfiai, hanem egy csekélyszámú, de annál jobban összetartó arisztokratikus réteg, amelynek hatalma főként azon alapszik, hogy a földbirtok túlnyomó nagy része az ő kezében van. Helyzetük legtalálébban a keleteurópai „kiskirályok”: a magyar vagy a lengyel mágnáséval hasonlítható össze. (?) Ők képviselik egyúttal a legkulturáltabb elemet, ami nem sokat mond, mert hiszen például Braziliában az analfabéták aránya kb. 70%. A kulturálatlan benszülött tömegeket teljesen előkészületlenül találják az európai bevándorlók által importált szociális eszmék: A lassú fejlődés helyébe ugrásszerű tünetek lépnek s a máról holnapra támadt, vagy legalább is tudatosá váló szociális ellentétek főként a természetellenes gyorsasággal és aránytalanul megnövekedett nagyobb városokban zendülésekben, forradalmakban robbannak ki. A bevándorlás tehát, amilyen nélkülözhetetlen és szükséges Délamerikára nézve gazdasági szempontból, ép olyan veszélyeket rejt magában politikai és szociális téren.

o. gy.

Logos, XIII. évf. (1924) 2. füzet. *O. Spann, Vorrang und Gestaltwandel in der Ausgliederungsordnung der Gesellschaft.* (Rang és alkat a társadalmi fejlődésben.)

A társadalom megértésének az a kulcsa, hogy mindig csak a maga osztatlan egységében fogható fel: a társadalom mindig *egész*, amelynek tagozódásai ismét egészek, mondhatnók részleges egészek. Az egyedi jelenség társadalomtudományi jelentősége mindig csak a nagy, vagy ehhez a viszonylag kisebb egészhez viszonyítva ismerhető meg (mint pl. az állam vagy a háztartás tagja); a társadalmi tudományok sajátlagos nézőszöge tehát nem a térbeli egymásmellettség, sem az időbeli egymáselőttiség, vagy utániség, hanem a fölé- és alárendeltség, más szóval a *rangviszony*.

Ennek a ranglétrának felső fokait a szellemi jelenségeknek, az alsóbbakat a cselekvésnek a tagozatai foglalják el: *szellem* és *cselekvés* adják a társadalomnak, mint egésznek az alaptagozatát, melyben a rangbéli elsőbbség nyilván a szellemet illeti. A szellemi s ennek közvetítésével az egész társadalmi élet alapjelensége a *hit* úgyszintén mint sejtelem (vallás), úgyszintén mint ismeretkritikailag bizonytalan tudás: a metafizikai filozófiai mindkettő a társadalomból, a társadalom felettihez vezető összefüggés közvetlen átélése. Csak a hit talaján épülhet a tudás, mint tárgyismeret. A hit tendenciája tudássá átalakulni, ez azonban a vallásnak a tudomány feletti primátusát nem érint! Mint a vallás a tudománynak, úgy az utóbbi viszont a művészetnek a rangbéli priusa; a tárgynak megismerése nyomán fakad az emberi lélek visszavágyódása az érzékfelettihez: a művészet a dolgok metafizikai-szemlélete. Tehát a művészet a tudományon alapul, de a tudomány tendenciája művészetté alakulni, melyben a vallásos elem új alakban tér vissza anélkül, hogy a tudomány a vallást, vagy a művészet a tudományt feleslegessé tenné, vagy hogy a tudomány a vallásnak, vagy a művészet a tudománynak válfajaképpen lenne felfogható. ...

Vallástudomány, művészet alkotják tehát a társadalom eredeti szellemi tagozatait, amelyekkel szemben minden más társas jelenség, származékos, rangbéli posterioritásban van. Ezek sorában első az erkölcsiség, amelynek fogalma tehát nem egyenrangú az eredeti szellemi tagozatokkal: az igaz, a szép és a jó hármasság felosztása helyébe a szent, az igaz és a szép-háromságát kell tenni. Az erkölcsiség tehát rangban az eredeti szellemi tényezők után jön: de még nem megvalósulása ezeknek, hanem egy közbeeső fokozatát a cselekvés előtt, amely még csak a cselekvés *irányát* határozza meg. Az utolsó lépcsőfok pedig, mely a szellemtől, mint végső elvtől a cselekvéshez elvezet; a kultúra, amelyik Spann rendszerében nem más, mint maga az erkölcsiség, ha nem mint a cselekvés elvont végső irányzékát, hanem mint a társaséletbe, átment állandó ható, termékenyítő, létrehozó erőt szemléljük.

A szellemi csak a *cselekvés* útján valósul meg: a szellemi tehát rangban megelőzi a cselekvést, de tendenciája a cselekvés útján-valóságá alakulhat. A cselekvés vagy *alkotó* cselekvés, a szelleminek közvetlen megvalósítása (a kultusz, a tudományos kutatás, a műalkotás) vagy szervező, vagy végül *gazdasági* cselekvés, amely minden célbeli önállóság nélkül csupán eszközöket szolgáltat a cselekvés másik két neme számára.

A szervező cselekvés (pl. az állam) magában foglalja az alkotó cselekvés áttekintését s ezért rangbéli prioritása van az alkotó cselekvés felett; viszont a gazdasági cselekvés merőben eszközjellegű: innen rangbéli posterioritása úgy az alkotó, mint a szervező cselekvés mögött. Genetikusan-lehet *idő-, béli* előzősége a gazdasági, mint a magasabbrendű cselekvési modalitások számára feltételeket teremtő cselekvésnek, de ez mit sem változtat rangbéli alárendeltségén; a marxizmus ennek az alapigazságnak otromba félreismerése.

Minden cselekvés állandóságának a feltétele a szervező cselekvés; szervezés pedig szükségképpen az egyneműek egyesítése, innen minden társadalom alapjellege a *rendiség*. A rendek hierarchiáját az állam tetőzi be, amely maga is rend s míg egyfelől a többi rendek mellett külön feladatokkal (külpolitika) bíró rend, másrészt egyszersmind az összes rendek felett álló legmagasabb rend (belpolitika). Az ilyképp adódó felsőségeknek téves kifejezése a szuvereni-

tás közkeletű tana, amely az államot a társadalom szerves kapcsolataiból ki-
ragadni igyekszik. Mindezekből folyik az állam rangbéli helyzete: az állam-
nak, amely a szellemi tagozatokkal szemben posterioritásban van, a többi cse-
lekvési módokkal s az azok céljaira szolgáló szervezetekkel: így az egyházzal
szemben prioritása van. A szerző neoskolasztikus felépítésű szociálfilozófiája
tehát egyházpolitikai jozefinizmust rejteget: aminek ellensúlyozására siet ki-
emelni, hogy a vallásnak a kiinduláshoz képest elsőbbsége van az állam feleit
épen úgy, mint az emberi élet minden más jelensége felett: minden állam titkos
teokrácia: de az egyház felett, amely a vallással szemben szintén rangbéli alá-
rendeltségben van, az államnak mégis primátusa van.

Viszont *jog* és *állam* semmiképp sem azonosíthatók a Kelsen-féle normatív
jurisprudencia szellemében: ha az állam a jog megvalósítása, úgy a jog a
vele (tágabb értelemben) egylényegű erkölccsel esik egy rangbéli síkba, tehát
a társadalomnak szellemi és nem cselekvésbeli tagozatai közé tartozik, miáltal
adva van rangbéli prioritása az állammal szemben. A jog tehát az államot rang-
ban megelőzi, de tendenciája állammá válni.

Mindez azonban csak a rang kérdését dönti el és semmit sem mond a
genetikus sorrend tekintetében. A társadalomtudomány problémája csupán az
előbbi; itt válik el a történetfilozófiától, melynek pedig az utóbbi, vagyis nem
a rangviszony, hanem az egymásutánosság a tárgya.

Ezek a társadalmi jelenségek tagozatai a maguk tisztaságában, amelyek
megvannak a társadalmi fejlődés minden fokozatán, ahogy az izom- vagy
idegrendszer is megvan az emlős állatok rendjének minden fokozatán, más-más
alakban. A fejlődési fokok skémája lenne retrospektíve: emberiség — kultur-
közösség (az u. n. Nyugat) — népi közösség (az u. n. germán-román népek)
nemzet — törzs — családi kör. Ezek mindegyikén elgondolhatók a fentebbi
társadalmi tagozatok más-más alkatban, de a fenti alapvetésből folyó rang-
viszonyokkal, amelyek minden fokozatra egyformán érvényesek. A fokozatok
azonban nem a priori vannak adva; azoknak felforgása mindig a posteriori
eldöntendő empirikus probléma; pl. az emberiségnek, mint társas kapcsolat-
nak, jelentőségét és felforgását teljesen tagadni nem lehet, de a nemzet erőtel-
jes nyilvánulásainak legnagyobb része az emberiségnek az összes népeket át-
ölelő laza kapcsolatánál hiányzik (így az államnak megfelelő tagozat az embe-
riségi fejlődési fokon nincsen meg). Ennélfogva az emberiségi életnyilvánulá-
soknak a nemzeti életnyilvánulásokkal szemben való magasabbrendűsége sem
vitatható a priori. Ennyiben és csak ennyiben van helye a társadalomtudo-
mányban indukciónak, mely egyébként általában barbárság a szellemi tudo-
mányok terén.

Ezeket a szemlélődéseket a naturalisztikus szociológia teljesen értékte-
lennek fogja ugyan mondani, de az utóbbinak napjai már meg vannak szám-
lálva s értéktelen adathalmazával együtt el fog tűnni a tudományosság szín-
teréről.

—r. —j.

A TÁRSULAT ÉLETE.

Alig indult meg Társulatunk működése, máris súlyos csapásról, a magyar szociológiai irodalom súlyos veszteségéről kell beszámolnunk. Március hó 8.-án váratlanul elhunyt *Buday László* műegyetemi tanár, a statisztikai vizsgálódásnak talán legnagyobb magyar mestere, aki mindenkor érezni tudta és nagy nyelvművészettel érzékeltette is a számok mögött lüktető életet s a társadalmi jelenségek rejtett összefüggéseit. Tudományos érdemeit külön cikkünk méltatja. Itt is utalnunk kell azonban arra, hogy elhunya Társulatunknak is érzékeny vesztesége. Nagy szeretettel buzgólkodott a Társulat megalakítását előkészítő munkálataiban s ha másirányú nagy elfoglaltsága miatt a Társulat vezetéséből neon is vehette ki részét, mint annak választmányi tagja, készséggel ajánlotta fel nagy tudása és fáradhatatlan munkásságából fakadó értékes szolgálatait.

Március havában megindult a Társulat előadássorozata. Helyiségül a székesfőváros szívességéből a városi nyilvános könyvtár Gróf Károlyi-utcai épületének előadótermét használtuk. Az első előadást *dr. Laky Dezső* egyetemi tanár, a Társulat választmányi tagja tartotta: *Az európai gümőkórhalandóság, különös tekintettel a hazai viszonyokra* címen. Nagy közönség hallgatta végig a szomorú számadatokat, amelyeket az előadás végén a jelenlévő orvos-tagok hozzászólása más oldalról is megvilágított. Március hó 27.-én *dr. Baross Gábor*, a Postatakarékpénztár vezérigazgatója tartott előadást *A magyar középosztály gazdasági elhelyezkedéséről*. A terem zsúfolásig megtelt s az előadónak a kérdést elméleti világitásba helyező előadása igen élénk és értékes vitára adott alkalmat.

Április havában *dr. Kovács Alajos* és *dr. Ereky István* választmányi tagok tartanak előadást a magyar parlament reformjával kapcsolatos problémákról.

Az április hó 17.-én tartott választmányi ülésről jövő számunkban tájékoztatjuk Társulatunk tagjait.

A Társulat alakuló közgyűlése *Concha Győző* egyetemi tanárt a Társulat *tiszteletbeli tagjává* választotta. A határozatot Hornyánszky Gyula elnök, Ruber József főjegyző és Ottlik László titkár tisztelgő látogatás során tudatta a kiváló tudóssal, aki pár nap múlva a következő levelet intézte a Társulat elnökéhez:

Budapest, 1925 111/19.

Méltóságos Elnök Úr!

A Társadalomtudományi Társulat határozata, amellyel tagjai közé föl-vett, amily megtisztelő, ép oly fölemelő rám nézve életem alkonyán, mert annak bizonyosága, hogy értelmiségünk mai, ereje virágjában levő nemzedéke életem munkáját megbecsülve egyesült erővel kél útra hasonló munka vég-zésére.

Mi lehet a munkásra fölemelőbb, mint ha véges létével nem szűnik meg: a cél, amelyért egész életén át dolgozott, ha ennek a célnak szerető híveket tudott a maga egyéni munkájával is szerezni, akik friss, új erőikkel az övénél jobban fokozzák ennek a célnak lelki érvényét s egyben tárgyiasuló valóságát.

Szívem mélyéből mondok köszönetet a Magyar Társadalomtudományi Társulatnak tudósító iratából kisugárzó kegyes érzelmeiért s az elnökségnek személyes megjelenéséért, hogy ez érzelmeket élő szóval tolmácsolja.

Egynek tudom magamat a Társulattal, további jóindulatába ajánlom magamat és maradok méltóságos Elnök Úr igen tisztelő híve.

Concha Győző.

AZ ELVÁLÁSOK MAGYARORSZÁGON A HÁBORÚ ELŐTT ÉS A HÁBORÚ UTÁN.

A munkálatok közül, melyeket a modern statisztika legkiműveltebb része, a demográfia magáénak mond, mindenkor a legmegbecsültebbek egyike volt a házasságkötések nyilvántartása. Mikor a XVIII. század derekán Svédországban a statisztika hivatalos rendszere épületének alapjait lerakták, azonnal a házasságok megfigyelését is célul tűzték ki. A francia statisztika, mely Napóleon óta áll, szintén már eleve gondolt arra, hogy a kormányzatnak ismernie kell az ifjú nemzedék házasságkötési hajlandóságának mértékét. Magyarországon pedig még jóval azelőtt, mintsem a központi magyar statisztikai hivatal 1867-ben megalakult, az 50-es évek óta figyelemmel kísérhetjük a házasságkötési mozgalmat.

A születések, a halálesetek és a házasságkötések számának megállapítása volt az a három irány, melyek a tömegészlelésen nyugvó statisztika első céljai. Joggal. A születések és a halálesetek számának különbözete, a fölösleg vagy hiány jelzi a népesség fejlődését vagy visszafejlődését. S ha az újabb idők népesedési politikája túl is tette már magát a merkantilista szempontokon, melyek szerint mindennél előbbrevaló a népesség számbeli gyarapodása, — mert hiszen a népesség számának fellendülése (amit már az antik görög korban jól tudtak) nagy veszedelmeket is rejthet magában, ha csak a gazdasági erőforrások bőséges kisarjadásának nem kísérője, — mégis kínos gonddal szokta az állam jövőjéért aggódó lelkiismeret kutatni a közös határok közé foglalt népesség szaporodását.

A társadalmi élet mai fokán *viszont* a kultúrállamokban a házasságok s az egyre meg egyre történő új házasságkötések a legbiztosabb záloga annak, hogy a népesség fejlődésében nem lesz zökkenő. A házasságkötésekben a népesség több-kevesebb bizalmának látjuk jelét megnyilvánulni a jövő iránt. A szaporodó házasságok rendszerint viruló gazdasági életnek jelenségei, amikor a népesség szélesebb rétegeinek vált anyagi *helyzete* jobbá s *tette* lehetővé a családalapítást. A ritkuló házasságkötések: gazdasági bajok következményei. A házasságkötések gyümölcseitől vár az ország egykoron új munkáskezeket a termelés, katonákat a hadsereg s új adózó alanyokat az államháztartás számára. A házasságkötések mintegy garanciát nyújtanak arra, hogy az ország nem fog szükölködni a legértékesebb jószág, az ember nélkül. S ha mindezekhez még hozzáfűzzük azt, hogy a házasságok a nép erkölceinek nemesítése körül is jó szolgálatot tesznek, nem fér hozzá kétség, hogy a *házassági statisztika*

tika a demográfia kereteiből kiemelkedve, további elgondolásában a morálstatisztikának is bizonyos tekintetben függvénye,

De ha a házassági statisztika adatkincsét a morálstatisztika birtokállományához tartozónak tekinthetjük, mennyivel inkább: az elválások statisztikáját, amely a házassági köteléknek erőszakos, társadalmi úton való felbomlásáról számol be. Azokról az esetekről tehát, amikor a házasfelek nem tudva bevárni a halál ítéletmondását, lépnek ki abból a kötelékből, melybe valaha reményekkel teli léptek be. A morálstatisztikának joga van azt tudni, hogy a házassági perek végső akkordjaképen évről-évre hány esetben bomlottak fel a házasságok és miért. S mivel mindannak, amit a megkötött házasságok gazdasági, szociális és erkölcsi háttéréként vetettünk oda, az ellenkezője áll az elválásokra, kötelessége azt is kutatni, hogy az elválások a házasságok történetében milyen szerepet játszanak. Vájjon a mai generációk gyermeke sűrűbben kényszerül-e arra, hogy erre a lépésre határozza el magát? Mely társadalmi osztályok azok, amelyek aránylag kevésbé tudták a házasságokban megtalálni egyensúlyukat? Ki lehet-e fürkészni azokat a rugókat, amelyek a házasság felbomlására vezetitek?

A morálstatisztikának ezekre a célokra irányuló munkája — mint a statisztika munkája általában — nem tövisektől mentes. Kérdéses mindenekelőtt, hogy ha a házasságok felbomlásának *igazi* gyakoriságát akarnók megmérni, elegendő volna-e csupán a -házassági perek adataihoz ragaszkodnunk, amelyek csak az *alakilag* megszűnt házasságok számát jegyzik fel. A házasság anyagiilag is megszűnhetnek; a házasság valójában már régen felbomolhatik, anélkül, hogy a felek szükségesnek vagy megengedhetőnek tartanák, hogy ezt a tényt bírói ítélettel is szankcionálják. Másfelől az elválásoknak a házassági perek nyugvó statisztikája az okok kutatásában az ítéletek szavához kénytelen ragaszkodni s tehetsége nem ér fel odáig, hogy a valódi, mélyreható motívumokat egészükben feltárja.

A morálstatisztikának ezeken a hiányokon valóban nincs is módja segíteni. Az emberi természetben rejlő okoknál fogva legtöbbször az egymástól elváló felek sem sietnek azzal, hogy közkézre adják családi életüknek belső titkait és szívesen húzódnak meg azokban az árkokban, melyeket a házassági törvény szakaszai nyújtanak a házasságok felbontását előidéző általános okok felsorolásában.

Magyarországon a válások statisztikáját a múlt század 70-es éveinek közepétől tudjuk figyelemmel kísérni. A 80-as évek közepéig a válások évenkénti átlaga nálunk 1015 eset volt; a következő évtizedben ez a szám 1182-re emelkedett, hogy a millenium évét követő 10 év folyamán 2193-mas átlagnak adjon helyet. Tagadhatatlan, hogy ezek a számok is már bizonyos növekedését jelzik az elválásoknak. De ebből téves volna messzebbmenő következtetést levonnunk. Egyfelől azért, mert az átlagok még utóbb sem voltak túlmagasak s másfelől ugyanezen időben Poroszországban, Bajorországban, Belgiumban, Franciaországban és még Angliában is az elválások száma rendszeresen emelkedett.¹⁾ A válások számának ez az emelkedése részben egyszerű következménye a népesség szaporodásának s annak, hogy a növekvő népességben a házások

¹⁾ L. erre vonatkozólag: *Annuaire international de statistique*. L. a Haye 1917, 11. 30-31. l.

is (akik tehát elválhatnak) rendszerint többen vannak, mint az előbb kisebb népességben voltak.²⁾ Epén ezért az abszolút számokat a lehetőséghez képest viszonyítanunk kell az egyes államokban fennállott házasságok számához, vagy legalább az évenként történő új házasságkötések számához, hogy meg tudjuk ítélni, vajjon a) az elválások az érvényben levő házasságoknak mekkora részét bontották fel, ill. b) az új házasságokkal szemben mekkora hányad volt az, amely az előbbieknél a fajfentartás szempontjából való erejét már *eleve* csökkentette.³⁾

Viszont azonban egy és más érdekes tanulságot az abszolút számok magukban is feltárnak. Így mindenekelőtt azt, hogy Magyarországon a válások száma 1896 után évről-évre rohamosan emelkedve: 1905-ben már 3581-re szökkent fel. Magyarország népének gazdaságtársadalmi helyzetében s erkölcsi felfogásában mégis olyan változások léphettek fel, melyek alaposan megingatták azt a meggyőződést, mintha a házasságkötések az egész életre való közösséget jelentenének.

Magyarországon 1895-ig bezárólag a megelőző két évtized folyamán 100.000 érvényben levő házasságra mintegy 32.5 elválás esett. A következő 10 év folyamán ez az arányszám 57-re ugrott fel, csaknem kétszeresére tehát, ami amellettszól, hogy mind gyakrabban fordultak elő olyan esetek, amikor hibák fordultak elő a házastársnak megválasztásában, vagy pedig azoknak a lehetőségeknek megítélésében, melyekre a házasság adott esetekben felépül.

Az imént idézett arányszámnál még mindig bőségesen találunk nagyobbakat Európának bármelyik részében. Svájcban pl. ugyanazon idő alatt 203-at, Franciaországban 102-t, a Németbirodalomban 95-öt, Romániában 109-et, Poroszországban 96-ot, Dániában szintén annyit, Belgiumban és Hollandiában 63-at, Szerbiában 65-öt, amelyek mindmégannyi bizonyosság arra, hogy Magyarország ebben a tekintetben nem állott legrosszabbul. Ha viszont az a családi béke, mely Ausztria, Anglia, Irland, Skócia, Finnország adataiból ki is tűnik, a statisztika szerint már régóta kiveszett a magyar házasságokból. Angliában pl. 100.000 házaspárra 1896-tól 1905-ig mindössze 9 elválás esett, Írországban pedig 1 millió házasságra esett volna (holott a házasságok száma a 600.000-et sem érte el) évenként 2 elválás, ami a valószínűség szempontjából körülbelül azt jelenti, hogy Irlandban senki sem vált el hitvesétől.⁴⁾

Az a kedvező helyzet azonban, amely statisztikánknak 1905-ig nyúló közléseiből kitűnik, egy csapásra megváltozott a következő 10 évben, amikor az elválások évi átlaga Magyarországon nagy iramodással 6403-ra emelkedett s amikor az érvényben levő házasságok 100.000 egységére is immár 152 elválás esett.⁵⁾ Az átlag, valamint az arányszám is nyilván még jóval magasabb is lett volna, ha a most tárgyalt 10 évnek kettője nem esett volna a háború idejébe, amikor, mint majd látni fogjuk, az ágyúdörgés mellett nagyon sokan lemond-

²⁾ Nyilvánvaló módon azonban nálunk a házassági törvénynek is volt része a válások emelkedésében

³⁾ Az utóbbi módszer talán kissé szokatlan. De mindenestre (különösen akkor, mikor a családi állapotra vonatkozó népszámlálási adatok nem állanak rendelkezésre) kiválóan alkalmas annak a romboló hatásnak megítélésére, melyet a házasságkötési mozgalommal szemben az elválások az egyes időszakokban (években is) jelentenek.

⁴⁾ L. az imént forrásmunkát.

⁵⁾ L. u. o.

tak a házaspárok közül arról, hogy egymással a bíróság előtt perlekedjenek: s amikor a háború pusztításai során a férfiak közül bizonyára sokan estek el olyanok a harctéren, akikben a válás gondolata már előbb megfogant.

Az elválások számának ez a megduzzadása szinte máról holnapra történt meg. 1906-ban a válások száma még mindössze 3849 volt s a következő évben: már 7103, hogy azután ez a szám soha később a háború kitöréséig le ne csökkenjék 6000-nél alacsonyabbra.⁶⁾ Annak idején a nagy emelkedésnek okát többféleképpen pertraktálták s leginkább az a felfogás jutott felszínre, hogy a magyar törvényhozás a részes abban, hogy egyszerre oly sok volt házaspár kezdte külön keresni a maga boldogulását.⁷⁾

Állítólag a m. kir. kúria tehermentesítést célzó 1907-ik évi XVII. t.-c. lett volna az értelmi szerzője annak, hogy a válások hirtelen annyira sűrűbbek lettek nálunk, mint előbb. A -törvény ugyanis eltörölte a perrendtartásnak azt a rendelkezését, hogy a házassági pereket minden esetben hivatalból fel kell terjeszteni felülvizsgálat végett a felsőbbfokú bírósághoz s felelősségnek csak akkor volt helye, ha azt a felek, vagy a királyi ügyész óhajtotta, nyilvánvaló, hogy ez az intézkedés az eljárást rendkívüli mértékben meggyorsítja, mert akik elválásuk kimondása végett bírói útra lépnek, a legtöbbször maguk is siettetni akarják a válást s nem igyekeznek azt felelősséggel gátolni. *Ahhoz tehát kétség sem fér, hogy a válások 1907-ik évi nagy számának oka az említett reform volt, melynek közvetlen hatása abban nyilvánult meg, hogy nagyon sok, esztendőnk sora óta felhalmozódott válóper első- vagy másodfokú ítélete azonnal, jogerőre emelkedett.*

Ámde abban, hogy a válások száma később is igen magas maradt, — 1912-ben pl. 8187 volt s a következő évben is valamivel kevesebb csupán —, az új szabályozásnak hatása már más irányban bontakozott ki. Abból, hogy az évenként folyamatba tett válóperek száma most már 4-szer, vagy csaknem 5-ször is meghaladta a század legelején megindított pereknek a számát, íziben kitűnik az, hogy a válásoknak könnyebbé tétele friss mozgalmat teremtett a házasságok történetében. A válóperek meggyorsulván s ezzel kapcsolatban kevesebb költséget is emésztvén meg, lehetővé vált oly házaspárok házassági kötelekének megszüntetése, akikben a hajlam, a szándék talán már előbb is megvolt erre, akik már korábban is talán már tényleg külön éltek, de korlátozott anyagi erejük nem engedte meg a drága pereskedést.

Ha tehát a mélyebben járó rugókat tekintjük, melyek a házaspárokat 1907 óta sokkal gyakrabban készítették arra, hogy a házassági köteleket felbontsák, nem kételkedhetünk abban, *hogy a házassági perek eljárási reformja tulajdonképpen csak azokat az erőket szabadította fel, amelyek korábban kénytelen-kelletlen szunnyadtak s ha az erkölcs és a vallás szempontjából s különösen a katolikus vallás szempontjából talán mélységesen fájdalmas tünet is volt a válási hajlandóságnak gyors elharapódzása, — magasabb emberi szempontból megnyugvással kellett fogadni azt a lehetőséget, mely megengedi a feleknek azt, hogy kimeneküljenek a szerencsétlenné vált házassági kötelekből.* Azok a számok tehát, melyek az elválásoknak számát a háborút megelőző években szakadatlanul magasnak mutatták s amelyek szerint hova-tovább évenként min-

⁶⁾ L. a Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő köteteit

⁷⁾ L. u. o.

den 1000 új házasságra 40, sőt 50 elválás is esett, ha bizonyos tekintetben szomorúak is, mert arra vallanak, hogy a magyar nép házasságainak jelentékeny részében vagy a szükséges komolyság hiánya, vagy a gazdaságtársadalmi körülmények alakulása folytán, nincsen az a természetes alap, mely nélkül a legboldogabbnak indult házaseset is meginog, — másfelől a kényszerű fejlődés eredményei.

Ne higyük azonban, hogy a világháborút megelőző években csupán Magyarországon fordult elő a (házasságok felbomlása annyira sűrűn a múlthoz képest. Meglehetősen európai törvényszerűség jellegével bír az a tanulság, amely szerint 1906 után a válásoknak az érvényben levő házasságok számával való hasonlítása egyre nagyobb eredményeket ad. A Németbirodalomban a fentebb említett 95-ös arányszám 133-ra ugrott fel; 100.000 házasságra évente már ennyi elválás esett. Poroszországban az arányszámok csaknem ugyanígy változtak. Dániában az arányszám 96-ról 153-ra szökkent fel, Norvégiában 41-ről 61-re, Hollandiában 63-ról 91-re, Finnországban 27-ről 44-re, Svédországban 47-ről 68-ra, Svájcban 203-ról 242-re s még az annyira kedvező helyzetben álló Ausztriában is 4-ről 8-ra, Angliában 9-ről 10-re, Skóciában 25-ről 31-re. Mindmennyi bizonyosság arról, hogy talán a világháborút megelőző évek valamennyiünk által jól érzett feszültsége részes abban, hogy Európaszerte mind általánosabb és kevesebb megütődést keltő szokássá lett az elválás.⁸⁾

De bármily okoskodás mellett is mély benyomást kell, hogy keltsen bennünk az a tény, hogy a múlt évtized elején, Svájcot és Szászországot nem számítva, egyetlen más európai állam sem volt, melynek területén a válások olyan gyakoriak lettek volna, mint épen nálunk. Ha ezzel szemben valaki azt hozná fel, hogy a mi népünkben túlon túl gyakoriak voltak a fiatal korban, nem kellően kiegyensúlyozott lélekkel, történő házasságok s ez okozza sok házasságnak idő előtti csödjét: ezzel szemben talán elegendő rámutatni arra, hogy a Balkánországok egyik-másikában a házasságok még fiatalabb korban kötődnek, mint nálunk s ennek ellenére ott a válások ritkábbak. Nagyon valószínű azonban, hogy a nyugati értelemben Magyarországon valóban elég sűrűn előforduló fiatalkorú házasságoknak mégis része van abban, hogy a válás nálunk olyan járványos betegséggé vált. Magyarország népe s különösen földművelő népe, már eléggé régen kiemelkedett azok közül a patriarchális viszonyok közül, melyek ? . Balkán-népek társadalmát jellemzik, igényei messze felülmúlják azokét s így sokkalta könnyebben fordulhatnak elő a fiatalabb korban kötött házasságokban azok a viszályok, amelyek előbb-utóbb a házassági kötelék felbontására vezetnek.

Aki a háborús évek válási számait kutatja, első pillanatban azt hihetné, hogy úgy Magyarországon, valamint a legtöbb hadviselő államban is egyszerre bedugultak volna azok a források, melyekből előbb a házaselekek válási számdéka oly dúsan táplálkozott. Magyarországon pl. 1915-ben 2625, 1916-ban 2323, 1917-ben 2739 esetben bontották fel bíróságaink a házassági köteléket,⁹⁾ olyan csekély számban tehát, melyhez hasonlókat csupán 1900 körül (az előbb vázolt reform életbeléptét megelőzőleg) észlelhattünk. Hiába volt most meg már a perrendi lehetőség arra, hogy a házaselek egyszerűbben tudjanak szabadulni a

⁸⁾ L. az 1. forrásmunkát.

⁹⁾ Évkönyvi adatok.

házassági köteléktől; a hadbavonult lakosságnak kevesebb ideje volt arra, hogy a családi perpatvaroknak radikális befejezéséről gondoskodjék. Sokakat bizonyára egymagában a (háború nyomasztó gondolata tartott vissza (ha talán egyébként gondoltak is rá) e fajta lépéstől. Másoknál pedig végzetes módon maga a harctéri halál tehetett pontot a családi életben megbomlott egyetértés után.

A háborús idők elválásait ezidőszerint egyáltalán, — Magyarországon pedig sohasem — tudjuk (a terület megváltozása miatt) viszonyítani a házas nép számához, habár nyilvánvaló, hogy az özvegyek számának váratlanul durva módon való megszorodása révén a válásoknak a házasemberek számához való viszonyítása nem adna a múlthoz képest olyan csekély eredményt, mintha az elválásoknak évenként csupán abszolút számait rakosgatjuk egymás mellé.

Ha azonban kiegészítjük azt a módszert használnjuk, hogy a háborús évek házasságkötéseinek számához arányítjuk az elválások számát, azt látjuk, hogy az új házasságokkal szemben az elválások még a háború közepette sem szorultak háttérbe annyira, amint talán gondolhattuk volna az abszolút számok nyomán. A világháborúnak tudvalevőleg egyik legdöntőbb hatása a népmozgalomra az volt, hogy új házasságok száma is a normális évek számaihoz képest rendkívüli mértékben csökkent. 1915-ben már csupán a békeidők tömegének alig egyharmadrésznyi férfi és nő járult Magyarországon oltár elé s később sem sokkal több. Ezzel szemben azonban az 1000 házasságkötésre számított elválasási arányszám az 1914. évi 50.7-el szemben csak lassan szállt le 43.1, 36.9, majd 36.1%-ra s az arányszám nagyjában körülbelül akkora maradt, mint az 1907-ik év körül. Ha tehát fentebb azt mondtuk, hogy az elválások száma a világháború folyamán Magyarországon megcsappant, némileg korrigálnunk kell ezt az álláspontunkat, mivel az új házasságokhoz képest a válások aránya még mindig eléggé jelentékeny maradt.

A háborút követő évek válási mozgalma, melyre később térünk rá, világosan megmutatta, hogy az elválások számában fentebb-jeleztük csökkenés valóban csak átmeneti jellegű volt s kizárólag a háborúval indokolható. A csökkenést, habár jóval kisebb mértékben, a Németbirodalomban is észrevettük, ahol az elválások száma a háború folyamán a háborút megelőző évekének körülbelül kétharmadrészeire esett. Noha nem mindegyik államban, mert Württembergben pl. az elválások abszolút száma megnőtt a háború folyamán, Bajorországban is elérte már 1918-ra a korábbi nivót s csak Porosz- és Szászország számainak alakulása idézte elő azt az eredményt, melyet az egész birodalom számaiban látunk. Franciaországban, melynek népe, a katonai kötelezettséget és a vérvesztéséget tekintve, minden más ország fiainál inkább kivette a háborúból, az elválások száma átmenetileg természetesen nagyon jelentékenyen alábbszállott. A háborút megelőző évek 12—14.000 válási esete helyett 1915-ben mindössze 1638 fordult elő itt s 1918-ban is csak 7851.¹⁰⁾

Angliában azonban a háborúnak ez a csökkentő hatása az elválások körül csupán 1915-ben nyilvánult meg, a későbbi években a válások abszolút száma 2000 felé közeledett, a háború utolsó évében pedig a 2000-et is túlhaladta, olyan magasságot érve el, aminőt soha korábban, úgy, hogy a válások, mint komolyabb probléma Angliában először a háború időszaka alatt jelentkez-

¹⁰⁾ L. Stat. du mouvement de la population. Nouvelle série. Tome III. Années 1914—1915.-Paris, 1922. XLI. 1.

tek, mutatva azt, hogy a nagy világegés megpróbáltatásai még a tiszta családi életéről híres e nép viszonyaiban is milyen eltolódásokat okoztak. A semleges államok közül Svájcban és Hollandiában a háborús években változást nem igen észlelhetünk, hacsak annyiban nem, hogy lassú biztonsággal ezekben ez államokban is egyre emelkedni látszott a válások száma. Ennek a két államnak a példája, valamint Angliáé, világosan arra mutat, hogy amint már a háborút megelőző években is látszott, *az elválások hova-tovább olyan jelenséggé lettek Európa népeinek társadalmi életében, mely alaposan csökkenti azokat a reményeket, melyeket a népesedési politika az új házasságkötésekhez szokott, fűzni.* Ha ezeket a megfontolásokat jogunkban áll már a háborús évek elválásainak statisztikájához hozzáfűzni, fokozott mértékben kell ezt megtennünk akkor, ha a háború utáni esztendőök válásai felett tartunk szemlét. Rendelkezésünkre állnak Magyarországon az 1921—23. évek adatai, melyek szerint e három évben a válások összes száma 6182, 7297 és 6723 volt. Ezek a számok azonban a területében és népességében megcsonkított Magyarországra vonatkoznak, arra a Magyarországra, mely népességének háromötöd részét elveszítette s melynek megmaradt népességében is nagyon megritkult a házasságok rendje.

A módszerből folyó aggályokat kiküszöbölendő, az 1921/22. évi válások számát is Viszonyítottuk a házasságok számához s ha eredményül azt nyertük, hogy Magyarországon immár 415 elválás jutott 100.000 házasságra, láthatjuk, hogy a háború utáni idők nagy felfordulásában háromszor többen bontják fel házasságukat, mint a háborút megelőző években.¹¹⁾ A háborúnak és a háborút követő idők nyomorúságos viszonyainak bizonyára nagy részük van abban, hogy a helyzet ily rosszul fordult nálunk. Az erkölcsi érzék megfakulása, párosulva s gyakran előidézve is az anyagi helyzetnek mostohasága által, maga a létnek szörnyű bizonytalansága egyaránt okai annak a rendkívül sötét képnek, mely elénk most tárult. S mivel nagy kérdés, hogy e részben várhatunk-e a közel jövőben gyors javulást, mikor a munkanélküliség réme Európa győztes államait is megüli s mikor a drágaság problémája minden népet fojtogatja, szinte le kell mondanunk arról, hogy azokat az időket, mikor a házasságok felbontása csak ritka kivétel volt, egyhamar vissza tudjuk varázsolni. A válás járványos betegség s. ha 25 év sem kellett hozzá, hogy a válások arányszáma nálunk 12-szeresére emelkedjen, kérdés, további 25 év alatt remélhetjük-e, hogy a betegség láza nagyot essék.

Hiba volna részünkről azt állítani, hogy ez a járvány csak a magyar népet lepte meg a háborút követő esztendőökben vehemens erővel. A Német-birodalomban, ahol a háborút megelőző években a válások száma 18.000 felé közelgett, 1920-ban ez a szám már 36.542-re, következő évben pedig 39.216-ra emelkedett, holott a háborús évek mérsékelt esése erre egyáltalán nem adott volna okot. Poroszországban a békeidőkhöz képest több, mint kétszer, Bajorországban és Württembergben pedig háromszor akkora volt a válások száma a háború után. S hogy a válások örülete mennyire nem kímélte meg azokat az államokat sem, melyek régebben híresek voltak arról, hogy a válás náluk ritka jelenség, arra legjobb bizonyosság Anglia és Wales, ahol a békeidők 1000 egységnyi válásával szemben a háború után azok száma a 6000-et is meghaladta.¹²⁾

¹¹⁾Ez az arányszám akkora, melynek mását a válásairól híres Unióban sem látjuk.

¹²⁾Az adatok az egyes államok évkönyveiből valók.

Leginkább a magyar statisztika anyagából, érdekes számokat idézhetünk arra vonatkozólag, hogy az elválások motívumai s a felek gazdaságtársadalmi viszonyai milyenek.

Általános szabálynak látszik az, hogy a felbontott házasságok nagyobb felében a férj adta be a *keresetet*. Az arányszám a háborút megelőző években (az 1910/11. évek átlagában) a 60%-hoz járt közel (57.8%) s azóta sem igen változott (1921/22: 58.7%). Alig szorul bővebb indokolásra, hogy a nő bizonytalanabb jövője folytán, melyet az esetleges tartásdíj alig tesz szilárdabbá, továbbá a nyilvános botrány elkerülése végett, gyakran pedig a gyermekei miatt, — inkább tartózkodik a döntő lépéstől, mely a végleges szakításra vezet. Az azonban, hogy az arányszám a háborút követő nehéz években is körülbelül változatlan maradt, mégis figyelemreméltó tény. Hiszen az látszik belőle, hogy ellenére minden megfontolásnak, viszonylag most is annyi nő volt kénytelen a válás fegyveréhez nyúlni, mint előbb, ami fokozott mértékben tolja előtérbe annak a válságnak eredét, mely a házasságok felbomlása mögött rejtőzködik.

A felbontott házasságok *tartamának* tanulmányozása arra az érdekes tényre hívja fel a figyelmet, hogy bár egy évnél rövidebb idő múltán aránylag kevés házaspár tesz lépéseket a válás iránt (1910/11: az esetek 6.1 %-a, 1921/22: az esetek 5.8%-a), viszont a szintén rövid tartamú (2—5 éves) házasságok már nagy aránnyal (1910/11: 36.2%, 1921/22: 34.8%) szerepelnek a válóperek statisztikájában; a hosszabb házassági idő után beadott keresetek aránya azonban fokozatosan csökkenik. A 20 évi házasság után beadott válóperek aránya 1910/11-ben 5-3%; a legutóbbi években pedig csak 4.2% volt. A válások illetén alakulása egyrészt következménye annak, hogy az összes fennálló, tehát felbontható házasságok között is több van olyan, mely rövidebb idő óta áll fenn, másrészt pedig a hosszabb együttélés alatt inkább kifejlődik a házastársak között az a rokonérzés, megszokás és kölcsönös megbecsülés, mely vonzóvá teszi a családi életet. Az egészen rövid tartamú házasságok gyakori felbomlása talán az u. n. szerelmi házasságokból való sűrű kiábrándulással is magyarázható.

Módunkban van a felbontott házasságok időtartamára vonatkozóan adatokat Franciaországról is idézni.¹³⁾ A francia adatoknak meglepő érdekessége (noha a pontos összehasonlítást némileg akadályozza az, hogy a házasságok tartamának csoportosítása némileg más, mint nálunk), hogy a háborút megelőző években is, azután pedig még inkább, a rövid tartamú házasságok felbomlása jóval ritkább volt, mint Magyarországon. A felbontott házasságok közül Franciaországban 1913-ban 1.39, 1919-ben pedig 0.76 volt 2 évvel rövidebb tartamú: 13.99, ill. 6.72% volt 2—4 évig érvényben; 32.54, ill. 33.62% 5—9 évig; 10 évvel hamarabb véget ért tehát 47.92, ill. 40.50%, míg Magyarországon több, mint kétharmadrész. Másfelől 20 évnél hosszabb együttélés után mondták ki a válást Franciaországban a válóperek 14.04, ill. 14.69 %-ában,¹⁴⁾ ami arra vall, hogy itt egy emberöltőn át tartó együttélés után is sűrűbben fordultak elő olyan okok, melyek válásra vezettek. Nehéz eldönteni, mit tartsunk kisebb bajnak: azt-e, ha fiatal házaspár mondának egymásnak búcsút, vagy ha öregkorban mennek szét egymástól a sokáig együtt élt házastársak. Valószínű, hogy döntőbb okok ott játszanak közre, amikor több évtizedes együttélés után járulnak bíró elé a

¹³⁾ L. az i. francia népmozgalmi statisztika L. lapját.

¹⁴⁾ L. a Magyar Statisztikai Közlemények Új sor. 50 köt.

felek. De másfelől mikor látjuk azt, hogy nálunk a házasságok nagyobb fele alig néhány év után bomlik fel, újból ujjmutatást vélünk felfedezni arra, hogy Magyarországon a válások valódi oka sokszor az elhamarkodott, nem eléggé megfontolt házasságkötés.

Köztudomású, hogy a magyar házasságok nem olyan termékenyek, mintsem lehetnének. E kérdés tárgyalása természetesen nem tartozhatik ide, de szomorú tény az, hogy a halál után felbomlott házasságok minden hatodikából *gyermek* egyáltalán nem születik. Igaz, hogy a gyermekek hiánya megkönnyíti a felekben a válásra irányuló elhatározást, de mégis figyelemreméltó arra hivatkozunk, hogy Magyarországon a felbomlott házasságoknak egyre-másra körülbelül 56%-át nem kísérte gyermekáldás. Az arányszám annyira frappáns, hogy hiba volna megokolására csupán azt felhozunk, hogy gyermek nélkül a válás könnyebb. Nagyon valószínű, hogy sok esetben a házasság magtalanúsága, a gyermekkel a családi életbe költöző derű hiánya serkenti a feleket a válásra.

Egyébként a házassági perek magyar statisztikájából pontosan kitűnik, hogy a népesebb gyermeklétszám mennyire fékezője a válási hajlandóságnak. Azok közül az esetek közül, ahol a válások kimondásakor élt még vagy éltek még a házasságokból származott gyermekek: állandóan mintegy 60 s legutóbb is 63.4% volt olyan, ahol csak egy gyermek volt életben s további 22—23 (legutóbb 21.9) % olyan, ahol két gyermektől kellett gondoskodni.¹⁵⁾ Kettőnél több gyermekű házaspárok válása már ritka kivétel számba ment. A magyar népesedési politikával foglalkozó irodalom állandóan panaszkodik azért, hogy a házasságaink nem eléggé termékenyek. A szaporátlan házasságok — íme — a válások számának alakulására is mintegy biztatólag hatnak.

Adatainknak ez a tanulsága nem magyar specialitás. A francia statisztika szerint a felbontott házasságoknak (1911—3-ig) 46.6, 1919-ben pedig 51.2%-ában nem volt életben gyermek a válás kimondásakor. Ez az arányszám kisebb, mint nálunk, de tudvalevőleg Franciaországban a gyermekszületések még annyira sem érdeklik a népet, mint a mienket. A válások többi esetét egybefogván, ezeknek körülbelül 55—60%-ában volt életben 1 s további 30—33%-ában 2 gyermek, ami arra vall, hogy a kisebb gyermeklétszám mellett a francia házaspárok is hamarabb válnak el egymástól, mint egyébként.¹⁶⁾

Utaltunk már arra, hogy a házassági perek folyamatbatétele körül a férfiak inkább buzgólkodnak, mint a nők. Akikor azonban, mikor az ítéleteik arról rendelkeznek, hogy vétkesnek kít nyilvánítsanak, a férfiak szerepe szintén kisebb, mint a nőké. A legutóbbi évek pereinek 40.5%-ában a férjeket, 56.9%-ában az asszonyokat, 1.8%-ában mindkét felet, 0.8%-ában pedig egyik felet sem nyilvánították a magyar bíróságok vétkesnek, ami azt mutatná, hogy a törvényes ítélettel felbontott házasságok nagyobb részében vétkeztek a nők a hitvestársi kötelességek ellen, mint a férfiak. Ez természetesen vita tárgyát képezheti. Vita tárgyát annál inkább, mert hiszen a nők — mint említettük — sokkal súlyosabb okok hatása alatt fedik fel a bíróságok előtt házasságuk boldogtalanságát, mint a férfiak.

¹⁵⁾ Hogy az említett 60-körűli % minő magas, azonnal kitűnik, ha hivatkozunk arra, hogy az 1920. évi népszámlálás szerint az érvényben levő azon házasságok közül, melyekből gyermek született és élt, 20 %-ot alig meghaladó rész volt az, ahol csak egy gyermek volt életben.

¹⁶⁾ Az i. francia forrásmunka LI. lap.

Ha azt nézzük, hogy az elvált férfiak milyen *foglalkozást* üznek, legcél-szerűbb eljárásnak véljük, ha az elváltak foglalkozását az ugyanazon foglal-kozási házas férfiak számához viszonyítjuk. Rendkívül érdekes eredménye számításainknak, hogy 1910—11-ben, amely évekről a népszámlálás foglalkozási demográfiaja rendelkezésünkre áll, kifejezetten az u. n. *intelligencia* az, mely-nek körében a válás leginkább elterjedt. 100.000 házas nagybirtokosra 670, köz-épirtokosra 240, bányászati tisztviselőre 400, kereskedelmi és hiteléleti tiszt-viselőre 430, közlekedési tisztviselőre 410, közszolgálati tisztviselőre és önálló szabad foglalkozású egyénre 510, katonára pedig 320 válás esett, holott az or-szágos átlag ebben a két évben csak 200 volt. Mindezek az elemek tudvalevő-leg a házasságkötési mozgalmából kevésbé veszik ki a részüket s mégis gyak-rabban válnak, ami még jobban kielezi a statisztika tanulságait. *Ha azonban gondolunk arra, hogy az intelligencia elsősorban városban lakó elem, aligha-nem már nyitjára jöttünk annak a szomorú helyzetnek, melyről itt szá-mot adtunk, — a városokban, melyeknek a házasságromboló hatása (akár az erkölcsi kísértéseiket nézzük, akár a gazdaságtársadalmi viszonyok kedvezőt-lenebb voltát).¹⁷⁾ A nagyon is jól ismert intelligenciát már a társadalmi pozí-ciója is szorítja arra, hogy családi életén foltot ne tűrjön s ha ehhez hozzávesz-szük az intelligenciában általában a műveltséggel együtt járó nagyobb érzé-kenységet, körülbelül felfedtük az okokat, melyek itt közrejátszanak.*

Azoknak a foglalkozásoknak körében, melyeket szintén városiaknak te-kinthetünk, a válási arányszám szintén magas volt: az ipari munkásságnál 300, a kereskedelmi segédszemélyzetnél 240, a házcselédekénél 240, az ipari önállók-nál 270, az, önálló kereskedőknél ugyanannyi. Viszont általában jóval k'sebb volt a földművelő elemnél: a kisbirtokosaknál 180, a kisbirtokos-napszámós-ságnál 40, a gazdasági cselédekénél 50, a különböző ágban dolgozó napszámós-aknál 150. Az egyszerűbb vidéki élet s a foglalkozásnak olyan természete, mely a családot, a foglalkozásban segítő társat inkább megkívánja, elegendő magyarázatul szolgál erre. S ha a mezőgazdasági napszámósok 310-es arányszáma látszólag ellentmond is gondolatmenetünknek, nem kétséges, hogy ezek között a megélhetés kérdése az, mely a feleket gyakran egymástól eltávolítja.

Csonka-Magyarország válásaira vonatkozólag — sajnos — hasonló szá-mításokat nem végezhetünk, minthogy az 1920. évi népszámlálás foglalkozás-statisztikai feldolgozása még nem készült el. Ha azonban azt számítjuk ki, hogy egyfelől az 1910/11. évben, másfelől az 1921/22. évben kötött házasságok ilyen vagy amolyan foglalkozású vőlegényeire ugyanazokban az évben mennyi hasonló foglalkozású elvált férj esett, mégis rendkívül érdekes számok-hoz jutunk. A viszonyok romlását szemléltetően mutatja az, hogy míg korábban 1000 házasságkötésre általában 43.5, utóbb már 74.4 elválás esett. Egyetlen fog-lalkozási ág — a nagybirtokosok — kivételével minden más foglalkozásnál sok-

¹⁷⁾ Egyelőre nem állanak még rendelkezésre a háború utáni évek válópereinek adatai közül a városi és vidéki válásokra vonatkozó számok. De ha idézzük az 1910-11. évekre vonatkozó szá-mításaink eredményeit, íziben kitűnik, hogy a városi életnek a válások számának alakulása körül milyen döntő jelentősége van. Budapesten 100.000 házasságra már akkor 417, a többi városokban 316, a vidéken pedig 172 válás esett, ami teljes mértékben feltárja a városi élet determináló hatását. Ha másfelől gondolunk arra, hogy Budapest s általában a városok lakossága a mai Magyarországon mennyivel nagyobb számarányt képvisel, mint a régi Magyarországon, részben megérthetjük azt is hogy a válások miért öltöttek a korábbi állapotokhoz képest annyira abnormális méreteket.

kalta nagyobb arányszámokat látunk 1921—22-ben, mint 11 évvel előbb. Még az annyira megdicsért kisbirtokosoknál is az előbb észlelt 32.6-os arányszámmal szemben 39.8-at, a kisbirtokos napszámosoknál 37.2 helyett 46.4-et, a gazdasági cselédeknel épenséggel 16.0 helyett 42.0-át s a k. m. n. napszámosoknál 35.0 helyett 86.7-et kellett regisztrálnunk a közelmúlt években, ami azt bizonyítja, hogy a vidék földművelő népének házasságait is kikezdte már az a mótely, mely a normális családi életnek megrontója.

Azoknál a foglalkozásoknál, amelyeket már előbb is úgy jellemeztünk, hogy körülbelül a válás szinte divatos intézmény, egyenesen a viszonyok el-fajulásáról tanúskodnak a számok. A középbirtokosoknál 1000 házasságkötéssel szemben 117.5 elválás helyett 139.9 elválás állott, a gazdasági tisztviselőknél 50.18 helyett 104.20; az ipari tisztviselőknél 24.8 helyett 73.3; az ipari munkásságnál 39.7 helyett 80.9; a Kereskedelmi segédszemélyzetnél 35.50 helyett 97.40; a közlekedési tisztviselőknél 76-80 helyett 124-6: az állami tisztviselőknél 99.00 helyett 152.4; az ügyvédek körében 54.3 helyett 146.6; az orvosoknál 112.3 helyett 149.1; a tanároknál és tanítóknál 47.70 helyett 116.30; a katonáknál 32.50 helyett 94.70; a házicselédeknel 45.90 helyett 144.4, ami mind azt mutatja, hogy e foglalkozások képviselőinek házasságkötési gyakoriságát rendkívüli mértékben tompítja le a soraikban oly sűrűn előforduló válások száma. A most felsorolt foglalkozások legtöbbje szintén az intelligencia köréből való. *Az intelligencia jól ismert anyagi válságának pendantját tehát az elválások statisztikájában is tisztán felismerhetjük.*

Az elvált felek korának vizsgálata is érdekes. A háborút megelőző 1910/11. évek adatai szerint az elvált férjek közül körülbelül minden harmadik 30 évnél fiatalabb volt (33.3%); az asszonyoknak több, mint fele (55.5%), sőt ötöd-részüket (19.1%) a 24 évnél is fiatalabb volt. Ennél meggyőzőbb tanulságát alig hozhatnánk fel a fiatal korban kötött házasságok veszedelmes voltára. Igaz, hogy ezek az arányszámok a férfiaknál a háború után némileg enyhültek, amennyiben ezeknek 1921/22-ben csupán közel egyharmada (22.4%) nem érte el a 30 életévet, s a nők között most már az elvált nők kerek 50%-a (46.6%) volt egészen fiatal menyecske. Ez az eredmény azonban bizonyára csak annak a következménye, hogy a háború sok válási szándékos pihenésre ítélvén, a házasságok valamivel érettebb korban indították már meg keresetüket.

Franciaországban a fiatal korban történt válások nem annyira gyakoriak, mint nálunk.¹⁸⁾ 1913-ban a volt férjeknek csupán 12.85, 1919-ben pedig épen 8.20%-a volt 30 évnél fiatalabb, a feleségeknek pedig 10.82, ill. 6.10%-a 24 éven aluli. Viszont Franciaországban a 40 éven túl is gyakori a válás (a férjek 40.12, ill. 44.60, a nők 25.18, ill. 26.05%-a volt ennél idősebb), ellentétben Magyarországgal, ahol ez az arányszám 1910/11-ben a férfiaknál 28.6, 1921/22-ben 32.3%, a nőknél pedig 16.0, ill. 17.7% volt.

A különböző korú házasemberek válási hajlandóságának megerősödését leginkább akkor vesszük észre, ha itt is, mint egyéb irányú szemléknél az elválások szereplőit a hasonló korú házasság néppességhez viszonyítjuk. A válás valószínűsége a háború előtt a 24 éven aluli házasság férfiaknál 400, a nőknél 480 volt; a 25—29 éves korban a férfiaknál 390, a nőknél 260, a 30—34 éves korban

¹⁸⁾ L. az i. francia népmozgalmi kiadvány XLI. 1.

a férfiaknál 300, a nőknél 240, a 35-39 éves korban a két nemnél 250, 111-160, magasabb korban az arányszám már jóval kisebb volt. Ezzel szemben friss adataink szerint a 29 éven aluli férfiaknál az index 580, a 30—34 éveseknél 810, a 35—39 éveseknél 680, a 40 éven felülieknél 230 volt, míg a nőknél a 19 éven alul 270, 20—29 éves korban 700, 30—34 éves korban 640, 35—39 éves korban 420, 40 éven felül pedig 170. Számításaink szerint a férfiak válási valószínűsége különösen a 30—39 éves korban nőtt meg, aminek egyfelől természetes magyarázata, hogy abból a népességből, mely 1920-ban ilyen korú lett volna, a háború különösen sok embert szőlített el idő előtt, másfelől azonban az érvényben maradt házasságoknál annál inkább a kort jellemző tünet a válások nagy gyakorisága. A nőknél e korban a válások szintén megsokasodtak; viszont azonban a fiatal nők válásának valószínűsége is annyira emelkedett, hogy intő példa ez arra, mennyire nem a komoly megfontolás vezet gyakran leányainkat akkor, mikor jövőendő életük felől döntenek.

Franciaországból hasonló adataink az 1911/13. évekről vannak.¹⁹⁾ Ezek szerint itt a házasság férfiaknál már akkor a 30—34 éves (288), ill. 35—39 éves korosztály (300) volt a válások által leginkább fenyegetett, a nőknél pedig a 25—29 éves (287), ill. 30—34 éves korosztály (282). Franciaországban tehát a fiatal kornak a determináló hatását nem tudjuk olyan határozottan megfigyelni, mint nálunk.

A korról függ össze annak a kérdésnek vizsgálata, hogy a két házasság közül az egyes esetekben a nő vagy a férfi volt-e fiatalabb s mennyivel. Nem kétséges, hogy a férj fiatalabb kora, vagy másfelől a nő javára mutatókülönbség nagy korszakok olyan tényezők, melyek a válás gyakoriságára feltételezhetően hatást gyakorolhatnak. Statisztikánk szerint 1921/22-ben a keresetet beadó férfiak az így megindult perek 82.2%-ában idősebbek voltak, mint a feleségük; 9.1% volt azoknak az eseteknek az aránya, mikor a férj 1—5 évvel volt fiatalabb, mint a nő, 2.4%-nyi azoké, ahol a nő 6—10 évvel volt korosabb férjénél. A válóperek 28 esetében a férj 11—15 évvel, 10 esetében 16—20 évvel, 4 esetében pedig több, mint 20 évvel volt fiatalabb, mint a felesége. Ez utóbbi házasságoktól nyilván eleve sem várható senki sem sok jót.

A nők által megindított válópereknek jóval kisebb, mindössze 13.3%-ában volt a nő idősebb férjénél. De feltűnően nagy volt azoknak a nőknek a válásra való eltökéltsége vagy kényszerültsége, akik férjüknél csak 1—5 évvel voltak fiatalabbak (36.8%), s még azoké is (30.5%), akiknek kora férjeiknél 6—10 évvel volt kisebb. Olyan esetekben, mikor a nő 16—20 évvel volt fiatalabb a férjénél (73 eset, 2.6%), s ahol a nő kora 20-nál több évvel maradt mögötte a férjének (32 eset, 1.4%) már csak elvétve fordultak elő, ami látszólag megcáfolja kiindulópontunkat, noha a kérdés pontos eldöntéséhez szükséges oly adatokkal, mely feltűnteti a házastársak korkombinációját a népszámlálások idején; rendszeres családi statisztika híján, nem rendelkezünk.

A házastársak *vallásáról* gyűjtött adatok azért érdekesek, mert ily módon bepillantást nyerhetünk arra, hogy egyik vagy másik vallásfelekezet hívei esetleg nem erősebben reagálnak-e válásra, mint mások s másfelől arra, hogy az u. n. vegyes házasságok eseteiben nem sűrűbben fordul-e elő a válás, mint a közös vallást követők között.

¹⁹⁾ L. az i. francia forrásmunka XLIII. 1.

1910/11-ben az elvált férjeknek mintegy 30%-a (31.1%), a nőknek csaknem ugyanakkora része (31.7%) volt rom. katolikus. Akár arra gondolunk, hogy a népességben mekkora volt a katolikusság képviselője, akár a házasságra lépők között, a válás a római egyház hívői között jóval ritkább, mintsem várhattuk volna. Nem kétséges, hogy a katolikus egyház tanítása, mely a házasságot szentségnek vallja, nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy hívei körében a válás Csonka-Magyarországon is szórványosabb (51.0—52.3%) maradt, mint a vallási megoszlás után általában hihetnők. Annál gyakoribb volt a reformátusok között. Hozzávetőlegesen a régi Magyarországon a válóperek 25%-ában (24.6%), Magyarország mai területén pedig 30%-ukban (30.1, ill. 29.1%) szerepelt református férfi vagy nő. Ezek az arányok jóval magasabbak, mint a reformátusság népesség %-a. A zsidóságnál szintén azt tapasztaltuk, hogy — akár a korábbi időköt (6.6%), akár az újabbakat nézzük (8.8, 8.2%), — sűrűbben válnak el, mintsem a népességi arányszámuk után gondolhatnánk, míg a lutheránusoknál a két arányszám körülbelül fedi egymást.

Itt sem érhetjük azonban be az abszolút számok egyszerű %-os viszonyításával. Itt is törekednünk kell az elváltakat más tömegekhez viszonyítani. Jellegzetes számokat nyerünk. A rom. katolikusoknál 100.000 házasság egyénre (a két nem arányszámait itt csak alig különböztetjük egymástól) 1910/11-ben 130, 1920/21-ben pedig 345 elvált egyén esett; a reformátusoknál előbb 320, utóbb 575; a lutheránusoknál korábban 230, majd 405; a zsidóknál a 270-es arányszám 615-re változott. E számoknak az a tanulsága, hogy a válás leggyakoribb a városlakó zsidóságnál, azután a két protestáns felekezetenél, de főképp a reformátusoknál. *Az a hirtelenség azonban, mellyel a rom. katolikusok arányszámára felfelé lendült, ismét csak azt mutatja, hogy a válás népünk minden rétegében egyre általánosabban érvényesülő jelenség lett, mely immár valláskülönbség nélkül sorakoztatja a válóperek résztvevőit.* Míg előbb a reformátusok válási gyakorisága 2.2-szer akkora volt, mint a katolikusoké, a háború után ez a nagy különbség nagyjában másfélszeresre olvadt le. A reformátusok között mindenestre még mindig felette nagy volt a válási arányszám, hogy tépelődhessünk rajta. S ha a Tiszántúl törzsökös magyar népe jut eszünkbe, mint amelyek soraiból legtöbben kerülnek ki a református vallású elvált házaspárok, még inkább sajnálkozunk kell adataink alakulásán.

Az elválással véget ért házasságok mintegy 22%-ában 1921/22-ben a házaspárok nem voltak egy vallásúak. Minthogy ugyanakkor a vegyes házasságkötések arányszámát az összes új házasságokhoz képest csak körülbelül 12% volt, nem lehetetlen, hogy azok a viszálykodások, melyeknek rugója a feleknek különböző vallása, nem egy esetben szintén érlelték tovább azokat a nézeteltéréseket, melyek eredménye a házaspárok teljes eltávolodása lett.

Az 1921/22. évekről kiszámítottuk azt is, hogy 1000 házasságkötésre mennyi válás esett vallásfelekezetenként. Mindkét részről rom. katolikus házasságkötésre 57.0 hasonló jellegű elválás esett; a reformátusoknál 110.0, a lutheránusoknál 59.2, a zsidóknál 108.9. A rom. katolikus férjek és református asszonyok között létrejött házasságokra 86.6, ott, ahol a feleség ágostai hitvallású volt: 80.5, ahol pedig zsidó volt: 151.2 ugyanolyan feleket egymással szembeállító válás esett.

Református férfiak és katolikus nők 1000 házasságkötésére 88,8, lutheránus nőkkel kötött házasságkötésre 74,4, zsidó nővel való házasságokra 153-0. Ágostai evangélikus férfiak és katolikus feleségek 1000 házasságkötésével szemben 92,9, református nőkkel létesült házasságokkal szemben 80,3, zsidó válású nőkkel kötött házasságokkal szemben 131,6 válás áll. Ezer olyan esetre végül, ahol zsidó férj vett el róm. katolikus nőt, 167,1; ahol református nőt, 215,2, ahol luteránus nőt, 281,2 válás esett. A vegyes házasságok közül tehát általában több bomlik fel, mint a nem vegyes házasságok között. *De különösen sok bomlott fel a háború után következő években a keresztény—zsidó házasságok közül, hiszen adataink nem egyebet mondanak, mint azt, hogy a keresztény férjek és zsidó nők között kötött házasságok minden hetedikére, a zsidó férfiak és keresztény nők közötti házasságoknak pedig minden negyedik-ötödikére jutott ekkor egy-egy válás.*

A válóperek adataiból végül képet tudunk alkotni magunknak arról, hogy a bíróságok a válást milyen okokból mondták ki. Az ítéletindokolást említettük, mert hiszen nem kétséges, hogy a válóperek valódi okai igazában egészen mások, mint amelyeket a statisztika után indulva gondolhatnánk. Mindenesetre jellemző, hogy a válások okául ezeknek háromnegyed részében (75,8%) a legújabb időkben a hűtlen elhagyás szerepel, melyet a házassági törvény 77. szakasza ír körül. *Nyilvánvaló azonban, hogy a hűtlen elhagyás sok esetben csupán közös megegyezés alapján kerül a házasság felbontásának okául a válóperek anyagába, akkor, mikor a házaspár nem akarván a nyilvánosság előtt a tulajdonképeni motívumokat feltárni, ilyen indokolással állnak a bíróság elé.* Korábban (1901), akkor, mikor a válás még nem történhetett meg olyan gyorsan, mint 1907 óta, — a hűtlen elhagyáson a válóperek ítéletének 50%-a sem (48,9%) alapult, s amikor még az egyéb válóokok is nagyobb szerepet játszottak. Nagyjában nem változott 20 év alatt sem a házassági kötelekek súlyos megsértésére (il. T. 80. §-a) alapított válóokok jelentősége (20,6—17,8%), míg az erkölcstelen élet megátalkodott folytatása újabban ritkán fordult elő (0,8%), holott előbb aránylag sűrűn kellett a házassági törvénynek ehhez a szakaszához fordulni (13,4%), hogy a felek a válást kimondassák.

A házasságtörést a magyar törvény abszolút bontó oknak deklarálja (76. §.); gyakorlatilag azonban — egyrészt azért, mert a tényleges házasságtörést nem könnyű a bíróság előtt beigazolni, másrészt pedig azért, mert a felek rendszerint húzódoznak is attól, hogy ezzel hozakodjanak elő, — mindenkor a perek aránylag kis részében találtuk nyomát az arra való hivatkozásnak, ha újabban (0,9%) valamivel gyakrabban is, mint előbb (0,6%). A század elején bíróságaink joggyakorlatában elég gyakran találtuk bizonyosságát annak, hogy a házasság felbontására a házastársi kötelek súlyos megsértése és erkölcstelen élet megátalkodott folytatása együttesen okként fordultak elő (6,3%). Az újabb időkben erre is már kevesebb a példa, ami arra vall, hogy mind általánosabbá vált a válóperek joggyakorlatában a hűtlen elhagyás sokat elfedő lepedőjébe való burkolódzás. A házassági törvény egyéb bontó okai a válóperek ítéleteiben mindenkor elvéve fordultak elő.

A magyarországi válópereknek tehát jellegzetes sajátossága, hogy a felek a hűtlen elhagyásra alapítják válási szándékukat. Franciaországban,²⁰⁾ mely-

²⁰⁾ L. az i. francia forrásmunka LIII. 1.

nek adataira már számos alkalommal hivatkoztunk, a helyzet tökéletesen más. Franciaországban egyfelől a válóokok között a hűtlen elhagyás, a házastárs domiciliumának elhagyása válópereknek a háborút megelőzőleg (1911/13-ig) csupán 19-0 s a háborút követő 1919-ik esztendőben pedig épenséggel csak 14.1%-ában szolgált okul a válás kimondására. Viszont a házasságtörés szerepe sokkal nagyobb, mint nálunk, amennyiben a most említett két időpontban a válásoknak 18.1, 111. 22.5%-ában az illetékes bíróságok ezen az alapon voltak kénytelenek a feleket elváltaknak nyilvánítani. Érdekes azonban, hogy a válóperek szerint házasságtörő férfiak aránya előbb fele akkora sem volt, mint a hitvestársi hűség ellen vétő nők aránya, utóbb pedig, ismételjük: a válóperek szerint, házasságtörő nők aránya több, mint háromszor felülmúlta a férfiakét. A francia statisztika szerint a válópereknek valamivel több, mint 50%-ában a házastársakkal szemben tanúsított rossz bánásmód s hasonló más okok miatt kellett kimondani a válást s egészében azt keli hinnünk, hogy a francia statisztika a válóperek okainak kutatásában sokkal közelebb jár az igazsághoz, mint a magyar adatgyűjtés.

Nevezzék azonban meg a válóperek okát bár teljes őszinteséggel, vagy a szemérem szülte burkoltsággal, végső eredményül kutatásainknak azt a szomorú tanulságát kell leszűrünk, hogy az elválások Európaszerte emelkednek. Akár a fiatalokban kötött házasságok, akár a házasságok nem okosan megválasztott korkülönbsége, akár a házasságban élők vallásának különbözősége, akár a városi életnek mindjobban túltengő volta, vagy a megélhetésnek századunkban egyre nehezebbé válása, akár az erkölcsi kötelékeknek meglazulása okozta ezt a fejlődést, *a társadalom erőinek a jövő nemzedék érdekében össze kellene fognia, hogy az elválások mind szabadosabbá váló jelensége lokalfzáltassék.*

Magyarország történetének mai mélypontjáról csak úgy emelkedhetik fel, ha az erkölcsi megújulás tüzén is keresztül megy. A megújulásnak a házasság élet nagyobb megbecsülésében is jelentkeznie kell.

Laky Dezső.

SPENGLER ÁLLAMSZEMLÉLETE ÉS AZ ÁLLAM FENOMENOLÓGIÁJA.

A két legellentétebb képet az államról — a legragyogóbbat és a leg-
sötétebbet — *Platón* és *Machiavelli* festették. *Platón* Politeiája mesz-
szefénylő, valóságnélküli magas ideál, *Machiavelli* állama ördögi, fény
és ideál nélküli alacsony valóság. De ezen a két végleten belül is hányféle
különböző módon fogták fel az államot, mióta tudományosan gondolkoznak
róla az emberek! Mondták, hogy természettudományi valóság, mondták, hogy
emberi készítmény: mechanizmus. Mondták, hogy magától nő: organizmus,,
élőlény; mondták, hogy Isten alkotása és mondták, hogy maga az „objektív
szellem.“ Azt is mondják, hogy a jogász számára az állam *nem valóság*,
hanem éppolyan ideális valami, mint az igazság, a logikai jelstés vagy
a számok jelentése, mert az állam nem egyéb, mint a jogrendszer, a jogász,
joga azonos a jogász államával, már pedig a jog e felfogás szerint realitás-
nélküli tiszta norma, tiszta idealitás.

Rendet teremteni e különféle államfelfogások anarchiájában, választ
adni arra a kérdésre, hogy *milyen értelemben áll fenn*, hogy tehát miféle
szubszisztencia voltaképp az állam: vájjon pusztá realitás, pusztá idealitás
vagy a kettőnek miféle keveréke? — ez az állam fenomenológiai problémája.
A történetileg adott államelméletek fenomenológiai szempontból három,
csoportra oszthatók aszerint, amint az államban *pusztá valóságot* vagy
pusztá idealitást avagy végül a realitásnak és az idealitásnak, a valóság-
momentumnak és az értékmomentumnak bizonyos *összefonódását, szintézisét*
látják. Ez a három főirány szélsőségeiben annyira élesen szétválík, hogy
sokszor lehetetlen szabadulnunk attól a benyomástól, hogy az auktorok
ugyanazon cím alatt egészen különböző dolgokról beszélnek. A tiszta való-
ságszemlélet és a tiszta értékszemlélet az államelméletek között aránylag
ritka; a legtöbb elméletnél az állam jelentésében a valóságelemek mellett
értékmomentumokat is fogunk felfedezhetni de ez a zöme az államelméletek-
nek maga is a két szélső véglet irányában differenciálódik az államfogalom
valóságelemeinek vagy értékelemeinek erősebb aláhúzásával, nyomatékosabb
hangsúlyozásával. Nagyban és egészben mindegyik államelmélet ugyanarra,
a kultúrvalóságra függeszti tekintetét, a különbség abban van, hogy az egyik
a *valóságot*, a másik ellenben a *kultúrát*, az értékmomentumot *látja meg* benne.
Azt lehet tehát mondani, hogy ugyanabban a kultúrvalóságban: az államban
az egyik szemlélő a valóságtól nem látja a kultúrát, az értéket, az eszmét,
a másik pedig a kultúrától nem látja a valóságot.

Semmi sem mutatja jobban, hogy ép a jelenlegi tudományos irodalom milyen eleven érdeklődéssel fordul ismét az állam fenomenológiai problémája felé, mint az, hogy az említett tiszta típusok ép napjainkban kitűnő képviselőkre találtak, akik a polemikus harc legragyogóbb fegyverzetében és a legszilárdabb meggyőződés eleven erejével szállnak síkra a maguk államnézésének kizárólagos helyessége mellett. Rudolf *Kjellén*¹⁾, Oswald *Spengler*, Max *Wundt*²⁾ és Hans *Kelsen* művei bizonyítják, hogy a görög szofisztika állameszmélettől *Hegel* államfilozófiájáig az összes nagy államszemléletl irányok élve élnek és kitűnő védelmezőkre találnak, akik az irányeszmék hatalmas egyoldalúságában az elgondolható legélesebben szembenállva, *h*z állambölcsélet nagy szemléleteinek dynamikáját *egyidőben* ébresztik új életre a kor tudományos gondolkodásában. A gondolatnak ugyanaz a hatalmas lendülete száll felénk *Kjellén* és *Spengler* valóság szemléletéből, mint *Kelsen* *normatív* államnézéséből vagy *Wundt*-nak erősen *hegeli* filozófiáján tájékozott, de azért gyökerében eredeti, friss és gazdag államszemléletéből, amelyet az *egyensúly elméletek* közé kell sorolnunk. Ha ez az egyensúlyelmélet nem oly tiszta, mint az előbb említett valóság- és normatív szemléletek — és amilyen tiszta típust képvisel az egyensúlyelméletek között például *Szent Agoston* államfilozófiája, aki az államban egyaránt meglátta, de élesen szét is választotta a *civitas terrena* realitását és a *civitas Dei* idealitását, ez ép a *hegeli* kiindulásnak tulajdonítható, amely mindig együttjár azzal, hogy a valóságselemek és az értékelemek világosan felismertetnek ugyan, de utólag mégis egybeolvasztva tűnnek elő az „objektív szellem“ metafizikájában s így nem annyira egyensúlyban vannak, mint inkább összeolvadnak.

Annál radikálisabban egyértelmű *Kelsen* államszemlélete. Itt csak utalni áll módunkban *Kelsen* és az újosztrák jogelméleti iskola államszemléletére, amely a jog- és államelméletben valóban csaknem az összes tradíciókat felsebző forradalmat jelent és a legcsillogóbb logikai fegyverzet sugárövében áll előttünk az iskola kitűnő fejének és tagjainak műveiben.³⁾ Pregnánsan jellemzik ezt az államfelfogást *Kelsen*-nek egy legújabb tanulmányához írt cevezető sorai: „Die folgenden Ausführungen gehen von der Vofaussetzung aus, dass der Staat eine ideedle Ordnung mensehlichen Verhaltens, dass er eine Zwangsordnung und sohin die Rechtsordnung ist. Demzufolge muss der Staat als ein System von Normen angesehen werden, und kann nicht — wie man sewöhnlich anzunehmen pflegt — als eine natürliche, kausalgesetzlich bestimmte Realität gelten.“⁴⁾ *Kelsen* funkcionális államszemléletét az idealista államszemléleti irány legtisztább megjelenésének tekinthetjük és itt közelebb-

³⁾ Der Staat als Lebensform 1917., Grundriss zu einem System der Politik 1920. V. ö.: Dr. *Dékány* István: *Kjellén*-állam elmélete, Társadalomtudomány III. évf. 1923. 355—366. 1., Dr. *Siegfried Marck*: *Rudolf Kjelléns Theorie des Staates*, Kantstudien Bd. XXIII. Heft 1., *Fritz Sander*: Zeitschrift für öffentliches Recht Bd. I. 1919. 338—345. 1.

²⁾ Staatsphilosophie, Ein Buch für Deutsche 1923.

³⁾ *Kelsen*: Hauptprobleme der Staatsrechtslehre 1911., Das Problem der Souveranitat 1920., Der soziologische und der juristische Staatsbegriff 1922., *Walter Henrich*: Theorie des Staatsgebietes 1922., *Adolf Merkl*: Die Lehre von der Rechtskraft 1923., *Atfired Verdross*: Die Einheit des rechtlichen Weltbildes 1923.

⁴⁾ Die Lenre von den drei Gewalten oder Funktionen des Staates. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie XVII., 3. (Kant—Festschrift) 1924.

ről nem részletezendő indokokból *logikai idealizmusnak*, államelméleti *logizmusnak* jelölhetjük meg. Mint ilyen, mindenesetre különbözik olyan idealista irányoktól is, amelyek az államban az etikai vagy esztétikai értékmomentumot látják meg csupán vagy hangsúlyozzák erősebben.

Míg *Kelsen* elmélete egyelőre a jogfilozófiai szakirodalom keretei között érezteti hatását és radikális egyoldalúsága, szemléletének erőszakosan leszűkített horizontja megakadályozza abban, hogy igazán népszerűvé váljék, addig *Spengler* filozófiája iskolapéldája az olyan teóriának, amelynek a kor lelkével igazán eleven érintkezése van s a kor számára valóban van mondanivalója. *Spengler* óriási sikerének és népszerűségének titka az intuíciónak abban a csodálatos finomságában rejlik, amely meglátásait a *mi* meglátásainkká teszi. Ez az intuitív tehetség, amely a lélek mélyéből merít, sajátja azoknak a szellemeknek, akiknek gondolatait, megfigyeléseit, ötleteit olvasva, állandóan az az érzésünk, hogy ugyanezt *mi* is elgondoltuk vagy megfigyeltük már, hogy az író a *mi* gondolatainkat vagy élményeinket fejezte ki. Természetesen *Spengler* perspektívája is összehasonlíthatatlanul szélesebb *Kelsen*-énál, hiszen *Spengler* egész világunkat meg akarja magyarázni. Azt is szerencsés körülménynek tarthatjuk, hogy míg *Wundt* az általános filozófia, *Kelsen* a jogtudomány és *Kjellén* a politikai földrajz területéről, addig *Spengler* a történettudomány irányából fordult az állam fenomenológiai problémája felé és így ennek a négy különböző és a kifejezés rendkívüli erejével megrajzolt államképek összehasonlítása igen széles érdeklődési kör igényeinek figyelembevételét is biztosítja.

I.

Spengler államszemléletét a *Der Untergang des Abendlandes* II. kötetében (1922) dolgozta ki részletesen, miután az államról vallott egyes nézeteit elszórtan már előbbi helyeken is gyakran beleszötte fejtegetéseibe. Az államról szóló fejezet alatt három problémát tárgyal: a *rendek (nemesség és papság)* problémáját; az *állam és a történelem* problémáját s végül a *politika filozófiáját*.

Spengler szerint az állam benyomását akkor nyerjük, ha egy mozgó formában levő tovaáramló létből csak magát a formát vesszük szemügyre, mint az időtlen megmaradásban kiterjedt valamit és teljesen eltekintünk az iránytól, a sorstól. A nemzet a *mozgó*, az állam a mozgás állapota. Az állam a mozdulatlan történet, a történet a tovafoyló állam. A valóságos állam egy történeti létegség fiziognomiája, csak a teoretikusok kiagyalt állama *szisztéma*.

Egy nép életfolyamáról lehúzott forma az *alkotmány*. Értelemszerűen lehúzni róla csak legkisebb részében lehet. Egyetlen valóságos alkotmány — mint papírra írt szisztéma — sem teljes. Az íratlan, leírhatatlan, a megszokott, magától értetődő annyira túlnyomó benne — és ezt teoretikusok sohasem fogják felfogni, — hogy egy államleírás vagy alkotmányokirat még árnyképét sem adják az állam élő valóságának.

Az ősnépek mozgalmassága jelentéskéüli, történetietlen, csaknem formátlan: a fellah-népek merev tárgyai a rájuk törő külső mozgalmaknak. Közbeesik a magas kultúrák története. A népnek a kultúra stílusában, tehát

egy történeti népnek *neve nemzet*. S egy nemzetnek az állama nemcsak mozgási állapot, hanem mindenekelőtt ennek a nemzetnek az *eszméje*. A nagy stílusú állam egyidős, az ősréndekkel: nemességgel és papsággal, nem régiebb: egy kultúrával keletkeznek és enyésznek el, sorsuk nagymértékben azonos. A kultúra nemzetek ittléte állami formában.

A nép mint *állam* a faj mint *család* van formában. A család a magánélet, a kozmikus *anyai gond*; az állam a közélet, az *apai gond* szimbóluma. Az állam férfidolog, az *egész* megmaradásáért való gond. A népek mint államok a legnagyobb történeti hatalmak. Ők a sors a világtörténetben.

Az állam a „kardoldala“ az emberi létfolyamnak s a valóságban láthatatlan. Ez a forma, amelyben a lét tovahömpölyög, *szokás*, ha önkéntelenül keletkezik a lét üteméből és csak utólag válik tudatossá, *jog*, ha célzatosan alkotják és emelik elismerésre.

Úgy *Kjellén*-nél, mint *Spengler*-nél a vérbeli realistára vall, hogy az államideálok és a szilárd államfogalom helyett a konkrét államok- felé fordulnak érdeklődésükkel. *Kjellén* számára az államtan tárgya „az állam, *amint van*“: mint nemzetközi jogi tény, mint az államok rendszerének tagja: a történetnek azok a cselekvő személyei, amelyeket Angliának, Németországnak stb. nevezünk.³⁾ A tiszta valósághoz alig lehetünk közelebb, mint amikor az állam alatt magukat az egyes „hatalmakat“: a történeti Angliát stb. értjük. Azt mondani: én a mai nagy birodalmakat fogom vizsgálni és leírni, hogy az állam igazi fogalmához eljussak, mert ezekről — bizonyosan tudom, hogy államok — a legszélsőbb empirizmus, amely után már csak a *radikális kétely* következhetik az államtanban: honnan tudjuk bizonyosan hogy — a mai birodalmak *államok*? Kétségkívül az lenne a legradikálisabb valóságtudományi álláspont, amely azt vitatná, hogy tekintettel arra az óriási különbségre, amely a történetileg adott államalakulatokat egymástól alkatukban, eszméjükben, lényegükben elválasztja, egységes államfogalomról, amely a görög *polisz*, a török *szultanátust*, a napóleoni *Franciaországot* és *Szovjetországot* átfogja, beszélni sem lehet.

Spengler is azt mondja: Nincs egy legjobb... igazi, igazságos állam, amelyet ki lehetne tervelni és valamikor egyszer megvalósítani. Minden a történetben felmerülő állam csak egyszer van itt és minden pillanattal észrevétlenül változik egy még oly merev törvényesen megállapított alkotmány kérge alatt is. Ezért köztársaság, abszolútizmus, demokrácia minden esetben valami mást jelent és frázissá válik, ha filozófusok és ideológusok szokása szerint mint szilárd fogalmakat alkalmazzuk.

De ha az államformák minden esetben mást és mást jelentenek, akkor közelfekvő az a feltevés, hogy *maga az államfogalom is* esetről-esetre más és más jelentésű. Ebből érthetjük meg, hogy miért olyan elmosódó-általános-ságú *Spengler* államdefiníciója: egy nép formában. Ebbe azután belefér a konkrét államok jelentésváltozatainak gazdagsága. Hogy a köznapi használatban ez a tág meghatározás milyen teherbírású, az más kérdés. Mert vajjon nincs-e példa rá, hogy egységes kultúrát hordozó, fajilag és szellemileg élesen kiváló nép különböző államokban éli a maga kultúréletét, tehát „van formában?“

³⁾ Grundriss 8. 1.

Spengler államszemlélete *organikus* természetű. Míg *Wundt* világosan látja, hogy az állam csak *részben magától nőtt* organizmus, részben azonban „csinált“, „akart“ valami is (mechanizmus) — más szóval kifejezve: nemcsak *sorsa de műve* is az embernek, — addig *Spengler*-nek mechanikus felfogás iránt nincs érzéke. A valóságos világban szerinte nincsenek ideálok szerint felépített, hanem csak *maguktól nőtt* államok, amelyek nem egyebek, mint élő népek formában.

Ahhoz a képhez, amelyet *Spengler* a *jogról* fest, a görög szofisták tanításai állottak modellett. Mint *Kallikles* és *Trasymachos*⁶⁾, *Spengler* is azt tanítja, hogy a jog az erősebb joga. Az ő joga mindenki joga. Igazságos jog. a gyengébbek között csak a pártatlannak mindenható kezéből várható és lehetséges ott, ahol a jogalkotó hatalma oly fölényes, mint például a családfőé. Az államok fölött ilyen hatalom alig van, köztük közvetlen erővel érvényesül az erősebb joga, a győztes által diktált egyoldalú szerződés. Ez a különbség a *belső jogok* és a *külső jogok* között.

Belső jogok mindig egy szigorú logikai-kauzális, igazságra irányított gondolkodás eredményei, de ép ezért érvényük mindig függ alkotójuk materiális hatalmától, legyen az rend vagy állam. Egy forradalom ezzel a hatalommal együtt a törvények hatalmát is rögtön elsöpri. Igazak maradnak, de nem valóságosak többé. *Külső jogok* azonban (mint minden békeszerződés) lényegüknél fogva sohasem igazak és mindig valóságosak — sokszor elrémitő értelemben valóságosak — és nem is tartanak igényt arra, hogy igazságosak legyenek. Elég, hogy hatásosak. Belőlük *élet* beszél, amelynek nincs kauzális és morális logikája, de van annál következetesebb *organikus* logikája.

A jog szelleme mindig pártszellem. A hatalmasok által alkotott jogok az az alkotmány, amelyben a harcoló történet tovahalad mindaddig, míg a fegyveres küzdelem ősfőmájához vissza nem tér. A „jogalkotás joga“ a győztes párt zsákmánya.

Sajnos, nem áll módunkban kiterjeszkedni arra, hogy *Spengler* miként állítja bele a maga államképét is a *kozmosznak* és *mikrokozmosznak* párhuzamosan ellentétes kategóriasorozataiba, amelyeken egész gondolatmenete felépült; miként magyarázza meg a *rendek*, történetét, mint a „metafizikainak ábrázolását a magasabb emberiségben“; hogyan vázolja fel az államtörténetet „sem mint szisztematikát, hanem mint fiziognomiát“ és hogyan írja meg a „politika filozófiáját“ ugyanaz a *Spengler*, aki azt mondja: „Minden filozófia ma csak belső leköszönés és az a gyáva remény, liogy mystikával elmenekülhetünk a tények elől.

Abból a gyökeres relativizmusból és székepszisből („abszolút igazság nincs“, „más emberek, más igazságok“), abból a vitalisztikus kultúrfelfogásból („a nagy kultúrák növénytörvényű lények“), amely minden meglátását determinálja, önként folyik *Spengler* államszemlélete is. Csak távlatának, óriási dimenziója és egy bizonyos metafizikai árnyaltság különbözteti meg a görög szofisztika, *Machiavelli* vagy a biológiai szociológia valóságsszemléletétől és hozzák közelebb *Spinoza*, *Hegel* és *Nietzsche* államfilozófiájához. De ép radikális

⁶⁾ V. ö.: Ottmar *Ditrich*: Die Systeme der Moral 1923. I. köt. 166. l., Dr. Adolf *Menzel*: *Kallikles*. Eine Studie zur Geschichte der Lehre vom Rechte des Starkeren. 1922. Zeitschrift für öffentliches Recht III.

relativizismusánál fogva *Spengler* egész metafizikája a tiszta empirikus valóság-szemléletbe omlik vissza, hiszen szerinte mindent, ami szellem, idea, érték, a kozmikus-valóság determinál. A kultúra, az igazság, az erkölcs, az emberiség célja és értelme felől kérdezősködni értelmetlen dolog, mindez ugyanolyan fenségesen céltalan, mint a csillagok pályafutása és a föld forgása.

Aki *Spengler* könyvét spengleri intuícióval olvassa végig, az meg fogja érezni benne a halálos ellenmondást, ki fogja olvasni belőle a spenglerizmus halálos ítéletét. *Spengler* világképe óriási, gyönyörű torzó, amelyből a végső értelem hiányzik. Csonka kúp, mert hiányzik róla az Abszolútum csúcsa, amelybe minden vonala összefutni vágyik, de amelyre *Spengler* mindig szenedélyes *nem*-et kiált. Pedig mégis benne van ez az abszolútum az ő gondolatvilágában is, benne van abban az alapmértékben, amellyel az összehasonlíthatatlan kulturvilágokat mégis összehasonlította és szigorú párhuzamokba és „egyidejűségekbe“ állította. Ezért találjuk a legmerészebb általánosításokat ugyanannál a *Spengler*-nél, aki oly nyomatékkal hangsúlyozza az idegen kultúrák tökéle les megérthetetlenségét.

Az értékmomentumnak, mint *önálló*, a valóság kozmikus hatalmától *független* tényezőnek tagadása jellemzi *Spengler* államszemléletét is. Széles perspektíváiban mindig csak az állam *valóságát* látjuk és ragyogó dialektikájával, a lenyűgöző meggyőzés minden fegyverével akarja kiverni fejünk-ből azt a „rögeszmét“, hogy értelmet, eszmét és értéket lássunk az államban. Az intuíciónak ezzel az erejével és a gondolkodásnak ilyen nagy horizontján, ilyen végtelen távlatokba beállítva valóban még senki sem mutatta be az állam *valóságát*. És ezt a végtelen perspektívát mégis szűknek érezzük!

Az állam fenomenológusa számára *Spengler* szemlélete feledhetetlen tanulság. Az állam *valóságáról*, amint azt *Spengler* lefestette, az államtannak többé nem szabad megfeleledkeznie. Az államvalóságnak ez a fenségesen céltalan, a sors titkába enyésző, kozmikus képe, örök *mementó* marad minden olyan kísérlettel szemben, amely az állam fenomenológiai képét a történeti valóság színei nélkül akarná megrajzolni.

II.

Két nagy optikai csalódás az, amitől az állambölcseletnek épügy óvakodnia kell, mint minden filozófiának. Az egyik a naiv realizmus optikai csalódása, amely közös a mindennapi ember világnézésével, aki csak az érzékelhető, tapasztalható valóságot látja meg a világban, csak ezt érzi valami biztos és szilárd dolognak, az eszméket, értékeket ellenben valami zavaros dolognak tartja, amelyet igazában nem is tud hova tenni. A másik optikai csalódás a naiv idealizmus optikai csalódása: annak az embernek egyoldalú szemlélete, aki teljesen elvesztette lába alól a valóság talaját és biztos tájékoztatását és most már *csak* az ideát, értéket, normát tartja objektív tartalomnak. A naiv idealizmus optikai csalódása épügy csalódás, mint a naiv realizmusé: sem a valóságot az értékből, sem az értéket a valóságból levezetni nem lehet.

Az állam fenomenológiailag az *érték és dolog* fogalma alá esik. Az állam fogalma ugyanazokat a fenomenológiai síkokat fogja át, mint bármely *emberi*

mű fogalma. Minden emberi mű, minden emberi tett *valóság*: az állam is az.: De egyetlen emberi mű sem *pusztán* létező valami: az állam sem az. Minden emberi mű és minden emberi tett a valóságból le nem vezethető, kauzálisán nem ábrázolható, a létezés fenomenológiai síkjába bele nem szorítható ideális momentumokat, értékmozzanatokot hord magán: az állam is. Amint a szobor szépsége létezésétől különböző, bár azzal összefüggő valami, úgy az állam rendje, az állam joga sem pusztán valóság. Az állami jog *normativitása* és egy konkrét emberi cselekedet értékmomentuma vagy egy konkrét emberi mű⁴⁴ szépsége azok a létezés kategóriáiba bele nem férő momentumok, amelyek az állam, a cselekedet és a mű valóságával összeforrvan, ezeknek lényegéhez épügy hozzátartoznak, mint valóságuk.

A *normatív felfogással* (Kelsen és az újosztrák iskola) szemben ezt a belátást abban az irányban érvényesíthetjük, hogy az állam valóságelemeitől eltekinteni nem lehet. *Henrich* szerint naiv dolog az államot vagy az államterületet olyan dolognak tartani, amelyet kezünkbe vehetünk vagy egyébként érzékelhetünk. (54. ll. i. m.) A szociológus vagy politikus beszélhet a földterületnek az államok közötti felosztásáról. De nem beszélhet a jogász. (38. 1.) Olyan ez, mintha azt mondanánk: naiv dolog a szobor márványáról, a festmény színeiről beszélni, a fizikus beszélhet a márványról, a színekről, de nem beszélhet a művész. A zene hangjai eszerint a zenész számára nem léteznek, csak a fizikus számára: a hang a zenésznek épügy normatív jelentéi, mint a jogásznak az államterület. Ez a felfogás nyilván túlzott. Az emberi mű szépsége, az emberi tett értéke hozzá van kötve *valóságukhoz*. A jog nem időtlenül lebeg a valóság felett, mint az erkölcs, hanem a jog, amellet, hogy érvényes, *itt és most van*, keletkezik és megszűnik, időbelileg és térbelileg változik. A jognak van története, de az erkölcsi normának nincsen, hanem csak az emberek erkölcsének. A jog az okozatosság szálaival van összekötve a területtel, a korral, a fajjal, a gazdasági viszonyokkal, az uralkodó-felfogással, a hatalommal. Ha elhal a faj, a nép, a hatalom, a kulturmilieu, ha megváltozik a terület, amelyből a jog kisarjadzott, akkor elhal, megváltozik a jog is. A justinianusi római jog ugyanolyan normatív jelentésszösszefüggés, mint például az élő angol jogrendszer, de a római jog *ma nem jog*, az angol ellenben az. Ugyanígy Justinianus korában a mai angol jog *még nem volt*, a ma már holt római jog ellenben élve élt és századoknak kellett elmúlniok, míg ez *elhalt*, az pedig *kifejlődött*. Elég bizonyíték ez arra, hogy a jogot már logikai eredetében a valóság *is* determinálja. Az a jog, amelynek nincs valósága, pozitivitása, az épügy *nem jog*, az az állam, amelynek nincs területe, népe, hatalma, épügy *nem állam*, hanem csak a jognak, államnak valóságnélküli *pusztán jelentése*, logikai *caput mortuum*, mint ahogyan nem szépség többé a porrázúzott szobor szépsége és nincs erkölcsi értéke annak a tetteknek, amelyet tényleg véghez nem vittünk, csak utólag jutott eszünkbe, hogy milyen szép lett volna, ha véghezvittük volna.

Az a *Kelsen* által több helyütt felhozott kifogás, hogy ugyanannak a dolognak nem lehet két fenomenológiai síkja, nem lehet egy kauzális és egy normatív „oldala”, alaptalan. *Kelsen* azt mondja, hogy ilyenkor nem egy dolognak két oldaláról, hanem két különböző dologról, két különböző ismeret-tárgyról van szó. Azonban a kauzális és a normatív elemek kapcsolata olyan

lényeges lehet, hogy azoknak a „metódustisztaság“ és „metódusegység“ érdekében való absztraktív izolálása a dolog jelentésének, értelmének megváltoztatása nélkül lehetetlen. Az a tiszta normarend, amelyet *Kelsen* jognak nevez, *nem a jog*, hanem csak a jognak egy absztrakt fenomenológiai metszete. A pozitív jogban a valóságelemek szerepe annyira lényeges, hogy azoknak absztraktív kikapcsolása a jog értelmét, jelentését lényegileg megváltoztatja. A pusztá normativitás szférájában való megmaradás és az állam teljes ábrázolása összeíérheteitlen.

Amikor *Kelsen* az államnak és a jognak (tisztá normarendszer) azonosságát tanítja, amikor tehát az államot a valóságsszfériból teljesen kikapcsolva a tisztá normativitás fenomenológiai síkján iparkodik azt ábrázolni, akkor ugyanolyan lehetetlenségre törekszik, mint ha valaki egy *zenekart* a tisztá normativitás síkján akarna ábrázolni. Egy zenekar jelentésében mindenesetre igen lényeges a normativitás, a fegyelem és rend, a szabályozott összműködés momentuma, ámde époly lényeges — tehát ki nem kapcsolható — benne a hangszerek és hanghatások, a karnagy és a zenészek tér-időbeli valósága. A zenekarnak a valóságelemektől elszakított „tisztá“ normativitása épen olyan absztrakt torzó, az egész értelemnek épen olyan önállótlan részmetzete, mint a normaelemektől, a felette uralkodó rendtől, a „szellemétől“ elszakított pusztá kauzális létezése.

Kettőt kell leszögeznünk. Először azt, hogy különböző fenomenológiai síkokba eső elemek egyetlen fenomenológiai síkban tökéletesen nem ábrázolhatók. A két síkba eső jelentésnek valóságelemeit nem lehet maradék nélkül felszívni a normatív elemek síkjába és a valóság síkjára sem lehet maradék nélkül leképezni a normatív elemeket. Másodszor azt, hogy vannak jelentések, amelyek különböző fenomenológiai síkokat fognak át, amelyekben valóságelemek és normatív elemek erőszak nélkül el nem szakítható kapcsolatban vannak, amelyeknek valóságelemei és normatív elemei között valami olyan kommunikáció, funkcionális összefüggés áll fenn, amely az egész jelentés struktúrájának egyik lényeges momentuma. Ha ilyen jelentéssel van dolgunk — és a fentiekből eléggé világos, hogy az *állam* ilyen jelentés, — akkor a fenomenologiaiilag izoláló szemlélet, tehát akár a *tisztá* a normatív-, akár a *tisztá* valóságsszemlélet mindig csak részeredményeket adhat, amelyek még egy, a különböző fenomenológiai elemek funkcionális összefüggéseit figyelemmel kíséő *átfogó* szemlélet *kontrollján* vezetendők keresztül, mert enélkül szükségképpen az eredeti jelentés meghamisításának és veszedelmes egyoldalúságoknak kell előállaniok.

A nyert alapfelfogást azonban nemcsak a túlzó normatív, hanem a túlzó valóságtudományi állásponttal szemben is érvényesíteni kell. Az állam és a jog nem pusztá valóság. Az állam és a jog valósága felett határozott értékmomentum, normatív jelentés lebeg épúgy, mint bármely értékes dolog valósága felett. Amint az állam és a jog valóságát nem lehet normativitásukból levezetni, nem lehet a normatív síkon maradék nélkül ábrázolni, épúgy lehetetlen a jog és az állam normativitását a valóságból levezetni. Ugyanez a helyzet minden értékes dolognál: *mint valóság*, okozatosan függ össze a valósággal, de az értékmomentum, amely felette lebeg, a valóságra vissza nem vezethető. De visszavezethető a tisztá értékszférára. A valóságtól mentes

abszolút értékszférának ez az érintkezése a valóságszférával: az a körülmény, hogy az abszolút értékek egyáltalában képesek arra, hogy — persze csak relatíve: nem hiánytalanul — *megvalósuljanak*, illetve a valóság képes arra, hogy — habár csak relatíve — *értékes legyen*, épen olyan alapmeglátása, végeredményben pedig épen olyan titka és örök problémája az átfogó szemléletnek, mint amilyen alapmeglátása, de egyben titka és örök problémáid a valóságtudományi szemléletnek az *okozatosság (kauzalitás)*. Aminthogy minden természettudomány a kauzalitás kategóriájának *alkalmazásával* kezdődik, de arról, hogy voltaképpen az okviszonyok mi a lényege, hogy mit jelent az, hogy az egyik dolog a másikat „okozza“, a természettudományok igen nagy fejlettsége mellett is alapjában fogalmunk sincsen, épúgy az átfogó szemlélet, amely minden relatív érték- és normatudománynak igazi metódusa, a tiszta értékszféra és tiszta valóságszféra összefüggésének, funkcionális vonatkozásainak kategóriáival operál és igen értékes eredményekre vezethet akkor is, ha a valóság és érték összefüggésének alapproblémáját teljesen átvilágítani, lényegét megmagyarázni nem is képes.

Az empirikus normáknak abszolút normákra, a relatív értékeknek abszolút értékekre való visszavezethetősége a dualisztikus felfogásnak követelménye. Valamely érték épúgy nem alapulhat a pusztán valóságon, mint ahogyan a valóság oka nem lehet valamely pusztán érték. Az a kérdés, hogy a valóságmentes értékszféra és az értékmentes valóságszféra nem csupán absztraktív izolációk-e, nagyon jogosult lehet, de nem változtat azon a metodológiai igazságon, hogy a homogén értéktartalmak és a homogén valóságtartalmak jelentése számunkra élesen szétválik.

Mindazonáltal az empirikus normák és a relatív értékek visszavezetése abszolút normákra és értékekre igen bonyolult feladat, amelynek megoldása igen sok alkalmat nyújt az egyoldalú normatív felfogásba és különösen természetjogi irányokba való kisiklásra. Nevezetesen az állam értékének, a jog normativitásának valamely abszolút értékre, illetve normára való visszavezetése azzal a veszéllyel jár, hogy magát az állam értékességét, a jog normativitását, kötelező erejét attól tesszük függővé, vajjon megfelel-e az állam, illetve a jog az abszolút érték típusának, illetve az abszolút norma előírásainak. Ilyenkor azután a „valóságos“ állam, a „pozitív“ jog csak mintegy tökéletlen másolataként tűnik fel egy abszolút, ideális államnak, ideális jognak. Azonban a relatív értékességnek és empirikus normativitásnak visszavezethetősége nem azt jelenti, hogy a relatíve értékes dolognak, az empirikus normának *pozitíve megfelelőnek és közvetlenül* visszavezethetőnek kellene lennie az abszolút értékekre, abszolút normákra. A relatív értékek és az empirikus normák visszavezethetősége csak annyit jelent, hogy az empirikus norma egy bizonyos abszolút normának, a relatív érték egy bizonyos abszolút értéknek a *relevanciájába* esik, annak az ellentétnek a *villájába kell esnie*, amelyet a pozitív és negatív értékpólus alkot. Az államnak vagy a jognak nem kell *pozitíve* erkölcsösnek lennie, de *pozitíve vagy negatíve* erkölcsösnek *kell* lennie.

Alig tagadták, hogy a jog az emberi *cselekvések* szabálya, nem pedig az emberi gondolatoké vagy érzelmeké. Ennélfogva alig tagadható, hogy állam és jog elsősorban *az erkölcsi* érték és norma ellentétvillájába esnek és

nem a logikai vagy esztétikai érték villájába. Nagyon is lehet, hogy az állam közvetlenül nem erkölcsi motívumokból cselekszik, hanem hedonisztikus, utilisztikus értékelések alapján, esetleg egyenesen nemtelen indítékokból: vak bosszú alapján. Ámde mindezek a közvetlen összefüggések végső sorban mindig az erkölcsileg helyes és helytelen ellentétvillájához fognak vezetni bennünket. Azt is lehet esetleg valamely jogra mondani, hogy az egész rendszerében *logikailag hamis* vagy hogy egy kis rablóerkölcsű állam vagy egy felpöffeszkedett győző állam politikai gestioja esztétikailag *rút*, ámde kétségtelen, hogy végső fokon mindezek az átmeneti értékszempontok az erkölcsi értékmérőnek adnak helyet, amelyről viszont nem lehet visszamenni egyéb értékszempontokra. *Ha egy állam erkölcsileg nagy*, akkor célját elérte: elérte azt, amit egyáltalában elérhetett. Emellett eltörpül az, hogy utilisztikus szempontból botor politikát folytat, hogy gazdálkodása pang, hogy rablósomszédok marják a testét. S ha egy virágzó gazdasággal bír, a legokosabb politikát folytató, felszökkenő imperializmusnak, világhatalomra törő hódító államnak a jövőjét akarjuk megjósolni, nem oktanul vizsgáljuk ennek az államnak az erkölcsét! A hedonisztikus (népjólét), utópisztikus (okos külpolitika) értékelés, a rendszer logikai helyességének vagy esztétikai szépségének kérdése egy állam megítélésénél igen fontos lehet, de *államnak és jognak lezáró értékelése mindig az erkölcsi értékelés.*

A jog mint valóság a valóságszféra okozatos összefüggésébe, a jog normativitása ellenben a normatív szféra összefüggésébe van belefoglalva. Ugyanígy az állam valósága az okozatosságon, idealitása ellenben az erkölcsi érték és norma ellentétvillájában nyugszik. Amint az okozatos valóságtudomány segítségével megállapíthatjuk, hogy az állam realitása nem pusztán fizikai, hanem pszichikai és szükségképpen szociális valóság, ugyanúgy a normatudományi tájékozódás szabatosan kimutatni képes, hogy az állam idealitása nem logikai, esztétikai vagy vallásos, hanem végső sorban erkölcsi természetű.

Többet mondani, mint annyit, hogy a jog normativitása és az állam értékmomentuma az erkölcsi érték ellentét villájába eső, erkölcsi természetű; különösen valamely pozitív (*pozitív* szemben az abszolúttal és szemben a negatívval) erkölcshez kötni a jog normativitását és az állam értékmomentumát — már metafizika, amely a jogelméletben a természetjog ruhájába öltözik. Az értékszemléletnek ez a túlkövetelése már a valóságszemlélet jogos igényeit sérti. Csak *hinnünk* lehet abban, hogy a pozitív erkölcs értelmében erkölcstelen jog és állam a valóság kauzális törvényeinél fogva pusztulásra van ítélve, de ez a hitünk, amely a tiszta erkölcsi érték és a valóság funkcionális összefüggésének metafizikai területén mozog, a fenomenológia megállapításainak szabatosságát nélkülözi.

A dualisztikus államszemlélethez kell csatlakoznunk. A valóságszemlélet jogán a *terület* és *nép* jelentéselemeit kell az állam fenomenológiai képébe berajzolnunk, mindazt, amit közös *vér* és *föld*, közös *munka*, *szokások* és *nyelv*, közös *történet*, *jog* és *műveltség* nevei alatt, mint valóságot értünk. Ezeket a jelentéselemeket a köztük fennforgó bizonyosfokú *helyettesítési* lehetőség kellő figyelembevételével írta le *Wundt* államelméletében. Mindaz, ami az államban „történeti“, *individuais*, *változó*: az államnak az az összehasonlíthatatlan, soha vissza nem térő *Itt* és *Most ja*, amellyel a legmagasabb államideái-

nak is számolnia kell, ha nem akar gyerekes ábrándozássá süllyedni — a valóság szemlélet birodalmába tartozik.

De *Spengler* és az összes valóságelméletek tévednek abban, hogy a *vér* és a *faj* mindent megmagyaráz. A valóság fanatikusainak sokszor csodálkozva kell beismerniük, hogy a valóságot nem lehet levezetni és megérteni a puszta valóságból. A számok matematikája mellett ott ragyog a platóni megiszton matéma. Az *erkölcsi értékmomentum az emberi cselekvés* egész páthoszával épügy hozzátartozik az állam képéhez, mint a történeti valóság. A pozitív és negatív értékpólus között oscilláló ez az erkölcsi értékmomentum az állam *jogában* ölti magára a relatív értékesség, az emberi mű valóságformáját.

Az állam, mint emberi mű, átfogja az organizmus és mechanizmus ellentétét (mindkettő és mégis *több*) és magán viseli az erkölcsi értékmomentumot anélkül, hogy beleomlana az „objektív szellem“ metafizikájába. Szembenáll ez a szemlélet a *personális* államfelfogással: az állam nem erkölcsi *személy*, nem etikai *alany*; ilyen mindig csak az államot teremtő *ember*.

Az állam *főhatalom* problémájában mégegyszer viszontlátjuk a valóság-elemeknek és az értékelemeknek az államot jellemző egybefonódását. A hatalom pszichológiai valóságként jelentkezik, amelyre visszavezetjük az állam valóságát és hordozója annak az oscilláló erkölcsi értékmomentumnak, amelyre visszavezetjük az állam értékét s a jog normativitását.

Ezzel egy első fenomenológiai tájékozódás feladatköre ki van merítve. Durva, nagy alapvonások azok, amiket nyertünk, de itt dől el, hogy mit *kell* bevinnünk és mit *lehet* kihagynunk az állam-fogalom felépítésénél. A nyert jelentéselemek összeállításánál, az állam jelentésének részletes és tüzetes kidolgozásánál az állam fenomenológiai problémája beleolvad az államfogalom meghatározásának problémájába.

Horváth Barna.

AZ „EGYKE“ A SOMOGYI NÉP SZOKÁSAIBAN S LELKIVILÁGÁBAN.

I.

MIDŐN „*A somogyi gyermek*“ címen megírni szándékolt néprajzi munkám adatainak összegyűjtéséhez a tervezetet elkészítettem, nem is számítottam arra, hogy az *egykevel* is részletesebben fogok foglalkozni. Csak gyűjtéseim közben láttam át annak szükségességét, hogy az egyke-re vonatkozó minden számbavehető adatot egybehordjak s a fenti munkámban is felhasználjam mint olyat, mely a gyermeknevelés megvilágításával szorosan összefügg.

Mert hisz — sajnos — az egyke Somogyban már népszokás számba jön. A több évtizedes egykézésnek kifejlődtek a maga törvényei, azok elterjedtek, általánossá váltak s ezekhez alkalmazkodnak gondolatban, testben mindazok, akik e bűnös rendszer rabjaivá váltak.

Az egyke érezteti hatását a nép gazdasági, társadalmi viszonyainál, életének berendezésénél; bizonyos irányban átalakítja a nép erkölcsi felfogását, szokásait, de különösen megváltoztatta a gyermek nevelése körül eddig gyakorolt eljárását. Egészen másként neveli a nép az egyke-gyermeket, mint ahogy nevelte és neveli most is azokat a gyermekeket, akik többen vannak.

Rendkívül fontosnak tartván az egyke *indítóokainak* kikutatását s mi-benlétének megállapítását, igyekeztem azt apróbb vonatkozásaiban is megismerni s az adatokat erre nézve összegyűjteni. Ez okból minden községre nézve (hol egyke van) kikutattam, hogy mikor kezdődött az egyke. Ez a kereszteltek anyakönyvéből pontosan megállapítható, ha az évi születések számát 1875—1880-tól kezdődőleg kiírjuk. Azután sorba vesszük a házaspárokat, hogy melyiknél hány *gyermekszületés* volt. Ahol 2—3 volt, *nem* azért született-e a második vagy harmadik, mert az előbbi gyermek meghalt. Csak a földműves gazdákat, zselléreket s azon iparosokat s kereskedéssel is foglalkozó családos egyéneket veszem, akik voltaképpen a földműves néphez számíthatók.

A továbbiakban elsősorban a népet ismerő lelkészt, tanítót s más falubeli intelligensebb embert, éltesebb asszonyokat, bábákat szoktam kikérdezni, akik rendszeren teljes felvilágosítást tudnak nyújtani a faluban elterjedt egykéről.

Somogyban az egyke a múlt század 80-as éveiben kezdett jelentkezni. Valószínűleg a baranyai Ormánságból húzódott ide. Midőn elterjedése nyil-

vánvalóvá vált, a megye főurai közül gróf Széchenyi Imre és gróf Széchenyi Aladár vette fel ellene a küzdelmet. Az ő fellépésük következtében írt fel Somogy megye az egyes miniszterekhez s minden más tényezőhöz, amely az egyke továbbterjedésének megállításához hozzájárulhatott. De még tovább ment: oly messzemenő intézkedéseket tett az egyke terjedése ellen s megszüntetésére, amelyet, tudomásom szerint, egy más megye sem az országban. Már 1891. évben bizottságot küldött ki az egyke mibenlétének megvizsgálására. Ez a bizottság kutatásainak szomorú eredményeként megállapította, hogy a kedvezőtlen szaporulati arányok „a népek a nemzessel“ való visszaélése, a termékenyülés erőszakos megállítására és a magzatelhajtás tényében gyökereznek. E bűnre pedig a népet „főleg amaz anyagi érdek ösztönzi, hogy az atyai birtok felosztását lehetőleg megátalja s minél csekélyebb száma maradéknak minél előnyösebb anyagi helyzetet biztosítson.“

Somogy megye, hogy a népet a magzatelhajtástól elidegenítse, mindent megtett, ami csak hatalmában állott. Elrendelte, hogy valamennyi községben lehetőleg okleveles bábát alkalmazzanak, a járási s körorvosokat szigorúan utasította, hogy a viselős asszonyokat, a bábákat s az u. n. „kenőasszonyokat“ kísérik figyelemmel. Ha abortálási eset jut tudomásukra, puhatolják ki a tényállást s a legkisebb gyanú esetén jelentsék fel a bírósághoz. A főszolgabírók a községekben egyes alkalmas egyéneket bíztak meg a terhes asszonyok megfigyelésével. Az elhajtó asszonyokat több évre rendőri felügyelet alá helyezték. Az orvosoknak, községi és körjegyzőknek megfigyeléseikről s észleleteikről minden negyedév végén jelentést kellett tenniük az alispánhoz. Bejelentették a magzatelhajtásban elhunytakat: a magzatelhajtó bábákat, kenőasszonyokat letartóztatták.

Megkereste a vármegye a püspökségeket, kérvén őket a lelkészek utasítására, hogy tanítsák ki a népet az egygyermekrendszer erkölcstelen voltáról s annak nagy nemzetgazdasági s egészségügyi veszedelméről. 1893-ban szabályrendeletet alkotott, hogy a gyermekirtók, magzatelhajtók az újszülött s dajkaságban levő gyermekek körül elkövetett bűntettek s vétségek, továbbá a gyermekelhajtást végző kenőasszonyok feljelentői, ha a tényállás bíróilag beigazoltatik, pénzbeli jutalomban részesíttetnek. Az egygyermekrendszert tárgyaló munkákat saját költségén kinyomatta s terjesztette.

Ezek után Somogy megye törvényhatósági bizottsága az egyke ragályos bűnének megszüntetése végett 1907-ben az országgyűlés mindkét házához fordulva, törvényes intézkedéseket kért, a már általában ismert orvoslásokat javasolva s azoknak fogantatását kérve.

Mindezen mélyrehatóknak látszó intézkedések teljesen hiábavalóknak bizonyultak az egyke terjedésének megállítására. A megbízott laikusok bizony nem kísérték figyelemmel a viselős asszonyokat; a kiadott s terjesztett könyveknek semmi hatásuk sem volt: a papság fellépését a nép a legellenségesebb érzéssel fogadta. Az orvosok és bábák számos asszonyt jelentettek fel a bírósághoz, többeket meg is büntettek, a vége azonban e feljelentéseknek az lett, hogy a nép az ilyen feljelentőket alkalomadtán mellőzte, sőt némely esetben a bíróság az elhajtás tényét perrendszerűleg nem látván bébizonyítottak, a terheltet felmentette s megtörtént az is, hogy a bíróság a feljelentő bábát büntette meg.

A mozgalom aztán Somogyban — tapasztalva az egykével szemben, való tehetetlenséget — elernyed, elaludt, mintha soha semmi intézkedés sem történt volna.

Az egyke, amely feltartóztatatlanul terjed tovább, újabban is a nép demográfiai viszonyaival, szociális s lelki életével foglalkozó kiváló tekintélyeket szólaltatott meg.

Én most nem az egyke elterjedésével és következményeivel kívánok foglalkozni, hanem az *egyke okait törekszem a népszokások és a névnek az egykére vonatkozó gondolkodásúnak részletesebb ismertetése által élesebben megvilágítani.*

II.

A népnek az egykéről már megvan a maga teljesen kialakult véleménye, ami annyira megrögződött lelkében, hogy azt megváltoztatni eddi;? semmiféle józan okfejtéssel nem lehetett. Meghallgatja az egyke veszélyes,, szomorú következményét fejtegető egyéneket; hallgatagon tűri az ellene dörgő, kárhóztató véleményeket, sőt mintha helyeslőleg bólintana is rá; de hogy azokat meg is szívlelje s a gyakorlatban kövesse, arról szó sem lehet. Nincs reá hatással egyes falujabeli, az egyke-rendszer következtében kihálófélben levő családok tragédiája s az a lesújtó látvány sem, hogy néhány községben az egykéző családok negyede, sőt fele is nemsokára magtalanul, hal el. Az ő lelkét kedvtelése, jóléte, birtokának megmaradását, sőt gyarapítását célzó törekvése, egyetlen gyermekének jómódban hagyása s az ezzel járó előnyök foglalják le. Mindezt csak az egyke révén véli elérni s e meggyőződését megdönteni nem lehet.

Somogyban, különösen a református családokban a háznál levő öreganya, a menyecske anyja vagy anyósa, az u. n. „öregszüle“ végzi a belső gazdasszonyi teendők legnagyobb részét: a sütést, főzést, a kisebb háziállatok gondozását, a családbeli tehetetlen vagy beteg egyének ápolását. A fiatal asszony csak télen segédkezik neki egyben-másban, tavasztól őszig a mezőn, a szőlőben együtt dolgozik a férfinemmel. A fiatal nő — Somogyban — általában 14—16 éves korában megy férjhez; az anyja vagy anyósa a főzéshez, gazdaasszonykodáshoz rendszerint nem is engedi őt, sőt sértésnek venné, ha ilyféle kíváncsisággal állana elő. Nem egy eset fordult elő, hogy amely háznál az öregszüle sokáig élt egészségben, a fiatalabb asszonynak már unokája is volt s még soha kenyeret nem sütött életében s főzni egyáltalán nem tudott. Dologidőben a csecsemő, a kis gyermek gondozása is természetesen az öregasszonyra hárul. A kisgyermek édesanyja, ha künn a szabadban dolgozik, reggel a még csecsemő gyermeket megszoztatja s csak délben fut haza ismét szoptatni; ha pedig a gyermek egy éves elmúlt — csak estefelé. Többször nem igen mehet haza gyermekéhez, mert az a külső dolog mulasztásával járna. Azt pedig a család többi tagjai vennék rossz néven. Ily körülmények között a kisgyermeket az öreganya gondjaira kell bízni. Már pedig ő nagyon el lévén foglalva a háznál, bizony nem szívesen vesződik a síró-rívó kisgyerekekkel. Hangoztatja azt is, hogy nem akar ő egész életében dajka lenni. Teljesen igaza van a maga szempontjából, midőn nagy elfoglaltsága miatt így panaszkodik: „Jaj de sok dögöm van, rajtam van a csikó,

a vénember, meg — a gyerek.“ (Már t. i. a gazdaasszonyi teendőkön kívül.)

Nem csoda hát, hogy az öreganyák nagyon félnek a gyerektől s mindent elkövetnek, hogy egyideig, a házasságkötés után ne legyen, vagy ha van: egnél bezáródjék.

Minthogy különösen a reformátusoknál a leány 14—16 éves korában már férjhez megy s így testileg éretlen még az anyaságra, ezelőtt 8—10 évig is mesterségesen tartották vissza az első gyermek születését. Ez divattá vált s egyes helyeken most is fenn áll, szégyennek tartva, hogy házasságuk első éve után gyermek szülessék. Itt-ott néhány évre elhúzzák most is, azt hozva fel okul: „Fiatál az asszony, minek veszőggyék a gyerekekkel; minek csúnyuljon e', ráér még!“ (Erdősokonya). Néhol ha hamarjában gyereke lesz a menyecskének, a szokásos ruhát sem akarja az anyósa megvenni. „Vegyen neki az annya.“¹⁾ (Szenta.) Újabban azonban rájöttek, hogy jobb a jelentkező első gyermeket meghagyni, mert így a menyecske egészségesebb marad. Sőt ahol nem nagyon éretlen az anyaságra, egy év múlva rendszeren megvan az első gyermek.

A család az első gyermekbe, mint kikerülhetetlenbe beletörődik, sőt kívánja is, hogy legyen, a másodiknál azonban, különösen ha gyorsan, 1—2 év múlva jelentkezik, már kitör a viszály. Első sorban, természetesen, az öregszüle zúgolódik, hogy ő nem gondolhat az anya távollétében két gyermeket, azután a többi házbeliek támadnak rá, érthetően követelve, hogy tüntesse el, kenesse el. Darányban egy fiatal asszonynak a házasság harmadik évében megszületett a második gyermeke is. Az asszonyok nyelvükre vették. A család úgy védekezett, hogy ők arról nem tehetnek, a bába az első szülés után „nem jól hagyta“ (vagyis nem rontotta el) a menyecskét, ez az oka.

A másodsor is „állapotossá“ vált fiatal asszonyt, ahol az egyke már teljesen elfajult, nem egy esetben el is zavarták a háztól, ha nem akarta magzatát elkenetni, elhajtatni.

A harmadik gyermek mutatkozásáról ne is szóljunk. Ennél már valószínűs háborúság tör ki a családban. Mert a második—harmadik gyermeknél nemcsak az öreganya van már lekötve (egyéb okokat itt elhagyva), hanem az édesanya is; nem dolgozhatik annyit, többször kell otthon tartózkodnia vagy legalább a mezőről hazafutnia a legnagyobb dologidőben is. Ilyenkor aztán eleget kell hallania az anyának a család többi tagjaitól: „Má' megin „vastag“ (viselős), „Egyébre se való, mint fiaznyi“. Mást se tud, mint kőkeznyi!“ A férjira meg, hogy „Mást se tud, mint gyereket nemzeni.“ A szegény asszonynak nagyon sokszor kell hallania: „Fénye egyé meg a testit, otthon dogozik; dehogy is segítetteng!“ „Minek van neki annyi gyereké mér nem eregeték le az árokba!“ (Ahol t. i. a lepedőt mossák.)

Az egykés falubeli családokban az a jelszó a gyermekre nézve: „Egy van, több nem köll!“ „Minek? Más keze-lábának? (T. i. cselédsorba.) A többgyermekes szülőknek eleget kell hallaniuk a családbeliektől, rokonoktól azt a bántó szemrehányást, hogy „Az ágyban hasogatják el a vagyont.“

A második gyermeket rendszeren csak ott látják megengedhetőnek, ahol egy gyermekes özvegy férfi vesz el egy nőt. Az asszony feltétlenül óhajt egy

¹⁾ Némely helyen, ugyanis, a menyecskét az édes anyja ruházza a kiházásítás után is s csak a hétköznapi ruhát, cipőt, tutyit veszik neki a háznál.

gyermeket, hogy a férj halála után a házban s birtokban maradjon, mert különben csak az u. n. „móringot“ (a házasságkor kikötött pénzt, ruhát) kapná meg, vagy az újabban kikötött földterülethez juthatna.

A férfiaknál (a férjnél és öregapánál) elsősorban a birtok osztatlansága — s szaporításának a gondolata az irányadó az egyke mellett való álláspontra nézve: „Dehogy aprózom el a birtokomat, hogy négyen-öten osztozzanak rajta, szanaszét horgyák a birtokot!“ „Birtok után köll a gyereket szaporíttanyil!“ „A zsidónak (t. i. a falusi boltosnak), béresnek, cigánynak lehet több gyereké, mer nincs birtoka.“ De a szegény embernek szintén lehet s van is, mert az nem fél a birtoknak kisebb részekre való hasításától, hiszen a család most is alig élhet meg rajta, tehát nem baj ha több a gyerek, majd csak megélnék valahogy, mint zsellérek vagy napszámosok. A jómódú ember azonban minthogy vagyoni függetlenségét és színvonalát csorbíthatatlanul kívánja utódjának is biztosítani, ennek még a gondolatától is iszonyodik. Az ő tekintélyt élvező családja az utolsók közé sülyedjen! . . . Ezt semmi áron sem szabad megengedni! E felfogás miatt honosodott meg az egyke épen a vagyonosabbaknál. Erre vonatkozólag mondja a nép: „A gazdagabbak százszor rosszabbak, mint a szegények.“ „A szegényebb ember belegyőződik az Isten rëndölésébe a gyerek eránt, de a gazdag bizon nem.“ Van Somogyban egy horvátajkú község, melynek egyik utcájában csak szegény emberek laknak, ahol aztán sok is a gyerek. Ezt a maró néphumor elnevezte „Gyár-utcának.“ Tehát az az egy bizonyos, hogy az *egyket* nem a földnélküliség, a szegénység okozza, sőt ez idő szerint *inkább gátja* az az egy gyermek rendszernek.

Az egy gyermekhez való ragaszkodást különösen akkor hangoztatják, ha az első gyermek fiú. A fiúnak jobban örülnek, mint a leánynak, sőt bátran állíthatjuk, hogy amely családban szigorúan egy gyermek mellett foglalnak állást, csak fiút kívánnak s ha ez megvan, mindent elkövetnek, hogy több gyermeke ne legyen az anyának. Az elsőszülöttül világra jövő fiúgyermeknél a bábaasszony s mások is nevetve jegyzik meg, midőn a keresztelőre viszik: „No, itt is becsukják ám a kaput!“ Vagyis több gyereke se születik ám a menyecskének, föltéve, hogy a gyerek életben marad.

Ahol az első gyermek leány, ott néhol egy fiút is kívánva, megszületik még a második. De itt aztán a kísérletezés befejeződik. „Egy-két gyerek-Isten áldása, de már három Isten átka“, mondták még nem régen. Ma már sok helyen a kettőt is átoknak tartják. „Több gyermek több gond.“ „Ha kettő van, már civakodnak a vagynon.“ Hiszen még ha egy van is, az a mondás járja: „Kis gyermek kis gond, nagy gyermek, nagy gond.“ „Egy gyereket is nehéz ruházni, hát többet!“ „Kevesebb a gyerek, kevesebb tanító kell!“

Hogy a fiatal asszony a második és harmadik gyermek születéséből származó perpatvarokat, üldöztetést elkerülje, maga is azon van, gyakran jobb érzése s a második gyermek utáni vágya ellenére is, hogy magzatát eltávolítsa. Hiszen az öregeken s más családbelieken kívül gyakran a férj is nekitámad egészen igaztalanul a szegény asszonynak. Méltatlankodik azon, hogy újból meg újból állapotossá válik. Nem egy második és harmadik gyermekkel teherben levő sóhajt fel: „Jaj Istenem, mi lesz belőlem, má' nem merek megmarannyi a házná!“ Tisztában van azzal, hogy ha több

gyermeke lesz, a családnál nyugta, becsülete nem lehet, tehát megérlelődik benne az az erős elhatározás, hogy magzatát eltüntesse. Mert a nép a magzatelhajtást nem tartja vétéknek, ezért semmi lelkifurdalást nem érez. Csak a már megszületett gyermek megölését tekintik Isten elleni vétéknek. E fel fogás könnyíti meg nekik a magzat-eltávolításra való elhatározást.

Megesik az is, hogy az erősebb lelkű s a családban bizonyára szilárd helyzetű menyecske szembeszáll az előítéletekkel, vágyik a több gyermek után, mert szereti a gyermeket, nem fél világra hozatalától s az őt figyelmeztető- nek vagy korholóknak bátran visszavágja: „Nekem nincs gyepű alá való- gyerekem.“ (Balatonendréd.)²⁾

Darányban, e régóta egyikés faluban megtörtént az a csudálatos eset, hogy a már négy élő gyermek után az ötödik is jelentkezett. A viselős anyát megkörnyékezték a rokonságbeli s más asszonyok, hogy ne engedje világra jönni magzatát. Hiábavaló volt erőlködésük, minden kísértésnek ellenállott azzal a határozott kijelentéssel, hogy neki gyermekeiben öröme van s megszülte az ötödik gyermeket is. Ilyen eset ritka. A 14—18 éves menyecskék lelkileg annyira éretlenek, hogy a házbeli öregebb asszonyok hajlíthatják őket amerre akarják s mikorra e tekintetben is önállóbban gondolkodókká fejlődnek, — már minden késő ...

Az egy gyermekhez ragaszkodó anyánál is felébred az anyai szeretet a véletlenül világra jött s egyáltalán nem kívánt második gyereknél. Egy balatonendrédi református asszony kijelentette papja előtt, hogy „nem is tudtam, hogy a második gyereknek is lehet örülni!“

A somogy megyei katolikusoknál még dívik az a közmondás a gyermekekre nézve, hogy „Ha kettő van: egy van, ha egy van: egy sincs.“ A németeknél Ecseny községben: „Eins ist keins, zwei ist erst eins“, a bekövetkező halálesetre gondolva ilyenkor. A katolikusoknál még a legtöbb helyen komolyan veszik azt a régi igen kedves közmondást a gyerekáldásra nézve, hogy: „Ha ád az Isten bárányt, ád hozzá mezőt is.“³⁾ A legtöbb katolikus községben még megszólják azt, akinek csak egy gyermeke van, mert az a föltevésük, hogy a gyermekek születését bűnös úton gátolja meg, vagyis „elcsinyálja.“

Az egyikés községekben azonban az asszonyok túlnyomó része is rabja az egyikés felfogásnak, mert teher nekik a több gyermek, nagyobb gond- dal, bajjal jár nevelésük s a vagyonmegosztás veszélyét nem is tekintve, lekötöttebb az életük. Nem ápolhatják annyira szépségüket; szűkebben kell élniök, nem hódolhatnak oly mértékben a könnyű életnek, a mulatozásoknak, amiknek nyomában többször a nő erkölcsi lezüllése is jár. Ha mér két gyermeke van, nem lehet oly jól kiházasítani őket. Két leánynál, az egyiket ki kell adni a házból s csak a másodikat lehet beházasíttatni, ami nekik jobban tetszik, mint a leánynak a háztól való elvitele, mert munkáskézre van szükségük.

²⁾ T. i. ha az Úristen megajándékozta gyerekekkel, hát az maradjon is meg, azt nem fogja elhajtani, a gyepű, vagyis a kerítés alá ásní, mint a többi falubeli asszonyok.

³⁾ Hogy a bárányt miért választották ki az állatok közül a közmondáshoz, arra magya- rázatul szolgál az a régi, a somogyi katolikusoknál s reformátusoknál egyaránt elterjedt szokás, hogy a csecsemőt keresztelőről hazatérve, mielőtt bevinnék a gyermekágyas nő szobájába, a szobába besurrant bábaasszony a fönnmaradottaktól háromszor megkérdezi, hogy „mit hoztak?“ E kérdésre a kívül álló keresztanyák egyike szintén háromszor azt feleli: „Meghoztuk az Isten bárányát.“ A 3-ik felelet után aztán utánna mondja a bába: „Adja Isten, hogy Isten báránya legyen!“

Némely leányt csak azért nem adnak férjhez a különben tetsző legénynek, mert elvinnék a háztól. A kevésbé tehetőseknél is nagyot számít az, hogy ha ismét gyermek lesz, sokba fog kerülni a komabál, komavendégség vagy *paszita* tartása. Szokásban van ugyanis, hogy mikor a betegágyas asszony fölkel, a rokonok, a reformátusoknál a 6—8 keresztszülő s hozzátartozóik részvétele mellett nagy lakomát tartanak. Néha 100 vendég is megjelenik azon. A nagyobbakon marhát is vágnak s nem hiányzik a cigányzene sem. Ez nagy anyagi áldozatba kerül. Nem ok nélkül hallani tehát ilyen kijelentést: „Hogy lehessen gyerek? Szegén vájok, sokba kerül a komabál!”

Komát is félve hív a második-harmadik gyermekszülés elé néző család; aggódik, hogy egyik-másik visszautasítja a megtiszteltetést. A reformátusoknál t. i. minden gyermeknél ugyanazokat szokás komácul hívni. Persze, a komaság anyagi kötelezettségekkel s áldozatokkal jár: a betegágyas asszonynak 3—4-szer gazdagon kiállított ebédet kell vinni; később, ha a gyerek már nagyobb, az u. n. „korozsma” címén ruhát vesznek neki; ha a korozsmaadás előtt meghalna a gyerek: szemfedőről, koszorúról stb. kötelesek a koma-asszonyok gondoskodni. Erre az áldozatra egy gyermeknél még — a bevett szokás kényszere alatt — csak hajlanak, de többen már terhesnek tartják.

De ami talán a legnagyobb hatással van újabban az asszonyokra, ez az, hogy *divattá vált az egyke*. Igen, divattá! Mert hisz sok egykés családnak már annyi az ingatlana, hogy nem is bírja megmunkálni. Pénz is bőviben van, szinte dobálja ki rangos építkezésekre, ruhára, ékszerre, fölösleges bútorra. A több vagyon már szinte teherszámba megy s a fiatal menyecske egyébként sem szokott vagyoni szempontokból messzemenő számításokat tenni s a család is átlátja, hogy elég gazdagok, 2—3 gyerekkel még nem válnak utódaik szegényekké, tehát itt nem játszhatik oly nagy szerepet a vagyon. Itt már a divat veszi át a szerepet, ami falun, ahol egymásnak minden apró dolgáról, akarva-nemakarva tudomást kell szerezniök, igazán nagy hatalom; ennek be kell hódolniuk, mert különben nincs lelki nyugságuk. Ha egy asszony „nincskés”, azért csak sajnálják, de ha „többkés”, az már nagy szegény, csapás, melyért a legerősebb megszólásoknak, sőt csúfodároskodásoknak van. kitéve. Az egész falu számára veszi annyira, hogy gyereke megszületése után eleinte még az utcán sem igen mer mutatkozni. Bolondnak kiáltják ki, kinevetik: „Szegén ördög es se tuggya ám mics csinyál.” „Elég számár, nem tesz ellene, nem tud vigyáznyi!” „Bolond, mer mos csak az az okos, akinek vagyona van.” „Nincs neki esze, azért van több gyereké!”

A szegénynek még bántóbb megszólásokat kell eltűrnie: „Kódis, bolond, kéntelen vele?” „Magának sincs mit ennyi, minek neki akkor a gyerek?” „Nem fél a sok gyerektű, majd eltartja a nagyvilág!” Akinek 3—4 gyereke van, arra ilyféle megjegyzéseket tesznek: „Annyi ott a gyerek, mind a cigányputriba.”

De legsúlyosabbak azok a cinikus, az anyaságot kigúnyoló megszólások, amelyek néhány szóba tömörítve, valósággal megvetés tárgyává teszik az anyát az egész falu előtt. Elmondják „kölkes-verebes”-nek, pelenkamosónak, „borgyas tehén”-nek, viselős korában „pocakos” disznónak, aki „jó malacos göbe”; csúfolják házinyúlnak, aki „minden hónapban kölkezik, mint a nyúl”, „ollan, mind a fiastik, annyi a gyereke.”

Nem lehet csodálni, hogy a népnek ily felfogása mellett a legtöbb asszony irtózik még a gondolatától is, hogy több gyermeke legyen s hogy ennek következtében nyíltan hangoztatja, hogy „Inkább lepedőt mosok, mint pelenkát“ (aminek az értelmét itt nem magyarázhatom), hogy „Inkább a Kapós folóba rohaggyak el, mind eszt a gyereket (mellyel teherben volt) a világra hozzam!“ (Rinyaujlak.)

Egy asszony, akinek már két gyermeke volt s a jelentkező harmadikat szerencsésen elhajtotta, megnyugvással hangoztatta: „Kisüt vóna a szemem, ha megint gyerekem lett vóna!“

Egyébként a több gyermeket nemcsak az anya, hanem az apa s a család is röstelli. Erre egy igen jellemző esetet mondott el nekem egy érdemes református pap. Az ő szintén református pap atyjának hét életben levő gyermeke volt. Egyszer beállított hozzá egy református atyafi híve s egyenesen azt a kérdést intézte hozzá:

Tiszteletes úr, nem szégyelli-e maga a gyerökeit?

Életem minden öröme, hogy ennyit látok, hangzott a válasz.

Én is úgy vájok ám — felel vissza az atyafi — örül a szívem, mikor a gyerököket (akik még kisebbek voltak) egymásután rakom a székre, de mindig rágyák az embőrt, minek az a sok gyerök.

Ezek a megdöbbenő nyilatkozatok mély világot vetnek a népnek a gyermekáldásra vonatkozó gondolkozására.

És az anyaságnak e felfogását általánossá vált *szokás* szentesíti. A gyermekelhajtás, a többgyermekes anyáknak gúnyolása, üldözése előttük egészen közönséges, ártatlan, mindennapos dolog; ezekről ép oly könnyed módon beszélnek, mint akár arról, hogy Lidi mit főz ma, vagy hogy Jóska gyerek hová hajtotta ki a csikókat.

Míg az oly családok, amelyeknek több gyermeke közül egy meghal, belenyugosznak a változhatatlanba azzal a meggyőződéssel, hogy „Az Isten magának szerette“, addig ott, ahol egy gyermek van s az *meghal*, mélységes a bánat. Ha már nem születik utána, akkor vigasztalhatatlanok. Ilyenkor aztán, különösen ha több gyermek hal el egymásután, megvan a szemrehányás, hogy „Amit a jó Isten adott, azt világra kell hozni!“ A nagy bánat az egy gyermek elhunytával nemcsak azért van, mert egyetlen családi örömtől fosztattak meg, hanem azért is, mert nem marad egyenes örökösük s így nem lesz, aki öregségükben a gazdaság vezetését átvegye. Van ilyenkor lótás-futás egyik orvostól a másikhoz, hogy „legyen gyerök“, de sokszor hiába!

De hogy az elhalt után másik gyerek ne lenne, már a ritkább esetek közé tartozik, mert a magzatelhajtás — sajnos — már eléggé tökéletesedett. Sok helyen erre már nincs is szükség, mert megvan az óvszerük a teherbeesés ellen s annak titkába úgy „fül alatt“ beavatják az ismerős asszonyokat. Az elhalt egyke után egy évre rendszeren megszületik az utód, a másik. Őszöd községben két egyke ifjú fült az elmúlt évek egyikében a Balatonba. Az egyik 21, a másik 15 éves volt. A következő évben már mindegyik után született egy-egy gyermek, akik, ha ez a szerencsétlenség nem történik, sohasem jöttek volna a világra.

III.

Az egyke gyermek nevelése egészen más, mint a többi gyermeké. Különösen kirívó az ellentét, ha a régi szokásokat vetjük össze az egyke nevelésének módszerével. Régebben a gyereket a földön szülte az anya; a kis csecsemőt nem várta semmiféle kelengye; pelenkába takargatták hetekig, hónapokig. Keresztelőre kis teknőben vitték, vászon ruhadarabokba göngyölve; teknőben vitték ki a mezőre a nagy munkaidőben s ott hevert a gyermek egy kis zöld ág, egy rossz alsószaknya, rozs- vagy kukoricakéve árnyékában. Egy éves korán túl egy szál vászoningben, télen-nyáron mezítlábosan, hajadonfővel járt a ház körül. Csizmát, gatyát csak akkor kapott, amikor iskolába kezdett járni. Nadrágot, ha egyáltalán kapott, csak 13—14 éves korában. A szabadban járt télen, nyáron, esőben, hóban, sárban; hőségben, hidegben, szélben, szinte pőrén öltözve, nyitottmellű ingben.

Az anya a gyermeket elszoptatta 2—4 évig is, azután a főedele a kenyér, nyers és száraz gyümölcs, a legegyszerűbb levesek, egyszerű tészták. Legjobb falatjuk télen a disznóhús volt; másféle húst alig ettek, legfőlebb lakomákon. A gyerekek az ételüket a konyha vagy szoba földjére lekuporodva egy fatáblából habzsolták, fakanállal, ritkábban külön fatányérukba merve. Az asztalhoz csak akkor juthattak, amikor már mezei munkánál tudtak segíteni, de soha le nem szabadott ülniök az asztalnál: állva kellett enniök. Az elv az volt: „A gyerekek sorgyékba (sarokban) a hele.“ Az evésnél pedig: „A gyerekek földön a hele.“ Az asztalnál illetlenséget követ el. A szigorú szülők ily nevelési elvekkel fegyelmezték a gyerekeket; tiszteletre, „móresre“ szoktatták a felnőttek irányában. Néha bizony, kiegészítésül, el is verték.

Az egyke nevelése teljesen a másik szélsőségben jár.

Az anya divatos, párnás ágyban szüli gyermekét. A csipkés inget, a szép fejkötőt s egyéb mindent jó előre elkészítik a gyermeknek; duzzadt vánkosban, paplannal, csipkés gyolcstakaróval viszik a keresztelőre. Ruhája, akár fiú, akár leány, uras mindenben, cipőt már mint ölbeli kap, mihelyt járni tud, készen várja a bugyogó. Szépen, módosan járatják. Féltik a meghűléstől, a hidegtől, a széltől, nehogy megbetegedjék. Nem is igen jár künn. Az udvaron túl nem megy. A szobában a helye. Ott senyved. Az időhöz, a levegőhöz nem edződik eléggé. A munkánál kímélik. Már kiskorában az asztalnál ő a legnagyobb hatalom, ő lévén a család egyetlen szemefénye, az asztalnál ráfigyel mindenki. Ami jó, finom az asztalra kerül, dúskálhat benne. Dehogy is utasítanak rendre, ha illetlenséget követ el. Minden megjegyzésében az okosság jelét látják. Minden kényét-kedvét megadják. Megverésről, büntetésről alig lehet szó. Az egyke senkitől sem érezve magát függőnek a háznál, már korán megnyilvánul benne az önkényeskedésre való hajlam, a tiszteletlenség, főleg a családbeliek, a szülők iránt. Nem hiába mondják néhol, hogy az egyke = ebke.

Testileg satnyább a több testvérrel bíró gyermekeknél. Jórészüik már gyengébb szervezettel születik. A 15—16 éves anya képtelen kifejlett gyermeket szülni; ha pedig évekig mesterségesen visszatartják a gyermek születését illetőleg eltávolítják a jelentkező magzatot, az anya szervezete megromlik s az életre szánt magzat gyenge testtel jön a világra s jórésze sohasem

fejlődik megfelelő kötésű gyermekké. Az ilyen „penészvirág“ könnyen elpusztul. Az egykés anyák jórésze is az agyonkenetetés következtében elgyengül, elbetegesedik, idő előtt megöregedik s elhal. Szinte száználmas rájuk nézni. Nem is késnek a többgyermekes anyák megjegyezni: „Hadd szenvedjen, úgy köll neki!“ „Isten a bíró, megfűzetett neki!“ Ha valaki vasárnaponként mise előtt végignézi a fiatal menyecskéket, látja milyen sápadtak, véznák, ingatag járásúak, míg az 50—60 év körül levő asszonyok piros-pozsgásak, erőteljesek, kövérek. Igen, mert ők nem kenegtették el magzataikat; ők 5—11 gyermeket szültek.

IV.

Gazdasági tekintetben is a legsúlyosabb következménnyel, jár az egyke. Az egykés községekben többtermelés meghonosításáról szó sem lehet. Az egyke mellett nincs a családoknak elég munkaerejük a föld megmunkálására. És ez az állapot folyton rosszabbodik. Sok család kihal. Egy-egy gyermek 2—3 birtokot is örököl. A gazda cselédet nem kap, de nem is akar tartani, minek következtében a földet nem tudja kellőleg megmunkálni, annak egy része parlagon is marad. A gyermektelen öregek pedig késő öregkorig, a legkeményebb munkát kénytelenek végezni, cselédjük nincs, napszámost, sem akarnak fogadni, a gazdálkodás megszokott méreteiből pedig nem engednek. Némelyek még ebédelni sem érnek rá.

Egyesek bérbeadják birtokukat, vagy legújabb szokás szerint öregségükre *más gazdákkal tartatják el magukat* s annak fejében birtokukat vagy annak egy részét az illetőre íratják.

Amidőn a szerbek kivonulása után, felsőbb rendeletre megjelentem egy kis somogymegyei református faluban, ott a presbitérium tagjai azzal a kijelentéssel álltak elő, hogy ők két urat, t. i. papot és tanítót, a faluban nem tartanak. Kérdésemre, hogy ugyan miért nem, előadták az okát is: nem tudják a pap földjeit megmunkálni, sőt a magukét sem végezhetik el. Persze kitűnt, hogy egyke dühög a faluban. Nincs gyermek, nincs munkaerő.

V.

Az erősen egykés községekben a halálozások száma általában fölülmúlja a születések számát. Somogyban vannak községek, amelyekben egyharmada, sőt fele a családoknak, mint gyermektelenek, nemsokára kihalnak. És ezek száma napról-napra szaporodik.

Az egyke Somogyban folytan terjed. Régebben csak a reformátusoknál divatozott; ma már a kath. vallásúaknál is meghonosult, sőt nemcsak a magyaroknál, hanem a vármegye közepén lakó horvátok lakosoknál is (Buzsák, Varjaskéz, Tótszentpál s Táska községekben). Egyedül a megye déli részén lakó horvátok mentek még e bajtól.

És hogy terjed? Kik terjesztik?

Elsősorban a bábák és pedig az u. n. „képzett“ bábák. Azoktól tanulják az anyák, ezek pedig egymástól. Új bába jön a faluba. Egyszer csak azt veszi észre a lelkész, hogy az abortálások kezdenek gyakoriakká válni. A falu nagyságához képest évenként 4—5, 8—10. Ha senki nem kutatja a jelenség:

okát, nem akadályozza meg, az terjed . . . terjed s megvan mételyezve a falu. De ha az ilyen bábát idejében elhajtják, — amire eseteket tudok — megszűnik a baj, legalább egy időre, ha ugyan az asszonyok még el nem tanulták a gyermekeltüntetetés módját.

A régebbi „egykés“ községekben a bába tudományára e tekintetben már nincs szükség.

A legtöbb helyen lassan, észrevétlenül lép fel az egyke, mintegy besompolyog a faluba. Ez olyan helyeken történik, ahol valamelyik vidékről hozott új asszony honosítja meg a bajt. Ez kezdi önmagán, azután kitanít egy másik fiatal asszonyt, aki ismét tovább terjeszti az „egykét.“ 6—10 évig is lappang így a baj, míg a lelkész vagy más valaki észreveszi. Mert hiszen a gyermekek még szép számmal vannak az iskolában, a születések csappanása merő véletlenségnek látszik. Midőn aztán kezdi a lelkész híveit egyenkint számon venni, akkor tűnik ki, hogy nini: a fiatal házásoknak a „kettőké“nél bezárul a szaporodás és inkább az egykések vannak már ezek között többségben. Hívei inficiálva vannak az egykével . . . Ilyen esetekben aztán már nem lehet segíteni.

Mindenki kíváncsi volt, hogy a világháború utáni állapot hoz-e valami kedvező változást az egykező falukban. Nem hozott! 1915-től 1917-ig fokozatosan kevesbedett, 1918-tól 1920-ig pedig emelkedett a születések száma. 1920-ban a születések száma itt-ott felülmúlta a háború előtti létszámot, 1921-ben néhol ez a szám még megmaradt, azután visszaesett a háborús előtti számra, sőt egyes helyeken rosszabbodott is a helyzet.

Az egyke gyógyítására nálunk sem találták meg az orvosságot. Sőt a kormányok, a törvényhozás mélyebbrehatóan még nem is foglalkoztak vele s így az halad a maga hódító útján. A divat hódítani szokott. Már pedig az egyke divattá vált, olyanná, amelynél az azt gyakorlók csak előnyt várnak s találnak is magukra nézve: a jólétet, az úri állapotot, a gondtalan életet s a tekintélyt. Igen, a *tekintélyt* is, mert hiszen csak vagyonosat választanak meg maguk között községi, egyházi s egyéb tisztségekre: bírónak, előljárónak, kurátornak, iskolaszéki tagoknak stb. Csak a vagyonos embernek van súlya, csak annak a szavára adnak. A szegény, többgyermekes apa sohasem viselheti az itt elősorolt tisztségeket; az lesajnált, lenézett, sőt kigúnyolt alak.

És ez ellen a járvány, fizikai sorvadás ellen erőtelen a nép lelkipásztora, erőtelen a gyóntatószék, a közigazgatás . . . Itt a lélekre, józan belátásra hatni, általánosságban véve, hiábavaló. Egyeseket külön-külön véve talán lehetne hosszabb rábeszéléssel jó útra téríteni; de honnan kerülhetne ki annyi önzetlen, lelkes, a leszoktatás módját ismerő apostol, aki végigvenné az egykező családokat s visszahozná a régi állapotot.

Az egykén már, ha megszüntetésére egyáltalán lehet eszközt remélni — szerintem — csak törvényhozási úton lehet segíteni, az örökösödésnek megszükitésével. Ha az egy vagy két gyermek nem örökölheti a szülők egész vagyonát, hanem annak csak bizonyos hányadát, pl. egyharmad részét, meg fog szünni az egyik legfőbb oka e társadalmi s nemzetpusztító rendszernek.

Ezzel azonban ezúttal én itt bővebben nem kívánok foglalkozni, mert ahhoz egy külön tanulmány volna szükséges s egyébként is tárgykörömön kívül esőnek vélem. Itt csak érinteni kívántam.

Somogy egykéző falvaiban látunk hivalgó cifrasága palatetős házakat, díszes, vasrácsos kerítéseket, palotaszerű istállókat, melléképületeket, a lakásban drága, modern bútorokat, zongorát, jólétet, vagyont, selyemben-bársonyban járó asszonyokat, uras viseletű házaspárokat, de gyermekből, a család legdrágább kincséből *csak egyet, legfőlebb kettőt* ... Az utcákon nem látunk futkosó, kedves gyermekarcokat, nem hallunk édes gyermeki kacajt. Megdöbbenően csendes minden! ... Az a sápadt, vézna „egyke“ ott őgyeleg az udvarban, vagy ott gubbaszt a szobában — *egyedül*. Sivár a gyermeksége! Még játszótársa is alig akad. Hogyan is akadna, mikor, mint a nép néhol mondja: „Több gyermek van elásva a kertekben, mint ahány halott eltemetve a temetőben.“

Gönczi Ferenc.

FIGYELŐ.

TIMON ÁKOS

(1850—1925.), a magyar jogtörténet és az egyház-jog munkása, régebbi társadalomtudományi törekvéseinek egyik harcosa az örök pihenés és békeség hónapja költözött.

Bár irodalmi munkássága különböző jogi tudományterületek területét érintene, élete főműveül a jogtörténet s azon belül főképen az alkotmánytörténet művelését, a nemzetek sorsára oly döntő fontosságú alkotmányjogi koncepciók múltjának búvárlását választotta. Olyan munkakört vállalt ezzel, amelynek sikeres ellátását a konzervatív világszemlélet túl nem értékelheti, főleg egy olyan korban, amikor az újjáépítés be nem váltott jelszava alatt folytatott rombolás az unalomig emlegetett „történelmi fejlődés” fogalmát a múltnak nem is mindig tudatos megtagadásával a *ma* vagy legjobb esetben a *tegnap* történetére szeretné korlátozni. A nagy Savigny a lángelme meglátásával *történelmi egoizmusnak* bélyegzi azt a minden forradalmi periódusra jellegzetes törekvést, ha egy korszak múltjának ismerete és méltatása nélkül kísérli meg a saját problémájának megoldását.

A nagyvonalú feladat méreteivel arányosak annak nehézségei. A jogtörténet művelője munkásságának a forrásokból merített empirikus anyagához bizonyos ahisztórikus szisztematikával kénytelen közeledni — a *jog* történetét csak úgy tárgyalhatja, ha már előzőleg a történelmi konkrétumoktól független koncepciója van arról, hogy mi a *jog* (Stammler). — Innen érthető tehát, hogy milyen közelről fenyegeti éppen a jogtörténet munkását az a veszedelem, hogy minden időre általános érvényű kategóriát lát abban, aminek jelentősége talán csak korunk adottságaira korlátozott, hogy ősi és a megértés számára ma már nehezen hozzáférhető intézményeket a modern jogtudomány *Begriffshimmel-}thö* megrajzolt hamis perspektíva alatt egészen más lételven nyugvó jelenkori intézményekkel azonosít; hogy a *ma* dogmatikus jogásza a jogi múlt emlékeit a *történelmi* (vagyis éppen az idők különbözőségeinek átélésére képesítő) érzék rovására „stilizálja”.

Ezeken a hatalmas tudományelméleti nehézségeken felül Timon Ákosnak a magyar jogtörténelmi szintézis sajátosan magyar nehézségeivel: az előmunkálatok hiányosságával, a levéltári anyag feldolgozatlanságával is küzdenie kellett s a kétfelől tornyosuló akadályok súlyát annál inkább kellett éreznie, mert irodalmi munkásságában inkább a szisztematikus tárgyalást kedvelte a tudomány monografikus művelésével szemben.

A jogtörténetnek ezek a súlyos belső problémái szabtak korlátot Timon Ákos érdemes tudományos munkásságának eredményei elé, amelyek előtt

most, elköltözése alkalmából annál szívesebben hajtjuk meg az elismerés lobo-góját, mert szellemét nem merítették ki a szaktudományi kutatás részlet-problémái, de szakmájának világnézeti fontosságától is áthatva, részt kívánt venni a társadalmi problémák egyetemét átfogó szisztézis kialakításában azok-ban az eljövendő katasztrófa veszedelmétől terhes éveiben, amikor a társa-dalmi felforgatás céljait szolgáló áltudományosság a maga Herosztratesz-munkáját megkezdte.

Timon Ákos nemcsak tanszékén és tudománya terén tett hazájának szol-gálatokat. Sóik időt szentelt, kivált élete utolsó éveiben a társadalmi tevékeny-ségnek is. Elhalálózásával a Magyar Társadalomtudományi Egyesület egyik igazgatóját veszítette, ki nagy szeretettel és kitartással törekedett a háború vége felé és az azutáni időben e fontos egyesületet új életre kelteni. Már előbb is résztvett az egyesület vezetésében és az a lelkesedés, mellyel annak céljai eltöltötték, indította arra, hogy a nehéz helyzet és a változott viszonyok mel-lett is fentartsa ez egyesületet, mint a társadalmi kutatás és ama törekvések gócpontját, melyek a történelmi Magyarország tervszerű továbbfejlesztését és a fokozatos haladás útjának előkészítését célozzák. Egész életén át és tanul-mányai folytán is az egészséges konservatizmusához hajlása mellett is átér-tette a haladás szükségességét és annak egészséges mederbe terelését várta az alapos társadalmi kutatástól, valamint az ezt felkaroló társadalmi egyesüléstől. Szinte bámultuk mily fiatalos kitartást tudott e meggyőződésétől vezetve a Magyar Társadalomtudományi Egyesületnek szentelni.

A küzdelmes magyar életből a teljesített kötelesség tudatában távozhato-tt és távozása veszteség a magyar tudományra és társadalomra egyaránt.

Ruber József.

Budapest lelke. A nem rég megejtett fővárosi törvényhatósági választások mérkőzését érdemes lesz a pártjelszavak és a világnézeti küzdelmek untig ismért frazeológiája nélkül, mint tanulságos tömegjelenséget vázolni. A vázlat körvonalaiiban hihetőleg fővárosunk lelkülete fog rajzolódni.

Önámítás nélkül aligha vonhatná kétségbe valaki, hogy a választások középpontjában csaknem kizárólagosan *egyetlen* kérdés állott: az, hogy a fő-város vezetése megmaradhat-e azok kezében, akik félretolták a filoszemita irányzat képviselőit? Ez a tény azonban nem teszi e nagy tömegmegmozdulást alkalmatlanná a főváros lelkületének pillanatképpen való rögzítésére. Hiszen a hegemonia kérdése, amelynek a szőnyegen levő kérdés csak adott esete volt, csupán látszólag új problémája a városnak, voltaképen már három évtizede meg van a lelkek mélyén s nem kell éleslátás ahhoz, hogy a millenniumtól a háború kitöréséig lefolyt negyedszázad alatt a politikai jelszavak védőpajzsa mögött észrevegyük a faji hegemonia elnyeréseért, majd zavartalan birtok-lásáért folytatott harcokat. Az, hogy a háború alatt, de különösen a forradal-mak után az egyik fél, amelyik többségre hivatkozhatott, megunta a virág-nyelvet és nyílt sisakkal folytatta a küzdelmet, lehet fontos, (talán: végzetes) taktikai lépés, azonban mitsem változtat azon a tényen, hogy itt a régi harc folyik s az új jelszavak a dolog lényegét nem érintik. A választások tehát olyan kérdésben való állásfoglalásra készítették Budapest lakosságát, amelyet az adott

társadalmi tények már régebben felvetettek s amely mint a város legelemibb, a lelki harmónia szempontjából a legdeterminálóbb kérdése, megoldást követelt. Meglehet, hogy a kérdés ma és még hosszú időn át megoldhatatlan s hogy a belátás is azt követelné, hogy levétsék az időszerű kérdések napirendjéről, azonban a tömegjelenségek mindég és mindenhol azt bizonyították, hogy hasonló erejű, de eltérő természetű és törekvésű tömegek nem hajlandók erejüket a bölcsesség kedvéért pihentetni s a hatalomért vívott harc számukra nem egy felvethető vagy elodázható probléma megoldása, hanem egyszerűen az érvényesülés kérdése, amelynek akcióiba lépése nem függhet attól, vajjon a tárgyilagossá szemlélő nem látja-e a harcot a felek egyenlő ereje miatt eldönthetetlennek.

A tömegnek tehát majdnem eszmei tisztaságban felvetett kérdésben kellett nyilvánítania véleményét. A legtájékozatlanabb választók is sejtették, hogy a zsidókérdés egy konkrét esetében kell nyilatkozniuk. Az öt szereplő párt közül azonban csak kettő exponálta a kérdést a maga meztelenségében: a Wolff-párt és a Vázsonyi-féle szövetség, amaz a keresztény hegemonia megtartását, emez annak negatívumaként a kurzus megbuktatását írva zászlajára. A középpártok megkísérelték ugyan, hogy a kérdés középpontjába új gondolatot vigyenek s a polgári érdekek szérűjén kompromisszummal tömörítsék a faji determináltságot követők két nagy táborában elhelyezkedni nem tudó elemeket, azonban most is bebizonyosodott, hogy amikor elemi ösztönök ütköznek össze s a legnagyobb, a mindent magába foglaló tét, a hatalom forog kockán, a kompromisszumot s ezzel a kérdés elodázását csak kevesek tartják időszerűnek. Csak azok, akik személyes vagy egészen szűk csoportérdeküket veszélyben látják a bizonytalan eredményű küzdelem miatt, vagy azok a kivételes egyének, akik különleges helyzetüknél fogva, a nagy küzdő táborok egyikében sem tudnak elhelyezkedni. A másik, már csak *látszólag* középpárt, Sándor Pál-féle szabadelvű frakció a legbelsőbb Lipót- és Erzsébetvárosra szorítkozott s alig tekinthető másnak, mint a gettótól elkülönülő finyásság diszinkciójának, amely a polgári jelleget maga sem kívánja a faji érdekekbeli indifferenzizmussal kidomborítani. A Ripka-párt vállalkozása már komolyabb kísérlet volt a polgári eszme agglutináló erejének kipróbálására s nagyobb sikerét is megmagyarázza, hogy mint a kormány kísérlete, egyfelől atavisztikus kormánytámogató ösztönök megmozdítására számíthatott, másfelől a válságos időkből még soha el nem maradó pártos szellemre, amelyet ezúttal nem csak a személyes ellenszenv, hanem a főváros magyarságának többszörös belső megosztottsága is táplált. Hogy az egész Ripka-akció mennyire mesterséges volt s a felszínen maradt, mutatja, hogy a jelöléseknél elért 17.1 %-a választási eredményben 9.2%-ra zuhant. Ezt mutatja az a sokatmondó tény is, hogy akár csak a liberális arcba öltözött finyásság pártja, a Ripka-párt sem kapott annyi szavazatot, ahány jelölécédulát összeszerzett. Annak mérlegelése, hogy helyes volt-e e kísérlettel a választás elvi tisztaságát megzavarni, már a gyakorlati értékelés területébe tartoznék s így szociológiai vizsgálódásunk szempontjából érdektelen.

Ugyancsak kívül esik elmékedésünk körén az a másik — akadémikus jellegű — kérdés is, hogy az olyan városban, mint Budapest, ahol az anyagi javakat talán nagyobb részében s az értelemnek iskolázottság útján való pallé-

rozottságát mintegy 40%-ban a zsidó lakosság mondhatja magáénak, *megengedhető-e*, hogy a nem zsidó lakosság a maga 77%-os számarányára hivatkozva, a vagyona és műveltsége alapján akkora súllyal bíró kisebbséget kizárjon a hivatalos hatalom gyakorlásából? Ez a kérdés, úgy érezzük, merőben, gyakorlati kérdés, amelyet a közjogi mandátummal felruházott választóközönség hivatott eldönteni. Annyi bizonyos, hogy a város a májusi választáson e kérdésre határozottan *nem*-mel felelt. A főváros közönségének döntése szerint nem szabad kizárni a város ügyeinek intézéséből azokat, akiket a város vezetői öt éven át mellőztek. Budapest közvéleménye a nem zsidó párt hegemoniája ellen nyilatkozott. A beteg feltápáskodott, hogy jobb oldaláról bal oldalára fekdüdjék.

A kooperációra, ami azt a szenvedélyes harcot elkerülhetővé tette volna, nem is történt komoly kísérlet. Mind a két fél döntő győzelmet akart. A hat évvel ezelőtt megbukott régime a hegemoniának burkolt rendszerét fejlesztette ki s az exponált helyekre rendszeren olyan személyeket állított, akik az irányzat jelegének palástolására alkalmasak voltak. A kooperáció, amely elvégre kompromisszumot is jelent, kevesebbet ígért volna, mint a régi állapot visszaállítás, vagyis a burkolt hegemonia. A hatalomra törő kisebbségnek mindig vigyáznia kell, hogy uralmát elfogadható tömeghit talapatáival legalizálja. Ha tehát a szövetségesei demokraták a „kurzus“ megdöntését tűzték ki a harc céljául, ezt azért tették, mert amidőn jól tudták, hogy még a faji ösztönök tekintetében legérzékletlenebb s nemzeti érzületétől is megfosztott munkásrétegek előtt is pszichikai abszurdum volna a hegemonia programját proklamálni, olyan jelszót kellett választaniuk, amelyik ugyanazt a tartalmat fejezi ki annak brutális őszintesége nélkül.

Keresve sem találhattak volna pompásabb jelszót a „kurzus megbuktatásá“-nál. A kurzus-szó ruganyos és sokértelmű aszerint, hogy kik előtt használják a toll fúrge agitátorai. Ezt a szót egy ötéves sajtópropaganda könmöníont dialecticája bűvös erővel látta el, a gyűlölet, a gúny, az elkeseredés változó színeibe öltöztette. Ha van szó, amely mint zene, lappangó érzelmeket csal elő, az indulatok erejét idézi, vagy az elfojtott vágyak és akaratok feszültségét robbantja bosszúra, bizonyára a kurzus szó az. A munkás rég megszokta már, hogy a jelen minden nyomorúságának a kurzus az oka. A munkanélküliség, a drágaság a népnymor minden pokla. Az elvtelen magyar polgári elem lelkében is beidegződött, hogy a kurzus a felekezeti gyűlölködés rútsága, a tajtékzó de ostoba és minden alkotása képtelen antisemitizmus a tehetségnek fojtása, igazságtalan üldözés, egyszóval erkölcsi posvány. A zsidó a kurzus alatt akadályt ért, hogy Vázsonyi szavával éljünk: akadályversenyt, egy erőtől duzzadó, előretörő nép szabad érvényesülésének gyűlölt korlátait. Lehet-e jobb jelszó, mint amely győzelem esetén a munkásnak jólétet, a polgárnak erkölcsi nyugalmat, az üldözött népnek pedig teljes és zavartalan érvényesülést ígér? *In hoc signo*. — És csakis e jelszóval készíthették elő a harcot és vívhatták ki a győzelmet.

A tömeglélek irányításához persze egyéb tényezők is járultak. Azt az ösztönszerű vágyat, hogy az öt éve bírt hegemonia megőriztessék, nemcsak céltudatos agitáció, hanem reális tények, tapasztalatok és elkerülhetetlen megfontolások is segítettek csírájában elfojtani. Budapest lakosságának nagy több-

ségét a látható és láthatatlan szálak légiója fogja a vagyonos légréteg szeke-rébe. A szilárd jogszerű függés sem szorosabb annál, amit a vélt, vagy való-ságos érdek tudata hoz létre. A leggyűlöletesebben szerzett vagyon sem nélkü-lőzi az életlehetőséget nyújtó hatalom parancsoló presztízst. Minden munkás, önálló iparos, kereskedő érzi, hogy végzetes dilemma elé kerül, valahányszor a vér parancsa azok gyengítésére ösztönzi, akiktől szinte egyedül remélhet mun-kát, keresetet. Az a ríktó pompa és fényűzés, amelyet a hatalom ideiglenes kirekesztettjei kifejtének, mozdította elő májusi győzelmüket. Bármily igazság-talan dolog a háború utáni évek kormányzatát a boldog békeidők gondtalan korszakával hasonlítani össze, ez az egybevetés a tömeg lelkében elkerülhetet-len folyamat. A magyar hegemonia birtokosait azok sem találták súlyosnak, pozíciójuk szociális szellemű kormányzattal való megszilárdítása tekintetében, akik az anya községeknek tudják mérsékelni igényeiket. Maga a vezetőség is félakarattal vállalhatta csak el a harcot, amikor állandóan éreznie kellett, mit jelent a tényleges erőforrások birtokosainak ellenszenvé ellenében kor-mányozni.

A választások sorsát azonban legalább felerészben a konstitucionalis kö-rülmények döntenek el.

Budapesten a törvényhatósági választójog nem valami demokratikus. A 289.729 választó a főváros nagykorú lakosságának 41.6%-át teszi. A most tár-gyalt képviselőválasztójogi tervezet sokkal tágabbkeretű s a fővárosi is még lé-nyegesen tágítható volna a polgári elem többségének feláldozása nélkül. A fő-városi választótömeg arculata a város lakosságától két irányban mutat el-térő vonásokat. Először a munkás és kispolgári elem erős megrostálása (majd-nem felének kirekesztése) következtében, ami bár konzervatív érvekkel támo-gatható, a szociális érdekképviselést csaknem teljesen meghíúsítja, másod-szor ethnikai képét is eltorzítja a város képviselőtömegének, amidőn a lakosság egy negyedét sem tevő zsidóságot olyan mértékben juttatja szóhoz, hogy a választóknak közel egyharmada közülök kerül ki. A májusi választás épen attól nyert páratlanul groteszk színezetet, hogy a dédelgetett és a mostohán tartott nép-réteg, a „profitéhes“ bankkapitalisták és a „kiuzsorázott“ proletárok szoros testvéri láncban egyesültek a közösnek vélt ellenség ellen. A választójog szűk-keblűsége azonban csak egyik oka a városi képviselőtömeg eltorzulásának. A másik a 22 választókerület mandátumának aránytalan megállapítása újra a polgári elem erő-sítésére irányult. A Belvárosban 611, a Várban 641, az Erzsébetváros legbelső, gettószerű részén 838, a körút táján 938, a Józsefváros belső részén 860, a belső Lipótvárosban 999 választóra esik átlag egy tagsági hely, ellenben Kő-bányán 1637, a Ferencváros külső részén 1693, az Erzsébetváros zuglói kül-területén 1720, a Józsefváros munkásnegyedében 1904 választásra esik egy-egy mandátum. Ezúttal azonban balul ütött ki a taktikázás. Mesterei, akik a polgári népréteg érvényesülését duplán kívánták biztosítani, megnyúlt ábrázat-tal szemléltették az eredményeket. A becézett belső Erzsébet- és Terézváros bizony háromnegyed részben a nemzetközi szellemű szociáldemokrata munkás-ságot segítette hatalomra s Ripka, akinek feladata voltaképpen a polgári elem e veszélyeztetett szavazatainak megmentése lett volna, e négy választókerület (IX., X., XIII. és XIV.) 48 mandátuma közül mindössze kettőt tudott meg-szerezni. Ugyanakkor a lebecsült Kőbánya, Erzsébet- és Ferencváros mun-

káskerületei több mint telerészben a polgári Wolff- illetve Ripka-párt jelöltje mellé sorakoztak.

Ilyen választójogi rendszer mellett előrelátható volt, hogy a helyzet kulcsa a munkásosztály kezében van. Arra ugyanis, hogy a zsidóság a városháza visszafoglalásáért vívott harcban megoszolják, csak a legrosszabb gyakorlati psychologusok számíthattak s azt is tudni lehetett, hogy ők fognak hiánytalamban élni szavazati jogukkal. Az erők felvonulását alábbi tábla mutatja:

	A jelölések		A szavazatok		A mandátumok	
	száma	0/0-a	száma	0/0-a	száma	0/0-a
Vázsonyi-féleszövetkezés	61.797	44 ¹	114.484	52 ¹	128	51 ²
Wolf-párt	49.522	35 ¹	79.856	36 ⁸	91	36 ⁴
Ripka-párt	24.056	17 ¹	20.339	9 ³	23	9 ²
Liberálisok	5.309	3 ⁷	5.055	2 ³	8	3 ²
Összesen	140.684	100 ⁰	219.734	100 ⁰	250	100 ⁰

A szavazásban 223.677-en vettek részt (3943 szavazatot érvénytelenítettek), míg a szavazásra jogosultak több mint egy ötödresze távol maradt. Az aránylag meglepően nagy részvétlenség (a szavazás kötelező!) nyilvánvaló jele az ötéves jelszóharc elernyedésének s amint az egyes kerületek adatai is mutatják, csak kis részében magyarázható a zsidó szavazók távolmaradásával. Vagy 40.000 választó a vértagadás lelkifurdalása nélkül leszavazhatott volna még a magyar polgári pártokra. Ebben az esetben a kompromisszum elve került volna ki győztesen a nagy elvi küzdelemből, mert a többséget a kompromisszumos Ripka-párt biztosította volna.

Azonban a legkipróbáltabb jelszavak varázsa sem örökéletű. A szavazatok kerületek szerinti megoszlása világosan mutatja, hogy a szervezett munkásság sem az a feltétlen zsákmány többé, mint azelőtt volt. Egyre többen érzik, hogy mi rejlik a mögött a kacagató frigy mögött, amelyet Propper és Györki elvtársak Vázsonyival kötöttek. S ha még sem jósoljuk a demokratikus szövetség közeli felbontását, ez csak azért van, mert ismerjük az igazi vezetők tökéletes lelki egységét és tömegbűvölő ügyességét.

A párt, amely az ország lelkének karakterét nem tekinti figyelemre érdemes szempontnak a főváros belső ügyeinek irányításánál, már egy nappal a győzelem után siet kijelenteni, hogy a győzelmet csak első etap-nak tekinti, amelyhez az országos politikának is igazodnia kell. De ennél is sürgősebb a mindent ígérő *egység* biztosítása.

A spiritus rector két nappal a választás után mesteri vezércikkben fejezi fel azt az igazságot, hogy: „a forradalmi évek lepergése óta európai szükségességgé lett a szoros fegyverbarátság, az őszinte szövetség, az *elválaszthatatlan kapocs* a polgári demokrácia és a szociális tábor között“. És mert a győzelmek mámorában a virágnyelvben is nehéz mértéket tartani, a vezér azt is elárulja, miért van és meddig lesz szükség a chimaera-szerű szövetségre. „Ez a szövetség legyen és lesz *a fix pont a magyar politikában* egészen addig,

amíg Magyarország újra átváltozik a politikai és gazdasági erők szabad összemérésének olyan pályájává, ahol egyforma lehetőségek, egyforma utak nyílnak meg mindenki előtt: és nincsenek többé akadályversenyek¹⁾ Ezt nem kell magyarrá fordítanunk, mert sajnos, a szervezett munkásság kezébe ez a cikk aligha fog eljutni.

Szombatfalvy György.

A George Scelle-eset. A magyar napilapok is megemlékeztek a George Scelle afférről. Hónapokon át tartotta izgalomban a francia közvéleményt ez az ügy, amelynek lényege röviden az, hogy a Herriot-kormány kultuszminisztere (Francois Albert) a párisi egyetemre a nemzetközi jog tanárává nevezte ki Scelle-t. Megelőzően nemcsak hogy Scelle személyéről nem volt szó a nemzetközi jogi stúdiummal kapcsolatban, de konkrét kérdés alakjában még csak szónyegen sem forgott új nemzetközi jogi tanár megbízatása. Csak annyiban loglalkoztak e kérdéssel, hogy a jogi kar Le Fur-t óhajtotta volna szinte egyhangú határozata szerint azon a kathedrán látni, hová a kultuszminiszter rendelkezése folytán Scelle került, azaz hogy csak került volna, ha a francia főiskolai diákság egységes állásfoglalása meg nem akadályozza a kinevezés gyakorlati érvényrejutását. Mert ez a kinevezés, mint az egyetemi szabadságot sértő tény, tüstént csatasorba állította a párisi egyetemi ifjúságot, amely jól kigondolt és keresztülvitt (mert nyilván hosszú tapasztalat tradícióin felépült) stratégia alapján *megszállotta az egyetemet s két ízben is lehetetlenné tette, hogy az új tanár megtartsa előadását.* A kultuszminiszter erre bezáratta az egyetem kapuit s a tanítás szünetelt. A diákság sztrájkkal felelt a miniszter erélyes sakkhúzására, majd a kamarában interpellációk hangzottak el az új tanár kinevezése dolgában. Verekedések, utcai botrányok, a rendőrség közbelépése tarkították az eseményeket, végsőkig fokozta azonban az izgalmat Barthelemynek a jogi fakultás doyenjének felfüggesztése, akit a miniszter a diáksággal rokonszenvező jóindulatú semlegességben talált bűnösnek, megállapítván róla, hogy ölhetett kezekkel türte az eseményeket s a rend helyreállítását meg sem kísérelte. A tanári kar két szavazat ellenében bizalmáról biztosítja a felfüggesztett doyent, a Quartier Latinben pedig megalakul a Comité de défense des libertés universitaires s a párisi diákság felszólítására egymásután lép sztrájkba a vidéki egyetemek hallgatósága is, mert ez az ügy már nemcsak a párisi egyetemé, valamennyi egyetem szabadságáról van itt szó, allons enfants! Diákgyűlések, felvonulások, hivatalos kommunikék s a sztrájkoló ifjúság manifesztumai jelzik a hatalmas izgalomban lepergő eseményeket, amikor megbukik Herriot s a helyébe lépő Painlevé-kormány kultuszminisztere, De Monzie, visszahelyezi állásába a felfüggesztett doyent, Scelle pedig lemond a megtiszteltetéséről s önként távozik a sülyesztőn a párisi tudományos világ színpadáról.

A Scelle-afférnek a rövidre fogott története első pillantásra az egyetemi önkormányzati gondolat diadalmas kilobbanásának tűnik fel, amelynek hevében a hatszáz évvel ezelőtt alapított Sorbonne-nak az emberi szellem magas régióiban munkálkodó tudós magvetői az ifjúsággal teljes egyetértésben ragadnak fegyvert a tudomány intézményének szuverenitása mellett. Ámde — és ez az,

¹⁾ A Világ vezércikke 1924 május 24.

ami rendkívüli érdekességet ad az esetnek — *nem erről* volt itt szó. Az egyetemi ifjúság és Barthélemy doyen, a vele együtt érző tanári karral együtt, bár ezt hangoztatta, *nem* a párisi s általán valamennyi francia egyetem szabadságáért szállt síkra, mert hiszen ezt a szabadságot a George Scelle kinevezésével távolról sem sértették, mert nem is sérthették meg.

A francia egyetemek autonómiája ugyanis nem nyugszik valamely a szó sajátképeni értelmében vett alkotmányon; törvény szabályozza az egyetem, mint jogi személy önirányzó működési körét, de — az angol egyetemek organikus alapon kifejlődött alkotmányától merőben különbözön — bizonyos függetlenségen —, melynek megnyilvánulásai a tudomány, a tanítás és a fegyelem kérdéseinek szabad irányításában és bizonyos ajánlások megtételében (melyekről alább lesz szó), továbbá az anyagi kérdésekben való szabad elhatározásban lelhető fel — felül nagyobbfokú (teljesebb) önkormányzattal nem ajándékozza meg az egyetemet.

A francia politikailag és erkölcsileg véve egységes nemzet. A francia kormányzati politika ezt a célt szolgálja s a tipikusan központosított francia közigazgatásnak is ebben a célban van a magyarázata s ezzel az Indítóokkal támasztják alá azt a XVIII. század óta uralkodó elvet, hogy *a tanításnak az egész országban egységesnek kell lennie*. „Nem lehet az egyetemnek tetszésére bízni, — írja egy 1918-ban kelt cikkében É. Durkheim a párisi egyetem professzora — hogy miképen oldják meg a közoktatásügy legfontosabb kérdéseit; az általános szabályoknak adva kell lenniök és szükséges, hogy az állam elejét tudja venni az egységet megbontó kilengéseknek“. A párisi egyetem *névteljes rektora a mindenkori közoktatásügyi miniszter* s a párisi egyetem *valóságos rektora mindig a vice-rector címmel viseli magas méltóságát, ami főleg az az államhatalomnak az egyetemen való képviselőletében s az állami törvények és rendeletek betartásában áll*. Ami már most az egyes fakultások tanári karának a kinevezések körül való javaslattevési jogkörét illeti, ez csak a rendes tanári (professeurs titulaires) kinevezéseknél van meg, de itt is sietve hozzá kell tennünk, hogy a köztársasági elnök, akinek a rendes tanárok kinevezése fenn van tartva, szabadon választ a tanári kar listáján szereplők közül és azok közül, akik a Közoktatásügyi Felsőbb Tanács (Conseil Supérieur de l'Instruction Public) által előírás szerint ugyanekkor fölterjesztett névjegyzékben föl vannak sorolva. Ha most figyelembe vesszük, hogy a „maitres de conférence“ és a „chargés de cours“ (tehát nagyjából a mi magántanárainknak és címzetes rendkívüli tanárainknak megfelelő pozíciók betöltői) a miniszter, vagy a rektor által neveztetnek ki (aszerint, amint állami vagy egyetemi pénzalap terhére dotáltainak) és ha figyelembe vesszük, hogy George Scelle-t a miniszter a „chargé de cours“ kategóriába nevezte ki, — kétségtelenné válik előttünk, hogy ez az egyetemi harc csak a zászlójára írta föl az egyetemi szabadság jelszavát, az igazi okot azonban ezzel még nem jelölte meg. — Miben keressük a valódi okot, mi volt-a szikra, melytől a kedélyek oly magas fokra hevültek?

A párisi egyetem élete mindenkor élénken reagált a francia történelem eseményeire. Állásfoglalása nem volt mindig politikamentes, gyakran és kifejezetten vallásellenesnek is bizonyult a francia egyetem, de tudományos gondolkodása mindig a gall esprit szabad szárnyain repült fölfelé, hogy szemünk elé állítsa pályájának magasan ívelő vonalát, amely korunkig Abélard és Vol-

taire szereplésében mutatja legpregnansabban reprezentánsait. A francia egyetem a francia társadalmi felfogás kifejezője, azé a társadalomé, amely a kormányzat gyeplőit nem szívesen viseli s amely ha nem mehet a barrikádokra, a szellem forradalmában éli ki lelke vágyait, de legalább is vigasztalódni akar a bármely oldalról ránehezülő uralom rideg önkényével vagy lenéző közönyével szemben.

A „gloire“ nemzedéke még mindig nem tudott a béke-színpályára visszazökkenni. A háború lánc-tépő rohanása óta nehezen csitulnak a szívek s a föl-korbácsolt francia léleknek még mindig kell a mámor, amit vezető férfiai hol a Ruhr-medencéből merítenek számára, hol pedig a radikalizmus vörös posztójában lobogtatnak meg előtte. De a radikális uralom is — uralom, s minél jobban érezteti uralmát, annál könnyebben — söprik el helyéről. A radikális irányú politikai tevékenységben exponált George Scelle refus-je, egyben visszautasítása egy nagytekintélyű társadalmi tényező részéről (követve és aláírva a közhangulat hatalmas táborától) annak a politikának, amely baloldalon a túlzó szocialisták békülékeny mozgásában, a másik végén pedig a francia fascio tömörebb profiljában ad hangot és képet a társadalom lelkületéről. Mert — és ez már nem napi politika, hanem világszemlélet átfogóbb kérdése — a sztrájkoló diákok zsebéből az Action Française című nacionalista napilap csücske kandidált ki s a kommunisták Humanitéje hiába uszította ellentámadásra a maga „intellectuel“-jeit! A francia társadalom s benne a nemzet ifjúsága érzi a veszélyt, amit a radikalizmus jelenthet, a francia nemzet számára.

Bernáth László.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK.

Kornis Gyula, *Történetfilozófia*. Budapest, 1924. 226 l. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve. I. köt. 1. Kiadja a M. Tört. Társulat.)

A társadalomtudományok művelőit napjainkig erősen érdekelte a történetfilozófia, miután e két tudomány gyakorlatilag egybe volt kapcsolva: társadalomtudományi kérdések nem kevés számban lappangtak a történetfilozófiában és fordítva. Ez a kapcsolat nem volt előnyök nélkül való: a történetfilozófia tanította meg a szociológiát a tág perspektívákban való haladásra, az térítette el attól, hogy az apró részletek domináló voltát elfogadja, az vezette rá a mind teljesebb szintézisre. Hátrányai azonban nem csekélyek voltak, hiszen ez a két tudomány szempontjában merőben különböző, a tudomány-szerkezet és tárgy más, és úgy az a mesterséges, dualisztikus kapcsolat, melyben álltak, valóban kölcsönösen bénító vegyesházassággá fejlődött. Azt látjuk a legújabb munkákban (Kornisnál is), hogy a történetfilozófia megtisztítása a társadalomtudományi elemektől következetesen és céltudatosan végre is bekövetkezett. Most majd ama független tudományágaknak módjukban lehet újból, de immár szabadon szövetkezni egymással; az összenöttség bilincseit levette a kölcsönhatásban termékenyebbek is lehetnek, mint voltak. Mert ma miről van szó? Arról, hogy e két tudomány elvszerűen differenciálódjék, s keresse fel a *szorosan* tárgyához tartozó problémákat. Mióta Voltaire 1754-ben megalkotta a szót: *la philosophie de l'histoire*, megalkotta nevét oly gondolatiránynak, mely végighullámozott a 19. század gazdag kultúrkorszakán anélkül, hogy határozott program és *rendszer* kialakult volna. Ma is bizonyos mértékig igaz Humbold Vilmos megállapítása: „hiányzik az emberiség történetfilozófiája nem *cím*, hanem *szellem* szerint“. Semmi kétség, cím szerint sok történetfilozófiával találkozunk Hegeltől Menüsig és Schlegel Frigyesztől vagy Hardertől Simonéiig, azonban a problémaföltevés módja nem a rendszer igényével lép fel. A történetfilozófia mintegy centrifugális jellemű volt, sokat adott, sőt szétszórt idegen tudománytestek keretébe (többek közt még közgazdaságtani elméletekbe is), s elérkezett az ideje, hogy a történetfilozófia valóban megkeresse önmagát, legyen centripetális és rendszerező irányú. Kornis ebbe a fejlődésvonalba állította be munkájának programját. Nagy körültekintéssel végzett munkát nyújtott s talán láthatják a kevésbbé beavatottak és azt, hogy a mű vezetőhelyre került a világirodalomban a rendszerezés révén. Elég, ha arra gondolunk, mit tett napjainkban egy Troeltsch (*Historismus und seine Probleme*, 1922.), avagy Sawicki (*Geschichts philosophie*, 1920.). Ez utóbbi má-

sodkézből dolgozik s harmadrendű, önállóan összefoglalásnál alig tesz egyebet, az előbbi kritikai szemlét ad, ahol egyik olvasója sem tud nyomára jönni, mit is tekintene szerzője szorosán történetfilozófiának. A kicsiny Braun-féle kötet pedig a magyar fordításban is láttatja szerzőjének rendszerező tehetetlenségét s kanyargó-finomkodó homályosságai nyomán az él nem titkolható belső zavart. Menüs (Lehrbuch der Geschichtsphilosophie, 1915.), Rickert hű csatlósa, alig tud egyes problémairányokban elindulni. Nem ugyan cím szerint, Croce centrális kérdéseket tárgyal, de rövid lélekzettel, könnyen félbeszakítva önmagát. Spengler pedig, ki valóban — szellem szerint — a legérdekesebb kérdéseket pendíti meg, rendszer tekintetében szerte kalandozik. Elég a külföldi irodalomból ennyi; látjuk napjainkban korai még teljes, kerek rendszerre gondolni. Kornisnál ennek ellenkezője derül ki. Ismert formáló s finoman mérlegelő képességével a rendszer alapvető szempontjait biztos kézzel jelöli ki. Mindenekelőtt elveti a régi, folyton kísértő Bernheim-féle szisztémát, mely megkülönböztet formális és tárgyi történetfilozófiát. Az első itt is meg van: történelmi ismerettan és logika címen, az utolsó történeti értékelméletté tisztul, a kettő közé pedig beilleszkedik a történet metafizikája. Ami az egyes részek kitöltését illeti, az irányválasztás igen szerencsés. Mindenekelőtt tudományelméleti kérdéssel kell foglalkoznia: vajjon valóságtudomány-e a történelem, avagy csak részben valóságtudomány bizonyos értékelő járulékokkal. Itt fontos a *de tacto* és *de jure* tudomány-állapot különbsége. Továbbá minő viszonyban van a szellemi tudományokkal, egészében beletartozik-e, avagy szellemtudományi csak a centruma stb. Ez továbbadandó probléma, belenyúlik a történelmi ismerettanba is. A történelmi ismerettan alap gondolatai ma már közelismerten Rickert elméleteihez kapcsolódnak: K. is ez alapon definiálja a történelmet: „tárgya bizonyos időben egyszer megjelent emberi élet azon megnyilvánulásainak fejlődése, melyeknek valamely kultúrérték szempontjából közvetlen vagy közvetett jelentőségük van“ (9. l.). Mindaz, amit e ponton az olvasó szemlélhet és élvezhet, a gondolat franciás könnyedségű stílusaiába olvasztott meglepő kikristályosítása ez álláspontnak. Ez különben a vállalat célját kiválóan előmozdítja, mert hiszen a hallgatóságnak is készül a Kézikönyv. Nehéz elképzelni, hogy valaki mindezt meggyőzőbben s nyugodtabb gondolat kifejezésben, fokozatonkénti elmélyedésben adta volna elő. K.-nak, az avatott pszichológusnak keze érzik meg a megértés problémájáról szóló szép és találó fejezetekben. Az ismerettani részben lehetett volna még bővebben analizálni a történetmegismerő alany (*történelmi elme*) természetét, ezt a sajátos pszichosztruktúrát, melynek kezdete itt is megvan (55—60.). Lehetett volna továbbá kritikai vizsgálattal rámutatni arra (mint legújában Joh. Thyosen is tette¹), hogy a Rickert-féle álláspontnak hol mutatkoznak bizonyos hézagosságai; a kultúrértékek bizonytalanul lebegnek, az „értékvonatkoztatás“ sok további tisztázandót tartalmaz, továbbá ebből nő ki a *stadiológia*, tehát az *értéksorrendben* adott történeti stádiumok tana. (A tudományaiét s az ismeretelmélet itt — a Rickert-állásponton — szorosabban összefüggenek, ami az előadásból kevéssé tűnik ki, mert az első a Bevezetésbe kerül, s csak az utóbbi a „történetfilozófia“ részbe, ami különben nem lesz feltűnő az olvasónak).

¹) Azóta jelent meg: *Die Einmaligkeit der Geschichte*, Bonn, 1924., amire itt a figyelmet felhívjuk.

E sikerült részek után a történetmetafizika kérdése következik — a leg-homályosabb téma e téren ma. Komis az okság, szükségszerűség és szabadság problémáját tárgyalja e helyen, kitérve a transzcendens tényezőre is, valamint a „történeti tényezők“ elméletét. Nézetünk szerint ez a tényezőtan mindig csak a propedeutika jogán volt a történetfilozófiába bekapcsolva, s maga a kérdéscsoport tulajdonképp egy valóságstudományi analízis kérdése. A történetfilozófiában azonban továbbra is fontos szerepet játszhat, s helyes volt a régi praxist fentartani, hiszen e fejezetek oly pompás didaktikai értéket is képviselnek, hogy szinte fénypontját alkotják a Kézikönyv-kitűzte gyakorlati célok megvalósításának. K. finoman (fegyelmezett mérlegelő ereje itt is megnyilvánul, az arányok s az esetlegességek stb. szemmeltartásával igen hasznos képet nyújt e kérdésről. Van a történetmetafizika körében egy jelentős kérdés: a történeti alany kérdése; hogy *melyek* ezek, világosan áll példákban előttünk, hogy *mik* azok, részletesebb megvilágítást kívánna, amit igen korlátozott a vállalat programja, mely erősen kontroverz kérdések megtárgyalását egyenesen kizárja, vagy háttérbe kívánja szorítani. A történetmetafizika egészben véve ma még inkább kereteket látszik nyújtani, ezt azonban oly határozott formában, amely a kérdésnek mai felszínrehozatalát máris eredményessé teszi.

Az értékelméleti részben (A történeti érték-felfogások irányai, 164—192. lk.) dominál a kérdés genetikus, időrendi tárgyalása. Majd két fejezet (Történelmi optimizmus és pesszimizmus, továbbá Historizmus és naturalizmus) gondolatszínjátékában méltóan végződik e mozgalmas kérdéscsoport. Legjobban nélkülözött egy kérdést: a történelmi fejlődés *ritmikus* jellegének kiemelését, s az ezzel kapcsolatos témákat, a korszakok elméletét és a stadiológiát, amely a tárgyalt elméletek genetikus rendje kapcsán háttérbe vonult.

Kornis művét filozófiai olvasóközönségünk már eddig is bizonyára kiváló figyelmébe fogadta. Oly mű áll előttünk, mely megkezdte a történetfilozófia szorosán egybekapcsolódó problémaanyagának szelekcióját oly eredménnyel, melynek minden ezután következő kísérlet hájas regisztrálója kell hogy legyen. Minden fejtegetését körültekintő higgadság, elmélyedt tudás és finom erkölcsi tónus lengi át. Csak egy-két idézetet emelek ki; a szellemi tudományok emlékezhetnek egy megállapításra: „Szellemünk legbensőbb, legmélyebb, igazi lényegébe legjobban a történet megismerése által hatolhatunk“. Értékelméleti álláspontjára jellemzők: „Ha nem hiszünk örök, objektív, magukban álló értékek érvényességében és kötelező erejében, akkor nincsen az emberiségnek magasabb rendeltetése, s egész története értelmetlen erőlködésé törpül (190. 1.). Így tehát magának ennek a hitnek kell alapul szolgálni a boldogságra; a hit az, mely boldogít, semmi más. „Nemcsak a kultúra birtoklásának, hanem az erre való *törekvésnek*, az érte való küzdelemnek is megvan a maga pótolhatatlan értéke“ (162. 1.). „Maga a haladásba vetett hit már *haladást* jelent, mert egy jobb világ megformálására sarkal bennünket“ (176. 1.). Ezen mélyen emberi alaphangok sejtethetik azt az álláspontot, melyet K. a történelmi értékelméletben elfoglal. Ámde végül is hány helyen nyúl bele tisztázó kézzel a problémákba! E helyen csak röviden mutatunk arra, hogy a történetfilozófia kényes helyein rejtőző ingoványos talajon kevesen jártak oly tiszta gondolatstílusban, mint Kornis. Bízást elmondhatni, hogy ez ma a leg-

világosabb, legáttekinthetőbb történetfilozófia, mely részletgazdagságával meg tudta egyeztetni az épület egész igényeit. Bibliográfiája is gondos és szorgos munkának eredménye, mely szeretettel karolja fel a régibb magyar irodalom szerényebb termékeit is. Kívánatos volna, hogy ez a mű ne maradjon csak magyar olvasók előtt ismeretes; feltétlenül meg kell ismertetni a külfölddel a magyar filozófiai irodalom eme maradandó értékű termékét. *D. I.*

***

Braun Soma: *A primitív kultúra* (Munkáskultúra I. sz. A Népszava könyvkereskedés kiadása, 1924.).

A magyarországi szociáldemokratapárt havi folyóirata, a Szocializmus a Munkáskultúra című könyvsorozat első kötetének megjelenésével, igen nagyra van és azzal kérkedik, hogy a „polgári tudomány“ nem igen tud hasonlót felmutatni. A Braun Soma könyvét tehát azzal a tudattal kell a kezünkbe vennünk, hogy ez a „szocialista tudomány“ reprezentatív terméke.

Szocialista részről tudvalevően kétféle beállításban is diszkreditálni igyekeznek a tudományt, amelynek tárgyilagos vizsgálódásaitól épen elég okuk van tartani. Miután náluk a tudomány fogalma arra való, hogy saját dogmáik mellett tanúsodjék, azért szerintük csak az tudomány, ami legalább is nincs ellentétben az ő dogmáikkal, tehát elsősorban az, aminek a tárgya közömbös az ő szempontjukból, másodsorban pedig mindaz, amibe pártelveiket bele tudják magyarázni, végül persze tudomány saját pártirodalmuk is. Minden más csak „polgári tudomány“, tehát elfogult, mert velük ellentétes. Elfogult ugyanis csak a másik fél lehet, ők maguk nem. A polgári tudománynak aztán még egy hibája is lehet, az tudniillik, hogy tudatlan, tehát nem is tudomány, míg őket viszont a tudatlanság vádja sem érheti. Braun Soma sem tudja megállani, hogy egy kis magyartalansággal is megterhelve a következőket ne mondja (244. old.): „a történelem egyes korszakainak taglalásánál akárhányszor hajlik rá a politika szolgálatába szegődött tudomány, hogy tételeit az őskorszakból vett 'bizonyítékokkal' támogassa“. Mondani sem kell, hogy a Braun Soma könyve *nem* áll a politika szolgálatában, *nem* keres bizonyítékokat a marxizmus tételeihez, mindvégig elfogulatlan és teljesen tudományos.

Ezen könyvön világosan meglátszik, hogy kiknek számára íródott. Olyan embereknek, akik biztos fogalmakkal nem rendelkeznek és szigorú következtetésekre képtelenek. Az ilyen emberekre könnyű hatást gyakorolni demagóg csavarintásokkal, amelyek ebben a könyvben minduntalan felötlenek, mihelyt a pártdogmákat érintő kérdések vetődnek fel. Ezekről a gyakorlatilag veszélyes irányzatosságoktól eltekintve, a könyv teljesen jelentéktelen kompiláció volna, melyről csak azt kellene megjegyeznünk, hogy nem veti meg a polgári tudományt, tehát a tudományt akkor, amikor fáradságos kutatásainak eredményeit felhasználni és kisajátítani lehet; kizsákmányolásra tehát jó neki a polgári tudomány. A zsákmányolt részeken kívül nincs is a könyvben más, mint irányzatossági záradék.

Figyelmen kívül hagyva a másolási hibákat (aminők, hogy a Himaláján 17 ezer, az Andokban 14 ezer méteres magasságokról beszél, vagy hogy a tertiaer-kort a föld középkorába helyezi), a könyv két utolsó fejezete az, amely az irányzatosságok gyűjteménye. Meglepő, hogy a nyelv és írás kifej-

lódéséről szóló rész ilyen irányzatos belemagyarázástól mentes, amennyiben az egyszerűsítés és gondolkodásbeli gazdaságosság csak mint továbbfejlesztő tényezők szerepelnek, de a nyelv és írás keletkezésénél nem fordulnak elő. A vallás eredetéről szóló rész erősen kacérkodik a freudista, tehát nem szíkorúan tudományos magyarázatokkal, melyek azonban mégsem egyeztethetőek össze a marxista felfogással, azért végül Braun Soma túl is teszi magát rajtuk, hogy két mondattal visszakerüljön sok kísértés után az egyedül üdvözítő marxista álláspontra (219. old.): „az egyes vallási képzetcsomókat mindig a szóbanforgó nép társadalmi viszonyai határozzák meg, amelyek viszont a társadalom gazdasági szerkezetén alapulnak“. Hangsúlyozni kell, hogy ez nem csupán konklúzió, hanem *maga a bizonyítás*, mert a tétel bizonyításáról előzetesen egy sort *sem* találunk. Ha csak bizonyításnak nem vesszük azt az ugyancsak pusztán *kategorikus* állítást, mely a 176. oldalon olvasható: „a modern néprajzon felépülő valláskutatás . . . a történelmi materializmus elvét már a primitív népek vallási képzeiteinek kialakulásánál uralkodónak látja“. Mondani merészeli pedig ezt azon az alapon, hogy a természetimádást a szellemimádás megelőzte! Teljesen érthetetlen és megmagyarázhatatlan, hogy a társadalom „gazdasági szerkezetén“ alapuló viszonyok hogyan alakíthatták ki a vallási képzeteket, amikor maga a szerző is a halál gondolatáról, vérről, lélekezetről, jó és rossz szellemekről és varázslatról beszél. Azt látjuk, hogy a vallási képzetek hogy hatnak alakítóan a társadalom szervezetére, de a „gazdasági szerkezetén“ alapuló társadalmi viszonyok vallásalakító szerepét még magánál Braun Sománál is hiába keressük.

Nem sokkal különb a család eredetéről szóló rész sem, Braun Soma természetesen arra a magyarázatra hajlik, mely szerint az exogámia gazdasági okokra vezethető vissza. De el kell ismernünk, hogy itt legalább némi megszorítást tesz, csak nem tudjuk, hogy ennek az elvtársak megőrülhetnek-e (226. old.): „valószínű, hogy ezt a mélyreható változást a gazdasági okok mellett egyéb mozzanatok is elősegítették és igazán kritikai szellemű vizsgálat nem is kötelezheti el magát egyetlen mégoly tetszetős elmélet mellett sem“, iiz persze nem akadályozza meg abban, hogy „a történelmi materializmus tanítása szerint“ ne a következőkben foglalja össze vizsgálódásai eredményét: „a gazdasági formák . . . döntő hatással vannak a család fejlődésére“.

Ez a szempont vezeti az exogámiát magyarázó elméletek bírálatában és nem veszi észre, hogy hogyan érvel *önmaga ellen*. Amikor azt mondja, hogy a befelé házasodás erkölcsstelené nyilvánítása nem előidézője, hanem eredménye az exogámiának, elfogulatlanul azt kellett volna mondania, nem eredménye, de velejárója. Az ellen érve sincs, hogy előidézője a befelé való házasodási követő elkorcsosodás. Ugyanis az exogámia, mint kivétel, még nem szokás, de elegendő arra, hogy az endogámia következményeivel szemben tanulságul szolgáljon. Az exogámia gazdasági előnye, hogy az idegen törzsbeli asszony jobban kihasználható lehet, *legfeljebb csak ugyanilyen* a szokást megelőző kivételből levont *tanulság*. Ha tehát az elkorcsosodás nem lehet előidézője az exogámiának, *époly kevésbé* lehet előidézője a gazdasági haszon.

Az elkorcsosodásnak, hogy következményei tanulságul szolgáljanak, időre volt szüksége. Az elkorcsosodás szempontja szorosan kapcsolatos a másik magyarázattal, a vérfertőzés gondolkörével, hiszen a vérfertőzés az,

ami elkorcsosodásra vezet. Az ősemler nemi ösztöne úgy elégült ki, ahogy tudott. Ebből nyilvánvaló az endogámia kifejlődése. De más a helyzet, amint választás adódott, amikor más is akadt. Csakis ekkor lehetett szó arról, hogy a megszokás, közömbösség, vérfertőzéstől való iszonyodás, elkorcsosodás tanulása eredményesen szembehelyezkedhessek a nemi ösztönnel és azt más irányba terelje. Csak ekkor következett be, hogy a nemi ösztön másképp is kielégülhessen és a befelé házassodás gátló érzelmek kifejlődhessenek. Az exogámia kezdetét pedig mással, mint foglyulejtéssel és nőrablással megmagyarázni nem lehet, amikor a gazdasági haszon súlypontja nem a nőn, hanem a foglyon, tehát a férfifoglyon volt s a nővel szemben csak a nemi ösztön, nem pedig a gazdasági haszon lehetett a fontosabbik szempont. Itt megint csak előzetesen meg nem okolt, pusztán kategorikus kijelentésekkel áll elő Braun Soma (229—230. old.): „a fejlődés menetében a társadalmi és gazdasági okokból létrejövő szokások alakulnak ki előbb, amelyek utóbb erkölcsi szentesítést kapnak és még később elméleti vizsgálódás tárgyává válnak. Gazdasági viszonyok, társadalmi intézkedések, szokások, erkölcsi szentesítés, elméleti megindokolás a sorrend“. A legnagyobb erőfeszítéssel sem tudjuk ezeket a kezdő gazdasági viszonyokat megtalálni.

A csavarintásnak iskolapéldája azonban a könyv végén található, ami természetes is, hiszen itt kell a időösszegezést végrehajtani. Azt mondja (249—250. old.): „A természettudományok föllendülésének kellett bekövetkeznie előbb, hogy a tudomány fölébredjen bódultságából és észrevegye, hogy előbb a dolgokat kell alaposan megvizsgálni és csak azután közelíthetjük meg az igazságot, hogy a tapasztalatnak kell megelőznie minden, akármilyen fényesnek is látszó elméletet. Ennek a megismerésnek Marx adott 1859-ben tömör kifejezést, amikor a *Zur Kritik der politischen Ökonomie* című műve előszavában leszögezi a történelmi materializmusnak elnevezett új tudományos fölfogás alap gondolatait“. Felesleges hangsúlyozni, hogy az *empirizmus*, amelyet az első mondat idéz, kerek két évszázaddal idősebb Marx tanainál és a történelmi materializmus csak arra lehetne példa, hogy milyen vakmerő elméletgyártások lehetségesek előzetes tapasztalati vizsgálódások nélkül.

Hogy ilyen csavarintásokkal az őstörténet „súlyos bizonyítéka a történelmi materializmus elméletének“, a család formáit a „gazdasági berendezkedés határozza meg“, a család képe a táplálékszerzés módja szerint alakul, a gazdasági viszonyokkal meghatározott társadalmi szerkezet „helyzetében“ „képzeli el az emberek isteneiket“, „a kultúra haladása sohasem az egyének elhatározásán múlik“ és a kultúrát nem lehet visszafordítani (értsd a marxizmus végső győzelmét nem lehet megakadályozni), azon már igazán nem lehet csodálkozni. De azért ebben az egyvelegben is föltűnő, hogy most már „az írás története“ is „a gazdasági alap kibővülése szerint halad“. Ezt a bölcs kijelentést a szerző magában az írás történetéről szóló részben még óvatosan elhallgatta.

Az irányzatosság természetesen az előforduló nevek értékelésében is megnyilvánul. Így a könyv négy nevet jelöl meg klasszikusnak. Az első *Darwin* „klasszikus művei“-vel, a másik *Haeckel*, a „ma már klasszikusnak számító természetkutató“, a harmadik *Freud*, akinek „ma már klasszikusnak számító értekezése“-ről van szó. Ezekkel a „ma már klasszikusokkal“ szemben

aztán van egy „maga korában“ klasszikus *Engels* személyében, akinek „előkelő hely“ jut a család történetét kutató „tudósok“ sorában s akinek Brachofentől kompilált („tökéletesen világos és ragyogón megírt“) értekezése „a maga korában klasszikusnak nevezhető összefoglalás“. Ezzel szemben szegény *Mommsen* „Ferrero előtt az egyik legjobb római történelem megírója“-vá degradálódott. Úgy látszik, Ferrero még az „*egyik* legjobb“-jelzőt is elvitatta tőle.

* * *

Dr. Thirring Gusztáv: *Budapest félszázados fejlődése 1873—1923.* (Budapest székesfőváros stat. közleményei, 53. kötet.) Budapest, 1925, XIII. + 472. old.

Azt a nagyarányú fejlődést, amelyre fővárosunk Pest, Buda és Óbuda egyesítését követő 50 esztendő alatt visszatekinthet, Thirring Gusztávnak a fővárosi statisztikai hivatal kiadásában megjelent könyve gazdag statisztikai anyag ismertetésével tárja elénk. A rendkívül tanulságos szöveges részen kívül statisztikai anyagát 158 táblázatban foglalja össze, lényeges és jellemző részeit pedig 12 grafikus táblában teszi az olvasó előtt szemléletessé: e munka méltán nagy érdeklődésre tarthat számot.

A könyv első fejezetében a település és beépülés kérdését tárgyalja. Budapest amerikai méretű gyors fejlődésénél nagy jelentőségű az a tény, hogy nagy számbeli növekedését nem a szomszédos községek beolvasztásának, hanem a belső szaporodásnak és főleg centripetális vonzóereje hatása alatt a nagy bevándorlásnak köszönheti. Erre a tényre különösen rámutat Thirring, mert a legtöbb európai nagyváros elsősorban a külvárosok beolvasztása útján jutott nagy számbeli gyarapodáshoz. Természetesen a főváros rohamos fellendülése a szomszédos községekre is hatással volt; a nagy gazdasági fejlődés Budapest közigazgatási határain túl a környékre is kiterjedt s új községek alakulására vezetett. Bár ezek a környező községek közigazgatási önállóságukat megtartották, gazdaságilag Budapest szerves alkotó részeinek tekintetők s vele együtt a *nagy Budapest* gyűjtőneve alá foglalhatók.

A fővárosi népesség félszázados gyarapodását az épületek számának emelkedésével párhuzamba állítva, arra az eredményre jut a szerző, hogy a népszaporodással nem állott arányban az épületek számának gyarapodása. Fővárosunk házállományának alakulásánál régi jellegét a földszintes házak nagy arányával még mindig magán viseli. (Ma is a házállomány több, mint fele földszintes.) Budapest külső képe így házainak magassága tekintetében messze elmarad a legtöbb nyugateurópai nagyváros mögött. Bécsben a házaknak csak egynegyed része földszintes, Berlinben a 2 emeletesnél magasabb házak aránya a 82%-ot meghaladja. (Budapesten csak 20.7%.)

A település és benépesedés sűrűsége szempontjából a házak magasságánál sokkal nagyobb fontossága van a házak befogadóképességének, melyet a lakások, a szobák száma, valamint a lakók száma határoz meg. Aki a főváros szociálpolitikájával és a lakásügy problémájával behatóan akar foglalkozni, annak nélkülözhetetlen szüksége lesz Thirring értékes adataira. Budapesten a népesség sokkal nagyobb százaléka él a legkisebb (1—2 szobás) lakásokban, mint a legtöbb nyugateurópai nagyvárosban. Ezzel a szociális szempontból

annyira kedvezőtlen tényel, mely a főváros társadalmi fejletlenségének és szegénységének bizonyítéka, a szociálpolitikának valahára számolnia kell.

Mint ismeretes, Budapest az európai nagyvárosok sorában egyik legnagyobb arányú népszaporodásával tűnt ki. A XIX. század második felében számbeli gyarapodásuk arányát tekintve Budapestet, csak Berlin és München közelítették meg, de jórésztben külvárosok beolvasztása révén. Budapest 1869-ben Európa nagyvárosai között a 17. helyet foglalta el s 1900-ban már a 8. helyre küzdötte fel magát. Erről a helyről Varsó és Glasgow rohamos előnyomulása 1920-ban a 10. helyre szorította vissza. Budapest népességének a múlt század végén mutatkozó gyorsütemű növekedését a XX. század elején amúgy is stagnálás váltotta fel. A gazdasági viszonyok megromlása, az ipari pangás okozta munkanélküliség, a nagy építkezési válságok nyomában járó lakásínség, a megismétlődő politikai válságok fővárosunk népmozgalmának alakulását kedvezőtlenül befolyásolták. Valóban a XX. század első évtizedében felére csökkent a bevándorlás aránya, mely korábban Budapest népgyarapodásának legjelentékenyebb forrása volt. A legutóbbi évtizedében pedig a világháború pusztítása, karöltve a gazdasági helyzet fokozatos romlásával a főváros népesedésén is érezte káros hatását. Némileg ellensúlyozták a veszteséget a bevándorlók, különösen a menekülők ezrei, akik az ország megcsonkítása következtében elveszítve otthonukat, legnagyobbbrészt a fővárosba özönltek s itt keresték boldogulásukat. Az 1920. évi népszámlálás eredménye szerint Budapest népe mindössze csak 5.5%-kal gyarapodott tíz év alatt. Ily csekély arányú gyarapodást Budapesten az utolsó 200 év óta a statisztika nem jegyzett fel. 1923. év végén, az egyesítés ötvenedik évfordulóján, Budapest lakossága mintegy 948.000 főnyire becsülhető.

Az a nagyarányú beözönlés, mely Budapest lakosságát félszázad alatt közel 490.000 fővel gyarapította, a főváros társadalmi, faji és felekezeti összetételét is lényegesen megváltoztatta. Thirring rámutat arra, hogy a minden oldalról beözönlő munkakeresőkkel etnikailag és érzelmileg új elemek jutottak az ország szívébe, s ezek részint beolvadtak a benszülött, vagy régebben itt-élő népességbe, részint rányomták a saját faji és egyéni bélyegüket s ez az átalakulás nemzeti és erkölcsi szempontból nem volt mindenben előnyös és kívánatos.

A népesség struktúrájának különböző szempontok szerinti vizsgálatánál elsősorban a *népesség korszerinti megoszlása* igényli figyelmünket. Feltűnő, hogy Budapesten a legfiatalabb korosztály (0—15 éves korig) — az u. n. első improduktív főkorosztály — csak 20%-kal van képviselve, holott ez a korosztály Magyarország törv. h. j. városaiban az össznépesség egyenegyedét, vidéken csaknem egyharmadát alkotja. Ezzel szemben a főváros produktív főkorosztálya (15—40 évesek) a lakosság felét teszi, míg ez vidéken alig 2/5 aránnyal szerepel. Mivel a városba tódulást előidéző okok elsősorban gazdasági természetűek,¹⁾ érthető, hogy a produktív korosztály sokkal nagyobb arányban van képviselve Budapesten, mint a vidéken.

Demográfiai szempontból a *csecsemő- és gyermek-korcsoportok* kedvező alakulása (ami alatt épenséggel nem kell e korcsoportok túlzottan nagy ará-

¹⁾ A városba tódulás okainak részletes leírását nyújtja a hazai irodalomban: *Kenéz Béla A városok fejlődése és jelentősége*, (Budapest, 1905.) c. művében 63. és ki.

nyát érteni!), a népesség fejlődésének egyik alapfeltétele. Budapest e tekintetben kedvezőtlen fejlődést mutat fel, mert épen a legfiatalabb korosztályban találjuk a legkisebb arányú gyarapodást.

A *hitfelekezetek* aránya a félszázad alatt lényegesen módosult. Szám szerint mindig a római kathetikus volt a túlnyomó. Azonban aránya az 1869. évi 72.3%-áról fokozatosan csökkent a mai 59-1 százalékáig. A római katolikusok arányának csökkentését a többi felekezet erősebb gyarapodása idézte elő. Míg öt évtized alatt a katolikusok száma csak 2 és 1/2-szeresére emelkedett, addig a reformátusok megnyolcszorozták, az izraeliták megötszörözték, a görögkeletiek megháromszorozták hívőik számát. Ma a római katolikusok után a legnagyobb aránnyal (23.2%-kal) a zsidók következnek. A zsidók jelentékeny számbeli gyarapodása részint kedvező természetes szaporodásukból ered, melyet főleg alacsony halálozási arányuknak köszönhetnek, részint az erős bevándorlásból. Ez a bevándorlás különösen a múlt század 90-es éveiben volt rendkívül nagy, azóta jelentékenyen csökkent, leginkább a legutolsó évtizedben, amikor a háborús és forradalmi évek után elköltözés is történt so-raikból.

A legutóbbi félszázad alatt Budapest népe nemcsak felekezeti megoszlásában, de *nemzetiségi és társadalmi összetételében* is lényegesen megváltozott. A statisztika adataiból nyomon követhetjük ezt a folyamatot. A múlt század közepén Pest városának csak 36.6%-a volt magyar; 1880-ban a (magyarság 56.7%-kal már többségbe jutott. Szívós, kitartó fejlődés eredményeképpen a magyarság ma Budapest lakosságának 90.2%-át érte el. Így négy évtized alatt a félig német városból, részint a magyar vidékekről történt bevándorlás, részint a nem-magyarajkúak megmagyarosodása által 1/10 részig magyar város lett. A statisztika adataiból világosan kifejezésre jut a *magyarság beolvasztó ereje*, mely fokozatosan az idegeneket megmagyarosította s Budapestet a magyarság gócpontjává tette.

A főváros lakossága (félszázad alatt *foglalkozási és kereseti ágak* szerinti összetételében is lényeges eltolódást mutat. Az östermelő népesség jelentékenyen megcsökkent, viszont a közszolgálathoz tartozók, a szabadfoglalkozást űző néprétegek, valamint az ipari népesség nagyobb arányú megnövekedése mutatkozik. Budapest iparos jellege is fokozatosan kidomborodott.

A *népesedés* egyes elemeinek: a házasságkötések, születések és halálozások alakulásának behatóbb ismertetésére nem térhetünk ki. Néhány szempontot azonban ki kell emelnünk. Thirring gazdag statisztikájából annak a kérdésnek vizsgálata különös figyelmet érdemel, hogy az újszülöttek melyik társadalmi rétegből kerülnek ki leginkább. Azok az adatok, melyek itt rendelkezésünkre állanak, a foglalkozási ágak tagozódása alapján részletezik a születések számának alakulását Igaz ugyan, hogy a népesség *gazdasági osztálytagozódásáról* csak a foglalkozási, vagyoni és jövedelmi statisztika együttes alkalmazásával lehetne tiszta képet alkotni. De Thirring adataiból is bőséges bizonyosságot találunk arra nézve, hogy a *kedvezőbb anyagi viszonyok között élő társadalmi rétegek kisebb arányban vették ki részüket nemzetfentartó köteleességükből*, mint azt házasságkötési arányuk és saját létszámuk alapján várhattuk volna. Feltűnően csökkent az ipari népesség születési aránya is. Ezzel szemben a gazdaságilag és műveltségileg legalacsonyabb néprétegek Budapesten is

nagyobb szaporodásukkal tűntek ki. Ezek az adatok a fajegészségtan sokat hangoztatott „*Verpöbelungsgefahr*“ problémájához vezetnek bennünket. Valóban a népesedési politikának nemcsak a népesség mennyiségével, de egyéb szempontokkal is számolnia kell. Mivel ily születési viszonyok mellett az alsó társadalmi rétegek a magasabb rétegek rovására nagyobb arányban lesznek képviselve a jövő nemzedékben, mint a maiban: az új nemzedék nem lesz azonos összetételű a maival s a fajegészségtan egyik lelkes magyar művelője attól tart, hogy a magyar nép faji értéke nemzedékről-nemzedékre sülyed, „pedig hazánk sorsa attól függ, hogy a jövő nemzedék zöme melyik rétegből fakad“²⁾ — ami persze nem csupán budapesti specialitás. Budapest népmozgalmi adatai még nem bizonyítják jövő nemzedék faji értékének sülyedését, de e tekintetben behatóbb vizsgálódást érdemelnenek.

A népesedés másik tényezőjének: a *halálozások* adatainál öröndetes az a javulás, amelyet a múlt század 70-es éveinek kedvezőtlen halandósági viszonyai után Budapest négy évtized alatt felmutathat. A világháború azonban megakasztotta ezt a javulási processzust. A háború következtében beállott rosszabb gazdasági és közegészségügyi viszonyok (nagyobb drágaság, rosszabb táplálkozás, járványok, gyógyszerhiány, orvosok tömeges bevonulása) anynyira magasra emelték a halandóság arányát, hogy még az itt tömegesen elhalt idegenek figyelmenkívül hagyása mellett is a halandósági coefficientens a háború előtti nívót felülmúlta.

Rendkívül tanulságosak azok az adatok, melyek a halandósági viszonyokat az egyes kerületek szerint mutatják be. Azok a társadalmi, műveltségi, vagyoni és gazdasági különbségek, melyek a főváros egyes kerületei között oly élesen mutatkoznak, a halandósági viszonyokban is kifejezésre jutnak. E statisztikai adatok is azt bizonyítják, hogy a halandóság nagysága a kultúra egyik legbiztosabb fokmérője. Aki szembeállítja egyfelől a lakások nagyságára, lakottságára, másfelől a halálozások arányára vonatkozó adatokat a főváros egyes kerületei szerint kétségtelenül megállapíthatja az összefüggést a túlszűfolt lakás és a halandóság között. Ami természetesen a külföldi példákkal is ép úgy bizonyítható. Némi vigasztalásul szolgálhat Budapest e legsötétebb jelenségének szemlélésénél az a tény, hogy félszázad alatt a viszonyok fokozatosan javultak, de az állapotok a nyugateurópai nagyvárosokéhoz képest még ma is kedvezőtlenek.

Nagy fontossága van annak, hogy a természetes szaporodás kedvező arányát a *gazdaságosság elvének* figyelembevételével érjük el, vagyis minél kisebb emberélet áldozattal jussunk magas születési többletkez. Ennek fokozott jelentősége van a mai nehéz viszonyok mellett s különösen nálunk, ahol a kívánatos népszaporodást kevésbé a lefokozott születési arány javításától, mint inkább a halálozásuk számának a lehetséges határra való visszaszorításától várhatjuk.

A *közgazdasági viszonyok* ismertetésénél részletes adatokat találunk az ipar, kereskedelem, közlekedés és hitelélet köréből. Azt a nagy gazdasági felendülést, amely az 1880-as évektől kezdve körülbelül a balkáni háborúig tartott, azóta a kedvezőtlen gazdasági és politikai események megakasztották.

²⁾ L. Hoffmann Géza: *A magyar nép elpóriasodása* c. kis dolgozatát. Természettud. Közl. 1917. évi kötet, 683—4. füzet, 708. f.

Majd erős hanyatlás következik, mely a világháború, a forradalom és az ország megcsonkításának katasztrófaival súlyosbítva Budapest gazdasági életét is válságba sodorta. Hosszabb idő szükséges inég ahhoz, hogy a háborút megelőző évtizedek normális viszonyai a gazdasági élet erőinek harmonikus működésével újra helyreállhassanak.

Nagy fejlődést mutat fel *Budapest közművelődése* is öt évtized alatt. Ez nemcsak a műveltség minimális mértékének: az írni-olvasnitudás arányának fokozatos emelkedésével (1869-ben a 6 éven felüli lakosságból az írni-olvasnitudók aránya 67.2%, 1920-ban 94.7 százalék volt), hanem a közoktatásügyi intézmények minden ágának erős fellendülésén is kifejezésre jut.

Thirring hatalmas munkáját a közegészségügy, közéletelmzés, építkezés, a közmunkák s végül a községi közigazgatás és háztartás statisztikai ismertetésével egészíti ki. Nem volt terünk minden részletekre kiterjeszkedni, csak a legfontosabb szempontokat emelhattuk ki.

Thirring munkájának értékét növeli, hogy nagy anyagát mindvégig élvezetes stílussal teszi az olvasó előtt könnyen érthetővé és áttekinthetővé s épen ezért e könyvet nemcsak a statisztika művelője, a főváros ügyeivel foglalkozó szakember, de a művelt nagyközönség is érdeklődéssel forgathatja.

A fővárosi statisztikai hivatalt a háború hosszú éveken át elvonta tulajdonképeni hivatásától. A nemrég megjelent évkönyv mellett ez az újabb rendkívül értékes kiadvány jelzi azt, hogy a korábbi tradícióihoz híven immár sajátos munkakörében is a régi lendülettel dolgozik.

Thirring igazgató most ismertetett könyve egyfelől a múlt plasztikus egybefoglalása, másfelől eleven ígélet arra, hogy a fővárosi statisztikai hivatalban megindult új munka még számos friss hajtást termel.

Szádeczky-Kardoss Tibor.

Kornis Gyula, *A felső mezőgazdasági iskoláról*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1925.

Iskolarendszerünk reformja folyamatban van. A háború után jóformán minden európai állam igyekezett iskoláit az új életviszonyokhoz és szükségletekhez képest átalakítani. Ez az átalakítás nálunk is energikusan halad előre s lassan-lassan kiterjed szinte egész közoktatásügyi szervezetünkre.

S ha átfogó, jóformán minden részletre kiterjedő reformot emlegetünk is, ez nem jelentheti azért minden eddiginek felforgatását. A hagyományok bizonyos mértékű tisztelete minden nép számára életfeltétel, viszont a hagyományok elavult, értelmüket, tehát jogosultságukat veszített részeiből való óvatos kibontakozás minden józan haladás *conditio sine qua non*-ja. Egy nemzet, mely nem tudja az életet irányító alapvető eszméket tisztázni s ezek alkalmazását a korszükségletekhez szabni, előbb-utóbb elveszti a realitás iránti érzékét és meglepeti magát a fejlődés menetétől. A könnyelmű reformálási düh csak azt bizonyítaná, hogy történelmileg fejlődött intézményeink tárgyi szükségyszerűsége iránt az érzékünk megfogyatkozott. Az igazi reform viszont csak azt jelenti, hogy amennyiben régi berendezkedéseink nincsenek összhangban a jelen és jövő szükségleteivel, amennyiben gyakorlati működésük“ eltávolodott a bennük valamikor kifejezésre jutott, vagy legalább kifejezésre jutni

akaró immanens eszméről, annyiban el kell végeznünk a helyreigazítás, az összhangba hozás sokszor nehéz, mély figyelmet és körültekintést igénylő kötelességét.

Eddig tanügyi kormányzatunk látszólag csak a középiskolák és a tanárképzés reformjával foglalkozott: Kornis kitűnő füzetéből azonban kiderül, hogy az előmunkálatok egyéb területen is igen előrehaladtak. A felső mezőgazdasági iskola *papiroson* teljesen elkészült. Ha ezt az iskolát megfelelő helyeken, kellő számban mentől előbb felállítjuk, akkor nemcsak a reformtörekvések során tettünk előre igen jelentős lépést, hanem társadalompolitikai szempontból is nagyot alkottunk: megalkottuk a magyar kiscgazda-társadalom eddig hiányzó speciális iskoláját.

Társadalompolitikai fejlődéstörténetünk szempontjából rendkívül érdekes az, amit Kornisnál a felső mezőgazdasági iskola gondolatának sorsáról olvasunk. Milyen nehezen, milyen későn eszméltünk rá ennek az iskolafajnak nagy jelentőségére! Milyen kicsinyes, sokszor bürokratikus jellegű akadályokkal kell megküzdeni akkor, ha egy eszmét a valóság talaján elültetni akarunk. Mennyire elhanyagoltuk eddig a legmagyarabb, legfüggetlenebb, a legsúlyosabb magyar társadalmi réteget, a magyar faj nagy energia-rezervoárját, a magyar kisbirtokost! Csak egy részletre utalok Kornis füzetéből: „A majdnem háromnegyed részben agrár jellegű Nagy-Magyarországon egyetlen mezőgazdasági középfokú szakiskola sem volt, de ezzel szemben állott 68 felső kereskedelmi iskola 14.302 tanulóval az 1917/1918. tanévben. Csonka-Magyarországon, mely még inkább földművelő jellegű, ma is 46 felső kereskedelmi iskola működik. Jellemző tény, hogy a magyar mezőgazdasági élet hatalmas alföldi gócpontjaiban, ahol nagyszámú vagyonos kisbirtokos él, már sok évtized óta van felső kereskedelmi iskola, de nincsen ma sem hasonló rangú mezőgazdasági iskola. Így felső kereskedelmi iskolája van Debrecennek (1873 óta), Kecskemétnek, Szolnoknak, Szegednek (kettő is, az állami 1895 óta, a községi 1912 óta), de középfokú hasonló mezőgazdasági iskolát e városok sohasem követeltek. A mozgékony kereskedelmi érdekeltségek kezdték társulati, vagy községi jelleggel a felső kereskedelmi iskolák felállítását; csakhamar az állam is bőkezűen támogatta őket, sokszor egészen jelentéktelen helyen is (Homonna, Nagyrőce, Turócszentmárton)“. Micsoda szörnyű tanulságot rejtenek e sorok azok számára, kik olvasni tudnak bennük! Kicsiben íme egész fajtánk tragédiája. S ha valahol reformra van szükség, akkor ezen a téren, a középfokú szakoktatás területén várnak ránk a legsürgősebb, legfontosabb, a szebb jövőt, az egészségesebb magyar életet valóban előkészítő feladatok. Itt vár ránk az igazi reform: iskolai berendezkedésünk összhangba hozása a jelen és a jövő szükségleteivel, a magyar faj jól átgondolt, átértézt érdekeivel.

Amit Kornis kíván, az tulajdonképpen a magyar kiscgazda-osztály előkészítése nemzeti hivatására a nevelés által. E nevelő munka legfontosabb szerevének a középfokú mezőgazdasági szakiskolát tartja. Régi nemességünk irtóztott a tanult paraszttól azon elv alapján: multorum manibus egent res humanae, paucorum capita sufficiunt. Az Eötvös-féle népiszkolai törvény evvel az elvvel szakított, de a gyakorlati élet messze a jószándék mögött sántikált és sántikál még ma is. A hatvanas években egyik messzelátó kulturpolitikusunk, Schvarcz Gyula, így jellemezte a magyar parasztot: „ . . . a társadalmi emel-

kedés szüksége rá nézve nem létezik, *valamint a haza is merő üres hang*, kivéve azon elszánt tetterőt, melyet benne a saját dülöjének vetését taposó ellenség látása támaszt s kivéve azon oroszlánszívű bátorságot, melyet zsinóros, vagy zsinórtalan ködmene alatt benne a csata kürtje kelt“. Hogy ez a jellemzés jó részben még ma is igaz, azért elsősorban mi magunk, a vezető szellemi osztályok mondjuk el a *mea culpa*-t. Hiába teremtünk magas színvonalú felsőbb oktatást, ha ez agyag lábakon áll, hiába dédelgetjük a városi kultúrát, ez előbb-utóbb elsovad, ha nem támogatja a falu kultúrája. —J.

Le Bon, Les Incertitudes del'Henze présente. (*A bizonytalanság napja.*) Ha az emberiség *Gustave Le Bon* tanácsait és tanításait követné, a józan ész kormányozná a világot és a népek legyőzve ártalmas és romboló szenvedélyeiket, békében élnének egymás mellett egy nagy, bölcséleti elvek által összekapcsolt közösségben. Briandnak ajánlott legújabb művében a mai v általános, mindnyájunkat érdeklő problémákat fejtegeti, azzal a tárgyilagossággal, amelyet egyéb munkáiban is megszoktunk. Elmékedései a politikáról, a jogról, az erkölcsökről, az életről, a vallásokról, a szocializmusról, a bolsevizmusról, stb. szinte breviáriumra egy tapasztalatokból és megfigyelésekből le-szűrt bölcsességnek. Nagyon sok olyan bírálója van, aki tanításaival nem ért egyet, azt azonban kénytelen elismerni mindenki, hogy megfigyelései és elméleti megállapításai a való életből származnak.

Le Bon régebbi tétele, amelyet a tömeglélektanban és egyéb munkáiban is kifejtett, hogy a vak szenvedélyek, érzelmek, hiedelmek és nem a tiszta ész és megfontoltság igazgatják az emberiséget és csak az olyan politika lehet valamennyire is tartós, amely hiedelmekre és a tömegek megrögzött nézeteire van építve. Ezek a hiedelmek lehetnek pusztá agyrémek, ez azonban egyáltalában nem fontos. A legjobb bizonyíték erre a bolsevizmus megszilárdulása és terjedése Ázsia országaiban. A bolsevizmus nyilvánvaló esztelenség, de bizonyos társadalmi rétegekben és bizonyos népek között illúziókat, reményeket ébreszt és ebben rejlik ereje. Le Bon szerint ez a történelemben már többször előforduló jelenség a következő lelki elemekből van összetéve: *fégyelmetlenség, a felsőbbség gyűlölete és fékezhetetlen vágy megszerezni azokat a javakat, amelyeket a mozgalom hívei munkával és intelligenciával megszerezni nem tudnának.* Catilina ha ma élne, bolsevista vagy francia szindikalista volna. Ha az emberiséget az elmúlt időkben a kommunista elméletek kormányozták volna, az ember még ma is barlangok fenekén élne, állatbőrökkel ruházkodna és a vadállatokkal vetekednék a zsákmányon. A bolsevizmus megmaradása Oroszországban vissza fog vezetni a történelem előtti korszak sötét századaiba. A bolsevista társadalomban, minthogy a vezetők véres despotizmussal tartják össze, intelligenciára épűgy nincsen szükség, mint a kongóvidéki néger államokban. Az egyenlőség-elméleten alapuló szocializmus, amely Oroszországot elpusztította, Európát visszavinné abba az állapotba, amely a hajdankori germán inváziókat követte. A bolsevizmus a szélső és romboló esztelenség példája, alapja a szenvedély és illúzió, de a nyugateurópai művelt népek számos intézménye is hasonló illúzióknak köszönheti létét. Le Bon a békeszerzések által teremtett új európai helyzetet is ideszámítja.

Az összes illúzióknak legkirívóbb példája a népszövetségi gondolat. A népszövetség genfi palotája a pszichológus szemében nem egyéb, mint üres illúziók hajléka, de ezek az illúziók olyan reményekbe vannak burkolva, amelyek elég erősek arra, hogy elkábítsák a felületes elméket. A népek abban a képzelgésben ringatják magukat, hogy a bölcs aggastyánoknak az az aeropágja majd talál utat és módot arra nézve, hogy a világot mi módon lehet megmenteni a felfordulásnak és a rombolásnak attól a poklától, amely a modern háborúkkal együtt jár. De a valóságban ezzel is úgy vagyunk, mint a hágai konferencia határozataival. Tiszteletes, de korlátolt eszű jogászok el akarták bizonyos fegyverek használatát tiltani, nem is sejtve, hogy milyen katonai fölényt nyújt az, ha nem tiszteli valaki az ő végzéseiket. A népszövetség nem egyéb, mint álom és lélektani abszurdum marad mindaddig, amíg olyan erkölcsi és fizikai erővel nem rendelkezik, hogy átalakul mintegy államok feletti állammá és végzéseit olyan egyetemesen respektálják, mint a középkorban a pápák bulláit. Mindennemű nemzetközi döntőbírótság illuzórius addig, amíg ki nem engesztelhető érdekeket kell kiengesztelni. Lehetséges lett volna ilyen döntőbírótság Róma és Karthágó között a pún háborúk korában, vagy Anglia és Franciaország között, amikor India birtokáért küzdöttek? Ugyan mit lehetne remélni a mai népszövetségtől? Hihető, hogy az megteremti a világ békéjét? Bizonyos emberbaráti álmok, például a nemzetiségi elv megvalósítása Középeurópában olyan anarchiát teremtettek, hogy annak a végét sem láthatjuk. És épen a törökök és a görögök között a múlt esztendőben lezajlott küzdelem mutatja, hogy bizonyos vitás kérdéseket nem lehet eldönteni csak ágyúval. Az új Európától, amelyet honfitársai szabdaltak össze Versaillesben, nincs nagyon elragadtatva. A békeszerződés következményei azt mutatják, hogy szerzőik teljes vaksággal voltak megverve, amikor Törökországot kiküszöbölték Európából, Ausztriát pedig kicsiny, gazdasági segélyforrások nélkül való államokká szétdarabolták. Mind nyilvánvalóbbá lesz, hogy Ausztria egységét Európa érdekében gondosan elő kell készíteni, Németországot pedig szét kellene különíteni azokra a független államokra, amelyek a porosz uralom előtt alkották. A politikában a tiszta észből levont elméleti elvek könnyen végzetes rombolásra vezethetnek. Az egyensúly elve, minthogy évszázadok lassú munkájából eredt, Európát bizonyos stabilitáshoz juttatta, az új nemzetiségi elv azonban szörnyű háborúhoz fog vezetni s ezek megismétlődnek mindaddig, amíg helyre nem áll az egykori egyensúly. Németország revansa biztosra vehető, mert hiszen a népek között egyetlen mozgató az érdek, már pedig Németországot és Franciaországot kiegyenlíthetetlen érdekellentétek választják el egymástól. A jövő történetírói csodálkozni fognak azon, hogy Németországot a békeszerződések készítői miért nem darabolták szét 1871 előtti részeire.

A demokrácia Le Bon szerint ártalmas és destruktív gondolat. Diadala a tapasztalatok szerint minden országot aláásott: Görögország szolgaságba süllyed, a római birodalom hanyatlásba, Oroszország anarchiába és deszpotizmusba. A demokrácia csak akkor állhat fenn, ha ezt egy elit kisebbség vezeti, mint ezt az angol példa legjobban mutatja. Az emberi észnek minden haladása az értelem arisztokráciájának műve, mint azt már Plató megmondta. Illúziók és megrázkódtatások örvényein keresztül jutottunk a mai rettentő bizonytalanság korába. Ma az emberélet úgyszólván napról-napra bizonytalan. Le Bon,

amikor így, rideg szkepszissel elemzi korunknak mozgó eszméit, s miután kimutatja hiábavalóságait, nem lát a gondolkodó ember számára semmiféle szilárd alapot. Mindez szükségképeni, mert az emberi ész a tömegbutaságokkal és az agyrémekkel szemben hasztalan veszi fel a küzdelmet. Megállapításai igen kevés vigasztalót nyújtanak. Amikor sorra veszi a politikai és gazdasági élet tüneteit, azt a lesújtó konklúziót vonja le, hogy a tiszta ész, a méltányosság és a magasabb erkölcsi elvek szerint lehetetlenség berendezni a világot. Az emberek esztelensége határtalan és nem sejtethjük, hogy a lappangó szenvedélyek mikor zúdítanak rá az emberiségre egy újabb világegést és minden eddigit felülmúló újabb megrázkódtatást. Le Bon tömegpszichológiáját és különösen a szocializmusról szóló elméletét az elmúlt esztendő tapasztalatai fényesen igazolták. A szocializmus lélektanában (*Psychologie du socialisme*) a munkásmozgalmat úgy tárgyalta, mint a modern hitnek egyik formáját, amely megvalósulása esetén a vallások eszeveszett fanatizmusával lép fel és mindent összezúz. Az orosz bolsevizmus est a jóslatot fényesen igazolta. És a mai európai helyzetről szóló jóslatai szintén könnyen valóra válhatnak. Könyvében nincs vigasztaló és reménykeltő megállapítás, de van sok bölcs tanulság és igen nagy haszonnal forgathatnák főleg a politikusok.

Balla Antal.

Friedrich Engel-Jánosi, *Soziale Probleme der Renaissance*. (Beihefte zur Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte IV.)

Érdekes vállalkozás, amelytől az eredetiséget az elgondolásban nem lehet elvitatni. A renaissance, ez az egyik legfényesebb emberi korszak, a nagy írók, tudósok, művészek és életművészek kora szintén küzdött a százfejű hidrával, a szociális problémával? Egészen idegenszerű, szinte meghökkentő az első pillanatban az a gondolat, hogy a kérlelhetetlen szükség azok életét is megmérgezhette, akikre még a századok kódén át is, mint a legragyogóbb emberi közösségre irigykedve szoktunk visszagondolni. A szerző részletesen ismerteti, hogy a szociális kérdések milyen nagy szerepet játszottak ekkor is, milyen gondolatokat ébresztettek, milyen tettek rugóit alkották. Forrásai az egyházi írók, főleg a szónokok, a heretikusok, Savonarola, a nevelési elmélkedők, a humanisták, élükön Petrarccal, végül a nagyok között is egyik legnagyobb: Macchiavelli. A feldolgozás módja nem mindig kifogástalan, különösen az egyes források másodkézből való idézése ellen — amit különben az előszó őszintén bevall — lehet szót emelni. Az sem érdektelen, hogy a szerző a bécsi könyvtárak fogyatékos könyvanyagát emlegeti, mert egy-két speciális kiadást nem sikerült helyben megkapnia. —J.

Dr. Karl Sapper, *Allgemeine Wirtschafts- und Verkehrsgeographie*. (Teubner. Leipzig—Berlin, 1925, 8°, 1—300. 1.)

Sem a társadalomtudomány, sem a közgazdaságtan nem nélkülözheti ma már a gazdaságföldrajzi ismereteket. Úgy az emberi társadalomnak, valamint a gazdasági életnek elhanyagolhatatlan tényezője a földfelszín, amelynek egyes tájai igen mélyrehatóan befolyásolják az emberi élet minden megnyilvánulását. Sem a társadalmi élet, sem a gazdasági élet nem a légüres térben,

hanem a földfelszínen folyik le, amelynek fizikai tényezői át- meg átjárják az emberi megnyilvánulások minden mozzanatát. A gazdasági földrajz maga is fiatal tudomány lévén, igen sokáig nélkülözötte azoknak az alapjelenségeknek rendszeres és módszeres összefoglalását, amelyekkel egy-egy gazdasági Jáj életének vizsgálatához foghat. Eddigi gazdasági földrajzaink még veszedelmesen enciklopédikusak voltak, a társadalomtudományt és közgazdaságtant alátámasztani még alig voltak alkalmasak, lévén maguk is nagyrészt gazdasági statisztika, itt-ott alkalmazott közgazdaságtan, topográfia. A gazdasági tájak geográfiájával foglalkozók maguk is erősen érezték egy, az elvedet összefoglaló általános gazdasági földrajzhiányt. Sapper, a német gazdasági geográfusok egyik legvilágosabban, leglogikusabban gondolkodó tagja, most megjelent szép munkájában ezt a hiányt igyekezett pótolni. Fejezetei, a természet behatása az emberi gazdálkodásra, az ember mint gazdálkodó lény, a javak megszerzése, a kereskedelem, a közlekedés, csak nagyjából sejtetik azt a bő anyagot, amelyből munkáját felépítette. Terünk nem engedi ennek a bő anyagnak kritikai ismertetését, ezért csupán általában értékeljük Sapper könyvét azzal, hogy ez a világirodalomban az első, rendszeresen felépített, teljesen összefoglaló általános gazdasági földrajz, amelyet nemcsak a gazdasági geográfus, hanem a szociológus és nemzetgazdász is nagy haszonnal fog lapozni.

Fodor Ferenc.

A TÁRSULAT ÉLETE.

Április és május havában a Társulat három előadást tartott. Április 15.-én Kovács Alajos választmányi tag *A magyar választójog számszerű hatása* címen, április 25.-én Ereky István választmányi tag *A magyar felsőház* címen tartott előadást. Május 18.-án Búza László választmányi tag *A nemzetek szövetsége* szervezetét és működését ismertette. Ezzel tavaszi előadásorozatunk befejeződött.

Kovács Alajos és Ereky István tanulmányát, amelyek időszerűségük miatt is általános érdeklődésre tarthatnak számot, meg is jelentettük s ezzel megindítottuk a *Társadalomtudományi Füzetek* c. kiadványsorozatot. E tagtársaink számára rendkívül olcsón megszerezhető füzetekkel a szélesebbkörű olvasóközönség szociológiai művelését is szolgáljuk.

Választmányunk május hó 8.-án tartotta második ülését. Hornyánszky Gyula elnök mindenekelőtt a Társulat két elhunyt választmányi tagját: Buday Lászlót és Timon Ákost parentálta el kegyeletes szavakkal. Majd közölte azt az öröndetes hírt, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr 15,300.000 korona államsegélyt utalt ki a Társulat céljaira. A választmány a kormány támogatását köszönettel vette tudomásul. Ezután a választmány az új tagok felvétele ügyében határozott. Felvétetett 2 alapító és 201 rendes tag, ezzel a Társulat % taglétszáma 439-re emelkedett. Új alapító tagjaink

dr. Zimmermann Lajos ügyvéd és

dr. Fabinyi Tihamér egyet. m. tanár.

Ezután a választmány a folyóirat megjelenésének technikai nehézségeit vitatta meg s utasította a Társulat főtítkárárt, hogy a zavarok kiküszöbölése érdekében szükséges intézkedéseket tegye meg.

Szombatfalvy György főtítkár a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetségének a Társulat erkölcsi támogatását ígérő átiratát mutatta be.

A HITFELEKEZETI ERVISZONYOK VÁLTOZÁSAI CSONKA-MAGYARORSZÁGON.

MAGYARORSZÁG népességének felekezeti viszonyairól csak a XIX. század közepétől vannak egészen megbízható adataink. Az addigi becslés-szerű adatokkal szemben ugyanis az 1850 óta rendszeresen megismétlődő népszámlálások az összeírt népesség felekezetének megállapítására is kiterjeszkedtek.

Ha az 1910-ig elmúlt hat évtizedet két egyforma időszakra osztjuk, az egész magyar birodalomra vonatkozólag a következő arányszámokat kapjuk:

Év	R. kath.	Gör. kath.	Ref.	Ág. h. ev.	Gör. kel.	Izr.
	az összlakosság ‰-ában					
1850	47·5	10·4	13·5	7·6	17·9	2·8
1880	50·2	9·6	13·0	7·2	15·6	4·1
1910	52·1	9·7	1·26	6·4	14·3	4·5

Legnagyobb a zsidók térhódítása az első időszakban. Kívülük még a róm. katolikusok arányszáma mutat következetes gyarapodást (évtizedenként 0.6—0.7%). A gör. katolikusok szintén a gyarapodó felekezetekhez számíthatók; az első időszakban jelentkezett erős visszaszorulásukat átmeneti oknak, az ország keleti részében dúlt kolerajárványnak tulajdoníthatjuk. Ugyanez az oka a gör. keletiek nagy térvesztésének is 1850—1880 között. A két protestáns felekezetnek a népességben elfoglalt aránya évtizedről-évtizedre lemorzsolódott.

A felekezeti erőviszonyok itt bemutatott lassú, következetes eltolódásának főoka az egyes felekezeteknek különböző arányú természetes szaporodása; emellett jelentékeny szerepet játszott a második időszakban a kivándorlás is, amely igen eltérő arányban gyéritette az egyes felekezetek híveinek számát. Az áttérések folytán előállott változások azonban — amelyek egyébként állandóan a róm. katolikusok és a különböző szekták javára szolgáltak — oly csekély arányú eltolódásokat okoztak, hogy a mi kérdésünk szempontjából figyelmen kívül hagyhatók.

Kétségtelen, hogy az egyes hitfelekezetek belső propagatív erejét a születések és halálozások különbsége útján nyert természetes szaporodás mutatja legjobban. Ennek aránya felekezetenkint lényegesen különböző.

A természetes szaporodás útján 1900—1910 között a magyar birodalom lakossága 11.8% -kal nőtt. Ezzel az átlaggal szemben

a róm. katolikusok arányszáma	13.3%-kal,
a gör. katolikusok	„ 12.7 „
a reformátusok	„ 9.3 „
az ág. h. ev.-ok	„ 9.7 „
a gör. keletiek	„ 8.7 „
a zsidók	„ 14.8 „ szaporodott.

A kivándorlás és a bevándorlás hatását nagyobb időközre egész pontosan nem állapíthatjuk meg; de eléggé megbízható eredményeket kapunk, ha az egyes felekezetek *vándorlást különbözetét* kiszámítjuk. Vándorlási különbözetnek nevezzük a természetes és a tényleges népszaporodás közötti különbözetet.

E két tényező (a természetes szaporodás és a vándorlási különbözet) az egyes felekezeteknél a közelmúltban (1880—1910 közt) következőképpen éreztette hatását:

A *római katolikusok* természetes szaporodása az átlagosnál jóval kedvezőbb s vándorlási különbözetük is kisebb az országos aránynál, mert híveiknek csak kisebb része (a felvidéki tótok) lakott a kivándorlás gócpontjában; így mindkét tényező javította arányszámukat. A *gör. katolikusok* kivándorlása körülbelül az átlagos nívón van, szaporodásuk azonban kedvezőbb. A *zsidók* vándorlási különbözete — a közhittel ellentétben — kedvezőtlen, mert az észak-kelet felől jövő galíciai bevándorlásnál jóval nagyobb volt tovaáramlásuk a nyugati országok s Amerika felé. 1900—1910 között természetes szaporodásuk több mint harmadrésze (36%) ment ily módon veszendőbe (a vándorlási különbség ugyanakkor országos átlagban 28.8%). Természetes szaporodásuk ellenben valamennyi felekezet között a legkedvezőbb nem annyira a nagy gyermekáldás, mint rendkívül kedvező (alacsony) halálozási arányszámaik folytán. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a zsidóságnak ez az előnye rohamosan csökkent; 1890—1900 között még 19%, e század első évtizedében már csak 14.8% volt híveinek természetes szaporodása. E rohamos csökkenés azóta is folytatódott; okaival később fogunk behatóbban foglalkozni.

Valamennyi felekezet között a gör. keletiek propagatív ereje a leggyengébb, aminek oka a szerbek igen magas halandósági aránya s a Marostól délre eső oláhoknál erősen elterjedt egy- és kétgyermekrendszer. A gör. keletiek vándorlási különbözete azonban nem sokkal nagyobb az átlagosnál.

A *két protestáns* felekezet természetes szaporodása jóval gyengébb a katolikusokénál: 1900-ig a kettő közül az evangélikusoké volt a gyengébb (9.6—9.4%); tíz év múlva a reformátusok kerültek alul (ref. 9.3, ág. h. ev. 9.7%). A vándorlási különbözet terén azonban a két protestáns egyház épen az ellenkező *végletet* képviseli. Igaz ugyan, hogy a reformátusok évtizedről-évtizedre szaporodásuk egyre nagyobbodó hányadát veszítik el e révén (1880—1910 közt 2.1, 5.3, végül 20%-át), ami azt mutatja, hogy a kivándorlás végül legvagyonosabb s így lakóhelyéhez legjobban ragaszkodó néprétegünk

között is elharapódzott; de mi ez az evangélikusok veszteségéhez képest, akik a felvidéki tótok és az erdélyi szászok tömeges kivándorlása folytán 1890—900 közt természetes szaporodásuknak harmadát (34.3%), végül (1900—1910 közt) 60 százalékát elvesztették. Ez a nagy vérvesztés az oka annak, hogy 1880—1910 között valamennyi felekezet között *aránylag* az evangélikusok szorultak vissza a legerősebben.

Mindezek a tények eléggé ismeretesek. Kérdés azonban, hogy *az ország mai területén a felekezeti erőviszonyok az utóbbi évtizedekben ugyanígy alakultak-e, mint azt a fönti, az egész magyar birodalomra vonatkozó számokból láttuk.*

Ennek megismerése azért fontos, mert következtetést enged arra a másik, érdekes kérdésre is, hogy *mai területünkön a jövőben a felekezeti erőviszonyok tekintetében előreláthatólag milyen változásokra számíthatunk!*

Összeállítottam a különböző felekezetek tényleges szaporodását 1880—1910 között egyrészt a mai területen, másrészt az *anyaország* többi, elszakított részén. Íme az eredmény:

A hitfelekezetek tényleges szaporodása 1880—1910 között, *százalékokban:*

Terület	Róm. kath.	Gör. kel.	Ref.	Ág. h. ev.	Gör. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Egyéb lakosság
Csonka-Magyarország	48·5	56·7	26·0	31·3	39·3	185·6	59·2	106·6	42·7
Elszakított terület	28·8	33·1	33·3	11·3	20·0	24·6	33·8	129·7	26·6

A csonka-magyarországi rész jóval kedvezőbb népszaporodást mutat fel, mint az elszakított területek; ezt a kisebb kivándorlás, a belső vándorlásnak a központi, termékenyebb részek felé való irányulása s a fővárosba való özönlés magyarázza. Az egyes felekezetek szaporodási aránya azonban a trianoni vonalon innen és túl nagyon eltérően alakul. Egyenlő viszonyok között a mai területen mindegyik felekezet szaporodási arányszámának kb. *hatvan százalékkal* kellene magasabbnak lennie a levált területek szaporodási arányszámánál. Ezzel szemben a reformátusok szaporodása a csonka hazában jóval kedvezőtlenebb, mint a többi részen, míg viszont a zsidóké, gör. keletieké majdnem kétszer, az evangélikusoké közel háromszor akkora. Igyekezünk ennek az eltérő fejlődésnek okát megfejtani.

A római katolikusok az elszakított területen a nagyarányú felvidéki és bánáti kivándorlás miatt kevésbé kedvezően fejlődtek. A görög katolikusok csonkaországi igen kedvező szaporodását a Budapestre irányult erős beözönlés s a keleti részekben (Szabolcs, Szatmár) lakó hívek igen kedvező fejlődése magyarázza. Az ág. h. evangélikusok közül az egykés (erdélyi szász) és erősen kivándorló (Felvidék) területek a határon túlra esnek, míg a mai területen a szintén egykés dunántúliakat kivéve jól fejlődtek, legjobban Budapesten és környékén. A legerősebben fejlődő zsidó telepek a trianoni vonalon túl, keleten vannak ugyan s azon innen a legtöbb helyt évtizedek óta stagnálnak vagy fogynak, mindezt azonban ellensúlyozta a fővárosi s környéki zsidóságnak óriási arányú felduzzadása.

Mellözve most a Csonka-Magyarország szempontjából csekély jelentőségű felekezeteket, fontos annak a megállapítása, hogy a reformátusok az ország északkeleti s keleti vidékein (Bánát, Erdély s a környező megyék) fejlődtek egészségesen, vagyis túlnyomórészt az elszakított területeken, míg az egykés reformátusok, a barmiakat kivéve, mind új határainkon belül maradtak. Innen van, *hogy a csonka országban valamennyi felekezet között a reformátusok fejlődtek a leggyengébben, holott az elszakított területen még a katolikusokat is megelőznék s alig maradtak el a legerősebben szaporodó zsidók mögött* (33.8—33.3%). — Valószínűnek kell tartanunk azt is, hogy a belső terület felé irányuló vándorlásban — Budapestet kivéve — a reformátusok vettek aránylag legkevesebbé részt.

A felekezeteknek a trianoni vonalon innen és túl való eltérő fejlődése főleg onnan ered, hogy a mai területen a kivándorlás aránylag nem volt jelentékeny s ennél fogva *a tényleges szaporodást majdnem kizárólag a természetes szaporodás determinálta*. További ok ugyanazon felekezetnek eltérő természetes szaporodása a határon innen és túl s végül, főleg a kisebb felekezeteknél fontos tényező a fővárosba való tódulás is (gör. kath., gör. kel., zsidók).

A csonkaországi felekezeteknek 1910—1920 közötti tényleges szaporodását feltüntetető adatok nagyjában mutatják már, hogy a jövőben a felekezeti erőviszonyok előreláthatóan milyen irányban fejlődnek. A tényleges szaporodás aránya:

a róm. katolikusoknál	6.7	az evangélikusoknál	2.5
a gör. katolikusoknál	6.1	a zsidóknál	0.4
a reformátusoknál	2.3	a gör. keletieknél	17.0

százalék. A zsidók szaporodási arányát egy rendkívüli körülmény, az 1919. évi nagyarányú áttérési mozgalom nyomta le oly mélyen; a Statisztikai Hivatal szerint kb. 16.000 zsidó hagyta ott vallását s ez a fogyás a 471.000 főnyi *zsidóhitűek tíz év alatti természetes gyarapodását teljesen felemésztette*. De még egy oka van a zsidók kedvezőtlen fejlődésének: természetes szaporodási arányuknak (amely pedig az egész magyar birodalom területén valamennyi felekezet között a legkedvezőbb vett) rohamos, csökkenése.

A csekélyszámú gör. keletiek nagyarányú fogyását elsősorban a szerbeknek, kisebb mértékben az oláhoknak nemzeti államaikba való visszahúzódása magyarázza.

Az egyes felekezeteknek 1910—1920 között a mai területen való tényleges szaporodása még nem mutatja tisztán a jövő fejlődési irányát. Módosítja az eredményt a megszállott területekről való beözönlés, amely 1918—1920 között több mint háromszázezer lélekkel szaporította népességünket. Ezen menekülteknek felekezeti hovatartozásáról nincsenek ugyan adataink, de abból a körülményből, hogy nagyobb részük Erdélyből jött, melynek magyar lakossága protestáns többségű, joggal következtethetünk arra, hogy a menekültek között aránylag jóval több a protestáns, főleg református, mint a csonkaország népessége között. Ezt bizonyítja az unitáriusok nagyarányú (22.1%) s a reformátusok és evangélikusoknak a menekülők által legjobban ellepett városokban való erős szaporodása is. A reformátusok szaporodása a törvh. j. városokban 8.6, az evangélikusoké 4.8%, míg a vármegyékben csak 1.3,

111. 2.1%; ezzel szemben a róm. katolikusok a megyékben jobban szaporodtak (7%) mint a városokban. A magyar anyanyelvűeknek a megszállt területekről való átáramlása 1920 óta is folyik, de remélhetőleg véget fog érni, vagy legalább is szűkebb mederbe szorul.

A mai Magyarországból való kivándorlás az Egyesült-Államok korlátozó intézkedései következtében nem jelentékeny. Ugyancsak jelentéktelen a be- és visszavándorlás is. Oly korszakba jutunk tehát, *amelyben a felekezetek erőviszonyainak alakulására szinte kizárólag egy tényező lesz befolyással: a természetes szaporodás.*

Csonkamagyarország felekezeteinek természetes szaporodásáról eddig hivatalos adataink nincsenek; meglehetősen tájékoztatást nyújtanak azonban az elemi népiskolákba beírt mindennapi tankötelesek felekezeti viszonyai. Ha azt vizsgáljuk, hogy a beírt tankötelesek az illető felekezethez tartozó lakosságnak hány százalékát alkotják, a következő eredményre jutunk:

Róm. kath.	9.4	Református	8.4.	Gör. kel.	5.8
Gör. kath.	9.5	Ag. h. ev.	8.5	Izr.	5.2

Ezek a számok két irányban is korrekcióra szorulnak. A beírt tanulók közül hiányzanak a be nem írt tankötelesek (főleg a tanyákon, majorokon); hiányzanak továbbá a középfokú iskolák I. és II. osztályaiba járó mindennapi tankötelesek. Az iskolakerülők becslésem szerint a tanköteleseknek kb. 6%-át teszik ki; ezek között a róm. és gör. kath.-ok kétségtelenül országos arányszámuknál sokkal erősebben vannak képviselve. Ha minden tanköteles járna iskolába, száz kath. lakosra tíz el. iskolai tanuló is jutna.

A zsidók arányszáma valamennyi felekezet között a legrosszabb. Oka ennek nagyrészt a zsidó vallásúak igen nagy túdulása a (középfokú iskolákba; hisz a zsidó hitfelekezeti elemi iskolák V—VI. osztályai csakis az ország keleti részeiben népesülnek be. De kétségtelennek kell tartanunk, (hogy természetes szaporodásuk is annyira csökkent, *hogy ma már eddigi vezetőhelyükről egyszerűen a legutolsó sorba jutottak.* Ezt bizonyíthatjuk már az 1910. évi népszámlálásnak az egyes felekezetek korcsoportjaira vonatkozó adataival is. Ezek ugyan csak az egész országra nézve közöltettek, de megközelítő pontossággal ki lehet számítani mai területünkre vonatkozóan is. Ezek szerint az 1—5 évesek korcsoportja az ugyanazon felekezetű lakossághoz viszonyítva

a róm. katolikusoknál	15.7%
a gör. katolikusoknál	16.6,,
a reformátusoknál	14.3,,
az ág. h. evangélikusoknál	14.4,,
a zsidóknál	11.7,,

Minden rendelkezésünkre álló adatból arra következtethetünk, hogy *mai területünkön a természetes szaporodás tekintetében egészen más a sorrend, mint a magyar birodalomban volt. A gör. katolikusok a harmadik helyről az elsőre jutottak, a róm. katolikusok megtartják sorrendben a második helyet, utánuk következnek — meglehetősen nagy távolságban — az evangélikusok, nyomukban a reformátusok s a sort zárják az elsőkből utolsókká lett zsidók.*

Mielőtt ezen jelenségek *okainak* felekezetenként való gondosabb vizsgálatára rátérnénk, szembeállítjuk az egyes felekezeteknek a lakosságban elfoglalt arányát 1880-ban és 1920-ban, országrészenként is részletezve.¹⁾

Az egyes felekezetek aránya a lakosság közt 1880. és 1920-ban, országrészenként.

Ország rész	R. kath.		Gör. kath.		Ref.		Ág. h. ev.		Gör. kel.		Izr.		Egyéb	
	1880	1920	1880	1920	1880	1920	1880	1920	1880	1920	1880	1920	1880	1920
Dunántúl	72·9	78·1	0·0	0·1	14·4	11·3	8·2	7·3	0·5	0·3	4·0	2·8	0·0	0·1
Duna-Tisza köze	69·1	70·4	0·1	0·5	19·1	15·6	4·5	4·4	0·4	0·3	6·7	8·5	0·1	0·3
Tisza jobb partja	43·6	51·0	8·4	7·8	37·1	31·7	2·1	2·1	0·1	0·1	8·7	7·2	0·0	0·1
Tiszántúl	22·0	25·9	7·4	8·1	51·3	48·0	11·1	10·5	2·8	2·3	5·3	4·9	0·1	0·3
Csonka-Magyarg.	66·4	63·9	2·0	2·2	24·3	21·0	6·9	6·2	0·8	0·6	5·5	5·9	0·1	0·2

A *római katolikusok* arányszáma az ország minden részében erősen emelkedett. Ez az emelkedés olyan általános, hogy nemcsak minden országrészben, de ezeken belül valamennyi megyei törvényhatóságban is mutatkozik s a városi törvényhatóságok közül is csak Budapesten (674—59.1), Szegeden (92.2—87.4) és Pécsen (88.7—81.6%) vesztettek tért. A nagyobb városokba ugyanis oly erős a bevándorlás, hogy ennek következtében az egyfelekezeti városokban, főleg ha környékükön nagyobb számmal lagnak más hitűek, a felekezeti kisebbségek is nagyobb erőre jutnak. Mindhárom városban a reformátusok és a zsidók beözönlése volt jelentékeny; a reformátusok szaporodása 1910—20 között Budapesten 16.2, Szegeden 42.4% volt!

Mik lehetnek okai a róm. katolikusok ezen általános előnyomulásának? Az kétségtelen, hogy kedvező természetes szaporodásuknak *erkölcsi* okai is vannak. Az „egyke” kérdésével foglalkozók, bármelyik felekezet táborához tartozzanak is, kénytelenek elismerni, hogy a róm. katolikus egyháznak a népre való hatása nálunk erősebb, mint a protestánsoké s az egy vidéken lakó, egyforma viszonyok közt élő kath. és protestáns nép szaporodása is nagy eltéréseket mutat. Ámde rá kell mutatnunk a *szociális* okokra is. Nincsenek erre vonatkozólag statisztikai adataim, de köztudomású, hogy a protestáns köznép között sokkal több a birtokos elem, mint a katolikusoknál. Magam számtalan esetben tapasztaltam, hogy vegyes felekezeti falvakban a protestánsok, még ha kisebbségben vannak is, a község vezetését kezükben tartják,

¹⁾ Megjegyzem, hogy a hivatalos beosztástól eltérőleg csak négy országrészt veszek fel s Esztergom megyét a Dunántúlhoz, Nógrád és Hont megyét a Duna—Tisza közéhez, Ung, Bereg megyét és a Tisza—Maros szögét (Csanád—Arad—Torontál) a Tiszántúlhoz csatoltam.

mert ők a föld urai, míg a katolikusok lassankint beszivárgott iparos-, nap-számos-, cseléd-elem, amely szegénységénél fogva számbeli túlsúlya dacára is háttérbe szorul. De ugyanezt látjuk országos méretekben is: a vagyonosabb, s ennek folytán műveltebb protestánsok az irodalomban, a tudományban, a politikában számarányuknál jóval nagyobb mértékben érvényesültek. — Már imost a statisztikai adatok világszerte azt igazolják, hogy minél magasabb a műveltség, a vagyoni jólét, annál jobban csökken a gyermekáldás. Viszont a legnagyobb a szaporaság azok között, akiknek semmi vagyonuk nincs, mert ott a vagyonka megóvásának gondolata nem lép föl a szaporodás gátlójaként s a gyermektől azért sem félnek, mert munkaerejét hamar tudják értékesíteni. Ez az általános törvény Magyarországon is érvényesül. Hasonlítsuk össze a, szaporodási adatokat a műveltségi viszonyokkal: minél jobban megyünk előre nyugattól kelet felé, annál kisebb műveltséget s nagyobb szaporodást látunk — felekezeti különbség nélkül, A dunántúli katolikusok 40 év alatt kb. 33%-kal szaporodtak, a tisztántúliak 71%-kal; a dunántúli reformátusok megfogytak, a tisztántúliak száma 35%-kal nőtt. Még feltűnőbb ez a zsidóságnál, amely a Dunántúl 15% abszolút fogyást szenvedett, tisztántúli — jórészt egészen más művelődési korszakban élő — hitsorsosai ellenben 34%-os gyarapodást tudtak elérni. Jelentékeny az eltérés az evangélikusoknál is (Dunántúl 11, Tisztántúl 36%). Igaz, hogy ezek az adatok a tényleges szaporodásra vonatkoznak, de lehet belőlük következtetni a természetesre is. Ha megnézzük legutóbbi népszámlálásunk külterületi adatait, rögtön megállapíthatjuk, hogy a majorok cselédsége túlnyomórészt katolikus vallású. A Dunántúl ritka kivétel számba megy a nem kath. uradalmi cselédség még azokban a községekben is, amelynek belterületén protestánsok laknak. Jellemző példa erre Baranya-vármegye siklósi járása, amelyben 1910-ben körülbelül egyenlő arányban voltak katolikusok és reformátusok, a külterületen azonban 3237 katolikussal szemben csak 440 református van. De még a Tisztántúl a 7.2% katolikust számláló Bihar majorjaiban is aránylag szép számban találunk kath. cselédséget, holott tudvalevő, hogy az uradalmi cselédség a szomszédos községekből szokott toborozódni.

De nemcsak az uradalmi majorokat látják el a katolikusok a családnál már nem foglalkoztatható fölöslegükből munkáskezekkel; megjelennek ők mindenütt, ahol a gazdasági élet fellendülése nem elégszik meg a helybeli népszaporulattal s máshonnan is vonz új munkaerőket. Voltak az országnak olyan részei, főleg a Duna—Tisza közén, ahol 1880-ban igen gyér volt a lakosság. Csakhamar megindult a homokos területek értékesítése, főleg szőlővel való beültetése. Megjelennek az új telepések: túlnyomó részük katolikus. Kiskunhalas város népsűrűsége 1880-ban km²-ként 23 volt; lakossága túlnyomórészt református (8492; kath. 5961), 1920-ban 8846 reformátussal szemben már 16.069 a kath. A külterületen, ahová a betelepülés történt, 10.187 kath. s csak 3240 ref. lakik. Az alsódabasi járásban, a főváros szomszédságában, 1880-ban egy km²-re 27 lakos jutott; 40 év óta a lakosság majdnem megkétszereződött. Bár a járás szomszédságában, erős a protestáns elem, a gyéren lakott részek benépesítésében csak a katolikusok vettek részt; a katolikusok száma 20.114-ről 41.604-re, a protestánsoké ellenben 8031-ről csak 11.358-ra tudott felszaporodni. A szomszédos kúnszentmiklósi járásban, ahol betelepülé-

sek folytán szintén gyors volt a népnövekedés, a katolikusok száma 9481-ről 26.104-re (37.1—56.9%) emelkedett. Nagykőrös ref. lakossága negyven éve nem emelkedik (16.975—17.781), a katolikusok száma azonban megduplázódott (4884—9989); a külterületen már a katolikusok vannak többségben (6311 rk., 4822 ref.). A reformátusok középpontjában, Hajdúban, ahol mindössze egy rkath. község van — az is a megye nyugati szélén — Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló kath. lakossága *megnégyeszerződik*, Hajdúnánáson is háromszorosra növekszik; túlnyomó részüket ott találjuk a külterület tanyáin. Íme, még e színreformátusnak vehető vidéken is, ahol a reformátusok szaporodása sem kedvezőtlen, *a munkaerőben való szükséglet katolikus bevándorlást idéz elő*. A katolikusok majdnem ilyen arányú fejlődését észlelhetjük a Tiszántúl más városaiban is.

Ha az iparos, kereskedő jellegű városokat, nagyobb ipar- vagy bányatelepek fejlődését vizsgáljuk, ugyanezt a jelenséget látjuk, igaz, hogy a fejlődő kath. városokban is történik protestáns betelepülés (Budapesten és környékén, a már említett Szegeden és Pécsen, továbbá Kaposvárt, Szombathelyt, Szolnokot), de ez jóval kisebb mérvű, mint a katolikusok előnyomulása. Miskolcon, a tiszta-jobbparti részek felvirágzó középpontjában, bár a környezetben a katolikusok és a reformátusok majdnem egyenlő számban, voltak, 40 év alatt a róm. katolikusok száma (7934—25.230) erősen túlszárnyalta a reformátusokat (8956—15.278). 1880 óta a Tiszától nyugatra négy városban (Cegléd, Kiskunhalas, Miskolc, Sátoraljaújhely) emelkedtek a katolikusok többségre. Ennél meglepőbb azonban, hogy a Tiszántúl is, -ahol 1880-ban mindössze 22% róm. kath. volt, a fejlődő városokban erősen tért foglalnak, így Debrecenben 7047-ről 19.855-re (13.8—19.2%), Nyíregyházán 4934-ről 11.043-ra (20.4—25.4%), Békéscsabán 6461-ről 11.230-ra (20—24.1%) emelkedett a számuk.

Az ipari vidékek közül csak kettőt emelek ki; mind a kettő felekezeti vegyes lakosságú. Csonka-Komárom megyében a tatai szénmedence kiaknázása a népesség rohamos szaporodását idézte elő, ennek folytán a tatai járásban a katolikusok száma 23.824-ről 48.890-re, számaránya 69.3-ről 76.9%-ra ugrott. Csonka-Magyarország Ruhr-vidékén, Borsodmegyében a bánya- és ipartelepek fejlődése (Diósgyőr, Ózd stb.) nagy tömegeket vonzott oda. A természetes vonzási területén, mint már Miskolcnál említettem, a róm. katolikusok alig voltak előnyben a többiek fölött; ennek dacára nekik jut a gyarapodás oroszlárésze s a megye lakosságában elfoglalt arányuk 50%-ról 59.7%-ra emelkedik. Jellemző, hogy ép Komárom és Borsod az á két megye, amelyben a róm. katolikusok számaránya a négy évtized alatt a legjobban fejlődött.

A róm. katolikusok főereje a Dunántúl van; onnan kelet felé fokozatosan gyengül. A Dunántúl oly erősek, hogy velük szemben a *többi felekezet nemcsak viszonylagosan veszít tért, hanem tényleg is visszafejlődik*. A Dunántúl 40 éves népszaporulata majdnem tisztán (500.000-ből 497.000) őket gyarapítja; 1910—20 között a lakosság száma 55.800-zal, a róm. kath.-oké 77.369-cel nőtt. A Dunántúl északi és nyugati részén a protestánsok — főleg evangélikusok — még jobban tartják magukat; a déli és keleti részen azonban (Baranya, Somogy, Tolna, Fejér, Veszprém), ha a fejlődés iránya meg nem változik,

a nem katolikus lakosság (protestánsok, gör. keletiek, zsidók egyaránt) a többé-kevésbé gyors kihalás útján van. Csak egy kivétel van: ahol a magyar katolikus a sváb evangélikussal összekerül, rendszeren ő szorul vissza.

A katolikusok aránylagos emelkedése a Duna—Tisza-közén a legkisebb (69.1—70.4%). Az egyes törvényhatóságokban igen jelentékenyen javult ugyan arányszámuk, ezt azonban ellensúlyozza aránylagos térvesztésük Budapesten. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a főváros és környéke nemcsak az ország mai területéről, hanem a most levált részekről is gyarapodott; az elszakított országrészekben a róm. katolikus lakosság aránya 1910-ben a csonkaországi 62.8%-kal szemben csak 39.7%. Valószínű tehát, hogy a beköltözők — ha ugyan a főváros fejlődni fog — a róm. kath.-ok arányszámát a jövőben Budapesten is emelni fogják.

A görög katolikus felekezetnek Csonka-Magyarországon a többivel szemben nagy helyzeti előnye van. Hívei az ország keleti, jobban szaporodó részén laknak s még ott is kiválnak kedvező fejlődésükkel; köztük van aránylag legkevesebb város lakó, noha 1880 óta ép a gör. katolikusok városiak száma fejlődött legjobban (10.756-ról 33.124-re). — A Dunántúl számuk teljesen jelentéktelen; (188: 383, 1920: 3023) nagy volt azonban beáramlásuk Budapestre és környékére; a Duna—Tisza-közén számaik 1880 óta 2318-ról 17.228-ra szökött fel. A Tiszántúl Debrecenben (1-4—3-5), Szabolcsban (18.8—19.8%) és Szatmárban (15—15.8%) sikerült a lakosságban elfoglalt arányukat emelni.²⁾

A reformátusok erőviszonyait nagyjában már az eddig előadottak is megvilágítják. Vigasztalan a helyzetük a Dunántúl délkeleti részén. *Nemcsak hogy csökken a számuk, de ez az elsorvadási folyamat még gyorsul is.* Harminc évi fogyást az utolsó tíz év veszteségével szembeállítva látjuk, hogy pl.

Baranyában	1880—1910 között	13.3	1910—1920 között	14.1	
Somogyban	„	„	4.2	„	8.5
Tolnában	„	„	0.0	„	7.0 százalék-

kos a fogyás. Ugyanezen megyékben az 1924-ben beírt ref. tankötelesek rendkívül alacsony aránya elárulja, hogy a háborús évek alatt a reformátusoknál a születéseknek amúgy is *alacsony aránya még jobban csökkent, mint a többi felekezetnél.* Egész sora van a református elemi iskoláknak, amelyekben a tanulók száma a 15, sőt 10 alá szállt. Református volt

Baranyában	1920-ban a lakosság	11.6%-a,	1924-ben az ti. isk. tanulók	8.2%-a
Somogyban	„	„	15.8	„
Tolnában	„	„	14.0	„

A reformátusoknak ez a pusztulása már régi keletű. Fényes Eleknek 1840 táján írt statisztikai művét lapozgatva, megállapíthatjuk, hogy a reformátusok 1840—1880 között is nagy tért veszítettek. Somogyban pl. arányszámuk 30.9-ről 21.6%-ra szállt alá. Az egész Dunántúl 1840—1880 között 44, 1880—1920 között már 70 ref. község lett katolikus többségűvé.

A baj a dunántúli reformátusoknál sem egyforma nagy. Az egyke

²⁾ Érdekes, hogy míg a régi Magyarországon a gör. katolikus volt — a gör. kel. után — a legkevésbé magyar felekezet, ma színmagyarságban a reformátusokkal vetekeznek; a 175-247 gör. kath. közül legfőlegb 3003 az oláh (Bihar) és ruthén anyanyelvű (Zemplénben van az egyetlen ruthén község, Komlóska).

középpontja a baranyai Ormánság és Somogy déli része. Az említett 3 megyén kívül még Fejérben és Veszprémben fogy, de már igen kis mértékben a számuk, míg a többi megyében mérsékelt szaporodást észlelhetünk.

A pusztulás szelleme átkelt már a Dunán is. A pestmegyei reformátuság általában, ha a katolikusoktól elmarad is, a főváros környékén gyors, a középső és keleti részeken mérsékelt fejlődést mutat. A dunamenti református községek fejlődése azonban elakadt; az egyke fertőzése, úgylátszik, köztük is kedvező talajra talált. Talán Tolnából jött át, ahol a Sárköz festői viseletéről híres református népe (Alsónyék, Báta, Sárpilis, Decs, Öcsény, Fadd, Gerjen) 1880 óta fogy. A pestmegyei Duna-mellék 24 községének ref. lakossága Fényes szerint 66.377 (81%), 1880-ban 60.413 (66.9%), 1920-ban 61.958 (a lakosság 51%-a) volt.

A tiszajobbparti megyék reformátussága mérsékeltén gyarapodott, épúgy a Tiszántúl déli megyéiben is, kivéve Hódmező-Vásárhelyt és Szentest, melyek ref. lakossága stagnált, 111_ meg is fogyott. Mintha az egyke itt készü'me átlopódzni a Tiszántúl reformátusai közé is. A stagnálásnak azonban más oka is van: a csongrádi és csanádi magyarság tudvalevően elég nagy számban húzódott le a Bánátba, ahol Temesvár mellett szentesi reformátusokból egy új telepés község is keletkezett Újszentes néven. A hazai reformátusság leg-életerősebb része Hajdú-, Szabolcs-, Szatmár-, Beregmegyékben lakik. E négy megyében együtt 42.7, magában Szabolcsban 50.2% a reformátusok szaporodása. *Aránylag is jól megállották e vidéken helyüket: számarányuk 40 év alatt*

Szabolcsban	38.9-ről 37
Szatmárban	66.0-ról 65.1
Beregben	75.8-ról 75 százalékra esett, a térvesztés tehát,

szemben az ország többi részével, minimális. A legszélsőbb keleten, Szatmárban és Beregben 1910 óta a reformátusok számaránya még javult is! Az is kedvező jelenség, hogy az 1924. évi elemi iskolai statisztika szerint e megyékben a református tanulók aránya majdnem eléri azt az arányt, amelyet a ref.-ok a lakosság között elfoglalnak. Szomorú, hogy a keleti, egészen kedvező fejlődést mutató reformátusaink közül ily kevés maradt új határaink között!

A reformátusokkal ellentétben az *evangélikusok* közül túlnyomólag az egykések maradtak az új határokon túl. A dunántúliak a mérsékelt egykének hódolnak s számarányuk lassan-lassan gyengül. Legjobban tartják magukat a baranya-somogyi svábok Dombóvár környékén. Ha Fényes Elek adatait elfogadjuk, 1840 óta 15 katolikus magyar községben ragadták a többséget magukhoz. Térhódításuk a magyarság rovására még most sem szűnt meg: 1880 óta is alakítottak új sváb földmivestelepeket Tolnában (Gindlicsalád) és Somogy megye igali és tabi járásaiban. A Duna—Tisza-közén és a Tisza jobbpartján élő evangélikus szórványok — leginkább a Felvidékről lehúzódtó tótok utódai, — kedvező anyagi körülmények közt élve — nagy részük a főváros közelében gazdálkodik — oly jól tartották magukat, hogy e gyors fejlődésű országrészekben is meg tudták őrizni a lakosságban elfoglalt arányukat (4.5.—4.4, ill. 2.1—2.1%). Legéleterősebbek azonban a tiszántúli evangélikusok, akiknek zöme a békési tótság. Igaz ugyan, hogy Békésben számarányuk 1880 óta kissé visszaesett (36—34.4%), de ennek az a magyarázata, hogy szorgalmas tótjaink a szomszédos megyékbe is áttelepedtek, ha ott nyílt alkalom

földéhségük kielégítésére. — Magában a megyében is több községben terjeszkedtek a tót (Békés 412—1315, Kondoros 1019—4365, Békésszentandrás 1025—1504) és a magyar evangélikusok (Pusztaföldvár 717—1863, Békéssámson 219—681); amellet új, virágzó községet telepítettek az aradmegyei Medgyesyegyházán (3018 ág. h. v.) s Csanádmegyében (7159—12.184 ág. h. ev.) Hódmező-Vásárhelyt (1695—2712), Szegeden (418—1773), Csongrádmegyében (1115—1751), Mezőtúron (192—840) terjeszkedtek a békési evangélikusok, Szegedet kivéve mindenütt mint önálló kisbirtokos elem. Életerejének bizonyítéka az is, hogy a tisztántúli evangélikus el. iskolai tanulók aránya (10-6) felülmúlja a tisztántúli ev. lakosságát (10-5%).

A *zsidóság*, amely a XIX. században a bevándorlás és kedvező természetes szaporodása által fejlődésben minden felekezetet messze felülmúlt, túlhaladt már virágzásának tetőpontján. 1880—1920 között ugyan emelkedett még arányszáma (5.5-ről 5.9%-ra), de 1910 óta fejlődése megállt, szaporodása az országos átlaggal (4.9%) szemben csak 0.4%. Ennek a visszamaradásnak két oka van; az egyik a természetes szaporodásnak már fentebb ismertetett nagyfokú csökkenése, a másik — átmeneti jellegű — ok az 1910—20 években az áttérési mozgalom, amelynek következtében kb. 16.000 zsidó tért át különböző keresztény vallásra.

Magyarországon, mint sok más tekintetben, úgy a zsidóság jellegét illetőleg is láthatni az átmenetet kelet és nyugat között. Keleten (Románia, Lengyelország, Oroszország) a zsidóság tisztára népfaj, amely előszeretettel keresi ugyan fel a városokat, de a falvakban is tömegesen él s a szegényebb társadalmi osztályokban is (munkásság) képviselve van. Ez a zsidóság erősen zárkózott, faji jellemvonásaihoz tudatosan s a külsőségekben is ragaszkodik; nagyon vallásos s a nyugati műveltségtől távol állván, a gyermekáldást nem korlátozza: nagyon szopora. Ezen keleti zsidóság legtipikusabb magyarországi telepei mostani határainkon túl esnek ugyan, de a felső Tiszamellék zsidóságát (Zemplén, Szatmár, Szabolcs, Hajdú) még hozzájuk tartozónak tekinthetjük.

A nyugati zsidóság egészen más. Már nem népfaj, hanem inkább egy vékony, arisztokratikus társadalmi osztály. Kizárólag város, sőt majdnem csak *nagy városlakó*; művelt, vagyonos elem, amely a tőzsdét s a nagyvállalkozást tartja kezében. Ha faji különállását fenntartja is, a külsőségekhez nem ragaszkodik s legalább látszólag teljesen beolvad az őt környező nemzetbe, amelytől — kijelentései szerint — csak vallásban különbözik. A kétfajta zsidóság között nálunk nagyjában a Tisza—Sajó vonala a határ. A dunántúli és a duna—tiszaközi zsidóság mindinkább felveszi a nyugatiak jellemvonásait: otthagyja a falut, lassacskán a kisebb városokat is s mindjobban a nagyobb gócpontokban tömörül. Ez a folyamat 1910 óta még gyorsabban halad előre.

1880-ban az ország mai területének 296.018 zsidó lakosa közül 144.878 azaz 48.9% a városokban, ebből 73.030 = 24.7 Budapesten s 4 környező városban, 151.140 azaz 51.1% a falvakban lakott — 1920-ban már a 473.310 zsidó lakos közül 343.857 azaz 72.6% a városlakó s ebből 235.160 = 49.7% Budapesten s 4 környező városban. *A városlakók száma tehát 198.979 lélekkel szaporodott, a falusiaké ellenben 21.687 fővel fogyott.*

De a városlakók száma tulajdonkép még nagyobb. Van számos falu (Keszthely, Tapolca, Tata, Sárospatak, Szarvas, Kisvárd), amelyek kétség-

telenül városi jellegűek s a főváros elővárosaiban is lakik kb. 6000 zsidó. Az ily városi jellegű községekben lakó mintegy 35.000 zsidó hozzászámításával a városi zsidóság aránya 80, a fővárosban s közvetlen közelében lakóké pedig 51 százalékra emelkedik. A falun lakó zsidóság (akik nagy része ismét tömörülve a kisebb mezővárosokban, járási székhelyeken található) részben a szövetkezeti mozgalom következtében, részint a nyugati hitsorsosaihoz hasonló vágytól hajtva, a falvakból a városokba vonul. Számításom szerint volt 1920-ban

a Dunántúl kb.	26.000 falun lakó zsidó, a falusi lakosság	1.2%-a
a Duna-Tisza-közén kb.	19.000 „ „ „ „ „	1.2 „
a Tisza jobbpartján kb.	16.000 „ „ „ „ „	3.9 „
a Tiszántúl kb.	33.000 „ „ „ „ „	3.5 „

Itt is mutatkozik a nagy különbség a nyugati s keleti zsidóságunk között.

Igen nagy a művelődésbeli különbség is. Nyugatinak nevezett zsidóságunk körében hova-tovább kivétel lesz az olyan gyermek, aki legalább a középfokú iskola négy osztályát el nem végzi; a keleti, orthodox zsidóság falusi tömegei még nem érzik annyira a magasabb iskolázás szükségét.

A nagyobb műveltségnek és anyagi jólétnek, a városokba való tömörülésnek hatásai jelentkeznek már. A városi zsidó nem siet a házasságkötéssel s megszokott életszínvonalát nem hajlandó a gyermekek miatt korlátozni: az egy- vagy kétgyermekrendszernek hódol. Természetes tehát, hogy a mai Magyarország zsidóságának természetes szaporodása rohamosan hanyatlik.

Most arra a nagy különbségre akarok újabb adatokkal rávilágítani, amely a nyugati és keleti zsidók között fennáll.

Az 1—5 éves zsidó gyermekek az egész zsidó lakosság számához viszonyított aránya volt 1910-ben

a Dunántúl	11.9
a Duna—Tisza-közén	10.6
Borsodmegyében	14.6
a Tiszántúl	15.9

Az országrészek közötti eltérés még nagyobb az 1924. évi elemi iskolai statisztika adataiban:

a Dunámul zsidó a lakosság	2.8%-a, az elemi iskolai tanulók	1.4%-a
a Duna—Tisza-közén zsidó a lak.	8.5%-a, „ „ „	4.2 „
a Tisza jobbpartján zsidó a lakosság	7.2%-a, „ „ „	5.5 „
a Tiszántúl zsidó a lakosság	4.9%-a, „ „ „	4.7 „

A nyugati zsidók közül félannyi sincs az ei. iskola padjaiban, mint amennyinek a népességben elfoglalt számuknál fogva lennie kellene, a Tiszántúl viszont e két arányszám majdnem teljesen fedi egymást.

Minthogy a hazai zsidóság túlnyomó része a „két nyugati országrészben lakik (366.250) s a keleti, százezer főnyi zsidó közül is sok a városlakó, kétségtelennek kell tartanunk, hogy — ha csak újabb keleti bevándorlás meg nem indul — a jövőben a zsidók számbeli erejének lassú csökkenése fog megkezdődni. Ez a csökkenés a *Dunántúl* már régebben megkezdődött; némely megyében számarányuk 40 év alatt a felére csökkent (Fejér 3—1.5,

Győr 2.7—1.1%). Nagyon meggyorsult a folyamat 1910—20 között, amikor abszolút fogyásuk 11.7%-ot tett ki! Három törvényhatósági várost kivéve, mindenütt megfogytak. Ez a fogyatkozás már a gyors kipusztulás képét mutatja Esztergom-megyében (a fogyás 34.4%), Győr-megyében (28.7%), Baranyában (27.8%), Fejériben (25.6%) és Tolnában, (21.6%). A többi országrészben — a megszűnt kis megyéket nem számítva — csak Bács-Bodrogban látunk 15%-nál nagyobb fogyást. (28.3%.) Némely járásban (esztergomi, kún-szentmiklósi) s községben a tíz év alatti fogyás az 50%-ot is felülhaladta. Ahol azonban élénk, fejlődő gazdasági élet van, a zsidók száma most is gyarapodik. Legkedvezőbben fejlődtek 1910—20 közt a következő nagyobb helyeken:

Budapesten	203.687-ről	215.512-re	(szaporodás 5.8%)
Nyíregyházán	3.882 „	5.066-ra	(„ 31.0 „)
Makón	1.928 „	2.380-ra	(„ 23.0 „)
Debrecenben	8.406 „	10.170-re	(„ 21.0 „)
Békéscsabán	1.970 „	2.322-re	(„ 18.0 „)
Kisvárdán	3.036 „	3.454-re	(„ 14.0 „)
Sátoraljaujhelyen	5.730 „	6.445-re	(„ 13.0 „)
Szombathelyen	3.125 „	3.546-ra	(„ 13.0 „)

Nagy volt azonkívül szaporodásuk a főváros környékén (Kispest 73, Rákospalota 42, Cinkota 88%) s több nagyközségben (Mezőkövesd 29, Ujfehértó 26, Nyírbátor 17%).

A többi felekezet a mai Magyarországon törpe száma miatt nem játszhat szerepet s azért megelégedhetünk erőviszonyaik futólagos ismertetésével. A görög keletiek, bár számukat az itt maradt s javarészt gör. kel. vallású 4000 orosz gyarapította, végeredményben igen érzékenyen 17%-kal (10.478 fő) megfogytak. A kivonuló oláh katonasággal csak néhány száz gör. kel. oláh távozott el s az oláhok közül azóta is kevesen optáltak s költöztek el. Más-ként áll azonban a helyzet a szerbeknél. A szerbek, hogy új hódításait, amelyekben kisebbségben vannak, maguknak biztosítsák, igen erős mozgalmat indítottak a mai Magyarországon maradt fajtestvéreik optálása s áttelepítése iránt. Ennek az igyekezetüknek már a népszámlálást megelőzőleg is volt sikere s ez kifejezésre jut a szerbeklakta vidékek gör. keletijeinek megfogyatkozásában (Dunántúl 24.5, Csonka-Torontál 28.3%). Nagy változások álltak be azonban a népszámlálás óta is. Egyes falvakban a szerb el. iskolai tanulók száma 1921—24 között a negyedrésszére, sőt még jobban megcsökkent a kivándorlás folytán; így Csonka-Torontálban, ahol 1920-ban még 2652 gör. kel. szerb volt, az idén 65 el. isk. tanuló volt, ami kb. 350 léleknek felel meg. Valószínű, hogy az optálási mozgalom lezajlása után a hazai gör. kel. szerbek száma 17.131-ről ötezerre fog összezsugorodni, míg a 18.000 oláh, 5000 egyéb s a 11.000 magyar anyanyelvű gör. kel. megmarad. Valószínű, hogy a görög keletiek között hamarosan a magyarok fognak túlsúlyra jutni.

Unitárius vallású 1880-ban Budapesten kívül (119) az országban leg-főlebb 150 lehetett. Az erdélyiek betelepülésével e szám különösen Budapesten gyorsan növekedett; 1920-ban 2828 volt. A vidéken 1880 óta főleg a református vallásról való áttérés útján keletkeztek kisebb telepeik, amelyek némelyikében papjuk s tanítójuk is van. Úgy látszik azonban, hogy ezek az

áttérések, amelyek főoka valószínűleg a híveknek papjukkal való viszálya volt, nem tartósak; az unitárius telepek újra elsorvadnak (Polgárdin 1890-ben 244, 1920-ban 93, Békésben, Orosházán, Füzesgyarmaton, továbbá Hódmezővásárhelyen és Dévaványán).

Az „egyéb“ vallásúak rovatában húzódnak meg az ismeretlen vallásúak, a felekezetenküliek s a kisebb szekták. Minthogy ezeket egymástól különválasztani nem lehet, az adatokból csak azt az általános következtetést vonhatjuk le, hogy a szekták hívői 1880 óta nagyon kevés tért hódítottak a megszervezett történeti egyházaktól. 1880-ban kb. 4000 volt az „egyéb“ vallású, 1920-ban 10.487.

Benisch Artúr.

A FELVILÁGOSODÁS ÉS A POLITIKAI ROMANTIZMUS.

A politikai romantizmus fogalmát meglehetősen határozatlanul írták körül addig azok is, akik könyvet írtak róla. Nem lehet szándékunk tehát ez újszerű megjelölésnek egész tartalmát kifejteni egy rövid cikk keretében, csupán arra kívánunk rámutatni, hogy van a politikai gondolkozásnak egy olyan neme, mely minden forradalmi hajlamossága és lehetetlent nem ismerő merészsége dacára is egy racionalista kor doctrinaire szociológiájának a hajfása. Természetének pontos megállapítása annál is nehezebb volna, mivel még történeti kihatását tekintve sem lehet határozottan ellene vagy mellette állást foglalni. Mert tudni kell, hogy ugyanaz a politikai romantizmus váltotta ki az 1790-es évek magyar reformmozgalmait, melyek hirtelen a Martinovics-összeesküvésben lobbantak el, mint amely, pár évtizedes lapangás után, a Széchenyi- és Kossuth-korszak embereit lelkesítette, hogy megérleljék 1848 demokrata forradalmát. Ez az áramlat, eszméinek kozmopolita jellegű származása mellett is, kibélyegzetten nemzeti szellemű magyar megújítást táplált. Azonban ugyanaz a politikai romantizmus vezeti a modern nemzetközi szocializmus híveit is s ha valaki ennek alapján akar ítéletet alkotni, megütközve áll meg az oly ember boldogító utópiák előtt, melyeknek a valóságban megpróbált alkalmazása legfeljebb egy torz erőszakuralmat eredményez. Pedig mindkettő azonos forrásból fakad, mert a felvilágosodás liberálizmusa és a jövő társadalmát lefestő szociális elméletek lényegileg ugyanazon spekulatív és történetellenes politikai szemléjét szülöttei, tételeik egyformán egy elvont szociológia számításain alapulnak. Csakhogy míg a felvilágosodás nyomán megindult nemzeti újjáébredés élt a hazai viszonyokhoz való alkalmazkodás korrekívumával, azaz a történeti múlt hagyományaihoz igyekezett gyökeret eresztetni, s céljaiban, eszközeiben mindvégig magyar maradt, addig a hasonlóképp racionális eszméktől irányított szocializmus csupán egy szűkkeblű, a nép egészével s ennek speciális értékeivel szemben közönyös osztályharccra szorítkozik. Csak látni kell, mily ártatlan őszinte-

séggel igyekeznek a demokrácia száz év előtti ideológusai magyar szint adni pl. Rousseau absztrakt államtheóriájának avval, hogy a társadalmi szerződés dogmájának történeti hitelét a vérszerződéssel támogatják; a népszuverenitás elmélete pedig abban lel előttük megerősítést, hogy a Tripartitumban gyökerező szentkorona tana maga is garanciális szerződés jellegével bír a hatalomnak a király és a nép közti megosztására nézve. Azt említeni is felesleges, hogy liberális eszméktől fűtött költőink, íróink politikai nézetei hazafias, legtöbbször az ősi dicsőséget idéző irodalmi alkotásokban jutnak kifejezésre.

Függetlenül azonban attól, hogy milyen külsőben jelentkezett a politikai romantizmus most vagy akkor, nálunk vagy egyebütt, célunk itt csak azokra a lelki indítékokra rámutatni, melyek egy oly szellemiség kialakulását segítették elő, amelynél a legkiélezettebben észlelhető a kontemplatív okoskodásnak felhasználása az egyéniség szociális érvényesülésének gyakorlati céljaira. Arról van szó, mikép ad helyet egy a szabad vizsgálódás és az egyéni belátás elvén alapuló közszellem, mely különben már magában hordta az egész újkor individualizmusának erjesztő- anyagát, egy oly szociális mozgalomnak, mely a szellemi emancipációt anyagi és társadalmi vonatkozásaiban is folytatni akarja, s az én jogainak a felszabadított szubjektív érzések sorompóba állításával igyekszik elismerést szerezni. S hogy példával éljünk: amint az irodalom és művészet terén az egyéni kezdeményezés, az ösztönös tetszés, a legsajátosabb ízlés és érzélem sugallata, a formai önkény lesznek a romantizmus kísérő jelenségei, ami mind egy hagyományos klasszikus esztétika negációjaként áll elő, úgy a politikai romantizmus is a történeti keretek *szétfeszítésével* az egyéni érvényesülést tágabb határok közt biztosító társadalom-forma megvalósítására tör, melyben az individuális erők szabad kibontakozását épűgy nem gátolják öröklött intézmények választó falai, mint pl. a szabad gondolkodást a tekintélyhit, vagy a művészi önkifejezést a merev konvenció.

Romantizmusról lévén szó, előrebocsátólag legalább pár szóval érintenünk kell azt is, mit kell rajta érteni. Semmiesetre sem irodalmi divatot. Számunkra többé nem azt jelöli, hogy valamely kor irodalmának melyek a kedvelt témái, műfaji újításai, hirdetett eszméi s milyen az ízlése, érzésvilága, életlátása (a XIX. sz. irodalmában ugyanis ezek alapján szokás romantikusokat megkülönböztetni); hanem jelenti azt a lelki alkatot, melynek a felsorolt mozzanatok csak szükségszerű folyományai. *P. Lasserre* abból indulva ki, hogy szellemi életünk egészséges egyensúlya lelki tehetségeinknek egy oly törvényszerű hierarchiáját tételezi fel, melyben az érzélemnek, a képzelet a gondolkodásnak van alárendelve, a romantizmust egyszerűen forradalmi törekvésű lelkiállapotnak minősíti. Szerinte a romantizmus annyi, mint az intellektuális erők hegemoniájának bitorlása affektív ösztöneink által, s ez okozza, hogy az *egyén* mindennek önmagában keresi az alfáját és ómegáját, fellázad a való élet ellen, vagy *vakon elzárkózik a dolgok reális kényszerének megértése elől*.¹⁾ Ugyanennek a felfogásnak ad kifejezést *E. Seilliére* is, aki történetfilozófiai *szemszögbe* állítva a romantizmust, gyökereit a buddhista, zsidó, görög és keresztény kultúrák elemeiben keresi, megjelenési formában azonban egyaránt valamely irracionális

¹⁾ P. Lasserre: Le romantisme français, 1937, VIII—IX. 1.

hiedelmeiktől kísért anarchiát lát, melynek állandóan visszatérő szimptomája, hogy csökken az *emberiség szociális (együttes) tapasztalására* támaszkodó normatív értelemnek az egyén cselekedeteire gyakorolt befolyása, s e magasabb, némiképp kollektív szellemi erőnek a szerepét az ösztön és a szubjektív érzés veszik át.²⁾

Ha elfogadjuk, hogy a romantizmus az érzelmi és vágyó (akarati) erőknek túlsúlya az értelmiek felett, önként adódik az a feltevés, hogy a politikai életben is lehetnek olyan jelenségek, melyek romantikus karaktert mutatnak, különösen ha a tömegmozgalmakat vesszük alapul, melyekben mindig több az ösztönös érzéstől vezetett homályos akarati, mint a világos céltudattal rendelkező józan belátás. Óvakodnunk kell azonban az olyan irányú túlzástól, melybe azok esnek, kik a romantikusokat misztikusoknak szeretik minősíteni, sőt ép a vallásos kedély exaltáltságában keresik a romantizmus lényegét; mert, bár van valamelyes köze az igazsághoz, mint minden általánosítás, ez is csak félig igaz. A vallás még nem kellőleg differenciált fogalom ahhoz, hogy egy szellemi áramlattal való kapcsolatbáhozása félreértésekre ne adna alkalmat. Tagadhatatlan, a romantizmus egy neme a hitnek és a misztikus bizalomnak, de ez az imádattal határos bizalom, mint egy francia tudós írja, az Észnek szól, mely tudományt alkot, és a Természetnek, mely örök forrása az életnek.³⁾ A hagyományos vallási szellemtől áthatott politikai tanok theokratikusak és monarchisták. Távol áll ez a politikai romantizmustól, melynek egyébként a vallást illető eszméi is elég sajátosak: az istenhit szükségét hirdeti ugyanakkor, mikor harcot folytat a vallás intézményei ellen. Tudjuk, hogy Rousseau, ki *Contrat social*-jával bibliáját adja a forradalomnak, egyidejűleg a természetvallásnak is apostola; s hogy az általa képviselt szellemnek, mellesleg szólva, mily fontos tényezője általában a vallásosság, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy újabban őt szokás tekinteni Franciaországban a hitélet restaurátorának, aki gyökeresen kálvinista, gondolkozása dacára is egy erőteljes katolikus renaissancenak lesz a megindítója.⁴⁾ Mindez azonban csak arra enged következtetni, hogy a romantizmus megjelenési formáiban sokkal több heterogén elem keveredik, semhogy egy általánosabb elv alkalmazása nélkül pragmatikus magyarázatát remélhetnők. Az bizonyos, hogy a romantizmusnak olyan definíciója, mely pusztán érvényesülésének mikéntjére szorítkoznék, a romantikus jelenségek egységes rendszerbe foglalására hasznavethetetlen, mivel az eredményt adná az indító ok helyett, azaz a romantizmusnak legfeljebb funkcionális megnyilatkozásaira világítana rá. És egy egységes magyarázó elvnek a felvétele nem is okoz nehézséget, ha a romantizmust szellemtörténeti vonatkozásaiban igyekszünk látni. Bár maga az az ellentét is a józan kálvinizmus és az inkább művészi benyomásokra hangolt katolicizmus közt, de méginkább a felvilágosodás racionalizmusa és az érzelmi telítettségű romantizmus közt, mely mind oly szeszélyesen elegyedik Rousseau működésében és hatásában, feltétlen biztossággal utal arra a genetikusszerű összefüggésre, mely egyrészt a reformációval meg-

²⁾ E. Seillière: *Philosophie de l'impérialisme*, 1908, IV. köt.

³⁾ H. Girard: *La pensée religieuse des romantiques . . . Revue d'hist. litt. de la France* 1925, 79. 1.

⁴⁾ M. Masson: *La religion de Rousseau*, 1916. 3 köt.

induló filozófiai eszmélkedés s értelmi individualizmus, másrészt az emberek temperamentumát mélyebben megragadó emancipációs törekvések s érzésszeli egoizmus között van.

Véleményünk szerint lehetetlen a racionalizmus és a romantizmus közt a pszichológiai folytonosság s az egymástól eredés tényét észre nem venni, ha úgy az egyiket, mint a másikat az emberi szellem fejlődésére nézve bírt vitális jelentőségében vizsgáljuk, érte ezalatt azt a szerepet, melyet az egész újkor szellemét jellemző belső hajlamok természetesen kifejlésének folyamán mindkettő betöltött. Nos, az minden kétségen fölül áll, hogy az újkor legjellemzőbb tendenciája az individualizmus, mely mindjárt a korszak küszöbén két irányban is érezteti hatását s megszüli egyfelől az érzelmi jellegű renaissance hedonizmusát, másfelől a reformáció intellektualizmusát. Felvilágosodás és romanticizmus nem lesznek egyebek tulajdonképen, mint a 15. és 16. sz. e két ellenállhatatlan, de eredeteiben elité természetű megmozdulásának fokozatosan mind szélesebb társadalmi körökre és szellemi területekre elható megnövekedése. Azonban a fejlődésnek nemcsak általános iránya, hanem e két mozgalomnak a politikai romantizmus szűkebb szempontjából való közelebbi vizsgálata is igazolja az újkor szellemi evolúciójának szerves voltát.

Említettük, hogy a politikai romantizmustól nem lehet megtagadni a rajongó vonást; magyarázatot kíván tehát az, hogy miként lesz a társadalmi szerződés eszméjéből, melyet a racionalista gondolkodás kiválólag intellektuális keletű alkotásának szokás tekinteni, a legfanatikusabb hévvel védett dogmája, legalább is egy időre, a forradalmi ideológiának. Nyilvánvaló, hogy rousseau-i értelemben vett államalkotó szerződést soha sehol sem kötöttek; viszont a gondolata eleven igazság, formáló erő volt a reá hivatkozók kezében, Ami az elméleti elgondolásban csupán egy észszerű formula volt, az élet számára való tényé testesedéit, melyből jogokat lehetett származtatni. A kiemelt tételből politikai hitvallás lett, melyre teljes jóhiszeműséggel esküdtek: íme a racionalizmus bölcsőjében ringatott politikai romantizmus. Az átváltozás csak azok számára lesz meglepő, akik a racionalizmusban pusztán az értelmi erőknél észszerű és szigorúan tárgyilagos gondolkodásra irányuló erőfeszítést látják, holott látnivaló, hogy az egész valami másnak van a szolgálatába állítva. Az a folyamat ugyanis, melyet a renaissance és a reformáció az egyéni öntudatnak a középkor egybefonódott életérzéséből való kibontásával indít meg, s mely a racionalista filozófiában nyer módszeres alakot, lényegében nem egyéb, mint az értelmi individualizmusnak mind teljesebb uralomhoz való segítése.

A racionalizmus által hirdett eszmék természetére nézve különben a legalkalmasabb példát maga Descartes szolgáltathatja; neki tulajdoníthatjuk az egocentrikus nézőpontnak a modern eszmetörténetben való diadalra juttatását, s az ő saját methodusának nevezett rendszeres kételkedés lesz az az emelő, mely a közösségtől való szellemi függés alól felszabadítja az egyént. Descartes minden ismeretének kétségbevonása után érkezik el annak a bizonyosságához, hogy cogito, ergo sum. A világon felülkerekedni akaró értelme azonban többnek határozott tudásához nem jut el, mert miként magyarázza már a világ létét? A jó isten látta velem e világot s ő aligha, akarja félrevezetni gyarló teremtményét. Descartes csak egyet *tud*: hogy ő van; azt csak

hiszi, hogy isten is van, aki jó; s e kettőből vonja le azt a következtetését, hogy a világ is van. Az ekkép elfogadott világ megismerése és megítélése azonban már az „én“ szuverén joga lesz; minden igazság elbírálása a szabad akaratú és tiszta eszű én ítélőszéke elé tartozik, melynek kánona az *evidencia*. A cselekvés maga is független mindentől; az akaratot az ész világosítja fel, irányát azonban már nem befolyásolhatja és a rosszat is megtehetjük, „ha jógák látjuk evvel szabad akaratunk tényét bizonyítani.“⁵⁾

Az individualista tendencia kézzelfogható a modern filozófiai gondolkodás megindítójánál. Nem csodálkozhatunk tehát azon sem, ha e filozófiának egyik terméke, a társadalmi szerződés gondolata legbensőbb természete szerint szintén nem más, mint az egyén jelentőségének hangsúlyozása a közösség felszívó erejével szemben. A hűség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy e gondolat ugyan ókori keletű s Rousseau előtt az újkorban is, főképp protestáns részről, többször fölmerül, rendszeres társadalomelméletté azonban csak a racionalista gondolkodóknál épül ki, tömegmozgató erőt pedig csupán Rousseau érzelmi átítatottságú formulázásában nyer. Hanem ekkor már a társadalom keletkezését magyarázó szerződés-elméletnek hypothetikus jellegét módosítja a rajta nyugvó szabadságtörekvéseknek szubjektív meggyőződéssé forrott ereje, mely történeti valóságnak fogadja el a legfeljebb csupán szillogisztikus érvényű elmekonstrukciót. Így történik, hogy a racionális gondolkodásnak a szociális mechanizmus megoldására alkalmazott képletéből egy romantikus ábránd válik, melyet még csak erősít az emberi természet jóságába s az egyéni tökéletesedésbe vetett hit egész osztályokat elragadó misztikus heve.

Egyébként az ábrándszöveg nem is oly idegen a racionalizmustól, mint sokan hinnék. A felvilágosodás százada — a természettudományok felfedezéseitől eltekintve — fantasztá ideológusok kaleidoszkóp-forgatásától színes. A népszerűvé vált cartesianus módszerrel tényleg úgy áll a dolog, hogy „az egyéni evidencia csak újabb alkalmul szolgált az önámításra,“⁶⁾ A független eszmélkedés jogosultsága s az ész mindenhatóságába helyezett bizalom a dolgok fatális kényszere fölé helyezte az embert. Az optimista hajlandóságú racionalizmus a tények kifejtésére irányuló igyekezetében nem igen számol a tapasztalás nehézségeivel; deduktív és spekulatív módszere mindennek észszerű magyarázatához juttatja, s ha ellenőrizhetetlen területekre kerül, bátran a kalandos fantázia szárnyaira bízza magát. Annyira tapasztalatellenes az egész 18. sz. filozófiája, hogy ez alól maga az empiristának nevezett iskola sem alkot kivételt; mert az empiristáknak az az állítása, hogy minden ismeretünket a tapasztalásból merítjük, már szintén nem tapasztalati tény, hanem a priori feltevés, melynek igazolására a szenzualista Condillac époly matematikai pontossággal szerkeszti meg hírhedt szoboremberét, mint Rousseau a maga társadalmának hibátlan gépezetét. Emellett a filozófiai eszmélkedésnek e században mindvégig állandó vonása volt az a lelkes hit, hogy való igazságokat fedezett fel. És mivel ezek a vélt igazságok nem indukció, tapasztalati tényeket rendező elmeművelet eredményei, hanem intuitíve megragadott eszméknek lehetőleg okszerű kifejtései voltak, érthető, hogy itt-ott reveláció-

⁵⁾ Faguet: *Initiation philosophique*, 1920, 94. 1.

⁶⁾ Faguet, *id. m.* 102. 1.

ként ható varázsukat főképp a belső átélés intenzitásának köszönheték. Ez a szubjektív meggyőződés, mely kivonja magát a tények ellenőrzése alól, oly jellemző e kor filozófiájára, hogy Taine egyenesen egy vallási mozgalomhoz hasonlítja; szerinte a hitnek, reménykedésnek és lelkesedésnek ugyanazt a lendületét, a hiterjesztésnek és uralomvágnak ugyanazt a szellemét, a türelmetlenségnek ugyanazokat a jeleit lehet megállapítani rajta, mint bármely más keletkező vallásnál; sőt törekvéseik is hasonlóak: egy előre megalkotott ideál mintájára alakítani át az embert és az egész emberi életet.⁷⁾ Mások e szellemi irányzat megítélésében odáig mennek, hogy az egyetemes szolidaritásra és testvériségre való törekvésben keresztény vonást jelölnek meg s kijelentik, hogy „a 18. sz. individualizmusa két nagy befolyás találkozópontja s mintegy kivirágzása egy oly kettős csírának, mely a cartesianismusból és az evangéliumból került az emberi lélekbe.“⁸⁾

Messzire vezetne, ha dialektikai úton akarnók kifejteni, hogy lélektani szükségesség hozta magával az eleinte csupán kritikai hivatottságot mutató racionalizmusnak eudaimonisztikus mozgalommá való átszíneződését. Bajos is volna pusztán fogalmi elemzés segítségével ráakadni arra a pontra, amelyen túl az értelmi individualizmus talajából kinőtt politikai elméletek az érzelmi individualizmus gravitációs körébe kerülnek s személyes indulatok, osztálytörekvések s a boldogság általános vágyának hordozóivá válnak. Az érzéseknek sokkal csekélyebb a logika nyelvére való lefordíthatósága, semhogy politikai nézetekből közvetlen kihámozhatók lehetnének; megközelítésüknek egyetlen módja a gyakorlatba való kivetülésük megfigyelése. Az irodalomtörténet azért állapíthatta meg oly hamar azt a különbséget, mely a romantikus felfogást elválasztja a klasszikustól, mert konkrét alkotásokon mérhette le azt a reakciót, melyet a romantizmus érzelmi diszponáltsága jelent a klasszikusok intellektualizmusával szemben. Ha a politikai romantizmus affektív elemeinek feszítő erejéről megközelítőleg hű képet akarunk alkotni, nem marad más hátra, mint az életben“ való érvényesülését vizsgálni s követni azokat a bonyolult utakat, melyeket egy-egy olyan elmélet, mint pl. Rousseau *Contrat social*-ja, a lelkekben megtett akár a francia forradalmárok tömegében, akár az 1790-től 1848-ig húzódó magyar reformmozgalmak híveinél.

*

Hátra van még, hogy beszámoljunk azokról a munkákról, melyek felvetették a politikai romantizmus eszméjét, vagy részben magyarázatát is próbálták adni. Ezek között első helyen kell említenünk *A. Joussain* nemrég megjelent könyvét, mely ugyan nem adja tárgyának szigorúan következetes kifejtését, de úgyszólván az egyetlen, mely e témával alaposabban foglalkozik.⁹⁾ Hosszú fejtegetésekbe bonyolódva bocsátkozik a ma harcban álló ellentétes politikai irányzatok erőviszonyainak elemzésébe s a politikai romantizmus kifejlődésének körülbelül a főtebbiekkel azonos szemszögű beállítását adja, melyet különben számunkra Rousseau magyar hatásának évekkal ezelőtti vizsgálata tett evidenssé. Jellemző, hogy a szerző egyenesen a pozitivisták szociológia megalapítójára, Comte-ra hivatkozva mondhatta, hogy „a forra-

7) Taine: *Les origines de la France contemporaine*, I. 267. 1.

8) H. Michel: *L'idée de l'État*, 1896, 64. 1.

9) A. Joussain: *Romantisme et politique*, 1924, Paris

dalmi filozófia minden dogmája az egyéni szabad vizsgálódás dogmájából folyik. A gondolatszabadság maga után vonja a személyes meggyőződések szerint való írást, szólást és cselekvést, s az egyéni ész minden társadalmi kérdés legfelső bírójává válik. Ez a mindenki számára kijuttatott erkölcsi szuverenitás hasonlóképp maga után vonja az általános egyenlőséget és . . . a tömeg politikai szuverenitásához vezet, mely minden intézményt tetszése szerint teremt és rombol.¹⁰⁾ Rámutat arra is, hogy a romantikus individualizmusnak, mely szerint a társadalom van az egyénért és nem (megfordítva, legjobb támasza volt az a racionalista ideológia, amely számára a társadalom csak időleges alakulás, tagjainak beleegyezésétől függő és bármikor megváltoztatható életforma.¹¹⁾ A 18. sz. filozófusainál „a politika tudománya, melyet a matematika mintájára alkotnak meg, oly pusztá fogalmakból indul ki, melyek az elme alkotásai, s bizonyos posztulátumok szemmel tartásával következtetnek szigorúan valamely ideális társadalom megvalósításának szükséges feltételeire.“ Ezek a követelmények azonban titokban az érzés sugallatai s amidőn e gondolkodók csupán értelmüket vélik követni, érvelésük tulajdonképpen ösztöneiken indul; Rousseau is csak így állíthatta fel pl. azt a tételét, hogy minden ember szabadnak születik s a szabadságról való lemondás emberi mivoltának megszűnését jelentené.¹²⁾ Azonkívül megállapítja a racionalizmusnak azt a hajlandóságát, hogy a priori alkotott törvények alapján képesnek hiszi magát minden tapasztalásnak figyelmen kívül hagyásával egy gyökeresen új társadalom létrehozására; és evvel magyarázta a reformátoroknak azt az ismert magatartását is, hogy nem számolnak a tények erejével és szocialista vagy kommunista utópiáknak számítások által előre igazolt megvalósíthatóságában bíznak.¹³⁾

Nálunk politikai romantizmusról *Bodnár Zsigmond* tesz említést először; saját történetfilozófiai elméletének érdekében vívott szélmalomharca folyamán egy ízben egy francia, konzervatív politikusra (Ch. Benoist) hivatkozva mondja, hogy a politikai romantizmus jellemző sajátsága a tény feltétlen alárendelése az eszmének, azonkívül előszeretettel az olyan tudományos színezetű logikus okoskodások iránt, melyeknek ritkán felel meg a valóság; az egész nem egyéb, mint az egyén képzelgő exaltációja, végeredményben merő individualizmus, mely egyének szervesen halmazának tekinti az államot és a társadalmat s ezért anarchikus.¹⁴⁾

E szempont meglehetősen tisztázottsága annál inkább meglep, mivel e téren még mai nap is sok tapogatózásnak vagyunk tanúi, különösen német oldalon. Ezért mondhatta Szekfű Gyula, hogy a politikai romantizmus vizsgálatának még; olyan nehézségei „vannak, melyek annyira ellenmondásokba bonyolítják a kérdést, hogy ugyanazt a romantikust egyszer forradalmárnak, másszor reakcionáriusnak kell tartani.¹⁵⁾ Nos, ha az általa idézett forrásmű alapján akarnánk eligazodni, akkor csakugyan megfoghatatlannak fogjuk találni, mint lehet egyetlen politikai felfogást hol restaurációval, feudális-klerikális reakcióval,

¹⁰⁾ Comte: Cours de philosophie positive V. k.-ból véve, Joussain: id. m. 123. lapján.

¹¹⁾ Jousain: id. m. 57. 1.

¹²⁾ U. a. 50. 1.

¹³⁾ U. a. 43. 1.

¹⁴⁾ Bodnár Zs.: Esményeink 19 . . ., 34.-35. I.

¹⁵⁾ Szekfű Gy.: Három nemzedék, 1920, 68. I.

a szabadságjogok megszorításával s abszolutizmussal; hol meg liberális és humanitárius hajlamokkal, toleranciával, emberi jogokkal, individuális szabadságokkal, forradalommal, rousseauizmussal és korlátlan szubjektívizmussal jellemezni. Mert Schmitt-Dorotic taglalásában a politikai romantizmusnak az összes említett sajátosságai megvannak.¹⁶⁾

Ha a felvilágosodás és a romantizmus individualizmusában rejlő genetikus kapcsolatra írónk nem is mutattak még rá érdemlegesen, a kettőnek valamelyes összefüggését mégis érezték. *Eckhardt Sándor* úttörő munkája, mely gazdag leltárát adja a francia forradalom eszméire vonatkozó hazai irodalomnak, önkéntelenül is azt a benyomást kelti, mintha annak igazolását akarta volna nyújtani, amit mintegy az egész mű kihangzásaképp így fejez ki: „A felvilágosodás váltotta ki azt a hatalmas hazafiúi érzést, melynek megnyilatkozásait a romantizmus címén szoktuk elkönyvelni.”¹⁷⁾

Ez a romantizmus eddig még nincs kellően felderítve, sőt valószínűleg nemzeti életünkben bírt igazi jelentőségére sem jöttünk rá teljesen. Mert nézzük csak, mi a sarkalatos elve a politikai romantizmusnak? A minden ember egyenlőségén alapuló népszuverenitás, melynek logikus előzménye egy *de facto* esetleg létre nem jött, *de jure* azonban feltétlen érvénnyel bíró társadalmi szerződés intézményes biztosítása. Ez lesz az az állam, mely nem több, mint a benne élő közösség tagjainak akarátán nyugvó időleges alakulat, melynek rendeltetése, hogy a mindenki számára azonos jogok és kötelességek megszabásával mintegy törvényesen biztosítsa azt a szabadságot és egyenlőséget, mely természetadta és elidegeníthetetlen tulajdona minden normális embernek. Az ily államban minden kormányzati szerv csak az összességtől kapott megbízás alapján működhet s ezért a hatalom forrása a szavazás útján egyenként kifejezett közakarat.

Az első tekintetre megállapítható, hogy határtalan idealizmus jellemzi ezt a felfogást, mely nem ismeri a kötelékben való élés anyagi és erkölcsi tényeinek ellenálló erejét. Ennek számára a társadalom nem egyéni érdekeknek bonyolult kölcsönfüggése, kollektív erők működésének történeti fejleménye, végső fokon egy félig öntudatlan élő organizmus, hanem autonóm tényezőknek utilitárius megfontolásokon nyugvó egymasmellérendelése. Míg a klaszszikusnak nevezett (a hatalmi megosztás ténylegességéhez való ragaszkodásánál fogva azonban inkább reálistának mondható) politikai iskola centralizáló, abszolutista, addig a romantikusok individualista eszményüknek megfelelően az atomizálódás folyamatát oltják be a társadalom testébe. Innen van az, hogy a demokratikus eszmék Magyarországon vájó elterjedése nemcsak bizonyos előjogok megszűnését, jogkiterjesztést és a szabad verseny oltalma alatt munkáló egyéni erők üdvös fellendülését eredményezi, hanem egyúttal életre hívja a mindinkább erősödő nemzetiségi törekvéseket is. Nem esik messzire az igazságtól az az állítás, hogy a nacionalizmus is csak egyik formája az individuális irányú újkori evolúciónak, ami nemcsak akkor válik szembezőkövé, ha a római impérium vagy a középkor keresztény birodalmainak

¹⁶⁾ Schmitt-Dorotic: Politische Romantik, 1919, 1.—3. 1.

¹⁷⁾ Eckhardt S.: A francia forradalom eszméi Magyarországon a 18. században, 1925, 213. 1. — Érdemes megjegyezni, hogy az átmenet észrevételét tanúsítja-Koszó Jánosnak Fesslerről szóló újabb könyve is, mely azonban nem magyarázza, csak szuggerálja a tényt evvel az alcímmel „A felvilágosodástól a romantikáig.”

csupán államérdeket ismerő hatalmi politikáját állítjuk melléje, hanem ha szemügyre vesszük ez atomisztikus ideológiának legutóbbi eredményét: a nemzeti önrendelkezés elvének alapján feldarabolt Magyarországot. Egy önmagában talán megálló eszme érdekében a békeszerződések valóságos vivisectiót hajtottak végre egy gazdasági egységen, az elméletnek azonban, úgy látszik, itt is ellentmondanak a gyakorlati igények, úgyhogy szinte illuzóriussá vált a szétszakításnak ai jogcíme is. A politikai romantizmus állandó gyengéje ugyanis, hogy ábrándképeitől vezetve, a való viszonyok formálhatóságát messze túlhaladó követeléseket állít fel; így lesz aztán pl. a népszuverenitásból többségi uralom, mely sokszor zsarnoksággá fajul, a természeti állapot fikciójából elvont egyenlőségnek utópiájából pedig az egyenlőtlenység örökké kínzó bizonyossága.

Eltelktve azonban attól, hogy mennyire képesek a politika romantikusai a legfeljebb távoli célnak vehető eszméiket hozzáidomítani a pillanat követelményeihez s az elméletet összeegyeztetni a valósággal, több-kevesebb szertelenségük mellett pusztán lelki diszpozícióik révén is a lelkes újtóknak azon fajához sorozhatók, kiknek ihletőjük a logikailag iskolázott képzelet, erejük pedig a meggyőződésé tisztult egyéni érzés. Tulajdonképen majdnem ugyanezt tapasztalhatjuk mindennemű romantizmusnál, s ha az 1820-as évek francia romantikusai az irodalom jakobinusainak s a művészet forradalmárainak nevezik magukat,¹⁸⁾ csupán intuitíve adják kulcsát annak a lelkiségnek, mely viszont 1789 hőseit és ideológusait a politika romantikusaiá avatja.

Tóth Béla.

TÖRTÉNETFILOZÓFIAI GONDOLATTÖREDÉK.

HOGY ez a világ, ámenben vagyunk és élünk, amelyben szenvedünk, küzdünk, sikereket akarunk elérni s felette gyakran kudarcot vallunk, minden ízében tele van megfejtethetlen rejtélyekkel, hogy születésünk pillanatától kezdve egész utolsó lehetünkig oly világban élünk, amely a csodák szakadatlan láncolatát tárja elénk, valóban olyan igazság, amit mindenki hamarosan megért, mihelyt csak kissé körültekint a világban. Mondanom sem kell, hogy az ember élete, még a legközönségesebb embernek egészen mindennapi élete is, még sokkal inkább csodálatos és rejtélyszerű, mint a rajtunk kívül levőnek tartott mindenség léte és működése. A mikrokosmos mintegy meghatványozza a makrokosmos csodáit. A fizikai világnak csodáit egyáltalában nem kicsinyelhetjük le. A csillagos ég bizonyára a csodák miriárdjait jelenti, de a föld maga is annyi csodát tár elénk, hogy mi ezeket a csodákat befogadni sem vagyunk képesek. Ezekkel az eddig említett csodákkal szembeállíthatjuk a lelki jelenségeket, amelyek legalább is olyan csodálatosak, helyesebben sokkal, de sokkal csodálatosabbak, mint a fizikai jelenségek, még akkor is, ha a fizikai jelenségek csoportjából a csillagos égre, a csodák csodájára, irányítjuk is

¹⁸⁾ P. Trahard: Le romantisme défini par „Le Globe“, 1925.

figyelmünket. Felette különös és sajátságos dolog, hogy az emberek abban a minden ízében csodáikkal telt világban, amelyben élnek, a közvetlen közelükben levő legnagyobb csodák mellett egyszerűen elhaladnak . . . olyanszerűen, amint már Szent Ágoston oly találóan megjegyezte: „Az emberek elmennek megcsodálni a hegyek csúcsait, a tenger szörnyű hullámain, a folyók tovarohanását, az óceán mozgását, a csillagok járását s *önmaguk* mellett egyszerűen elhaladnak.“ (Szent Ágoston Confessiones 10, 8, idézve Kornis Gyula „A lelki élet“ című műve I. kötetében.) Tagadhatatlan nagy és fenséges csoda a csillagos ég csodája, de ennél nagyobb és fenségesebb csoda az, hogy én láthatom a csillagos eget és hogy a világ minden dolgait, köztük a csillagos eget is csodálatosnak s rejtélyesnek tartom.

Ez ugyanaz a gondolat, amit Pascal oly gyönyörűen fejez ki, hogy annak elismétlése bizony-bizony mindnyájunknak örömet szerez: „Az ember nádszál, a leggyöngébb a természetben. De gondolkodó nádszál. Az egész világegyetemnek nem szükséges ellene fegyverkeznie, hogy összezúzza: egy kis pára, egy vízcsepp elég rá, hogy megölje. De ha a világegyetem összezúzná, akkor is nemesebb maradna gyilkosánál, mert ő tudja, hogy meghal és hogy milyen előnye van felette a világmindenségnek, hanem a mindenség erről mit se tud.“ (Pascal: „Gondolatok“ 285. dr. Nagy József fordítása).

Az élettelennek tartott anyaghalmoz mindenség bizonyára csodálatos és nagy méretei következtében egyben fenséges is. Az élet megjelenése mégis meghatványozza a világ csodáit, a szellem megjelenése pedig nemcsak meghatványozza a csodákat, de voltaképpen a szellem az, amely létesíti is a világ minden csodát: *a szellem voltaképpen az, ami mind a fizikai, mind a szellemvilág összes jelenségeit csodálatossá teszi.* A tudat és öntudat határtalan birodalmi, az érzetek, szemléletek, képzetek, az“ emlékezet, a képzelet, a gondolkodás, érzelem és akarás birodalmi, — amely birodalmak valójában *az egész világot, az ember egész világát befogadják,* meghatározzák és körülhatározzák, — bizonyára semmivel sem kevésbé csodálatosak, mint a természet három országának: az ásvány-, növény- és állatországnak minden csodákkal szaturált csodái és rejtélyei és mint az anyaghalmoz mindenségnek a végetlen térben és~a kezdet és vég nélkül való időben megjelenő velejében mindig csodálatos, örökké rejtélyeszerű s alapjában mindig fenséges dolgai.

Minden élőlény valahogyan eligazodik ezen a világon. Mi emberek is eligazodást keresünk ezen a világon. A tudomány hatalmas eszköz arra, hogy *helyesen* igazodjunk ed abban a világban, amely tele van rejtélyekkel, amely rejtélyek felismerésére már az is elegendő, ha előítéletektől mentesen kinyitjuk szemünket. Ha meg a dolgoknak végére akarunk járni, ha a dolgok lényegét akarjuk felfedni, ha az ok és cél stb. kérdésekre keresünk feleletet, ha minden felelet „után újabb kérdéseket teszünk fel attól a nyughatatlanságtól vezetve, amely a Schopenhauertől- animál metaphysicumnak nevezett embert arra sarkalja, hogy minden téren a végső kérdésekig hatoljon előre, — akkor eljutotunk a mindenre kíváncsi nagy kérdésfeltevőhöz: *a filozófiához,* ami egyszerűen *a sokféleségben egyseget* s az egyébként teljesen megérthetetlen jelenségek mögött *állandóan értelmet keres,* — talán azóta szakadatlanul keresi mindenben az értelmet, amióta Anaxagoras ezt elsőnek megtette. Az értelem

ugyanis, amellyel a világ dolgainak megértése céljából a világ dolgaihoz közeledünk, többé-kevésbé mindenütt ezen a világon, a világ összes jelenségeiben s ezek között talán leginkább az eszes lények világának jelenségeiben, az emberi élet és történet jelenségeiben, értelmet keres — és mert keres, talál is értelmet még ott is, ahol az valóban nem egészen könnyen meglátható és feltalálható.

A világ minden dolgai között *én vagyok önmagamhoz a legközelebb. A legközvetlenebb közelségben önmagamhoz én magam vagyok. Ezt a közvetlen közelséget, amelyben önmagamhoz s önmagammal én vagyok, metafizikai közvetlen közelségnek akarom nevezni*, jelezvén ezzel a szokatlan kifejezéssel azt a nagy filozófiai igazságot, hogy az *egész világnak*, — egészen mindegy ha azt mondom is: *az egész világomnak* legmélyebb gyökér szálai az énbe nyúlnak le, lévén az én az a legbiztosabb fundamentum, amin *egész világom, azaz az egész világ* nyugszik, mert erre épült fel.

A világnak — az én-en kívül — minden többi dolgaihoz csak közvetve, az én közvetítésével férközhetem. Bárminő vonatkozásban bármily közel jussak is a világ többi dolgaihoz, ez mindig csak az én közvetítésével történhetik. Épen ezért, mint Schopenhauer oly sokatmondó, tömörséggel mondja: „*a világ az én képzetem,*“ amit egy régebbi formulával oda explikálhatunk, hogy *quidquid recipitur, ad modum recipientis recipitur*. Nem kérdéses, bizonyítani felesleges is, hogy én önmagamhoz állok legközelebb. Az is mindjárt első pillanatra könnyen megérthető, hogy a hozzám leginkább hasonlókat inkább megérthetem, mint a hozzám kevésbé hasonlókat. Az embereket tehát, jóllehet komplikáltabbak, mint az állatok, mégis inkább megértem, mint az állatokat; — s ezen az úton haladva tovább, joggal állíthatom, hogy a növényeket még az állatoknál is kevésbé értem meg, az élettelen világ pedig már egészen távol esik megértésemtől, amellyel szemben bizony majdnem teljesen tanácstalanul állunk. Nem véletlen az a sajátosos tünemény, hogy a gondolkozás történetében az anyag nem egyszer indentifikáltatik a nem-létezővel, azzal a nem-létezővel, ami természetesen még érthetlenebb az emberi észnek, mint az anyag.

A most elmondottak után könnyen azt gondolhatnánk, hogy az önmegismerés a legkönnyebb és a legegyszerűbb dolog ezen a világon. Mondanom sem kell, hogy ez teljesen elhibázott és hamis következtetés volna. Az önmegismerés olyan követelmény, amelynek nem a kezdő, hanem csak a végső bölcsesség tudna megfelelni. *Az önmegismerés nem a kezdete, hanem a vége minden gondolkozásnak, helyesebben a kezdete is, — és a vége is minden gondolkozásnak, — de az út a kezdettől a végig — végtelen.*

Nem véletlen az, hogy az emberi gondolkozás történetében az én önmagát csak későbbben veszi észre, amikor már a külvilágra vonatkozó ismereteit filozófiai rendszerekbe sűrítette. És egyáltalában nem véletlen, hogy csak a gondolkozás hatalmas fellendülése s pompás virágzása után keletkezett Kant filozófiája, az emberi ész grandiózus kritikája, aminek helyes értelme egyszersmind azt is jelenti, hogy a világot csakis az énből, a makrokosmost csakis a mikrokosmosból érthetni meg.

Az önismerés a filozófiának bizonyára egyik legfontosabb, talán centrális kérdése, amely kérdés talán az egész világ legnagyobb rejtélyét vagy talán éppen a világ minden rejtélyét hivatva van megoldani. A történelem maga is voltaképpen az önismerés problémájával foglalkozik, sőt talán nincs is más tudomány, amely a filozófián kívül, oly mélyrehatóan foglalkoznék ezzel a problémával s azt annyira centrális kérdésnek, a kérdések kérdésének tekintené, mint a történelem. Persze, ha történelemről van szó, akkor rendszerint nem az egyes ember életére, akarására, cselekvésére, küzdelmére, elért eredményeire s elszenvedett küzdelmeire gondolunk, hanem valamely kollektívebb alanynak, rendszerint valamely nemzetnek vagy éppen magának az emberiségnek életére, gondolkozására, akarására, cselekvésére, küzdelmére kell gondolnunk. Hogy a történet megismerésének rendkívüli sok és nagy és sok tekintetben egyáltalában le sem küzdhető nehézségei és akadályai vannak, hogy a történet lényegének megértése semmivel sem könnyebben megoldható feladat, mint a lét bármely csoportjának megértése és hogy az értékek felismerése és elismerése ezen a téren mily rendkívül nagy jelentőségű, azt ma már alig kell bizonyítgatni. Ilyen problémák iránt manapság világszerte nagy lévén az érdeklődés, csak üdvözölhetjük Kornis Gyula egyetemi tanárt abból az alkalomból, hogy „Történetfilozófia“ című művében, amely „A magyar történettudomány kézikönyve“ I. kötet 1. füzeté gyanánt jelent meg még 1924-ben, a Magyar Történelmi Társulat kiadásában, nagy tudományos felkészültséggel, de a szélesebbkörű olvasóközönség igényeit is kielégítően megismerteti élvezetes és tanulságos módon a *történelem tudományelméletét*, — amely arra a kérdésre felel meg, hogyan és mikép ismerhetni meg a történetet, — a *történetének methafizikáját*, — amely a történeti jelenségek végső kérdéseire, a lényeg kérdésére akar feleletet adni, amely kérdések közül bizonyára a legfontosabb és legfogasabb is a szükségszerűség, szabadság és célszerűség kérdése, amely aztán beletorkollik abba a feltevésbe, amely szerint a történet voltaképpen az isteni világtervet valósítja meg — s végül megismerteti a *történeti értékelméletét*, amely a történetnek a legfőbb értékekhez való viszonyát s a fejlődés és hanyatlás, a történet végső értelme és célja s végezetül a történeti optimizmus és pesszimizmus nagy kérdéseit tárgyalja, — mindenütt nagy tudással megmagyarázza a problémákat s felmutatva a megoldási kísérleteket. A könyv mint ismeretterjesztő munka minden tekintetben csak elismerést érdemel. De ennél több ez a munka, mert betekintést nyújt nekünk egy nagy irodalmi és tanári működést kifejtő filozófiai író értékes világfelfogásába is. Amellett gondolatébresztő is Kornis e kitűnő műve. — Könyvének olvasása közben és részben hatása alatt vettem papírra magam is ezt a gondolat-töredéket, amelynek hibáit azonban *semmiestre sem akarom Kornis kitűnő műve rovására betudni*.

* * *

Akárhogyan nézzük akár az egyes nemzeteknek, akár pedig magának az emberiségnek életét, ha csak nem vakítatjuk el magunkat a különösebbnél különösebb teoriáktól, okvetlenül el kell ismernünk, hogy minden közösségnek, minden kollektív alanynak, bármily önállóan tekintjük is ezt a kollektív alanyt, *legalább is conditio sine qua non-ját éppen az egyén, az egyes egyedi lét, tehát az egyes személyek teszik*. Az egyes egyéneknek életét történetnek

nevezhetjük, mert az egyes egyéneknek igenis van történetük. Persze, ha úgy képzeljük, hogy ha már most ezeknek az egyes egyéneknek történetét összegezzük, megtaláljuk az egyes nemzeteknek, illetőleg magának az egész emberiségnek történetét is, hát egészen biztosan nagyot csalódnánk, mert lehetetlen az egyes emberek történetének sommázatából megkonstruálni a kollektív lények kollektív életét, illetőleg történetét. Úgy hisszük, ép annyira lehetetlen, mint az egyes embert alkotó sejtek életéből megalkotni valamely ember életét, illetőleg történetét.

Mégis az egyes ember élete és a nemzetek élete között igen nagy hasonlatosság van, úgy hogy bizony nem minden jog és alap nélkül állított, *hogy a nemzetek élete nagyban az, ami az egyes emberek élete kicsinyben.* Az egyes ember életfolyása is elejétől végig fizikai kísérő jelenségek keretében történik, csak úgy mint a nemzeteknek s magának az emberiségnek élete is, *de sem az egyes emberek élete, sem a nemzetek s az emberiség élete nem merül ki a fizikai jelenségekben, a fizikai életben.* Nem kérdéses; egészen bizonyos, hogy az egyes egyén életében nagy jelentősége van a fizikumnak, a földrajzi tényezőknek, a környezetnek, a kultúrviszonyoknak stb. stb. külső és belső tényezőknek. Ezek a külső és belső tényezők természetesen éreztetik hatásukat a nemzetek és az egész emberiség életében is. És mégis amikor történetről, illetőleg történelemről van szó, akkor mind az egyes embernek, mind pedig a kollektív lényeknek életében *elsősorban és legkiváltképpen a szellem élete, fejlődése, illetőleg hanyatlása érdekel bennünket,* mert ismétlem, *sem az egyes ember élete, sem a nemzetek s az emberiség élete nem merül ki a fizikai életben.* Más, ennél bizonyára magasabbrendű, minden egyes embernek, minden nemzetnek s az egész emberiségnek élete.

Minden aggályoskodás nélkül nem akarom elfogadni azt a szélteben hangoztatott állítást, amit amolyan közkeletű igazságnak szoktak venni, hogy a történet voltaképpen csak az ember világában kezdődne s másutt csak átvitt értelemben és csak annyiban beszélhetünk történetről, amennyiben lényeges változásról, egy. cél felé való haladásról avagy ettől való eltávolodásról lehet szó, de minden fenntartás nélkül igaznak ismerem el azt a megcáfolhatatlan igazságot, hogy *bennünket embereket leginkább Ű'Á ember története érdekel. Ehhez érezzük magunkat legközelebb; ebben vagyunk, élünk, működünk.* Ép ezért igen nagy és napjainkban különösen jól átértett igazságot fejez ki Kornis, amikor könyvének előszavában azt mondja: „Az ember történeti életének végső problémáira vonatkozó tudatlanságunk fájóbb és lehangolóbb, mint a természet végső okainak *ignorabimus-a.*“ Az ember történetében mi rólunk szó, rólunk van szó akkor is, ha a régmúlt időket nézzük, csakúgy mintha napjaink életét figyeljük meg. Épen ezért aztán az is kétsébevonhatatlan igazság, hogy minden létet és minden változást is csak önmagunkon keresztül, gyakran önmagunk analógiájára avagy „beleéléssel“ tudunk megérteni. Minden létet, általában minden dolgot, természetesen és legerőteljesebben minden történést. *Ha bármilyen methafizikai elméletet állítok is fel a mindenségről, az mindig az én énemnek felfogását fogja visszatükrözni.* Ha azt mondom: minden létező anyagi valóság, akkor valahogyan minden létező dolgot olyanszerűnek gondolok, mint az én saját testemet, ha meg azt *mondom,* hogy minden létező szellemi valóság, akkor

valahogyan minden létező dolgot olyanszerűnek gondolok, mint az én saját szellememet (lelkemet), ha meg a világot anyagi és szellemi valóságokból állónak állítom, akkor a világmindenségben ugyanazon dualizmust vélem feltalálni, mint amilyenek a test és lélek viszonyát tekintem. Ennek a gondolkodásnak az a végső következménye, hogy ha bármely dolgot ezen a világon velejében meg akarok érteni, az másképen nem történhetik, csakis úgy, hogy az ismeretlent az annyira amennyire ismertből: mondjuk a közvetlen közelből ismerténből és én mintájára akarom megmagyarázni és megérteni. A kollektív lény, mint amilyenek a történet tulajdonképeni alanyát, a nemzeteket kell tekintenünk, voltaképen a megnagyított egyén lévén, ami áil az egyénre s az egyén életére, az *mutatis mutandis áll a nemzetek életére is*. A nemzetek életében is van fizikai élet, de a felsőbbrendű, a fontosabb, *az, amiért a fizikai élet is létjogosultsággal bír; a szellemi, illetőleg a szellem-erkölcsi élet*. Ha az egyéni életnél, a lelki jelenségek terén is nagy *fontossága van az okság és célszerűség kérdésének, úgy természetesen a történetnek filozófiai megvilágításában is ilyen rendkívüli jelentősége van* — nevezzük nevén a problémát: a determinizmus és a ideológia kérdésének, amely utóbbi nézetem szerint összhangba hozható a determinisztikus felfogással és azzal a másik felfogással is, amelyről az idealizmus nem tud és nem akar lemondani, amely szerint minden emberi akarás és cselekvés, a nemzeteknek véráztatta útja is, ha talán hosszú, hosszadalmas és kínos kerülő utakon keresztül is a kultúridealok felé viszen, oda, ahová az Isten, a fizikai és erkölcsi világ alkotója, fenntartója és kormányzója akarja eljuttatni az embereket, a nemzeteket és az egész emberiséget. Minderre az igazságra, minderre a feltevésre, mondjuk minderre az erkölcsi posztulatumra azonban nem annyira a külvilág jelenségeinek megfigyeléséből s a történeti eseményeknek tanulmányozásából jutunk, hanem inkább önmagunknak megfigyeléséből, önmagunkba való elmerülés útján jutunk. *Ugyanis a világ lelkéhez legközvetlenebb közelben önmagunkon keresztül juthatunk el.*

Mikép ismerjük meg önmagunkat! Úgy, hogy ha közvetlen szemléletben megragadjuk önmagunk legbensőbb lényegét, amely hogy úgy mondjuk, független minden időbeli vonatkozástól. Mégis, ha önmagamat igazán meg akarom érteni, akkor kénytelen vagyok szemlét tartani egész múltam felett, a felett a múlt felett, amely mind mostanig velem jött, amely voltaképen most is eleven ható erővé, lényem alkotójává vált: helyesebben és érthetőbben: egész lényem voltaképen időben fejlett ki azzá, ami, a lényem kibontakozására szükség volt egész múltamra, aminthogy lényem teljes kibontakozására szükség van az egész nekem hozzáférhető jövőre is. *Az egész ember ismeretéhez az egész ember szükséges — és nem elégséges a töredék-ember*. Ma én csak egész múltammal együtt alkotom azt az embert, aki most vagyok s ha magamat így ebben a történelmi szemléletben tekintem, bizonyára jobban, alaposabban ismerem meg magam, mintha csak a jelent, az én jelenemet, az éneket a jelenben, nézem, ami oly nagyon keveset mondhat nekem magamról is, a világ dolgairól is és az emberiség életéről is, amely médiumokba pedig belevész egész létem és egész életem; helyesebben: úgy látszik, ezekben a médiumokba belevész egész létem s egész életem is. Sem az én lényem, sem ezen keresztül semmiféle akár fizikai, akár szellemi lét, léhát sem a természet,

sem a történet semmiképen sem érhető meg a múltam nélkül. *Egész lényem többszörösen rejtélyes kérdőjel a múlt ismerete nélkül.* Az ismerd meg önmagad! követelésnek semmiképen sem tudunk eleget tenni, ha nem azon kezdjük, hogy múltunk felett szemlét tartsunk, így remélvén legalább is azt, hogy megérthessük, — ha talán nem is a szó igazi értelmében legbelsőbb lényegünket, de mindenesetre — legalább is jelenünket s ennek kapcsán *egész világunkat: a történetet, amelybe lényünk teljesen belevész — és az egész mindenséget is, amelybe lényünk szintén teljesen belevész.*

Minél inkább ismerjük múltunkat, annál könnyebben érthetjük meg jelenünket. Hogy azonban még saját múltunknak megismerése is milyen nehéz, hogy mennyi sok megtévesztésnek vagyunk kitéve ennél a vállalkozásunknál, hogy a hibaforrásoknak mily nagy tömege hátráltatja a tisztán látni akarást, azt igazán nem kell talán senkinek sem bővebben magyarázni, aki csak bármily kevés időt fordított arra, hogy tisztán lásson múltjában. Egészen bizonyos az, hogy mindenkinél, aki csak visszatekint múltjába, a „Dichtung“ alaposan összekeveredik a „Wahrheit“-tal, úgy hogy a kettőt alig, helyesebben: sehogy sem lehet szétválasztani. És mégis szükség van a múlt ismeretére a jelen megértése céljából, bárha igen nehéz is a múlt ismerete, helyes és teljes ismerete pedig egyenesen lehetetlenség. Csakis ennek a megértésnek és ismeretnek birtokában remélhetjük, hogy valamennyire eligazodhatunk a világban.

Amit mostan nyilvánvalóan önmagamnak megismeréséről mondtam, az természetesen minden egyes ember megismerésére és megértésére is áll — és még nagyobb mértékben áll minden nemzetnek s az egész emberiségnek megismerésére és megértésére. A történet medrében fejlődik ki minden kollektív lét is s ennek a kifejlésnek ismerete nélkül teljesen érthetetlen minden kollektív lét, minden nemzet s az egész emberiség is.

A történet egész biztosan tele van költészettel: Klió teljes joggal helyet foglalhat a múzsák sorában. A múltban — épen a fantáziának a történelemben való nagy szerepe következtében — aligha helyesebben láthatunk, mint a jelenben s valamely nemzet vagy pláne az emberiség múltját aligha tisztábban láthatjuk, mint saját múltunkat. A történettudósok tudják ugyan módját ejteni annak, hogy a történet megismerésének hibaforrásait a lehető minimumra redukálják, de viszont a történeti megismerés felett szkeptikusan elmélkedők sok-sok érvet tudnak felsorakoztatni az ellen a naiv felfogás ellen, hogy a múltat, amely sohasem tér vissza s az eseményeket, amelyek mindig singularisak — akár az egyes ember, akár pedig a nemzetek és az emberiség életében történelmi leírásban hüen meg lehetne rögzíteni. Azt pedig, hogy egyes emberek lelki alkatát utólag pontosan és hüen meg lehessen rajzolni, — ami pedig a nagy történelmi egyénekénél, akik csinálják a történetet — felette érdekes és nagy jelentőségű lenne, — valóban joggal és komoly alappal alig lehet remélni. Hogy Hannibál milyen volt, különösen hogy karaktere milyen volt, azt hüen és pontosan sohasem fogjuk megtudhatni, de a nagy római történetírónak, Titus Liviusnak halhatatlan jellemrajza, amelyben Hannibál nagy férfi- és katona-erényeivel szembeállította rendkívül nagy erkölcsi fogyatkozásait, amely sorok úgy hangzanak, mintha Róma az idők beteljesedéséig örök szitkait szórná Karthágó nagy hadvezérének emlékére is, örökké hüen meg-

marad az emberiség tudatában. „Has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant: inhumana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum meus, nullum ius iurandum, nulla religio.“

A múlt ködbe burkolja az eseményeket, a jövő ködbe burkolja az eseményeket, a jelen pedig köztudomás szerint szintén nem a tisztánlátás területe. Ez olyan igazság, amit mindenki tud, legjobban tudja épen a történetíró.

Könnyen azt hihetnők, hogy a legtöbb ember úgy él ezen a világon, hogy törekvéseiről, célkitűzéseiről, küzdelmeiről alig ad számot valamikor is magának. Él — majdnem azt mondhatni: az élet kényszerűsége folytán, mintha mi része sem lenne, illetve mintha épen semmi önálló része sem lenne egész létében és működésében. Még azt sem lehet mondani, hogy ezek a valóban egészen köznapi és mindennapi emberek valamiképpen éreznék az élet kényszerűségét. Nem, mert ha ezt tennék, akkor életük *tudatos* és *öntudatos* lenne. Már pedig, ügylázszik, hogy a legtöbb ember élete nem tudatos és nem öntudatos, hanem hogy úgy mondjuk, tudat nélküli, *kiegészítő része mintegy a természetnek anélkül, hogy a legtöbb emberben bármilyen akár homályos tudata derengene is annak, hogy ők kiegészítő részei a természetnek, illetőleg a mindenségnek.* Ez az öntudat és tudatnélküliség vonatkozik természetesen egészen általánosságban a legtöbb ember életére, de vonatkozik természetesen a jelen mellett a múltra is és a jövőre is. Mit tesz ez? Azt, hogy ahol igazi öntudat- és tudatnélküliség van, ott a múltnak tudata is, tehát a történelem is hiányzik. *A múltnak ismerete, tudata nélkül pedig nem lehetséges a tudatos célkitűzés a jövőben.* Vagy ha van is ilyen célkitűzés, az csak kapkodás lehet, az semmiesetre sem lehet olyan, amely komoly helyeslésre számot tarthatna. Ami az egyes emberre áll, az még teljesebb mértékben áll a nemzetekre s magára az egész emberiségre is.

És mégis az emberek általában úgy gondolják, hogy a történetnek van valamelyes célja. És ha ezt a célt esetleg nem is lehetne könnyűszerrel megállapítani, mint *objectiv* célt, azt semmiképpen sem tudják elképzelni az emberek, hogy az emberi történetnek, az egyes nemzetek s az egész emberiség történetének, tehát életének ne lenne legalább amolyan *subjectiv* célja, tehát olyan célja, amit az ember, illetve az egyes nemzetek s egészen határozatlanul körvonaloza az egész emberiség tűzne ki magának. Hogy az egyes nemzetek célokat tűznek ki maguknak, egészen kétségtelen és nyilvánvaló is. A nemzeteknek, hogy úgy mondjam, van erre külön szervük is. Ilyen szerv *a törvényhozás* és a kormány, amelyeknek az a feladata, *hogy bölcs megfontolások alapján gondoskodjanak valamely nemzet helyes életének feltételeiről.* Ha meg erről gondoskodnak, akkor tudniok kell, mi *az a helyes élet.* Ezt pedig csak a célnak pontos ismerete alapján lehet tudni. A látszat az, hogy volta-képen a legtöbb ember, de még bizonyos fokon az egyes nemzetek is tudat és öntudat nélkül, a múlt ismerete nélkül s a jövőben való tudatos célkitűzés nélkül élik le életüket. Ha azonban mélyebben szemügyre vesszük életünket, úgy csakhamar meglátjuk, hogy ez még sincs egészen így. Ellenkezőleg. *Tudatunk végig kíséri egész életünket, azt hol kisebb, hol nagyobb világosságba helyezvén s tudatunk biztosítja a múlt, jelen és jövő kontinuitását, biztosítja*

egszersmind lényünk egységét is. Céljaink, kis és kicsinyes céljaink is tudatosak s múltunkból eredők s egzsersmind valami módon harmonizálnak a célok céljával is. És sajátos dolog, amit első hallásra alig is hihetnénk el: *a célt, a nagy célt valamennyien jól tudjuk, jól ismerjük.* Nem kell sok magyaráztatás nekünk, nem is kell sokat tudnunk ahhoz, hogy az emberi lehetőségeken belül megállapítsuk azt a célt, amelyet az embernek ezen a világon, úgy is mint egyének, úgy is mint nemzetnek vagy akár emberiségnek is el kell érnie, amire mindnyájunknak legjobb érzése és hite szerint is, minden körülmények között is, minden áldozat árán is törekednünk kell. És erre törekednünk kell akkor is, — megismételve Kant észellenesnek látszó tanítását, amely azonban az emberi gondolkozás, talán épen a *lét* legmélyebb mélységeiből tör elő: „*du kannst, denn du sollst!*“ — ha a determinizmus igazsága napnál világosabb is előttünk s ha életünkől, a történetből és a természetből egyképen számúzzuk is a szabadság fogalmát. Ez a cél: az erkölcsi ideál, amelynek magasságából minden, minden ezen a világon elenyésző törpének látszik, még minden nagyság és minden fényesség is. Bizony bizony Platónnak igaza van: a Jónak megismerése az emberiség legnagyobb feladata:

Emberileg magasztosabbat az erkölcsi ideálnál el sem tudunk képzelni. Sőt ha lehet az örök ideálok között rangsort megállapítani, úgy az erkölcsi ideált minden többi ideál fölé kell helyezni, sőt azt is megállapíthatjuk, hogy minden többi ideálnak csak annyiban lehet létjogosultsága, amennyiben participál az erkölcsi ideálban; ami azt jelenti, hogy az ideálok voltaképpen és velejében valamennyien erkölcsi ideálok — s másmilyen ideál nem is lehetséges. Az mondatott és ezt gyakran elismételgetik az emberek, hogy csak kétféle politika lehetséges: a Plátón és a Machiavelli politikája. Emellett a most érintett és nagyjából körvonalozott felfogás mellett *csak* egyféle politika lehetséges, ez van harmóniában a világ, az élet s az emberi élet alapjával, okával, céljával és értelmével: a platonikus, jelentvén a platonikus politika az erényt, jelezvén ez a felfogás azt, hogy az embernek s az egyesnek az erényre kell törekednie az erény által előírt úton. Ha már most ezzel a légben járó megállapítással szemben az emberi életet — és pedig akár az egyes ember életét, — akár pedig a nemzetek s az emberiség életét nézzük, mit láthatunk ott? Hát igazán igaz-e az, hogy az emberi élet irányítói általában az erkölcsi ideálok? Ha megfigyeljük az egyes embereket, bizony a legtöbbször könnyű megállapítanunk, hogy „mily közönségesek“ az emberek. Az egyes nemzetek élete pedig szépen hangzó frázisok mezében játszódik le, de a diplomácia a nemzetek életének nomenclaturájában egyáltalában nem egyjelentőségű az őszinteséggel s az igazmondással, a háború, amely pedig elég gyakori érintkezési módja a nemzeteknek, az emberi gonosz ösztönök fékevesztett tobzódását jelenti.

És mégis erkölcsi értékeket becsül a legtöbbre mind az egyes ember, mind a kollektív személyiség, az egyes nemzetek s maga az emberiség is. *A legzüllöttebb ember is magasra értékeli az erényt s vágyódik is utána.* A mélység keresi a magasságot, a sötétség a fény felé tör. Az sem véletlen, nem is csak a divat dolga, hogy az *emberek művelésre törekszenek* s akik erre valami okból maguk már nem képesek, ha módjuk van, *arra törekszenek, hogy legalább gyermekeik legyenek műveltek, azaz a szellem-erkölcs biro-*

dalmában előrehaladást tegyenek. Róma büszke volt s méltán büszke lehetett Fabriciusra és Regulusra s minden népek kívánják vajha sok Fabriciusuk és Regulusuk lenne nekik is. Az emberek és a nemzetek is *erkölcsösöknek akarnak legalább is látszani*, ha talán többen azon a véleményen vannak, hogy még nem engedhetik meg maguknak azt a *luxust*, hogy erkölcsösök is legyenek. De igenis szeretnék az emberek s nagy vággyal, leküzdhetetlen vággyal vágyódnak is arra mind az egyesek, mind a nemzetek is, hogy vajha megengedhetnék maguknak ezt a luxust, ami egyedül képes értékessé tenni az élelét. Ám nevezzük ezt luxusnak, mindenesetre azonban olyan luxus ez, ami nélkül mind az egyéni élet, mind pedig a nemzetek s az egész emberiség élete is nyomorúságos volna, olyasvalami, ami — mivel ellentétben van az erkölcsi ideálokkal — valóban nem is érdemes arra, hogy létezzék, mert azt minden további okfejtés nélkül megállapíthatjuk, hogy ami ellentétben van az erkölcsi ideálokkal, az nem érdemli meg a létet, az valami, aminek nem kellene, nem volna szabad létezni. Talán az egész létnek, általában mindenesetre az emberi létnek célját és értelmét csakis az erkölcsiség teheti. És mégis, ha kissé szemügyre vesszük a történetet, lehetetlen elfogultság nélkül minden téren haladást látnunk s ez alapon szilárdan hinni az emberiség végtelen perfektibilitásában, ellenkezőleg a tények alapján már-már inkább azt hihetjük, hogy „mint Schopenhauer mondja — az emberi nyomorúság ugyanaz a tragikomédiája játszódott le, csak hogy mindig új kosztümökkel és új kulisszákkal: *eadem, sed aliter*, vagy a Biblia sötétlátású filozófusának szavai szerint: „Micsoda az, ami volt? Ugyanaz, ami ezentúl lesz. Micsoda az, ami történt? Ugyanaz, ami történni fog.“ (Ecc. 1. 9.). (Idézve Kornis „Történetfilozófiá“-ja 192. oldaláról.)

A történeti optimizmus és pesszimizmus kérdése voltaképpen azon a ténykérdésen dől el, vajjon erkölcsi ideálok világítanak-e az emberiség történetének útjára vagy sem? Ha igaz az, hogy minden dolgok kezdete előtt és minden dolgok vége után Isten áll, ahonnan minden dolog kiindul s ahová minden dolog visszatér, akkor igazán semmit sem kell bizonyítani az optimizmusnak. Bár legyen is igaza Hegelnek, aki szerint: „a világtörténet nem a boldogság termőföldje. A boldogság korszakai a történelem üres lapjai közé tartoznak“ — azért az említett hit alapján mégis az optimizmusnál lesz az igazság, sőt ennek a hitnek alapján még akkor is az optimizmusnál lesz az igazság, ha a tények egészen más nyelven beszélnek is. *Az optimizmus fő ereje a hit, a hit pedig azt a mindnyájunk által óhajtott igazságot fejezi ki, hogy a világokat szilárdan tartó világpillér, amire maga az ég is támaszkodik, az erkölcsiség, célja és értelme az egész mindenségnek s egyben megfejtése is mind a fizikai, mind a szellemi világ összes rejtélyeinek is* — és hogy az Isten az, ahová minden dolgok vágyóvda vágyván, a történeti élet medrében lejátszódo processzus útján, visszatérnek. Emellett a felfogás mellett a determinizmus tanítása sem látszik annyira vigasz nélkül valónak, kietlennek, mint amilyennek első pillanatra feltűnik, mert ez esetben a minden emberi akarás és cselekvés által is megnyilatkozó szükségesség csak azt jelenti, hogy a világok felett uralkodó kényszerűség, kozmikus kényszer határozza meg mind a világ, mind az emberiség, mind a természet, mind a történet életét és működését, de ez az élet és ez a működés azért igenis szolgálhatja Isten céljait, mert

a szükségesség, a kozmikus kényszer az ideálok által megvilágított utakon keresztül mindeneket szükségszerűen Istenhez vezet.

A világ összes titkainak megoldása s kulcsa mi bennünk van, az én mélységeibe nyúlik lé a világegyetem legszilárdabb pillére, amin mind a fizikai, mind az etnikai világrend nyugszik mint amolyan „phaenomenon bene fundatum“-on. A metafizikai közvetlen közelség, amelyben mi önmagunkkal állunk, módot nyújt nekünk a világ titkainak s köztük a legfontosabbnak, az emberi élet titkainak megoldásáfa is. Önmagunk legmélyebben fekvő belsejéből meg tudhatjuk a világ nagy titkát, azt, hogy az erkölcsiségért, ami mindenek felett van, van minden lét s ennek céljaiért történik minden ezen a világon s benne az emberiség történeti életében is. Hogy ezt az ember megértheti, ez adja meg a „*gondolkodó nádszál*“-nak nagy értékét s a világ dolgai között semmivel össze nem hasonlítható, mindenek felett való méltóságát. — Ha azonban ez nincs így, vagy nem hisszük, hogy így van, akkor mit sem tud bizonyítani az optimizmus. Akkor a történetből könnyen Herder pesszimizisztikus bölcsességét olvashatjuk ki: „A történet kapujának felirata: hiábavalóság és rothadás.“ De sőt: nem ez mondható akkor az egész emberi életről, sőt talán általában minden éleiről is? Ha önmagunk belsejéből hitet s erőt merítve nem hiszünk a Jóban s a Jó világalkotó, világfenntartó és világot irányító hatalmában, bizony bizony elismételhetjük Voltairenek diabolikus mondását: „mint történetíró azzal töltöm az idomét, hogy végig barangolom a világegyetem bolondokházait.“ *Az emberi hit, — ember pedig nem tud meglenni a Jóban való hit nélkül, — az emberiség történetéből minden időben s minden körülmények között theodiceát csinál, — hit nélkül azonban a tények sohasem beszélnek ilyen kenetes ékesszólással.* Mert az igazság, a földről nézve, azaz anélkül, hogy a földi élet után a vallásos hit által kilátásba helyezett túlvilágba betekinteni merészelnék, az, és csak annyi, hogy az emberi történetben igenis vannak nemes tettek is, de borzalmasságok is, van itt-ott igazságszolgáltatás is benne, de van sohasem reperálható igazságtalanság is. És végezetül minden emberi élet, legyen az akár egyéni, akár valamely nemzet élete, a természetszerű elmúlás következtében is már, okvetlenül tragikus.

Bárány Gerő.

FIGYELŐ.

Európai szemle. „*Europäische Revue*“ címén a bécsi *Rohan* kiadásában németnyelvű folyóirat indult meg, melynek célja „*Európa szellemi egységét öntudatosítani*“. E cél szolgálatában szépirodalmi részén kívül politikai, közgazdaságtani, filozófiai, stb. cikkeket közöl; módot nyújt bizonyos kérdésekben ellentétes álláspontoknak kölcsönös kifejtésére (az áprilisi első számtan ez a keret még üresen maradt); „*Horizont*“ címszó alatt figyelemmel kíséri a népek szellemi életét, a nemzetközi mozgalmakat és ezekkel kapcsolatban minden jelentősebb politikai, gazdasági vagy egyéb változást; végül „*európai fragmentumaiban*“ vezető szellemek munkáiból válogat ki olyan részeket, melyeknek az európai gondolat szemszögéből van fontosságuk.

Az előszó szerint nem szentimentális pacifista vállalkozásról van szó. Ez helyes, sőt természetes. Mert csak nálunk találkoznak jámbor lelkek, kótyagos poéták, akik a közelmúltnak véresen tragikus eseményei után is még mindig időszerűnek képzelik a pacifizmus jelszavában való tömörülést (1. Babits felszólítását a Nyugatban s a Magyarorságnak hozzáfűzött megjegyzéseit, jún. 8.). Tehát helyes és természetes, hogy azok, akik az európai eszmének szolgálatot akarnak tenni, a kölcsönös felvilágosítások és megállapítások feladatára csakis a felelősség teljes tudatával és az alapos tudás felkészültségével mernek vállalkozni és nem a lelketlen propaganda-csinálás eszközeivel, nem a gondtalan fantáziának röpke szárnyain. De programnak mindez mégsem elegendő, midőn oly végzetesen komoly dologról van szó, mint aminő mindnyájunk számára, számunkra magyarokra különösen: Európa gondolata. Itt nekünk közelebbről azon nehézségekre is rá kell mutatnunk, amelyek az európai harmóniának a mi szempontunkból útjában állanak.

Európa eszméje megvan, a közös kultúrának és az egymásra utaltságnak kettős jogcímén, ha úgy tetszik: kényszeréből. Hogy ne abban a rongyokká tépázott formában maradjon meg, amelybe a nagy háborúnak elviharzása után került, annak többek között a *kibékített nemzeti eszme* a feltétele. A békeszerződések Kelet-Európát a nacionalizmus nevében szaggatták darabokra, de durván, igazságtalanul, a győztesnek hatalmi szavával és rosszindulatával.¹⁾ A jóvátételnek — a homoeoterapia szabályai szerint — ugyancsak a nacionalizmus nevében kell megtörténnie, de elfogultság nélkül, s azon tisztultabb, differenciáltabb gondolkozás alapján, amely ott, ahol a fajtának nyers elve nem biztat kibékítő osztozkodással, a *történeti múltnak* és a *kultúrfőlénynek* magasabbrendű szempontjait is ismeri.

Mi modern emberek a nemzeti eszme jegyében, szolgálatában élünk. Ezen végzetszerű tényen nemcsak az egyes egyének, de az egyes népek sem változtathatnak külön-külön, önkényesen, a maguk kárára, pusztulására. Egyezkedő felekhez lennének hasonlatosak, akik kapzsi embereik közé a szegénység vallásos fogadalmával ülnének le a tárgyalási asztalhoz. A jövő békéjének nem tesz szolgálatot az, aki ellenfeleitől ilyen képtelen lemondást vár vagy követel; hiszen csak az elkeseredett vagy elkábított embernek ideig-óráig tartó hazug megnyugvásáról lehetne itt szó. Innen ered a *pacifizmus veszedelme* nem csupán a leszerelt népekre, hanem azokra is, akik ebből a leszerelésből szeretnének nyeréskedni. Mesterséges, radikálisan racionális megoldást ajánl az ott, ahol csak az organikus, a természetes különbségeken és ösztönökön felépülő alakulás hozhat létre tartós összhangot. Amennyivel több a készség a legyőzött, a kétségbeesett népekben a pacifista narkotikum befogadására, annál keményebb akarattal kellene a csábításnak ellenállaniok. Annál világosabban és öntudatosabban kell vezetőiknek látniok, hogy Európa sohasem fog — Nietzsche ahisztórikus rémlátása szerint — az atomizált egyének közösségéből felépülni.

¹⁾ Ezt nem én mondom, ezt a győztes ellenfél: *Kitti* mondja az Eur. Reuve 28. lapján: „Die österreichisch—ungarische Monarchie ist in acht Teile zerfallen; 54 Millionen Menschen haben zum Teil neue Staatswesen gebildet, zum Teil *sittid sie* zu anderen Staaten geschlagen worden, wobei in manchen Fallen als Kriterium nur die Absicht vorwaltete, *den Deutschen und den Ungarn zu schaden*. Welch ein armseliges Kriterium!“

De viszont a másik oldalon: a nemzet *nem tisztán természetrajzi fogalom*. Az egyfajúság és egynyelvűség, a kezdettől meglévő vagy a történetben kialakult, kívánatos feltétele ugyan; de ahol az együttélők között hiányzik, ott azt nem lehet bármely adott időpontban mehanikus módon az állami szétkülönítés és átcsoportosítás, a nemzetalakítás egyetlen elvévé megtenni. A történeti együttlét emléke, kapcsolata — a gazdasági ráutaltság kérdésétől el is tekintve — erősebb és nemzetibb karakterű lehet a faji és nyelvi rokonságnál: talán ez a tőlünk erőszakkal elszakított *tótság*nak népszavazás által egyelőre nem tisztázott esete. Azután lakhatnak különböző kultúrájú és különböző nemzeti öntudattal rendelkező népek zavaros tarkaságban egymás mellett és között, melyeknek állami sorsát a pusztá számszerűségnek alapján, minden kulturális szemponttól és nemzeti öntudattól függetlenül amúgy franciásan: *more arithmetico* elrendelni, az emberiség eszménye ellen elkövetett merénylet. Evvel az esettel, amelyre a világtörténetnek eddig csak egyetlen példája van: a trianoni béke, amelyben a győztes diplomácia fontolgatott szándékosággal milliószámra helyezett magasabbrendű kultúrebereket a kultúra alacsonyabb fokán álló emberek önkénye alá, *Erdélynek* a háború utáni végzetét, tragédiáját írtam körül.

Elérkezett-e már csakugyan a *revízió*nak ideje? A nem-hivatalos eszmecseréknek, a tudományos diskuszióknak ideje mindenestre érkezett s ezeknek jelentőségét még az esetben sem szabad lebecsülnünk, ha közvetlenül nem is vezetnek a revízióhoz; ha ez most is, mint analogonjai a múltban, a hatalmi akarat döntésére vár. Előszava szerint az „európai szemle“ tisztában van azzal, hogy a függő nagy kérdések közül végérvényesen egyetlen egyet sem fog megoldani; de az elméleti tisztázás által még így is elősegítheti a végső kibontakozást. Annál jobban és hathatósabban segítheti elő — s ez fogja a szemle jövő rendeltetését is eldönteni — minél őszintébben, kíméletlenebbül utal rá Európa igazi bajaira, s mentől kevésbbé takarja azokat egy minden áron kapható pacifizmusnak hazug leple alá. Emigránsoktól sújtott különös magyar sorsunk nem teszi azt a figyelmeztetést fölöslegessé, hogy az ilyen európai orgánumnak nagy elővigyázattal kell majd óvakodnia azoktól a gyanús egyénektől, akiket mellőzés, sértett önértet vagy a rancune bármely más rugója a pacifizmus zászlaja köré sorakoztat. Ismerjük meg egymást, hogy megérthessük egymást: ez az „európai szemle“ programja; a meggyalázott, a megcsönkített nemzetek *közhangulatára* legyen kíváncsi és nem emigrált magántudósok különvéleményére.

Ami már most az első szám tartalmát illeti: *Hugó von Hofmannsthal* egy pár sorban Európáról elmélkedik. Szerinte ez a fogalom minden nemzet legmagasabb megnyilatkozásaiban már benne van, még pedig annál világosabban, mennél tisztább és zavartalanabb formában jut az illető nemzet körén belül ennek legmagasabb sajátos értéke kifejezésre. — *Burns*, a nemzetek Ligájának egyik vezető tagja, arról a hatásról értekezik, amelyet az angol géniusz gyakorol és lesz hivatva a jövőben gyakorolni a nemzetek genfi szövetségére, egyrészt birodalmi politikájának, másrészt közigazgatási eljárás-módjának sajátossága által meghatározottan. — *Borel*, a Sorbonne tanára, a francia képviselőház tagja és külügyi bizottságának alelnöke, „német-francia viszonzosság“ címén egy pár, hazájának lapjaiban már megjelent cikkét

reimprimálja. Tárgyilagossága nem annyira nagy, hogy a francia közvéleményre — önvallomás szerint — ne lenne tekintettel és hogy ne gondolná kívánatosnak (!): a német háborús felelősséget dokumentumok alapján, a kontradiktórius eljárás formái között, történelmi igazságként végleg megállapítani. — Az óvatos *Seipel Ignác* „a békéhez vezető utakat“ abban a nagy alkalmazkodásban és belenyugvásban keresi, mellyel Ausztriának a saint-germaini békén kívül és felül jelentékeny pénzügyi engedményeket elérnie tényleg sikerült. Figyelemre méltó gondolata, hogy a szerződéseiknek pontos végrehajtása tán inég azokat sem juttatja majd a várt előnyökhöz, akik a végrehajtást követelik, s hogy ez a körülmény a revízió gondolatának megindítója lehet. — *Nitti* a legyőzöttek iránt közismerten táplált jóindulatával fejti ki „az egyesült európai államok“ programját. Ez az egyesülés természetesen a gazdasági kooperációból, a volt osztrák és magyar monarchia területéről indulna ki. Mert: „mi módon élhet meg Magyarország, amelytől legfőbb erőforrásait elvették?“ — *Driesch*, a német filozófus, a kultúra fogalmában az egység fogalmát vizsgálja, s mint természetbölcész lényegbeli különbségeiket nem tud az egyes kultúrák között észrevenni. — Az olasz *Ferrero* az emberi igények relativitásával foglalkozik: a szociális elégedetlenségek és küzdelmek nem juthatnak el addig a béke pontjáig, amíg állandó jellegű életideállal nem rendelkeznek. — *Oscar Schmitz*, az osztrák mentalitás szakembere (*Der österreichische Mensch*, 1925.), a radikális és konzervatív politikai állásfoglalás ellentétét fejtegeti. A radikalizmus végső pólusát szerinte az új orosz forradalmi szellem képviseli, amely változást a változás kedvéért követel, holott minden életrevaló konzervativizmus a haladásnak szükségét és így követelményét máris magában foglalja. — A szociológiai értekezéseket *Richard Wilhelm* cikke zárja be, amely Kína és Németország, a kínai és a német szellem között von kétesigazságú és értékű párhuzamot.

A belletrisztikai részt mellőzve (Rainer Maria Rilke helyenkint, sőt összértékűben is gyakran teljesen érthetetlen verseit, stb.) csak *E. R. Curtius* szép tanulmányát emeljük még ki Marcel Proust spiritualizmusáról. Az 1922-ben elhunyt francia regényírónak elmélkedő művészetéről adjon ez az egyetlen idézet némi fogalmat, amely Pascalnak az istenhitre vonatkozó híres mondását folytatja, általánosítja: H ne faut jamais avoir peur d'aller trop loin, car la vérité est au-delà.

A „Horizont“ *Vandervelde* panaszos jegyzeteit közli, melyeket az a kisázsiai görögségnek nagyarányú kényszerkivándorlásához fűz. Miért nem említi itt fel a belga ex-miniszter a magyar „menekülteket“, mikor a párhuzam annyira önként kínálkozó volt? — Ugyancsak a Horizontban *Fritz von Unruh*-nak egyik újabb munkáját (az angol-francia, úti benyomásairól beszámoló „Flügel der Nike“-t) a jól megérdemelt megrovásban részesíti recenziója (von Nostitz-Wallwitz). Mert nevezett poéta e megrovás szerint ahhoz az embertípushoz tartozik, amely az egykori lövészárokból — most már mint kéjútazó — a párisi Eiffel-torony magasságába kerülve, a múltból való kiábrándulás hatása alatt összes előbbi ideáljaira fittyet hány és az új lelki beállítottság kielégítésére hazafiatalan nyilatkozatokban tetszeleg. — Végül az „európai fragmentumok“ *Nietzsche*-től közölnek gondolatokat, amelyeket a túlfűtött individualizmus és a nyelv esztétikája nemzetromboló paradoxonokká élesített ki.

Hornyánszky Gyula.

Werner Sombart Lukács György I. Sombart, kinek tavaly megjelent hatalmas munkája (*Der proletarische Socialismus*) hosszú időn keresztül valóságos kincses bányája lesz azon érveknek, melyeket a *proletizmus* ellen, főleg ennek „tudományos“ megokolásával szemben fel lehet hozni, „a mi“ *Lukács Györgyünk* égy újabban megjelent könyvével is — *Geschichte und Klassenbewusstsein*, 1923. — gyakrabban foglalkozik. Ítéletét a könyvről és szerzőjéről a következőképen összegezi az I. kötet 217. lapján: „Lukács, aki kétségtelenül a legtehetségesebbek közé tartozik az ifjabb marxisták körében, sőt valóban nem tehetségtelen gondolkodó, hangos példája a „dialektikai“ módszer terméketlenségének, mint ahogy azt állítólag Marx gyakorolta. *könyvében egyetlen oly új, termékeny gondolatot sem találunk, amely kiszélesíténé látóhatárunkat* (a dőlt szedés nem Sombarttól, hanem tőlünk származik). Efféle iratok mint úgynevezett „épületes“ könyvek értéket jelenthetnek a hívő kommunisták községének; tudásunk továbbfejlesztésének nem tesznek semmi szolgálatot. Nekünk arra kell törekednünk, hogy meneküljünk a *marxista* orthodoxia kalitkájából, melyben *Lukács* is ide-oda szaladgál, s hogy szabaduljunk az ismeret szükségképeni „osztálymegkötöttségének“ gondolatától, amely megkötöttségre *Lukács* könyve mindenesetre jó példát szolgáltat. Amint *Lukács* — Marx nyomdokain — igen sok esetben sikeresen bizonyítja a „polgári“ gondolkozásnak „ideológiai“ jellegét, úgy — azt hiszem — ideje lenne annak bizonyítására vállalkozni, hogy az orthodox proletizmus sokkal inkább ilyen jellegű, mint a polgári gondolkodóknak rendszenei szoktak lenni, t. i. a „kézmunkásoknak „ideológiája“. Ez a könyv — már t. i. a *Sombarté* — tartalmazza a kérdéses bizonyítást“

Sombart Kritikája és főleg az a megállapítása, hogy *Lukács* munkájában a tudomány semmi olyasfélét nem talál, amire mint újdonságra kíváncsi lehetne, felmenti közlönyünket a kötelesség alól, hogy az emigráns irodalomnak evvel a két év előtti termékével utólag külön foglalkozzék.

H. Gy.

Levél a tengerpartról. Most érkeztem Fiuméből, ahol néhány hetet töltöttem. Mohó lélekkel figyeltem, hogy érzi magát ez a drága város, a magyar szent korona kihullott gyöngye, amióta elszakadt tőlünk, amióta Itália hosszú ragyogó gyöngysorának szemei közé került. Van-e még nyoma a munka ezer emlékéen kívül annak, hogy itt még nem régen magyarok jártak, emlékszik-e, gondol-e még reánk az az annyit becézett gyerek, vagy talán már hírünket is elmosta ez a szenvedésekkel teljes hét nehéz esztendő?

Az első benyomások, mondhatom, kínosak voltak. Nem az állomás kihaltsága, a nyári hőségben is szinte üresen érkező pesti gyorsvonat, nem a vámvizsgálat, amelyen két perc alatt az egész társaság átesik, hanem a Deák-korzó — azaz a Viale Benuto Mussolini — ahol a gyönyörű vén fák árnyékában nem értették többé a magyar szót. A nagy kikötővárosból kis vidéki városka lett. Mérsékelt forgalmú utcáin ott van még a fiumei nép, a finomarcú barna fiúk, az élénk színekben is izlésesen tarka nők, de a magyar szónak, úgy látszik, teljesen nyoma veszett. Már tizedszer teszem fel a kérdést, mellyel mint kémlelő-csövel lelki reakciót kutatok: „Kérem, merre van egy megbízható szálloda?“ s a válasz mindig ugyanaz. Zavart mosoly egy elhárító mozdulattal: „Prego, non capisco . . .“ A Dante-térhez érek. Kis barázdás-

arcú öreg sepri az utcát. Napbarnította mint a többi, de törődött ábrázata mégis mintha más volna. Megszólítom. Magyarul válaszol, tiszta somogyi hanghordozással. Meg sem lepődik, hogy magyar embert lát, csak csendesen megkérdi: Honnan jött az úr? Pestről? Hát milyen világ van arra felé? Nagy a drágaság, úgy-e? Ennyi az egész. Azután még sok fiumei magyarral találkoztam. Honvágyat talán csak egy érzett közülök. Az is inkább nyugalomra vágyik s itt szeretné megtalálni. A többi jól érzi magát Fiumében s ha szenved is, ha panaszkodik is, eszébe sem jut visszavágni. Fiume az egyetlen elszakított város, ahol a magyar nem érez idegen elnyomást. Jól érzi itt magát s ha koplal is, akkor is ragaszkodik a városhoz. Ez első napokban fájtnak, de azután megtaláltam az okát. Nagyon egyszerű és vigasztaló. Fiume lelkét nem veszítettük el, sőt mintha ma, minden gyakorlati lehetőség és érdek elenyészte után — ha titkon is, bensőleg, önmaga előtt sem vallva be egészen — igazabban volna a mienk, mint valaha, a magyar korszak legfényesebb napjaiban. A betelepült magyar és az ősfiumei megszerették egymást és szeretik ma is. Az nem lett olasz, ez sem magyarrá. De mindegyik fiumei. Ez ma ott a teljes összhangot, a legteljesebb együttérzést jelenti.

Aki a fiumei lelket meg akarja érteni, annak a város történetét kell olvasnia. Különbösen soha sem érti meg, hogy e város, amelyben talán már ezer éve, de félezer évnél mindenesetre régebben cseng az olasz nyelv, olyan kevésbé olasz és úgy ki tudta fejleszteni a maga speciális jellegét, hogy az még ma is, egy negyven milliós nemzet határai között is nemzetiségnek tetszik. Ez a lelkiség a szinte természeti erőkké vált történeti tényezők alkotása. Izgató társadalomlélektani probléma. Legyen szabad megkísérelnem kifejtetni most, amikor még telve vagyok három heti fiumei élet benyomásaival.

A Hunyadiak korában Fiume város azt a határozatot hozta, hogy aki legalább három évig lakik a városban, az elnyerheti a polgárjogot. A város akkor nem volt nagyobb, mint a pesti Belvárosnak az Erzsébethíd—Vigadó—Váci-utca közötti része s emeletes házai háromezer lelket zártak a város falai közé. A polgárjogot kínáló városi státútum tanúsága szerint már akkor is nagy volt a város vonzóereje. Lakosai között csak úgy, mint ma, a horvát nevéük voltak túlsúlyban, sőt nem egy elolaszosított horvát névvel találkozunk. A város ethnikuma tehát már akkor sem volt olasz, a nyelve azonban igen. Ez a nyelv a velenceihez hasonlít s a nép jelleme is velencei szívósságot, önállóságra, szabadságra törő akaratot mutat. Kereskedő és hajós nép ez is, de patricius polgáraiból hiányzott a velencei nemes nagyratörő lelke, amint földrajzi hivatása is sokáig szerényebb keretek közé utalta. Fiume a XV. század derekáig hűbéri birtok s ha élvez is városi kiváltságokat, csak a mohácsi csata évében fejleszti ki autonómiáját s csak 1717-ben lesz szabad kikötővé. Közben folyton védenie kell függetlenségét a horvátok, a kalózok, a velencések ellen. Az utolsó 200 év a gazdasági fellendülés korszaka. Sokáig nem tud jelentőségre vergődni Trieszt miatt, amelynek fojtogató versenye elől csak a magyar orientációval szabadul. Ez 1779-ben kezdődik s ezzel megindul Fiume gyorsabb ütemű fejlődése. 1800-ban 6000, 1869-ben 17.800, 1914-ben 54.700 lakosa van. Micsoda iram! A szapora fiumei népnek egy évszázadon át magánál nagyobb számú bevándorlót kellett beolvasztania. Olyan tömeget, amelyben elenyésző töredék volt az olasz. És Fiume ezt fel sem vette. Sőt évről-évre javította

nyelvi arányszámát. Idézzük fel egy pillanatra a város anyanyelvi adatait, a zajos, mozgalmas óvárost, az épülő kikötő környéket és a szőlősdombjai közt pihenő horvátajkú alközségeket egybefoglalva. 1880-ban olaszajkú volt a lakosság 55, 1890-ben 54, 1900-ban 69, 1910-ben 50%. A betelepülés arányait pedig a születési hely adatai mutatják:

	1890-ben	1900-ban	1910-ben
Fiumei	49.3%	48.4%	45.2%
Ausztriai	31.6,	27.5	23.3
Horvátországi	11.6,,	12.5	13.1
Magyarországi	3.8	6.7	13.3
Egyéb külföldi	3.7	4.9	5.1

Isztria, Krajna, Modrus-Fiume- és Zágrábmegye adták a bevándorlók 70—80%-át, Magyarország csak az utolsó két évtizedben lépett erősen sorompóba. (Hanem aztán az a 7000 magyar között, aki a városban élt, az ország minden vármegyéje képviselve volt. Mégis a Dunántúl déli része, Zala, Somogy és Baranya adta a legnagyobb hányadot.) Ezt a tengernyi idegent a város lázasan lüktető forgalma, az izzó városi élet egy-kettőre megemésztette. Aki idegen oda került, az mind megtanult olaszul s ha nyelvben nehezebben ment is, lélekben mihamar behódolt, mert magával ragadta a fejlődés, az emelkedés bővülő szelleme.

Ezt az olaszágot nem kaphatta meg az egységbe tömörítő nemzeti eszme. Távól az olaszág összefüggő tömegeitől a nemzeti közérzés helyett az önállóság lesz vezércsillaga s a gazdasági előretörés mindennapi sarkantyúja. Szemefénye mégis az olasz kultúra lett. Nem az az olasz kultúra, amit Firenze vagy Nápoly lehel, hanem speciálisan fiumei olasz kultúra, amint azt a lakosság 90%-ban szláv vére színezte. Ezt az olasz kultúrát csak egy oldalról fenyegette veszedelem: Horvátország részéről. Ennek elhárítására és a gazdasági előretörés támogatására csak Magyarország lehetett hivatva. A magyar nemzet egyszerre nyújtott Fiuménak mint csaknem város-államnak biztos védelmet és páratlan bőkezű támogatás mellett a kultúra és anyagi jólét teljes szabadságát. Amikor Garibaldi ezrede Szicília földjére lép, hogy megkezdje az olasz egység háborúját, Fiume Magyarországhoz való visszacsatolását sürgeti. Tíz év múlva ugyanaz a nyár hozta meg az Itália egységét és vezette be Fiume fénykorát, a 48 éves magyar hegemoniát.

E félszázad alatt Fiume a kontinensnek forgalomra tizedik kikötővárosa lett s a háború küszöbén a további fejlődés beláthatatlan lehetőségei állottak előtte. A fejlődés tíz évvel ezelőtt megállott, azonban ma is gyönyörűség látni remek gyümölcsseit. Nem csak a palotákban: a lelkekben is. A magyar kultúra szemérmes önmérsékléssel lépett fel abban a városban, amely Dante nyelvét beszélte. A gazdasági érdekközösség állott a homloktérben s a lelkek mélyén mint erős kapocs húzódott meg a szláv-veszedelem közös tudata. A magyarság megérezte, hogy nem támadnia, hanem erősítenie kell a fiumei öntudatot, amely évszázadok alatt már szinte nemzetiséggé izmosodott. Ez a fiumei öntudat ma természetesen az olaszokkal szemben jelent megkülönböztetést és nincs a magyarság kultúrmunkájának nagyobb dicsérete, mint hogy a fiumei olasz ma büszke öntudattal hasonlíttja össze a maga fiumei műveltségét a negy-

ven milliós olaszéval. Bőséges és szerencsés vérkeveredése létrehozta a szép fiumei típust. Ízlése finom, erkölcsi érzéke ép, az utolsó évtizedek fejlett kultúrmunkája-közben megnemesedett. Egyetlen tényező hatott csak gyengítőleg a nép morális fejlődésével szemben: a gazdasági érdekekhez igazodott politika. Az olasz nacionalizmusnak lehetetlen volt meg nem születnie abban a városban, ahol mindig volt néhány család, amelyik politikai szerepre vágyakozását személyes¹ okokból nem elégíthette ki a magyar kormány szolgálatában s mindig volt a városban néhány ezer főnyi tömeg, amelyek e népvézereket támogatja, amidőn a fiumei politikai állásfoglalásának erkölcsi dilemmájában kellett állást foglalnia. Ezzel elemi ösztönét követte s ki vehette volna rossz néven tőle, hogy többre becsülte azt, mint a város anyagi előnyeit és a közjogi kapcsolat morális kötelezettségeit hangoztató érveket? Most, a megpróbáltatások nehéz évei után, amidőn az önállóságért folytatott küzdelem is végkép kudarccal végződött, amidőn a házak falára mázolt „*Italia o morte!*“ örömtelen valósággá lett, Fiume is bekapcsolódott a lelki nivellálódásnak abba a lassú folyamatába, amely egy fél század óta folyik a nagy olasz nemzet tömegei között. Nem kell éleslátás annak megjósolásához, hogy sok évtizednek kell elteltie, amíg a fiumei öntudat történelmi emlékké gyengül.

És a magyarság, az alig kétezer főre leolvadt fiumei magyarság ma a város legcsendesebb eleme. Az értelmiséget haza szólította a kenyérkereset gondja, aki ott maradt, kereskedő vagy egészen apró egzisztencia: néhány postás, vasutas, kisiparos, munkás. Az intelligenciából is van egy-két fehér holló. Ez a kis szétporladt magyarság együtt érez, tűr, remél az ősfiumeiekkal s reménységük most nyert új táplálékot a firenzei olasz-szerb tárgyalások alatt. Láttam az örömtől ragyogó arcokat, amidőn a metunói egyezmény hírére a magyar kapcsolatok újra éledését színezte maga elé a fiumei képzelet. A magyar tókék, amiket egy félszázad szorgalma fektetett be a gyönyörű magyar kikötőbe, újra gyümölcsöt fognak érlelni. Rajtunk áll, hogy mi is részesedjünk belőle.

Pakodi Pál.

A Scelle-esethez.¹⁾ Érdekes világot vet a francia egyetemi tradíciók erejére és az intelligens közvélemény ítéletére a Scelle-féle eset. Látszólag a francia egyetemi rendszer autonómiája nem domborodik ki a közoktatásügyi miniszter hatáskörével szemben, úgyhogy a felületes szemlélő, aki esetleg csak azt nézi, hogy mi van holt paragrafusokban lefektetve s nem azt, ami a történelmi alakulás és gyakorlat erejében nyilvánul meg, mint élő és hatóerővel bíró tradíció, azt hihetné például, hogy a Sorbonne is csak aféle állami intézet, amelyet annak meggyőződésén kívül lehet csak úgy igazgatni és megrendszabályozni az állami közigazgatásnak. A dolog a valóságban éppen ellenkezőleg fest. A Sorbonne nagy történelmi fogalom a francia értelmiség és nemzet szemében, melyre mindig büszke volt s melynek tradíciói szentek az intelligens franciák előtt. Történelmi és kultúrsúlyánál fogva magasan fölötte áll tekintélyben a többi főiskoláknál s ezért a közoktatásügy politikai képviselőitől mindig elvárták tradícióinak tiszteletét. Ilyen tradíció a Sorbonne jelöléseinek

¹⁾ A cikk szerzőjének egyéni és érdekes felfogása készlet bennünket, hogy újra foglalkozunk vele. szerk.

honorálása a közoktatásügyi miniszter részéről az állások betöltésénél, melynek megsértésével csak ritkán találkozunk s akkor is forradalmi viszonyok között. A Scelle-eset azért érdekes, mert benne a Herriot-féle kormány közoktatásügyi minisztere: François Albert ezzel a tradícióval jutott összeütközésbe. Egy tanszékre való jelölésnél ugyanis a Sorbonne jogi fakultása első helyen Le Fur-t, második helyen Scelle-t, a radikális Herriot-kormány bizalmi emberét jelölte. A kormány a kinevezésre a második helyen jelöltet terjesztette fel s ezzel jutott összeütközésbe a Sorbonne jelölései honorálásának hagyományos tiszteletével. A többi ismeretes. A Sorbonne jogi fakultásának hallgatói nem eresztették be Scelle-t. Hogy azután az Action française szerepe milyen nagy volt itt s mennyire antipathikus a Herriot-féle kormány az ifjúság túlnyomó része előtt, eltörpül amellett a tény mellett, hogy ma a francia államban a kinevezett professzorok megakadályozták állásának elfoglalásában. A francia értelmiség azonban a kinevezést magát nem tartotta olyan nagy dolognak, mint a Sorbonne hagyományának megsértését s ezért nemcsak elnézte megakadályoztatását tanszéke elfoglalásában, hanem ebbeli felfogását később maga a kormány is kénytelen volt honorálni, sőt engedni a Sorbonne felfogásának.

A minisztertanács ugyanis foglalkozni volt kénytelen a Scelle-üggyel. Herriot magához kérte Berthelemyt, a jogi kar dékánját, és követelte, hogy csináljon rendet. Mikor Berthelemy arra hivatkozott, hogy az ifjúság felháborodása jogos a Sorbonne hagyományának megsértése miatt, Herriot izgatottan felelt, mire Berthelemy figyelmeztette őt, hogy egy 70 éves emberrel és a Sorbonne dékánjával más hangon beszéljen s otthagya a miniszterelnököt. Berthelemyt erre felmentették a dékáni teendők vitelétől, mint aki „gyöngé” a rend fenntartására, mire a Sorbonne és a francia főiskolák tanárainak túlnyomó része írásban vállalt szolidaritást Berthelemyvel s a főiskolák ifjúságának ugyancsak túlnyomó része a Sorbonne joghallgatóival. A Quartier Latinban felvonulás felvonulást követ. Berthelemyt üdvözlősürgönyökkel, virággal árasztják el. A képviselőházban interpellálnak. François Albert azzal felel, hogy *joga volt* a törvények értelmében a második helyen jelöltet kinevezni. Ezzel szemben nevetségessé is válik, mert a francia értelmiség felfogása szerint nem az a kérdés, hogy mikor volt joga, hanem az, hogy teljesítette-e kultúrkötelességét, t. i. a Sorbonne tradícióinak tiszteletben tartását. Nevetségesnek tartják, hogy egy kis politikus, a „ministeriade” — amint elnevezték — jogaira hivatkozik az ősi és nagy Sorbonne-al szemben, ahelyett, hogy kötelességét teljesítené a tradíció tiszteletben tartásával. Herriot-nak ugyan sikerült a baloldali blokkra támaszkodva bizalmi szavazattöbbséget kapnia a Scelle-ügyben, de jellemző az, hogy milyen alapra helyezkedett, amikor a kormány álláspontját, védte. Az egyetemi szabadságról, mint a francia nemzeti szabadság integráns részéről dicsérő beszédet mond, de arra hivatkozik, hogy az Action Française ifjúsága fascismust csinál, tehát ezért menthető a kormány eljárása. — A közoktatásügyi minisztert azonban ennek dacára bukott embernek tekintették a Scelle-esetből kifolyólag. Nemsokára a Hériot-kormányt a hasonlóan radikális-szocialista Painlevé-kabinet váltja fel, mely már nyíltan likvidálja a Scelle-ügyet. Okulva elődjének hibáján s a közvéleményre tekintettel teljes elégtételt ad a Sorbonne-nak. Visszahelyezi Berthelemyt és kifejezi előtte nagyrabecsülését, hallgatagon

igazolja az egyetemi ifjúság állásfoglalását és elejti Scelle-t, aki lemond állásáról és arról, hogy a Sorbonne akarata ellenére foglalja el azt.

Láthatni ebből, hogy mi az ősi, évszázados párisi egyetem a francia közvélemény szemében és milyen hatalmas erőt jelentenek tradíciói mindenki-vel szemben. Csakúgy mint Angliában, ahol a parlament folyosóján a Nagy-britannia legnagyobb történelmi eseményeit megörökítő falfestményei között ott díszleg az a jelenet, amikor az oxfordi egyetem tanácsa megvédi autonóm jogait.

A nyugati nemzetek kultúrájának irigylésre méltó mélységeit reprezentálja az évszázados, vezető főiskolák tekintélye és hagyományainak tisztelete. Velük szemben erőszakoskodni a politikai hatalomnak ott annyira nem illik, hogy ennek folytán nem is lehet.

B. K.

Lovagias élet korunkban. Ember és állat, amióta él, azóta küzd, harcol is. A létért való küzdelem (ez a meghatározás különben pleonazmusnak látszik, hiszen a lét magában véve is küzdelmet jelent) kezdetben hol állatok ellen irányult, hol emberrel szemben kellett megvédenie magát az embernek, ami azután a fejlődés során a családok, törzsek, fajok (népek) harcává alakult ki, más ilyen családok, törzsek és fajok ellen, hogy az „állam“ fogalmának kialakulásával és megvalósításával ahhoz a hadviseléshez, háborúskodáshoz vezessen, melynek fogalma már a legrégebb időkben is fellelhető. Ám e harcok nem nevezhetők kivétel nélkül „létért való küzdelem“-nek. Igen, harcolt már állam a létezéséért, de mind a háborúban, mind az egyének közti harcban már nem a *kenyér* megszerzése a kizárólagos cél. Értékek, amelyeknek tudatára, felfedezésére csak a kultúra haladásával jut el az ember, állanak a harcok középpontjában. Hatalom (bár ez szélesebb perspektívában létkérdés is lehet!), vallási kérdések, becsület, szerelem, gazdagság többek között a rugók, amelyek kipattanják a harc szikráit. Tehát az élet elsődrendű szükségleteinek biztosítása után a nyugalom és ambiciózus emberi természet más javakat tesz ezek helyébe, mint olyanokat, amelyeket megszerezni, amelyekért aggódni, amelyeket féltve őrizni s amelyekért végre verekedni, ölni és gyilkolni kell. — S miközben a harcok tárgyai az ennivalótól eltávolodva, etheribb körökből választódnak ki, bizonyos differenciálódási processust láthatunk a társas és az egyéni háborús tevékenységek *formája* körül is. Meghatározzák és nemzetközi érvényű törvénnyé emelik (más kérdés, hogy mennyiben tartják be) a hadviselés szabályait, részletes intézkedéseket tesznek, hogy a háborúk a lehető legkevesebb felesleges bajjal menjenek végbe, az egyének harcát pedig — természetesen csak a gondolkodás és a lovagias érzület bizonyos fejlettebb fokán állókét, mintahogy a népek közti háborúk is csak a fejlettebb kultúrfokon elhelyezkedettek számára vannak szabályozva — elegáns társadalmi formák, a viaskodás esztétikus szabályai s a higiéne követelményei szorítják keretbe.

A bajvívásnak, a páros viaskodásnak kezdetben istenítéletyszerű alakjától — melyben az egyik félnek a küzdőtéren kellett hagynia a fogát — elérkeztünk a modern párbajig, amely őseitől merőben különbözőn, egyenesen amaz igyekezetnek a szülőtte, hogy a duellumból lehetőleg kizárássék a vak véletlen, hogy a párbaj alakjában kifejezésre kerülő döntés ne az isteni ítékezés büntető tételeinek alkalmazásával, tehát széles lehetőségek terén, hanem emberi

óvatossággal, bandázssal és szublimáltal egészen kicsiny területre korlátozottan jöjjön létre.

Természetes, hogy a körülhatárolások, melyeknek medrében a párbaj lefolyhat, körültekintést, többek higgadt és megfontolt közreműködését, továbbá bizonyos írásbeliséget tesznek szükségessé s oda vezettek, hogy a modern magánharcok formája ma már nem annyira a párbaj szóval jelölhető meg, mint inkább az úgynevezett lovagias ügy kifejezéssel. Ez utóbbi elnevezés alá szubszumálható azután minden olyan ügy, amely a megsértett becsület reparálására irányuló „gentlemanlike“ eljárás — vagyis a párbajszerű eljárás — felé való törekvéssel kapcsolatba hozható. A középkori viadaltól való leszármazás tisztasága tehát még az elnevezéssel is meg van óva s kétségtelen, hogy a párbaj mai enyhébb alakjában is a lovagi erényeknek egyik kifejezési formája. Társadalmunknak a chevaleresque formákhoz való ragaszkodása nyilvánul meg abban, hogy a büntető törvények tilalma és a valóságos megbüntettetés veszélye ellenére is, igazi úriember csak a párbajképes ember lehet, az, akinek a társadalom minősítése alapján joga van párbajozni, s aki erre kész is. Ennyiben vázolhatjuk a külső képét a Ma lovagias életének. Keresztmetszetben azonban más eredményre jutunk.

A középkori zárt sisakrostély helyébe a *Nyílttér* hasábjai kerültek s a nemes haragtól hajdan összeszorított fogsor ma tárva van, hogy sövénye mögül a bajvívásra hívó és hívott felek egyéni véleményük fejtegetésével segítsék elő a lovagias megoldást. Ez már egyik újabb s az elmúlt évtizedekkel szemben szokatlan módja a lovagiaszkodásnak. De több modern változatot is felfedezhetünk társadalmunk emez attitűdjében. Köztük olyanokat, amelyek szinte már szervi elváltozásnak számíthatnak. Ilyen például — ellentétben a háborút közvetlenül követett évek párbajkrónikájának tanulságaival — az a ma már általánosságban érvényesülő törekvés, hogy a lovagias ügyből ne legyen párbaj, hanem a békés elintézés jegyzőkönyvbe foglalásával simuljon el az affaire. Ez a pacifista elem kétségtelenül bizonyos eltolódást eredményezett — a vívómesterek anyagi hátrányára. A háború utáni Magyarország felőrölt idegzetű férfinépéből kirobban a düh s egykettőre megvan a sértés. De a haragot csakhamar kijózanodás követi s a megbocsátásra és felejtésre való hajlam itt is — ott is fátyolt borít a történetekre. Bizonyára abban kell a magyarázatot keresnünk, hogy az anyagi élet súlyos problémái mellett kevesebb méltánylást talál a kérdések fegyveres megoldása, amikor a papíron való elintézés is megfelel, ha „en' bonne et due forme“ találtatik. Épen a reális életküzdelem mai arányai mellett *kettőzött* elismeréssel kell honorálnunk az úri társadalom igyekezetét, mellyel eltorzult arculatán legalább ezt a kis szépségflastromot akarja megőrizni, mint a régi úriasság szerény emlékét. Mert emléknék is szerény bizony a baj vívásnak ez a mai módja. Távoll áll természetesen tőlünk, hogy akárcsak romantikája miatt is visszasírjuk a halálos vagy egyéb véres párbajok korát. Azonban följegyzésre érdemesnek találjuk a párbaj szokásának e lassú, de észrevehető elcsökevényesedési folyamatát, melyben még minden megvan a duellálásból, ami formai, de kevés fordul elő benne a régi lényegből, viszont sok új „formátlanság“ akad körülötte.

Az, hogy ma bizonyos lovagias ügyek hasábokká dagadva, minden való és hamis mellékkörülményekkel, összes — nem a nyilvánosság elé tartozó —

kulisszatitkaikkal, politikai és anyagi vonatkozású háttérükkel, a szereplő feleknek egymásról alkotott kölcsönös megvető véleményével, az ügyben okkal és ok nélkül mellékszerepet játszó személyek nyilatkozataival, szenzációs ujságanyagul szolgálnak, meggyőződésünk szerint nem egyik vagy másik gentleman hibája. Úgy véljük — kortörténeti tünetet kell látnunk ebben. A közfelfogás az arisztokratikus ideáloktól eltávolodott s üzleti alapra helyezte világszemléletét. A kevés kockázat és minél nagyobb haszon mérlegére van állítva a magatartás értéke. Ez a felfogás természetesnek találja, ha a sértést a lovagias elégtételkérés és ilyennek felajánlása követi. De azt már nem tartaná helyénvalónak, ha a testi épség körüli veszélyeknek is ki kellene magát tennie, amikor jegyzőkönyv alakjában is el lehet intézni a dolgot.

Minden romlott demokrácia színleg megveti, de alapjában véve irigylit és szívesen veszi át az arisztokratikus intézményeket és szokásokat. Ám csak a külső formát tudja magára öltetni, a tartalomban rejlő lelkét a dolgoknak már nem, hiszen *lélekben* minden idegen tőle, ami nem köznap.

Átló.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK.

Diehl Karl: Die Diktatur des Proletariats und das Rätesystem, 2. Aufl. Jena: Fischer 1924. 138. o. Gorkij Maxim 1919. megjelelt „Sowjetrußland und die Völker der Welt“ című munkájában írta: „... az orosz munkás-szocialista az egész világ figyelmét magára vonta. Mintegy az egész emberiség előtt vizsgát tesz politikai érettségéről, mint új életformák teremője lép fel az emberiség színe előtt. Első ízben történik döntő kísérlet, a szocializmus eszméjének ilyen nagy arányokban való megvalósítására, kísérlet annak az elméletnek az életrekeltesére, amelyet a munkás vallásának nevezhetünk.“ Ma, hat évvel e szavak leírása után, a bizonyítékoknak mind nagyobb tömege hangzik el az emberiség színe előtt annak a bizonyítására, hogy ez az idealizált „orosz munkásszocialista“ a vizsgán megbukott, új életformái életképteleneknek bizonyultak. Azoknak a munkásoknak a sorában, amelyek a bolsevista kísérlet megvilágítására eddig napvilágot láttak, előkelő hely illeti meg Diehl freiburgi egyetemi tanár fentidézett könyvét, mert ítéletei egy nemzetgazdaságilag fényesen iskolázott elmének biztos iránymutatásai. D. a társadalmi kérdés történetének és mai állásának alapos ismerője, kinek élvezetes nyelven megírt művei számos kiadásban szolgálják az általános felvilágosítást. A proletárdiktatúráról (P. D.) és a tanácsrendszerről írt ez a műve is valósággal világitó fároszaként vezeti az olvasót a bolsevizmus elméleti és gyakorlati útvesztőjében. A társadalmi kérdés forrásirodalmának tökéletes skálájára támaszkodva állapítja meg — és ez művének középponti problémája — a bolsevizmus helyét a szocialisztikus rendszerek között. A specifikusan orosz szocializmusból indulva ki ismerteti a bolsevik! párt keletkezését: Lenin vezetése alatt a Plechanow-féle szociáldemokrata pártból történt különválásától (London 1903) az 1905. és 1917. forradalomig, majd a hatalom

átvételét, a P. D.-nak és a tanácsrendszernek, mint a kommunista állam megteremtése eszközeinek a proklamálását. Megvilágítja a P. D. lényegét politikai, gazdasági és nemzetközi (külpolitikai) vonatkozásaiban, viszonyát a párisi kommünhöz, a német szocialista pártokhoz, a szindikalistákhoz és anarchistákhoz, végül a munkás-Internacionale háborús válságát és a 3. Internacionálé alapítását (1919. Moszkva). Mélyreható analízisének eredményeként megállapítja, hogy vezetődnek erősködése ellenére is kétségtelen, hogy a bolsevizmus nem kifejtése, nem közvetlen leszármazottja a marxizmusnak, azaz a történelmi materializmusban Lefektetett fejlődési gondolatnak, hanem visszases és a Marx által is elítélt Babeuf—Blanqui-féle puccstaktikába, mely különleges orosz színezetét Bakumtól és Herzentől örökölte. Erre az ellentétre különben Max Weber már 1906-ban rámutatott. A bolsevizmus kritikáját megnehezíti a források elégtelensége és megbízhatatlansága; a legtöbb és legmegbízhatóbb anyagot maguk az orosz hivatalos közlemények, valamint a bols. vezetők munkái és beszámolói nyújtják, amelyekre annál is inkább támaszkodhatok a biztos ítéletű társadalomtudós, mivel azok a maguk teljes nyersségével mondják ki a legélesebb bírálatot alkotásaikról. Ezekből állapítja meg, hogy mint minden forradalomban, úgy itt is, sikerült bizonyos külső, *politikai eredményt* elérni — persze az eredeti koncepcióhoz képest lényeges eltérésekkel. A cári bürokráciát egy még kiterjedtebb, korrupt szovjetbürokrácia váltotta föl, a munkásság osztálydiktatúrája helyébe Lenin és követőinek egyéni diktatúrája lépett; a szellem megváltozott, de a P. D. alkotmányos formája: a tanácsrendszer még működésben van. *A gazdasági célok megvalósításában* azonban a P. D. teljes hajótörést szenvedett. A szocializált üzemek épügy mint korábban a munkástermelőszövetkezetek, egységes vezetés és munkafegyelem híján felmondták a szolgálatot. Bebizonyosodott, hogy magán a munkásosztályon belül nincs egyenlőség, hogy az üzemek fenntartása érdekében kénytelenek a magasan honorált polgári szakértőkhöz fordulni, hogy a munkafegyelem megteremtése érdekében maga Lenin ajánlotta a legkeményebb kapitalista munkarendszernek, a Taylorizmusnak a bevezetését és az egyéni diktatúrának minden vonalon való alkalmazását abban a hiú reményben, hogy ilyenformán sikerül a munkástömegeket az önkéntes munkafegyelemre nevelni. A szocializálás lehetetlensége különösen az agrárpolitikában bizonyosodott be. A parasztság a kommunizmust természetesen a nagybirtokok egyéni tulajdonba vételének magyarázta és kevés hajlandóságot mutat az állami mezőgazdasági nagyüzem kommunisztikus ideájának megértéséhez. A parasztok tanulatlan gazdálkodása a kirabolt nagyüzemekben idézte fel a nagy agrárkrízist és éhínséget. Az ipar nacionalizálása is a termelés nagyarányú hanyatlásához vezetett, úgy hogy kénytelenek voltaik a kapitalista munkamódszerekhez (prémium-, akkord-, Taylorrendszer, fegyelmi büntetések) fordulni a produktivitás emelése céljából, aminek betetőzéséül megszüntették a munkásellenőrzés rendszerét és az üzemeket felelőség mellett egyéni vezetés alá helyezték, az eredetileg csak a gazdagokra kimondott munkakötelezettséget kiterjesztették a munkásokra is és Trockij tervei szerint az egész ipari termelést katonailag szervezték és katonai fegyelem alá helyezték. Mindez rövidesen a P. D. nagyhangú hirdetése és uralomrajuttatása után következett be és már 1920 óta egy új gazdasági rendszer körvonalaít látjuk kibontakozni: a szocialista társadalmi és gazdasági rend

helyébe bevezetik az *államkapitalizmust*, amely gyakorlatilag jelenti egyes, arra alkalmas üzemeknek állami kezelésbe vétele mellett, az üzemek nagyrészenek magánszemélyek által való kezelését állami felügyelet mellett. Ez a nyugati államok hasonló berendezkedésétől csak abban a politikai vonatkozásban különbözik, hogy ez az intézkedés a „munkásállam“ érdekében történik. Az elméletgyártókra kedvezőtlen tapasztalatok vezettek az Új Gazdaságpolitika bevezetéséhez, amely lényeges engedményeket tett a magántulajdon irányában. A földbirtokpolitikában az állami egyetemes földtulajdon inkább elméleti jelentőségű elvének fenntartása mellett a Stolypin-féle 1905. agrárreform irányában haladnak, mely épen az ősi földközösség (mir) megszüntetését és az egyéni földtulajdon kiterjesztését célozta. A polgári törvénykönyv 54. §-a pedig egész tömegét állapította meg azoknak a vagyontárgyaknak, amelyek a magántulajdon tárgyai lehetnek: mint a nem kommunizált házak, kereskedelmi vállalatok (nyilván csak belkereskedelmiek, mert a külkereskedelem állami monopólium tárgya), a 20-nál nem nagyobb számú alkalmazottal dolgozó iparvállalatok, stb. A szocializálást és a munkásellenőrzést erősen megszorították, a belkereskedelmet és pénzforgalmat felszabadították és mindennek megfelelően a szociálgazdasági elv hangoztatása mellett a változott viszonyoknak megfelelő polgári törvénykönyvet is hoztak, amely 10.000 aranyrubel erejéig még az örökösödést is törvénybe iktatta. Ez a felemás kompromisszumos jelleg a szocialisztikus és kapitalisztikus gazdasági rendszer között, természetesen nem állhat meg sokáig: Vagy tovább kell fejlődnie a kapitalizmus irányában, vagy megkísérlik a vezetők a visszatérést az első bolsevista érához, de ezt a második kísérletet az orosz nemzettest már nem bírná-ki és bizonyosan a bolsevizmus politikai uralmának bukásához vezetne — vonja le vizsgálódásának végső következtetését az író.

A mai kor nemzetgazdászainak az a ritka szerencsájuk van, hogy szemük előtt folyik le az a világtörténelemben magában álló kísérlet, hogy előzetesen — mondhatnók: a laboratóriumban. — megállapított szociális reformokat hajtanak végre egy hatalmas nemzettesten. Diehl megállapításai szerint, ina már kétségtelen, hogy a történelmi fejlődés elvének ez az elvetése és a spekulatív eszmék erőszakolása teljesen csődöt mondott. A kísérletezők vakságára a legjellemzőbb, hogy kísérletük tárgyául épen a gazdaságilag és politikailag annyira fejletlen orosz népet választották — a német és magyar kísérlet már jóformán csírájában megbukott — ugyancsak egyenes ellentétben a marxi elmélettel. Diehl könyvét kitűnően kiegészítette volna egy fejezet, melyet az orosz népléleknek és az orosz történelemben gyökerező körülmény éknek megvilágítására írt volna annak a magyarázatául, hogy ez a kísérlet mind a mai napig folyik. Ezt a kérdést Diehl csak futólag érinti egy idézettel, melyet Leninnek egy 1922-ben tartott beszédéből vett: „Mi azoknak az embereknek a helyzetében vagyunk, akik végnélkül tanácskoznak, bizottságokat alkotnak, terveket gyártanak stb. Az orosz életben megvolt egykoron az Oblomow-típus (Vonatkozás Goncsarov: Oblomow c. világhírű regényére): Oblomow feküdt az ágyban és terveket szőtt. Azóta sok idő elmúlt, Oroszország három forradalmon esett át, de az Oblomowok ma is épúgy élnek, mint régen...“ Lenin—Obloonowék- és Trockij szövetsége nagy tragédiája az orosz népnek és veszedelme az európai civilizációnak mindaddig, míg politikai hatalma is megtörik.

Niklai Péter.

Rudolf Stolzmann: Die Krisis in der heutigen Nationalökonomie (Fischer, Jena, 1924.). A válság, amelyről szó van, nem a szubjektivista és objektivista értékelmélet harcának következménye, amely holtpontra érkezett a szerző szerint, hanem két világnézet harcából ered, melyek régtől fogva szemben állanak egymással: az atomisztikus és az univerzalizisztikus felfogásé. Az előbbi a természettudományoktól vette módszerét és az okság elvével dolgozik. Az utóbbi módszere a szellemi tudományok sajátja, nem a részekből, hanem az egészből indul ki, szemlélete célszemlélet, melyben az okság csak középtag („Mittelglied“) szerepét játssza. Ez az ellentét az oka annak, hogy Othmar Spann két különböző gazdaságtanról beszél, mely állapot mindaddig fenn is fog maradni, míg a két irányzat vitáját nem sikerül kiegyenlíteni.

Stolzmann először is szemléltetni akarja a „két gazdaságtant“ a legújabb szakirodalom nyomán, hogy aztán kísérletet tegyen az ellentét kiküszöbölésére. De már előre megmondja, hogy arra gondolni sem lehet, mintha az egyik irány a másikat a maga részeként beolvashatná. Csak arra lehet számítani, hogy a kettő egy magasabbrendű egységbe foglalható. Később aztán megtudjuk, hogy a kiegyenlítést nem hozhatja egyik irány sem, sőt ennél fogva a kérdést maga a gazdaságtan el sem döntheti, hanem a döntést a filozófiára, mivel pedig maga a filozófia nem áll kötélnek, a gazdaságfilozófiára kell bízni!

Stolzmann tehát a gazdaságfilozófia nevében akar dönteni a két irány felett, melyekkel szemben az érdektelen bíró szerepét igényli. De mindjárt észre kell vennünk, hogy igénye nincs eléggé kétségtelenül megalapozva. Az még csak külsőség, hogy az atomisztikus-individualisztikus irány kiválasztott négy képviselőjének 138-ból nem juttat többet 22 oldalnál, de már többet mond, hogy e négyen (Verryn *Stuart*, Sven *Helander*, Richard *Strigl*, Karl *Landauer*) éppen nem tartoznak a reprezentatív elmék sorába. Már a másik oldalon Karl *Diehl* és elsősorban Othmar *Spannt* szólaltatja meg, sőt ez utóbbival elsőbbségi vitába kezd, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy *Stolzmann* az utóbbiakhoz számítja magát és ha a két állásponttól független bíróra is akarja ruházni az ítélkezés jogát, ez a bíró, a gazdaságfilozófia, nem lehet elfogulatlan, mert egyszerűen más név alatt ugyan, de az egyik féllel azonos. A gazdaságfilozófiai takaró tehát végeredményben csak arra jó, hogy az egyik félnek nagyobb védelmül, mintegy deduktív igazolásul szolgáljon.

De még *Stolzmann* problémafeltevése ellen is van szavunk. Úgy vesszük észre, hogy *Stolzmann* két ellentét cseréli fel folyton egymást, melyek éles különválasztása pedig szükséges volna. Amikor ugyanis az individumot helyezi szembe a (szociális) univerzummal, az nem ugyanaz, mintha a homo oeconomicust állítaná a helyére. Adam *Smith* például individualista volt, mert egyének összegeként tekintette a társadalmat, de nem a homo oeconomicust vizsgálta, mert az ő emberét a valóság emberének tartotta.¹⁾ Viszont helyezkedhetik valaki a societas oeconomica álláspontjára anélkül, hogy univerzalista volna. Az individualizmus ugyanis nem szükségképpen tiszta gazdasági szemlélet, viszont lehet a társadalmat tisztán gazdasági szempontból vizsgálni. Az univerzalizmus pedig éppen azért univerzalizisztikus, mert úgy a tisztán individuális, mint a tisztán gazdasági szemléletet elveti. Ha aztán most teszünk különbséget a különböző irányok között, más eredményre kell jutnunk, mint ha

¹⁾ Hogy valóban nem az volt, az most nem tartozik ide.

az univerzalizmus két ellenlábását összevegyítjük. Ilykép lehetéssé válik számunkra, hogy az individualisztikus szemléletet ne tartsuk elegendőnek s emiatt ne kelljen még univerzalisztikus álláspontra helyezkednünk, nem azért, mert ezt elvetnők, hanem mert ez már nem gazdasági, hanem szociológiai szemlélet volna. Már pedig most nem a szociológia, hanem a gazdaságtan válságáról volna szó.

Ép ezért mi nem is látunk válságot a gazdaságtanban. Volt válságos ideje a múlt század 70-es éveiben *Jevons*, *Menger*, *Walras* könyveinek megjelenése és a történeti iskolával folytatott módszertani vita idején. De ez az ellentét már elenyhült és *Gide* meg *Rist* nyugodt lélekkel fenntartották kiváló gazdaságtantörténetük legutóbbi megjelent újabb kiadásában is zárószavuknak azt a megállapítását, hogy az empirikus és az elméleti gazdaságtan, egy és ugyanannak a tudománynak a két ága, békés egyetértésben és bölcs munkamegosztással szolgálhatják a tudomány előbbrevitelének célját.

És nem tudunk ezen az állásponton változtatni akkor sem, ha a homo oeconomicust a societas oeconomicával kellene szembeállítanunk. Az összesség több lehet a részek pusztája összegénél, de azért ez a részek elkülönített vizsgálatát nem teszi szükségtelenné, csak éppen nem elegendő. És nem változtat a helyzeten az sem, ha a társadalmat nemzetként fogjuk fel, mert akkor, a tulajdonképeni értelemben vett nemzetgazdaságtanban, melyet ma még gyakran a gazdaságpolitika fogalomkörével kevernek össze, megint csak egy kiegészítő részt, nem pedig ellenkező álláspontot kapunk. Azért megismétlődik a történeti iskola esete, mely elvben elvetett minden elméleti vizsgálatot és nem tudott megenni nélküle, csak hogy most a különböző tárgykörökhöz alkalmazkodnak az állítólagos ellentétes szempontok. A lényeges különbség pedig az egykori válság és a mai válságosnak nevezett állapot között abban van, hogy *akkor a gazdaságtan módszere volt a vitás, ma pedig csak a szisztematikája bizonytalan.*

Sajnos, *Stolzmann* ép azokban a kérdésekben fordul szembe *Spann*al, ahol *Spann* a különböző szempontok szisztematikus összekapcsolódását céljául tűzi ki. Éppen azért alig hisszük, hogy *Stolzmann* e könyvével azon a válságon, amelyet maga előtt lát, valamit enyhíteni tudott volna.

N. Gy.

* * *

Arthur Wauters: L'evolution du Marxisme (L'Eglantine Bruxelles, 1924.). A szerző ezen a könyvén kívül csak kisebb dolgozatokat adott ki, azok is gyakorlati érdekűek: az angol munkásságról, a Volga-menti éhínségről, ez orosz szociálforradalmárok moszkvai peréről, mely utóbbit *Vanderveldével*, az ismert belga szocialista vezérrel együtt írta. Ezek a körülmények alkalmassak lehűteni várakozásunkat, amelyet joggal kelthet az a tény, hogy szerzőnk fentemlített legújabb könyvét a belga királyi akadémia jutalomdíjjal tüntette ki. Valóban, ha a könyvet a kezünkbe vesszük, meg kell állapítanunk, hogy nem nagyigényű, terjedelme is szerény (122 oldal) és ennek nagyrésze is csupán idézet.

Mindenesetre nagyot csalódna az, aki a marxizmus mélyreható, alapos kritikáját keresné benne. Ezt céljául se tűzte ki, hanem csak a marxista iskola tanainak fejlődését akarja adni *Marx* halálától kezdődően. Legalább ezt mondja

a könyv belső címe, tényleg pedig nem más, mint a szocialista pártelmélet legújabbkori változásainak szemléltetése. Azt ellenben el kell ismernünk, hogy feladatát messzemenő tárgyilagossággal oldja meg.

Mi az, ami a marxizmus átalakulását szükségessé tette? *Wauters* két okra mutat rá, az egyik elméleti, ezt *Bernstein* kritikájának idézésével mutatja be, a másik gyakorlati, a szocialista pártok politikai megerősödése és kormányra jutása. Érdekes, hogy *Wauters* a marxizmus alapelveit *Gide* és *Rist* kiváló gazdaságtörténetéből vett bőséges idézet alakjában adja elő és végig az egész könyvön keresztül szükségtelennek találja, hogy magát *Marxot* szólaltassa meg. De *Gide*-del és *Rist*-el búcsút mondhatunk a tudomány képviselőinek is, mert továbbra már csaknem kizárólag pártteoretikusoké a szó.

A marxizmus fejlődése abban áll *Wauters* szerint, hogy a szocialisták először is nem állják már a marxi munkaértékelméletet, de ebből még nem következik, hogy a többletmunka és a többletérték elméletét is elvetnék, bár elismerik, hogy a többletérték forrása nem kizárólag a kizsákmányolás. A tömegek elszegényedése nem általános, nem is állandó és nem is abszolút, hanem relatív. A tőkekoncentráció ténye kétségtelen iparban és kereskedelemben, míg a mezőgazdasággal szemben inkább csak a hitelfüggőségben nyilvánul meg. A szocialisták nagy többsége elfogadja, hogy a társadalom két ellenséges osztályra oszlik, amennyiben a munkásság belső ellentétei csak átmenetiek lehetnek, a középosztály pedig pusztulóban van. A munkásosztály szelleme a háború óta immár Angliában is marxista irányt vett, úgyhogy ma már egyedül Amerika a kivétel, amit az ott folyó gyors osztálykicserélődéssel lehet megmagyarázni. A háború megerősítette a munkásság politikai mozgalmait és ma már általános szabály a szakszervezeti mozgalomnak a politikával való összefüggése. A munkásmozgalom nemzetköziségét vizsgálva megállapítja *Wauters*, hogy a szolidaritás egyes eseteitől eltekintve, a nemzetközi jelleg legyengült, bár újból erősödőben van. A katasztrófaelmélet elvesztette hitelét, a háborúhoz fűzött remények is csalódást keltettek, de annál többet várnak a demokratizálódástól. Az általános sztrájk eszméjét nem vetették ugyan el, de csak szélső kivételek esetére tartogatják. A szociális reformoknak sincsenek már ellene és nem zárkoznak el mereven a polgári osztállyal való együttműködéstől.

Az erőszak a bolsevista forradalom óta már nem csak az elmélet kérdése a marxizmus számára. Eljárásuk változásait, a régi gazdasági elvek feladását és visszavételét minden fokozatában a marxista elmélettel okolták meg a bolsevisták és a kapitalizmusra való visszatérést az oroszországi kapitalizmus fejletlenségével mentik, melynek a kommunista rend feltételeit még ki kell magából fejlesztenie. De a politikai hatalmat megtartják kezükben. Ami az erőszakot illeti, politikai tekintetben annak fenn kell maradnia és *Lenin* szerint elkerülhetetlen a proletárállam megalapításánál, valamint az állam és az osztályellentétek megsemmisítésénél. Viszont a „szláv marxizmus“ ellenesei az erőszak kérdésében azon az állásponton vannak, hogy az erőszakos megoldásoknak akarattuktól független lehetőségét és valószínűségét elismerik ugyan, de ezt kívánatosnak nem tekintik. Az orosz módszert egyértelműen elítélik, az erőszak rendszeres alkalmazását következményeivel, a korai forradalmakat, diktatúrát, terrort, az állam lerombolását elvetik és a demokrácia álláspontjára

helyezkednek. A gyakorlati eredmény pedig az, hogy a kommunisták mindenütt eltűnőben vannak Oroszországon kívül s az orosz helyzet alakulása is ellenfeleiket igazolja.

A történelmi materializmus, mint egyetemes filozófiai tan majdnem teljesen kiveszőben van. Wauters szerint csak relatív értéket lehet neki tulajdonítani és az emberiség előrehaladásával egyre veszít igazából. De mint kutatási módszer sok hívőt számlálhat, mert félreértett jelenségeket jobban megvilágíthat. Egyénenként *Macdonald* nem tartja kielégítőnek a gazdasági fejlődéssel adott történetmagyarázatot a szellemi irányítás számbavétele nélkül. *Bernstein* és *Jaurés* is azt az elvet hangsúlyozták, hogy az emberiség egyre jobban kezébe veszi a gazdasági fejlődés irányítását. *Hyndman* történeti példákkal érvel a történelmi materializmus tanítása ellen és pedig a mohamedánizmusra hivatkozik, melynek gazdasági előzményei hiányoznak, bárhuzamot von az angol és francia munkásság ellentétes politikája között, valamint Kína és India, úgyszintén Egyiptom és Olaszország egyező gazdasági, de ellenkező politikai viszonyai között. Végül is elismeri a pszichológiai tényezőknek a társadalmi fejlődésre gyakorolt nagy hatását. *Vandervelde* pedig azt mondja, hogy a kollektívizmushoz a gazdasági fejlődés nem elegendő megfelelően más erkölcsi és politikai rend nélkül. Különben is ellentmondás van aközött, hogy a gazdasági fejlődés mindent meghozna automatikusan és mégis szükség volna a munkásság osztályharcára.

A marxista tanok tehát veszítettek élességükből, de átalakulásukban is elegendő alapul szolgálnak arra, hogy a munkásság politikája rájuk támaszkodhassak. Ez a mottója *Wauters* könyvének, mely bevezetőben egy rövid Marx-életrajzzal és Marx arcképével is megajándékozta olvasóit.

N. Gy.

Kovrig Béla: Az ipari békéről. Budapest, 1925. A Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesülete, mely a szociális kérdés irodalmát már nem egy munkával gazdagította, most adta ki Kovrig Béla dr. fenti címmel ellátott könyvét. A munka tömör, szakszerű és mindvégig érdekesítő előadásban ismerteti az ipari béke problémáit, annak szabályozását, a jelenlegi helyzetét és eredményeit- a különféle államokban és végül a széleskörű áttekintés után nagy gyakorlati érzékkel s politikai tapintattal állapítja meg azokat az elveket és jelöli meg azokat az irányokat, amelyeknek szem előtt tartásával hazánkban az ipari békének még mindig függő problémáit rendezni kellene. A mű két részre oszlik. Az elsőben a munkaközösség, a whitleyizmus, az angol, német, francia rendszerek beható tárgyalása kapcsán azokat a kísérleteket ismerteti, amelyek az ipari béke biztosítását ilyen általános jellegű, minden érdekeltséget összefoglaló szervezetek útján keresték. A második részben az egyeztetés és döntőbíráskodás mai rendszereit veszi vizsgálat alá.

Kovrig Béla abból indul ki, hogy az ipari foglalkozás misszió, az iparosok, a munkaadók és munkások egyaránt egy nagy nemzeti eszme és feladat misszionáriusai, akiknek zavartalan munkásságát- intézményesen biztosítani elsőrangú közérdek. Kétségtelen, hogy az ipari foglalkozás mint a termelésnek minden más ága a nemzet gazdasága, tehát a nemzeti élet szempontjából

fontos hivatás. Nemcsak a termelési ágakra, minden foglalkozásra áll az a tétel, hogy a pálya, a foglalkozás hivatásszerű felfogása, a nem tisztán kenyérkereseti cél adja meg az egyén gazdasági tevékenységének azt az ethikai tartalmat, mely képessé teszi arra, hogy nemcsak magának és környezetének, de hazájának és embertársainak is egyaránt hasznára legyen. Szükséges azonban, hogy a foglalkozásnak ezt a hivatásbeli jellegét elsősorban azok érezzék, akik abban tevékenyek. Szükséges, hogy gazdasági tevékenységükben ne csak a kereseti célt lássák, ne csak az alkalmat a minél több pénzszerzésre és a minél jobb üzletek kötésére, hanem tudatában legyenek azoknak az egyetemes céloknak és ethikai vonatkozásoknak is, amelyek helyes szolgálatával foglalkozásuk számára kiérdemlik a társadalmi elismerést, illetőleg, *amellyel azt közérdekűvé teszik*. Mert közérdekű csak az a termelési ág és csak az a foglalkozás, amely a maga gazdasági céljainak követésénél társadalmi és erkölcsi szempontokra is tekintettel van. Ha az iparban foglalkozók kizárólag a maguk üzleti vagy osztályérdekeit nézik és csak azt iparkodnak érvényesíteni, tekintet nélkül más termelési ágak vagy osztályok érdekeire, akkor tevékenységének közérdekű jellege mindinkább homályba borul, sőt könnyen el is vész. Ha tehát igaz az, hogy az ipari foglalkozás közérdekű hivatás, melynek békéjét közérdekből kell biztosítani, úgy, nem kevésbé igaz az is, hogy az ipari üzemek munkaadóit, munkásait *szintén át kell hassa az a tudat, hogy foglalkozásuk békéjének megóvása közérdek*. A közérdek — az összesség — ellen vét tehát az, aki komoly ok nélkül vagy rideg, önző célokért ezt a békét megbontja. Ebből pedig az következik, hogy az ipari béke felfordulása nemcsak a munkaadók és munkások belügye, hanem ahhoz jelentékeny köze van a társadalom egészének és az államnak is. Azt az álláspontot tehát, amely ezt a nagyfontosságú kérdést mindenkor az erők szabad játékára akarja bízni, amely barátja a „laissez faire . . .“ elve alapján uralkodó anarchiának, amely így az összesség érdekeit kiszolgáltatja a gazdasági viszonyok és a termelési tényezők konjunkturális változásainak, illetve erőviszonyainak, helytelennek és közérdekbe ütközőnek kell minősíteni. Ezt a nézetet annyival inkább kell hangsúlyoznunk, mert az ipari béke megzavarása esetén az erősebb mindig előszeretettel helyezkedik arra az álláspontra, hogy hagyjatok bennünket egyedül. Az egymás közötti elintézés azonban minden alkalommal a gyöngébb hátrányára üt ki s forrásává válik az újabb zavaroknak. Úgy ezek a megfontolások, mint az eddigi tapasztalatok tehát helyesen mutatják az irányt, hogy az ipari béke biztosításának ügye állami vagy legalább is társadalmi jellegű állandó szabályozás tárgya kell legyen.

Kovrig Béla könyvének nagy érdeme, hogy ez a gondolat határozott követelménykép emelkedik ki fejtegetéseiből. Aki e kis munkát elfogulatlanul áttanulmányozza, szükségkép arra a meggyőződésre jut, hogy az ipari viszályok rendezésére eddig történt társadalmi és törvényhozási kísérletek egészben vagy részben bekövetkezett meghiúsulása vagy mondjuk nem teljes sikere, általában a vitázó felek egyikének vagy másikának *jóhiszeműségén* múltott. Itt is tehát, mint lényegében minden társadalmi ellentétnél, erkölcsi kérdések lépnek előtérbe. Ha mindkét fél becsületes jóhiszeműséggel és kölcsönös jóakarattal keresi az igazságot és a méltányosságot, azt meg is lehet

találni. És ez az, amit Kovrig Béla könyvében ki kell emelni nem pedig az, amit egyik nevezetes érdekképviselőnk szaklapja emel ki, hogy t. i. „a szerzőnek megvan a tisztánlátása és erkölcsi bátorsága ahhoz, hogy az angol whitleyizmus-nak a bukását bevallja és hogy állást foglaljon ennek az intézménynek hozzánk való átültetése ellen.“ A szerző nagyon érthetően megmondja, hogy a whitleyizmus bukásának nem az intézmény hibás alap gondolata volt az oka, hanem az, hogy a gazdasági konjunktúra változása folytán az imént még üzemeik nacionalizálástól rettegő felette engedékeny, s a whitleyizmust alapító munkaadókból máról holnapra manchesteri gögjükben felfuvalkodott munkáltatók lettek, akik apró-cseprő kifogásokkal és ürügyekkel a Whitley-tanácsok működését megbontották. *Az angol munkaadók politikájának kétszínűsége eredményezte tehát azt, hogy a whitleyizmus nem érte el célját* és nagyon helyesen mutat rá Kovrig, hogy Anglia békés fejlődésének és a világ gazdasági termelésének legnagyobb kárára egy újabb konjunktúra elérkeztevel a munkásság a munkaadók e nyílt kétszínűségének láttára, nem lesz többé hajlandó a munkaadók által szétrobbantott közösségeket újra feltámasztani, hanem annál inkább fog az osztályharcos forradalmi eszménynek hódolni. Az önzés egyúttal mindig szűk látkört is jelent és azok, akik azt hiszik, hogy a mai ipari depresszió örökké fog tartani, csalódnak. Reméljük, hogy ilyenek nálunk kevesen vannak és remélni szeretnők, hogy nálunk nem szalasztják el a kedvező alkalmat, mint Angliába, annak a bizalomnak felkeltesére és megerősítésére, mely az ipari viszályok elintézésénél egyedüli sikeres eszköze a tőke és a munka közös együttműködésének és az osztályharcos tévhit megingatását célzó szociálpolitikának. Kétségtelen, hogy az ipari béke fenntartása — főleg nehéz viszonyok között — sokszor áldozatokat követel. Azonban a háború követelte áldozatokkal szemben ezek aránytalanul csekélyebbek. És az áldozatokra nézve azt hisszük nagyon is igaz az, amit *Clyues*, az egyik legkomolyabb és legelőkelőbb angol munkáspárti vezérférfiú legutóbb Manchesterben tartott beszédében mondott: „Az áldozathozatalnak általánosnak és kölcsönösnek kell lennie és azoknak, akiknek több adatott, többet kell tenniük, mint amennyit a kereskedelem versenyképességének rideg szempontjai szerint hajlandók áldozni.“ Ha van áldozat, mely gazdag anyagi és erkölcsi gyümölcsöket terem egy jobb jövő kedvezőbb viszonyai között, úgy ez az!

A békéltető és döntőbíróságokra vonatkozó gazdag anyag tömör és igen áttekinthető ismertetése az olvasónak úgyszólván lépten-nyomon alkalmat ad értékes tanulságok és meggondolások levonására. Nagyon messzire vezetne, ha ennek ismertetésébe akarnánk fogni, s ezért csak két mozzanat kiemelésére szorítkozunk. Az egyik a felelősség kérdése azokkal szemben, akik a viszályt előidézték. Kétségtelen, hogy ezt a nagyon lényeges kérdést rendezetlenül hagyni nem lehet. Épen azért, mert mint a fentiekben is a kitűnő szerzővel egyetértően kimutattuk, hogy az ipari termelés zavartalansága közérdek, az annak megzavarásával járó *közérdeksérelemért valakinek okvetlenül felelnie kell*. Felelnie kell különösen akkor, ha a viszály alapos ok nélkül, tehát hatalmi kérdésből, vagy nem gazdasági természetű célok érdekében idézte elő. Ez áll úgy a munkaadókra, mint a munkásokra. És itt el kell fogadni nemcsak a sztrájk vagy a kizárás kimondásának az érvényességi kellékeire nézve egyes külföldi jogintézményekben megállapított szabályokat, de azt is, hogy a sztrájk

vagy kizárás tényéért elvileg felelősek és pedig úgy anyagilag, mint erkölcsileg; azok a szervezetek, amelyek a sztrájkot vagy kizárást kimondó határozat mögött állanak.

A szankciók kérdésében nem mindenben osztjuk Kovrig Béla észrevételeit. Bizonyos, hogy a szankciókat jól kell megválogatni a végrehajthatóság szempontjából; az is bizonyos, hogy a szankciók alkalmazása nagyon sok tekintetben függ a kormány erejétől, szilárdságától és a politikai viszonyok befolyásától, azonban *a törvény tiszteletét minden tekintet fölé kell helyezni* s a közvélemény nyomása gondoskodik is arról, hogy ez így is történjék. Épen azért nagy fontosságot tulajdonítunk annak, a mi idevonatkozó törvényjavaslatunkból sajnos kimaradt rendelkezésnek, hogy a békéltető vagy döntőbírósi eljárás eredményét, valamint azt, hogy a vizsály kiküszöbölése kinek a hibájából hiúsult meg, hivatalosan közzé kell tenni. Az ekként kialakuló pártatlan közvéleményre támaszkodva, csak félig-meddig gerinces kormány-nak is mindig lesz bátorsága a szankciók alkalmazására.

Emellett az érdekképviseltek kollektív felelőssége távolról sem mondható hatástalannak. A vétkes egyesületnek a feloszlata, az egyesület vagyonának zár alá vétele és annak terhére a bírói ítélet végrehajtása, a civilizált államokban jól kiépített közigazgatás mellett mindenkor alkalmazható. Hosszadalmas, nehéz és kényelmetlen dolog ezen joghátrányok alól akként kibújni, hogy az érdekeltek új egyesületet alakítanak, mert mindenek előtt a régi egyesület vagyonát nem lehet elsikkasztani az új egyesület számára, ezenkívül a kormány, illetőleg: ahol az egyesületek alakítása bírói kézben van, az arra hivatott bíróság jól meg fogja vizsgálni az összes körülményeket, mielőtt az új egyesület alakulását engedélyezné vagy tudomásul venné. Kijátszani minden törvényt lehet több vagy kevesebb sikerrel, de ez a körülmény mint érv alig jöhet figyelembe a törvényalkotás ellen. A végrehajtó hatalom kötelessége gondoskodni a kijátszás meggátolásáról és ott, ahol a törvény nem megfelelő, ha kell törvényhozási úton is tudnia kell elérni a maga erkölcsi céljait.

Természetes, hogy a felelősség kérdése csak akkor alkalmazható a rendbontókkal szemben, ha megvannak a teljesen kiépített szervezetek. Nagyon helyesen mutat rá tehát Kovrig Béla arra, hogy az üzemektől felfelé gondoskodni kell az érdekképviseltek kiépítéséről, mert igen gyakran az ipari vizsályok keletkezésének és elmérgesedésének okaiért való felelősség a vitázó felek egyikének vagy másikának tényleges vagy látszólagos szervezetlensége miatt nem érvényesíthető. Ha azonban ezek a szervezetek megvannak, akkor rendelkezésre állanak a felelősség alanyai is. Elvileg itt azt lehetne felállítani, hogy az eljárás nem az egyesek, hanem a szervezetek ellen folyván, a következményeket is csak a szervezetek viselik. Az anyagi megtorlás (pénzbüntetés) is rendszerint csak a szervezetek vagyonával szemben alkalmazható. Ha azonban ilyen vagyon nincs vagy nem elegendő, nem kellene visszariadni attól sem, hogy a zár alá vett egyesület javára a tényleges tagok mindaddig teljesítsék a tagdíjbefizetéseket, amíg a pénzbüntetés összege abból ki nem kerül. Azoknak ellenvetésére pedig, akik ezeknek a kérdéseknek bizonyára nem könnyű szabályozásától elvi aggályok miatt félnek, azt kell válaszolni, hogy a közérdek érvényesülése és a közérdek védelme a legfőbb elv, — az ipari munka békéje és az ipari vizsályok gyors és sima lebonyolítása pedig elsőrendű közérdek.

Kovrig Béla értékes munkája úgy a szakkörök, mint a nagyközönség részéről teljes elismerésre tarthat számot. Reméljük, hogy a szociális kérdéseknek e fiatalsága mellett is nagy tudású és komoly művelője még számos, valóban hézagpótló munkával fogja gazdagítani szociálpolitikai irodalmunkat és óhaj íjuk, hogy e révén minél többen, a közvéleménynek minél szélesebb rétegei gyarapodjanak a nálunk még a műveltebb osztályoknál is igen hiányos gazdasági és szociálpolitikai ismeretekben. De éppen ezért hívjuk fel a kiváló szerző figyelmét arra, hogy a nagyközönségnek szánt írásainál számoljon azzal a körülménnyel, hogy közönségünk ebben a vonatkozásban nemcsak a külföldi viszonyokkal nem ismerős eléggé, de tájékozatlan a legtöbb idegen intézménnyel, annak hivatásával, nemkülönben azoknak szinte szakkifejezésszámba menő elnevezéseivel szemben és szükségét érzi, hogy ezek akár a szövegben, kár megfelelő széljegyzetekben legalább röviden körülírassanak. Szakirodalmunkban általában törekedni kellene arra is, hogy a különféle idegen eredetű szakkifejezéseket a magyar nyelvbe átültessük és minél kevesebb olyan idegen szót használjunk, mely az ezen nyelvekben nem járatosak számára megnehezíti a szöveg megértését és amely a magyar stílusnak és a magyar géniusznak is ellenére van. Minél kevesebb ismeretlen szó van egy mondatban, annál érthetőbb és ha van tudomány, ahol az érthetőségre mindenekfelett törekedni kell, úgy a szociálpolitika elsősorban az. Az idegen szavak lehető legszűkebb körű alkalmazása, a szakkifejezéseknek a magyar nyelvbe való lehető legpontosabb átültetése, s megfelelő tájékoztató jegyzetek alkalmazása nélkül azt a szociálpolitikai célt, amelyet műve elején a kiváló szerző igen helyesen vázol, a kérdéses tárgykörben írt szakmunka csak igen nehezen érheti el. Hogy csak egy-két példát említsünk, az átlagolvasó — főleg ha munkás — jobban szereti, ha „inquiry committee“ helyett vizsgáló bizottságot, „report“ helyett jelentést, „chairman“ helyett elnököt, „konciliáció“ helyett békéltetést vagy egyeztetést és a „Landeszentralschlichtungsausschluss“ helyett országos központi békéltető bizottságot írunk. Bizonyos, hogy vannak olyan általában, elfogadott és ma már azt lehet mondani mindenki által megértett latin eredetű kifejezések, amelyeket a nyelv szelleme és a szokás már bevett és amelyek alkalmazása úgyszólván kikerülhetetlen. Azt is csak helyeselni lehet, ha külföldi intézmények elnevezését az illető nyelven is — legalább zárójelben — a szövegbe iktatjuk. Nem vitás az sem, hogy egy-egy idegen szó alkalmazásával a stílus sokkal tömörebb és nem egyszer többet mond maga a szó, mint a legkörülményesebb körülírás. Azonban az olyan jó stílusú és nagy képzettségű írónak, mint Kovrig Béla, meggyőződésünk szerint nem fog fáradságot okozni ezeknek a nehézségeknek az áthidalása.

Ajánljuk Kovrig Béla könyvét mindenkinek, aki a szociális kérdés nagy problémáival szeretettel foglalkozik és aki ismereteit az ipari béke modern intézményeinek tanulmányozásával, egy világlátású és tisztatéletű, mindig a tárgyilagos igazságot kereső munka olvasásával bővíteni óhajtja, és ajánljuk különösen azoknak a köröknek a figyelmébe, ahol a magyar szociálpolitikai intézmények megvalósításának és kiépítésének eszméi és szándéka foglalkoztatja az erre hivatott elméket. Szeretnők, ha e kis munka is hozzájárulna annak a történelmileg helyesnek bizonyult politikai irányelvnek a megvalósulásához, hogy a szociális haladás előharcosai Magyarországon is éppen a konzervatív államférfiak legyenek.

B. Z.

Három tanulmány a felsőházról. (Ereký István: A magyar felsőház. Budapest, 1925. Dr. Kérészy Zoltán: A magyar rendi országgyűlés két táblájának kialakulása. Budapest, 1925. Dr. Zsedényi Béla: A felsőházi javaslat. Miskolc, 1925.) A főrendiház reformja négy évtizeddel ezelőtt külsőleg is önálló szaktanulmányok egész sorozatát (Farkas Ödön, Karácsonyi Jenő, gr. Kreith Béla, Pártos Béla, Szögyény-Marich László, Tóth Lőrinc, Trefort Ágoston, gr. Zichy Jenő) érlelte meg, az országgyűlés felsőházáról szóló törvényjavaslat pedig ma mindössze három esszét (Ereký István, Kérészy Zoltán, Zsedényi Béla). Tévedés volna azonban a mennyiségi összehasonlításból a minőségi arányra következtetni. (Ugyanis míg a nyolcvanas évek előbb felsorolt szerzőinek szaktanulmányai az actualitás adta körvonalalaiban is mindinkább elmosódó pillanat, — addig a három, főként pedig az első két új értekezés, már az expozíció hosszabb terjedelménél fogva is: idő-felvételeknek nevezhetők.)

Ezt a különbséget Ereký igazolja, midőn rámutat arra, hogy főrendiházunk tervbe vett reformja egyike a *legfontosabb és legnehezebb kérdéseknek*, amelyeknek megoldására valaha kormány vállalkozott, s következésképp a reform *törvényé* válása esetén *egyike* lesz a magyar történelem legnagyobb jelentőségű *korszakalkotó* eseményeinek.

Minden alkotmányjogi reformról — úgy erről is — idejében le kell hámozni az előzményének a héját. Itt az előzmény a jogfolytonosság, amelyről Concha „a főrendiházi reformjavaslat“ (Jogállam. 1921. 7. füzet.) című tanulmányában megírta, hogy arra az alpra állva „tiltakozni lehetne annak tárgyalása ellen“ is. Ez a körülmény annál inkább mérlegelendő, minthogy a törvényjavaslat általános indokolási része szerint a reform a jogfolytonosság elvének megfelelő. Ezt a punctum saliens-t Ereký mintha szántszándékkal kerülné ki, Zsedényi pedig kikerülés helyett inkább félremagyarázza, mondván: „nem célozom ezeknek a kérdéseknek s így az elvi jogfolytonosságnak a tárgyalásába sem belebocsátkozni. Ezekben a kérdésekben a harcot a pártpolitika fogja megvívni.“ Nézetem szerint amennyire kevésbé helyeselhető Zsedényi praemissája, annyira téves Kérészynek a conclusiója is, mondván, hogy „a forradalom utáni nemzetgyűlések egyúttal alkotmányozó gyűlések is, t. i. feladatuk nemcsak a folyó állami ügyek intézésének a lehetőségét biztosítani, de a jogfolytonosságot a változott viszonyokhoz képest elkerülhetetlen szükséges alkotmányjogi reformok segítségével helyreállítani.“ Ennyiben hiányosnak mondható a kérdés irodalma.

E sorokkal három munkának ismertetését és a vele kapcsolatos bírálatát kívánom adni. Ezt különösen hangsúlyozom, mivel a jelenkori hazai kritikák legnagyobb része szélsőséges, inga módjára kileng.

Kérészy műve első felében — mint ennek a kérdésnek legavatottabb ismerője — a főrendi táblának sajtóságos kialakulását adja Schiller Bódog, munkája („Az örökös főrendiség eredete Magyarországon.“ 1900.) nyomán számtalan új szemponttal megvilágítva. Ám az 1608. k. u. I. t. c. 'létrejöttének valódi indító okára: a bécsi békére s azt megelőzőleg a Rudolf alatt dühöngő rémuralomra, az idegen zsoldosok rablásaira és a felekezeti elnyomásra Ereký munkája mutat rá. Kérészy magával a törvényjavaslattal alig foglalkozik. Művének második részében („Egyúttal néhány szó kétkamarás országgyűlési szervezetünk visszaállításának kérdéséhez“) ugyan megemlíti, hogy „néhány

észrevételek annál kevésbé hallgathatók el, mert alig szenved kétséget, hogy e nagy közjogi feladatot — az országgyűléseink régi szervezetének vizsgálata útján szerzett tapasztalatok és tanulságok figyelembevétele nélkül — óhajtott sikerrel megoldani nem lehet.“ Észrevételei főleg a felsőház szervezetére vonatkoznak. Így Szilágyi Dezső classicus tanítása alapján a születési jogcím megővését, a tervbevett választási jogcím mellőzését, illetőleg a megyei és a városi törvényhatóságokra, valamint a tudományegyetemekre való korlátozását a király által való életfogytiglani kinevezés jogcímének fenntartását — ennek elejtése ugyanis jogfosztás számba menne — kívánja.

Erek munkáját különösképen a Lordok házával való kitűnő összehasonlítás (1. mikor és hogyan alakult ki a kétkamararendszer Angliában és nálunk? 2. mennyiben állnak fenn az angol és a magyar rendszer között hasonlóságok és eltérések az országgyűlés jogköre, a kormányhoz való viszonya, s a Lordok házának és a felső táblának szervezete között? 3. mi az oka, hogy a művelt emberiségnek két legrégebb és legeredetibb felsőházát reformálni kell? 4. milyen alapelveken épülnek fel a reformok, illetőleg reformtervezetek Angliában és nálunk?) jellemzi. Bennünket az adott helyzetben leginkább a legutóbbi érdekel. Ezzel kapcsolatban megállapítja a szőnyegen fekvő törvényjavaslattal ellentétben, hogy „az angol javaslat a felsőház tagjai között *a kormánytól függő elemek* számát a minimumra szabják s a népképviselői elem *óriási túlsúlyban van a nem népképviselői elemek felett.*“

Erek értekezésében csupán egy tévedést látok, midőn azt szögezi le, hogy „az örökös főrendek a pusztá örökösödés jogcímén a felsőház tagjai nem lehetnek.“ Épenúgy mint tévesen kísértett annak idején az a megállapítás, hogy az országgyűlés főrendiházában választott elem nem volt. A főrendiház intézménye ugyanis a horvát-szlavón tartomány gyűl és által választott elemmel a választás jogcímét épenúgy elismerte, miként törvényté emelkedés esetén elismeri a jelen felsőházi javaslat a pusztá örökösödés jogcímét azáltal, hogy a Habsburg-Lotharingiai család férfi tagjait „az örökös jogú főrendi családok“ közé veszi fel.

A két ismertetett munkától eltérő Zsedényi tanulmányának a beállítása. Azt mondja, hogy „a törvényjavaslatra vonatkozólag in concreto volna egy néhány megjegyzésem. Ezekben is a felsőháznak javaslatszerű tervezetere szorítokozom.“ Észrevételei életrevalók. Azonban azáltal, hogy ő az érdekképviselők számát még a contemplálton felül is (pl. az országos szőlészeti és borászati tanácsnak szervezetét beiktatandónak véli) emelni kívánja, abba a hibába esik, amelyet az Új Nemzedék folyó évi március hó 7.-iki számában közzétett cikk nem győz eléggé ostorozni. (Ezertagú felsőház sem elégíthetné ki a különböző intézmények igényeit.“)

Mindhárom, főként pedig a két elsőnek ismertetett munka abszolút értelemben vett értéket jelent. Szerzőik mintha ezzel a körülménnyel is kifejeznék, hogy *itt nem egy alkotmányjogi reform felépítéséről, hanem tervezetrajzról van szó, nem érdemleges tárgyalásról, mint inkább a tárgyalásnak szakszerű előkészítéséről.* Ezzel az iránnyal is szolgálják azt az elvet, amit Trefort Ágoston fejtett ki „A felsőház reformjáról“ írt essay-ben, hogy az államszervezeti kérdésekben — minő a főrendiház reformja — nyugodt idő és rázkódás nélkül keresztülvitel szükséges.

t. p. a.

Bene Lajos: A magyar falu társadalma. „A falu könyvtára“ 11. sz. Budapest, 1925. A háború után erőre kapott kulturális mozgalmak között a legüdvösebbek egyike az, amelyik a falu megismerését, gazdasági, erkölcsi és szellemi fejlesztését tűzte ki céljául. Jelentőségét mindennél jobban bizonyítja az a tény, hogy hazánkban a népességnek csaknem háromnegyed része, közel hat millió ember él falun, vagyis a lakosság akkora hányada, hogy kulturális inferioritása mellett is a nemzet súlyosabb felének, törzsének tekintendő.

Bene Lajosnak a magyar falu társadalmáról írott 9 íves könyve annyiban úttörő munka, amennyiben első kísérlet arra, hogy a falusi lakosság *minden fontosabb életnyilvánulásai* összefoglaló képből vázolja. A szerző jól ismeri a falusiak életmódját, gondolkozását és törekvéseit és bizonyos paedagógiai céllal iparkodik azokat olvasóival megismertetni és megszerettetni. Ez a nemes népművelői törekvés az egész munkán végigvonul, sőt annak némi szubjektív színezetet is ad, anélkül, hogy megállapításainak hitelét gyengítene. A munka természetéből és a szerző célkitűzéséből következnek bizonyos, csaknem elkerülhetetlen egyenetlenségek, gyarlóságok és hiányok. A magyar falu vidékenként igen különböző típusokat mutat, történeti múlt, települési alkat, gazdasági erő és szervezet, szellemi, vallási és erkölcsi műveltség tekintetében nagyon különböző. Mindez igen megnehezíti a szerzőnek azt a törekvését, hogy az egészről egységes, általánosan hü képet rajzoljon. Úgy érezzük, hogy a szerző szeme előtt főleg az 500—1500 lelkes katolikus falvak képe lebegett, amelyet csak itt-ott igyekszik kirívó különbségek miatt egy-egy megjegyzéssel kiegészíteni. Pedig e különbségeket így korántsem lehet elintézni. A tanyavilág a lényegében falusi jellegű parasztvárosok és a Dunántúl ezret megközelítő törpe községek, mindenesetre behatóbb tárgyalást kívántak volna. Ezt a szerző is bizonyára érzi s talán innen van, hogy megállapításaiban gyakran a felszínen mozog, általánosságokra szorítkozik s csak kerülgeti a tárgyalni kívánt kérdéseket. Minthogy nem szorosan vett tudományos munkát akar írni, hanem gyakorlati cél: a falu megértetése és megkedveltetése lebeg szeme előtt, munkájában a néprajzi leírások, a nép mindennapi életének mozaik-szerű ismertetése és lelkületének épen nem rendszeres és egységbe olvadó, hanem elaprózott és inkább az író véleményében rögzített ábrázolása változva töltik ki az egyébként kerek egészet ígérő fejezeteket. Így nem nyerjük ugyan a magyar falu szociográfiáját, még csak adatgyűjteményt sem egy ily monográfia megírásához, és mégsem mondhatjuk, hogy Bene munkája a szociológia szempontjából értéktelen volna, mert a falut jól ismerő és némely (főleg kulturális) szempontból élesen figyelő szerző nézeteit s nem egy találó megjegyzését sokan fogják haszonnal olvasni.

Bene Lajos igen helyesen a nép szellemi és erkölcsi nevelésétől várja elsősorban a falu színvonalának és súlyának emelését. A gazdasági bajokkal és reformkérdésekkel alig foglalkozik, a közigazgatás fontosságát már jobban méltányolja s igen helyesen a községi önkormányzat fejlesztését és a hivatásuk magaslatán álló tisztviselők alkalmazását kívánja. A falu népét egységesebbnek fogja fel, mint az a valóságban van s azt a bizalmatlanságot, amellyel a nép legtöbb helyen az urakkal szemben viseltetik, igen meggyőzően az úriosztály magatartására vezeti vissza. Szomorú fontosságuk vannak azoknak a meg-

állapításainak és megjegyzéseinek, amelyeket a falu vezetésére hívatott értelmiségekről olvasunk. A földbirtokosok közül a nagybirtokosok csak egészen ritka kivételképpen törődnek a faluval. Megbízottaik is csak akkor vesznek részt a falusi közügyekben, ha a nagybirtok anyagi érdekeit kell képviselniük. Ilyenkor mereven és ridegen védik a gazdaság anyagi érdekeit s a falu bajaival keveset törődnek. Ezért a nagybirtokosokat a falu nem szereti. Ha elmérgesedik a viszony, akkor az ódiomot a birtokos az alkalmazottakra, ezek viszont a birtokosra háritják. Választások alkalmával a nép rendszeren a földesúr vagy jelöltje ellen fordul. A közép- és kisbirtokú értelmiség már inkább érzi vezető hivatását, azonban többségében ez is távol taftja magát a község közéletétől. (115-ik oldal). Különösen fájjalja a szerző a hitéletnek sokhelyütt észlelhető s bizonyos mértékig általános lanyhulását, mert a nép erkölcsi súlyedését jórészt erre vezeti vissza. A vallásosság hanyatlását okozza, hogy a papok nagy része nem áll hivatásának teljes magaslatán s az egs^kor oly fontos lelki-vezetőszerp betöltése helyett hivatalként fogja fel feladatát. A falu sokat vár papjától és ha csalódik, ezt a vallási élet sínyli meg, amely még szerencse, ha merő hagyománytiszteletből formalitásokban él tovább. Nagy baj, ha a falu értelmisége, a pap, a jegyző, a tanító között nincs meg az összhang s a falu népét is pártokra szakítják. A falu egyenlő mértékkel méri e triumvirátus tagjait és egyéni súlyuk szerint követi őket. A falu népe erősen figyeli egymást, különösen az intelligencia tagjait. Az asszonyok befolyását is mindjárt észreveszik s amennyit használ a néppel törődő feleség, annyit árt az olyan, aki az urát részrehajló magatartásra bírja vagy elvonja attól, hogy teljesen hivatásának éljen. Az intelligens nők közül igen kevesen ismerik a falut. A leányok közül-alig akad egy-egy. A tanítónők nagy része a tanítási órák ellátásával befejezettnek tekinti feladatát.

A falusi élet egész területéről találunk apró, jelentéktelennek látszó, mégis érdekes megfigyeléseket és megjegyzéseket. Sajnos, ezekért sokszor a közhelyek és szükségtelen magyarázatok erdején kell áthatolnunk. Nem hinnők, hogy Bene Lajos, aki jól ismeri a falusi néplélek titkait, ne tudná mélyebbre hatolva, szélesebb alapon ismertetni az olyan folyamatokat, amilyen pl. a falusi közvélemény kialakulása, a földmunkások tömörülése, vagy az olyan jelenségeket, tényeket, mint a földéhség, a nép nemzeti öntudata, államszemlélete. Minderről csak szétszórt töredékeket kapunk. Az is sajnálatos, hogy noha általában teljes őszinteségre törekszik, egyes kényes kérdéseket csak futólag említ, csaknem elmellőz. A nép politikai életét, amely pedig sok helyütt igen élénk s a háború után döntő fontosságú aktivitásra is emelkedett, néhány semmitmondó sorban intézi el és nem ismerteti a választások, választási visszaélések, erőszak és vesztegetések erkölcsi hatását sem. Azokat az okokat is alig érinti, amelyek bizalmatlanságát táplálják a városi ember iránt. Ezek és hasonló kérdések nem lehetnek nyenyúljóhosszám-problémák a magyar szociológiai kutatók számára s a Bene Lajos és a Faluszövétség tisztés és komoly céljai is kívánják, hogy az ilyen fajta, kényesnek tartott kérdéseket, épen a jóhiszemű és tárgyilagos kutatók tárják fel. Meg kell mondanunk őszintén, hogy Benétől, aki a magyar falu hívatott ismertetői közé tartozik, súlyosabb munkát is várunk.

Sz. Gy.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

The Contemporary Review. July 1925. *The Right Hon. Hilton Young M. P.*: The authority of the House of Commons. (Az alsóház auctoritása.) Az angol alsóház az utóbbi években lényeges változásokon megy keresztül, amelyek fokozott érdeklődésre tarthatnak számot, mert menetük még módosítható és irányítható. Változások mutatkoznak egyfelől a Ház munkakörében, hatáskörében és teljesítőképességében, másfelől a Ház összetettségében: hogy milyen testület és lassan milyenné válik. A nagy angol közjogászok Anson, Dicey, Maitland tanítása szerint és hosszú időn keresztül a gyakorlatban a parlament omnioptimális és szuverén volt. Csak a parlament hozhat törvényt s ezen működése közben senkinek alávetve nincs. Semmiféle bíróság nem ítélezhetik actusainak törvényszerűsége felett s még előző határozatai által sincs kötve. Nincs olyan tárgy vagy eset, amelyet törvényileg ne szabályozhatna stb. Ennek az elméletnek a mindennapi életben való keresztül vitele egyre nehezebbé válik. A törvényhozás évről-évre feladatainak nagy részét más testületekre ruházza, átengedi azoknak — s így megszűnik az egyedüli törvényhozó szerv lenni.

Ez a változás két okra vezethető vissza: az egyik az ipari élet növekvő szövetenyessége, a másik a törvényhozó feladatainak nagy száma és sokfélesége. A parlamentnek ideje sincs az egyre növekvő feladat-complexum elvégzésére s ha történetesen ideje volna, a szabályozandó kérdések némelyike annyira szövetenyés és speciális ismereteket feltételező, hogy megoldására egy nem szakértőkből álló testület nem vállalkozhat. Szokásos, hogy a törvényhozó testület a végrehajtó hatalmat ruházza fel teendői egy részének elvégzésére hatalommal. Megbíz helyi hatóságokat, kereskedelmi kamarákat; egész sereg ilyen testület van, amely részben mentesíti az alsóházat törvényhozási funkcióinak elvégzése alól. Kétségtelen, hogy ezek a hatóságok, testületek elvileg a parlamenttől származtatják jogosítványaikat és hogy elvileg a parlament ezeket a jogokat bármely pillanatban visszaveheti. De ez csak elvileg van így, mert ennek gyakorlatban való keresztül vitele a parlament teljes megbénulásához vezetne. Hasonló folyamat megy végbe a munkásügyi törvényhozás egész területén. Egy nagy bányászstrájk esetén pld. összeülnek a munkások és munkáltatók megbízottai: egy ipari parlament. A kormány fellép mint békéltető, sikerül megegyezni s az egyezés megerősítéséhez törvényhozási aktus szükséges. A miniszter beadja javaslatát, megemlítve, hogy a legkisebb módosítás ismét a helyzet felborulását eredményezné. A ház méltóságát és tekintélyét óvandó, vita tárgyává teszi a javaslatot, de végeredményben mégis változás nélkül fogadja el s ebben és hasontó esetekben az alsóház törvényhozása kevéssel több, mint fictio. — Adózási kérdésekben is, bár ezekben különösen féltékenyen őrzi befolyását az alsóház, csupán az elébe kerülő tervet ratificálja formális beleegyezése által, mert egy gondosan előkészített és kiegyensúlyozott terv felborítására nem fog vállalkozni. Számtalan példát lehetne felhozni arra, hogy az alsóházon kívül más testületek hoznak törvényerejű rendelkezéseket, amelyek, mint pld. az egyes iparágakat szabályozó standing industrial agreements, egyáltalában nem is kerülnek a ház elé. Ezek a törvény jellegével bíró határozatok százezrek életét szabályozzák több

tényleges erővel és hatályossággal, mint sok törvény, mely mögött az alkotmány mind 3 tényezőjének tekintélye áll. Ezeknek a szabályzatoknak, járult legyen hozzájuk az alsóház formális megerősítése vagy sem, voltaképeni erejét az általuk érintett érdekek képviselőinek szervezete adja meg. A parlament auctoritásának ilyen akaratlan átengedése jele annak, hogy a képviseleti elv az emberi ügyek rendezésében egyre inkább hanyatló vitalitása lesz. — A társadalmi szervezkedés fejlődése következtében az ilyen különböző érdekképviselők száma egyre nő s munkásságuk a társadalmi élet egész felületét borítja. Ennek következtében az alsóház iniciatív törvényhozási hatalma az egyre szűkebb körre szorul s félő, hogy munkája csak a külső testületek rendelkezéseinek koordinálásában, formális ratificációban s az esetleges vétőjog gyakorlásában fog állni. Még messze vagyunk a dolgok illetően állásától de már az most is megállapítható, hogy a törvényhozó hatalom fokozatosan decentralizálódik az ipari törvényhozás fejlődésével egyidejűleg.

Jelentékeny a változás az alsóház összetételében is. A Bürke által 1774-ben formulázott classikus theoria szerint, az alsóház tagjai a nemzet egyetemének képviselői, nem pedig egyes egymással ellentétes érdekcsoportok delegátusai. Ezzel az elvvel szemben, minden választás után nő azoknak a száma, akiket bár egy választókerület küld, de voltaképen valamilyen érdekcsoportot képviselnek. Delegátusok, authoritativ utasításokat kapnak. Ilyenek elsősorban és főkép a Trade Union-ok által küldött képviselők. De nem csupán ezek. A képviselőknek kb. $\frac{1}{3}$ -a speciális érdekcsoportot képvisel. Ezek az érdekképviselők különböznek az engedelmesség fokának megkövetelésében. Míg az alsóház tagjai képviselők voltak, — viták folytak. Eszmék és érvek vitája. Egyik beszéd a másikba kapcsolódott. Ma a parlament megszűnt tanácskozó testület lenni. Az érdekcsoportok ügyvédei, mandátumok által kényszerítve, a nyilvánosság színe előtt elmondják a rájuk bízottakat. Demonstrációk ezek csupán. A vita lehetősége csak teljesen kis jelentőségű ügyek tárgyalásánál van meg. Törvény szerint képviseleti rendszerünk a földrajzilag meghatározott választókerületekre van felépítve. A fejlődés odairányul, hogy a különböző gazdasági és társadalmi érdekképviselők vegyék át a választókerületek szerepét. Egy trade union pld. homogén, politikai akarata tudatos és egységes — s ép ezért határozott győzelmi esélyei vannak a heterogén választókerületek felett. A gyakori választások, ill. az ezzel járó nagy kiadások, az aránylag csekély képviselői tiszteletdíj, szintén odahatnak, hogy egyre kevesebb független ember kerül a parlamentbe, míg a hatalmas szervezetek könnyen viselik ezeket a költségeket delegátusaik helyett.

A törvényhozói funkció decentralisatiója a ház hatalmát csökkenti, a representatió delegatióvá való válása, a ház tekintélyét ássa alá. Kérdés, hogy a fejlődés ebben az irányban folyik-e további Minden esetre, ha az alkotmányos élet egyik nélkülözhetetlen tényezője nem tud hivatásának többé megfelelni, gondoskodni kell, hogy idejében más vegye át szerepét. Ha egy állam régi intézményei hanyatlanak s nem fejlődnek újak helyettük, úgy az állam maga is a pusztulás lejtőjére kerül.

T. Gy.

Deutsche Rundschau. Juli, 1925. *Hermann von Rosen:* Der französische Pazifismus. (A francia pacifizmus.) A pacifista mozgalom története, ha a vallásos békegondolatoktól eltekintünk, több mint 600 évre tekinthet

vissza. Első képviselői franciák voltak: Pierre Dubois (1305), Honoré Bonnor apát (1380). Nagyobb jelentőséggel bírtak később Fénélon, Castel de St. Pierre s a 18. század francia pacifistái: Montesquieu, Rousseau, Enfantin, Bazard etc. — Valójában pedig a franciák a háborút- s harci dicsőséget mindenek fölé helyezve, Európa legharckeresőbb népe voltak. Ők a militarizmus megalapítói, állandóan a prépondérance legitime-ért küzdenek, ők a dinamikus elem Európában. 1870 után a harci szellem megtört a tömegekben, de egy elvi, abszolút pacifizmusról nem lehetett szó, mint ahogy ennek egy legyőzött országban van legkevesebb létjogosultsága. Caillaux, Hanotaux, Jaurés küzdélme hiábavalónak bizonyult az „Esprit nouveau“ ellen, melynek sikerült a revanche szellemét életre kelteni. A háború alatt hallgattak a pacifisták. 1917-ben vetette fel a fanatikus H. Follin egy „Ligue pour l'ordre naturel“ alapítását, amely az imperializmus ellen küzdő Emberi Jogok Ligájával lényegben megegyezett, de radikális követeléseiben messze túlhaladta. A poincarismus sulya alatt a háború utáni pacifizmus lassan fejlődött. A szocialista, akkor ellenzéki újságok: az „Ere nouvelle“ s az „Oeuvre“, továbbá V. Margueritte, P. Rebaux, Ch. Qide, R. Papin léptek porondra a vak gyűlölködés politikája ellen. Jelenleg Parisban két pacifista folyóirat jelenik meg: „Le pacifiste“ Qrillot de Qivry kiadásában és a H. L. Follin által alapított „L'ordre naturel“. H. L. Follin már 1919-ben tervbe vette egy „Confédération Supranationale de la Pensée et du Coeur“ (A gondolat és szív nemzetek feletti szövetsége) megszervezését. Ebből alakult ki később a „République Supranationale“ (Nemzetek feletti köztársaság), amelynek alapítói és tagjai magukat havonként megjelenő folyóiratukban „A nemzeti érdekek fictiója következtében előálló zsarnokság ellen küzdő individuumok világszövetsége“-nek nevezik, hangsúlyozandó, hogy nem a nemzeteket, hanem az egyéneket akarják egyesíteni.

Alapvető dogmájuk, hogy nemzeti érdekek egyáltalában nincsenek. A világháború az európai civilizációt a tönk szélére juttatta, Follin és társai egy új civilizációt fognak pacifizmusok segítségével felépíteni. Ez a mozgalom teljesen apolitikus, nincsenek gazdasági és hatalmi érdekei, nem ismer el semminemű szuverenitást, még a többségét sem. Az idők folyamán egy erkölcsi és szellemi auctoritás fogja elfoglalni a jelenlegi tényezők helyét. A mozgalom antisocialista. Államok határai, gazdasági korlátozások megszüntetendők, az abszolút szabad költözködéssel bíró egyének szabad versenye uralkodjon. Mindenkinek joga van az élet korlátlan élvezéséhez. Lelkiismereti szabadságuk is teljes — amennyiben háború esetén az R. S. tagjai elveik fenntartása mellett katonai szolgálatot teljesíthetnek. Ez az egész pacifista tan, mint a fentiekből megállapítható, nem egyéb, mint egyike azoknak az utópisztikus elméleteknek, amelyeknek termelésében Franciaország mindig vezetett, hiszen Grünberg megállapítása szerint 20 utópia közül a 16-tól 18-ik századig terjedő időben 14 Franciaországra esett.

T. Gy.

U. o. **Albrecht Haushofer**: „The revolt against civilisation.“ Az Észak-amerikai Egyesült-Államok 1917. és 1918-ban, a világháborúban való részvételük alkalmával, nagy néphadsereg felállítására kényszerülvén, felhasználták ezt az alkalmat a közel 2,000.000 férfit számláló hadsereg testi és szellemi

adatainak pontos felvételére. Ezekre az adatokra támaszkodva írta meg az amerikai anthropologus és psychologus, Lothrop Staddard „The rev. ag. civ.“ c. munkáját. Új volt különösen az anthropologiai adatoknak psychologiai vizsgálattal való összekapcsolása és egyöntetű véghezvitele bizonyos intelligencia vizsgáknak, amelyeknek eredménye minden emberre bizonyos intelligencia hányadossal járt. A vizsgálat megejtésének módjával való foglalkozás psychologusok feladata. Az elért eredmény így is komoly, értékes és használható.

Az egyes vizsgálatoknak mértékéül az u. n. szellemi életkort (Geistiges Alter) vették, amely annak megállapítására szolgál, hogy milyen szeilemi fejlődési korban maradt állva a felnőtt, alapul véve egy átlagos intelligenciájú gyermek fejlődésmentét. A következő csoportokat vették fel: A csoport: Nagyon magas intelligencia: szellemi életkor 18—19 év . . . 4½%
 B „ Magas intelligencia: „
 B—C,, Magas átlag intelligencia: „
 C „ Átlag intelligencia: „
 C—D,, Alacsony átlag intelligencia: „
 D „ Alacsony átlag intelligencia: „
 D—E „ Nagyon alacsony intelligencia: „

Ezután következne a született analphabéták csoportja, amelyet nem vettek figyelembe, mert ezek rövid szolgálat után elbocsáttattak a katonaság kötelékéből.

A C) csoportot normális átlagnak véve, a bevándoroltak, ill. a bevándoroltaktól leszámítva, a következőképp oszlanak meg nemzetiség szerint:

Átlag alatt . . . Anglia 8.7%, Németország 15%, Ausztria-Magyarország 37.5%, Oroszország 60.4%, Olaszország 63.4%, Lengyelország 69.9%.

Átlag felett . . . Anglia 19.7%, Németország 8.3%, Ausztria-Magyarország 3.4%, Oroszország 2.7%, Olaszország 0.8%, Lengyelország 0.5%.

Ezek a számok az amerikai bevándorlási politika tudományos alapjául szolgálnak. „The iron Law of Inequality“ (Az egyenlőtlenség vas törvénye) c. fejezetben vannak ezek az adatok, azzal a megállapítással, hogy magas erkölcsi tulajdonságok könnyebben és gyakrabban társulnak magas, mint alacsony intelligenciával. Tény, hogy az emberek túlnyomóan nagy része nem elég erős a kultúra egész építményének hordozására, de a demokrácia vivmányaikép a sorsa feletti döntés kezei között van. Régi kultúrák hordozói egy felsőbb rétegbe szorultak össze, s a számbeli túlsúlyban levő primitívek, az alsóbbrendű emberek végül is diadalmaskodnak felettük. Ha az európai—amerikai kultúra és civilizáció összeroppan, kik lesznek a fiatalok, az új élet hozói, akik utánunk jönnek?

T. Gy.

Archiv für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik 1925. I. Bd. *F. Heyer*: Die britische soziale Gesetzgebung seit dem Kriege (Az angol népjóléti törvényhozás a háború után.) A háború után Anglia szociális törvényhozása gyökeresen megváltozott. Addig csak a munkásvédelem terén vezetett. Az 1901. évből való munkásvédelmi törvényt tavaly a munkáskormány újra kodifikálni akarta, azonban e javaslata nem vált törvénné, A szerző vázolja a háború végéig alkotott szociális törvényeket, amelyek közül legfontosabbak: az ipari munkaügyi egyeztető hivatalok létesítéséről (1896), a baleseti kártalaní-

tásról (1897 és 1906), a 70 éven felülieknek nyújtandó aggkori segélyről (1908), a munkaközvetítő hivatalokról, az ausztráliai mintára alkotott bérminimum-megállapító hivatalokról (1909 és 1919), a betegség és munkanélküliség elleni biztosításról (1911) szóló törvények. Új lendület csak a háború végén következik be, miután 1916-ban a munkaügyek számára önálló minisztériumot állítanak fel.

Anglia ezidőben súlyos élelmezési nehézségekkel küzdött. Az első nevezetes jóléti törvénye, az 1918-ban alkotott *anya- és csecsemőgondozásról* szóló törvény ezzel függ össze. E törvény értelmében a községek a szülők és 5 éven aluli gyermekeik részére táplálkozási és egyéb segélyt nyújtanak állami segítséggel. 2000-nél több segélyző iroda működik mintegy 3500 patronáznővel. A másik igen nagyfontosságú törvény az egész elemi- és középfokú oktatást szabályozó 1918. évi *nevelésügyi törvény*, amely a továbbképző tanköteles kort a 18. életév betöltéséig meghosszabbítja, nem volt életbeléptethető, mert végrehajtása évi 10 millió font költséget követelne. — A háború alatt annyi nyugtalanságot okozó szénbányászok megnyugtatására hozták 1919-ben a *szénbányatörvényt*. E szerint a szénbányákban napi 7 órai munkaidő hozatott be s minden tonna kibányászott szén után *egy penny* jóléti járulékot vonnak le a munkások javára. Ez évente egy millió fontra rúg, amelyből négyötöd részt fordítanak munkásjóléti célra, egyötöd részt tanulmányi célokra és ösztöndíjakra. Ugyanabban az évben az aggsegélyt 5-ről heti 10 sillingra emelték s a *lakásínség megszüntetésére* meghozták az u. n. *Addiscn act*-et Minthogy a házbérmaximumot ott is törvény szorította le, a magánépítkezések teljesen megakadtak. Az Addison-act ezen úgy segített, hogy a községeket felhatalmazta munkáslakások építésére s azt az összeget, amellyel a befolyó házbérvédelem az építési tőke törlesztési és kamatösszege mögött maradt, a kormány vállalta magára. Magánosok is kaptak ily segítséget, úgyhogy a községek mintegy 150.000, magánosok mintegy 50.000 lakást építettek ily törvényes támogatással. Ez persze nem nagy eredmény, mert Angliában két és fél millió munkáslakásra volna szükség. A törvény 1923-ra szabaddá kívánta tenni a lakásbéreket. Azonban ez olyan nagy elégtelenséget keltett, hogy 1923-ban Bonar Law új lakástörvényt fogadtatott el, amely a házbérmaximálást két évvel újra kitolta s a házépítőknek nyújtott államszegély maximumát lakásonként 6 fontban állapította meg. Ez nem akasztja meg az építkezést, azonban takarékosabb keretek közé szorította.

1920-ban újra szabályozták a *munkásbiztosítást*. Messzemenő újítást hoztak be a munkanélküliség elleni biztosítás terén, minthogy a háború előtti 2.5 millióról 11.5 millióra emelték a biztosításra kötelezettek számát. A törvény meghozatala után egy évvel kitört a szénválság s ezzel a roppant arányú munkanélküliség, úgy hogy a jelenlegi, mintegy 1,250.000 munkanélküli segélyezésére körülbelül 50 millió fontot fordítanak. Ez azonban a szükségletnek csak felét teszi, míg a másik felét szegényalapok és jótékony akciók fedezik, munkanélküliség, úgyhogy a jelenlegi, mintegy 1,250.000 munkanélküli segélyezésére a cselédek és mezei munkások is tagjai, úgy hogy ennek 15 millió tagja van. A munkások és munkaadók járuléka évi 30 milliót tesznek ki, az állam 7 milliót ad hozzá. A kiadások mintegy 30 millió font. A betegpénz valamivel kevesebb a munkanélküli segélynél. Gyermekegély segély asszonyoknak 4, leányoknak 2 font.

Az angol szénbányákat a háború alatt lefoglalták s csak 1921. április 1.-én adta vissza tulajdonosainak a *szénbányák ellenőrzéséről* alkotott törvény útján. Ez a bérek leszállítását s a termelés megszüntetését vonta maga után. A nagy válság júliusig tartott. Ekkor abban egyeztek meg, hogy a bérminimumot a békebeli bérminimum fele 20, majd 33.3%-os összegben állapítják meg. A tőkejárdék és a bérek fizetése után maradó felesleg 83, majd 88%-át a munkások, 17, majd 12%-át a bányatulajdonosok kapják. Ezt az évet, valamint a következőt is a pártharcok és a gazdasági válság elleni küzdelem töltik ki. 1923 is a munkásbiztosítás és a baleseti segélyről szóló törvények némi fejlesztésén kívül csak egy számottevő szociális törvényt mutat fel, a házbérmaximumra vonatkozó törvény hatályának fent említett meghoszabbításáról. A Mac Donald-féle munkáskormány nyolc havi szereplése alatt nem jöttek létre nevezetes szociálpolitikai alkotások. Az aggkori segély felemelésén kívül a lakáskérdést próbálták tovább fejleszteni s egy 15 évre terjedő programot készítettek jórészt az államkincstár terhére, amely azonban aligha fog végrehajthatni. A konzervatív kormány amellet, hogy újabb építkezést tervez, az aggkori segély helyett az aggkori biztosítást kívánja bevezetni. Egyelőre csak a törvényjavaslat készült el.

S. G.

U. ott: **S. Landshut:** Ueber einige Grundbegriffe der Politik. (A politika néhány alapfogalmáról.) Landshut terjedelmes tanulmánya három kérdést vet fel és világít meg. Az első a politikai alapfogalmak többoldalú meghatározottsága. Aquinói Tamás meghatározásából indul ki, amely minden politikai vizsgálódás első láncszemének a közjót, a társult tömegek egységét biztosítani törekvő *együttélést* tekinti. Kérdés, mit jelentenek az ilyen együttélés szempontjából a legfontosabb politikai jelenségek, a nemzet, az állam? A változatlan ismérvek által való szabatos és egyértelmű meghatározásnak itt semmi hasznát se vennők, hiszen ez épen egyértelműsége miatt a vizsgált dolog természetével kerülne ellentétbe. A politikai alapfogalmak ugyanis történelmi jelenségekre vonatkoznak s megjelöléseik is többjelentésű szavak s épen többirányú értelmük adja voltaképeni jelentőségüket. A latin *natio*-szó pl., amely kezdetben a latin gens-szóval volt csaknem egyező jelentésű, idők folyamán egészen új, a régivel többé kapcsolatba sem hozható értelmet nyert s ha a nemzet szóval jelölt társadalmi jelenség lényeges alapját kutatom, mégis a különböző jelentések közös eleme: az *együttélés igazít* útba, mert a nemzetnek is ez a lényege. Kifejti, hogy a nemzet, a nép és az állam egymást kölcsönösen elhatároló jelenségek s kölcsönösen létezésükkel határozzák meg egymást oly módon, hogy a három közül bármelyik voltaképeni jelentése a háttérben lappangó másik két jelenségre utal. Innen van, hogy az az együtteségben nyilvánuló alapvető társadalmi struktúra, amelyre e határfogalmak mutatnak, csak úgy vizsgálható meg, ha felidézzük azt a talajt, amelyből ez a kölcsönösség fakadt.

Ezután igen érdekesen fejtegeti a nemzet-fogalomnak a történelmi fejlődés során történt bővülését és azt, hogy a politikai alapfogalmak milyen összefüggést mutatnak a Rousseau-konstruálta társadalomelméletben. Az állam két irányú determináltságát egy felől az erők szabad játékát s az egyéni érvényesülés összecsapásait kiegyenlítő tevékenységéből, abból vezeti le, hogy az állam a maga jogminderhatóságával a közakarat végrehajtójaként működik.

Másik problémája Landshutnak a közvéleményben észlelhető circulus vitiosus. A közvélemény is az együttélés egyik alapjelensége, annak egyik nyilvánulási módja. Két eleme van: *a szóbeszéd*, amely személytelen, anonim, és felelőtlen (épen ebben van a lényege s innen ered, hogy a magától értetődés hitelígyével lép fel) — és a *vélemény*, vagyis az a jelenség, hogy a személytelen szóbeszédhez vélemény tapad s akár igenlő, akár tagadó értelmű állásfoglalást vált is ki, véleményt provokál. Gazdátlan állítások lecsapódása s mert mindig jóhiszemű, tehát kritikátlan. Általánossága miatt reaktív s önmagába visszatérő. Főszíntere: a gyűlések, a parlamentek, a sajtó. Általánosságából folyik az is, hogy közakarattá kell válnia. A közvélemény hangulatszínézettel bíró akaratkészség, a szóbeszédnek nemcsak általánosítója, hanem reagense is s ezért a közvéleményt „meg kell dolgozni“. A közvélemény reaktivitása elvi ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy mint szuverén tényező döntésre hivatott. A közvéleményt állásfoglalásra kell szorítani, erre fel kell izgatni. Minthogy azonban a közvélemény sohasem tudja magától, hogy mit is akar, meg is kell neki mutatni, hogy mit kell akarnia. Íme a circulus vitiosus, amely különösen a sajtóban tükröződik igen élesen, minthogy a sajtó nem csak sugalmazó informátora a közvéleménynek, hanem egyben kifejezője, szócsöve is.

Tanulmánya harmadik részében az államnak, mint summa potestasnak öncélúságát próbálja bizonyítani szemben a szerző szerint a hivatottság hiú ábrándjait kergető nemzet-eszmével.

S. G.

A TÁRSULAT ÉLETE.

Június és július havában Társulatunk működése jobbára szünetelt. A taglétszám gyarapodásának örvendetes kilátásaira mutat azonban az a jelenség, hogy ez idő alatt is szép számmal történtek tagajánlások, úgy hogy a szeptember havi választmányi ülésnek mintegy 40—50 új tag felvétele tárgyában kell határoznia.

A nyári szünet alatt értesített Budapest székesfőváros polgármestere arról, hogy a m. kir. belügyminiszter úr Társulatunk alapszabályait 218.851/1925. VIII. sz. rendeletével jóváhagyta. Alapszabályainkat nyomtatásban fogjuk tagtársainknak megküldeni.

Minthogy a tömegesebb tagajánlások folyamatát még nem lehet befejezettek tekinteni, tagnévsorunkat — eredeti tervünktől eltérőleg — csak későbbi időpontban tesszük közzé.

A teljesség kedvéért nyári krónikánk keretében meg kell említenünk, hogy az egyik budapesti napilap, amelyik már más alkalommal is fanyar iróniával próbált Társulatunk ellen hangulatot kelteni, szavá tette *Leopold von Wiese*-nek egyes, a magyar társadalomtudományra vonatkozó megjegyzéseit. Minthogy az érdemes német tudós a napilap kissé zavaros híradása szerint Társulatunkkal s folyóiratunkkal is foglalkozott, megkíséreltük az idézett — Budapest tudományos könyvtáraiban fel nem található — német folyóirat megszerzését. Minthogy azonban az eredeti szöveg e számunk lezárásáig nem érkezett meg, Wiese professzor nyilatkozatával érdemlegesen csak jövő számunkban foglalkozhatunk.

RADIKALIZMUS ÉS TÖRTÉNELMI REALIZMUS.*)

RADIKÁLISNAK nevezem az olyan egyént, *aki politikai változtatásokra a valóság feltételeinek kellő számbavétele nélkül törekszik. Valóságban* nem egyszerűen azt értem, ami van (vagy retrospektív szemléletből nézve: volt), hanem azt, ami csak bizonyos feltételek között, s ezek által meghatározottan: csak bizonyos módon létezhetik. Minden társadalmi vagy politikai alakulatnak: szokásnak, intézménynek, sőt eszmének is megvannak a maga *létfeltételei*, amelyek tartósabb jellegű fönnállását biztosítják, s melyek hiányában vagy létre sem jöhet vagy gyors elmúlásra van ítélve. Aki mármost olyan intézményt akar megvalósítani, vagy eszmét propagál, amelynek pl. nincsen gyökere a nép általános lelki alkatában vagy közhangulatában; amely talán nem időszerű, mert azt a közhangulatot egyéb, előtte fontosabb kérdések tartják lekötve, az, amennyiben nem változtatott a kedvezőtlen feltételeken, „radikálisan“ jár el.

A szónak ily érelemben vett *elméleti* használatát jól meg kell különböztetnünk attól a *gyakorlati* használattól, amely politikai pártok elnevezésében jut kifejezésre, midőn ezek — mindenesetre nagyon különböző okokból és programok alapján — „radikálisoknak“ nevezik magukat. Meghatározásunk a kifejezés közhasználatától is eltér, mert ez — híven ragaszkodva a szónak alapértelméhez — minden, az akarat bármely körében megnyilatkozó „gyökeres“ (szélsőséges) magatartást és gondolkozást „radikálisnak“ nevez. De azért szó-értelmezésünk és használatunk mégsem egészen önkényes. A politikai életnek úgynevezett radikális pártjait bizonyos egyirányú következetesség szokta jellemezni, amely közel rokona lehet a túlzásnak, s ami a politikában túlzás, szélsőség, annak karakterét első sorban a valóság feltételeinek elmellőzése adja meg.

A radikalizmus ellentéte a „*történelmi realizmus*.“ Az elnevezés helytelen; mert nekünk „társadalmi“ vagy „politikai“ realizmusról kellene beszélnünk a társadalmi és politikai radikalizmus ellentétéképen. De megtartjuk a kifejezést, mert szokásos. „Történelmi“ azonban itt, e kapcsolatban nem annyit jelent, mint a történet megismerésére vonatkozó, hanem annyit, mint: *a történetet*, első sorban *a történeti hagyományt számbavevő*. Mert a politikai és társadalmi élet reális felfogásának egyik legfontosabb előfeltétele az, hogy amaz életnek organikus, tehát történeti hagyományokban gyökerező fejlődését tekintetbe vegye. Így, amiként látjuk, egy a potiori elnevezéssel van dolgunk; a *történeti* valóságfeltételek takarják nevükkel a politikai és társadalmi jelenségeknek egyéb, más jellegű valóságfeltételeit is.

*) Ezt a dolgozatot *Réz Mihály* emlékének szentelem.

A radikális magatartásnak a radikális gondolkodás az előfeltevése. Meghatározásunk értelmében radikálisan az gondolkozik, akiben nincsen meg az igyekezet, hogy a társadalmi és politikai jelenségek összes egzisztenciális körülményeit megfelelő módon tekintetbe vegye. Lehetetlen, hogy az első pillanatra ne lássuk, hogy ez a radikális gondolkodás-mód természetében mennyire közel áll némely más, a szellemi életnek egyéb területein megnyilatkozó gondolkozási alkathoz. A gyermek sem ismeri a valóságnak egzisztenciális feltételeit, midőn a neki készült mesékre hallgat; a költő sem törődik velők, midőn fölértek tudatosan egy ideális, a valótól elvonatkoztatott világot épít. Nem fogjuk ugyan sem a gyermeket, sem a poétát radikálisnak mondani; de csak azért nem, mert szellemi céljaik mások, mint a radikális politikuséi, s így más elbírálás alá is esnek. Viszont a lélektani rokonságot költői fantázia és radikális gondolkodásmód között minden malícia nélkül megállapíthatjuk.

A radikalizmus lelki alkati hiányosság, nem célzatosság. Aki radikális, az nem felismerésök dacára hanyagolja el a valóság feltételeit (a kivétel ritka és teljesen rosszhiszemű); elhanyagolja őket azért, mert érzés- és gondolkodásmódjának egész alkata e mulasztáshoz vezet (de ez persze nem érinti a politikai felelősségnek kérdését!). Radikalizmusról alig beszélhetünk ott, ahol nem a készség és a jó igyekezet áll a kérdéses feltételek számbavételének útjában, hanem véges emberi természetünk.

Azt a rokonságot, amelyet a költői képzelet és a radikalizmus között fedeztünk fel, az utópizmus mutatja a legvilágosabban. A radikalizmusnak egy olyan végletes formája ez, amelyben a legtöbb a képzeleti elem és amely ép ezért a legmesszebb távolodik el a lehetségestől a lehetetlenek irányában. A fogalom határai természetesein ingadoznak és az egyes esetekben is csak nehezen állapíthatók meg. Sok dolog vált már valóra, ami gondolatban elképzelhetetlennek tetszett, míg fordítva: néha a legegyszerűbbnek látszó társadalmi-politikai intézkedésnek életrealitását is hosszas tapasztalatnak kell igazolnia. Az élet nagy experimentátora, a háború, utolsó nagy kitörése alkalmával is számtalan kérdést támasztott ebben a körben; adott azután feleletet a kérdésekre, vagy maradt mindezideig adós a felelettel. Nemcsak szegény Oroszország kíváncsi, valamennyien kíváncsiak vagyunk arra, hogy vájjon utópiának vagy állandóbb jellegű politikai berendezkedésnek fog-e a szovjet-népköztársaság bizonyulni; s amennyiben ennek, minő formában, milyen kompromisszumok árán?

Az utópizmus egy bizonyos szempontból minősülő fajtája a radikalizmusnak. De nagyon sok olyan szempont van, amely szerint a radikalizmus különböző fajtákba különülhet el. Hogy itt a változatosságnak minő hosszú vonalával van dolgunk, azt tán legjobban az az elgondolás szemlélteti, hogy Platón is radikális volt magasztos állameszméinek felállításában és radikálisok voltak azok a lelketlen emberek is, akik a világháború után az Ausztriától elszakadt új Magyarországot tönkretették. Legszerűsebb alapon a világnézet eltérései szerint osztályozhatjuk a radikalizmust. Egy idealisztikus radikalizmussal egy materialista (pozitivist) áll ez esetben szemközt. Mert az abszolút erkölcsi értékek szolgálatában és érdekében épúgy el lehet távolodni a valóságtól, mint ama célok kedvéért, amelyek az anyagi jólétben tisztelik legfőbb eszményöket. Már szűkebb körben mozog a különbség, ha annak megfelelően jó létre, hogy az egyénnek jelentőségét és szerepét túlozzuk-e a közösségének rovására vagy

megfordítva gondolkozunk-e? A társadalombölcészetben az *individuális* felfogásnak szélső pontja az elméleti *anarhizmus*, a *szociálisé* az elméleti *kommunizmus*. A való életben, a politikában az ellentétes, egymást kizáró felfogásmódot sokfajta megbékülése, kevésbé őszinte fegyverbarátsága szokott bekövetkezni. Már egyenesen a politikai eszmék területén vagyunk, midőn egy *demokratikus* radikalizmust választunk el és különböztetünk meg egy *arisztokratikustól*. Előbbiről akkor lehet, kell is beszélnünk, midőn a társadalmi viszonyok még nem értek meg a demokratikus átalakulásra, vagy legalább is nem annak bizonyos messzebbmenő formáira; az arisztokratikus elv meg akkor radikális, midőn már nem illik, helyesebben bizonyos vonatkozásaiban nem illik az adott életkörülményekhez, midőn tehát a valóság feltételeinek a kérdéses kapcsolatokban többé már nem tud megfelelni. Hogy kizárólag a demokráciát szoktuk a radikalizmus eszméjével egybekötni, s az arisztokráciát sehogyan sem, az tisztán történeti fejlődésünk mai jellegében találja meg a maga magyarázatát és nem elvi okokban. A demokratikus és arisztokratikus radikalizmus ellentéte jól mutatja, hogy radikalizmus — az általunk használt értelmében — mennyire nem jelent meghatározott tartalmat, vagy a politika nyelvére átírva: kész programot; mert hiszen a valóság feltételeit a legkülönbözőbb okokból és célokért lehet negligálni.

Vizsgáljuk meg most közelebbről a radikális készség különböző *megnyilatkozási módjait* és velők kapcsolatban az *okokat*, amelyek a társadalmi és politikai élet létfeltételeinek hamis megítéléséhez vagy teljes elhanyagolásához vezetnek. Általánosságban azt mondhatnók, hogy az embernek és körülményeinek hibás felfogása vezet ahhoz. De nekünk — könnyebb áttekintés céljából — valamivel határozottabb és részletezőbb osztályozásra lesz majd szükségünk, bár eleve megjegyezzük, hogy a radikális tévedéseknek merev osztályozásáról szó sem lehet, mert a magában egységes radikális lelkiállatot mindent egymásra vonatkoztat, viszonyosságba hoz egymással. A beosztást oly módon végezhetjük és érthetjük meg a legkönnyebben, hogy a *pozitív* kérdésből indulunk ki: miben nyilvánul meg a társadalmi-politikai életnek helyes, mert *a valóhoz hű, reális* felfogása? Először is az *emberi léleknek*, másodsorban az emberi intézkedés eredményeinek: az *intézményeknek*, végül az emberi cselekvést meghatározó *természeti és történeti tényezőknél* helyes, mert reális felfogásában. Nos, a radikalizmus tévedéseit és mulasztásait ép e három pontra vonatkoztatva állapíthatjuk majd meg. Hibás képet alkot magáról az emberről, ép mert a radikális egyén kevésbé alkalmas arra, hogy az emberi érzések és törekvések nagy gazdagságát kellő megértéssel fogja fel és érezze át; hamisan ítéli meg a társadalmi és politikai intézmények karakterét; nem számol, vagy helytelenül számol az emberi lét természeti és történeti megkötöttségével. Lássuk a radikális eltévelyedések hármassal osztályát külön-külön.

1. A radikális gondolkozásmódnak egyik legbővebb forrása a *racionalizmus*. Az emberi léleknek egyoldalú, intellektualista felfogásán alapszik ez. Ahelyett, hogy az emberi lelket összes sajátágaiban és formáiban, tehát egész *összettségében* fogná fel, s e képet tenné meg lélektani magyarázatainak alapjává, az *értelmet* tartja — ha nem is kizárólagosan, mégis túlzott módon — a mindent meghatározó lelki tulajdonságnak. Így jut el a lélek *irracionális* elemeinek: ösztöneinek, érzelmeinek, hajlamainak tán nem egye-

nes tagadásához, de kevésbe vételéhez, lekicsinyléséhez; igyekszik majd közüök mentől többet a „belátás“ által észszerűvé tenni, okoskodásokkal felbontani, racionalizálva az értelemben beolvasztani, eltüntetni. A racionalizmusnak természetes eredménye: a társadalmi-politikai jelenségeknek teljesen hibás felfogása és magyarázata. A racionalista úgy képzei, hogy az embereket mindenkor világos célképzetek vezetik cselekedeteikben s ép ezért nem veszi észre, hogy milyen nagy szerepe van itt az ösztönös magatartásnak. Mert mindig az értelemből indul ki és erre appellál, úgy hiszi, hogy a társadalmi bajokat és ellentéteket, amelyek a legtöbb esetben érzéseink makacsságán múlnak, világosan megszóvegezett papiros alkotmányaival és törvényeivel sikeresen ki tudja majd a világból rekeszteni. Minden „belátása“ ellenére sohasem jut majd el annak belátásához, hogy a legnagyobbfokú illúzió: az emberek és népek illúzióival nem számolni (Réz Mihály). E racionalista tévedések egyzersmind a radikalizmusnak legmélyebb alapú tévedései is.

A racionalizmusra *hajlamosakká* nemcsak egyéni elkülönülések teszik az embereket, hanem fejlődési fokok, koráramlatok, társadalmi helyzetek is. A kezdődő tudomány fejletlenségénél fogva, az ifjú egyéni tapasztalatlanságánál fogva lesz racionalista (naiv racionalizmus). Idegenbe ékelt fajokat, jog nélküli néposztályokat az a körülmény teszi azokká, hogy nem osztoznak környezetük közvetlen és természetes érzéseiben (ilyen jellegű pl. a zsidók anacionalizmusa). Forradalmi időket mindig racionalizmusra hajlóknak fogunk találni, akár csupán a gondolatoknak, akár az egész társadalmi-politikai életnek forradalmáról legyen szó. Mert maga az „ész“ az a forradalmi eszköz, amely a meglévő rendet megbontja, ha egyszer új érzelmi alapot talált az újszerű berendezkedésre. Ez egyzersmind végső oka annak, hogy miért lép *racionalizmus* és *radikalizmus* oly szoros kapcsolatba egymással. Hiszen az irracionális lelkiségre támaszkodó politika is kerülhet — túlzásai, céltalan eszközei által — a reális élet feltételeivel összeütközésbe (pl. egyes fajvédőknél); de ritkábban és kevésbé hatásosan, mint az olyan eszmeáramlat, amely mélyen gyökerező ösztönöket és érzéseket támad, s ezek leküzdésével akar új „gondolati“ világot teremteni. Ezért jelentkezik ez a racionalista radikalizmus olyan sokszor a társadalmi és politikai *destrukció* formájában.

Egy tény és vele együtt egy hatalmas eszmét tekint a mai racionalizáló radikalizmus legnagyobb ellenségeinek: a *fajiság* tényét és a *nemzeti eszmét*. Bármennyi nehézségbe ütközzék is a faj fogalmának meghatározása az emberiséggel kapcsolatban, s bármennyi tudományos akadály legyen is annak: a múlt homályában elvesző faji keveredéseket történeti igazságokként megállapítani, históriailag iskolázott elme előtt nem lesz kétséges, hogy az a koronként módosuló, de módosulásaiban is zártkört alkotó érzés- és gondolkozási mód, amelyet a faj szavával jelölünk, időtlen időktől fogva mily döntő jelentőségű volt a népek életében. A racionalista viszont — s ebben nyilatkozik meg a valósággal nem sokat törődő radikalizmusa — ép ezt a döntő szerepet fogja tagadni. Tán megenged testi, *szomatikus* elkülönüléseket a fajiság jegyeként, de ezeket mellékeseeknek tekinti, a *lelkieket* meg kétségbe vonja; vagy még radikálisabban úgy képzei, hogy a „*tiszta*“ faj lehetőségének tagadása által már a faji elkülönülés tényétől is szabadult. Mintha bizony keverék fajmint pl. az angol, mai állapotában és megnyilatkozásaiban nem tüntethetne fel sajátosabb és állandóbb jellegű vonásokat, mint bármely egyéb kultúrfaj, mely

nála bizonytalannal „tisztább“ (az angol a „legkésebb“ kultúrfaj: Keyserling). Nem a dolog érdeméhez tartozik, de humorosan hat, hogyha a fajtagadók körében sűrűn találkozunk olyanokkal, akik egy erősen kialakult és konzervált fajiság ismérveit hordják magukon és magukban,

Az emberiség a maga fejlődése folyamán *nemzetekre* különösen éli állami és lehetőség szerint egész kulturális életét. A modern radikalizmus tulajdonképpen ezen *történelmi valóság* ellen hadakozik, midőn a nemzeti eszmét támadja. Nemzetközi propagandájával és szervezeteivel sok kárt okozott és okoz az eszmének, különösen a gyengébb, a kisebb ellenállást tanúsító népek körében. De vájjon meg tudta-e akadályozni azt, hogy a világháborút a legtisztább *nacionalizmus* jegyében harcolják végig, sőt hogy még a háborús költségeket is a legsovénabb alapon írják ki és követeljük be! Milyen kicsinyeknek és irreálisoknak bizonyultak itt a radikális eszmék a történet szilárd bázisán álló valósággal szemben! Aki az *antinacionalizmust* politikai szempontból a végső következetességig gondolja át, annak egy *nemzettől mentes* államalakulásnak eszméjét kell majd maga előtt látnia. De mikor fogja, kérhetjük, a francia vagy angol nép nemzeti múltját, nagyságát és önértetét áldozatul odadobni valamely újszerű államalakulás kedvéért? Keleti példákra, forradalmi állapotokra (Oroszország) ne hivatkozzanak; minden nemzetellenes radikalizmusnak világos cáfolata, hogy ép a legegységesebb, a legnagyobb, a legfejlettebb közösségekben a legerősebb a nemzeti szellem. Ezt valamiképpen a mi „magyar“ radikálisaink is méltányolták utolsó, sorsdöntő szereplésükben; megértők és könyörtelenek voltak egyidőben; megértők, adakozók az idegennel, a győztes entente-tal szemben, kemények, amidőn területeinkről, saját magunkról volt szó. Hazaárulásukkal minden nemzetien érző magyar szemében még azt a csekély elismerést is eljászották, melyet a radikalizmusnak mindott nyújtanunk lehetne, ahol a nemzeti érzés túlkapasait ellen-súlyozza vagy a nemzetközi érintkezésnek és megértésnek útját egyengeti.

Aki hadat üzent a nemzeti eszmének, annak az egyéni *kozmpolitizmus* és valamely *internacionális* (anacionális) állameszme között kell majd válogatnia, fia egyáltalán nem törődik a társulás kérdésével vagy az állam szűke-séges voltát illetőleg az anarhista álláspontjára helyezkedik, akkor elvben az egész világot fogja ugyan „házájának“ tartani, de kénytelenségből mégis oda fog csatlakozni, ahol a legjobban érzi magát. Már ez az önző megoldási mód maga csak a nemzeti államalakulásnak feltételével vált lehetségessé, s azután: az effajta egyéneknek magasabbrendű szellemi munkája a legékesebb bizonyítéka annak, hogy az élet összes vonatkozásaira és ideáljaira kiterjedő együttélés és együvéműködés mennyire előfeltétele minden igazi kultúrának. A *Max Nordauk* és kozmpolitai társai mennyire árnyékszerű, vértelen „tehet-ségeknek“ tűnnek fel az emberi szellemnek igazán nagy képviselőivel szemben. Ami folytatólag az „internacionalizmust“, a nemzet eszméjétől ment államalakulást illeti, azt ugyan nagyon különböző módon, mert igen különböző elvek alapján képzelhetjük el; de nem fog-e, kérdezhetjük, bárminő társas együttélés — a nemzeti gondolat kiüldözése után is — idővel megint csak a nemzeti gondolathoz visszavezetni? Az emberek azokat, kikkel az állami összetartozásnak kötelékei között az élet gondjait és reményeit vállalták, sohasem tekintik majd egyszerűen gazdasági érdektársaknak, „elvtársaknak“; az erkölcsi ideálok, a magasabb szellemi törekvések is kielégítést fognak követelni, s a *nem-*

zet fogalma alig jelent egyebet, mint annak a *kényszerűségnek* elismerését, hogy — véges emberi természetünknel fogva — az egész földhöz, az egész emberiséghez képest csak kisebb földterületeken, csak szűkebb emberi közösségekben tehetünk magasabbrendű hivatásunknak eleget.

Lám, a modern radikalizmus sem éri be a pusztán ténylegessel, s miután elvetette magától a nemzet eszméjét, kiirthatatlan idealizmusunk parancszavára az *emberiségnek*, az *általános emberinek* eszméjébe kapaszkodik; pacifizmust, internacionalizmust, szocializmust, filantrópiát, humanizmust, univerzalizmust hirdet, vagy bármiképen nevezzük is azt, amivel csak hiányérzését szeretné kielégíteni. De ez az általános emberi szeretkezése abban a radikális hibában szenved, hogy a legmagasabb feladatokra és kötelességteljesítésekre az alacsonyabbaknak szükséges elvégzése nélkül vállalkozik. Midőn a radikális gondolkozó az állam és nemzet eszméje ellen uszít, midőn talán a család intézményét is racionalizáló bírálatában részesíti, akkor nem veszi észre vagy nem akarja észrevenni, hogy mi egyes emberek a társas viszonyoknak ama bizonyos *koncentrikus köreibe* vagyunk beleállítva, amelyek annál (kényszerűbb kötelességeket rónak ki reánk, mentől kisebb a körnek átmérője. Előbb magamról kell gondoskodnom, hogy családomat fenntarthatam; rendes életviszonyok között családom biztosítása által és után tehetek csak polgári köteleseimnek eleget; s az embert elsősorban a hozzám közelebb állókban, honfitársaimban kell majd megbecsülnöm. A radikalizmus végső következetességében a *középső erkölcsi köröket* akarná eltüntetni, hogy az egyént közvetlenül az egész emberiséggel hozza vonatkozásba. De ezzel illuzóriussá tette az egész emberbaráti erkölcsant is. Mert mi marad meg az egyénben, ha „középső“ eszményeit elvesztettel Valamely racionalista módra megszerkesztett, az egyénnek önértékét hirdető hasznossági etika a legkevésbé alkalmas eszköznek fog majd bizonyulni, hogy vele az emberiség eszményének szolgálatokat tehesünk.

Kissé hosszasan foglalkoztam a nemzeti eszmével jelentősége, aktualitása miatt a világnézetek mai küzdelmében. Vele kapcsolatban a radikalizmusnak okát és hibáját egyúttal a racionalizmusban találtuk meg: a radikális egyén — bizonyos érzések tagadásával együtt — „észszerűen“ konstruál, mert maga nem érez, vagy ezt legalább is elhiti magával. Értelmi szempontból általános emberi természetünknek *hiányos* fel fogásán fordul meg az eset: a radikalizmus abból kiküszöbölhetőnek lát bizonyos érzéseket, amelyeket általánosságban sohasem lehet majd kiküszöbölni, s ilyformán vét nemcsak a *lélektani realitás* ellen, de vét azon *társadalmi tények* ellen is, melyek e lelki valóságának szükségszerű következményei. Fejtegetéseink közben eljutottunk már a társadalmi-politikai *intézményeknek*, pl. az államnak kérdéséhez is. Ha majd most azon gondolkozásmódot tesszük vizsgálat tárgyává, amellyel a radikalizmus a társadalmi-politikai intézményekkel általán véve foglalkozik, akkor részben racionalizmusával fogunk újból találkozni, részben más lélektani okokra rábukkanni, amelyek a valóság feltételeinek részéről való elhanyagolását megmagyarázzák.

2. E körben a radikalizmus tévedéseit az *institucionalizmus* szavában összegezem. Értem ezen azt, *midőn valamely eszmének intézményes megvalósítására minden áron törekszünk, anélkül, hogy azon összes vonatkozá-*

sokat tekintetbe vennők, amelyekkel az eszme kapcsolatos és anélkül, hogy a megvalósítás és fennmaradás feltételeit kellő módon szem előtt tartanok.

Az intézmény a társasélet szabályozása. Fogalmában felöleli mindazt, amit akár a szokás, akár a legfőbb hatalom, akár az önkéntes megegyezés a társas viselkedésre nézve megállapít. Fejlődési ideálként az élet kifejezése; de valójában nem mindig az, mert az emberi akarat reális igények és követelmények nélkül is teremthet intézményeket. De viszont tartósabb jellegű csupán az olyan intézmény marad, amely valamely társadalom *adott életkörülményeinek és feltételeinek megfelel*. Hogy megfeleljen, ahhoz szükséges, hogy — amennyiben egyéni intézményekről van szó — a törvényhozó a maga teljes *összetettségében* lássa, fogja fel a maga intézkedéseit, azaz: a cselekvésre indító *motivumoknak* és az eredményektől várható *hatásoknak* jól megfontolt és elbírált gondolatrendszerében. Ez a *szünoptikus szemléleti mód*, amely a társas kérdéseket a maguk összetettségében ragadja meg, épügy feltétele a jó politikusnak (adminisztrátornak), mint a jó történésznek. Utóbbi akkor csinál jó „historiát“, ha a történeti jelenségeket vonatkozásaik teljességében látja; a politikus meg akkor politizál helyesen, ha akaratához a motivumokat nem kedvenc ideáiban, hanem az adott életkörülményekben keresi és ha annak valószínű hatásait lehetőség szerint minden irányban számba vette. Nékünk magyaroknak volt egy politikusunk, kinek tettei és könyvei mind e mai napig kiapadhatatlan forrásai az itt követelt összetett, szünoptikus szemléleti módnak; ez az államférfiú *Széchenyi* volt, kihez minden politikusunknak és historikusunknak még most is el kellene zárándokolnia, ha mesterségének módjait és eszközeit végső lélektani előfeltevésökig meg akarja tanulni.

Az összetett szemléleti módnak ellentéte az *egyszerűsítő* (a szimplifikáló), amely az okok és célok, a motivumok és hatások gazdag szövedékéből csak egyes szálatokat lát meg. Az elméletben neki köszönhetjük az egyoldalú teóriákat és a féligazsága tudományos tételeket; a gyakorlatban a társadalmi-politikai életnek vértelen, halálra ítélt alkotásait. Minket itt is a lelki rugók érdekelnek a legelső sorban. Minő lelki hiányok és sajátságok tesznek valakit arra hajlamosá, hogy az összetett valóságban csak bizonyos jelenségcsoportokat vagy a jelenségeknek csak bizonyos vonásait vegye észre? Az egyszerűsítő eljárás maga a *racionalizmusra* emlékeztet; mert ez is egy bizonyos fajtája az egyerűsítésnek; s miként a racionalista a lélek egész gazdagsága helyett csak az értelmi megnyilatkozásokra figyel, úgy lesz a mi *politikai szimplifikátorunk* is a vonatkozásaiban kimeríthetetlen politikai életnek csak bizonyos tünetei iránt fogékony. Azután: az *ész mindenhatóságába vetett hit* is racionális jellegű, s ennek a hitnek ott kell lappangania a bennünket érdeklő egyszerűsítés mögött, mert csak ennek a hitnek ereje ad az embernek elégséges önbizalmat arra, hogy alkotásainak reális feltételeit semmibe se vegye. Valóban, az *ész nevében* ülte mindenkor a legefemerebb természetű intézményalkotó, a forradalom, a maga véres orgiáit. Nem csupán a nagy francia revolúció képviselői, az utána következő apróknak és legapróbbaknak, a mi nemrég lezajlott kettős forradalmunknak vezérei is racionalisták voltak lelki alkatuknál fogva, akik az észszerűség cégére alatt hajtották végre legészszerűlenebb intézkedéseiket.

De az ész csak azt hajlja végre, amire az érzelem ösztökél. Végső eredetben *érzelmi alapja* van a politikai szimplifikálásnak; végső eredetben

„*érzelmi politikáról*“ van itt szó, mert valamely irracionális indító ok helyez itt is minden egyébtől eltekintő kizárólagossággal valamely eszmei tartalmat a homloktérbe. Akár a szeretet, akár a gyűlölet szertelenségével legyen dolgunk, mindegyik egyformán vakká tesz; arról a *kritikai álláspontról* tol el bennünket, amely nyílt szemekkel és a maga összetettségében bírálja el a valóságot. S a politikában nem is annyira a személyek szeretete vagy gyűlölete a fontos (ez csak a támogatásnak, a vetélkedésnek, a torzsalkodásnak apró-cseprő eseményeihez vezet a legtöbb esetben); a politikában az eszmékkel való szeretkezésnek vagy gyűlölködésnek van csak igazi jelentősége. Utóbbi tabularasat csinál ott, ahol saját ideáink szükséges ellensúlyozóit és kerékkötőit találunk fel; az elfogult szeretet meg szabad újtára engedi azt a *szuggesztív erőt*, amellyel bizonyos politikai eszmék mintha már belső jellegüknél fogva rendelkezének. A *szuggesztív lélektanának* mélységeibe kellene leszállanunk, ha annak a sok pusztító „alkotásnak“ végső magyarázatát keressük, amelyet a történet folyamán a legszebb hangzású és a legmagasztosabb tartalmú eszmék nevében és állított követelményeképpen szükség és cél nélkül végeztek az *eszmék fanatikussai*. Végeztek az eszmék szuggesztív erejétől és saját *szuggesztibilis természetüktől* hajtva, avval az igyekezettel: az eszme tartalmát a maga teljességében és kizárólagosságában megvalósítani, de a valóság sokszoros feltételeinek minden figyelembevétel nélkül. Bennünket most az érdekel, hogy amit „a valóság sokszoros feltételeinek“ mondunk, az más szóval mondva a társadalmi-politikai jelenségeknek az az összetettsége, amelyet a szimplifikátor nem ismer.

Midőn a nemzeti eszmével kapcsolatban beszéltünk a radikalizmusról, tagadó-romboló munkájában figyeltük meg; most — az institucionalizmusnak szögéből — pozitív oldaláról, építésében is szemügyre vehetjük. Minthogy a radikális egyén az eszme fanatikusa, s ezt a maga teljes tartalmában akarja megvalósítani, nem érzi majd szükségét annak, hogy alkotásaiban *időre, helyre, speciális viszonyokra* és *speciális emberekre* tekintettel legyen. *Az általános tartalom általános alkalmazást és nem alkalmazkodást követel.* Még emberi természetünk örök életű sajtáságai és igényei elől sem fog ez az eszmei követelmény meghátrálni, s ha *Platón* radikalizmusát már *Aristoteles* visszautasította, ezt, ami a folytatólagos történetet illeti, haszon nélkül tette, mert nem tudta általa a kommunisztikus életideált csírájában elfojtani. Az institucionalizmus *eszközeiben* sem válogatós; hiszen arról van szó, hogy az eszmét mindenáron valósítsa meg. Alapgondolata az — ha nem is bír róla világos tudomással — hogy az emberek vannak az intézményekért és nem megfordítva; holott minden reális gondolkozás szerint a ruhát kell a testhez szabni és nem a testet a ruhához. Mélységes hite, hogy intézményeivel ő hivatott az emberi lelket a szükséghez mérten átalakítani és a társadalmat ez által bajaitól megszabadítani. Tényleg nem tagadhatjuk, hogy az intézmények — az élet irányításán keresztül — az emberi lélek másításáig hatást gyakorolhatnak; de csupán akkor, ha a lélekkel abba a bizonyos kapcsolatba jutottak, amelyet az institucionalizmus annyi igyekezettel negligál. Az intézmények létjogát sem tesszük itt általánosságban kérdésessé; ez a gondolat az anarhizmushoz, vagy legalább is a *laissez faire* — *laissez passer* liberalizmusához vezetne; már plédig a társas élet nem állhat fenn azon általános formák nélkül, amelyek mereven azonosoknak maradó keretek közé szorítják a folyton változót (az állam

sokféle lehet, de államnak mindenkor kell lenni!). A gyökértelen, a levegőben lógó intézmények ellen van kifogásunk, amelyeket mindott megtalálhatunk, ahol a radikalizmus otthonos: a zsarnok palotájában, a forradalom utcakövein és a bürokratizmus félhomályában. Mert radikalizmusnak neveztük mindazt, ami a való életnek csak ideig-óráig félreismerhető feltételeivel szakított.

3. A radikalizmus hibásan ítéli meg az embert, hibásan a cselekvés módjait és kereteit: az intézményeket már csak azért is, mert *harmadszor*: azon *kültermészeti* és *történeti* tényezőkről is helytelenül gondolkozik, amelyek társas életünket határozzák meg.

Egyformakép túlozhatom vagy kicsinyíthetem azon természeti faktorok jelentőségét, melyek mint *klimatikus* vagy *földrajzi* sajátságok és elkülönülések befolyásolják az embert. Egyik oldalion a társas életet és a történetet a geográfiai viszonyok egyszerű függvényének tekinthetem; a másik oldalon meg azt állíthatom, hogy a társadalomban — történetben — a szabad akarat az egyedüli döntő. Ott egy túlzó *naturalizmus*, itt egy oly fajta *hisztorizmusnak* képviselője vagyok, amely tisztán az emberi önmeghatározásban keresi és találja meg a történeti fejlődésnek és haladásnak okát. Csupán a tudományos reflexió és ennek folytonos gazdagodása, mélyülése fogja majd tudni eldönteni, hogy egyes konkrét kérdésekben a két szélsőség között minő közbülső álláspontot foglaljunk el, hogy a *történetbölcsetnek effajta radikalizmusát* elkerüljük.

De a mi szempontunkból fontosabb ennél, hogy a radikális gondolkodásmódnak *antihisztorizmusával* számoljunk le. Kétfélet érthetünk a szón, illetőleg két különböző dolognak kapcsolatát jelenti az. Mert e fogalomban egyaránt benne van: az az ellenséges magatartás is, melyet a *történelmi tudatosság*nak *eszménye* ellen és az is, amelyet a *történeti megkötöttségnek ténye* ellen foglalhatunk el. A radikális ember nem szívesen veszi a történet tudatosítását; ösztönös ellenszenvet érez azon törekvés iránt, hogy a történelmi ismereteket szélesebb körökben és alsóbb rétegekben is propagáljuk s tegyük ezáltal a történettudást — mint ő maga is gondolja — életmeghatározóvá. De mintha itt a radikalizmus nyílt ajtókat döngetne! A történelmi orientálódás, a múlt felé fordított arc — ebben *Nietzsche*-nek teljesen igaza van — természetes ellensége az élet közvetlen céljainak és feladatainak; de ép ezért: a való élet soha és sehogyan sem történelmileg orientált. Még hanyatló népek is csak költőikben és szónokaikban — csak az Aristeidésekben és Libaniosokban — sírják a régmúltat vissza és archaizálnak; egyébként vonják az igát lefokozott műveltségi formák között, de az élet törvényei szerint. A történettudás kulturális eszmény, amelynek csak a vezetők és a vezetés szempontjából van gyakorlati jelentősége; magában a vezetett népben mindig csak egy-két el nem felejthető név vagy tény ismeretét mondhatjuk majd némi jóakarattal történettudásnak (a magyar ember a törököt, Rákóczinak és Kossuthnak nevét mindenkor emlegetni fogja). De az életet nem is ezek az ismeretek határozzák meg. Népeknek múlt vagy régmúlt történeti összefüggéseire vonatkozólag is csak akkor jelent e tudat valamit (de akkor azután a történelmi igazságtői függetlenül is jelent valamit!), ha mozgósítható erők és megvalósítható célok állanak mögötte (ilyen lesz-e majd valamikor a turáni eszme!); s a hazafias iskolaünnepélyeknek is csak az esetben van értelmük, hogyha hatnak, mert kivételesen ritkák, vagy mert a hivatalos ellenkezéssel, elnyomással szemben

keltének ellentétes érzelmeket. Idegenbe szakadt magyarjaink között — reméljük — talán ilyen iskolaünnepélyek hiányában sem fog soha az összetartozásnak tudata az eleven érzésből és gondolatból történelmi ismeretté átváltozni.

Egészen másként áll a dolog, ha többé nem történelmi reflexióról, hanem a jelen életnek *történelmi meghatározottságáról, megkötöttségéről* van szó. Itt nem becsülhetjük soha eléggé nagyra a *hagyományt*, itt nem túlozhatunk eléggé. Mert valamennyien, utolsó porcikáinkban is, hagyományt hordunk magunkban, s lelkünk legkisebb megrezzenéséig hagyománynak engedelmesskedünk. Hogy miként érezek és gondolkozom, azt atyáim, őseim döntötték el; hogy minő tudományos ismeretekkel rendelkezem, ahhoz a tudomány legelső görög művelőinek is van köze: mert a többiek ott folytatták, ahol ők elhagyták, s ha előbb vagy később kezdették volna, akkor az egyenes vonalú fejlődésnek mi is valamely más pontján lennénk. A meghatározottság oly nagyfokú a történelmi folytonosság kényszerű volta miatt, hogy nem is a réginek, a hagyományosnak, a történetinek, hanem az *újnak* eszménye a probléma minden mélyebb történetbölcészeti elmélkedés előtt. Mintha újat nem is lehetne alkotni; mintha minden új csak a réginek valamely módosított formája, integrációja lenne. Tekintsünk az emberiség legnagyobb gondolkozóira, akik a legmagasabbra emelkedtek ki ebből a megkötöttségből: van-e közöttük egy is, sőt képzelhető-e közöttük Olyan, kit saját korának gondolkozásmódja nem befolyásolt lényegesen, kit megértés céljából ne kellene a maga kortörténetébe beállítanunk és elődjeihez kapcsolnunk, kik nélkül érthetetlen lenne, mert ezek tudása az ő tudásának előfeltevése? Mentől hosszasabban elmélkedik az ember életünk e megkötöttségéről, annál több kényszert érez *Comte* mondásának variálására: nem mi élők, a halottak csinálják saját históriánkat is.

A *forradalmi radikalizmus* persze nem így erezi s racionalista önhittségében meg van győződve, hogy újat építhet, miután a régít lerombolta. A régiből kevesebbet rombolt le, az újból még sokkal kevesebbet fog majd építeni, mint képzei. Legfőlegb a vakolatot cserélte fel s a külszínt festette át: a falak, maguk az emberek ugyanazoknak maradtak.

Nem ott kell a történetet *teremtő munkájában* felkeresnünk, ahol az újat a legnagyobb hangon hirdetik; azt a munkát csak az apró, zajtalan változások szünetlen felhalmozódásaiban leshetjük meg. Ezek érlelik meg az eseményeket s az eseményeknek — legyenek bár külszerűen még oly mutatósak és hangosak — csak annyiban lesz igazi, maradandó történelmi jelentőségük, amennyiben a lelkek már elkészültek reájuk. A történetben nem az az értékes, ami az újszerűnek mámorával hat; sőt ellenkezőleg: itt az jelent folytatólag értéket, amit már előzőleg mindenki annak ismert föl. A német egység megteremtése azért volt nagy esemény, mert lényegében már megvolt; s *Bismarck* azért volt nagy államférfi, mert olyat valósított meg, amit a köztudat és óhaj értelmében meg kellett valósítania. Van okunk és reményünk, hogy az utolsó nagy történelmi eseménynek, a világháborúnak eredményeit is e gondolatok szögéből bírálhatjuk el. Az erőszakos, a minden történelmi hagyománnyal szembeszálló intézkedéseket nem fogják majd a lelkek végső eredménynek elfogadni, mert sehogyan sem készültek el reájuk.

De nincsenek-e olykor a társadalomban, kérdi a forradalmi radikalizmus, elavult, abszolút intézmények, amelyeknek eltávolítását a közjó követeli és amelyeket a javíthatatlan emberi makacsság következtében még sem lehet

majd bélkés úton eltávolítani? A történet, a kulturális haladás bizonytalanság az előregedés tünetét is felmutatja; s ami haszontalanná vagy értelmetlenné vált, az talán nem küszöbölődik ki minden esetben másától. Ahol nagy érdekek és nagy előítéletek kerülnek szembe újszerű, de a fejlődés nagykorúságát elért törekvésekkel, ott harcra kerül majd a sor. De ha a vihar elült s a nap újból kisütött, a társasélet középpontjában megint csak az a nagy művész, az a *bölcs államférfi* áll, aki akarta, de ez esetben nem tudta elhárítani fejünk felől a zivatart. Aki — az ország sorsát igazgatva — az egymással szembenálló erők pontos mérlegelése után teszi majd meg számításait; aki politikai érettségének az által adja majd bizonyítékát, hogy könnyelműen semmit sem tesz kockára; aki a legnagyobb politikai erénnyel, az előrelátással ékeskedik (Thukydides pronóia-ról beszélt), mert minden intézkedését az adott viszonyokhoz szabja és sohasem törekszik társadalmi-politikai változtatásokra a valóság feltételeinek számbavétele nélkül; egyszóval az, aki meghatározásunk értelmében: *nem radikális*.

Sokkal általánosabb formában határoztuk meg a radikalizmusnak fogalmát, hogysen ez alapon a radikális ember *típusának* valamely jól meghatározott, konkrét képét állíthatnák szemünk elé. Bennünket a radikalizmusnak és a történelmi realizmusnak ellentéte a maga általánosságában érdekelt, s így mindent radikálisnak kellett tartanunk és mondanunk, ami bármely okból, módon és irányban vét a történelmi realizmus követelményei ellen. Szemünkben egyaránt radikálissá lett a forradalmár és a bürokrata, Platón és a „magyar emigráns.“ A valóság feltételeire, korlátaira, kényszerűségeire fordítottuk a figyelmet s így mindenkinek tévedését észre kellett vennünk, aki gondolkozásmódjával e korlátokba ütközik. Az *idealistaét* épügy, aki változtatás nélkül szeretné az erkölcsi értékeket a valóságba átláptálni, mint az *erkölcstani nihilistaét*, aki morális világrendet egyáltalán nem ismer; a *nemzeti eszme* hívének tévedését épügy, midőn ez eszme kizárólagosságával vagy túlhajtásával folytat irreális politikát, mint azét, aki a nemzetnek elpusztíthatatlan gondolata ellen hadakozik; minden *szimplifikálóét* egyaránt, akár a gazdasági jelenségek szögéből, a *történelmi materializmus* elméletéhez híven történjék is az összetett életnek ez a leegyszerűsítése, akár valamely más világnézet alapján; a *történelmi megkötöttség* tagadásából származó eltévelyedést épügy, mint azt az ellentétes fajtájút, amely *históriai ideológiájával* akarná kormányozni az eleven életet. Mi nem határoztuk meg — csak magyaráztuk — a valóság fogalmát; mert ez — mint minden, ami csak közvetlen élménynek tárgya lehet — lényegében definiálhatatlan. De a reális gondolkozás- és cselekvésmódnak itt elősorolt követelményeire tekintettel kiegészítő, ha nem is kielégítő módon azt kimondhatnók, hogy *a valóság az a korlát, amely a radikalizmus előtt — útjának végső határt szabva — szükségképen fel fog majd bukkanni*.

Minden képviselőjére illő képet tehát nem rajzolhatunk: a radikalizmusról; de a sok általánosság mögül, melyet megállapítottunk róla, mégis csak egy ismerős ábrázatnak körvonalai emelkednek ki, azé a *radikális „magyaré“*, aki legújabb forradalmainkat készítette elő és hajtotta végre. Abból a családból származott, amelyet osztályozásunkban pozitivistá radikalizmusnak nevez-

tünk; a név annyival találóbb a mi radikálisunkra, mert ő tényleg a francia-angol pozitívizmus emlőin (Comte és Spencer könyvein) nevelkedett. Foglalkozására nézve — büszkén hirdette saját maga — „szociológus“, s ezen a címen egy-két műkifejezés ismételtetésében kimerülő frazeológiájával és felületes természettudományi ismereteivel bátran hadat üzent minden hagyományos tudománynak, elsősorban a humanista tanulmányoknak: filológiának és törtélelőnek, amelyekben a „feudális“ világnézetnek kárhözatos fegyvertársait szimatolta.

Ami általános gondolkozásmódját illeti, telivér racionalista; az „ész társaságának“ tagja (ha ezt a társaságot esetleg „társadalomtudományinak“ vagy „Galilei-Körnek“ hívták is) és annak a „belátásos“ elméletnek híve, amelyet a tudatlan iskolaalapító, a „nagyemester“, Pikler Gyula, az európai nagy racionalista mozgalmak hulladékaiból tálalt fel újszerű sütetként még tudatlanabb közönsége elé. A gondolkozási irány: természetesen „progresszív“, s abból a zavarból, hogy mit is kell tulajdonképpen haladásnak tartani, az az ösztönös ellenszenv és gyűlölködés segítette ki a mi radikálisunkat, melyet — többnyire már származásánál fogva — minden iránt érzett, aminek valami köze volt a magyar vérhez és a magyar nemzeti eszméhez. Mert az idéemaitresse: a nemzetellenesség; a szociális politikának végső célja: demokratikus jelszavak csatazájában a magyar „urat“ letörni; a nemzetiségi kérdés kielégítő megoldása: a magyar „szolgabíróval“ végezni. Ennek a „honi“ radikalizmusnak híve nem volt szükségképpen szocialista vagy épenséggel kommunista; talán egy polgári világrendnek ideálját melengette magában; de viszont a főnnálló és általa „reakcionáriusoknak“ bélyegzett erőkkel szemben szívesen kacsintgatott a munkástömegek és igények felé, mert a „latifundiumok“ célirányos felosztása mégis csak egy megfelelőbb existenciát és működési lehetőséget biztosított volna neki. Az erkölcsi idealizmustól mentes gondolkozásmód mindenképpen könnyűvé tette ezt az egyezkedést a történelmi materializmus alapján álló marxizmussal. Mert ide torkollott be ez az egész „tudományos“ mozgalom, amelynek persze semmi köze sem volt a tudományhoz, mert kezdetől fogva társadalmi-politikai propagandának indult.

Nekünk sokat, végtelen sokat ártottak a „magyar“ radikálisok. Hogy a jövőben ne ártsanak és ne árthassanak, ahhoz megismerésük, felismerésük nem a legkisebb jelentőségű eszköz. Ezért fejeztem be értekezésemet a köröző levél stílusában és csatoltam hozzá ezt a — fotográfiát.³⁾

Hornyánszky Gyula.

³⁾ Dolgozatom lezárása után került *O. Schmitz*-nek cikke a kezembe: *Radikale und Konservative Einstellung* (Europ. Revue, 1. Jahrg. 1. Heft, 38. 1.). Ő a *változtatás* fogalmával hozza a radikalizmusét kapcsolatba, s állítja ezt a *megtartás* fogalmával (a konzervatívizmussal) szembe; szélsőséges radikalizmus szerinte a bolsevizmus, mert a minden áron való változtatásnak, a permanens forradalomnak elvét hirdeti. Én a formai szempont helyett annyira a radikalizmusnak belső tartalmára, a valósághoz való viszonyára fordítottam figyelmemet, hogy még a konzervatívizmusnak bizonyos módjait is radikálisoknak tartom és nevezem, amennyiben azok a valóság feltételeivel ellenkezésben vannak.

AZ ERKÖLCSI SZABÁLYOK SZOCIOLÓGIAI MEGVILÁGÍTÁSBAN.*)

A egyoldalú individualizmus az erkölcsi szabályokat úgy fogja fel, mint szubjektív természetű egyéni ítéleteket, melyeknek kialakulásában a társadalmi közösségnek legfeljebb csak valamelyes része van. Alig keli hangsúlyoznunk, hogy a mai erkölcsi anarchiáért és bizonytalanságért ez a felfogás is sok tekintetben felelős, mert szükségképen szkepticizmusra vezetett. Természetes, hogy ha minden erkölcsi ítélet szubjektív, és tisztán a gondolkodó és cselekvő alany neveltetése, izlése és individuális karaktere a döntő abban, hogy mit tartson jónak, szépnek, bűnnek, erénynek, stb., akkor mindenre kötelező erkölcsi szabályok voltaképpen nem is léteznek. Ezt a felfogást Eduard *Westermarck*, a nagynevű finn kutató is vallja.²⁾ Az erkölcsi értékfogalmak fejlődéséről szóló nagy művében ép azt igazolja, hogy ezek a fogalmak koronkint iramodon változnak és hogy nem mutatnak semmiféle állandóságot.

Az erkölcsi ítéletek változnak korok és társadalmak szerint, ezt igazolja minden tapasztalat. De változnak ugyanabban az időben a társadalmak műveltségének foka szerint is, sőt ugyanabban a társadalomban eltéréseket mutatnak osztályok, társadalmi rétegek, csoportok szerint. Nem is kell túlságosan belemélyednünk az erkölcstörténet tanulmányozásába, hogy megállapíthassuk, milyen átalakuláson ment keresztül a reformáció kora óta az emberi élet értéke. Az ó-kor nem is ismerte a mai értelemben vett személyes szabadságot; az egyén testestül-lelkestül a társadalmi közösségé volt és személyes érdekeit, vagyonát, életét habozás nélkül fel kellett áldoznia a közért. A kriminológia fejlődése mutatja, hogy mi módon alakultak a tételes törvényekben kifejezett erkölcsi ítéletek, mondjuk csak a XIX. századon keresztül. Az most már a kérdés, hogy a morálban a változékonyság mellett meg lehet-e állapítanunk valami állandó karaktert és hogy az a jelenség, amit köznapi értelemben erkölcsnek nevezünk, nyújt-e valami tárgyszerűséget? Mégis mi benne az állandó, mi az, ami szüntelen alakul, honnan ered, mi a célja, stb.? Ezekhez a kérdésekhez jóval közelebb visznek bennünket Emilé Durkheim fejtegetései, mint akár az individuális etika, akár pedig az erkölcstörténet, amely egyoldalúan az erkölcsi ítéleteknek csak szubjektivitását és változékonyságát igyekezett bizonyítani.

Durkheim Emil szociológiai rendszerét *szociológiai objektivizmusnak* lehetne nevezni. Módszerében abból az alapvető tételből indul ki, hogy a társadalmi jelenségeket csak úgy érthetjük meg, ha úgy fogjuk fel őket, mint dolgokat. Dolgok alatt Durkheim nem a jelenségeknek valamely metafizikai elgondolását és nem is materializált fogalmakat ért, mint egyes kritikusai ráfogták, hanem a jelenségeknek azt a formáját, amint a kutató előtt megnyilvánulnak. Érdeme, hogy a szociológiába bevitte a természettudományi kuta-

1) *Emile Durkheim, Spciologie et Philosophie, Paris, 1924.*

2) *L. E. Westermarck, Origin and Development of the moral Ideas* bevezetés.

tások empirikus módszerét, kiküszöbölt minden ideológiát, és az eddigi iskolák általánosításai helyett, minden előítélet nélkül közvetlenül próbálta megközelelni a tényeket. Az öngyilkosságról és a vallási élet kezdetleges formáiról szóló műveiben ő maga bebizonyította, hogy ez az eljárás mennyire célravezetőbb.

A kutatóra nézve tisztán csak tények léteznek, s mielőtt valamely jelenség tanulmányozásához fogunk, arra kell törekednünk, hogy azt minden más jelenségtől elkülönítsük. A szabatos definíció nélkül, amely a tény első pillanatra szembeötlő tulajdonságait tartalmazza, elképzelhetetlen a helyes és célravezető kutatás. Egy katolikus teológus bíráló azt vetette Durkheim szemére, hogy a társadalomból valóságos Istent, valóságos bálványt csinált, és túl nagy jelentőséget tulajdonít magának a társadalomnak. A szemrehányás nem alaptalan; Durkheim a kollektivitás szerepét valóban túlzásba vitte, s épen az erkölcsstan szociológiai megalapozásánál lehet kimutatni, hogy mennyire nem tudta az individuális és a kollektív jelenségeket kellőképen elhatárolni.

Durkheim a szubjektívizmussal szemben, amelynek végső konzekvenciája nem lehet más, minthogy morális valóság nem létezik, tapasztalati alapon kimutatja, hogy vannak erkölcsi adottságok, hogy van egy bizonyos erkölcsi realitás, amelyet épúgy tanulmányozhatunk, az empirizmus módszereivel, mint a természet jelenségeit. Kutatnunk lehet, módunkban áll megismerni és megérteni, végül ítéletet mondhatunk róla.

Mi tehát a morál és mi módon lehet megállapítani az erkölcs tényét? *Minden erkölcs* — mondja Durkheim — *a magunkviseletére vonatkozó szabályoknak bizonyos rendszere*. Ki lehet mutatni, hogy az úgynevezett erkölcsi szabályok fel vannak ruházva bizonyos speciális tekintéllyel és ennek a tekintélynek erejével ránk kényszerítenek bizonyos cselekvési módokat és mi engedelmeskedünk nekik. Az objektív vizsgálódás alapján tisztán empirikus módszerrel meg lehet állapítani a kötelességnek olyanszerű fogalmát, mint azt Kant meghatározta. Kant meghatározásának az a hiánya, hogy nem meríti ki tökéletesen az erkölcs fogalmát. A kötelesség mellett, más szóval a kényszerítő karakter mellett van az erkölcsnek még másik velleitása is, az t. i., hogy *kíváncsnak* tartunk bizonyos dolgokat.

Minden erkölcs akkor kezdődik, amikor az egyén csatlakozik valamely csoporthoz. Egyedülálló, izolált egyénre nézve nem léteznek erkölcsi törvények. Az erkölcsi realitás két különböző formában nyilvánul meg előttünk s ezeket jól el kell különítenünk egymástól; *az egyik az objektív, a másik « szubjektív forma*. Ez utóbbi az erkölcsnek az a formája, amelyet a társadalomban élő egyén maga alkot önmagának, olyan házi használatra készült erkölcsféle ez, amelynek tudományos szempontból csak másodsorban van jelentősége. Ebbe a kategóriába tartoznak a morálfilozófusok etikai elgondolásai is, amelyek lehetnek nagyon szép és mélyenjáró alkotások, de a kutatóra nézve legfeljebb csak lélektani, történelmi és egyéb szempontból lehet értékük.

Amikor az erkölcsi valóságokkal szembehelyezkedünk, két különböző szempontból tehetjük őket vizsgálat tárgyává. Először igyekezünk őket megismerni és ugyanakkor megérteni; másodsor próbálunk róluk ítéletet mondani és meghatározni egy adott pillanatban a megállapított erkölcs értékét. Legelső feladatunk pedig szorosan minden kétséget kizáró módon meghatározni,

mi az erkölcs, mit értsünk erkölcsi valóság alatt. Ez a kezdetleges definíció megmondja pontosan miről van szó, megtudjuk, társadalmi tény-e az, melyről szó van és érdemes-e vele közelebbről foglalkozni. Az erkölcs legfőbb jellemvonása az, hogy bizonyos maximáknak és az ember magaviseletére vonatkozó szabályok összességét nyújtja. Magunkviseletére vonatkozólag vannak egyéb szabályok is. Ezeket is meg kell tartanunk az életben, mert különben ki vagyunk téve bántalmaknak, kellemetlenségeknek, esetleg súlyos betegségnek is. Ilyenek például az elővigyázatosságra, az óvatosságra és az ember egészségére vonatkozó szabályok. De ezeknek semmi közük sincs az erkölcsöz. Ha megsértjük őket, megbűnhődünk, de nem vétünk az erkölcs törvényei ellen. Az erkölcsi tény legfőbb jellemvonása, hogy *bizonyos szankcióval jár együtt*. Szankciónak nevezzük a tettnek azokat a következményeit, amelyek — mint Durkheim mondja — bizonyos szintetikus kötelékkel vannak (hozzákapcsolva. Azt mondja, hogy ő maga sem tudná megmondani pontosan, honnan ered a szankció, mi a végoka és honnét van létjogosultsága. Csak konstatalja, hogy ilyen létezik. Vannak tettek, pl. az emberölés, amelyeknek elkövetője fellázad bizonyos szabály ellen és ez maga után von egy szankciót. Ez a szankció nyújtja az erkölcsi szabálynak *kötelező* jellegét. Durkheim tehát empirikus úton elemelve az erkölcsi tény jellemvonásait, a kötelesség fogalmához jut el, ahhoz a fogalomhoz, amelynek meghatározása közel jár Kantéhoz.

Az olyan egyén, aki megsérti az erkölcs törvényeit, a kollektív érzelmeket sértette meg, amiért is a szankció nem más, mint a kollektív tudat reakciója. De a tett egyéb következményekkel is jár, nemcsak büntetéssel. Amikor a tettek összhangban állanak az erkölcsi szabállyal, dicséretben, jutalomban részesülnek. A köztudat reakciója tehát nem mindig negatív.

A morális szabályok kétfélék: részint tiltok, részint pedig parancsolok. Aki a tiltókat megszegi, az büntetésben részesül, aki a parancsolókat követi, elismerést, jutalmat kap a kollektivitás részéről. Herbert Spencer, — Durkheim szerint — felületesen és hibásan magyarázza a morális jelenségek lényegét. Mint az utilitárius iskola többi gondolkodói, ő is teljes tudatlanságban van afelől, hogy mi az a bizonyos kötelezettség, amit a moralitás legfőbb lényegének ismerünk. Szerinte a büntetés nem más, mint a tett mechanikai következménye. Ez a felfogás nagyon el van terjedve, de teljesen hibás, és nem teljesen korrekt Kant meghatározása sem. A Kant-féle imperativus ugyanis nem más, mint az erkölcsi adottságnak elvont szemlélete. Vannak ugyanis morális tettek, amelyeket lelkesedésből, hősiesség elhatározásból követünk el, az ilyen tettekben tehát nem nyilvánul meg a Kant által egyedül fontosnak tartott kötelesség fogalma.

A morális tények tehát az emberi cselekvéseknek bizonyos jól elkülöníthető és szabályokkal irányított csoportját alkotják s ezeknek a szabályoknak közös jellemvonásuk, hogy vagy parancsolok, vagy tiltok.

Nagy szerepe van még a morális valóságban egy másik fogalomnak, amelyet megtalálunk szintén abban a pillanatban, amikor az emberek társadalmat alkotnak; ez pedig a *szentség* fogalma. A szentség lényegéi Durkheim szintén empirikus alapon számos tapasztalati tényre támaszkodva határozza meg a vallási *élet* kezdetleges formáiról szóló művében. A vallás különítette el a legrégebbi őskorban szent és profán dolgokra az egyént körülvevő világot.

De ilyen szent dolgokat, nemcsak a vallásban különböztethetünk meg; nyújt rá számos példát a közönséges prózai élet is. Szent az ember élete, még mindig szent dolog az egyéni tulajdon. Régen a primitív társadalomban a vallás és a morál teljesen egyégyé olvadtak, de még ma sem különültek el teljesen. És ez fontos momentum, amit nem szabad figyelmen kívül hagynunk, amikor az erkölcsi realitást tanulmányozzuk.

Az most már a kérdés, hogyan érvényesülnek az erkölcsi szabályok, mondjuk, mi az erkölcsi szabályok mechanizmusa. Abból a tételből indulhatunk ki, hogy a cselekvő és gondolkozó alany szempontjából két részből áll a mindenség. Az egyik magam vagyok: az Én; a másik a rajtam kívül eső világ, a nem-Én. Azoknak az emberi cselekvéseknek, amelyek csak magára az Énre vonatkoznak, és semminemű viszonylatban nem állanak a nem-Énnel, nincsen morális jellegük. Amit az egyén önmagáért, a maga érdekében, a saját javára visz véghez, nem lehet erkölcsös, vagy mondjuk, semmi köze nincs az erkölcs-höz. Ennek az állításnak igazságát az bizonyítja, hogy a közösség részéről nem részesül sem elismerésben, sem méltánylásban az olyan egyén, akit tetteinek véghezvitelében saját önző érdekei mozgatnak. Durkheim ezt a tételt mélyebben nem okadatulja, de az egoizmus amoralitása az erkölcs lényegéből logikusan következik. Minthogy az erkölcsi szabályok a társadalmi közösség szüleményei és az Én-nek, valamint a nem-Én-nek egymáshoz való viszonyát tüntetik fel, akkor világos, hogy tetteim csak akkor erkölcsösek vagy erkölcs-telenek, ha a rajtam kívül eső világra irányulnak. Erkölcsös tett ennél fogva csak az lehet, ami altruisztikus, s ami önző, az amorális, másszóval közömbös íz erkölccsel szemben. A moralitásnak jóval többnek kell lenni, mint az egyén személyes javára irányuló cselekvésnek, már abból az egyszerű okból is, hogy a társadalom jóval felette áll az egyénnek. Amit mások javára végzünk, mérhetetlenül több a magunk javánál.

Kant annak igazolására, hogy az embernek kötelességei vannak ember-társai irányában, az Isten létének hipotézisét követeli, mert e nélkül az erkölcsi szabályok értelmetlenné válnak. Durkheim ezzel szemben azt állítja, hogy az a roppant hatalom, amit a rajtunk kívül eső társadalom alkot, egymagában is elegendő arra, hogy igazoltnak tekintsük az erkölcsöt, Az istenségben különben is csak egy átvitített, szimbolikusan gondolt társadalmat láthatunk.³⁾

A rajtunk kívül állók iránti szeretet tehát messze fölötte áll minden önszeretetnek. Hozzá kell még vennünk, hogy a társadalom, melynek tagjai vagyunk, nemcsak materialis erejénél fogva több mint mi magunk, hanem morális erejénél fogva is. Meg kell gondolnunk, hogy az egész civilizáció a társult emberek és az egymásután következő nemzedékek együttműködésének köszönhető, tehát szociális munka eredménye. Amikor akarunk a társadalomra irányulni, olyan dolgot akarunk, amely uralkodik ugyan felettünk, de ugyanakkor akarjuk önmagunkat is, minthogy atomjai vagyunk egy hatalmas organikus egységnek. Még az individualizmus is, amely a reformáció korával kezdődik, tisztán társadalmi produktum.

Durkheimnak az ellen a tétele ellen, hogy a morál társadalmi eredetű, másszóval rajtunk gyakorolt kényszer, azt lehetne felhozni, hogyha ez így van, lehetetlenség ítéletet mondanunk fölötte, mert a morálnak ez a kényszer jel-

³⁾ *Sociologie et Philosophie* 75 l.

lege kizár minden kritikái: Durkheim erre az ellenvetésre azt hozza fel, hogy elismeri ő maga is a morál módosításának szükségességét. Az életviszonyok változnak, s mint a történetem mutatja, az erkölcsi maxiinak az életviszonyokkal nem maradnak mindig harmóniában. Szükség van tehát arra, hogy többé ne engedelmesskedjünk nekik, hanem lázadjunk fel ellenük. Amikor a tapasztalat arról győzött meg bennünket, hogy bizonyos erkölcsi szabályok elavultak, próbáljuk őket megjavítani oly módon, hogy vegyük fontolóra, meddig terjedhet a módosítás, s mi felel meg a társadalom momentán szükségleteinek. Kitűnő példa erre Sokrates esete. Sokrates fejlettebb morált képviselt, s ugyanakkor bírál egy elavult, idejét múlt erkölcsiség szószólói voltak. Mikor a régi istenekben való hit megrendült, az athéni népnek új erkölcsi szabályokra volt szüksége. Ezt akarta Sokrates, s az ő tragédiája a konzervatívokkal való összeütközésből származik. Az újítók különben mindig megszenvednek bátorságukért, de vértanúságuk szükségképeni, mert e nélkül nem lenne haladás.

A tudományra Durkheim szerint az erkölcsi törvények reformálásában igen nagy és dicső feladat hárulna. Sajnos, ez a tudomány még nem haladt *elég* előre, addig pedig, amíg az etika ugyanolyan exakt tapasztalati tudománnyá nem válik, mint a kémia vagy a fizika, szó sem lehet arról, hogy a morált tudatosan megreformálják. Ez a tudomány csak most született meg. Fontos szabály minden esetleges reformnál, hogy a társadalom tekintélyét elismerjük; ne lássuk benne tisztán csak az elnyomót, az államot, amely rendőreivel és csendőreivel sokszor brutálisan tart rendet, hanem gondoljuk meg, hogy egész civilizációnk a művészet, sőt még a tudomány is, a társasélet termékei és az egyén a társadalom nélkül nem érvényesülhet.

Durkheim szociológiai erkölcsstanára még alkalomadtán visszatérünk. Most csak annak megjegyzésére szorítkozunk, hogy elmélete az alapvető felfogás helyessége mellett számos hiányt és fogyatkozást tüntet fel. Ő maga csak keveset és egyéb tanulmányaival kapcsolatban foglalkozott a morál problémájával, ezért nem gondolhatta át az egészet és nem volt ideje arra, hogy behatoljon az erkölcsi valóság részleteibe. Durkheim igen szépen és tapasztalati alapon mutatja ki az erkölcsi törvények kötelező voltát. A kötelezettség fő jellemvonása minden morálnak, s ez hozza őt közel Kanthoz, akinél az egész erkölcsi világregndnek a kötelesség az alapja. Kantot természetesen Durkheimtől majdnem egy egész világ választja el. A königsbergi bölcs erkölcsstana individuális erkölcsstan, melynek alapvető gondolata, hogy az ember lelkében élő erkölcsi törvény az, amit tetteinkben követünk. A kategoricus imperativus a legszebb erkölcsi koncepció, de semmi köze sincs a szociológiai értelemben vett morálhoz. Szociológiai értelemben erkölcs az, amit kényszer formájában tapasztaltunk, amely kívülről irányít bennünket, és engedelmesskedni tartozunk neki, akár tetszik, akár nem. Ezért ellenmondás, amikor Durkheim azt állítja, hogy az erkölcsi valóságnak a kötelezettség mellett van egy másik (fontos tulajdonsága, a kívánatosság. A kívánatosság szubjektív elem. Az objektív morál az, amelynek tartozom engedelmesskedni, amely kívüli áll rajtam és megvan a maga szankciója. Durkheim tehát nem különíti el egymástól a morál objektív és szubjektív elemeit. Ezt csak példának hozzuk fel

fejtegetéseinek hézagaira. Igen fontos lett volna szabatosan kimutatni, mi az erkölcsi ítéletekben a kollektív és mi az egyéni elem.

Annak megállapítása azonban, hogy van egy egyéni akaratunktól független, mondjuk objektív morál, amely a társadalmat összetartja és az egyén magatartását a külvilággal szemben szigorúan megszabja, felfogásunk szerint igen fontos, sőt korszakalkotó jelentőségű. Az erkölcsi szubjektivizmussal és relativizmussal szemben exakt módszerek szerint ki lehet mutatni, hogy a morális tényekben a folytonos alakulás és változás mellett is van valami állandó. Ez az állandó pedig, az a bizonyos kötelezettség, amit a kollektivitás reánk gyakorol. A tételből az is következik, hogy kell lenni minden időben bizonyos szigorú, a társadalom minden tagjára kötelező erkölcsi szabálynak, és hogy az emberi közösség fenmaradását csak az biztosíthatja, ha az egyes aláveti magát a többségnek. Ma az erkölcsi bizonytalanság, mondhatnánk anarchia korszakát éljük. A keresztény civilizáció, közel kétezer esztendő alatt annak a szigorú fegyelemnek révén, melyet hívedre gyakorolt, megteremtett bizonyos erkölcsi értékfogalmakat. Még mindig tudjuk, mit tartunk jónak vagy rossznak, bizonyos jelenségeket még mindig bűnnek bélyegzünk. De az erkölcsi relativizmus, amelyet főleg az orosz irodalom (Dosztojevszkij) képvisel, az európai népek szilárd moralitását alaposan kikezdte. Ha nincsen bűn és erény, vagy nem tudjuk határozottan mit nevezünk bűnnek vagy erénynek, kezdetét veszi az anarchia. Az évezredek tapasztalatok azt igazolják, a társadalmat mindig bizonyos szilárd erkölcsi szabályok tartották össze, és ha ezek az erkölcsi szabályok elvesztik biztosságukat, be kell következnie a bomlásnak.

Balla Antal.

FIGYELŐ

Tönnies hetven éves születésnapja alkalmából. Nem mindennapi az az ünnepeltetés, mellyel a német szociológia nagy mesterét ez évben a német tudományos világ megtiszteli. A legkülönbözőbb nézőpontból tekintve vizsgálják élete sorsát s méltatják a kiéli egyetem tudós professzorának tudományos érdemeit. Az elismerés melegsége s ünnepélyessége mögött nem a konvenció, az akadémikus szokás jelentkezik. Sok jellemző adat torlódik össze a szerző életével s szociológiájával kapcsolatban s illő, hogy mi is, kik hatásától eddig még meglehetősen távol állottunk, megemlékezzünk róla. Mint karjelenség, jellemző, hogy egyetlen terjedelmes és kiemelkedő műve: *Gemeinschaft und Gesellschaft* megjelenése (1887) után 25 év múlva jutott el újabb kiadáshoz. Ez időtől kezdve egyre újabb kiadás jelzi az iránta gyorsan megnövekedett érdeklődést (most a 6. kiadás áll küszöbön). Súlyos, nehéz veretű e könyv tartalma és stílusa. Akkor, amidőn a szociológia még a kiforratlan művek egész özönét mutatta fel, könyve szokatlanul kész, klasszikus formulázásokban jelent meg. A közönség nem értette, elhallgatta. Mi volt mondanivaló ja? Valaminő, méiy antitézis és szembenézés kora társadalmi rendszerével. A Spenglertől világgá röpitett ellentétet ő formulázta meg: egykor benső, eleven teremtő erő, „kul-

túra“, most külsőleges rend, „civilizáció“. Egykor a társadalom uralkodó-életformája a lelki, organikus összeforrottság, melyből a társas egész benső „lényakarata“ tör napvilágra, most pedig külsőleges társulások, melyekben a tudatosabb, hideg számításokon alapuló akarat, az érdek jelentkezik. Egykor meleg és intim „közösség“, ma csak hideg „társulat“ faj az uralkodó . . . ezt az antitézist „társadalmi pesszimizmusnak“ mondták (Höfding). Tönnies azzal felelt: rendszere nem a társadalomnak, hanem *ennek* a társadalomnak laza összetételére, hibáira mutat rá. Tönnies nem pesszimista hangulata szerint, hanem társadalomkritikus ténykonstatálások alapján. Tönnies tulajdonképpen a 70-es évek regisztrátora. Ez az évtized volt az, mely már bemutatta teljes extenzivitásában az individualizmust. Ez az individualizmus, mely kezdetben elméletekben (szerződéses államkeletkezés) élte világát, később a gazdasági elméletekben, s a politikai (államjogi) liberalizmus keretében élt hirdetve az egyén jogait, önállóságát, legutóbb gyakorlati áramlattá nőtt. *Ez az áramlat tömeghatásaiban* csak a 15. század második felében vált láthatóvá, de azonnal érezhetővé lett nemcsak építő, mozgató, hanem társadalombontó jelentősége is. Minden régi, intim, meleg közösségbe, a közösségek helyébe lépett az érdek, sőt csakis érdekek által megmozgatott egyének laza társulása. A „Gesellschaft“ tehát Tönnies-i értelemben nem organikus valami, hanem *egy* célok-tól pillanatnyi összefüggésbe hozott mechanikus egész, melyben a tudatosság kiszorította az organikus egész tartalmi mélységét és sokoldalúságát. Tönnies azt az újabb stádiumot látta meg, s az üzletes társadalom egész képét oly színekkel rajzolta meg, mely markáns vonásaival sajátosan emelkedik ki minden teoretikus mű sorában. Hatása ma szinte az egész német szociológiára döntő, sőt az amerikai szociológiára is jelentékeny nyomot vésett rá. Sajátos ennek a szociológiának elméleti háttere. Tulajdonkép ő is annak a kornak gyermeke, amidőn a szociológiában még a történetfilozófia is helyet talált. Stádiumokat talált, ezeket értékeli — tehát történetfilozófiát ad. Még később (1907) is írja: „Az alkalmazott szociológiának nem feladata az, hogy versenyezzen a történetírással. Nem más az (akár kevésnek tartjuk ezt, akár túlságos soknak), mint a *történet filozófiája* (Das Wesen der Soziologie, 28. 1.). Amde ez a két stádium egyben kétféle viszonyfajt is jelent: a közösségben uralkodó a *patriarchális viszony*, az újabb társulásokban az *érdekvizony*. Kétféle társulás fajt talált — ezzel a társadalmi alakulatok tanát éles és termékeny distinkcióval gazdagította (Vierkandt jelenleg a továbbfejlesztője); kétféle viszonyfajt talált — ezzel a társasviszonyfajok formális kutatóinak, a „formális szociológiának“ útjait egyengeti (kifejtője jelenleg Leopold von Wiese). Szociológiája a pszichológia és a jogbölcselet oly szoros szintézisét mutatja, mely sokáig figyelemre méltó fog maradni. Sokáig tartó mellőztetése jellemző a korra (csak legutóbb kapott az ősz tudós rendes katedrát). „Wie im 17. Jahrhundert die neue Physik, so ist im 19. Jahrhundert die neue Sozialwissenschaft, der hauptsache nach ein unzünftiges, von Freimeistern betriebenes Handwerk“, írja 1894-ben a párisi szociológus kongresszus ismertetőjében (Soziologische Studien u. Kritiken, 1925. I. 128. 1.). Beckerrel és a historikus v. Below-val folytatott Vitája (Hochschulreform und Soziologie, 1920) mutatja, hogy az akadémikus hagyományokkal túlterhelt Németországban is megmozdult a közvélemény a szociológia érdekében. Nagyobb írása csupán a nem rég megjelent „Kritik der öffentlichen Meinung“ (1923), mely kevésbé szemléletes anyagával

nem éri utól régebbi írásait (v. ö. Hornyánszky, Athenaeum, 1923.)¹⁾ Bár egy mély gondolkodó korára vonatkozó megfigyeléseit akkor közölte, midőn, az — a társadalmi optimizmus közkeletű talaján — még elfogadhatatlannak látszott, íme néhány évtized elteltével őt az elsők sorában látjuk: a nagy tanítómesterek mindig nagy eszméltetők; ennek érezte a kor eseményeitől megmozgatott közönség; érezte, hogy ez a szociológus mélyebb önismeretre tanított. A társadalom jól teszi, ha idejekorán eszmél lényeges sajátosságaira, mely fogyatkozásainak és erényeinek egyaránt forrása lehet.

d. i.

Az Andrassy Tisza-probléma irodalmának a margójára. Pethő Sándor,, a publicista („Világosságtól—Trianonig“). Enciklopédia r.-t. 1925. 144—149. lapok) és gróf Czernin Ottokár, az államférfiu („Erinnerung an gräf Stefan Tisza“. Pester Lloyd Morgenblatt, 1925. szeptember 22., 23. és 24.,-iki számaiban) érdeklődésre méltán számottartó tanulmányokban foglalkoztak a jelen századbeli magyar belpolitika két legmarkánsabb egyéniségének: gróf Andrassy Gyulának és gróf Tisza Istvánnak szellemi párharcával.

Anélkül, hogy ezzel a tekintélyes szerzők jellemrajzainak értékét kisebbiteném, meg kell állapítanom, hogy a két értekezés — jobbra az érzelmek kohójában tüzesítve — nagyrészen nélkülözi a tárgyilagos történet szemléletet, noha e szempontot ez a kétségkívül súlyos kérdés előfeltételként megköveteli.

Úgy vélem Czernintől is („zu einer gerechten Beurtheilung aber gehört die Distanz der Zeit“), Pethőtől is („bizonyára nem érkezett el az idő történelmi teljessége ahhoz, hogy megvizsgáljuk és lemérjük Tisza István grófnak és Andrassy Gyula grófnak csaknem két évtizedre terjedő és óvhatatlanul személyeskedésig elfajuló párviadalát“) távol állott az a gondolat, hogy a kérdést, főként pedig a történet szemüvegén át jelentkező problémát megoldják. Meggyőződésem szerint — és ebben a sűrűn jelentkező tárgyi érvek támogatnak — mindketten csupán részletkérdések mérlegelésével kívántak a feladatcomplexum megvilágításához hozzájárulni. Ámde a korlátot ledöntve, mindketten az élő tilalomfa által jelzett területre léptek át.

Ezzel rámutattam az időelőttiség nézetére, melyet e kérdésben vetem együtt sokan vallanak. Áll ez az időelőttiség úgy Tisza István grófnak, mint Andrassy Gyula grófnak a jellemrajzolására. Az előbbire nézve azért, mert nagy egyénisége képként van illesztve kormányzópartunk keretébe. Az utóbbira nézve pedig azért, mert — Istennek hála — még közöttünk él.

Elő idegre tapintani, a közvéleményt érdeklő kérdésekben mindig kockázatos volt. Ennek mérvét konszolidált idők csökkenthetik ugyan, de vészteljes periódusok — mint aminő a mostani — növelik. Ezért szükséges ebben a kérdésben és mindaddig a *treuga Dei* gondolatát megvalósítani, illetőleg fenntartani, míg eljön a történettudósok ítéletkihirdetésének ideje.

¹⁾ Többi munkáiból felsoroljuk: Der Nietzsche-Kultus. Eine Kritik (114 1.) 1897. Philosophische Terminologie in psychologisch-soziologischer Ansicht. (105. 1.) 1906. Die Sitté (95 1.) 1909. Vereins- u. Versammlungsrecht wider die Koalitions-Freiheit(59 1.) 1902. Tomas Hobbes Lében u. Lebre. 2. kiad. Deutschlands Plati an der Sonne, 1915. Der engl. Staat u. d. deutsche Staat (211 1.), 1917. Engl. Weltpolitik in engl. Beleuchtung (80 1.), 1915. Die Entw. d. sozialen Frage, 1913. (S^ Göschen). Die Entw. d. Soziologie in Deutschland im 19. Jahrhundert (Festg. Schmoller I. 1908.) Menschheit u. Volk (481.), 1908. Di niederlandische Übersee-Trust-Gesellschaft (34 1.), 1916. Legutóbb több kisebb dolgozata összegyűjtve: Soziologische Studien u. Kritiken, Bd. I. (3741.), 1925.

Ez a gondolat lenne méltó úgy Tisza, mint Andrássy emberi és államférfiúi nagyságához, de a legméltóbb a helyesen felfogott hazaszeretethez, amelyet Tisza István gróf a római katona hűségével, Andrássy Gyula gróf pedig a görög bölcs mélységes nyugalmával szolgált.

t. P. a.

Megjegyzések egy kényes problémához. A magyarság — úgy látszik, ez is évezredes fátum — nem lehet el nemzetiségi gondok nélkül. Amióta hárommillió fajtestvérünk süllyedt nemzetiséggé, annak pár százezer honfitársunknak kérdése, aki itt nem magyar idióma szerint fejezi ki gondolatait, szinte teljesen elszíntelenedett. Mégis a nyáron támadt egy kis hírlapi polémia, amely pár napra rávilágított a hazai németiség nyelvi problémájára. A nyilatkozatok zűrzavarából kiválik szerzőjének érdekes egyénisége s szubjektivitása mellett is szimptomatikus fontossága miatt a hazai németiség régi irányítójának, Bleyer professzornak érdekes nyilatkozata, amely a Magyarság c. napilap augusztus 28.-ik számában jelent meg. Ez a cikk véleményünk szerint nem alkalmas arra, hogy a hazai németiség kérdésének lényegét megismerje belőle az olvasó. Minthogy azonban a cikk politikai jellegű, nem szándékozunk vele vitába szállani, hiszen minket az egész kérdés itt csak annyiban érdekel, amennyiben ennek mélyén is fontos és felettébb érdekes szociális folyamatok: a kultúrák konzerválásának és kicserélődésének folyamata s ezzel kapcsolatos társadalmi jelenség szemlélhetők. Mégis hivatkozni fogunk Bleyer professzor néhány állítására, mert vizsgálódásainak néhány szempontjához kiindulópontul kínálkoznak.

*

Előbb azonban szükségesnek látszik röviden tisztázni azt a kérdést, hogy van-e még ma is német-kérdés Magyarországon? Kétségtelen tény, hogy az erdélyi szászok elszakíttatása után s a hazai németiség $\frac{3}{4}$ részének elvesztése után ez a nyelvi kisebbség is törpe hányaddá lett Magyarországon. Bő számítással 370.000-re tehető azoknak a németajkú polgártársainknak száma, akiknél (a teljesen izolált és az apró töredékek leszámítása után is) még szó lehet a német anyanyelv megőrzéséről. Ez a kis tömeg is 13 vármegye 4 millió magyarja között úgy forgácsolódik szét, hogy ahol legnagyobb tömegben él (Pest vármegyében), a megye népességének 10%-át sem éri el. Társadalmi alkata teljesen hiányos, hiszen egészen a kiscgazda és némi kisiparos rétegre szorítkozik. Ezek szerint a népi organizálódásnak mind területi, mind egyéb feltételeit nélkülözi. Erre nem is mutatott semmiféle hajlandóságot, hiszen erről a népről írta ugyancsak Bleyer professzor kevéssel a háború vége előtt; hogy „minden virág, amelyet hajt és minden gyümölcs, amelyet terem, szíves készséggel hull a magyarság ölébe“. Nem csoda, ha egyesek meglepődve kérdezték: hogyan? hát van még német probléma Magyarországon?

A politikus, aki minden tényt gyakorlati jelentősége és súlya szerint mér le, bizonyára azt mondja, hogy a német kérdés itt nem probléma többé, különösen azóta nem az, amióta a kormány a nyelvi jogok kérdését a legliberálisabb elv érvényesítésével megoldotta. A szociológus azonban azt fogja mondani, hogy a német probléma megvan, mert a kisebbségi jogok biztosítása nem zárókövet tett a társadalmi folyamatokra, hanem ellenkezőleg: megnyitotta az erők játékának zsilipeit.

*

„Állítom, hogy németiségünk a maga egészében és minden részében semmit, de semmit sem változott államiság és hazafiság tekintetében, de változott faji öntudata és a nyelvéhez és kultúrájához való ragaszkodás szempontjából. Ennek pedig olyan oka van, melyet senki emberfia, de még maga a jó Isterr sem változtathat meg: a világháború“. Így látja Bleyer német népünk lelkében végbement változást. S hozzáteszi: „Hogy ez az ok hogyan és mint hatott milyen tények, események, gondolatok, érzések és sokféle imponderabiliák által, ezt most itt nem fejthetem ki. Ez egyike a legbonyolultabb néplélektani folyamatoknak, melynek elemzésére egyszer, ha a Magyarország szerkesztősége súlyt helyez rá, egy külön tanulmányban szívesen vállalkozom“. Nem ismerjük a Magyarország álláspontját, mi mindenesetre nagyon szeretnők Bleyer professzor érdekes megállapításait olvasni. Addig is azonban legyen szabad előadni a magunk észrevételeit.

A háború kétségtelenül a faji öntudat erősítése és a kultúra megbecsülése irányában (hatott. E két (hatás azonban csak ott lehet teljes összhangban, ahol a kultúra többé-kevésbé tiszta faji karaktert mutat. Az olyan népnél,, aminő a mai határok között élő németiségünk, amelynek kultúrája még a minden nyelvi asszimilációtól távol esett, eldugott zugolyban is, másfél- két évszázad alatt átítatódott a magyar gazdasági, erkölcsi és szellemi világszemlélet elemeivel, s ezért a magyar nyelv és a magasabb magyar műveltség átvétele mellett egyfelől minden szubjektív ellenérzés nélkül nyithatott, másfelől a legkisebb ellenállás nélkül nyert a legmagasabb polcig szabad utat a magyar társadalom egész területén, az ilyen népnél a faji öntudat ébredezésének szükségképpen a kulturális emelkedés reális érdekeibe kell ütköznie.

*

Németiségünk igazi problémája tehát most ez: faji öntudatához ragaszkodik-e jobban, vagy a kulturális emelkedés lehetőségeihez? „A németek beolvasása — írta Bleyer a háború második felében — természetes folyamat. Mít lehetne ez ellen tenni? Magasabb német iskolákat létesíteni, mondja a logikus válasz. A pszichológiai felelet korántsem ilyen egyszerű. Én a legnagyobb határozottsággal állítom, hogy az intelligencia átalakulási folyamata legfőleg korlátozható volna, de sohasem szüntethető meg“. Nekünk még ma is ez a véleményünk. Hiszen ha az az 551.000 magyarországi németajkú lakos — ezekben már a pesti, miskolczi stb. gettósidóság is benne van — egy tömegben élne, mondjuk: egy vármegye lakosságát tenné, még képzelhető vótó, hogy a német faji öntudatnak és a nagynémet politikai eszmének (mert e nélkül a faji öntudat ma már nem soká tud ellenni) olyan kis elöretolt oszlopává nőné ki magát, amilyen az erdélyi szászság lett hét évszázad folyamán, azonban ennek alig több mint fele a maga szétszórtságában nehezen lesz a német faji öntudat mártírja. Sokkal reálisabb, józanabb és konzervatívabb annál, semhogy az erdélyi szász példájára elvetné magától a magyar hatásokkal a magyar állam kínálta kulturális érvényesülés régi formáit s az anyagi és számbeli sorvadás, az örök jelentéktelenség és a reménytelen politikai küzdelmek hátrányait vállalná. Ennek a szükségtelen heroizmusnak a legfontosabb pszichológiai feltétele az elnyomatás volna. Ez a vád azonban, ha olykor fel is bukkan némely tájékozatlan nagynémet lap hasábjain, annyira alaptalan, hogy elegendő a magyar kormánynak, a kisebbségi tanítási nyelv terjesztésére vonatkozó* makacs kísérleteire hivatkozni.

A nemzetiségek konzerválására irányuló kormányintézkedések nyilván abból a szándékból fakadnak, amellyel Bleyer indokolja törekvéseit: az elszakított fajtestvérek sorsának könnyítése szándékából. Érdekes jelenségnek vagyunk tanúi: Magyarország mindenképpen nemzeti kisebbség kitermelésére törekszik, hogy módja legyen az elszakított testvérek érdekében a viszonyosság igényével lépni fel. Egy nyilvánvalóan politikai elgondolás realizálása van folyamatban, amelynek a hazai németiség életére is nagy hatása lesz teljesen függetlenül attól, hogy helyes-e a politikai koncepció s van-e értelme annak, hogy az etnikai adottság miatt épen annak a népfajnak öntudatát erősítsük, amely három hódító szomszédunknál elnyomott kisebbség s amelynek erősítése ott soha sem válthat ki fajtestvéreinkre kedvező hangulatot.

Elemi igazság egyébként is, hogy a nemzeti kisebbség jogvédelme — a diktált békék erőszakával szétdarabolt és bekebelezett népek láncainak elviselhetővé tétele — már csak eltérő célja miatt sem lehet alkalmas olyan népek egymáshoz való viszonyának szabályozására, amelyek esetleg ezer éve, de a hazai- németiség esetében is századok óta zavartalan egyetértésben élnek s amelyeknél a nemzet fogalma összeolvadt s a faji tudat tekintetében harmonikus kiegyenlítődés jött létre. A béke prédikálása ott, ahol azt nem nélkülözik, felesleges és groteszk s aki a wilsoni jelszót így kitágítja, könnyen a meghasonlás magvait hinti el ott, ahol eddig a népek kölcsönös megértése uralkodott.

A magyarság szempontjából a német kérdés kezelése nem lehet döntő fontosságú. Az utolsó félszázadban németjeink túlmohó hasonulása, ez a spontán hyperasszimiláció lassíthatja ütemét a nélkül, hogy ez a magyarságra súlyosabb következményekkel járna. Amióta a háború és a zsidó asszimiláció kudarca (ez ugyanis túlnyomó részben csak pseudoasszimiláció volt, mert a vérkeveredés nem történt meg) a magyar faji tudatot is megnövelte, úgyis vannak, akik elégedetlenek a német hasonulás mélységével. A magyarságnak ezer év óta kell védekeznie a német szellemnek a magyar karaktert színtelenítő ereje ellen s ha nem alkarunk szemet hunyni tények előtt, be kell látnunk, hogy annak az erős vérkeveredésnek, amely itt közel egy évszázad alatt végbement, legalább átmenetileg éreztetnie kell hatását a magyar lélek újabb formálódásában. Elég utalnunk arra, hogy a mai magyar értelmiségnek, sőt a legtágabb értelmű középosztálynak, ha csak a nagyszülőikig megyünk is vissza, túlnyomó része legalább 25, de sokszor 50%-ban mutatja a német vérkeveredést, sőt igen gyakori a 100%-os német eredet. Az átalakuláshoz, a német faji ösztönök harmonikus beolvadásához mindenesetre hosszabb idő kell. Minthogy azonban a mai határok magukban véve is a vérkeveredés régi mértékének tetemes csökkenését eredményezik, a magyarság, a 7—8%-os németiség régi asszimilációs igényét is a magyar karakter veszedelme nélkül vélhetné, úgy hogy a magyar fajiság ez irányú aggodalmai túlzottak, mert múltó jelenségre vonatkoznak.

*

Összefoglalva a mondottakat: ha a hazai németek egy része meg is kísérelte felpróbálni a *nemzeti kisebbség* nem reá szabott köntösét, nagy többségében ma is a régi és a háború után vissza kerülő régi imponderábiák hatókörébe, újra alaptermészetét nyerte vissza, vagyis nagyon távol áll attól a szándéktól, hogy a magyarsággal való régi meghitt viszonyának páratlan

érvényesülést nyújtó területét elhagyva a helyzetéhez nem illő faji öntudat páncéltornyába húzódjék vissza. Attól a józan és hazafias meggyőződésétől, hogy anyanyelve szeretete és érvényesítése mellett gyermekeinek a magyar nyelv és művelődés ismeretére is szüksége van (amelytől azonban az elemi iskolák szélső kisebbségi nyelvtípusa elzárja őket), a Sonntagsblatt vezércikkei sem térítették el. Az az érzésünk, hogy németjeink természetes ösztöne tisztábban látja ennek az értékes népnek igazi érdekét, amidőn nem kíván Bonyhádon vagy Soroksáron államhű svájci kantont, hanem ott keresi a magyar haza szeretetét, ahol azt egyedül lelheti fel: a magyar kultúra levegőjében. Ma is arra törekszik, amiről Bleyer Jakab tett pár évvel ezelőtt felejtethetetlen, szép vallomást, amidőn sváb népe és magyar nemzete szeretetéről szólt: „Ahhoz a vér köteléke fűz, ehhez a kultúráé, amelynek levegőjében élek és dolgozom. Fejlődésem hosszú évei alatt a magyarság nemzeti eszményeit maradék nélkül szívtam fel magamban és ép oly kevésbé mint véretem, tudnám valaha is kultúrámat elárulni“.

Sz. Gy.

Az adókönyvek vallomása. A falu-város ellentét kiélezői szívesen beszélnek arról, hogy a földművelő és az egyéb népesség adóterhe nincsen arányban. Ennek a fontos adópolitikai kérdésnek megvizsgálása voltaképpen szociálpolitikai feladat s egy rövid cikk keretében nem is intézhető el. Nem lesz azonban érdektelen, ha a múlt napokban megjelent hivatalos publikáció¹⁾ alapján némi adalékot szolgáltatunk az ilyen irányú vizsgálódáshoz.

Az állami egyenes adók címén 1924-ben 1234 milliárd papírkorona folyt be. Ebből csak 36.5 milliárd volt a házadó, tehát mindössze 3%, míg a földadó és a kereseti adó együtt 97%-ot tett ki. Ha külön vesszük a 25 megyei és 11 városi törvényhatóság adóját, (kitűnik, hogy a 11 város (a lakosság egy ötöde) az ország egyenes állami adójának 32.8%-át fizette. A város tehát a jobb adóalany. Budapest egymaga az adó 23.5%-át (fizette).

Bármennyi jogosultsága van is a súlyos adóterhek ellen hallható panasznak, kétségtelen, hogy a magasabb adótétel a szubjektíve könnyebb adóterhet jelenti. Minél nagyobb adót fizet valaki, annál vagyonosabbnak kell tekinteni s ezért az állami egyenes adóknak *egy-egy lélekre eső hányada* alkalmas egy-egy adózó terület vagyoni színvonalának jellemzésére. Ezért az alábbiakban kiszámítottuk az egy-egy lakosra eső évi egyenesadóösszeget ezer koronában.

Az ország minden lakosára esett átlag évi 154.2 papírkorona. A megyei törvényhatóságokban 129.3, a városaikban 260.4, Budapesten 310.9 ezer papírkorona. Országgrészenként is igen eltérő arányát látjuk a gazdagságnak. Budapest és Szeged leszámításával ugyanis ez volt a helyzet:

a Dunántúl esett egy lélekre	141.4
a Duna—Tisza-közén	111.6
a Tisza jobbpartján ²⁾	96.8
a Tiszántúl	149.1

papírkorona.

¹⁾ Budapesti Közlöny 1925. szept. 24. sz.

²⁾ Borsod, Gömör, Abaúj és Zemplén vm. és Miskolc város.

Úgy gondoljuk, különféle szociális érdekű összehasonlítás szempontjából érdemes volt összeállítani törvényhatóságaink gazdasági rangsorát a fenti módon, az egy lélekre eső adó alapján. Az országos átlagot (meghaladja 7 városi és 7 megyei törvényhatóság):

Budapest	310.9	Fejér vármegye	198.1	Csongrád vármegye	169.4
Szeged	293.1	Csanád „	192.4	Székesfehérvár	166.9
Hódmezővásárhely	208.2	Debrecen	190.3	Baranya vármegye	159.8
Sopron	202.7	Békés „	183.7	Veszprém vm.	157.8
Baja	200.3	Bács.B. „	177.2		

Legalább a megyei átlagot eléri 7 megyei és 1 városi törvényhatóság:

Tolna vármegye	153.2	Bihar vármegye	142.6
Győr—Mosón	152.5	Somogy vármegye	133.9
Sopron vármegye	152.2	Kecskemét	131.2
Szolnok vármegye	149.4	Hajdú vármegye	129.4

A megyei átlagot sem éri el 11 megyei és 3 városi törvényhatóság:

Pécs	124.6
Vas vármegye	121.0
Esztergom Komárom	114.4
Győr város	113.2
Miskolcz	109.1

Ezek az adatok természetesen nem döntik el végérvényesen a hazai törvényhatóságok vagyoni sorrendjét, azonban nagyjában mégis tájékoztatnak, úgy hogy máris megállapítható belőlük néhány, a bevezető sorokban érintett kérdésre nézve nem lényegtelen tény.

Abból, hogy Pécs, Győr és Miskolcz, e három fontos ipari, kereskedelmi és értelmiségi gócpont a legszegényebb törvényhatóságok kategóriájába került, látható, hogy földbirtokos elemet nélkülöző, tehát igazi városi lakosság adóterhe nem lehet aránytalanul nagy. (Az öt leggazdagabb törvényhatóság közül háromnak lakossága igen nagy hányadában östermelő, Budapest, mint az ország javainak legfőbb gyűjtőmedencéje, valamint Sopron, mint az ország legműveltebb s minden tekintetben rendezett régi ipari és bányavárosa, szintén kivételes helyzetű.) A városok magas arányszámát a főváros és az agrikultúr jellegű városok szöktetik fel. Hozzájárul természetesen az a körülmény is, hogy a városokban a népesség nagyobb hányadát alkotja a produktív korosztály, végül a műveltségnek adatainkból is kitetsző nagyobb termelő, tehát vagyonszerzőképessége.

A megyei törvényhatóságok rangsora mindenképpen felett a föld minőségének s birtoktagozódásnak döntő szerepét mutatja. A homokos terület, az erdős, hegyes vidék, valamint az egyikével nem fertőzött törpebirtokos vármegyék szegények. Érdekes, hogy a 8 legszegényebb vármegye közül 5 az ország északi részében van s a zsidó település képleteit mutatja.

A két szélső vármegye: Fejér és Nógrád-Hont fejátlaga mutatja, hogy milyen különböző vagyoni helyzetű lakosságot zár magába az az egyetlen szóval elintézett *falu*, míg Budapest és Győr különbsége a városi lakosság összetételének a vagyoni viszonyokat determináló fontosságára figyelmeztet.

Sz. Gy.

Új könyv a zsidókérdésről. Az utolsó hetekben a zsidókérdés irodalma közel ezer oldalra terjedő vaskos kötettel gazdagodott. A szerző maga is zsidó: *J. Kreppe*, aki munkáját már a címlapon a ma élő zsidóság „kézikönyvének“ szánja (*Juden und Judentum von heute, Ein Handbuch, Zürich—Wien—Leipzig, Amalthea-Verlag, 1925*). A könyv a zsidókérdés enciklopédiája kíván lenni, amelyben a szerző több-kevesebb rendszerességgel állítja össze a zsidóság életére vonatkozólag a világ minden részéből gyűjtött tömördek adatot. Tudományos jellegre nem tart igényt és ez a körülmény ezúttal is felment bennünket ama kötelezettség alól, hogy a munka érdemleges bírálatával foglalkozunk.

Ennek ellenére sem hagyhatjuk azonban szó nélkül azokat a hamis és tendenciózusan kiszínezett adatokat és állításokat, amelyeket a szerző a magyarországi zsidóság helyzetével kapcsolatban felhoz, illetve megkockáztat. A 245. és 246. lapon a bolsevik uralom utáni állapotokra vonatkozólag a következőket olvashatjuk: „Egyedül a Dunántúl nem kevesebb 3000 zsidót öltek meg. A kormány szemeláttára és sok tekintetben támogatásával garázdálkodhattak az „ébredő magyarok“ és a rend csak 1922-ben kezdett némiképp helyreállni. Ezek az erőszakosságokon kívül Magyarország a legnagyobb kíméletlenséggel járt el a galíciai menekültekkel szemben, úgy, hogy maga a lengyel kormány is indíttatva érezte magát, hogy interveniáljon az érdekükben“. Ezután részletes és a tárgyi igazság követelményével nem kevésbé ellentétes adatok következnek; amelyeknek megrostálását a sokszor — sajnos — gyanútlan olvasóra kell bízunk. Az 522. lapon a könyv ismét a következő taxatív felsorolását adja a hazai zsidóság sérelmeinek: néhány ezer zsidó áldozat, a zsidó főiskolai tanárok elcsapása, gazdasági bojkott, a zsidóság sértegetése és gyanúsítása miniszteri székekből, stb. A tények rosszhiszemű megmásítására pedig álljon itt a következő példa: „Hogyan gondolkoznak kormánykörökben a zsidóságról, azt legjobban a vallás- és közoktatásügyi miniszter kijelentései bizonyítják, aki nem átalotta 1925. márciusban kijelenteni a képviselőházban, hogy „a zsidók örülhetnek, hogy esténként mutatkozhatnak az utcákon“. (523. lap.) Mindennek magyarázatát a szerző abban találja, hogy „míg a régi Magyarországon a zsidókkal barátságosan bántak, mert szükség volt rájuk a magyar hegemoniának más nemzetiségekkel szemben való biztosítása végett, ma, amikor Magyarország bizonyos tekintetben nemzeti állam, a zsidók támogatására nincs már szükség és ezért úgy bánnak velük, mint a kutyákkal“, (u. o.)

A könyv szerzője — előszava szerint — 30 éves munkásságra tekint vissza a zsidó publicisztika terén. Tehát egyrészt a szerző személye, másrészt azonban az összehordott anyag komoly terjedelme és az adatok bősége is, melyek legnagyobb részét a magasabbrangú zsidó papság szolgáltatta, a zsidókérdés anyagának úgyszólván „hivatalos összeállításává“ teszik ezt a munkát. Annál sajtáságosabbnak kell tehát tartanunk a tények elferdítésének és a szabad kitalálásnak ezt a módszerét, amely semmiképp sincs összhangban azzal a követelménnyel, amelyet előszavában a szerző maga fűz a könyvéhez, hogy t. i. munkája „a zsidókérdés egész területét minden országra vonatkozólag objektíven és tárgyiasan felölelő kézikönyv“ legyen. Hogy azonban nemcsak a tárgyilagosság, hanem az objektív hang kívánalma ellen is vét a szerző, azt a fenti idézetek szubjektív színezete eléggé bizonyítja. ya.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK.

Ereký István: A közigazgatási jog kialakulása Franciaországban, (emlékkönyv *Berzeviczy* Albert írói működésének félszázados évfordulója ünnepeére, 29—68. I. 1925.)

Ereký rendkívül világos előadásban tárja elénk, hogy a francia közigazgatási jog kialakulása a francia egységnek, a francia állam oszthatatlan egységének elérésére irányuló évszázados politikai harc eredménye. Ez a harc valaha a *hűbérurak* és a *fejedelem* közt folyt s a nagy koronahűberek visszacsatolása, a királyi tanács átszervezése és az *E'tats generaux* és provinciaux háttérbe szorítása után a teljesen, központosított *közigazgatás* és a nemesség politikai mentsváraitként szereplő *souverain parlamentek*, az igazságszolgáltatásnak a királyi hatalomtól függetlenített szervei között újult ki. Az a körülmény, hogy ezekkel a külön társadalmi szervezetté vált és rendkívüli politikai hatáskörrel felruházott bíróságokkal a központi államhatalom úgyszólván tehetetlenül állott szemben, tette parancsolóan szükségessé a francia egységre törekvő politika számára a *parlamentektől független* közigazgatás kiépítését. A forradalom az *egység* érdekében teremti meg az egyes természetes és jogi személyek közti teljes jogegyenlőséget, az új közigazgatási szervezetet és területbeosztást, a hatalmaknak egymástól való elválasztását, az állam passzív és egyes aktív pereire nézve a közigazgatási (hatáskört, a közigazgatási szervek hierarchikus viszonyát s a központosítást. *Napóleon* állítja fel az állami számvevőszéket és az államtanácsot és azzal a gyakorlattal, hogy az államfő az államtanács határozatahoz soha hozzá nem nyúl s végrehajtását nem akadályozza, megveti az államtanács tényleges függetlenségének alapját. Az aktív közigazgatás és a közigazgatási bíráskodás szétválasztása is *Napóleonra* vezethető vissza, aki keresztülvitte azt az elvet, hogy a közigazgatás egy, a bíráskodás több ember feladata. *Napóleon* után az államtanács, mint legfelső közigazgatási bíróság alakítja ki a precedensek kötelező ereje révén a francia közigazgatási jogot, mint bírói esetjogot.

A francia közigazgatás jellemvonásait *Ereký* a következőkben rajzolja meg. A *hatalmak szétválasztásának* elvén épül fel: a rendes bíró és a közig, hatóság egymás döntését alapul venni tartoznak. Kivétel a praejudiciális kérdéseknél és az összes büntető ügyeknél a rendes bíró javára. A rendeletek törvényességét is egyedül a büntetőbíró vizsgálhatja. Ezekről eltekintve, a francia közigazgatás túlsúlya állapítható meg a bíráskodással szemben a hatáskör szétválasztásánál. *A francia bíró nem dönthet kifejezett törvényi felhatalmazás nélkül olyan magánjogi jogvita felett, amelyben az állam félként szerepel.* A francia *hatásköri bíróság* elnöke nem pártatlan bíró, hanem az igazságügy-miniszter s a hatásköri bíróság csak a közigazgatási, de nem a bírói hatáskört védelmezi, a hatásköri vitát csak a közig, hat., de nem a rendes bíróság kezdeményezheti. A francia közigazgatás — a törvényhozói, parlamenti és kormányzati aktusok kivételével — a *közigazgatási bíráskodás* egyetemes ellenőrzése alatt áll, amelyet a prefecturái tanácsok és az államtanács gyakorolnak és amelynek közigazgatási keresettel alája vonható bármely intézkedés, míg az a hallgatólágos (fictiv) elutasító határozat is, amelyet valamely ügynek

4 hónapon át való el nem intézése francia jog szerint jelent. A francia közigazgatás négy praerogatívája — amelyeket a közig, bíróság is tiszteletben tartani köteles — a *kezdeményezés* kiváltsága (a közigazgatás cselekvésre a közig, bíróság által sem kényszeríthető, az államtanács nem parancsolhat és nem kötelezheti a közig, hatóságot, ez a határozathoz csak önként alkalmazkodik); az *előre és önmagukban végrehajtható határozatok kiváltsága*; a *parancsoló, tiltó, requiráló és kényszerítő hatalom* kiváltsága és a *saját szervei útján való végrehajtás* kiváltsága. A tisztviselők kiváltságai pedig: hogy a személyes vagyoni felelősség praejudiciális kérdésében (hogy *szolgálati* hibáról — melyért az állam, megye stb. felel — vagy *személyes* hibáról — melyért a tisztviselő felel — van-e szó?) a döntés a hatásköri bíróság elé vihető a préfet útján; hogy a felsőbb utasítás okvetlenül mentesít a felelősség alól, még akkor is, ha törvénybe ütközik és harmadszor a tisztviselő status jogai. A praerogatívák a francia tisztviselőket hármasan tagozott bürokráciáivá teszik. A tisztek, bírák és tanszékkal bíró tanároknak joguk van arra, hogy hivatalukat *dolognak* s magukat a hivatal *tulajdonosának* tekintsék; áthelyezést és elmozdítást, mint fegyelmi büntetést csak a collegákból álló esküdtszék mondhat ki s hivatalukhoz való jogukat a *tulajdon szentségének* elve védi. A miniszteriális tisztviselők, közjegyzők, arouék stb. fizetésüket a felektől kapják s hivataluk vagyoni jogi forgalom tárgya. A többi tisztviselők sorsa a miniszterek és politikusok személyétől függ. A francia tisztviselő nem szellemi munkás, mint az angol, és nem nyilván jogi szerződés alapján szolgáló közalkalmazott, mint a német, hanem egyoldalú akaratnyilvánítás, a tárgyi jog alapján működő közfunkcionárius. A közigazgatás kiváltságait annak egész Európában páratlan vagyoni felelőssége teszi indokolttá, mert bármilyen hibát követ el a közigazgatás, a kárért francia jog szerint *valaki* (vagy az állam, megye, község vagy szerveik) okvetlenül felelős.

A francia közigazgatás *hierarchiája* azt jelenti, hogy az alárendelt a felsőbb utasítást *betű szerint tartozik végrehajtani*, még akkor is, ha az *nyilvánvalóan jogot sért*. A közigazgatás *centralizációja* a *kényszerítő hatalom s a fegyveres erő*, az *akaratelhatározás*, a közigazgatási elhatározást előkészítő *szaktudás* és a *kinevezési, előléptetési és elbocsátási* diskrecionális hatalomnak a kormány kezében való összpontosítását jelenti. A közigazgatási *decentralizáció* az imperiumnak a megyékkel és községekkel való megosztására, az autonómiával felruházott különleges közigazgatási létesítésére (technikai decentralizáció), a megyei és községi képviselőtestületek és tisztviselők választására terjed ki. A francia jog azonban az összkormányzati alakulatok *subordinációjának* elvét juttatja érvényre.

A francia közigazgatást tehát *Ereky* szerint a hatalmak *részrehajló* elválasztása, a hatásköri és közigazgatási *bíróságok* létesítése, az állam és a tisztviselők *vagylagos vagyoni felelőssége*, a közigazgatás *kiváltságain* felépülő *bürokrácia*, a *hierarchia* és a *központosítás* jellemzik. A szerző befejezésül kiemeli az angol és francia közigazgatás rendszerének főkülönbségeit s arra az eredményre jut, hogy az előbbi a rendes bíróság *szupremáciáján*, utóbbi a *közigazgatás túlsúlyán* épül fel.

Ereky rendkívül világosan, beható alaposággal, az érdeklődést mindig ébren tartó, az előadás arányosságára nagy gondot fordító, túlságos részletezésben el nem vesző gondolatmenettel jellegetes képét tárja elénk a francia

közigazgatásnak. Ha a közigazgatás — mint Max *Wundt* mondja (*Staatsphilosophie. Ein Buch für Deutsche* 1923.) — „*a modern állam hóstette*“, akkor a legszélesebb Intellektuális rétegek érdeklődésére tarthat számot egy olyan tanulmány, amely valóban tökéletesen objektív tudományossággal igyekszik a kontinentális közigazgatás egyik legkiválóbb rendszerének fejlődési vonalát és mai képét fő vonásaiban megrajzolni, szembeállítva azt az egész kontinentális közigazgatástól oly jellegzetesen különböző angol közigazgatással. És különös érdeklődéssel kell fordulnia az ilyen tanulmány felé nézetünk szerint a magyar olvasóközönségnek, amely oly ritkán van abban a helyzetben, hogy a közigazgatási elmélet általa megérthető vagy éppen élvezetes alakban váljék számára hozzáférhetővé. Mély tanulságokat meríthet a magyar közigazgatás politikusa vagy jogásza is a francia közigazgatásnak ebből a jellegzetes képből, amelyet talán elsősorban az *Ereky* által is annyira kiemelt *egység* vonása jellemez. A magyar felfogásnak talán jobban felel meg az angol közigazgatás típusa: de az objektív összehasonlítás arról győzhet meg bennünket, hogy az egészében és minden részében az *állami egységhez való akaratot* tükröző francia közigazgatási rendszer olyan értéket hord magában, amely ép magyar hazánknak is mindenkor legfőbb szüksége volt: *az erős államhatalom biztosítékát*. Az angol típus talán a rokonszenvünknek és vágyainknak megfelelő, de a valóságban igenis távoli álomkép számunkra; a nagy kontinentális rendszerekben áll előttünk az élet komoly valósága, az állami életnek az a feladata, amely a *mi számunkra* van feladva. Az angol jog és közigazgatás a szigetország, a világbirodalom, az angolszász génusz függvénye és egészen kivételes sajátja; és a nagy kontinentális államok közigazgatása bizonyosan valami egészen más *szellemet* jelent, mint az angol birodalomé. A mi állami létünk közigazgatási problémája valószínűleg mindkét típustól különböző; azonban sokszor talán a kelletnél jobban aláhúzzuk az angol típushoz való vonzódás motívumát és megfelelkezünk a sorsról, amely míg egyrészt különleges helyzetet mért ránk, másrészt könnyörtelenül alárendelt a nagy *kontinentális* államok érdekkörének és ezzel életfeladatainak és közigazgatási típusának is. Talán a magyar közigazgatásnak sem válnék kárára a vagyoni felelősség erősebb hangsúlyozása, de ugyanakkor a közigazgatási funkciónak speciálisan magyar „szürke“ szerepköréből való kiemelése, a magyar közigazgatási apparátus megelevenítése. Talán minálunk is jót tenne a közigazgatási bírászkodás kiterjesztése és a közigazgatás önállóságának a rendes bírósággal szemben is fokozottabb kidomborítása. Nem akarunk magyar bírói szupremáciáról beszélni a közigazgatással szemben, csak tényként szegezzük le a magyar bíróság és a magyar közigazgatás tekintélye közötti különbséget. Az utóbbinak felemelése a magyar állam létkérdésének egy része. A különböző „autonómiák“ és „függetlenségek“ javára a központi hatalom kárára tett engedmények, eszmények és partikuláris érdekek javára tett engedmények; de a központi hatalmat szolgáló közigazgatás felemelése és erősítése annak a *realitásnak* célját szolgálja, amelyre olyan szükségünk van, mint a falat kenyérre s mely nélkül előbb-utóbb el kell vesznünk: *az erős központi hatalom, az akcióképes állam érdekét*.

* * *

Moór Gyula: A szocializmusról. (Emlékkönyv Berzeviczy Albert írói működésének félszázados évfordulója ünnepére, 102—114. l.) 1925.

A szocializmus *Moór* szerint lényegileg azt az elméletet, illetőleg azt

a gyakorlati törekvést jelenti, amely a (magántulajdon egészen vagy részben való eltörlésére irányul. Nincs igaza a szocializmusnak abban, hogy az emberi nyomorúság egyedüli oka az anyagi javak hiánya, abban sem, hogy ez utóbbiért a magántulajdoni rend a felelős. Felelőssé ezért elsősorban a *termelés elégtelenségét* és csak másodsorban a *felosztás helytelenségét* kellene tennie. Nem bizonyította a szocializmus, hogy ugyanazokkal a termelési eszközökkel többet lehetne termelni, ha közös tulajdonban vannak, mint a magántulajdon tárgyai. A szocializmus a leghatalmasabb mozgató rugót, az önérdeket, dobna ki a társadalom gépezetéből.

A bolsevizmus régi és új gazdasági politikájának egymással összeállított eredményeiből *Moór* azt a következtetést vonja le, hogy a bolsevizmust társadalmi kísérletnek tekinthetjük, amely a magántulajdon megszüntetésére irányult és amely világosan kimutatta — a *magántulajdon nélkülözhetetlenségét*.

A tisztán gazdasági alapon létesült kommunista társadalmak és másrészt a vallásos és erkölcsi alapon létesültek életképessége közötti óriási különbség — a Huter Jakab által 1533 körül Morvaországban alapított szekta kommunista telepesei, a jezsuita atyák által 1610-ben Paraguayban alapított komimunista indiánus állam —, valamint az erkölcsi tényező óriási társadalomfenntartó erejének (felismerése (amely erkölcsi erő és fanatizmus a bolsevizmus elhalt vezéréből, *Leninből*, sem hiányzott) *Moór* gondolkodásában arra a határozott alternatívára vezet, hogy ha az egoisztikus ösztönökön nyugvó materiális jellegű gazdasági hajtóerőt a társadalmi együttműködés gépezetéből ki akarjuk kapcsolni, akkor legalább is hasonló erősségű immateriális jellegű, erkölcsi hajtóerőről kell gondoskodnunk, különben a gépezet megáll. A marxista tudományos szocializmus óriási belső ellentmondása abban rejlik, hogy úgy a materiális (egoista), mint az immateriális (erkölcsi) hajtóerőt ki akarja dobni a társadalom gépezetéből. Ha ugyanis az erkölcs csak ideológia, reflexe a gazdaságnak, akkor arra alapítani a gazdálkodást nem lehet, tehát a szocializmus nem kívánhat önzetlen erő kifejtést a köz érdekében. Ha pedig a magántulajdon nélkülözhető, akkor az embereknek egyéni haszon nélkül, közérdekből, önzetlenül kell dolgozniuk, ami azt jelenti, hogy nem az erkölcs alapul a gazdaságon, hanem a gazdálkodás az erkölcsön.

Moór rövid tanulmánya tömör foglalata azoknak a főérveknek, amelyeket az elméleti szocializmussal szemben — alappal lehet felhozni. Élvezetes stílusa, gondolatmenetének tökéletes arányossága mellett iskolapéldája ez a tanulmány annak az igazságnak, hogy a szenvedélyek legnagyobb viharzása közben is hozzá lehet nyúlni a legégetőbb társadalmi problémákhoz anélkül, hogy a tudományos pártatlanság kategorikus imperativusából csak egy hajszálnyit is engednénk és hogy a legmeggyőzőbb érveket ezekben a kérdésekben sem az elvakult agitáció vagy a szenvedélyes ellenvélemény, hanem épen a *tökéletes objektivitás* szolgáltatja.

Zsedényi Béla dr.: Az alkotmányjogi reformok politikai problémái. (Emlékkönyv *Berzeviczy* Albert írói működésének félszázados évfordulója ünnepére, 429—479. 1. 1925.)

Zsedényi szerint az államnak nem a *cél*, hanem az állam *feladata* ad létjogosultságot. Szerzőnk számára, cél és feladat különböznek, mint az általánosságban elvesző hipotézis a reális értéktől. S az állam feladata a nemzeti

akarat megvalósítása. Az alkotmányjogi reformok politikai problémája tehát lényegileg az, hogy miképpen biztosítható, hogy a törvényhozó hatalom akarat-kijelentéseiben az állam valóságos akaratát nyilvánítsa ki.

Az alkotmányjogi reformmal összefüggő legitimitás-problémát *Zsedényi* a legitimitásnak egy sajátos fogalom meghatározásával igyekszik megoldani. Szerinte legitimitásról a szó valódi értelmében és stricié véve szó sem lehet. A legitimitás *Zsedényi* szerint a múlt iránti tisztelet érvényesülése. *Zsedényi* szerint a nemzetnek bizonyos esetekben *joga van* a forradalomra. A legitimitás problémájának ez az elintézése nem mondható szerencsésnek. A legitimitás a jogelméletnek olyan szabatos fogalma, amely aligha helyettesíthető a „*múlt iránti tisztelet*“ homályos és nagyon is bizonytalan megjelölésével. A *legitim* jogkeletkezés a fennálló jogrendszer delegációján alapul — tehát *secundar* — jogkeletkezés; az *illegitim* jogkeletkezés pedig olyan *primär* jogkeletkezés, amely, mint ilyen, az illegitim jog előtti joginak a jogkeletkezést szabályozó normáival ellentétben áll. A forradalomhoz való *jog* tehát tárgyi ellentmondás. A forradalomhoz való jog egyértelmű az illegitim legitimitással. A forradalom ex definitione jogsértés, a forradalom lehet *erkölcsileg* helyes vagy helytelen; *jogilag* egyedül csak jogsértést — és sohasem joggyakorlást vagy jogi kötelesteteljesítést — jelenthet. A legitimitás szabatos jogelméleti fogalmának a „*múlt iránti tisztelet*“ nagyon is szubjektív érzelmi momentumával való behelyettesítése talán sok érzelmi és politikai ellentét áthidalására lehet alkalmas, tudományos használatra azonban alkalmatlan, mert a rá épített minden okoskodás nyomban kellő értékére száll alá, mihelyt a legitimitás exakt fogalmával összemérjük.

Zsedényi a kétkamara-rendszer híve és a felsőkamarák jelentőségét új és értékes elemek bekapcsolásával, a választás és kinevezés jogcímeinek érvényesítésében a történeti joggal keresendő harmóniával akarja elérni. Tanulmányának legsikerültebb része: a kétkamara-rendszer helyességének a magyar nemzetgyűlés példájából való *a contrario* bizonyítása és a parlamentarizmus elfajulásának ecsetelése. A mai magyar állam feladata az *integritás* és az alkotmányos reformokat elsősorban e feladat szempontjainak kell *Zsedényi* szerint alárendelni.

Zsedényi előadásában a kritika több kifogásolni valót találhat és talán jó szolgálatot is tesz, ha a *gondolatfűzés nagyobb szigorának követelményét* állítja vele szemben. Néhány példát ragadva csak ki, aligha győzi meg a csak némiképp is iskolázott gondolkodást az az „egyszerű logikai magyarázat“, hogy ha az állam öncél, ha magán kívül más célt a természetben nem találhat, úgy léte céltalan! Az államelméletek sincsenek még végérvényesen elintézve azaz, ha *Zsedényi* közös hibájukul rója fel az „elvonat és általánosító bölcsekedést“ és az államfeladat formalisztikus koncepciójával helyettesíti őket. Mit szóljunk továbbá akkor, amidőn *Zsedényi* a nemzetgyűlés „kormányzásáról“ beszél, vagy azt mondja: „Machiavelli azonban még minden eszközt és jogot negligál a fejedelem mindenhatósága érdekében?“ És mekkora tudományos értéket tulajdonítsunk ilyesféle megállapítások taxatív felsorolásának: „1. A legitimitás az emberi tisztesség követelménye. 2. A legitimitás értetőleg hat a jó erkölcsök kifejlődésére és megerősítésére. 3. A legitimitás alkalmas arra, hogy életrehívja és élessze a történelmi nagyságban rejlő erőt, avagy a „legitimitás mellőzésének“ taxatív felsorolt eseteinek: „1. Ha a nemzet minden bi-

zalma és reménysége egy ember személyében összpontosul ... 2. Ha magát a legitim uralkodót . . . valódi (?) nemzeti felháborodás fosztja meg a trónjától 3. Ha történelmi események alakulása . . . a nemzetben azt a valódi (?) meggyőződést érleli meg, hogy valódi (?) nemzeti akaratát csak más államforma, vagy más kormányrendszer mellett tudja megvalósítani?“

Ezek a kritikai észrevételek azonban inkább *Zsedényi* tudományos munkájának *technikáját* érintik; azokat a szempontokat, amelyek az általa tárgyalt alkotmányjogi reformoknál figyelembe jönnek, jól látta meg és ha mondanivalója nem is áll szigorú arányban dolgozatának terjedelmével, de a parlamentarizmus betegségének a felsőházi reformmal kapcsolatosan keresett gyógyítása kérdésében határozott, jellegzetes, kiforrott irányt képvisel és igen lényeges pontokban — a demokrácia, az általános választójog, a demokratizált alsóház körtünetei és ezeknek egy életképes felsőház által való ellensúlyozhatósága — világosan látja az igazságot.

Horváth Barna.

* * *

Laky Dezső: *A gümőkórhalandóság Magyarországon a XX. század elején.* (Különlenyomat a Magyar Statisztikai Közlemények 62. sz. kötetének szöveges jelentéséből.) Budapest, 1925. XIII. + 148. 1.

Szomorú könyv látott napvilágot a magy. kir. közp. statisztikai hivatal kiadásában. Megjelenésénél fájdalommal tölthet el minden magyart az a körülmény, hogy e kötet a statisztikai hivatal immár utolsó kiadványa a régi Nagy-Magyarországról. E könyvet *tartalma* még szomorúbbá teszi az olvasó előtt: régi Magyarország népesedésének egyik legnagyobb ellensége: a gümőkór pusztítása tárul elénk számszerű adatokban.

A kiadvány táblázatos része az 1901—15. évek magyarországi tbc. halandóságát foglalja magában. A bevezető szöveges rész, *Laky Dezső* professzor munkája, sokkal többet nyújt ennél. Beszámolójából a táblázatos rész anyagának feldolgozásán kívül a gümőkórhalandóság háború alatti és háború utáni alakulására is kitér, valamint a múlt századra vonatkozó adatokat is felhasználja, így a tuberkulózis-probléma tüzetes képét rajzolja meg. Nehéz feladatot vállalt a szerző, midőn a statisztikai hivatal 10 év előtti adatai alapján az anyag feldolgozásához kezdett, de feladatát tudományos megalapozottsággal, kiváló módszerrel, minden részletre kiterjedő alaposággal oldotta meg.

A munka bevezetésében néhány európai állam gümőkórhalandósági adataiból indul ki. Hazai viszonyaink kellő megítéléséhez nélkülözhetetlen a külföldi adatokkal való összehasonlítás. A gumókor nemzetközi statisztikája szerint a tbc. halandóság Európában nagyobbak látszik, mint a világ egyéb részeiben. A gümőkórhalandóság mértéke az európai államok között rendkívül fluktuáló volt. A mai kapitalisztikus gazdasági rend kinövésai, a kedvezőtlen közegészségügyi viszonyok, a városokba túdulással járó rossz lakásviszonyok a tbc. veszedelmét növelték. Néhány nyugateurópai állam statisztikájából látjuk, hogy céltudatos közegészségügyi és közgazdasági politika e veszedelemmel eredményesen tud megküzdeni, amint azt Anglia, Skócia, Dánia és Belgium példája mutatja, ahol a gümőkórhalandóság arányát felére, sőt harmadára szorították le. Az eszközt a *kultúrában*, különösen a *közegészségügyi kultúrában* találjuk meg.

A tbc. magyarországi pusztításának nagyságáról képet alkothatunk, ha tudjuk, hogy a háború előtt az 1000 lélekre kiszámított gümőkórhalandósági

index Angliában 1.35, Németbirodalomban 1.42, Hollandiában 1.42, Svédországban 1.85, a régi Magyarországon pedig — 3.14 volt. Magyarország a vizsgált időszak alatt e téren mindvégig megtartotta a többi kultúrállamokkal szemben dicstelen elsőségét. *E század első tizenöt éve alatt a tbc. Magyarországon közel egymillió embert ragadott el az élők sorából.* A gümőkórhalandóság enyhülése hazánkban is megállapítható. Az 1880-as évek ijesztően magas 4 ezreléket meghaladó arányszáma a 90-es évek végén 3.8‰-re csökkent. A XX. század első évtizedében fokozatosan javul az index 3.63-ról 3.39‰-re. A háború alatt az arányszám 2.94-ről 3.54‰-re emelkedik. Csonkamagyarországon átmeneti javulás után újra kedvezőtlen alakulást látunk. *Laky* adatai azt a sajnálatos tényt igazolják, hogy a gümőkórhalandóság Csonkamagyarországon a népmozgalomnak még félelmetesebb jelensége, mint volt a régi Magyarországon.

Szerző a gümőkórhalandóság országos eredményei után a részletek beható kutatására tér. Országrészek szerint az északnyugati felföld, a Felvidék és a Nagy-Magyar-Alföld vidéke mutatják a legnagyobb, a Tisza jobbpartja és a Királyhágón túli részek a legkisebb arányú tbc. mortalitást. A lakosság tömörülését figyelembevéve a városi és vidéki népesség eltérő gümőkórhalandósága domborodik ki. Feltűnő Budapest nagy tbc. halandósága. 1910 táján Európa nagyvárosai közül csak néhány (Szt.-Pétervár, Paris, Lemtoerg, Prága, Bukarest) mutat fel kedvezőtlenebb indexet. Fel kell jegyeznünk azt az öröndetes javulást, melyet fővárosunk tbc. halandósága fokozatosan elért, bár az eredmény még mindig nem kielégítő. Európaszerte szabályszerűséggel mutatkozik a városoknak a vidékkel szemben nagyobb gümőkórhalandósága, aminek okát elsősorban a városok kedvezőtlenebb szociális viszonyaiban kell keresni. Azonban ezen is lehet segíteni. Az angol nagyvárosok megfelelő gyári törvényhozási intézkedésekkel a lakosság egészségügyének védelmével, a gazdasági helyzet javításával, a tbc. mortalitást a minimumra szorították le s ezzel Európa városai elé követendő példát állítottak.

A demográfia szokásos megkülönböztetései alapján a gümőkórhalandóság alakulását a *nemek* szerint vizsgálva, kiténik, hogy Magyarországon a tbc. a nőket sokkal inkább pusztította. Viszont a nők gümőkórhalandósága sokkal gyorsabban javult, mint a férfiaké. A vármegyék népességéhez tartozó nők súlyos gümőkórhalandósága eredményezte országos átlagban a nők magasabb arányszámát.

A *családi állapot* szerint a nőtléneknek és hajadonoknak más családi állapotúakénál kisebb tbc. mortalitása mutatkozik, ami annak következménye, hogy a nőtlenek és hajadonok nagyobbbrészt 20 évesnél fiatalabb népességből kerülnek ki s ezek gümőkórhalandósága sokkal kisebb, mint a következő korcsoportoké. Kétségtelenül a nőtlenek és hajadonok kedvezőbb indexe nem a családi állapot minőségének, hanem a fiatal kornak, az ernyedetlen test nagyobb ellenálló erejének tulajdonítható. Egész másképen alakul azonban a helyzet, ha az adatokat a családi állapot és a kor kombinációja alapján vizsgáljuk. A 20—39 éves korú népességnél a házások és nőtlenek (hajadonok) tbc. indexe úgy aránylott egymáshoz, mint 100:60 a házások javára. Itt teljes mértékben látszik, hogy a házasság bizonyos nyugalmi állapot létrejöttével a tbc. egyik ellensúlyozója. A házásélet mitigáló hatása a gümőkórhalandóság csökkentése szempontjából fokozódó mértékben érvényesül a 40—59 éves életkorban.

Laky az anyanyelv és a gümőkórhalandóság összefüggését is kutatja, ezt más országok statisztikájában nemi találjuk meg. Számításaiból az a fájdalmas eredmény tűnik ki, hogy 1910-ig a szerbek és morvátok után a magyarság indexe a legrosszabb (1.16‰). 1910 után az arányszám jelentékenyen csökkent, de még ekkor is alig volt jobb, mint a románoké vagy tótoké. E javulást a vidéki magyarság tbc. halandóságának jelentékeny (20.9%-os) csökkenésével értük el. Nagymagyarország statisztikájából ezt az eredményt felmutatva a szerző megállapítja, hogy régi Magyarországon éppen a magyarság közegészségügyének felkarolása lett volna öntudatos közegészségügyi politika leghálásabb talaja. Ezt annál inkább meg kell szívlelni, mert a mai Csonka-magyarország nyelvileg szinte egységes területén a magyarság érdekében az államnak és a társadalomnak minden áldozatot meg kell hoznia.

A statisztikai irodalomban a *vallás* kérdésével kapcsolatban különösen a zsidóság alacsony gümőkórhalandósági arányának magyarázatát kutatják. Erre vonatkozólag két ellentétes felfogás áll szemben, az egyik *társadalmi* okokat keres (foglalkozásuk természete, általában a jómód hatása, megfelelő közegészségügyi érzék), míg mások *faji* okok fennforgását vélik: ezek szerint a zsidóságot a középkori ghetto-élet idején a tbc. rettenetesen megtizedelte s így egyes törzsek századok múltán bizonyos immunitást szereztek. Hogy e két felfogás közül melyiknek, vagy esetleg bizonyos tekintetben mindkettőnek van-e igaza, azt a magyarországi adatokból eldönteni nem lehet. De *Laky* adataiból is kiténik, hogy Magyarországon bármelyik vizsgált időszakban a zsidóság arányszáma volt a legkedvezőbb, nyugateurópai mértékben is alacsony (1.74 ezrelék). Az utána következő legkedvezőbb arányú felekezetek: az ág. evangélikusok, az unitáriusok és a reformátusok indexe (3.04, 3.06, ül. 3.21 promille) már jóval az izraelitáké mögött marad. A római katolikusok arányszáma a zsidók indexének kétszeresét is eléri. (3.46).

Rendkívül tanulságos a gümőkórhalottaik statisztikájában a *korviszonyok* vizsgálata. E kérdés annál nagyobb figyelmet érdemel, mert egy-egy korosztályon belül az általános és a tbc. mortalitás feltűnő eltéréseket mutat. A 15 életéven felül a tbc. egyformán veszélyesnek látszik, de mégis a fajfenntartás és közgazdaság szempontjából legértékesebb korosztályokból szedi legnagyobb mértékben áldozatait. Az egyes korosztályokon belül az általános halandósági és a gümőkórhalandósági indexet szembeállítva az arányszámok azt mutatják, hogy Magyarországon a 15—19 éves halottak (fele, a 20—24 éves halottaknak korábban kétharmada s legutóbb is több, mint fele, a 25—34 éves halottak többsége gümőkórban pusztult el. A kormegoszlás szerint számított indexek a lakosság településével kapcsolatban azt mutatják, hogy a 7 éven aluli gyermekek sorában Budapest indexe (5.1‰) jóval felülmúlja a törvényhatóságú városokét (3.6) vagy a vidékét (1.84). A különbség oka az egészen fiatal budapesti gyermekek rendkívüli nagy tbc. halandóságában rejlik.

A munka egyik legértékesebb része a *foglalkozási viszonyok* és a gümőkórhalandóság összefüggését tárgyalja. Látszólag e kérdés feszegetése mutat fel leggazdagabb irodalmat. Azonban ezek a kísérletek nagy része csak korlátolt megfigyelési anyagra vonatkoznak (biztosító intézetek, betegsegélyző pénztárak, klinikai feljegyzések adatai alapján). Ezzel szemben szerző Magyarország 15 év alatt megfigyelt összes gümőkórhalottainak foglalkozási viszonyait tette vizsgálat tárgyává. E téren *Laky* a statisztikai irodalomban úttörő

munkát végzett. Gazdag anyagát azzal a helyes módszerrel dolgozta fel, hogy az azonos foglalkozású tbc. halottakat az egész népességhez viszonyította s egy-egy foglalkozási ág folytatóinak gümőkór által való veszélyeztettségét arányszámokban fejezte ki. Így a gümőkór pusztításának igazi társadalmi jelentősége domborodik ki. Nagy vonásokban ki kell térnünk ezekre a tanulságos eredményekre.

Az adatokból feltűnő a *napszámosok* rendkívül magas arányszáma (64‰). Társadalmunk e szó szoros értelmében vett *proletár* rétegénél megtaláljuk mindazokat a tényezőket, melyek a gümőkór pusztítását elősegítik (kedvezőtlen közegészségügyi viszonyok, bizonytalan gazdasági helyzet, nehéz munka, rossz táplálkozás). A magyar népjóléti politika e legmostohább népelem egészségügyének, lakásvizonyainak javításával, a közgazdasági politika állandó munkalkalmak nyújtásával, a társadalom nevelő munkájával hozzájárulhat e rendkívül kedvezőtlen gümőkórhalandósági arány enyhítéséhez.

Magyarország háború előtti gazdasági fejlődésével, az ország tőkében való gazdagodásával és a népesség szaporodásával kapcsolatban mind inkább nőtt az u. n. *iparforgalmi népesség* száma. Míg 1900-ban e népesség (eltartottjaival együtt) az ország lakosságának $\frac{1}{5}$ részét alkotta, addig 10 évvel később aránya 25.1 %-ra emelkedett. Népességünk e széles rétegei a megfigyelés első időszakában (1900—1905) a gümőkórhalandóság tekintetében nem sokkal a napszámosok alatt maradtak (4.7‰). Annál öröndetesebb, hogy hazánkban az ipar fejlődésével szinte párhuzamosan haladt az iparos népesség tbc. halandósági arányának csökkenése. A *bányászatnál* a múlttal szemben mutatkozik javulás, de nem oly mértékben, mint az iparnál.

A *kereskedelem* tbc. halandósága kedvezőbb volt (2.2‰), mint akár az iparnál vagy a bányászatnál. E szerencsés index magyarázatát főleg abban kell keresni, hogy itt az önálló elem a segédszeméllyel szemben oly hatalmas túlsúlyban van, melyhez hasonló arányt sem az ipar, sem a bányászat nem mutat fel. Már pedig, mint alább látni fogjuk, az önállók indexe kedvezőbben alakult, mint a „segédszemélyzeté“. Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a kereskedők általában népességünk jobb gazdasági helyzetben, kultúráltság tekintetében is előbbre levő rétege.

A *közlekedés* körében munkálkodó lakosság kedvező, bár a kereskedeleménél magasabb, gümőkórhalandósági aránya (2.8‰) annál is inkább említésre méltó, mert e népesség túlnyomó része a magyar állammal szemben áll alkalmazotti viszonyban s így velük szemben az állami szociálpolitika hatásai érvényesülnek.

Magyarország agrárállam lévén, népességének jóval több, mint fele (1900-ban 66.5%, 1910-ben 62.4%) az *őstermelés* körébe tartozott. E széles nép-retegek gümőkórhalandósági indexe az átlag körül mozgott, sőt 1911-ben az átlag fölé emelkedett. Pedig normális viszonyok mellett az őstermelőknél, akik szinte kizárólag vidéken, falusi községekben, vagy falusi jellegű városokban laknak, természetadta előnyösebb helyzetüket tekintve kedvezőbb arányszámot várhatnók. A valóságban az őstermelők gümőkórhalandósági arányszáma más foglalkozási ágak (kereskedelem, közlekedés, közszolgálat) indexét felülmúlja (3.4‰). Valóban csodálatos, hogy agrár Magyarországon a mezőgazdasági munkások tbc. halandósági arányszáma magasabb, mint az ipari munkásoké. Okát a falu kulturális képzettségének hiányos voltában, kedvezőtlen közegész-

ségügyi viszonyaiban, a magyar néplélek mindenbe beletörődő fatalizmusában kell keresni. Ha a magyar gazdanép vezetői kezükbevéve e könyvet megismerik a sötét helyzetet, bizonyára a szociális problémák egész sorával találják szembe magukat, amelyek megoldása a magyar nép eme értékes elemének megmentése érdekében a jövőben elmaradhatatlan. Az eredmény nem lesz kétséges, ha a gümőkór elleni küzdelem egyik legfontosabb védőeszközére, a *népnevelésre* nagyobb súlyt helyeznek.

A *közszolgálat után és szabadfoglalkozásból élő népesség* (nagyrészt tisztviselő és önálló elem, kisebb részben segédszemélyzet) indexe körülbelül a közlekedésével azonos (2.6). Ez a főcsoport egyesíti magában az intelligencia jelentékeny részét. A gümőkór elleni küzdelem legmegbízhatóbb fegyverei az intelligencia, a tanultság, a felvilágosodottság, mellyel tehát e társadalmi rétegek rendelkeznek. Ennek dacára sem számolhatunk be gümőkórhalandóságuk kedvező arányáról. Vájjon ezek a kedvezőtlen adatok nem a hivatalnoki rétegek nehéz szociális viszonyainak, a tisztviselők lefokozott életstandardjának kifejezői?

A munka további részében szerző az egyes foglalkozási főcsoportokon belül a nemek szerepét, a város és vidék jelentőségét vizsgálja. Adatait a foglalkozási csoportokon belül a *keresők és eltartottak* szerint is széjjelbontja. Ezekből meríthető tanulságok elseje, hogy a keresők gümőkórhalandósága nagyobb, mint az eltartottaké. Ha a városok és vidék indexeit állítjuk szembe, kitűnik, hogy a városokban úgy a keresők, mint az eltartottak sorában nagyobb a tbc. (halandóság, mint vidéken. De a számsorok azt is igazolják, hogy a vidéki kereső népesség gümőkórhalandósága kisebb mértékben csökkent, mint a városi népességé, ami újból arra enged (következtetni, hogy a vidék közegészségügyének: javítása terén, sok mulasztás történt.

Az elhaltak *társadalmi tagozódását* kutatva az egyes foglalkozási főcsoportokon belül az önállók, a tisztviselőelem és a segédszemélyzet eltérő gümőkórhalandósági aránya nyújt tanulságos adatokat. Magyarország egész gümőkórhalandóságát egybefoglalva mindenkor a segédszemélyzet indexe mutatkozik a legrosszabbnak, viszont a tisztviselő eleme a legjobbban s a két véglet között, de mindig az átlag alatt mozog az önállók indexe. Ennek magyarázatát itt is az intelligenciában kell keresnünk, mert nyilvánvaló, hogy anyagiak tekintetében az önállók nagy része a tisztviselőkkel szemben előnyben van. Mivel az önállóknál a javulás belső erői az anyagi jólét formájában rendelkezésre állanak, e jobban szituált rétegek között a *társadalom tanítómunkájával* aránylag könnyebben érhetne el a tbc. elleni küzdelemben eredményt. A „segédszemélyzet“ (munkásság) néven összefoglalt, gazdaságilag és társadalmilag alacsony nívón álló rétegek kedvezőtlen gümőkórhalandóságának (magyarázatát megkapjuk, ha e népelem csekély intelligenciájára, a fertőzés veszélye iránt eltompult voltára, rosszabb táplálkozására és kedvezőtlen lakásvizonyaira gondolunk.

A keresők indexeinek nemek szerint való vizsgálatából ki kell emelnünk azt a sötét helyzetet, amely a *tisztviselőknök* osztályrészéül jut. E kérdés annál inkább figyelemre méltó, mert a vizsgált időszak óta (1915 után) középosztályunk nőtagjai még fokozottabb mértékben kényszerültek hivatalvállalásra.

A foglalkozási és korviszonyok kombinációja, majd a foglalkozások közelebbi tagozódásának vizsgálata után szerző a gümőkórhalandóság *területi*

alakulását tárgyalja. Az 1900-at követő évek adatainál bizonyos területi összefüggést lehet a vármegyék között felismerni. Ekkor kb. a mai Csonkamagyarország területe látszik a gümőkórhalandóság szempontjából leginkább fertőzöttnek. Az 1911—15. években ez a kép megváltozik, ekkor a gümőkór által fenyegetett területet azokban a vármegyékben találjuk, melyek azóta a trianoni „béke“ által hazánktól elszakítottak. A sík vidék lakossága körében általában magas a gümőkórhalandóság, a maximumot a Nagy Magyar Alföld, a minimumokat pedig a régi Magyarország legmagasabb fekvésű vidékei (Erdélyi havasok, Kárpátok vidéke) mutatják. A tbc. halandóság területi alakulásának szemléltető képét nyújtják a törvényhatóságok indexei és az ország domborzati viszonyai alapján megrajzolt *statisztikai térképek*. A szerző végül a kormegoszlás zavaró hatását küszöböli ki statisztikai szempontból felette becses, ú. n. *standard-számítás* segítségével s ezáltal az eddig nyújtott nyers indexek valóságos értékét mutatja.

Fentiekben e munka gazdag anyagából csak a legfontosabb szempontokat vázoltuk; terünk nem engedi, hogy a részletek beható ismertetését adjuk.

Szerző tudományos módszerével és felkészültségével, a széleskörű irodalom kritikai felhasználásával a magyarországi gümőkórhalandóságot minden részletre kiterjedő alapos vizsgálat tárgyává tette s egyben Európa számos más államának viszonyai felől is tájékoztatást nyújtott. Sok tekintetben a művelt nyugati államokat megelőzve e probléma addig ismeretlen részeit világitotta meg.

A munka egyik kiváló értéke élvezetes stílusa. Nehéz témáján mindvégig lendületes előadással vezet végig s épen ezért e könyvet szakkörökön kívül a művelt nagyközönség is érdeklődéssel olvashatja.

E tudományos munkának és forrásműnek egyaránt rendkívül értékes könyv tanulságait hasznosítani kell. *Laky* munkája kiindulási alapul szolgálhat azokhoz a teendőkhöz, melyek a gümőkór elleni küzdelem terén népességünk fejlődése érdekében immár halaszthatatlanul megvalósításra várnak.

—ky.

Czakó Ambró: The future of Protestantism. (Allen & Unwin, London. 1925.) Az egykori katolikus, majd református pap a Birmingham melletti Selly Oak Colleges keretében előadott tanulmányát tette most közzé angolul *A protestantizmus jövője ámen*. De helytelen képet kapna a könyv tartalmáról az, aki ez után a cím után ítélkezne, mert ennek a könyvnek két lelke van, az egyiket a főcím kifejezésre juttatja, a másikat még az alcíme is inkább eltakarja, mintsem kifejezné. Állítólag különös tekintettel van ugyanis Délkelet Európára. De ez nem egészen áll, mert inkább csak Magyarországgal foglalkozik s maga a szerző később be is vallja, hogy ő tulajdonképpen csak a magyar vallási viszonyokról hivatott beszélni. Mindenki csak azt az országot ismerheti igazán, ahova való s azért, amikor *Czakó* az erdélyi unitáriusok mellett a horvát katolikusokkal és a cseh nemzeti egyházzal, a huszitizmussal is foglalkozik, ezeket a fejtegetéseit azzal a tudattal kell szemlélni, hogy itt a szerző már csak az analógia segítségével kíván és tud boldogulni. A huszitizmusról szóló résztől eltekintve azt is lehetne mondani, hogy Délkelet Európáról csak annyiban jogosult beszélni, amennyiben figyelmét Csonkamagyarországon túl a történelmi magyar határokig kiterjeszti.

A könyvet eszerint bátran úgy tekinthetjük, mint amelynek két részéből az egyik a magyar vallási viszonyokról szól. Ehhez a részhez, mint mondtuk, *Czakó* azzal véli magát kvalifikálnak, hogy magyar. De a másik részhez, amely a protestantizmus jövőjére tartozik, ugyancsak különös kvalifikációt hoz fel maga mellett *Czakó*. Ez pedig abban áll, hogy szerinte a vallást csak azértheti meg, aki imaga is vallásos, a katolicizmushoz csak az szólhat hozzá, aki belülről ismeri és a protestantizmust is csak az ismeri, aki maga is protestáns, vagy legalább az volt. Bizonyára kevesen vannak, akik meggyőződéses katolikusokból meggyőződéses protestánsakká lesznek, vagy megfordítva és ez teszi érthetővé, ha *Czakó* ezen a téren versenytárs nélkül maradhat, miután ő ennek a feltételnek saját kijelentése szerint megfelel, ő tehát írhat katolicizmusról, protestantizmusról egyszerre és nehéz helyzetbe kerül vele szemben minden kritikus, mert (könnyen elébevágat *Czakó* azzal, hogy a hozzáértés első feltételének, a vándorló meggyőződésnek híjával van. Egyébként a protestantizmus jövőjéről szóló rész is inkább azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy van-e vallási fejlődés és különösképpen lehetséges-e a kereszténységnek még tovább fejlődnie. *Czakó* ugyanis elismeri, hogy a kereszténység a legfelül áll a vallások rangsorában és azért akkor, amikor arra kíváncsi, hogy a vallások továbbfejlődhetnek, természetesen arra, kell központosítania minden figyelmét, hogy a kereszténység képes-e még fejlődni. Miután erre igenlő választ ad, a kereszténység jövőjében azáltal lesz a protestantizmus jövője, hogy protestáns gondolat az egyetemes papság eszméje az, amelynek irányában a vallásoknak haladniuk kell.

Ami a magyar részt illeti, *Czakó* aláhúzottan hangsúlyozza, hogy minálunk állam és egyház elválasztva nincs és a katolicizmus uralkodó vallás, mely szellemi bővületébe vonta a protestantizmust is. A bevett nagy protestáns felekezetek kezdve a papság kiemelkedő szerepétől, megkövesedett tradícióktól egészen az apróbb (külsőségekig ezt a katolikus hatást tükröztetik vissza. Ezzel a katolikus szellemmel jár (!), hogy igazi vallásosság a nagy felekezeteik hívei közt nem található, hanem csak a kis, be nem vett protestáns felekezetekben, melyek híveinek számát a magyar vallási statisztika nem tünteti fel hitelesen, mert sokkal többen vannak, mint ahányan a statisztikában szerepelnek. Ennek oka az, hogy legtöbbjük előnyösebbnek tartja, ha azt a bevett vallást vallja be, amelyben született, semmint azt a csupán megtűrtet, amelyhez ténylegesen tartozik. A magyar vallási statisztikának egy másik hiányossága, hogy az átérések adatait gondosan eltitkolja és *Czakó* csak azzal a feltétellel jutott birtokukba, hogy azokat egyedül külföldön hozhatja nyilvánosságra. Végül helytelen a vallási statisztika által mutatott kép még azért is, mert a *Czakó* szerint mintegy 250.000 szervezett munkást, akik valamennyien atheisták, vallásfelekezeteikbe sorolva tünteti fel. Ezek *Czakó* szerint még azért is különös figyelmet érdemelnek, mert számuk abban a pillanatban, amint a kormány a szakszervezkedést meg nem gátolja (?), egyszerre 1—2 millióra szökhetik fel a mezőgazdasági munkásokkal (!). Ez utóbbiak ugyan nem atheisták, de *Czakó* szerint az ipari munkásság is csak azért vallásellenes, mert nem tud papság: és vallás közt különbséget tenni.

A szocialistáknak a valláshoz való viszonya egyike *Czakó* legfőbb problémáinak s azt hisszük, hogy ez a rész a könyv legnagyobb érdekessége.

Czakó szerint a szocializmus és a vallás már azért sem lehet ellentétes, mert magában a szocializmusban is vallásos vonások találhatóak. A szocialisták csak a papság ellen vannak, mert az ő mozgalmukat nem támogatja. A papság pedig állítólag azért van ellenük, mert ateisták, de voltaképpen gazdasági helyzetét félti tőlük. *Czakó* azt hiszi, hogy az ipari munkásságot meg lehetne nyerni egy vallásos mozgalom számára, mert nagy bennük a vallásos szükségérzet és az érdeklődés, de csak olyan vallás iránt, mely egyház és papság nélkül való. *Czakó* megkísérelte, hogy az üdvhadsereg és a szociáldemokrata párt között hozzon létre kapcsolatot. Sajátmaga több tanulmányt, sőt könyvet írt, melyekkel a szocialistákat a vallásos mozgalom számára megpróbálta nyerni. Lefordította számukra Herman *Kutter* könyvét Szociáldemokrácia és kereszténység címen. A számukra írt könyvében kifejti, hogy a tudomány nem tud feleletet adni arra a kérdésre, mi végre vagyunk a földön s ezt pótolja a vallás, amelyik egyedül adhat igazi és tartós erkölcsiséget is. Könyvével csak az a baj, hogy a szociáldemokrata pártban nincs senki, aki a vallásvédelemért a felelősséget vállalná, *Czakó* maga pedig nem tagja a pártnak. Nagy kár, mondja *Czakó*, hogy a szocialista vezetők közt sok a zsidó, már pedig a magyar zsidóságnak nincs érzéke a vallásosság iránt, tagjai a szabadkőműves páholyoknak, ahol többségben is vannak, Istent hisznek, de a vallásoknak nincs szerintük jogosultságuk. Fizetik az egyházi adójukat, belépnek a Chevra Kadisába, megtartják a Jomkippur és legfeljebb annyi még a vallásos érdeklődésük, hogy Renannak Jézus életéről szóló könyvét olvassák.

A szocialisták vallásosságával tehát gyöngén áll a dolog. De nem kedvezőbb a helyzet a bolsevistáknál, „a szocializmus másik fázisánál“ sem, noha, azt tartja *Czakó*, nem maradhatnak soká ezen a tudománytalan állásponton. Miután a bolsevisták, ugyebár, egyébként a tudomány álláspontján vannak! Szegény tudomány, amelyet ennyire lehet diszkreditálni.

Czakó a kiadói előszóba is belevetette, hogy nem tagja a szociáldemokrata pártnak, de eltekintve attól a szerves kapcsolattól, amelyet könyvében elárul, eltekintve attól, hogy a rossz hírű és ezért be is tiltott Független Szemlét szerkesztette, az igazságosabb és jobb életfeltételeket teremtő vér nélküli októberi forradalomról, a „sok jószándékú“ bolsevizmusról szóló megjegyzései talán angol olvasóit is figyelmeztethetik arra, hogy a szerző nem éppen gáncsnélküli lovag, mint amilyennek fel akar tűnni. Külön figyelmet érdemel, amikor a görögkeleti egyháznak a magyar kormány által való elnyomtatását (!) lefesti. Csak gyöngé vigasz, hogy legalább az erdélyi protestantizmus nehéz helyzetét is szóvateszi és Európa védelmét kéri számukra. Mindenesetre szomorú, hogy az erdélyi magyar protestánsok maguk cserbenhagyják iskoláikat, csakhogy a fentartási költségektől megszabadulhassanak. De amint ezt megemlíti *Czakó*, szinte kétségbe kell vonnunk, hogy előadásából a nyugati protestantizmus támogatásának szüksége következik logikusan és- nem veszi-e hathatósabb támogatásába ő, a protestáns fejlődés híve, a magyarországi orthodox szerbeket!

A kisebb felekezetek közül nem sok szimpátiát érez *Czakó* a baptisták iránt, mert azt mondja róluk, hogy intelligens ember nem mehet közéjük. A zsidóságról sincs nagy véleménye, mert azt tartja, hogy a zsidó vallási nevelésben felnőtt egyének előbb az unitarianizmusban kell megnevelődnie,

magasabb keresztény felekezetbe léphetne. A zsidóknak a kommunizmus ideje alatt való nagyszámú kitérését azzal magyarázza *Czakó*, hogy megundorodtak a túlnyomóan zsidó bolsevista vezetők gáztetteiről, de a „fehér terror“ ideje alatt visszatértek ősi hitükre. A beállítás éppen nem helyes, mert tudvalevően az ellenforradalmi reakciótól való félelem térítette át őket s amikor látták, hogy a kitérés hiábavaló, mert az antiszemita mozgalomnak faji és nem vallásellenes jellege van, tértek vissza a zsidó vallásra.

A vallási fejlődésről, a protestantizmus jövőjére tartozó tulajdonképeni elmélkedésről nem sok szavunk lehet. *Czakó* ellensége minden klerikalizmusnak. Kereszténységet akar egyház és papság nélkül. Abban igaza van, hogy a vallásos élet formáságokba süllyedni hajlamos és azt se fogja senki kétségbevonni, hogy az erkölcsi érzület és az emberszeretet a legigazibb vallásosság. De amint elismeri *Czakó*, hogy más a vallási probléma különböző korok, más az intelligencia és más a munkásosztály számára, akkor már állást foglalt abban az irányban, hogy egyértelmű megoldásnak nincs jogosultsága. Különböző népek számára is más a probléma, mert nemcsak más viszonyok között élnek, hanem más fejlődési fokon is állhatnak. Viszont a vallás csak amikor lehet hatalmas, ha változatlan, tökéletesnek tarthatja magát. A nagy vallásoknak éppen az az erejük, hogy porokat, népeket, osztályokat össze tudtak foglalni, változatlanok látszani és mégis haladni az emberekkel. *Czakó* a maga egyetemes szabad vallását nem tekinti utópiának, mert látni véli az angol és amerikai protestantizmusban, különösképen pedig a kvekkereknél, akikről a papság, dogmák, szertartás nélküli vallásideálját lemintázta. Arra nézve is lát bizonyítékot, hogy a fejlődés a nagy vallások keretén belül az ő ideálja felé halad. Ez a fejlődés szerinte a modernista mozgalom a katolicizmusban, melynek az erkölcsös akarat fontosabb a vallásos hitnél. Ugyancsak ez a liberális judaizmus, mely le akar vetkezni minden évezredek tradíciót és az ősi törvénytől többre becsüli az erkölcsi egyéniséget. De hogy a vallásos fejlődés csak egy kvekker gyülekezet felé irányulhatna, ahol mindenki beszélhet a maga vallási meggyőződéséről és hangosan imádkozhatik, vagy senkinek a szava sem hallatszik, csak együtt vannak és együtt ülnek csendesesen, azt elképzelheti olyasvalaki, aki mint *Czakó*, végigjárja a vallásokat és elfogulttá lesz minden elhagyott hitével szemben, de nem fogja egykönnyen elhinni senki más, ha mindjárt arra a kérdésre, hogy mi lesz a vallásos fejlődés iránya, nem is tudna olyan egykönnyen feleletet adni.

N. Gy.

* * *

Oththmar Spann: Tote und lebendige Wissenschaft. (2. Aufl. Fischer, Jena, 1925.) Az a négy dolgozat, amelyet Oththmar *Spann* itt összefoglal az első kiadásban még csak az első (kettő szerepelt), tömör összefoglalása annak az iránynak, amelyet a szerző immár nemcsak a társadalom- és gazdaságtanban, hanem a filozófiában is képvisel.

Ha Oththmar *Spannról* beszélünk, nem kerülhetjük el, hogy visszapillantást ne tegyünk azokra, akiknek munkássága nyomán az ő törekvései megszülettek. Két nagy harc folyik a tudományban régidők óta, amelyek egyike is, másika is elkerülhetetlen az olyan harcok egyéniségek számára, aminő Oththmar *Spann*. Az egyik a körül forog, hogy a tudomány hierarchiája miképp tagozódik, szétválík-e két nagy tudománycsoportra s ha igen, mik azok a

tárgyi és módszerbeli kritériumok, amelyek a határvonalat jelzik. A másik arra vonatkozik, hogy a társadalmi jelenségek megértésénél a társadalom egészéből vagy pedig az egyes egyénekből kell-e kiindulni. Vegyük sorra külön mind a kettőt. A tudományok hierarchiája tekintetében Giambattista Vico szerint még az embernek csak sajátmagáról lehet tudománya, mert a természetről szóló tudomány egyedül Isten kezében van. Nagy változásoknak tellett bekövetkezniök, el kellett tolódniok az erőviszonyoknak a természettudományok javára, hogy John Stuart Millnek már a szellemi tudományok tudományos jellegét kellett védelmébe vennie, amit azzal a hivatkozással tett meg, hogy annyira, amennyire az apály-dagálytan és az időjárás-tan tudomány, még a szellemi tudományok is mindenesetre azok. Mill figyelme ráirányult a szellemi tudományok módszerének kérdésére is és azt tartotta, hogy az a módszer, amelynek a természettudományok nagy fejlettségüket köszönhetik, bizonyára a legmegfelelőbb a szellemi tudományok számára is. Azóta nem ült el a vita a természeti és szellemi tudományok viszonya, különösképpen pedig a szellemi tudományok módszere körül. Az egyik irány Millt követi, vagy túl is halad rajta, mert egyáltalán nem ismeri el a szellemi tudományok különletét, a másik pedig a határvonal kritériumai körül viaskodik anélkül, hogy általánosan elfogadott jegyeket tudna találni. Dilthey szerint a szellemi tudományoknak egész más. tárgyai vannak és módszerük, az átélés, egészen elütő a természettudomány okétól. Stammler cél tudományoknak nevezi az előbbieket, mert a célkitűzés és célszerűség a sajátosságuk, s az emberi gondolkodás szerinte nem esik az okság törvénye alá, mert ez az akarat szabadságával ellentétes volna s a cél, mint motívum, nem egy ok a sok között az ember számára. Rickert az értékekre vonatkoztatás módszerében és az esetek individuális vizsgálatában látja az általa kultúrtudományoknak elnevezett tudománycsoport sajátosságát a generalizáló és értékekre nem vonatkozó természet-tudományokkal szemben.

Szándékosan kiemeljük a sorrendből Wundtot, mert nála az előbb említettek valamennyijének kritériumai együttesen megvannak. Szerinte a szellemi tudományoknak nincsenek külön tárgyai, mert azok a természettudományokéival azonosak és a két tudománycsoport csak különböző jelenségeikkel foglalkozik. Nem fogadja el a teljesen elütő módszert, de az eltérést itt is akceptálja, amikor a megértést mint a megismerés sajátosságos szellemtudományi módszerét kifejti. A szellemi tudományok jelenségeinek három fő kritériuma pedig az értékelés, célkitűzés és akaratelhatározás. Még fontosabb az, amit Wundt a cél- és okkapcsolatok viszonyáról mond. Minden okságnak logikai alapja van: ez az észok és következmény viszonya. A közönséges értelemben vett oksági viszony, a hatóokra következő hatás, semmi más, mint a logikai oksági viszony behelyezése a jelenségekbe, objektíválása. A célkapcsolatban pedig a kitűzött cél, mint mozgató ok (indító ok) szerepel, mely tehát visszatér az okság eredeti, logikai alapformájára, vagyis mint észok jelentkezik. Az emberi akaratelhatározás és cselekvés, a szellemi tudományok tárgya tehát csak annyiban tér el egy természeti mozgástól, hogy az utóbbiban egy kauzális kapcsolat ad ki egy egyszerű jelenséget, míg a másikban kettő: észok — hatóok — hatás.

Spann ezekkel szemben kategóriatanában azt fejtegeti, hogy egy olyan kategóriára van szükség, amely a célfogalomnak azt a gyengéjét, hogy mindig

visszavezet ilyen vagy olyan formában az oksági viszonyhoz, elkerülhetővé teszi. Ez a kategória az egész (Ganzheit) fogalma, amely alkalmas arra, hogy a szellemi és élettudományok alapfogalmává váljék, mert az összes nem oksági alapfogalmakat, mint a normának, az érvényességnek, a célnak, valamint az alaknak fogalmát magában foglalja. Az *egész* fogalmával a részek elvesztik önállóságukat és szerepük, jelentőségük immár csak tag-, szervminőségükben van. Ezért a szellemi és élettudományokban immár nem lehet a részekből kiindulni, a részek vizsgálatával kezdeni, hanem mindig az egészet kell szem előtt tartani és a tagoknak az egészhez való viszonyát kell alapul venni. Ezzel az oksági viszony feleslegessé válik, mert az egész és része közt oksági viszony nincs. *Spann* azt tartja, hogy ez az elmélete nem maradhat hatástalan a biológiára sem. Az *egész* fogalmára teljes rendszert épít a társadalomtudományokban s elkészíti a különböző (felsőbb- és alacsonyabbrendű egészek rangsorát, amelyben a *társadalom* alatt, mint *magasabb egész* alatt részleges egészek gyanánt jelentkezik a vallás, tudomány, művészet, erkölcs, jog, állam, gazdaság. A részleges egészek továbboszlanak, így a *gazdaság* érettségi tagozatokra, mint oldaltagozatokra (közösség, tudomány, termelés, piac, fogyasztás) és nemek fokozataira, mint mélységi tagozatokra (világ-, nemzet-, területi gazdaság, szövetkezés, vállalat, háztartás). Magának az egész gazdaságnak *Spann* négy alapformáját különbözteti meg, amelyek közül azonban kettő, a tiszta forgalmi gazdaság (individualizmus), valamint a teljesen tervszerű gazdaság (kommunizmus) csupán fogalmilag lehetségesek, a szabadon szabályozott gazdaság (kapitalizmus) legfeljebb történeti átmenet, az egyedül reális tehát csak a negyedik, a rendileg (érdekképviseletileg) szabályozott gazdaság.

Spann az *egész* fogalmával határvonalat akar húzni a tudományok között, szembefordul minden mechanisztikus felfogással, amellyel azonosnak veszi az oksági magyarázatot és az *egész* fogalmának csak az élet és szellemi tudományokban tulajdonít jelentőséget. De ha a rész-egész viszonyt vesszük alapul, akkor már a kémiába le kellene szállanunk, mely szintén ismeri azt a tényt, hogy az egész több a részek pusztá összegénél s ezért mondja például *Nernst* sikerültnek a molekulák konstitúciójának fogalmát, melyet a szerkezeti kémia olyannyira igazolt. Más lesz természetesen a helyzet, ha az egészt célközösségnek vesszük, de akkor a biológiára nézve eljutunk a vitalizmusnak immár meghaladott tanához.

Áttérve a másik nagy harci területre, amelyre bevezetőben utaltunk, megállapíthatjuk, hogy *Spann* álláspontja az egyik harcos fél álláspontjával az organisztikus felfogásával lényegben azonos. Ellenkezőjét a legjobban atomisztikusnak nevezhetnek. Ez az ellentét elsősorban a filozófiába tartozik és Demokritos atomisztikája, valamint Aristoteles entelechiátana óta állandó vitakérdés. *Spann* azt veti az általa individualistának nevezett atomista irányzat szemére, hogy holt tudományt mivel, nem magával az eleven valósággal foglalkozik. Módszertani alapelve az atomista irányzatnak, hogy a bonyolult jelenségeket csak az egyszerűbbek segítségével lehet megmagyarázni, tehát az utóbbiakból kell kiindulni. *Spann* ezzel a módszertani eljárással szemben vitatja az eleven tudomány jogosultságát.

Teljesen egyetértünk Othmar *Spannal* abban, hogy Max *Weber* túllőtt a célon, amikor elvittatta a gazdaságtantól normák felállításának jogát. *Weber*

a gazdaságpolitikai állásfoglalást mindenkinek szubjektív ideáljaira bízta volna, aminek (mentségül szolgálhat ugyan, hogy a 19. század folyamán a gazdaságtan nevében sok érdekpolitikai álláspont igazát vitattak s ha a tudomány nem akart továbbra is az elfogultság vádjá alá esni, nem maradhatott számára más hátra, mint az, hogy legalább is egyelőre minden gyakorlati politikai kérdéstől távol tartsa magát. Mivel *Weber* ezt a tartózkodást egyszersmindenkorra követelte, teljesen helyénvaló *Spann* kritikája, hogy az, aminek lennie kell, nem csupán szubjektíven és önkényesen határozható meg, hanem abban az esetben, ha ez a tudomány objektivitásával és tájékozottságával történik, akkor a meglevőből, a tényekből tárgyi követelményként kapjuk az eredményt. Mi magyarok örömmel állapítjuk meg, hogy *Spann* e könyvében, noha olyan tudósakról, mint *Max Weber* épen, nem hízelgően nyilatkozik, két helyen is elismerőleg hivatkozik a mi *Heller* Farkasunk munkásságára.

N. Gy.

K Ü L F Ö L D I F O L Y Ó I R A T O K S Z E M L É J E .

Preussische Jahrbücher. Juni 1925. *Dr. Richard H. Grützmacher:* Thomas Mann. Th. Mann a szellemi élet minden területét érdeklődése körébe vonja, munkái, különösen legújabb regénye, a Varázshegy gazdagok kultúrpolitikai tartalmában. Grützmacher rámutatva Th. M. szellemtörténeti összefüggéseire, az író szellemi képét igyekszik megrajzolni. Az Ötven éves Th. M: életének első 25 éve a XIX. századba esik s ezzel a korról szellemileg szorosán függ össze. A századot utolsó harmadában egyfelől materialismus, monismus és optimista haladási hit jellemezte. Másfelől Schopenhauer, Wagner és Nietzsche hatása alatt állott: utóbbiak voltak Th. M. mesterei, ő általuk lesz a valósággal szemben való állásfoglalása pessimista, ill. moralista: a dolgokat a maguk sötét mivoltában látja, naturalistikusan jellemzi, egy erkölcsi eszményen méri, ez úton metaphysikai értéktelenségükhöz jut s így a halálé úgy a külső győzelem; mint az író symparhiája is. A pozitív hatalmak egyikének sem (tudomány, művészet, vallás, philosophia), tulajdonít annyi erőt, hogy a pessimistikusan látott világot megváltoztathatják s a halállal való sympathiát megsemmisítsék, sőt ezt még fokozzák. Az egyik szellemörténeti összefüggés, amelybe Th. M. gondolatvilága tartozik, a következő: A XIX. század tipikus representánsain: Schopenhaueren, Wagneren s a fiatal Nietzsche túl, a halál varázsa alatt álló romantikáig, Lutherig, az őskereszténységig nyúlik vissza s végső fokon Buddhaig jut, akihez hasonlóan, fájdalom és betegség és pusztulás feletti örökös elmélkedésre nevel. Pädagógiai hajlandósága van: az élet hallatlan komolysága és Súlyá iránt ébren akarja tartani az emberek figyelmét.

Th. M. aztán a XX. századdal együtt küzd az élettel szemben való pozitív állásfoglalás lehetőségéért. Ez a változás ismét Nietzsche segítségével történik. A halál paedagógiai princípiummá lesz s az élethez vezet. Végső eredménye ez: „Az élethez két út vezet. Az egyik a közönséges, egyenes és jó; a másik rossz és a halálon keresztül visz és ez a zseniális út.“ A halállal szemben a szeretet áll; a szeretet s nem az ész, erősebb a halálnál.“ A „Von

Deutschen Republik“-ban írja: „A szellem metamorphozisai közül egyik sem olyan meghitt előttünk, mint az, amelynek kezdetén a halállal való rokonszenv, végén az élet szolgálatára való elhatározás áll.“ Életigenlő lesz, szemben áll azokkal, akik számára az „Untergang“ a végső, ezek representánsát Spenglerben látja s teljes energiával vele szemben foglal állást, összefüggést keres és talál a kereszténységgel, amely a keresztalából feltámadást és új életet hirdet. Azoknak az idealistáknak a sorába lép, akik az Észet, a Jót, a Színhétikust vallják a végső elvnek. Eljut a humanista élet- és szereteteszményhez, az antik humanizmushoz kapcsolódik. Az államélettel szemben való állásfoglalása egyre igenlőbb lesz. Kívánja, hogy a nemzet szellemi vezetői a politikai életben részt vegyenek, küzdjenek az emberiség eszménye által meghatározott demokráciák megszervezéséért. Keresi a kiegyenlítést a nemzeti és egyetemes emberi érzések között. Az állami és gazdasági életben építő munkára serkent, bár az ő számára nem ez az egyetlen sphaera, amelyben még praktikus-eredményes erő kifejtés lehetséges (mint Spengler számára), hanem efelett van a tudomány, a művészet, a vallás. Előtte az egyéni tökéletesedés görög ideálja lebeg, amely az embert a közéletbe viszi, hogy onnan új erőt nyerjen. Minden téren a humanizmus képviselője, universalis humanismusának eszménye a goethei ember. Így pessimista állásfoglalása után, eljutott az optimista-antik, keresztény, humanista, klasszikus német: Goethe—Nietzschei életigenlésig.

T. Gy.

* * *

Weltwirtschaftliches Archiv. 1925. Július. XXII. kötet. I. füzet. Dr. August Müller: Probleme der internationalen Sozialpolitik. (A nemzetközi szociálpolitika problémái.)

Ma már axiómává vált, hogy a világgazdaság egyetemes világszociálpolitikát követel meg, amiből gyakorlatban egyesek azt a merész következtetést vonták le, hogy oly országok számára is szociálpolitikai törvényhozást követelnek, ahol ennek szükséges előfeltétele, a kapitalista termelési mód még nincs kifejlődve. A genfi nemzetközi munkáshivatal felállítása óta elég alkalom volt arra vonatkozólag tapasztalatot gyűjteni, hogy a munkásvédelem általánosító nemzetközi jellegének megvalósítása egyes országokban minő és mennyiféle akadályra bukkan. Ennek dacára azonban sem az ipari munkásság képviselői, sem a polgári theoretikusok részéről nem csökkent az igyekezet, hogy a munkásvédelem útját nemzetközi, egyöntetűen bevezetett szociálpolitikai törvények útján oldják meg; A világháborút követő békeszerződések ennek elősegítésére jelentékeny lépést tettek, bár valószínű, hogy e kérdés megoldásánál a szociálpolitikai megfontolások mellett politikai indokok is jelentékeny szerepet játszottak. Ha tehát jelenleg úgy áll is a dolog, hogy a két ellentétes álláspont: a nemzetenkénti szociálpolitika és a nemzetközi szociálpolitika közül az utóbbi mellett foglal állást a többség és a gyakorlat, ez még nem jelenti azt, hogy a nemzetközi szociálpolitika eredményesebb voltát az idő igazolni is fogja.

A világháború kitörése után az abban résztvevő államok — Amerika kivételével — kénytelenek voltak a gazdasági életnek szociálpolitikai törvényhozásuk által felállított korlátozásait megszüntetni. Különösen észrevehetővé vált ennek hatása Angliában és Németországban, ahol a szociálpolitikai törvényhozás már előrehaladott volt. Ez az intézkedés arra vezetett, hogy Ame-

rikában már 1914-ben felmerült a gondolat, hogy az eljövendő békekonferenciának az összes országok részére a munkásvédelmi garanciák bizonyos minimumát biztosítani kellene. Ezt a gondolatot az 1916 július 5.-én összeült leedszi munkáskonferencia, ahol csak az antant államok részéről jelentek meg a küldöttek, magáévá tette s kimondotta, hogy a békeszerződés feladata, hogy ezen minimális és meghatározott garanciák biztosítása által az összes államok munkásait — úgy erkölcsi, mint anyagi vonatkozásban: — az egyesületi és költözködési jog, a szociális biztosítás, a munkaidő szabályozása, a higiénia, és a munkásvédelem terén a nemzetközi kapitalista konkurrencia támadásaitól megóvjá. Az 1917 szeptemberében Bernben összeült újabb nemzetközi munkáskonferencia, amelyen már mindkét hadviselő fél államaiból megjelentek a küldöttek, a leedszi pontokat, kevés módosítással elfogadta. (Természetes, hogy az eszközölt változtatások kiterjesztőek voltak a minimum emelését illetőleg.) Mínthogy egy, a békekonferenciával kapcsolatosan ülésező munkáskongresszus megvalósítását érhető okokból az antant államok meghúsvították, ennek pótlására újból Bernbe jött össze 1919 februárban a nemzetközi munkáskongresszus. Ez a politikai helyzet alakulása és a hangoztatott magasztos eszmék által felhangolva, az előző két kongresszus határozatait radikális irányban még jobban kiterjesztette, sőt végcél gyanánt a kapitalista termelési mód megszüntetését jelölte meg. Az itt kívánt reformok szerintük ezen végső célról nem jelentenek lemondást, csupán annak más úton való előkészítését. Az anyagi szabályozást tartalmazó követelések alaki megoldását úgy kívánták megoldani, hogy az egyes államok egyöntetű új munkajogról gondoskodjanak, ez irányban a Népszövetség törvényhozóhatalmat kapjon s nemzetközi munkáshivatal állíttassák fel, amely egy nemzetközi munkásparlamentre támaszkodjék. Azt képzelték, hogy legfontosabb kívánalmaikat anyagi jogilag maga a békeszerződés fogja rendezni, s az általuk kívánt nemzetközi munkáshivatal csak mint állandó ellenőrző szerv fog működni, amelyik még legfeljebb a további haladás előkészítő munkáit fogja végezni. A versaillesi diplomácia azonban a genfi nemzetközi munkáshivatalban oly organizációt teremtett meg, amelyik nemcsak előkészítő és ellenőrző feladatot tölt be, hanem amelynek feladata a nemzetközi munkajog anyagi szabályozásának keresztülvitele is. Ez a plus alapjában azt jelentette, hogy a kívánalmak megvalósítása, bizonytalan időre elnapoltatik, mert az apparátus nehézkessége mellett nyilvánvaló volt, hogy az esetleges határozatok végrehajtásának akadályá ezáltal lényegesen megnövekedik. Tehát anyagi jogilag a békeszerződések a nemzetközi szociálpolitika terén a munkáskongresszusok várakozásával ellentétben semmi változást nem hoztak, csupán formai támogatást nyújtottak egy nemzetközi munkajog megteremtéséhez, amelynek megvalósításához így egyedül, a nemzetközi jog megszokott útja maradt meg, vagyis hogy a nemzetközi munkáskongresszusok és a genfi állandó munkáshivatal javaslataihoz az egyes tagállamok törvényhozási hozzájárulásai szükségesek. A békeszerződések a feleket csak arra kötelezik, hogy a nemzetközi munkaszervezet határozatait a törvényhozások illetékes fórumai elé terjesszék, de természetesen fentartják számukra a jogot teljes mértékben arra, hogy azt elfogadják vagy elvessék. A nemzetközi munkaszervezet tagjaira kötelezőik azonban a hágai állandó nemzetközi bíróság döntései az ideutalt kérdésekre vonatkozólag.

A nemzetközi munkaszervezetnek és a népszövetségnek egymásba kapcsolása az adott viszonyok következtében elkerülhetetlenné vált, aminek az lett

az eredménye, hogy erre való hivatkozással Amerika és Oroszország a nemzetközi munkaszervezetbe sem léptek be (— Németország a munkaszervezetbe belépett —) Viszont sok gazdaságilag nem eléggé fejlett állam a népszövetségi tagság következtében a (munkaszervezetnek is tagjává vált. A genfi nemzetközi munkahivatal állandó igazgató tanácsában a népszövetség idevágó határozata értelmében a következő 8 állam: Belgium, Németország, Franciaország, Nagy-britannia, Itália, Kanada, India és Japán küldöttei foglalnak helyet, akik összesen 32 személlyel képviseltetik magukat.

A nemzetközi munkahivatalnál a kormányok, a munkaadók és a munkavállalók viszik az ügyeket. A két utóbbinak külön-külön is megvan a maga nemzetközi szervezete. A nemzetközi szociálpolitika ilyen módon való szervezettségének gyakorlati eredményességét az a tempó van hivatva igazolni, amellyel a nemzetközi munkaszervezet kongresszusainak határozatait az egyes államok ratifikálják. Erre vonatkozólag a genfi nemzetközi munkahivatal 1924.-i kimutatása szerint következő a helyzet: Legtöbb ratifikációt mutat fel Észtország, azután sorrendben a következő államok: Lengyelország, Románia, India, Japán, Ausztria, Bulgária, Svédország és Csehszlovákia. Németország, Franciaország, Olaszország, Hollandia és Magyarország meglehetősen óvatosságot tanúsítanak és keveset ratifikáltak, míg Anglia már valamivel többet ratifikált náluk. Meg kell jegyezni, hogy általánosságban az általános jellegű, kevéssé konkretizált javaslatok, mint például a munkanélküliség leküzdéséről szóló semmitmondó washingtoni határozat kerülnek inkább ratifikálás alá, míg a felette fontos, munkaidő szabályozásáról szóló egyezményt eddig csak Bulgária, Görögország, India, Románia és Csehszlovákia ratifikálta, míg Ausztria ratifikálta ugyan, de az életbeléptetését attól tette függővé, hogy azt előbb legalább 12 ipari állam ratifikálja. Ezek alapján a gyakorlati eredményt egyelőre legalább is problematikusnak kell tartani, mert éppen a fontos és lényeges szociálpolitikai kérdések nem jutnak éppen a fejlettebb ipari államokban egyöntetű szabályozáshoz s a magasan szárnyaló remények és a kiépítendő nemzetközi nagykoncepciójú szociálpolitika helyett főleg szociálpolitikai apró munka folyik. Ennek oka a szociálpolitika és a gazdaság közötti összefüggés. Ha a szociálpolitika a gazdaság fejlődési fokával összhangban áll, akkor az nemcsak jótékony hatású, hanem eredményes is, ellenkező esetben a nemzetgazdasági munkára csak hátrányos. A nemzetközi szociálpolitika feltétele az, hogy az ipari államok fejlődési foka lehetőleg egy szinten álljon. Minthogy a háború miatt a világgazdaság még differenciáltabbá vált az egységes szociálpolitika megvalósításának lehetőségétől még távolabb járunk, mint a háború előtt. Cikkét azzal a figyelmeztetéssel fejezi be, hogy köztudomású, hogy mindenkire kötelező általános szabályok azoknak teljesítőképessége szerint szoktak megállapítani, akik ennek legcsekélyebb mértékével rendelkeznek, meggondolandó tehát azok részéről, akik a nemzetközi szociálpolitikának a hívei, hogy nem vezethet-e az ő mozgalmuk is a szociálpolitika általánosítása által hasonló eredményre.

i. r. l.

* * *

Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie 1925. U. P. L. Landsberg: Probleme des Kultus. (A kultusz problémája.) A kultusz a társadalom istentisztelete, amelynél az embercsoport mint ilyen kívánja szolgálni az istenséget. A főfogalmak: az istentisztelet és a tömegcselekvés. Sok szól a mellett, hogy a vallásos tevékenységek nem csak a vallási, hanem általában az emberi

tömegcselekvések legrégebb formái. A kezdetleges népeknél az egyén, teljesen háttérben marad a néppel szemben. A vallás alanya a nép s ez adja az istentisztelet karakterét is. Az a készség, amellyel az őskori egyén népeért odaadja magát emberáldozatot kívánó istenüknek, rokon azzal az örömmel, amely később a hazáért halálba rohanókat áthatja. A primitív népközösség vérrokon-ság, nem és kor szerinti tagozódása szerint alakulnak az istentiszteleti cselekvények is. Az anyajog szerinti népeknél a nők, az apajog szerintieknél a férfiak viszik a főszerepet s az istenségek is nemekhez igazodnak. Az áldozatok az öregek végzik, mert ők vannak legközelebb a vallásokban olyan fontos szerepet vivő halál gondolatához. Mint a tapasztalat és bölcsesség birtokosai is ők a papi rend megalapozói: náluk van biztosítva az istentisztelet sikere, mert ők ismerik az istenséggel való érintkezés fontos formáit.

Az egyén imája későbbi, magasabb fokú vallásos életnyilvánulás, amely már nem a közjóért, hanem az egyén üdvéért száll. Az imádkozás individualizálódása minden másénak kiindulópontja, sőt feltétele. E folyamat állomásai: a papság elkülönülése a néptől, a mysteriumkultuszok (amidőn mindenki keresi az istenséghez vezető utat), végül a filozófia.

A megváltást az egyén erején kereső vallások fejlődési útja a metafizika felé vezetnek és a benső lelkiélet irányában eltávolodnak minden kultusztól. Nem így a kinyilatkoztatott vallás. Az üdvösség kívülről jött ajándék, amely cselekményekhez kapcsolódik, mystikus szavakat, jeleket, cselekedeteket igényel. Előterbe lép a liturgia. Ez különösen a keresztény vallásnál látható. Az ősi kultuszformák sohasem avulnak el, azonban ép oly nélkülözhetetlenné vált az egyén imádsága, hiszen kiki a maga üdvösségét keresi. A liturgia nem az egyház istentiszteleti cselekvénye itt, hanem a kultusz az *egyházban*. Már a primitív kultuszban ott volt a képviseleti elem, amely a római egyházban roppant fontosságú lesz. Az egyházi istentisztelet szociológiája e képviseleti elem nyilvánulási formáit vizsgálja.

Az egyház az egész emberiséget fel akarja ölelni. Az isteni titkokat bölcsen beosztja s így uralkodik a lelkek felett. A római egyházban a papság szentség, tehát nem társadalmi vagy lelki, hanem metafizikai tény. A szociológus vizsgálódása szempontjából a pap olyan ember, aki minden más rendeltetésről lemondva, egyedül Isten és az egyház szolgálatának szentelte magát. Se családja, se népe, sem állama nincs az evangéliumi tanácsok szerint: minden társadalmi vonatkozása *egyetlen* társadalomba olvad bele. Két közösségben él: az egyházközségben és a szerzetes rendekben. Társadalmi működésük más-más jelegű, szociológiai szempontból istentiszteleti tevékenységük is *különböző*.

Az egyháztest a községet, mint természetes emberi öcsoportot zárja magába. Az egyházközség istentiszteletében a képviseleti viszony két irányban jelentkezik: a jelenlévő egyháztagek képviselik a községet, s a község az egész egyházat. A laikusok képviseleti törekvésének hiányára mutat az, hogy a ministránsok mindinkább a serdületlen gyermekekből kerülnek ki. Az egyház papja útján lép az egyházközségbe s ez a pap útján emelkedik az egyházhoz. Ez adja a világi pap szociológiai jelentőségét. Az egyház egysége csakis a papságon nyugszik. Minden társadalmi alakulatnak szüksége van a maga intézményére. Amint az államnál a hivatalnoki rend, úgy az egyháznál a papság a társadalmi kötelék fenntartója. A pap képviseli az istentisztelet aktusánál a község és az egyház egységét, ugyanő tartja fenn a római congregatio rituum által inaugurált szertartásbeli egységet. Az egyházi képviseltetés fo-

galma nem a papoknak mint egyéneknek egyenlőségén, hanem a charisma, a felülről nyert papi kegyelem azonosságán alapul.

A szerzetesrendeknél, ahol az egyházi élet a legintenzívebben érvényesül, az azonos szellemtől áthatott és formált szövetségi alakulatot láthatjuk. Az egynemű és szellemű egyéneire társulatai maguk képviselik a családot, mint primitív társulási egységet. A közös cél Isten kizárólagos szolgálata. Míg tehát a világi pap rendszerint megengedi magának, hogy hazafi lehessen, addig a szerzetesrendek, legalább a kontemplatív életelvű régi rendek, a szüntelen istentiszteletet, Isten állandó megjelenését tekintik feladatuknak. Míg tehát a világi papság, tehát a hivatalos egyház mintegy felülről jön, hogy az emberiséget Istenhez emelje — innen, előkelő, tekintélytartó jellege —, addig a szerzetesség, ahol sokáig a laikus fráterek, voltak többségben, az elvonulást és az alázatosságot tekinti vezetőelvének. A »kolostor«-nak meg volt a maga kis társadalmi rendszere s ez (mindjobban lithurgikus karaktert öltött, amint ez a felsz.entelési aktusokban szemlélhető. A továbbiakban Landsberg. az egyháznak a szociális eszme kifejlesztésére gyakorolt hatásával foglalkozik

S. G.

* * *

The Quarterly Review. April, 1925. Arnold I. Toynbee: Self-determination.

A politikai értelemben vett „önrendelkezés“ kifejezés jelentése szerint, minden nép maga van hivatva afelett dönteni, hogy külön szuverén és független államot vagy egy nagyobb államegységben autonóm közületet alkosson-e — s az utóbbi esetben, hogy milyen mérvű legyen autonómiája — vagy pedig, hogy a külön államlét minden külső jeléről lemondva egy nagyobb államba olvadjon-e be. Önrendelkezés ténye hozta, létre a modern olasz, görög és szerb királyságokat, az Amerikai Egy. Államokat stb. Nyilvánvaló, hogy az önr. ténye, esetlegesen vagy lényegéhez tartozóan, bírhat olyan jelleggel, mely rokonszenvünket biztosítja a maga számára, bár legtöbbször az önrendelkezéssel élő nép, vagy azok a sajátos Viszonyok, melyek közepette ez a folyamat végbe ment, szerzik meg szimpátiánkat. Az a tény, hogy egyes népeknek adott körülmények között véghez vitt önrendelkezése helyénvaló volt, nem jelenti azt szükségszerűleg, hogy van abszolút érvényű önrendelkezési jog, amely minden körülmények között erkölcsileg hatályos és a gyakorlatban hasznos.

Az önrendelkezés a methaphysikában, ahonnan ez a kifejezés kölcsönvétellett egy (való vagy képzelt) tény megjelölésére szolgál, hogy az ember akaratában nem külső elemek által van determinálva, hanem törvényét önmagában hordja s itt az önrendelkezés alanya: az emberi személyiség, amelyről közvetlen tapasztalatunk van, sem vitás. A politikai értelemben vett önrendelkezés alanya a nép, amelyről közvetlen tapasztalatunk nincs. Csupán azt mondhatjuk, hogy a nép X számú emberből áll, akiknek egymáshoz való viszonya Y s az általuk alkotott csoportnak más. népekhez való viszonya Z. A 3 ismeretlen értékének változása szerint a népek önrendelkezése: 1. lehetséges, 2. elkerülhetetlen, 3. jogos és helyes, vagy alternative; 1. lehetetlen, 2 lehetséges, de nem elkerülhetetlen, 3. lehetséges, de igazságtalan és nem helyénvaló.

X minimális vagy maximális értéke (hány emberből kell a népnek állania) nem állapítható meg, mert a határszámok a társadalmi berendezés, szervezet s a földrajzi viszonyok szerint abszolút változók. Az ókori görög városállam polgára pld. saját politikai tapasztalatai alapján lehetetlennek tartotta volna, hogy 30.000-nél több polgárból álló nép önrendelkezést gyakoroljon, az egyének egymáshoz való viszonyát jelző y-ra vonatkozó értékadása követ-

keztében. Az ő számára épen, a nép önrendelkezésének előfeltétele volt. hogy polgárai személyesen részt vegyenek a politikai gyűléseken. Egy ilyen társadalomban, mely a telefont, drótnélküli távíró, sajtót és vasutat, a képviselői kormányrendszert nem ismerte, természetes a maximális szám alacsony volta s az állam terület kisebb kiterjedése. De az emberiség történetének egy adott pillanatában is ez a szám teljesen változó (Norvégia, Hollandia, Belgium, Svájc). A nagy népességű s nagy területű Egyesült Államok a közlekedés s cooperatio modern eszközeinek erélyes fejlesztése s a képviselői kormányzaton felül a foederalizmus elvének alkalmazása által, alkalmas és képes önrendelkezés gyakorlására, míg a hozzá hasonló népességű és területű Oroszország, ép úgy, mint a régi görög viszonyok idején, Xerxes birodalma, fejletlen civilizációja következtében, önrendelkezésre nem lévén képes, állandóan autokrata uralom alatt maradt. Absolut érvényességű önrendelkezési jognak megalapozása még nehezebb, ha a „z“ értékét is figyelembe vesszük, amely az önrendelkező nép más környező népekhez vagy államokhoz való viszonyát jelzi. Az önrendelkezés sohasem történik in vacuo s ezért minden esetben más államok jogait s érdekeit, legtöbbször hátrányosan érinti. Természetes tehát, hogy a történelem erre vonatkozó példái elkeseredett küzdelmeik emlékei idézik fel. Erkölcsei ítéletet alkotni pedig, nemcsak az önrendelkezés elve felett, hanem legtöbbször a konkrét esetek felett is nagyon nehéz. Helyesebb talán, ha morális mérlegelés helyett, az önrendelkezés tényeit, mint történeti jelenségeket tekintjük, amelyek olykor véghezvitettek, máskor nem, a létért való küzdelem végnélküli folyamán?

Fiume esetében például az olasz népnek az a kívánsága, hogy olasz testvéreit mind a nemzeti állam kötelékében egyesítse, ellentétben áll a jugoszláv államnak a gazdaságilag számára nagyon fontos kikötőre vonatkozó igényével. Fiume lakosai pedig, ha rájuk bízják a döntést (amiről pedig sohasem volt szó az Olaszország és Jugoszlávia közötti hosszú kontroverzia folyamán) nem tudnának dönteni, mert mint olaszok az olasz államba való bekebelezésit, mint a kikötőváros lakosai egy olyan uralmat kellene kívánniuk, mely a gazdasági hinterlandot számukra biztosítja. Ebben az esetben az önrendelkezés nemcsak, hogy nem történt meg, hanem keresztül sem vihető.

A ténykérdésen és a jogosság kérdésén túl, vizsgálendő a hasznosság kérdése, mert helytelen volna a probléma nehézségei miatt az önrendelkezési elv létét ignorálni, amikor ez egyike a történelem állandóan ható erőinek. Két tény veendő figyelembe: 1. Embercsoport, amely magát népek tekintette, sohasem mondott még le a természeti jogának vélt önrendelkezéséről, 2. soha egy állam sem ismerte el az önrendelkezés jogát az állam szuverenitásával szemben. A népek önrendelkezési joga s az államok isteni joga állnak egymással szemben s az ellentét elintézésére a gyakorlatban jobb mód nem volt, mint a tűzpróba. Ha az állam elég erős, hogy lakossága egy részének önállóságra irányuló mozgalmát elfojtsa, akkor a probléma megszűnik probléma lenni. De ha az önrendelkezésre törekvő nép elég nagyszámú vagy jó diplomata s a környező államok végzik el helyette munkáját, akkor a siker az övé. A háború tűzpróbája megcáfolta a Habsburg Monarchia isteni jogát, megerősítette a jugoszlávok jogát az önrendelkezésre s egyidejűleg fentartotta Szerbia isteni jogát a macedóniai bulgárokkal szemben.

Ha az önrendelkezés problémáját az államok abszolút jogaival összefüggésben, történelmi példákon igyekszünk megoldani, megállapíthatjuk, hogy teljesen észszerűnek és helyénvalónak találjuk az önrendelkezésre irányuló törekvést, ha az kielégíthető anélkül, hogy lényeges kárt okozna az általa érintett államnak. Továbbá: Valamely népnek önrendelkezési joga fordított viszonyban áll az érintett kormányzat igazságosságával, hatályosságával, észszerűségével és pártatlanságával, valamint azzal a kárral, amelyet ez a kormány szenvedne, az önrendelkezésre irányuló törekvés sikere esetén. Az állam joga pedig a szuverenitáshoz fordított viszonyban az igazságtalansághoz, elnyomáshoz, amellyel az önrendelkezni akaró népet sújtja és ahhoz a szenvedéshez, amelyet a népnek tovább kell tűrnie, ha az állam szuverenitása semminemű módosítást nem szenved. A két ellentétes törekvés conflictusa esetén mindkét fél erkölcsi kötelessége, a békés megegyezést keresni, ha ennek lehetősége meg van, mert minden erőszakos megoldás az egész civilizatio katasztrófáját jelentheti. Végső konkluzió-ként: a helyes eljárás talán minden esetben — nemcsak az érdekelt felekre, hanem az egész emberi társadalomra nézve is, a népek önrendelkezésének egy nagyobb keret állam szuverenitásán belül való keresztülvitele? A Monroe elvből esetleg egy Pan Amerika Szövetség fejlődik s meg van a lehetősége annak, hogy az európai államok permanens politikai formát keresve, valamely európai uniót alkotnak majd, a „privát“ háborút egész Európa sérelmének declarálva.

Az önrendelkezés kifejezésnek új jelentését Oroszország jelenlegi urai adták 1917-ben való uralomra jutásuk alkalmával s a doctrinált gyakorlatba átvive, a volt orosz birodalom minden népe a teljes politikai függetlenség extrém formájában önrendelkezést nyert. A jelenlegi Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniója (papíron legalább) alkotmányosan autonóm egységek hierarchiája. Az adminisztratív határok a nemzeti határoknak megfelelőleg vonattak meg, szemben a cári uralom sem nyerhet, sem nemzetiséget tekintetbe nem vevő adminisztratív beosztásával. Foederalizmus, nem a comimunizmus lesz, ami utánuk megmarad s akármily régime is követi a proletárdiktatúrát, az önrendelkezés problémáját a bolsevikiek által kijelölt irányban kell majd kezelnie.

A fentebb javasolt compromissumos eljárásra például szolgáljon az Aland szigetek esete.

A Balti tengerben, Svéd- és Finnország között fekvő Aland szigetek, 1809-ig svéd fennhatóság alatt állottak, mint a korona finn domíniumának egy része. 1803-ban Svédország Oroszországnak engedte át a szigeteket Finnországgal együtt s ettől kezdve a finn nagyhercegség részét képezték a cár uralma alatt 1917-ig, amidőn a finnek önrendelkezve független állammá alakultak. Az Aland szigetek svéd lakói, ugyanezen joggal élve, el akartak válni Finnországtól, hogy Svédországhoz csatlakozzanak. Több nem hivatalos, azonban megbízható népszámlálás bizonyosága szerint a lakosság túlnyomó része a Svédországhoz való csatlakozást kívánta. A svéd kormány támogatta ezen törekvésüket, míg Finnország nem volt hajlandó beleegyezését adni. Az angol kormány az ellentétet a Népszövetség tudomására hozta, amely a két érdekelt állam hozzájárulásával a kérdést 3 tagú bizottsághoz utalta. A commissio jelentésében (1920. IX. 20.) állást foglalt az ellen, hogy a sziget lakói

az önrendelkezést legszélsőbb formájában gyakorolva, más országhoz csatlakozzanak, föltéve, hogy Finnország autonómiáját a jelentésben foglalt részek szerint garantálja. Tekintve, hogy Finnország a feltételeket teljesítette, Svédország pedig biztosítottnak látta svéd testvérei kívánságainak teljesítését — a sziget lakói megnyugodtak a megoldásban, amelyben a két állam megegyezett. — A Nemzetek Szövetsége kiküldött bizottságának állásfoglalása ebben a kérdésben helyes, amennyiben jelentésében többek (közt a következőket mondja: „Nyelvi vagy vallási kisebbségeiknek, vagy a lakosság valamely részének megadni azt a jogot, hogy elszakadjanak attól a közösségtől, amelyhez tartoznak, mert ez a kívánságuk s ez nekik úgy tetszik, az államok közötti rend és stabilitás lerombolását, a nemzetközi életben az anarchia inaugurálását jelentené: s a földrajzi és politikai egységet alkotó állam eszményével összeférhetlen elmélet fentartása lenne . . . Egy kisebbségnek valamely államtól, amelynek részét képezte, elszakadása s más államba való bekebelezése, csak mint teljesen kivételes megoldás jöhet tekintetbe, mint végső eszköz, ha az államnak nincs hajlandósága vagy hatalma, igazságos hatályos garanciák életbeléptetéséhez és alkalmazásához“.

T. Gy.

* * *

The Review of Reviews. July 15th—Aug. 15th. Wickham Steed: The discase of the press.

A sajtó bűneinek egyike közismerten a suppressio veri és suggestio falsi elvének alkalmazása, amiért ma, amikor a sajtó az üzleti vállalkozás egyik formáját képezi, igazságtalan volna az egyes újságírókat felelőssé tenni. A baj végső gyökere ott van, hogy a hírek igaz volta, a nézetek józansága, a stylus kiválósága — megközelítőleg sem tudnak egy lapnak azt az elterjedést biztosítani, mint amelyet a szenzációs bűnesetek, kényes válóperek közlése szereznek számaira — s ezért részben az olvasóközönség felelős. A laptulajdonos számára a hirdetési rész minél nagyobb jövedelmezősége a fontos. A rossz cukrot árusító kereskedőt bírság sújtja — de a fűszerhamisításra könnyebb rájönni, mint hírek és tények meghamisítására, amihez járul még, hogy a cukor és az eszmék árúba bocsátása közt (társadalmi értéküket illetőleg elismerten jelentékeny különbség van. Csalódnak azok, akik az újságrészvényeknek a közönség között való elhelyezésétől ezeknek az állapotoknak javulását várják, mert hiszen az üzletmenet irányítására feljogosító részvénytöbbség s ezzel együtt a nyereség jelentékeny része egy-két ember kezében marad, úgy mint eddig s ép ezért a közönségnek semmi befolyása nem lesz a lap irányítására. De különben is, ezeknek az újságrészvényeknek tulajdonosai szintén csak üzleti vállalkozásnak fogják tekinteni legtöbb esetben a lapvállalatot s hallgatagon helyeselni fognak minden intézkedést, amely részvényeik értékét: s jövedelmezőségét fokozni fogja. A sajtó betegségére orvoslást hoz talán a drótnélküli hírszolgálat, amely egyre nagyobb méreteken fejlődve, sok millió otthonba fogja elszállítani a híreket — olcsóbban, mint az az újságok s hirdetések nélkül. Hatásos orvosságnak bizonyulhat az újságtörke fokozatos deflatioja s egy új újságtípus kifejlesztése, amely kevésbé fog a hirdetésektől függeni, mert gazdaságosabban lesz előállítva. A hivatásos újságírók szervezkedése is hozhat bizonyos javulást, bár egy ilyen hiva-

tásnál, ahol az egyéniség oly nagy szerepet játszik, hatásos cooperatio különösen nehéz. Végül: a közéleti férfiak, a közvélemény irányítói, akik rádió útján, közvetlenül fordulhatnak az emberek millióihoz, nem lesznek ezentúl a sajtó kénye-kedvére kiszolgáltatva s így társadalmat irányító és nevelő munkájuk magas színvonalra emelkedik, amely körülmény ismét az újságok nivójára fog visszahatni. Ez okból a vádló függetlenségének megóvására, a legnagyobb gondossággal, mindent el kell követni.

* * *

U. o. Aug. 15th—Sept. 15th. B. S. Townroe: An alsatian housing scheme.

Az elzászi Ungemach cég a háborúban szerzett s szerencsésen tezuavált nyereségéből Strassburgban az utóbbi hónapok alatt, 27 különböző típusú, 150 családi házat építtetett, a német erődítmények helyén, azzal a céllal, hogy fiatal házásoknak egészséges otthont nyújtson gyermekeik felnevelésére. A kertváros, mely „Les jardins Ungemach“ nevet viseli, 1950-ben Strassburg város tulajdonába megy át. Minden egyes bungaló formájú házat kert vesz körül. Van mindegyikben egy nappali, két vagy három hálószoba, ebédlővel kombinált konyha, mosókonyha, padlásszoba, tágas pince és mellékhelyiségek. A béreik 25%-kal alacsonyabban vannak megállapítva a városban hasonló lakásokért fizetett béreknél.

Aki lakásért folyamodik, tartozik megjelölni maga, valamint felesége életkorát, mindkettőjük testvéreinek számát (mert nagyszámú családok gyermekeiben inkább van meg a hajlandóság a gyermekek vállalására) csatolnia kell egészségi bizonyítványokat s jellemrajz féléket. Elsősorban olyanok folyamodhatnak, akik keresetükből s nem pedig vagyonukból élnek. Előnyben részesülnek azok a családok, ahol a férj bizonyítani tudja, hogy mint polgár különösen hasznos munkát végez s ahol az asszony cseléd nélküli vállalja a háztartás vezetését. Az a házaspár, amely három év múltán még gyermektelen, a házból tartozik kiköltözködni.

T. Gy.

* * *

Revue politique et parlementaire. 10. Aout. 1925. Pierre Cot: Les avocats et les universitaires dans la politique.

Több mint félévszázad óta az európai államférfiak között jelentékeny számban találunk ügyvédeket és egyetemi tanárokat., Különösképen így van ez Franciaországban, ahol a harmadik köztársaság idején nem volt olyan minisztériumi, amelynek többsége nem a Palais de Justiceból vagy az egyetemről került volna ki. Hogyan teljesíti ez a két testület a sajátos körülmények következtében rája háramlóit azt a hivatását, hogy előkészítő iskolája legyen a modern kor államférfiainak?

1. A politikusnak, legyen szó akár kormánypárti, akár ellenzéki politikusról, pártvezérről, pártemberről vagy miniszterről (akiknek külön-külön sajátos lelki habitussal kell rendelkezniök, hogy legjobban megállják helyüket) — képesnek kell lennie arra, hogy az előtte felmerülő, egyáltalában nem általa választott, a végtelenségig (különböző kérdéseket egyenlő kompetenciával, legalább is egyenlő érdeklődéssel oldja meg. A lehetséges megoldások közül, amelyeket a szakemberek neki javasolnák, ki kell választani tudnia a politikailag legmegfelelőbbet. Gyors ítélőképességgel, a probléma lényegét megragadni, határozni és cselekedni: ez az intelligencia és a módszer, ítélőképesség és lélek-

tani tudás kérdése s mert a cselekvéshez az akaraton kívül kitartás is szükséges, energia és jellem további elengedhetetlen kellékei a jó politikusnak. Jobban kell az emberek, mint az eszmék kezeléséhez értenie. Sikerének kulcsa gyakran az író fantáziájának megfelelő politikai érzék, az események előrelátása.

2. Az ügyvéd jogi tanulmányai következtében jogtechnikai tudással rendelkezik, amely számára, bár csak theoretikus, de alapvető ismereteket jelent. Ez pedig mindig hiányozni fog annak szellemi fegyvertárából, akinek nem volt jogászai kiképzése. Foglalkozása kiegészíti elméleti tudását. Megismeri az embereket, látja milyen tekintetekben szorulnak irányításra s milyen téren kell meghagyni iniciatívájukat. Megtanulja, hogyan kell egy ügyet tárgyalásra előkészíteni. A bíróság előtti tárgyalás a modern kor ékesszólásának két kelléke: világosságra és tömörségre tanítja. A vita megszokása, amely az ellenfél érveinek előrelátására neveli, éber szellem, amely tüstént az érvelés gyenge pontját ragadja meg, az intelligenciának hajlékonysága, amely a legkülönbözőbb körülményekhez is tud alkalmazkodni (az igazán nagy ügyvédek csak ritkán specialisták), az elegáns kifejezésbeli fornia szeretete, ami pedig gyakran a világos gondolat velejárója — azok a politikai életben is nagyon értékes tulajdonságok, amelyeket az ügyvédi foglalkozás fejleszt.

Hibája az ügyvédpolitikusnak, hogy nem tud parancsolni s így a vezér szerepére alkalmatlan. Ennek pedig oka az, hogy mindig egyedül dolgozik. Ha vannak is (soha sem nagy számban) munkatársai, azok kollégák, akik a főnökükkel való egyenlőségüknek tudatában élnek. Politikai szervezkedést nagy vonalakban ügyesen tervez meg és készít elő, de a részletek kikerülhetik figyelmét. Bár fegyelem szükségét és fontosságát érzi, nehezen fegyelmezhető. Túl sokat élt magánosan, hogysem jó közkatona lelhetne. Nem jó adminisztrátor. A munka modern módszereinek felhasználására képtelen. S ugyancsak foglalkozásából kifolyólag, bár lelkiismeretes, nincs benne felelősségérzés, mert nem ő dönt soha végső fokon. A kliens választ az elébe tárt lehetőségek közül s a bíróság ítél és határoz, levéve az ügyvéd válláról a felelőséget. S így a parlamentben is gyakran vet fel problémákat, tanácsokat ad — de végső következtetései határozatlanok. Sokszor még a szavazás elől is kitér.

2. „A tudomány embere becsületes és lelkiismeretes. Lelkiismerete által lett tudós s tudása szkeptikussá tette. De szkepticismusa nem bátortalan: egy munkálkodó lélek díszé s nem tunya szellem mentsége . . . Ismeri az önmagában való kételkedést s főérényeinek egyike a türelem. Kitartó munkájának végén az elért eredmény nem övé, inkább ő rabja végső konklúziójának. Nem lesz dogmatikussá, mert tudja, hogy minden elmélet időleges, az igazság pedig relatív“. De szereti az igazságot így, törekenyen, gyengeségének megindítóan emberi jellegével. Az eszmék világában élő ember szabadsága az övé, amelyet többre becsül a környező anyagi világ rabszolgává tevő előnyeinel. Tudja, hogy eszmék vezetik a világot s hogy a világ nem tud erről semmit. Az igazság kultusza, amelyet ott elhanyagolva lát, viszi a zajongó fórumra. Övé a legszebb s a legnagyobb felelősséggel járó hivatások egyike: az ifjúság tanítása és nevelése. Gondolatai, alighogy kimondja őket, mély viszhangot keltenek és maradandó nyomokat faagynak tanítványai lelkében. S azonkívül, hogy ismereteiket közvetít — melyeknek tökéletlen voltának tudatában van — igyek-

szik alakítani az ifjakat s hogy ezt tehesse, értenie és szeretnie kell őket. S az itt szerzett tapasztalatok műveltségét nemesebbé teszik.

Kultúra és methodus, a két főtulajdonság, illetőleg forrása azoknak a tulajdonságoknak, amelyeknek jelenlétét a professzori hivatás feltételezi. A politikának is van technikája s vannak mesteremberei. De ezenfelül, a nagyvonalú politika általános irányító eszmék, a kultúra kérdése. Nélküle lehet rövidlejáratú, szűklátókörű politikát csinálni, de ahhoz, hogy meglássuk, mi lényeges s mi múló jelentőségű egy nép életében, kultúra szükséges. Ezt a kultúrát jelentik a professzorok.

A módszer problémáját, ha nem is egyénileg, minden professzor megoldotta s ennek haszna, a szövevényes és sokféle kérdéssel foglalkozni kénytelen politikus számára nagy. Ezenfelül intellektuális lelkiismeretessége társainak, a gazdasági érdekharcból való függetlensége pedig választóinak: bizalmát szerzik meg számára.

Hibái: az ügyvédhez hasonlóan nincs alkalmá parancsolni s a parancsolás szellemét elsajátítani. Nem tud dolgoztatni másokat, határozni sem tud. De legnagyobb hibája irreális volta. Nem becsüli értékük szerint a köznapi élet tényeit s ezért nem is lesz jó adminisztrátor. Az eszmék világában élve könnyen doktrinerré válik. Alkalmasabb a közvélemény megértésére, mint irányítására s inkább van helye parlamenti gyűlésekben s bizottságokban, mint a kormányban. Jó pártember lesz. Vitákban loyaltása, őszintesége tetszést fog aratni, de az eredményt nem biztosítja számára. Nem jó közvetítő, mert míg az ügyvéd mestersége gyakorlása közben megtanulja, hogy mi az értéke a beszédnek s mi a hallgatásnak, addig a professzornak a naivsággal határos bizalom levegőjében élve, nincs alkalmá az emberek kezelésének nehéz mesterességét elsajátítani s így természetes, hogy a parlamentbe kerülve sem lesz egyik napról a másikra diplomatává.

Bár ezeket az egy eszményi típusra vonatkozó megállapításokat léptenyomon ellenkező példákkal cáfolja meg az élet, érthetőbbé vált mégis, hogy ügyvédek és professzorok mit jelenthetnek a közéletnek. T. Gy.

A TÁRSULAT ÉLETE.

Szeptember hó 28 tartotta *választmányunk* harmadik ülését. Hornyánszky Gyula elnökünk megemlékezett Szappanyos Gerő tagtársunknak augusztus havában történt elhunytáról. Azután a főtítkárl előterjesztést tett a tagajánlásaikról s a választmány egyhangú határozattal 74 rendes tag felvételét mondotta ki, úgy hogy a Társulat tagjainak száma 513-ra emelkedett. Horn József pénztárnok jelentése után a választmány behatóan megvitatta a Társulat őszi munkatervét.

* * *

Múlt számunkban megemlékeztünk *Leopold von Wiese* kölni egyetemi tanárnak a magyar szociológiai irodalommal s ezzel kapcsolatban Társulatunk működésével is foglalkozó cikkéről. Azóta a (kölni professzor megküldötte annak szószerinti szövegét egy levél kíséretében, amelyből kitűnik, hogy a tisz-

teletreméltó német tudós *nem a saját* véleményét közölte az itt bizonyos oldalról félre nem érthető tendenciával propagált közleményben, amellyel, mint-hogy von *Wiese* professor úr levele szerint ahhoz még kiegészítő közlemény fog megjelenni, ezúttal sem foglalkozhatunk érdemlegesen. A már megjelent részt azonban azért is szükségesnek tartjuk már most szószerint közölni, mert a cikk eredetére célzó sorokat a német professor magyar informátorai ha nem is loyális, de annál érthetőbb módon *elhallgatták*.

Notizen über die gegenwärtige Pflege der Soziologie in Ungarn.

Aus dem Kreise der Gelehrten, die vor dem Kriege die rührige und erfolgreiche soziologische Qesellohaft in Ungarn büdeten, gehen uns Mitteilungen zu, aus denen wir zu einem unerfreulichen Gesamteindrucke der gegenwärtigen Lage gelangen. Während vor dem Kriege eine ansehnliche Zahl von originellen Arbeiten von der Gesellschaft in den 15 Jahren ihres Bestehens geleistet wurde, ist zeit Kriegsende keine nennenswerte Arbeit erschienen. Die wenigen Schriften, die dem Tittel nach soziologischen Inhalts sind, enthalten meist parteipolitisch gefärbte, unkritische Darlegungen von Rassentheorien oder tendenziöse Belege der Reaktion.

Zu Beginn der Gegenrevolution wurde die Soziologische Gesellschaft im Wege der Gewalt aufgelöst, ihre Räume beschlagnahmt, und nur mit Mühe gelang es die reichhaltige Bibliothek der Gesellschaft zu retten.

Allerdings hat sich in der letzten Zeit ein neuer Verein konstituiert, wakher den Namen „*Ungarische* Soziologische Gesellschaft“ tragt, an deren Leitung jedoch keiner der bekannten soziologischen Forscher des Vonkriegs-Ungarns beteiligt ist. Männer wie *Jászi*, *Pikler* und *Vámbéry* gehören ihr nicht an. Sie wurden zur Teilnahme nicht aufgefordert, wären aber auch im Falle einer Aufforderung nicht in der Lage gewesen, dem Verein beizutreten, da er als Leitgedanken die Beschränkung enthält, dass die Soziologie in nationalem Sinne betreiben werden müsse.

Selbstverständlich kann eine. Forschung, die sich selbst dadurch beschränkt dass sie Wahrheiten, welche der ungarischen Nationalität poilitisch nachteilig sein ikönnten, nicht zulässt, keine wissenschaftliche genannt werden. Dass die alte, in ihrer Tätigkeit gewaltsam gehinderte soziologische Gesellschaft fir die Gegenirevaluation ein so ihervorragender Stein des Anstosses war, erklärt sich daraus, dass sie an der Varurteilsiosigkeit der Wissenschaft festhieilt. Ihr ehemalige Zeitschrift „20. század“ („Zwanzigstes Jahrhundert“) wie auch die Diskussionsgegenstände des Vereins und sonstige Veröffentlichungen, u. a. das treffliche Buch *Jászis* über die Nationalitätenfrage, hatten sich mit Themeris befasst, deren wahrheitsgemasse Behandlungen und deren Engebnisse in sehroffen Gagensatz zu der Politik der herrschenden Klassen gerieten. Es ist verständlich, dass die Gegenrevolution, die, wenn auch nicht eingestandenmassen, mit Hilfe der gegenrevolutionären Lumpenbourgeoisie die Wiederherstellung des Vorkriegsfeudailismus anstrebt, ihren ganzen Hasz gegen jene Elemente richtete, die vor dem Kriege die idealogischen Grundlagen ihrer Herrschaft durch wissenschaftliche Gründe zu entkräften versuchten.

Dies ist der eigentliche, tieferliegende Grund, aus dem eine Wieder-aufnahme der ernsten soziologischen Arbeit im gegenwärtigen Ungarn nicht recht möglich ist.

Hierzu traten alle jene Schwierigkeiten, denen unter dem gegenwärtigen Verhältnissen jede ernste wissenschaftliche Arbeit begegnet, da vor allem ein Teil der ernsten Forscher sich im Exil befindet, der andere Teil gezwungen ist, sich der Erwerbstätigkeit und der politischen Arbeit zuzuwenden, die ihre Zeit völlig in Anspruch nimmt.

Die einzige Ausnahme von der Stagnation des literarischen Schaffens bildet vielleicht eine durch die gesellschaftswissenschaftliche Abteilung der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft veröffentlichte Zeitschrift: „Társadalomtudomány“ („Gesellschaftswissenschaft“), die wenn sie auch eingeständenermaßen „durch Gesichtspunkte der Lebensbedürfnisse der ungarischen Nation“ geleitet ist, immerhin nicht eines ernsteren Charakters entbehrt. Sie steht gegenwärtig im 5. Jahrgang, erscheint vierteljährlich und enthält ausser soziologischen Beiträgen nationalökonomische und philosophische Arbeiten.

L. v. W.

Jóllehet a fenti elmékedésekben minden magyar olvasó, rá fog ismerni arra a gondolatmenetre, sőt az idegennyelvű szövegből is kicsendülő hangra, amelyet egyes pesti lapokból már unalomig ismerünk, úgy érezzük, hogy tartozunk vele a nyilván jóhiszeműsége következtében a nyilatkozatot nevével szignáló és általunk nagyrabecsült német tudós reputációjának, hogy az alábbi, Társulatunk főtítkárához intézett levelet közzétegyük:

Köln, den 19. 9. 1925.

Sehr geehrter Herr!

Ihre freundlichen Zeilen vom 3. August, die nach dem Briefsteimpel am 7. 9. aus Budapest abgegangen sind, habe ich erhalten. Ich gestatte mir gleichzeitig Ihnen das Heft IV/3, 4. unserer Zeitschrift zu senden, in der Sie auf S. 329/330. die entsprechende Notiz finden. Sie sind, abgesehen von den Einleitungssätzen, wörtlich dem Briefe eines mir nahestehenden Gelehrten entnommen. In dem Heft V/1, 2, das Anfang Oktober erscheinen wird, wird noch ein kleiner Nachtrag dazu stehen.

Hochachtungsvoll ergebenst

L. v. Wiese.

100 £-os pályadíj.

A „Spectator“ című angol heti lap egy amerikai olvasója 100 £-t tűzött ki egy esszé jutalmazására, amely „A munkanélküliség: okai és gyógyszerei“ címmel, a munkanélküliség problémáját dolgozza fel. Az esszének legfeljebb 1200 szóból szabad állania, de törekedniük kell a pályázóknak, hogy 1000 szóban foglalják össze mondanivalójukat. A pályamunkáikat 1926. január 25-ig a Spectator kiadóhivatalába kell küldeni „Unemployment Competition“ felírással borítékban. (13. York Street, Covent Garden, London.) A kiadó, aki a pályamunkák bírálatát végzi, fenntartja magának azt a jogot, hogy lapjában bármelyik pályamunkát leközölheti.

EGY ÚJ SZOCIOLÓGIAI IRÁNYRÓL.

I.

A legutóbbi évek elméleti szociológiai terméséből kiemelkedik az ismert berlini professzor, Vierkandt munkája (*Gesellschaftlehre*, 1923.), mely alcímében a „filozófiai szociológia főkérdéseinek“ tárgyalását ígéri, tehát tiszta elméletet ad elvonatkozva mindennemű társadalompolitikai nézőponttól. Munkájában a „formáns szociológia“ jogosultságát, sőt mi több, *egyedüli* jogosultságát hirdeti, tehát ugyanott van, mint Simmel, ki e felfogásmódnak nevet adott. E gondolat nem új a német irodalomban, sőt az újabb szociológia korai fokán, a 80-as években jelentkezik legelőbb: Tönniesnél, ki ismételten¹⁾ hangsúlyozza ez alapkiindulás szükségességét, akkor még „tiszta“ szociológia néven. Tönniesnek a 80-as években még kevésbé ismert fő műve *Gemeinschaft und Gesellschaft* 1887) újabban egyre erősebb figyelem középpontjába került, s ma már követői közé sorozhat oly kutatókat is, minő Litt Tódor,²⁾ a lipcsei egyetem tanára. Tönniesnek egyesek szinte klasszikus jelleget tulajdonítanak.³⁾ Úgy látszik a dolog, hogy a kezdetben „tiszta“, utóbb „formális“ jelzésű szociológia iskolaszerű gravitációt kap a német irodalomban, egyben exkluzív jelleget is öltve, amennyiben ez irány képviselői anatómát kiáltanak a másfoglalásúakra akár határozottan, akár türelmetlen felhangokkal a sorok között. Simmel előszeretettel ápolja azt a gondolatot, hogy a szociológiának tartózkodnia kell a kiszélesedéstől,⁴⁾ s úgy tünteti fel tudományos programját, mint amely nem felel el a specializmus jogait. Ha már minden tudomány specializál, miért ne tegye ezt a szociológia is? Igaz, hogy ugyanazon korban a specializálás mellett felhangzott a szintézis jogkövetése is, s a filozófiát tették meg előrsnek, mely példa arra, hogy a szintézisnek ép a specializálás *folytán* vannak jogai és kötelességei. A filozófiával Simmel nem állította párhuzamba a hasonlóképp szintetizáló szociológiái. A szociológiának nem feladata a sokfelé elágazó speciális társadalomtudomá-

¹⁾ *Die Aufgabe der Soziologie*, Monatschr. für Soziologie, 1905. év. *Notions fondamentales de sociologie pure*. Annales de l'institut internat. de sociologie, VI. köt.

²⁾ *Individuum u. Gemeinschaft*, legújabban (1924.) erősen átdolg. 2. kiadásban. Részben *Geschichte u. Leben*, 1918. is e hatást mutatja.

³⁾ Ld. M. Rumpf cikkét: *Von rein formaler zu typologisch. — empirischer Soziologie*, Schmollers Jahrb. 1924. 165-210. lk.

⁴⁾ „Phantastische Überspannung des Soziologiebegriffes“ — hangzik a vád (*Grundfragen der Soziologie*, 1917. 18. 1.) másfajta szociológiák felé.

nyoknak valaminő, elvek terén mozgó egységesítése. A szociológia — szerinte — szerénységi állásponton van (amit Vierkant sem mulaszt el hangsúlyozni) és meglehetősen közömbös tekintettel tűri a speciális társadalomtudományi ágak káoszát, csakhogy megmentsen valamit, sui generis szociológiai magántulajdonul: bizonyos *formális* mozzanatokot, látni fogjuk absztrakt viszonyformákat. A társas valóság sokrétű gazdagságának meghódítása előtte nem elsőrangú feladat. Simmel gondolkodására jellemző részletet egész terjedelmében ideiktatunk.⁵⁾ „Minden egyes társadalomtörténeti konfigurációban az elemek kölcsönhatásának valószínűleg soha teljesen át nem tekinthető sokasága játszik szerepet. Adott formáját ép oly kevéssé oldhatjuk fel valamennyi részleges tényezőjében és nem állíthatjuk belőlük ismét össze, mint ahogy egy darab anyagnak alakját nem kaphatjuk meg geometriánk ideális alakjaiból — úgy, hogy fedje az előbbit, — ámbár ama kettő *elvileg* a tudományos alakzatok differenciálása és kombinálása útján kell, hogy lehetséges legyen. A történeti ténynek a szociológiai megismerés számára úgy át kell alakíttatnia, hogy egysége egy csomó, *tiszta egyvoldalúságban megadott*, mintegy egyenesen menő fogalomba és szintézisbe bontatik szét, melyek között rendszerint egy lesz a fő jelleget adó, és amelyek kölcsönös hajlítás és korlátozás által amaz alaknak képét az új absztrakciós síkra vetítik lassanként fokozódó pontossággal“. Ebből a kissé körülményeskedő írásmódból kibontva azt mondhatjuk: az a világ, melyet valamely tudomány maga körül talál, forma-gazdag, sokszínű, szinguláris világ, mellyel szemben *minden tudomány* (hozzátesszük) kénytelenségből a fokenkénti közelítés módszerét alkalmazza. A szinguláris jellegű valóság megismerésénél csak közelítéssel érünk célt, ámde — ezt már Simmel teszi hozzá — egyben a „tiszta egyoldalúságban“ adott fogalmakra kell elsőben súlyt helyeznünk. Így születik meg a „*formális*“ szociológia gondolata, amely nem megy ki a társas valóságba, hanem elsőben magába vonulván valaminő üres, formális „geometrián“ dolgozik, hogy aztán ezen előzetesen elgondolt geometriai, „tudományos alakzatok“ segítségével felölelje, illetve kimerítse a valóságot. Szinte kínálkozik az a hasonlat, hogy mindez jól van, ha ama valóság valaminő fluidum, mely kész geometriai formákba könnyű szerrel beleilleszkedik; ámde a valóság merev testekből is áll, s geometriai fogalmaink a valóság sokkal gazdagabb formáihoz nem fognak kielégítő sokféleségűnek mutatkozni.

Bárhogyan áll a dolog eme kényes módszerkérdés körül, előttünk áll az újabb példa, Vierkant. Nem találja szűknek, önmagában életképtelennek a formális szociológiát, nem találja kérdésfeltevését átmeneti programnak, hanem ellenkezőleg *egyedül* ebben bízik. Régebbi szociológiák gazdagabb valóságmeglátásra törekvő irányzatát „enciklopedistának“ mondja,⁶⁾ holott célszerű volna meglátnunk, hogy ama régebbi szociológiák nem adtak laza isme-

⁵⁾ *Soziologie*, 1908. 151. l.

⁶⁾ Itt főképp Comter és Spencerre gondol. Mondanunk sem kell, hogy a történetfilozófia zavaros belekapcsolódása (mint ezt magunk is hangsúlyozzuk Társadalomalkotó erők c. munkánkban) okozza a zavart. Vierkant azonban eme bennrejlő történetfilozófiai töredékeket is — úgy látszik — szociológiának nézi, amit a Barth P. művére hivatkozás is megerősít. A hiba tehát — közelebbről nézve — nem *magának* a szociológiának enciklopedizmusa volna, hanem egy heterogén természetű tudomány bekapcsolódása. Ennek kifejtéséhez Vierkantnál teljesen hiányoznak a tudományelméleti alapok.

rethalmazt műveikben, hanem rendszert hoztak létre, — már amennyiben ilyesmi akkor lehetséges volt. A régebbi szociológia, fentebb enciklopedistának bélyegezve, valóban nem mondta, hogy *mindene kelőit* korlátozni kell feladata körét; a társadalom életösszefüggése mindennemű vonatkozásában érdekelt, mondhatni, a társas *élettartalom* egészéről igyekezett képet nyerni, (mint Schäffle, ki pedig körülbelül kortársa a „tisztá“ elvet követő Tönniesnek), igyekezett a társas élettartalom *nagyvonalú* áttekintésére.

A formális szociológia annyira szűkítette feladatát — *elvben*, hogy nem maradt kezében más egyéb, mint a társulás formáinak kérdése (Formen der Vergesellschaftung⁷⁾ más szóval az, hogy valakik között minő *viszonyfajok* (viszonyformák) lehetségesek, pl. alárendelődés, kölcsönös segítség stb. Ha már most Vierkandt is követi ezt a Tönnies—Simmel-féle programot, bizonyára nem anakronizmus körültekintés nélkül napirendre térni fölötte, sőt vizsgálnunk kell az ily szűkítő problémafeltevésnek úgy *lehetőségét*, mint *értékét*. Előre kijelenthetjük, hogy e szűkítést igen is lehetségesnek tartjuk, ami azonban független kérdés ez eljárás értékességének kérdésétől. Lehet ugyanis ama viszonyfajok (formák) kutatása önmagában igen jelentős feladat, de ez nem bizonyosan teszi ki sem a szociológiának egész területét, sem talán a főproblémáját. Még egy másik eset is fennállhat, az t. i., hogy ama viszonyfajok kimerítő felkutatása *önmagában megoldhatatlan feladat*, a szociológia e formákra redukálása nem egyszerűsítés, specializálás, kiválasztása egy főkérdésnek, hanem pusztán oly mozzanata, mely valamihez tapad, s e valami nélkül a levegőben lebegő, valóban „tisztá“, azaz valóságmentes álláspont lesz.³⁾ Végül pedig az is tisztázandó, hogy a Simmel- és újabban Vierkandt-féle álláspont a régebbi szintetikus-rendszerező kísérletek mellett lehet többé-kevésbé helyes, amiből azonban — negatív kritika esetén — tévesen következtették azt, hogy pozitív programot is tudott adni. Ha igen, még kérdéses, hogy e redukált terjedelembé szorított szociológia nem a kínai cipők eljárását plántálta-e egy szabadon fejlődő, nagyméretű tudománykörbe. Mindezt alább érinteni szándékozunk, azonban nem annyira tételek sorára támaszkodva, mint inkább egy-két példára; ilyennek kínálkozik az ismeretes „patriarchális elmélet“. Ismeretes a magyar történeti fejlődés során is. E példa, úgy véljük, önmagáért fog szólani.

II.

Bizonyos régebbi elméletek szerint a mai állam, illetve társadalom ősi csirái rokonsági alakulatok: elsősorban családok. Idők múltán e kisebb társas-csoportok nagyobbaknak adtak helyet (nemzetség, törzs), s ezen rokonsági kapcsolatokból alakult idővel az állam, mely így egyenes vonalú fejlődésben — a családtól egész az államig — lassú növésű organikus szervezetek sorából állott elő. Ezzel szemben a szerződési elméletek a tudatos, irracionális akarás

⁷⁾ Simmel főművének alcíme ez. Különben nem ok nélkül jegyezték meg, hogy a homályos programmon túl még alig látunk konkrét megoldást; Kracauer egyenesen azt konstatálja (*Soziologie als Wissenschaft*, Dresden, 1922.): „Der Bereich der reinen oder formalen Soziologie ist bisher noch so gut wie gar nicht *wirklich hétréten norden*.“

⁸⁾ Vierkandt (3. 1.) elismerésre méltó őszinteséggel jegyzi fel önmagával szemben, hogy „a szociológia régebbi irányát az *élethez való közelség* jellemzi, míg a formális iránynak bizonyos *élettől-eltávolodás* a sajátja.“

folyamatából aránylag hirtelen keletkeztették az államot. A két elmélet egymást kizárni látszik. Mielőtt részletekbe mennénk, rá kell mutatnunk arra, hogy a társadalmi morfológia talaján járunk, egyes társas alakulatokat (nemzetség, törzs, állam) vizsgálunk. Ép ezen morfológiai szempont készíttet arra, hogy némi körültekintést végezzünk az alakulatok terén, nem hogy valaminő rendszerhez jussunk, hanem hogy összehasonlító szempontokat nyerjünk.

A társadalom ma előttünk nem laza, együvé kényszerített, *egyénekből* álló halmaz, minőnek az individualizmus régebbi századaiban elképzelték; másrészről pedig nem valaminő, mindenféle egységben álló, vagy egységet kereső szervezet, minőnek a biológiai analógiákon meginduló organicisták elképzelték. Társadalomról szólván, igen sokféle egyes alakulatot kell magunk elé képzelnünk, melyek részben *szervezetlen alakulatok* (tömegek, klikkek, közönségek), részben pedig *szervezett testületek*; ez utóbbiaknak igen sokféle fajával találkozunk a részvénytársulattól az iskoláig, a missziótársulattól az államig. Épen mert igen nagy e morfológiai alakulatok száma, s mert ez alakulatok igen sokfélék, sürgető a szempont, hogy valamiképp rendezetten lássuk s tekintsük át valamennyit. A társadalmi életösszeség egyes alakulatai névtelenek, mások, nyilvántartottak, ismeretesek, sőt egyenesen cégjegyzékbe foglaltak. Sajnos, ma még nem áll rendelkezésünkre — mint más tudományokban is fennáll e hiány % — kielégítő osztályozási alap. Oly kábítóan gazdag sokféleség áll előttünk a társas alakulatok terén, hogy elsietettnek kell ma tekintenünk minden olyirányú törekvést, mély teljes rendszer színében óhajtana fellépni. A kettéosztó rendszerezések gyakran keveset mondanak, avagy egyenesen hasznavehetetlenek.⁹⁾ Mégis sok hasznát látjuk annak, hogy bizonyos kiindulási pontokat kapunk pl. a régi Tönnies-féle alapon, ki megkülönböztet *közösségeket* (Gemeinschaft) és *társulatokat* (Gesellschaft — szűkebb értelemben, mint az a magyar megjelölés mellett kitűnik). Tönniesnél e kettő egyúttal kétféle stádium is, közösség a régibb, társulat az újabb; mi azonban e hozzátételt mellőzzük. Ama két alakulatot megkülönbözteti Vierkandt is,¹⁰⁾ s körülbelül ilyenmű elválasztás jelentkezik már Maine-nél is a *status* és *contractus* szembeállításában, ilyen továbbá Eulenburg-nál a „természetes“ és „kulturális“ közösség fogalma.

Kérdés az, hogy a *közösség* és a *társulat* ellentétes alakulatainak lényeges vonásait miben keressük. Az elsőt célszerű *tartós életközösségnek*¹¹⁾ neveznünk. Uralkodó társulásforma ez a legrégebbi időkben, mikor normálisan mindenki beletartozott családba, nemzetségbe stb. A változékony kapcsolatok között egyedül a zsákmány élvezetéhez kötött rövidéletű *horda* szokott szerepet játszani. Oly tudatos társulás, minő pl. ma egy részvénytársulat, természetesen akkor még nincsen. Annál feltűnőbb sajátossága a modernebb időknek a társulat-forma kiemelkedő szerepe. Mi már most *tartós életközösség* és *társulat* lényeges különbségé? — nem csupán a korra tekintve, melyben szerepelnek, hanem szerkezeti vonásaikra, ügyelve. Erre nézve legfőbb, lényeges vonásaik a következőben állapíthatók meg.

⁹⁾ V. ö. Dékány, *Társadalomalkotó erők*, 1920. 300 s köv. lk.

¹⁰⁾ *Gesellschaftslehre*, 179. lk.

¹¹⁾ Vierkandt szerint pusztán „Lebensgemeinschaft“, azonban előttünk a tartósság kiemelése szükségesnek látszik.

A tartós életközösség a maga tagjait, mint egyeseket huzamosan tartja lekötve; oly közösségeknek, minő a család (ősi nagycsalád), a nemzetség, a törzs, nem lehet tagjává lenni pusztá belépés útján. Egy modern vállalat fel fogad valakit, aki a vállalat céljának megfelel s fizeti; az illető tagja a vállalatnak, ámde ugyanoly, amerikai könnyűséggel, mint ahogy a belépés megtörtént, meg is szűnhet a kapocs az egyes és a vállalat között. Egy mai egyesületbe belép valaki tagnak, de rövid idő múltán abból nehézség nélkül ki is léphet, hogy más egyesülésben hasonlókép efemer jellegű tagságával szerepeljen. Ezen modern alakulatok *nem kötik le maguknak az egyeseket*, nem is számítanak az egyéniség egész tartalmára, csupán egy bizonyos szolgálatra. Egészen más az eset a régi idők tartós életközösségénél: itt az egyén egészében beleolvad a közösségbe. „Belépés“ nincs; aki ama közösség tagjává óhajt lenni, annak a közösség egész élettartalmába bele kell nőnie, mintegy bele kell fejlődnie. Ezért itt a taggátételhez bizonyos *fokozatosság*, azaz idő szükséges; ama közösségek ezért tartós életközösségek. Amerikában igen gyakori pl. az, hogy valaki néhány éven belül négyszer-öttször változtatja a vallását; ez nekünk, európaiaknak, visszatetsző, mert úgy érezzük, hogy valamely felekezet tagjának lenni egész mást jelent, mint a pusztá belépési nyilatkozattal ezirányú szándékunkat kijelenteni. Viszont semmi feltűnő nincs abban, ha valaki egy éven belül egymás után három-négy különböző vállalatban próbái, mint tag, szerencsét.

A tartós életközösségek s a társulatok eme nagy különbségének oka felderül előttünk, ha mélyebben nyomozunk ez alakulatok célja irányában. Ez sem Tönniesnél, sem Vierkanndnál még nem világos, nem nyert határozott elméleti alapot. Alapvető felismernünk azt, hogy a tartós életközösségek (család, törzs, állam) tulajdonkép *mindenirányú élettartalmat kifejlesztenek*, tehát gazdaságiak is, politikaiak, sőt vallásiak is stb. Az ily „közösségek“ célrendszerének jellegét *politikusnak* mondjuk. Modern szociológusok öntudatlanul hajlanak arra, hogy ezt a tényállást félreértsék, s azt, ami eredetileg ősi, differenciálatlanul politikus, a modern intézmények mintájára egy céllal telítődőnek fogják fel. Giddings pl. ezt írja: „A háztartás (család) lényegében gazdasági szervezet, a nemzetiség lényegében jogi szervezet, a fratria lényegében vallásos szervezet és a törzs lényegében katonai szervezet“.¹²⁾ Az a kifejezés, hogy ez és ez az alakulat „lényegében“ minő célú, eltakar egy fontos tényállást, azt, hogy mind az említett társas alakulatok tulajdonképen tartós életközösségek, s mint ilyenek, tulajdonkép mindig politikusok, csupán időnként emelkedik ki bennük a sokféle cél egyike-másika. Ama tartós életközösségeknek mondanunk sem kell, nincs alapszabályuk, mely szabály elősorolná a társulás célját, vagy céljait. A közösségek céljaikat előszámolni nem tudják, — azok sokfelé ágaznak. Igaz ugyan, hogy mindig nem jelentkeznek (nem is jelentkezhet) mindennemű cél, ámde ama célok elvileg nem korlátozottak: *a céloknak latens állománya végtelen, ebből egyes célok csak aktualizálódnak.*

Tekintsünk viszont a modern „társulatok“ jellemére. Mindenekelőtt a tartósság (mint *szerkezeti* elem) hiányzik belőlük; magától értetődőleg nem pillanatnyi alakulatok (minő pl. a tömeg), de az előbbivel szemben sokkal fluktuálóbb jellegűek: a lényegükhöz nem tapad a tartósság, s az önkiegszü-

¹²⁾ *A szociológia elvei* (1896). M. ford. 1908. 329. 1.

lés. Céljaik szempontjából áttekinthetők, egycélúak (vagy kevés-célúak, amit nem szükséges külön terminológiával számon tartani), azaz ez alakulatok *monotelikusak*. Céljuk rendszeren programmszerűen tudott, kitűzött, Eulenburggal szólva „reflektált tudatfolyamaton“ alapszik. Ez homályosan megvan — egy téves hozzátétellel — már Tönnies-nél.¹³⁾ Az ősi szerves alakulatok, tartós életközösségek ösztönös szolidaritásán alapszik az ősi közakarat („Wesenswille“), mely mintegy önkéntelen kiömlése az illető társas csoport belső lényegének. Ama közösségek organikus alakulatok, ösztönös életük nem ér fel a tudatos akarás, a számító mérlegelés régiójáig. Viszont a modern idők társulat-formájában tudatos és egyéni akarás tör elő („Willkür“). A cél az önérdék érvényesítése, mely a szervezet formájában egyféle, *mechanikus* jelleget ölt. (Az egycélúság, a tudott érdek, belátható, még nem jelenti azt, hogy az akarás *önző* „Willkür“.) A modern szervezet már valaminő mechanizmus, t. i. oly valami, amely egy (vagy néhány) célra be van állítva, hiszen az ép e célra készítettett, „szerveztetett“. Viszont ép eme cél korlátozottsága alapja annak, hogy az, aki e célt előmozdítja, pl. tökebeli támogatással a részvénytársasági formában, vagy mert tudományos társulatnál megfelel a tagfelvételi kellékek korlátolt számának, már e *néhány* mozzanat révén taggá lesz. A tartós életközösségnél az összefüggés nem egy-, hanem sokoldalú, minden tagnak egy — többé-kevésbé latens — *célrendszerhez* kell alkalmazkodnia.

Rendkívül különbözővé válik ezzel az egyes helyzete a közösséggel, illetve a társulattal szemben. A tartós életközösségek az egyest sokoldalúlag kötik meg, viszont *sokoldalúlag támogatják is*. Ezzel szemben a modern társulat-forma az egyeseket — sőt ma már a saját céljainak élő „egyént“ — csak bizonyos irányban köti meg, s csak egy irányban támogatja is; ez utóbbiban van a társulati forma veszedelme, mely a társadalom hézagosságára, az együttélés lazulására, sőt szétesésre vezethet. A modern idők kedveztek a társulati formának, mert ez az idő követelményeinek megfelel; a tartós életközösségek megfelelnek a régi idők stabilis, nyugodt, végtelenül lassan változó társadalmi szerkezetének s társadalmi funkcióinak, míg a modern társulati forma a gyors erőgyűjtést, erőkoncentrációt s a momentán szükséges, *egyirányú* akciókésziséget szolgálja. A régi társas alakulat tehát a *stabilis-sokoldalú*, a modern alakulat a *labilis-egyoldalú* megkötöttséget jelenti. E szervezETFajokban (helyesebben szerkezetfajokban, mert nem egyforma joggal mondhatjuk mind-egyiket mai értelemben „szervezetnek“), benne van a két kor jellege: a régi-ben a lassú változás, az ellenállásra berendezettség, nyugodt fennmaradás, önkiegészülés (azaz a jövőre való berendezés) is, az újban a gyorsaság, a pillanatnak — igaz, egyoldalú, de határozott — megragadása, a jelennek élés. A fejlődés vonala valóban a differenciálódás: amely feladat egykor sok mással együtt egy életközösség ügye volt (pl. harc, igazgatás, betegségyekezés stb.), az most csaknem mind különválnak: a társadalmi célok külön kezekbe kerülnek. Ebből ered az, hogy a különböző célok, célegyesülések egymás céljait nehezen méltányolják. Nem annyira a diszharmónia forrása az, mint inkább az egymás iránti közömbösség; a társas viszony „kihülése“ következik ebből a túldifferenciálódásból. *A társas alakulatok (szervezetek) laza egymásmelletti-sége a monotelikus jelleggel párhuzamos jelenség*. A modern társadalom eme

¹³⁾ *Gemeinschaft und -Gesellschaft*, 1912. 103. lk.

nem kooperatív, mint inkább csak koexistens jellegével kapcsolatban jegyzi meg Vierkandt: „két ember csak egy ponton érintkezik, csak egy egyetlen cél pillanatnyi megvalósítása hozza őket össze. A régi közösségekben uralkodó kapcsolat az egész embert magába öleli és *szoros viszonyok teljes melegségét* leleli, míg a társulat-formában csak egy egyetlen oldalra terjed a viszony és csak egy *külsőleges, hideg kapcsolat* jó létre“.¹⁴⁾

III.

Miután az összehasonlításra némely szempontot nyertünk, fordítsuk tekintetünket történeti alakulatok felé. Keressük, minő viszonyfajok voltak lehetségesek egyesek és csoportok között.

A társulás régebbi, habár nem a legrégebbi fokain a *rokonsági csoportok* az uralkodók. Ilyen a család, a nemzetség, a törzs.¹⁶⁾ Az ily módon együvé fűzött csoportok viszony-formáját a rokonság, a „vérségi“ kötelék jellemzi. Az összetartó kapocs már a leszármazás egységében feltalálható, azonban különbség található abban, hogy ez a leszármazás valóságos rokonsági viszonyt jelent-e, avagy csak fiktív rokonsági viszonyt. Ez utóbbi már *tudatbeli* tény, nem tényleges rokonság. Jellemző az, hogy akkor, midőn a történeti idők menetében egyre terjedelmesebb közösségek jönnek létre, a rokonságot fonnia szerint megtartják; ha az valóságban nincs is meg, ha a „vér“-rokonság már ki nem mutatható, ilyennek a viszonyt feltételezik, azaz abban a tudatban hajlandók élni, hogy a tényleges rokonság az alapja társulásuknak.

Mikor a törzs is kicsiny alakulat ahhoz, hogy az illető életközösség fenn tudja magát tartani egységében s függetlenségében, új viszonyfaj uralmának ideje jö el. „A kezdetleges népek élete, mondja Giddings, kis harcok sorozata; a közösségnek bármely pillanatban késznek kell lennie arra, hogy ellenségeivel szembeszálljon“. Ez az önvédelem külön súlyos kérdéssé válik: minél közelebbi a támadások eshetősége, annál nagyobb egyrészt a *tömörülés*, másrészt a csoport *bővítésének* szükségérzete. Amaz ősi csoportok későbbi stádiumokban a struggle for life terén befelé *azért* lesznek egyre szilárdabbak, hogy kifelé erőteljesen operálhassanak, a csoport szorosán együttműködő „verrsenyecsoport“ lesz: egész, mert kifelé harcol. Ezt is félremagyarázták individualista elméletek, de egyben fel is ismertek egy lényeges elemet, azt, hogy a törzsek szövetezésében *szereződéses elem kezd szerepet játszani*. Nem egyének szerződnek, hanem csoportok, „életközösségek“ (Gemeinschaftok). Valóban az új alakulat „*törzs-szövetség*“ lesz, amelyben új *viszonyfaj* (forma) játszik főszerepet: *egyenlőnek érzett csoportok között létrejövő ösdemokratikus szövetezés*. Ha nem is kanikrét formájában, de a fejlődés stádiumára nézve talál az Anonymusból ismert szerződési formula szelleme, Vájjon ugyanekkor, a törzsi, egyenlőség alapján álló szövetezés egyben! képes-e fejedelmi hatalmat, s ezzel alárendeltségi formát létrehozni? Nem. A fejedelmi hatalom még

¹⁴⁾ *Gesellschaftslehre*, 230. 1.

¹⁵⁾ V. ö. erre nézve legújabbban Hóman Bálint tömör megállapításait: *Társadalomtörténeti terminológia*. Társ. tud. 1922. évf., továbbá *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. (M. Nyelvtud. Kézik. I. f.) 1925. 25. lk.

ekkor kötött hatalom, *delegált hatalom*; a törzsek különben is csak háború esetén érzik magukat magasabb egységbe-foglaltaknak; az alárendelődés gyenge és időleges is. Látjuk, a rokonsági csoportokból idővel szövetkezés útján lesz nagyobb egység; kibővül a csoport egy új, tudatos, politikai aktus folytán, ámde sajátos, még ez is az akkoriak szemében csak kibővítésnek, quasi — rokonsági továbbkapcsolódásnak tűnik fel, amit a „vérszerződés” aktusa (mintegy rokonságot kötnek) még valamiképp jelez. A társas összefüggés formája (a viszonyfaj) tulajdonképp már differenciálódott, s mégis egy közös nevezőre kerül, melyet a „rokonság” bármiképp elképzelt *alapformájára* vezetnek vissza gondolatban. Mindezt ismerjük a magyar történelemből, mely e pontokon párhuzamos az idegen fejlődéssel. De a következő ponton is.

A törzs-szövetségi viszony lazának és-erőtlennek látszik. Szinte váratlanul jelenik meg az alárendelődés viszonya: a *monarchikus centralizáció* idején. Lényeges változás az, hogy az ösdemokratikus, azaz egyenlőségi alapon létrejövő szövetkezés — mely bár időlegesen, de közös fő alá hozza a törzseket — váratlanul kénytelen engedni az új, intézményes, tartós alárendelésnek. Az egykori törzs-szövetségi fő most már *egyezmény-mentes* úr, monarcha lesz.¹⁶⁾ Ez az új rend mindenekelőtt a régi szövetséges tagok, a törzsek szuverénitászérzéseinek megsemmisítését követeli. A *törzs* gyorsan indul bomlásnak, hiszen a fiktív rokonság alapján áll, „azonban megmarad a *nemzetség*, mint a valóságos rokon kötelekeknek a család mellett sokáig hatalmas reprezentánsa.

Az új, alárendeltségi elv teremti meg nálunk az ispáni *személyes hatalomszférát*; egy darabig lokalizál tan túri a régi törzsállások külön életét: az ispán e területek ügyeibe nem avatkozik bele, a királyi törvények e területekre nem vonatkoznak (a törzsek szokásjogi hagyomány szerint élnek). A hatalom egy-egy személy hatalma; országos fő a király, vidéken egy-egy úr (ispán), kinek hatalma kiterjed az emberek laza csoportjára. Ez a *megye*, tehát embercsoport, nem pedig terület. „Csanád úr megyéje”, „Pozsony úr (ispán) megyéje” egy-egy csoport. Legutoljára jó egy, ismét új összekapcsolási elv: a *területi elv*. Most már a törzs-szállások is belevonatnak lassanként, azaz már az ország egész területe a király alá van rendelve: szintézis az „ország” fogalmában van, mely népet és területet együttesen jelez. Ily fejlődés megy végbe a magyarságban; ilyen az ókorban is a familia, genos (gens), phylé (tribus) életközösségei, rokonsági kapcsolatai után a későbbi, Kleis-

¹⁶⁾ Nálunk nagy szerepe van, ami szintén nem főök, hanem csupán siettető momentum, Geyza fejedelem, hogy ne mondjuk, Péter-cár-szerű erőszakos és heves egyéniségének (Pauler *A magyar nemz. tört. Szt. Istvánig*, 1900. 100. lk.) továbbá az ép ekkor ismeretessé váló felfogás hatott, melyet a kereszténység táplált az alattvalókkal való viszonyról, úgy hogy ez Geyzának, mint *politikai* eszköz, szinte kapóra jött. Nem érdektelen a párhuzamra nézve figyelembe vennünk az orosz monarchikus átalakulást. „Mi volt előbb egy orosz fejedelem? Egy harcos tömeg főnöke körülveve fegyvereseitől (druzinája embereitől), bizonyos tekintetben idegen a földön, melyet kormányoz, s amelyről adót szed ... A Konstantinápolyból jött papok azonban *magukkal hozták az uralkodók eszményképét*, amit aztán az oroszok is magukévá tettek ... Ez eszménykép a császár, Istennek földi helytartója, a tipikus monarcha”. (Rambaud, *Oroszország tört.* Akad. I. 77. l.) A mi fejlődésünkben is *siettetett* tény a monarchikus alárendelődés; az, hogy utánzásból eredt, maga a törvényszöveg jelzi (Szt. István Praef. „*dei nutu* nostram gubernantes monarchiám, antiquos ac modernos *imitantes* augustos ...”)

thenes-féle *demos*, mely már területi alapot jelez.¹⁷⁾ Számos nép történetében lehet látni hasonló egymásutánt. Az „események“ igen változók lehetnek, de a történet sorrendjében, a stádiumok egymásrakövetkezésében fejlődési logika van; rokonság, fiktív rokonság, laza szövetség, alárendelés szervezett monarchiában.¹⁸⁾

Ha ezek után megtekintjük, mit elemeztünk ki, kitűnik: *viszonyformákat*, ámde nem egyének, hanem csoportok között. Egyén a legújabb korig tömegesen ható erővel nincs. Látjuk, miközben a történeti fejlődés egyre nagyobb csoportokat követel, a kezdetben kisebb közösségek (nemzetség, törzs) által megoldható életproblémák újabb, *tágasabb* keretet, egyben *szilárdabb* szervezést kívánnak: ehhez *új viszonyformák szükségesek*. Elégtelennek bizonyult a *fiktívvé vált rokonság*, elégtelennek az *ősdemokratikus szövetség* is. Győzedelmesnek mutatkozott az *intézményes alárendelés*.

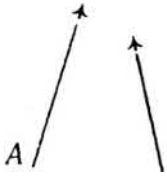
IV.

E három-négy viszonyforma, melyet ismert történeti korszakainkból vettünk, mutatja azt, hogy mit emel ki a lényeges tények sorába a formális szociológia. Nem hisszük, hogy valaki e viszonyformákat a lényegtelen tények sorába fogja visszautasítani. A formális szociológia fontos tényeket emelt ki, de vajjon mutatja-e ez azt is, hogy a szociológiai kutatás e formák felfedezésével és szisztematikájával lezárul? Úgy véljük, nem. A szociológia nem elégedhet meg ama viszonyfajok leírásával. Meg kell világítani nemcsak a folyó medrét, melyen a víztömegek leperdülnek, hanem a folyó életét teljes egészében s minden vonatkozásában. A közösségek, társulatok belső életét, külső viszonyait nem csak a viszony szempontján keresztül lehet tekinteni: *a viszony mindig csak egy mozzanat a funkcióval kapcsolatban*.

Nem célunk e helyen elvont tételeket sorakoztatni egymás után, inkább a szemléletes és konkrét történeti anyagnál maradunk, azonban az imént jelzett tétel, melyre súlyt kell helyeznünk, úgy véljük, megkívánja, hogy kissé közelebről megvilágítsuk. Egy, a lehetőségig egyszerű sémát fogunk e célból igénybe venni. Abból indulunk ki (ami ép a formális szociológiának háttérben lappangó legnagyobb nehézsége), hogy ahol viszonyról beszélünk, ott mindenütt szó van viszonytagokról. Amidőn viszonyt vizsgálunk, alapvető annak megfigyelése, hogy mit tekintünk egységnek, homogén valaminek. Pl. a biológus egységnek tekintheti a sejtet, vagy ennek részét: a szociológus *ily* egységig vissza nem mehet. Számára egység sokkal komplexebb valami: ember és csoport. Ezek pedig nem holt tárgyak, hanem *funkcióban lévő* egységek. Próbáljuk most felvázolni e tényállást néhány vonallal, melynek funkcióban-lételét azzal fejezzük ki, hogy irányt adunk neki. Ily ábra a következő.

¹⁷⁾ A fenti vázlatból látható, hogy nem *egy* viszonyfajra vezetjük vissza a fejlődést. Megvan benne a Hobbestől Rousseauig hódító *szereződés* gondolata is, de csak rövid átmenetben. Gumplovicz (*Der Rassenkampf*. 1886.) viszont a nyers faji harcból előálló *alárendelés* gondolatára épít mindent. Látjuk, mindez a rokonsági alappal is megegyeztethető. A történeti tények valóságos bonyolultságát nézve mosolyognunk kell minden elméleten, mely egy viszonyfaj (szereződés vagy alárendelés) alapján mindent meg akar magyarázni.

¹⁸⁾ Egyes népeknél átmeneti kor az oligarchia.

Két vonal van előttünk, melyek egymás felé hajlanak. Azonnal észrevesszük az első döntő körülményt: ha ez a két vonal nincs iránnyal jelezve, úgy nincs módunkban megállapítani, vajjon az *A* és *B* vonal a távolodás, avagy a közelítés viszonyában van-e. A fent jelzett vonalaknál azonban ez megállapítható, az *A* és *B* vonal a „közeledés viszonyában” vannak. E megállapítás alapja, íme az, hogy tudjuk, merre irányul a két vonal, mi funkciójuknak iránya, célja. Ámde ezzel még mindig nem tudunk eleget. Azt már az ábra nem fejezheti ki, hogy az *A* közeledni akar-e *B*-hez, avagy a *B* az *A*-hoz, avagy végül mind a kettő „kölcsonösen” közeledik egymáshoz. Figyeljük meg azonban, hogy maga a „közeledés” viszonya önmagában a társas viszonyra nézve még édes keveset mond, a közeledés viszonya lehet annak következménye, hogy az *A* eredetileg nem ezt az irányt vette ugyan fel, de együttműködésre törekszik *B*-vel; lehet annak a következménye, hogy az elérendő cél megközelítőleg mindkettőjük számára azonos területen van, ámde e terület *nem osztható meg*, vagy az egyik, vagy a másik juthat birtokába, az *A* és a *B* tehát „kiszorító versenyviszonyba” kezdenek jutni: lehet a közeledés előkészítése a (harcnak, a megütközés szándékának stb. Mit tettünk ez esetek felsorolásával? Mindenekelőtt arra utalhatunk, hogy 1. céltartalom ismerete nélkül a viszony meg sem állapítható, ama viszony ily esetben nem „formális”, hanem „üres”; 2. a viszony közelebbi meghatározása csak akkor lehetséges, ha a viszonytagok mozgását indítékai és céljuk szerint *tüzetesen*, in concreto ismerjük, pl. beszélünk oly esetről, midőn az elérendő birtok meg nem osztható, *tehát* a megküzdés olynemű folyamata kezdődik, amelyben az egyik versenytársnak ki kell buknia, mert osztozás, kompromisszum ez esetben nem lehetséges. Mindezek mögött pedig ott van a *fő* tény: *csak mert funkció van*, csak mert külön egységek vannak működés közepett, beszélünk ilyen, vagy olyan viszonyról; röviden: a viszony *adódik* funkció közben, a viszony hozzájárul ez utóbbihoz, ez utóbbinak, a funkciónak ez csak járuléka. „Viszonytan” tehát csak funkció-tannal *együtt* tárgyalható.

Tekintsünk most egy történeti tényállásra. Az egységes világtenger fölötti főuralom — nem lévén határokkal szabdalható, — nem osztható meg. A főuralom erős flottát kíván. A tenger fölötti uralommal együtt jár a szét-szórt gyarmatvilág bőséges birtokba vétele. Angliáé a tenger fölötti főuralom, s ennek járulékakép egy sereg gyarmat. Ámde Németország is a gyarmatosító hatalmak sorába lépett, ennek járuléka viszont egy erőteljes flotta felépítése. Németország nem a világtenger birtokáért, hanem a gyarmatok, biztosításáért uvr t épít erős hajóhadat. Ez azonban veszélyes az angol világpolitikára; kezdődik a konfliktus 1890-ben. íme, két funkció, Angliáé, mint világpolitikai igényű politikai egységé s Németországé, mint világpolitikai igényű egységé: *ehhez* a két funkcióhoz az ellentétesség mozzanata *hozzáfűződik*, a viszony csupán egy mozzanatot a funkcióval *kapcsolatban*.

Semmi kétség, a formális szociológia túllépi saját elvét, a viszonyfajok kutatását; Vierkandt, ha tagadná ezt, elég rámutatnunk saját könyvére, mely gazdagabb, mint maga elé tűzött, szűk, programja. Honnan van eme szándék-

talán plusz? Onnan, hogy ha viszonyfajokról van szó a „formális“ szociológiában, kitézött programján kívül is önkéntelenül *felmerül a viszony tagjainak kérdése*. Elutasíthatatlan kérdés az, hogy (kik és mik között áll fenn valaminő viszony, ez függőben nem hagyható. Amde a baj éppen az, hogy *egy* általános szociológiai nézőpontra ez elhomályosítható. Homály ott keletkezik, hogy csak annyit tételezünk fel, miszerint a viszony „valamiféle akcióban lévő egység“ között áll fenn. Ez az egység lehet társas (kollektív) egység s általános formában neve: *csoporthoz*; lehet azonban amaz aktív egység az *egyéni* is. Vierkandt-nál latens módon inkább az első szerepel, Simmelnél a második. Fentebb (III.) azt láttuk, hogy a rokoni viszony egyesek, családok, nemzetségek stb. közt áll fenn; az *egyesek* azonban *nem* „*egyének*“ — maguk tűzte célrendszerben, — hanem elejétől fogva csoporttagként nőnek fel, kik társas viszonyt nem csinálnak, hanem azt fennállónak találják. Láttuk továbbá, hogy a „szövetségi forma“ általában nem *egyének* közt jó létre, hanem máris kialakult *csoporthoz* (törzsek) között. Nem helyes tehát az individualista „szerezési államelmélet“. Azt sem mulasztottuk el megemlíteni, hogy a monarchista alárendeltségi viszony is egy „dei nutu“ cselekvő, nem szigorúan *egyéni* s a területileg szétbontott nép egyes csoportjai közt áll fenn; a területi elv továbbá nem is azonnal lép életbe. (Hiszen figyelemreméltó az, hogy a még területhez nem számított csoport *személynévvel* jelöltetik, főnöke nevével, amiben már a „Levedia“ név is előjáték a Levédi főnök neve után; az első helynevek¹⁹⁾ személynevek.) Az így keletkezett csoportok társas egységek. Különben régibb fokon a társadalom, „sejt“-je sohasem az *egyéni*, hanem legalább is — legkisebb egységében — a család.

Mi következik mindebből? 1. Az, hogy a formális szociológia a maga viszonyformákat elemző, absztrakt kutatásmenetében nem léphet fel, mint kiindulási alap és Vierkandt igazsága van, midőn bevallja, hogy „megmarad szerényen a végső dolgok előcsarnokában; egy gondosan ápolt fogalmi apparátust nyújt *a nélkül, hogy azt alkalmazná* érdekes, nagy esetekre; hasonló éles és nagy késhez, *a nélkül, hogy valamit vágna vele*“. Így szokott nyíltságával nyílt lemondásra is vállalkozik: „az analízáló (formális) irány korunk egy szükségletének — legalább is mai stádiumában — nem *tesz* eleget: a szintézis szükségének“. 2. A formális szociológia kénytelen rátérni a társas egységek (morfológiai alakulatok) kérdésére, mert hiszen gyakran ezek közt áll fenn történetileg valaminő viszony. Tönnies és Vierkandt önkéntelenül nagy szolgálatokat tettek a társadalmi morfológiának. Továbbmentek a viszonyok „formáin“. Meg óhajtották ismerni a csoportnak, törzsnek stb. egész életberendezését. Ebből azonban az is következik, hogy 1. nemcsak a viszony tagjainak minőségi leszögezésére (pl. „rokonsági csoport“, „közösség“) van szükség, hanem *szisztematikájukra*. Erre nézve kísérlet sem történik. 2. A viszonyt nem csak „formája“ szerint (pl. ősi demokratikus szövetség) kell megállapítani, hanem keletkezési alapjaiban *megmagyarázni* is szükséges. Ez pedig láttuk (II.), a viszonyban lévő tagok (társas egységek) belső életcéljainak, s funkcióbeli sajátosságainak, egyszóval szerkezeti problémájának tisztázását jelenti. Íme, a „formális“ szempont túlnő saját körén. Egyre feltűnőbb volt az, hogy absztrakt problémakezelése miatt kezdetben nem „tiszt“, hanem „üres“ szo-

¹⁹⁾ V. ö. Pauler i. m. 97. 1.

ciológia jelentkezett, mely csak a közelmúltban vált gazdagabbá.²⁰⁾ Sőt nem is szociológia, hanem jórészen társadalompszichológia bontakozik ki előttünk.²¹⁾ Ösztönösen gravitálnak a problémák a lélektan felé. Íme pl. Vierkantnál a közösségi (kollektív) tudat, a „Wir-Bewusstsein“²²⁾ igen tiszta formákat ölt. Az, hogy mi beleolvadtunk érezzük magunkat egy társas egységbe, miközben egocentrikus énünk teljesen elhalványodik s akcióinkban *mi* vagyunk, nem pedig egyes *én*-ek halmaza, reális tény, tudattény, amely sajátos hatásokat ad ki. Hogy áll e kérdés Simmelnél? Már utaltunk arra, hogy nála az aktív egység tulajdonkép mindig az egyén; a kollektív tudat nem reális valami, hanem a felfogás dolga. „Nur die besonderen Zwecke des Erkennens entscheiden, ob die unmittelbar erscheinende oder erlebte Realität auf ein personales oder auf ein kollektives Subjekt hin befragt werden soll — *beides* sind gleichmässig Standpunkte, die sich nicht wie Wirklichkeit und Abstraktion, sondern die, als *Arten unserer Betrachtung (!)*, beide von der Wirklichkeit abstehen“²³⁾. Így még az egyén sem kapná meg a megfelelő realitást, ámde másutt kétségmentesen áll szerepe. A társadalom ugyanis Simmel szerint „ein Komplex vergesellschafteten Individuen, das gesellschaftlich geformte *Menschenmaterial*, wie es die ganze historische Wirklichkeit ausmacht. Dann aber ist Gesellschaft auch die Summe jener *Beziehungsformen*, vermöge deren *mis den Individuen (!)* eben die Gesellschaft im ersten Sinne wird“²⁴⁾. Itt tulajdonképpen idem per idem van, mert a *társadalom* annyi, mint a *társult* egyének csoportja, de egy genetikus hozzávetél is kiemelkedik: voltakép az egyénekből jó létre. Ez egyén a reális, a társadalom azt csak megformálja: az individualizmus magától értetődőnek van bemutatva. Ezzel Simmelnél *elsikkad a morfológia problémája is*. Az ő műve általában az individualizmus utolsó menedékhelye a szociológiában. Ezért aztán a viszonyformák kutatása is elvértelenedik.²⁵⁾

Bárminő is a formális szociológia kitűzte program szükségessége, el kell ismernünk, hogy Vierkant javarészen ki tudott emelkedni az előbbi latens individualizmusából. A derék kutató valóságérzéke különben is régebbi idők óta ismeretes. Vierkant igen finom elemzésekig emelkedett, mint éles elemző mutatkozott be érdemes munkájában. A haladás magában a formális szociológiában félreismerhetetlen: a haladás *egyik* útja kétségtelenül ez. Igaz, állandóan fenyeget a program elégtelensége, ama már említett kínai cipők béklyózó hatása, melyben valaki *vitetni* tudja magát, de járni nem tud. Mor-

²⁰⁾ Dolgozatunk megírása óta jelent meg L. von Wiese könyvének első kötete (*Alig. Soziologie, I. Beziehungslehre*, 1924.), mely az első, komoly kísérletnek tekinthető a formális szociológiának nemcsak programmbeli tisztázására, hanem határozott kiépítésére. A fenti dolgozat Vierkant munkáját kíséri kommentárral. L. von Wiese munkája feltétlenül megkívánja, hogy a jövőben *külön* foglalkozunk vele. Újabb állást foglalt Lederer az Archiv für Sozialwissenschaft 1925. évi legutolsó számában. E vitaanyagot céltalan lett volna a már kész dolgozatba bekapcsolnunk.

²¹⁾ Ezt Simmelre nézve észreveszi már maga Tönnies is: *Die Entw. d. Volkswirtschaftslehre im 19. Jh.* (Schmoller—Festschrift) „szociológia“ cikkében.

²²⁾ Erre nézve ld. dolgozatunkat *A társas én. mint a társadalompszichológia alap problémája*. Athenaeum, 1924.

²³⁾ *Grundfragen*, 12. 1.

²⁴⁾ *Gundfragen*, 10. 1.

²⁵⁾ V. ö. Rumpf id. ért. 177. 1., ki azt írja, hogy szociológiájában „die Mehrzahl der Sitmenschen reinen Formen noch etwas zu zerstückelt geblieben und darum ohne feste und weitgreifende Bindekraft ist.“

iológia nélkül ilyen a formális szociológia; nem önálló, csak viteti magát, hiszen, láttuk, a viszonyfaj csak *mozzanata a funkciónak*. E kettő tehát csak *együtt* tárgyalható. Azonban addig is, míg e felismerés bekövetkezik, látjuk a finom analízisek mikroszkópiájának bizonyos előnyeit. Bizonyos az, hogy ha az *egész* szociológia épületére nem is fog új időt jelenteni a formális szociológia, de új kutatói érzéket, finom, minuciózus mikrotechnikát fog meghonosítani, mely meg fogja akadályozni a 19. századtól útnak indított, elnagyoló, természettudományi mintán alapuló szociológiai naturalizmust, s a szociológiát a szellemi tudományok finomabb igényei szerint berendezni hathatósan közreműködik.

Budapest, 1924 november.

Dékány István.

TISZA ÉS A FORRADALOM.¹⁾

„Das ist nun *mein* Weg, wo ist der *eure*?

Den Weg nämlich, den giebt es nicht!“

Nietzsche, Also sprach Zarathustra.

A történelem valóságtudomány. Ez azt jelenti, hogy az eseményekben *okozatokat*, hatásokat lát s ezeknek *okait* keresi. E kutatásban csak a szükségszerűség elve vezetheti, azaz a „*determinizmus*“. Ámde a történetíró sem atomok mozgásaira, sem anyagok vegyi hatásaira, sem fajok fiziológiai sajátosságaira nem „vezetheti vissza“ az eseményeket. *A történelmi ok minden esetben öntudatos emberi magatartás.*

A történelem elméleti tudomány. Ez nem jelenti azt, hogy ne *értékelhetne*. Minden tudomány emberi alkotás. Ezt azt jelenti, hogy nincsen tudomány, amely ne értékelne. A tudomány csak az által jöhet létre, hogy megkülönbözteti a *fontost* a *nem fontostól* s a fontosban megkülönböztet *kívánatos* és *nem kívánatos*. A tudomány „objektivitása“ tehát sehol sem zárja ki a ténylegesnek értékelését. Lehet, hogy India kormánya vétett az objektivitás ellen, amidőn díjat tűzött ki a mérges kígyók „fejére“. De azért a természetrajzot nem érheti „elfogultság“ vádjá, amiért megkülönbözteti a *mérges* kígyót a *nem mérgestől*.

Az értékelés, amelyre minden tudomány a legszigorúbb tárgyilagossággal, a tájékozódás érdekében törekszik, *pragmatikus* és ennek megfordítása: *technikai* értékelés.²⁾ Ez az utóbbi annyi, mint *eszközök* értékelése, tekin-

¹⁾ E dolgozatunkat közvetlen céljai mellett egyúttal kiegészítésként szánjuk a „Társadalomtudomány“ 1923. évi kötetében megjelent „Felelőség és szükségszerűség“ c. tanulmányunkhoz.

²⁾ V. ö. *M. Weber*; Über den Sin der „Wertfreiheit“ usw. — Ges. Aufsätze zur Wissenschaftslehre. S. 479.: „Der, Satz: x ist das einzige Mittel für y ist in der Tāt die blosse Umkehrung des Satzes: auf x folgt y.“

tette a célokra, amelyek épen „adva vannak“. E technikai értékelésnek felel meg a történelemben a *politikai* értékelés: az eszközök helyességének elbírálása. A történetírónak azonban nincsen módjában az, hogy a politikai eszközök helyességét *adott* célokhoz mérje *hozzá*, mert tárgya öntudatos magatartás, *az öntudatosság pedig célok szabad kitűzését jelenti*.

Ennélfogva a történelem az egyetlen valóság tudomány, amelynek tárgya nem csupán a múlt, hanem a jövő is. A természettudomány oly világokat tanulmányoz, amelyek fejlődését lényegben befejezetteknek tekinti. A természet törvényszerűsége azt jelenti, hogy abban semmi váratlan, sem *új* nem lehetséges. A kutatót még érheti „meglepetés“, de nem azért, mintha a természet változhatna, hanem mert változatlanóságának, befejezettségének *felismerését* még nem fejezte és nem fejezheti be. A történetfilozófiai rendszerek elvi hibája viszont mindig az, hogy a történelmet *befejezettek* akarják tekinteni, holott az *elvi legbefejezetlen*.

Ezért a történelemben nincsen *adekvát* politikai, azaz technikai értékelés. Egy politikai tény végleges helyessége fölött elvben végtelen jövődől fejlődés fog csak dönteni. A történetíró nem nyúlhat az eszközök értékeléséhez — a célok értékelése nélkül. A történetíró tehát elsősorban nem *okosság*, hanem *nemesség* szerint fog értékelni. *A történelem nemcsak valóság tudomány, hanem egyúttal érték tudomány is*.

Azokban *elsősorban* mégis valóság tudomány. Ezért az élet szempontja az, amelyből kiindul — csak hogy az értékes életé, vagy fordított rendben: az *élő kultúráé*. Az élő kultúra hordozója pedig: a *nemzet*.

A történeti értékelés ilyenformán nem lehet egyéb, mint a nemzeti célok szempontjából gyakorolt politikai értékelés, amelynek mértéke azonban nem a siker, hanem a *cselekvőnek benső, erkölcsi meggyőződése*. *Hibásnak* fogja ítélni a történelem azt a magatartást, (amely nem a nemzeti célok, hanem holmi ezen „túlmenő“, irreális, homályos „eszmények“ kitűzéséből ered; *bűnösnek* fogja ítélni azt, amely azon „innen“: egyéni, vagy csoportérdekek vezetése alatt áll; *vétkesnek* azt, amely nem a meggyőződése szerint alkalmazható *legjobb*, hanem az épen adódó, vagy kínálkozó eszközökhöz nyúl.

*

Az októberi forradalom rendezői a történelemre szeretnek hivatkozni, mint amely állítólag „igazolja“ az ő törekvéseiket. Ezt a történelmi igazolást vélik felfedezni legújabbban *Pethő Sándor* könyvében is.³⁾ „Eltekintve néhány halvány szólamtól — írja a radikális publicisztika egyik oszlopa —, amelyben Pethő régi isteneinek áldoz, az egész könyv . . . a ma elátkozott és napról-napra lehazárduló progresszív világnézet előtt való meghódolás . . . S a Világostól Trianonig terjedő időnek megvilágítása . . . egyenesen azoknak az igazolásává bontakozik ki, akiket a hon árulóinak bélyegeztek. Mert mi más az a megállapítás, hogy Magyarország feldarabolásának oka a rossz, sőt Pethő szerint, erőszakosan magyarosító nemzetiségi politika és a vesztett háború, mint ez?“⁴⁾

³⁾ Világostól Trianonig. Bp. 1925. Enciklopédia R. T.

⁴⁾ Ld. *Szász Zoltán*: A visszatáncoló kurzus. (A „Reggel“ c. lap 1925. szept. 28. száma 16. lapján.)

Nos, ha pusztán az indokolást nézzük, már ebből is kitűnik, hogy Pethő ezt a „dicséret“-et nem érdemelte meg. „Okok“ megállapítása még nem „igazolás“. Ha megállapítom, hogy egy betörésnek az volt az „oka“, hogy valaki nem zárta be jól az ajtaját és elmulasztott őrt hagyni a házában, vagy hogy *ai* őt nem vigyázott eléggé, ezzel még nem „igazoltam“ a betörőt. — még akkor sem, ha netán a betörő előre figyelmeztette volna is az áldozatot. Persze, azt mondják: alkalom *szüli* a tolvajt. Képletes, hanyag beszéd: az alkalom csak *felébreszti* a tolvajt. T. i. a *tolvajt!* Mert a tisztességes embert nem ébreszti fel. És a tisztesség ép oly kevéssé „relatív fogalom“, mint ahogy az igazság nem az.

Mindazonáltal Pethő hibázott, mert a politikai felelősség kimérése mellett, a forradalom rendezőire elmulasztotta kiróni az erkölcsi felelősséget. Pedig ez a történetírásnak legmagasabb feladata. A történelem „tanítómester“, ez azt jelenti, hogy erkölcsi pathosz árad szelleméből, hogy *morális* katharizist várunk tőle. A történelem tárgyilagos bíró, de nem lehet azzá, ha szemére húzza bírói talárját. ítélete esetenként hibázhat a múltra nézve — emberi dolog —, de sohasem feledheti el, hogy a jövőnek *mértékkel* tartozik.

Ennek a mulasztásnak van, azután egy más, nem kevésbé súlyos következménye. Amivel *tartozik* a történelem, azt meg kell adnia s így megtörténik az, hogy az erkölcsi felelősséget, amelyet elmulasztott kimérni a maga helyén, kénytelen lesz kimérni ott, ahol nincs helye.

Ez történt Pethővel is. Már *Hume* kimutatta, hogy a realisztikus determinizmus (a felfogás, amely a szükségszerűség szempontjának *kizárólagos* jogát, tehát a „teljes objektivitást“ vallja) végre is odavisz, hogy minden bűnért *a Teremtőt tegyük felelőssé.*⁵⁾ Pethő nem ment ily messzire, fennakadt jóval hamarabb, már *Tisza Istvánnál* s úgy találja, hogy minden romlásért, ami az ezeréves birodalomra rázúdult, őt terheli az „igazi“ felelősség.

Raymond Poincarét meg lehetett győzni arról, hogy Tisza István nem volt vétkes a háború előidőzésében — Pethő Sándort, úgy látszik, nem lehet; azonban nemcsak ebben — a háború elvesztésében is Tiszáé a felelősség; nem az olasz Piave offenzíva és nem Károlyi emisszáriusai által véghezvitt lélekrombolás bontotta meg szerinte a hadsereg ellenálló erejét, hanem Tisza István parlamenti beszéde, amelyben megállapítva a háború elvesztését, a tragikus pillanat exigenciáira iparkodott a figyelmet felhívni; Tisza bűne úgy látszik, hogy közéletünkön elmérgesedett a nemzetiségi és a társadalmi kérdés, az övé, hogy a konzervatív elemek között sem volt kellő egység: az ő bűne az olasz háború, a búvárhajóharc, sőt úgy látszik még az is, hogy a Károlyi-féle népköztársaság rendszere erkölcsi anarchiában foszlott széjjel; hiszen az kénytelen volt Tiszát meggyilkolni és ezzel eredendő bűnben fogantatni egész életét.

Az „objektív“, a „determinista“ történetírás főhibája az, hogy egyoldalúan *valóság tudományt* akar üzni és nem veszi észre — pedig a pozitivizmus tapasztalatai meggyőzhették volna erről —, hogy ily módon még csak *a tényekhez* sem tudna hozzájutni, amelyeknek megállapítását célul kitűzte.

⁵⁾ *D. Hume*, Vizsgálódás az emberi értelemről. (Fil. Írók Tára) 86. 1.

Hiszen „ugyancsak sok minden történik, ami nem történeti tény“.⁶⁾ A történeti tény *okozat*, amelynek *fontos* hatásai vannak: *kívánatosak*, vagy *nem-kívánatosnak*. A történelem ez okozatokhoz keresi az *okokat* s oknak csak öntudatos magatartást ismer el, amely tehát *beszámítás*, azaz erkölcsi értékelés alá esik.⁷⁾ A történelemben csak oly magatartás lesz okká, amely morális értelemben differens: *erényes*, vagy *bűnös*, illetőleg *vétkes* magatartás. Ha tehát nem kívánatos okozatok *okait* keressük, *bűnt*, vagy *vétket* keresünk, ha kívánatos okozatok *okait*, *erényt*. Az első esetben helytelen úton járunk, ha erényes magatartáson akadunk fel, — a második esetben helytelen úton járunk, ha bűnös magatartáson akadunk föl. *Az erényes és a bűnös magatartás megállapítása tehát független az „okozás“ kérdésétől, amennyiben ezt logikai értelemben szükségkép megelőzi. Ezért valóban a fő-nek a megismerése a μέγιστον μάθημα*

Ez az eredmény azonban csak különös, esetét illusztrálja annak az egyetemes igazságnak, hogy minden tény-interpretáció hipotétikus. A hipotézis értéke pedig attól függ, hogy mily mértékben képes egy tény, vagy tények bizonyos csoportját ellentmondás nélkül megmagyarázni. Az interpretációt hibásnak fogjuk tartani, ha nem lesz *logikus*, ha egymással össze nem férő sajátságokat tulajdonít a ható okoknak. Mert *ható okká* épen csak az válik, ami a maga létét kimutatja azzal, hogy önmagának ellent nem mond, ami *azonosan* maradjon fenn a változó világfolyamatban.⁸⁾ A történelemben okká, létezővé nem lehet más, csak *jellem*.⁹⁾ Akinek nincs jelleme, akinek cselekedetei nem érthetők meg egyetlenegy *metafizikai egység* folyományaiként, az a történelem szemében ép úgy nem létezik, mint a költészet szemében. Annál inkább lesz valaki történelmi személyiséggé, mennél inkább egységes, mennél inkább logikus, mennél inkább monumentális a jelleme. Ezért a történetíró legelső és legfontosabb tulajdonsága lesz: érzék a következetesség, a teljesség, a *nagyság* iránt. A történetíró azokat fogja legkevésbé *megérteni*, akiknek a legtöbb megértéssel tartozik, ha nincsen érzéke a nagyság iránt. „Für einen Kammerdiener gibt es keinen Helden, ist ein bekanntes Sprichwort; ich habe hinzugesetzt — mondja Hegel¹⁰⁾ — nicht aber darum, weil dieser kein Held, sondern weil jener der Kammerdiener ist“.

Igazságtalanság volna Pethőre alkalmazni a Hegel-i szót, amiért érzéketlenség mutatkozott Tisza István nagysága iránt. Ennek csak *relatív* érzéketlenség az oka: Perhő szemét egy más nagyság fénye tölti be, nem csoda, ha az ettől eltérő formák iránt vaknak mutatkozik. Azt hisszük, ő maga sem fogja rossz néven venni, ha töredékes látását megkíséreljük kiegészíteni.

A Tisza István politikai koncepciója nem volt „orthodox liberális“, mint aminek Pethő nevezi: a magyar öncélúság középponti gondolatán épült fel az, a hatvanhetes dualizmus adta lehetőségek felhasználásával. Az erős, egy-

⁶⁾ *Windelband*, Geschichte und Naturwissenschaft.-Preludien. (7.-8.) II. S. 103. f.

⁷⁾ A juriszprudencia esete ugyanez, csakhogy az ő mértékei *tételezve* vannak. V. ö. *Angyal*, A magyar büntetőjog tankönyve. (2.) I. 376. 1.

⁸⁾ V. ö. *Pauler*, Logika. 7. sk. 1.

⁹⁾ V. ö. *Simmel*, Die Probleme der Geschichtsphilosophie. (4.) S. 15.

¹⁰⁾ Philosophie der Geschichte. (Reclam.) S. 69.

séges magyar nemzeti állam eszménye volt ebben az elgondolásban a középső pillér: a dualizmus elvi formáinak megőrzésével, a mindinkább hanyatló Ausztriával szemben anyagi és erkölcsi erőkből állandóan erősödő királyhű Magyarország, Európa évezredes határőre legyen a Habsburgok trónját és nagyhatalmi pozícióját *fenntartó* reális erőtevéző. Nem dönthetjük el azt a kérdést, hogy a Deák és Eötvös szellemében való ó-liberális felfogásnak az egész vonalon kezdettől fogva módszeresen haladó érvényesítése, hű eszköze lehetett volna-e ennek a nagy nemzeti célnak. Tényleg bifurkálta ezt az utat a kiegyezés utáni kormányok politikája és amikor Tisza István először került a magyar kormány élére, kétségtelenül volt lelki szakadék a magyar társadalom életében, mind annak nemzetiségei, mind társadalmi osztályai között. Tisza úgy látta, hogy ez a szakadék *túl mély már* arra, hogysem az erőteljes reform politikája akár egyik, akár másik irányban, a siker reményével lenne megkockáztatható. Nyilvánvalóan ugyanígy éreztek a Tisza első bukását követő koalíciós kormányzás értékes tényezői is, élükön Andrássy Gyula gróffal, akinek reform-konceptióját állítja szembe Pethő Tisza politikájával. Andrássynak finom elemzésre hajló, mélyen járó elméje ugyancsak visszariadt egy megkésett reformgondolat gyökeres megvalósításától; választójogi javaslata, amely a beótok vad ordítása között a reakció bélyegével esett a megsemmisülésnek áldozatul, e reformszkepszis kifejezője lön és ugyanez a fájó szkepszis készítette a koalíció tehetetlenségében csalódott politikust utóbb ismét a visszavonulásra. Tiszában *több volt* a hit, ő még bízott a történelmi magyarság életösztoeiben, másfelől ép oly jól látta azt, mint Andrássy, hogy egy radikális reformpolitikát már csak a magyar nemzeti állameszme feláldozásával lehetne csinálni. Megrendítő mélyre véste ki ezt a belátást Tisza István hűséges munkatársa és politikája elveinek rendszerzője, Réz Mihály: „A szabadság, a jog csak eszköz arra, hogy a nemzetiség a benne szunnyadó törekvések megvalósítását az addiginál nagyobb sikerrel kísért-hesse meg . . . épen azért téves azt hinni, hogy a nemzetiségeknek tett engedmények megszüntetik a nemzetiségi törekvéseket s hogy a szabadságnak e tekintetben összezolesztő hatása van . . . Csupán az lehetséges, hogy nem nagyon erős faj törekvésektől áthatott állampolgárokat flagrans igazságtalanságok és aktuális sérelmek orvoslásával meg lehet nyugtatni s így el lehet háritani az útból a nemzetiséget a nemzetből elválasztó bontó tényezőket; de ez csak ott lehetséges, ahol az illető fajt több és erősebb kapcsoló tényező fűzi a nemzethez, mint amennyi és amily erős attól elválasztja; s ahol e kapcsoló tényezők oly jelentékenyek, hogy — hacsak az akadályok el vannak háritva a megértés elől — maguktól, szinte automaticamente semlegesítik az engedmények és jogkiterjesztések hátrányait . . . A jogkiterjesztés maga kapcsoló tényezővé nem lehet soha, sőt erőt ad a bontó tényezőknek s a politikai életbe bele sodorván eddig öntudatlan idegen ajkú tömegeket is, politikai öntudatra neveli azokat. Az öntudatra ébredt faj: nemzetiség. Minél szélesebb rétegei az idegen fajoknak ébrednek erre az öntudatra, annál intenzívebben érzik a maguk külön nemzetiségi egyediségét s annál nagyobb erő áll az elkülönülési törekvések mögött. A jogkiterjesztés tehát vegyes ajkú nemzeteknél megerősíti a nemzetiségi öntudatot s az addig csak fájlag elkülönített rétegekben is felébreszti a nemzetiségi öntudatot. Minden engedmény egyébként is csak erősíti a nemzetiségi önértetet és így megnöveli céljait . . . Minden faj törekvésnek

közös jellemvonása, hogy csak a tényleges erőviszonyokban ismer el korlátokat . . . Minden életerős faj, mihelyt öntudatra ébredt, öncélnak érzi magát. Célja nem a szabadság, hanem az élet, vagyis a benne szunnyadó erők kifejtése. Amíg ebben egy idegen faj állama akadályozza, szabadságra törekszik. Amint ő maga lett államalkotóvá: a teljes uralomra¹¹⁾ E tételeknek súlyos és kétségbevonhatatlan igazsága csak annak lehetett közömbös, akinek, mint a magyarországi radikalizmus vezéreinek az egységes magyar nemzeti állam eszménye hekuba volt. Ők követelheték a nemzetiségi engedmények „haladó” politikáját, mert föderelasztikus és demokratikus „keleti Svájc” eszméje lebegett előttük, szláv paraszt demokráciák gyűrűjével övezvén a megmaradó magyar jellegű csonkot, amelyben azután a doktriner radikalizmus szabadon élhet majd népboldogító tömegkísérleteinek. Mégis, Pethő szerint is, a történelmi magyar állam bukásának főtényezője a nemzetiségi kérdés és „az idejét múlt és erőnket meghaladó nemzetiségi politika” mint „kovásza az erjedési folyamatnak”. (227. l.) Az „erőnket meghaladó” kifejezés, sajnos, nem egészen világos. Nyilván azt akarja ezzel mondani Pethő is, amit Szekfü Gyula, aki szintén hibáztatja a liberális korszak nemzetiségi politikáját, azonban nem erőszakosságát veti szemére, hanem ellenkezőleg passzív illuzionizmusát, amely beérte azzal, hogy a nemzetiségi mozgalmakat külsőleg láthatatlanná tegye s a nemzetiszínű takaró alatt gyarapodni hagyja anyagi és kulturális erőiben. A szomorú emlékezetű koalíció kudarca után Tisza István azzal a tudattal térhetett vissza a küzdőterre, hogy immár nincsen más komoly koncepció a magyar politikai életben, mint az övé. Idézhetjük Pethőt: „Andrássy ... *akinek hite megrendült, nem politikája helyességében, hanem annak sikerében,* személye szerint nem csatlakozott a nemzeti munkapárthoz, de híveit rendelkezésére bocsátotta az új alakulásnak”. Ez pedig annyit jelent, hogy viszonzta a lovagias gesztust, amellyel Tisza annakidején a koalíciós alakulásnak helyet csinált. De a visszatérő Tisza nem áltathatta magát többé azzal, mint még az ugrai levél idejében, hogy a nemzet ép ösztöne támogatására fog sietni a látókör és egyensúly nélküli szabadcsapatok elleni harcban, amelyek a néhány tiszteletreméltó, de inkább névleges vezért kivéve, a baloldali padsorokat betöltötték. És ha a koalíció pozitív örökséget nem hagyott is hátra, megajándékozta a magyar jövő horizontját amaz annexiós kaland végzetes tehertételével, amelybe az osztrák külpolitika szeszélyes dilettantizmusa oly vakmerően ugratta be. A közeledő európai konfliktus rávetette baljóslatú árnyékát a magyar égre s az elboruló ég alatt semmit sem sejtve szendergő magyar rónán a nagy államférfi ott állott egyedül. Egyedül, magára hagyatva a négy égtáj felől s az anyaföld méhéből leselkedő rémekkel szemben, úgy, ahogyan egyedül állott évszázadok óta mindenki, aki a magyar földön a magyar sors szolgálatára odaadta heroikus életét. Ez a magára hagyatottság kísérte rodostói temetőjébe Rákóczi Ferencet, ez kergette tébolydába a Legnagyobb Magyar, ez feküdt a mártírium sziklasúlyával Görgei tábornok stigmatizált életén és ennek terhe alatt roppant meg ifjabb Andrássy Gyula gróf nagy ígéretekben gazdag politikai pályafutása is. Tisza őszerejét azonban megszásszorozta ez a magárahagyatottság. Most már semmi kétsége nem lehetett az iránt, hogy a magyart akarata ellenére is erőssé kell tenni, hogy férfias szívvel

¹¹⁾ Réz Mihály: A történelmi realizmus rendszere. 59. sk. 11.

álhassa ki a reá váró erőpróbát. Az eszközökben nem igen ért rá válogatni. „Korrupció“, „brutális erőszak“ és „jogtiprás“ minden vádja lepattan a fehér vértetű lovag nemes acélba öltözött alakjáról, aki minden poklokon keresztül csak a kötelességét teljesítette.¹²⁾

És elkövetkezett a legsúlyosabb pillanat: az osztrák dilettantizmus háborús históriájával szemben Tiszának egyedül kellett reménytelen harcot folytatnia a békéért, amelyre hazája dült belső életének még oly nagy szüksége lett volna. A történetírás összes komoly kútfőinek tanúságtételével ellentétben, Pethő, sajnos, mindenképp azon van, hogy mégis csak elmarasztalja Tiszát a háborús felelősségben. Elismeri ugyan, hogy Tisza kezdetben a háború ellen volt, de nem tud ráakadni „arra a politikai és lélektani kulcsra, amely felfogásának változtatására magyarázatot adhat“. (180. l.) Úgy látszik si duo faciunt idem, non est idem: néhány lappal előbb ezeket olvassuk: „A koalíciós kormány vezető politikai minisztere, Andrássy Gyula gróf ellenezte ugyan az annexiót és óvását Aehrenthal külpolitikája ellen minisztertanácsi jegyzőkönyvbe is foglalta, azonban nem akarta lemondásával gyöngíteni azt a diplomáciai hadjáratot, amelyet a középhatalmak vezettek, nem akarta lazítani a belső összetartás abroncsait, amikor a háború veszedelme a levegőben lógott“. (163. l.) A példa csattanósan bizonyítja, hogy ha már a sors, Magyarország kárára, állandóan szembe állította egymással a nemzetnek ezt a két nagy fiát, mennyire nem szükséges a történeti interpretációnak őket egymás ellen játszani ki. Tiszának a háború elleni oppozícióját csak akkor lett volna szabad a végső konzekvenciáig vinnie, hogyha meggyőződhetett volna arról, hogy álláspontja győzelmes marad, aminek az ellenkezőjéről bőven volt alkalma meggyőződni, mielőtt a kényszerűség előtt meghajolt. Semmi sem lett volna könnyebb és olcsóbb, mint félre állani az elkerülhetetlen ódiom előd, másnak engedve át annak töviseit — és semmi sem lett volna Tisza erkölcsi egyéniségéhez kevésbé méltó. De még egy második motívumot is figyelemre kell méltatni: Tisza félreállása nemcsak a monarchia, hanem elsősorban Magyarország belső frontját és lelki egységét gyengítette volna, a lelki válságokra oly hajlamos magyar nemzetét, amely lelkesedésében ezúttal először érezte magát egynek a vezérrel — és ezúttal is csak félreértésből. Már pedig egy harc eldőlt, ha már eleve nem egészen reménytelen, a legnagyobb mértékben függ attól, hogy minő hittel vesszük fel a keztyűt. Egy önbizalmában már eleve megrendült magyarság, amely a trón szempontjából is már az első lépésnél megbízhatatlannak bizonyult, a háborúnak bármilyen kimenetele esetén vesztes maradott volna. Ha a háború elvész, ő a legelső és a legvédtelenebb áldozat; ha a hadviselő uralkodóház győzelmével végződik, ez nem habozott volna megtorolni a mostoha gyermek ingatagságát és sietve ragadta volna meg az alkalmat, hogy megszilárdult trónusának zsámolya előtt végleg térdre kény-

¹²⁾ Ahol a hazának létéről, vagy nemlétéről van szó — így szól Machiavelli — ott ne zavarjon meg annak a fontolgatása, hogy igazságos-e, vagy nem igazságos, emberséges vagy kegyetlen, dicséretes vagy kárhózas-e valamely eszköz, hanem minden egyébre való tekintet nélkül meg kell tennünk azt, ami életét megmenti és szabadságát megóvjá. (Elmélkedések T. Livius felett. III. 41.) Ha pedig ez, mint „machiavellizmus“, elvetendőnek ítéltetnék, álljon itt alátámasztására Platónnak, minden idealizmus ősatyjának egy tétele: „A város uralkodóinak mindenesetre lehet csalniok, akár az ellenség, akár a polgárok miatt s az állam haszna szempontjából.“ Politeia. III. 3. 389. B.

szerítse az összbirodalom eszméjének javíthatatlan ellenzójét. Viszont másfelől egy, egyetlenegy eséllyel kecsegtetett egy sikerrel megvívott háború, épen a magyar öncélúság politikája szempontjából. Tisza előtt nem lehetett kétséges, hogy a háborús zivatarban a trón egyedül a magyar nemzet önfeláldozó hűségére és hősiességére támaszkodhatik. A diadalmas háború így végkép a magyarságot állítja majd a monarchia előterébe és egyúttal hosszú időre el fogja némitani a nemzetiségi agitációt. A győzelmes háborúból a magyarságnak főnixként megújnodva, fizikai erőben és önbizalomban jelentékenyen öregbülve kellett volna kikerülnie. Ha tehát a háború immár tény volt, amelyet nem lehetett tudomásul nem venni, a magyar hivatás fanatikusának az lón a feladata, hogy minden erőnek megfeszítésével a győzelmet biztosítani igyekezzék.

Itt persze fölmerül a kérdés, amelyet Pethő nem is mulaszt el feltenni, hogy épen e cél érdekében miért nem iparkodott Tisza a magyar közéletnek minden értékes tényezőjét egyesíteni a maga zászlója alatt?

Tisza érezte magában az erőt s a hitet arra, hogy nemzetét a legnagyobb teljesítmény kifejtésére képessé teendi, ámde az akadályok, amelyekkel számolnia kellett, bárki mást visszariasztottak volna. Melyek voltak azok a tényezők, amelyekre feladata kifejtésében támaszkodnia kellett? Egyfelől az osztrák vezérkar, amelyet elavult és csökönyös racionalista szelleme chinai falakkal választott el attól az élő embertömegtől, amelyet vezetnie kellett; amely a reális feladatokat hadiiskolai vizsgálati feladványokkal tévesztette össze és amelynek semminő lelki kontaktusa nem volt a csapatkatonasággal, amely tehát a világ legjobb, de legkényesebb harcos-anyagával bábjátékot űzött. Másfelől az ősi kereteiben megmaradt autonóm közigazgatás derék, de nehézkes gépezete, amelyet a magyar függetlenség állandó veszedelmei elleni védekezésül mumifikálni kellett a maga idejét múlt köntösében és amelynek a modern nemzeti állam igényeihez mért átszervezésére Tiszának már nem adott időt a sors. E széjjel húzó tényezők ellensúlyozására a központi kormányhatalmat feltétlenül egy darabból kellett kiönteni: ezért nem tehette ki magát Tisza oppozíciónak a kabinetben is, ezért kellett példátlan munkabírásának és emberfeletti akaraterjének egységével pótolnia azt, ami az organizáció egységéből hiányzott. És íme eljött az idő, amely beváltani látszott a magyar öncélúsággért küzdő államférfi reménykedését. Az osztrák vezérkar baklövéséi dacára, csodákat művelt a magyarság ősi harcos erénye és három égtáj felé nyomultak előre diadallal az ezerév vérében ázott föld kemény fiai; a háború, előtt már beteg emberként halálra ítélt monarchia erősebbnek és egységesebbnek látszott, mint valaha és ezt egész Európa egyetlenegy férfiú rendületlen akaraterjének tulajdonította, egyetlenegy férfiú személyesítette meg az új életre támadt dunai kettős birodalmat: az ősi bihari televény színmagyar szülötte, Tisza István. S a nagy (reménykedések rózsafelhős óráiban mégsem szállt fejébe a diadal. Bízott a győzelemben, de aggódó tekintettel kémlelte a horizontot, mindig készen férfias jobbát békülésre kinyújtani: hiszen ő volt az, aki annak idején nyomatékkal követelte annak hangsúlyozását, hogy a monarchiának nincsenek annexiós céljai. Ámde a monarchia nem küzdött egyedül és hatalmasabb küzdő társa nem volt ily szerény. Ekkép elérkezett a pillanat, amely megismételte a régi dilemát: Tisza Istvánnak ismét egyedül kel-

lett küzdenie a német hadvezetés agresszív tendenciái ellen s a korlátlan bűvárhárc kérdésében ismét engedni volt kénytelen. Pethő ezt sem mulasztotta el szemére vetni, bár természetesen ezúttal is elfelejtette megmondani, hogy mikép akadályozhatta volna meg a magyar miniszterelnök ennek a szörnyű ultima ratio-nak az alkalmazását. A német hadvezetés és a német politika befolyásolására csak egy fegyvere lehetett volna: ha külön békekötéssel fenyeget. Tisza István férfias és puritán jelleme és talán túlérzékeny lelkiismerete ily kétségbeesett eszközhöz nem nyúlhatott: tartott attól, hogy csorbát üthetne nemzete önbecsülésén a szövetségesnek ily elhagyása. És nem szabad feledni azt sem, hogy ebben a pillanatban ugyancsak végzetes súllyal nehezedett reá elszigeteltsége, amely meghajlásra kényszerítette a makacs uralkodói akarat előtt a hadviselés kérdésében is. Nem appellálhatott a nemzet támogatására királyával és annak osztrák környezetével szemben, mert tudta, hogy nemzete habozás nélkül megtagadná őt, mihelyt alkalmá nyílnék erre. A merev ellenállással ezúttal is csak magát menthette volna — nemzete rovására. És ez az egyetlen fegyver kétélű fegyver volt egyúttal: amikor, amidőn a német hadi fölény egész Európát sarka alá tiporta és amidőn a monarchia összes határain ott állottak a csúcsos-sisakú csukaszürke ólomkatonák, a monarchia, ha elárulja szövetségesét, könnyen juthatott volna Belgium, vagy Szerbia sorsára, talán soha jóvá nem tehető pusztulással fizetve meg egy ilyen politikát. Akkor, amidőn Magyarország földjén egyetlenegy ellenséges katona nem állott, amidőn a monarchia szívében még nem is hallották az ellenséges ágyúk dörgését, ettől a kockázattól még egy jóval könnyebb fajsúlyú politikus, Czernin gróf is visszariadt utóbb. Ameddig még állott az orosz kolosszus, vajjon nem felelhetett volna-e a német politika egy estleges osztrák-magyar különbékeajánlatra azzal a még erősebb sakkhúzással, amely viszont, a hitét vesztett fegyvertárs feláldozásával a Szövetségesek gyűrűjéből Oroszországot kapcsolta volna ki? A nagyszláv ábránd, hirtelen valóra válásával nem következett volna-e be a monarchia összeomlása így még hamarabb és még nagyobb teljességgel? Aki ezekre a kérdésekre nem tud (határozott választ adni, az nem vádolhatja Tiszát a háború elnyújtásával. Kétségtelen, hogy Tisza résen állott és leste a pillanatot, amely egy tisztességes békekötés lelki légkörét teremteni meg. Ez a pillanat, sajnos, annál inkább késett, mennél nagyobb és nagyobb arányokat öltött a középponti hatalmak katonai győzelme. Gorlice után mondhatni minden diadalunk Pyrrhos-i győzelem volt, mert csak a német öntudatot és a német katonai dőlyf konokságát növelte. Lehet ugyan, hogyha a monarchia diplomáciája a diplomáciai lehetőségek teljes kifejtésével, céltudatos állandó munkával dolgozik a békehangulat megteremtésén, ez a cél idejében elérhető lett volna, bár nem valószínű. Viszont bizonyos, hogy az osztrák diplomácia még könnyebb napokban sem állott feladata magaslatán és hogy Tisza István, akinek vállain voltakép a külpolitika irányítása is nyugodott, nem volt diplomata, de még ha az lett volna is, nem szentelhette java erejét e feladatnak. És ez az a pont, ahol némi aránylagos joggal lehetne fölvetni a kérdést, hogy miért nem igyekezett Tisza arra a férfiúra bízni a külügy irányítását, aki öröklött hajlamainál, rendkívüli tehetségénél és jellemének erkölcsi nemességénél fogva leginkább lett volna hivatva erre a feladatra és aki egyúttal a magyar gond terhét ép oly mély érzéssel viselte,

mint Tisza István. Andrassy Gyula grófra gondolunk.¹³⁾ Ámde bármiként fáj-laljuk is azt, hogy e sorsdöntő napokban a két nagy magyarnak tettleges együttműködése nem vált valóra, mégis az a meggyőződésünk, hogy ebben a tekintetben csak az vádolhatná Tiszát mulasztással, aki el tudta volna kép-zelni a két államférfi között tartós együttműködés és harmónia lehetőségét. Egy nemzet önmagának tartozik azzal, hogy megbecsülje nagy fiait; e meg-becsülés pedig megkívánja, hogy a nagyok tetteiben ne személyes, hanem tárgyi rugókat keressünk. Ahogyan nem szabad Kossuth és Széchenyi antago-nizmusát személyes ellentétekből magyarázni, ugyanúgy nincs ennek sem helye, sem szükségessége ezúttal sem. Politikai koncepciók, vérmérséklet, — Sprangerrel szólva — *életformák* ellentétéről, van itt szó. A legnagyobb, s a legegészebb embereket sokszor épen ezért jellemzi bizonyos felfogásbeli me-revség, amely a meggyőződés erejéből fakad, a nyugalmat nem lelő tépelődés mélységeiből, ahol az élet napjának ezerszeres fénytörése helyett az elmének csupán egyetlen fénysugara világít és ahol csak ez egyetlen fénysugár irányá-ban lehet haladni. Egészen kivételes ösztönóriások: Július Caesar, Napóleon, Bismarck, kerülik csak el ideig-óráig ezt a színvakságot és a mi magyar törté-netünkben talán csak egy van ilyen töretlen ösztönű nagyság: Mátyás király. A mi nagyjainkat a tépelődés, a lelkiismeret gyötrő-kínjai kísérik útjukon és a meggyőződésnek e küzdelmekből fakadó bizonyos merevsége jellemzi. Sem Tisza, sem Andrassy nem tarthatta lehetségesnek, hogy a bel- és a külpolitikát különböző alapelvekre lellessen építeni, pedig az élet nagy ellensége a túlsá-gosan egységes koncepcióknak. Andrassy a sikeres külpolitikát engedékeny, demokratikus és nacionális reformokra hajló belső kormányzattal tartotta csak összeegyeztethetőnek — Tisza viszont mindennél szilárdabban volt meggyő-ződve arról, hogy az engedékenység a demagógiának és ezzel az anarchiának szolgáltatja ki az országot. Pethőt idézzük: „Az osztrák példa megtanította rá (Tiszát), hogy a politikai hatalomnak átjátszása az iskolázatlan tömegekre, nem küszöböli ki ugyan a közjogi kérdéseket, ellenben megsokszorozza azo-kat a fékevesztett demagógia izgatásaival. Az ilyen meghasonlott és anarchikus társadalomban ép oly nehéz dolog szilárd és céltudatos kormányzatot alapí-tani, mint a híd cölöpéit megvetni a rohanó folyam örvényében“ (145. l.). A következők kétségkívül Tiszának adtak igazat és örökre sajnálatos, hogy a magyar balközép komoly és nagynevű vezérei, végzetes optikai csalódásnak esvén áldozatul, a közjogi reformok kérdését a háború közepén annyira sür-getősnak tartották, hogy inkább a történelmi Magyarország ellenségeivé, a terézvárosi demokráciával, a nemzetközi szociáldemokráciával és Károlyi Mi-hály hazaáruló környezetével kötöttek frigyot, semhogy Tiszát támogatták volna a nehéz válság óráiban, mikor Ferencz Józsefben egyetlen támaszát el-vesztette.¹⁴⁾ A fiatal király félre tolta Tiszát, mert úgy látta és sajnos, jól látta,

¹³⁾ Berchtold bukásakor már lett volna alkalom erre, ha ugyan sikerült volna az ellen-szenveiben makacs agg uralkodót volt koalíciós minisztere akceptálására rábírní. Bizonyos, hogy Andrassy bevonulása Berchtold örökébe még jobban dokumentálta volna a magyar álláspont morális magasságát az olasz kérdésben, ahol Tisza megmutatta, hogy nemcsak a magyar integritás kérdé-sében lesz hajthatatlan, (oláh igények!), de ép oly rendületlenül meg fogja védeni a testvérállam birtokállományát is az olasz igényekkel szemben.

¹⁴⁾ Érdemes összehasonlítani e ponton Pittnek, az ifjabbnak pályafutását Tiszáéval. Némely meglepő hasonlatosság csak annál élesebben húzza alá a fájdalmas ellentéteket. Pitt a történelemben úgy él, mint az angol élet hagyományos szabadságának kíméletlen porkolábjá, és mint Európa

hogy a korlátlan hatalmú államférfinak a valóságban semmi reális támasza a magyar közéletben nincs, kivéve saját emberfeletti erejét — hiszen Tiszának látszatra mutatós tábora, a munkapárt, nem hogy Tiszát tartotta volna, hanem maga, is egyedül Tiszának köszönhette a maga árnyék életét. És a fiatal uralkodónak nem volt az a hosszú uralkodói élettapasztalat a háta mögött, amely az agg bölcsőt megtanította arra, hogy a magyar közélet egyensúlyát felülről kell megtámasztani nem várva hasztalanul, hogy alulról szilárduljon meg.

Tisza elbukott a választójogi reform állítólagos szükségességén, holott a valóság az, hogy erre a reformra voltaképpen senkinek sem volt szüksége, csak a lelketlen demagógiának, amely rendületlenül ásta a sírt az ezeréves birodalom és Szent István trónjának oszlopai alatt. Mi, akik e sorokat írjuk, a tűzvonalban értük meg azokat a sorsdöntő napokat s közvetlen tapasztalásból tudjuk, hogy a még hűségesen küzdő, de kitartásában már-már lankadó hadsereg, amely kezdett belefáradni a meddő győzelmekbe és az osztrák vezérkar lélektelen erőmutatványiba, úgy értelmezte Tisza István bukását, hogy ez a háború likvidálását jelenti. Ugyan kit érdekelt a lövészárkok mélységeiben, a véget nem érő marsok fáradalmi közt, vagy az ellenséges nehéz tüzérség pörölycsapásai alatt választójog és demokrácia? A „hősök választójoga“ csak nevetséges és durva frázis lehetett azoknak szemlében, akik nem tudhatták, hogy egyik óráról a másikra nem az Acheron völgyében kell-e majd választójogukat gyakorolniuk. A békét várta minden küzdő magyar és azt hitte, hogy Tisza bukása a békét jelenti. Ugyan mit szoltak volna a földalatti útvesztők már-már reménykedő barlanglakói, hogyha tudták volna, hogy azoknak, akik Tisza István örökére igényt tartanak, semmivel sincs több vagy jobb kilátásuk a békekötésre, mint Tiszának volt és hogy a békekötés helyett a választójogi reform mézes madzagával akarják új erőre serkenteni a lankadó harcosokat. A végzetes félreértés megvolt és az optikai csalódásnak olyan nagy volt az ereje, hogy bár a kormányválság után napról-napra vált nyilvánvalóvá a tény,

békéjének fáradhatatlan hóhéra. „A valóság az, — úgymond Macaulay — hogy sem a háborút, sem az önkényes kormányzást nem szerette. Híve volt a békének és a szabadságnak és a politikát, amelyhez eredeti hajlamai vonzották, oly nyomás alatt kényszerült cserbenhagyni, amelynek aligha állhatott volna ellent bármily akaraterő és bármily értelem.“ Idáig a megegyezés frappáns, ámde azonnal szétfoszlik, ha tovább követjük. „Ha már lehetetlen volt a békét megőrizni, (Pittnek) azt a politikát kellett volna követnie, amely egyedül vihette a győzelemre ... oly energiát szegezvén a jakobinusokkal szembe, amely az övékkel versenyezhetett.“ Pitt ebben hibázott: amily következetesen kitartott a háború eszméje mellett, oly kevés erőt fejtett ki annak vitelében, inkább az időre bizván reményei betöltését. Ezért nem is volt egyéb Pitt hadviselése, mint katasztrófák és megaláztatások hosszú sorozata. Tisza István viszont felismerte, hogy a rákényszerített háború élet-halál harcot jelent és ennek igényei arányában igyekezett a monarchia lomha szervezetéből a legnagyobb erőfifjést váltani ki. Tudjuk, hogy ezt a fáradozását végre is koronázta némi siker. És mégis Pitt mindig megmaradt glorifikált államférfiúnak és nemzet körülrajongott vezérének, Tisza ellenben félretelve, elítélve és orgyilkos golyótól leterítve, még ma is talál magyar történetírót, aki nemzete tönkretételével vádolja meg. Ámde minden értékes politikai erő, amely a kormányzás nagy elveiben Pitt nézeteivel szöges ellentétben állott, a sorsdöntő válság napjaiban Bürke, a politikai liberalizmus nagy klasszikusának vezetése alatt habozás nélkül állott a konzervatív vezér, a nagy politikai ellenfél oldalára és inkább hagyta magára Foxot, a „mindenáron béke“ makacs hívét, semhogy Pittet hagyta volna magára, akiben a nemzet e nagy óráiban immár nem a személyt, nem egy politikai program önféjű hordozóját, hanem a nemzet roppant életerejének szimbólumát látta megtestesülni. Pedig, lám, Pitt nem állott oly mértékben feladata magaslatán, mint Tisza, a Westminster-apátságban nyugvó Foxot pedig hallatlan kegyeletsértés volna Károlyihoz hasonlítani. Egy nemzet boldogulása nem fiaiak képességeitől, hanem együttes erőfifjétséik mélységétől függ! (V. ö. Macaulay' s Miscellaneous Essays. Everymans Ed. 366. f. pp.)

hogy Tisza és a háború nem jelent egyet, mégis mindvégig fenn lehetett tartani a fikciót, hogy a közjogi reformok ellenzésével Tisza gyengítette a nemzet egységét és ő idézte fel a forradalom vészes szellemeit. Pethő, úgy látszik, még ma is e fikció légkörében él, amidőn a Tisza „bűneit“ összefoglaló rezümét ezekkel a szavakkal végzi: „Az elkövetett hibák lajstromát bővítette az a macacs ellenzés, amellyel a munkapárt a választójog kiterjesztésének kérdésével szemben a tizenkettedik óráig viseltetett. Tisza többsége buktatta meg a választójogi egyezményt, amelyet a balközépi pártok létesítettek a parlamentben nem képviselt csoportokkal. Kétségkívül nagy érdek követelte volna, hogy a szocialista és radikális elemek együtt haladjanak a nemzeti pártokkal, hogy a haladás gondolata ne számkivettessék a forradalomba, hogy azok a pártok is osztozkodjanak az ország sorsáért való felelősségben, amelyeket eddig kiegyenlíthetetlennek látszó ellentétek választottak el a történelmi magyar politikától. Az a körülmény, hogy Tisza és a munkapárt megbuktatta a Vázsonyi-féle választójogi javaslatot, egyik indokává, *vagy legalábbis ürügyévé vált annak*, hogy a balpártok minden összekötést megszakítsanak a nemzeti alapon álló progresszív elemekkel s a maguk, a nemzeti pártok irányzatától egyre távolabb vezető útját folytassák. *Az orosz forradalom különben is olyan lökéseket adott a szocialista mozgalmaknak Magyarországon is, amelyek egyre szilajabb tempóban kergették a választójogi paktum által félig lefékezett szocialista tömegeket a forradalom felé*“. (226. sk. 1.) Lám, Pethőre ezúttal rácáfol a saját önkénytelen tárgyilagossága, amidőn az utolsó mondatban halomra dönti az előzőleg mondottakat! Az igazság természetesen az, hogy paktum vagy nem paktum, a rombolás hívei mindenképen megragadták volna a lélektani pillanatot, amely — utolsó offenzívák összeomlása, a bolgár hadsereg kapitulációja és az élelmezés tökéletes csődje által, választójoggal vagy anélkül, de annál intenzívebb földalatti defetista agitációval, — a végsőkig felizgató katonaság fegyelmét összezúzta — de minő más kimenetele lehetett volna a konfliktusnak, hogyha egy személytelen, gyarló kormány-, „hatalom“ helyett a Tisza István férfias erélye, tántoríthatatlan szilárdsága és nemcsak a halált, de minden személyes kockázatot megvető erkölcsi bátorsága áll szemben a lázadó csöcselék rohamával. E sorok írója mélyen szívébe véste a szavakat, amelyeket hőslélekű parancsnoka, a hagyományos stílusú huszár őbester, nem győzött ismételni tisztjei előtt: „Aki ütközetben parancsot vár, azt főbe kell löni!“ Mégis megtörtént, hogy egy teljhatalmú parancsnok, nagyképességű és vitéz katona, parancsot kért koronás urától, ezzel áthárítván a felelősséget annak felséges, felelőtlen személyére. Egy király nem harcolhat alattvalói ellen és ha nincs, aki vállalja ezt a feladatot levegye, eldobhatja koronáját. Ámde a *katonát* meg kell érteni: nem az ellenséggel, hanem a királyi szék-város népével állott szemben és megérezte, hogy a kérdés eldöntése nem taktikai, hanem politikai feladat. És hol volt a felelős politikus, akire támaszkodhatott volna? Tisza és egyedül Tisza lett volna az, aki ezt a felelősséget sem habozott volna magára vállalni, bár valamennyi teher között, amely reá hárult, talán ez lett volna a leggyűlöletesebb. És akkor nem jött volna későn „Clemenceau és Foch nevében Dutasta sürgönye, amelyben jelezte, hogy készek a monarchiával lényeges területi áldozatok nélkül, különbékét kötni“. (Pethő 201. 1.) Mert, íme, a rideg történelmi igazság az, hogy *az oktróbizmus forradalma nemhogy a választójoggal, még a béke szükségével sem „igazolhatja“*

magát: hiszen akkor robbantatott ki, mikor már amúgy sem volt szó többé a háború folytatásáról.

Mit szóljunk ezek után ahhoz a vádhoz, hogy Tisza parlamenti beszéde, amelyben a háború elvesztet konstatálta, lett volna az a nyilatkozat, amelynek „destruktív hatása semmi más tényével nem volt felmérhető“. (226. 1.) Tiszát a béke jelszavával lehetett csak megbuktatni, ennek dacára még a végső napokban is, Tiszának kellett a neuraszthéniás kormányzat helyett a békekötés végső szükségességét nyíltan feltárnia, ezzel lelket öntenie e szánalmas apparátusba és rászoritania arra, hogy szembe nézzen végre az elkerülhetetlen szükségesség szabta nehéz és keserű feladattal. Amikor Tisza e beszédét elmondotta, október 17-én valóban „még töretlenül állottak az osztrák-magyar harcvonalak“, még nem alakult meg Magyarország orgyilkosainak Nemzeti Tanácsa, tehát inég lett volna idő gyors és elhatározó külpolitikai és katonai lépésekkel a monarchiát, véderejének megmentésével, megvédeni az összeomlástól. Ezért emelte fel szavát Tisza István és ha a hivatalos tényezők fejeveszett kapkodása közben, keserű önuralma és önfeláldozása ismét kárba vészett, a felelősséget ezért sem lehet ő rá hárítani. „*A katasztrófa felelősségét — mondja Szekfü — természetesen azok viselik, kik azt tudatosan előkészíték, valamint azon egyének és erők, akik Tiszát félretolva, magukra vették, a nemzet és monarchia kikalauzolását az útvészitőből s akik a biztos part helyett menthetetlenül beletévedtek az örvénybe, a forradalom kráterébe*“. ¹⁵⁾

Ez az ítélet mindazonáltal *árnyalásra* szorul. Az erkölcsi ítélet elsősorban a *cselekvést* éri s csak másodsorban a *mulasztást*. A felelősség legsúlyosabb, legvéresebb herosztráteszi terhét Károlyi Mihálynak és társainak vállaira kell hárítani. Csodálatos, hogy Pethő ezt nem éri s nem tartja hazaárulónak Károlyit, mert „anyagi érdek mozdító erejét“ nem fedezi fel az ötvenezer holdas földesúr pályafutásának motívumai közt! Igaz, hogy „a szórnak kriminalisztikai fogalma szerint“ — mint Pethő mondja — ezt a *hazaárulást* csakugyan nem lehet megállapítani: hiszen *nincsen ilyen kriminalisztikai fogalom!* Nem büntetőjogi, hanem erkölcsi ítéletről van szó s a nemzeti történelem önmagának tartozik azzal, hogy kimondja ezt az ítéletet. ¹⁶⁾

Másfelől ép ily határozottan tartozik a történetírás meghajolni az egyéni nagyságban megnyilatkozó nemzeti géniusz előtt. Ne sajnálkozzék Pethő azon, hogy Tisza orgyilkosai az élő ember helyébe félistent állítottak, akinek alakja „óriási arányokra nőtt és összeolvadt és azonosult egy eszmével“, — mert ez az eszme a magyar nemzeti nagyság eszméje. És ez az egyetlen vigasztaló a komor tragédiában, amelynek árnyéka reánkborult: „Die als Ideale fortlebenden grossen Manner, — így szól a történetlétás klasszikusa — haben einen hohen Wert für die Welt und für ihre Nationen insbesondere; sie geben denselben einen Pathos, einen Gegenstand des Enthusiasmus und regen sie bis in die untersten Schichten intend-Intellektuell auf durch das vage Gefühl von Grösse; sie halten einen hohen Maststab der Dinge aufrecht, sie helfen zum Wiederaufrufen aus zeitweiliger Erniedrigung“. ¹⁷⁾

Ottlik László.

¹⁵⁾ Szekfü Gyula, Három nemzedék. 322. 1.

¹⁶⁾ E feladatnak mintaszerűen tett eleget *Milotay István* remekbe készült kis essay-je: „Károlyi“ (I.) Lásd: Tíz esztendő. 325. 1. skk.

¹⁷⁾ *J. Burckhardt*, Weltgeschichtliche Betrachtungen. (4.) S. 250.

A CSEHSZLOVÁK ÁLLAM.

I.

A cseh elszakadás első mozzanatai a háború legelső napjaira nyúlnak vissza. Mikor még a monarchia minden részében az ezredek felvirágozva vonultak a harcterekre, a cseh politikusok bizalmas megbeszéléseken, titkos összejöveteleken tárgyalták, hogy a nagy világégést valamilyen formában a cseh nemzeti aspirációk megvalósítására kell felhasználni. A világháború kitörésekor az osztrák parlamentet hazaküldték és a nyilvános politikai élet Ausztriában megszűnt. A cseh politikai pártok vezetői egy titkos intéző bizottságot alakítottak, amelyet egymás között *maffia* néven ismertek. Tagjai voltak ennek a bizottságnak a nálunk is ismertebb nevek közül Masaryk, Kramarz, Schreiner, Benes és Rasin. Programja volt ennek a bizottságnak a monarchia aláaknázása és összeköttetés teremtése az ellenséges államokkal. Magától értetődőleg a világháború kitörésének pillanatában a cseh politikusok sem látták tisztán a helyzetet, ők sem sejtették, hogy a nagy mérkőzés a központi hatalmaik vereségével és a monarchia teljes felbomlásával fog végződni. Ebben az időpontban Magyarországnak a megcsonkítására még nem gondoltak. Csak jóval később, mikor a konjunktúrák kezdtek a javukra eltolódni, használták fel az antant jóakarátát arra, hogy olyan területeket kapcsoljanak Csehországhoz, amelyek egy évezreden át a magyar államnak voltak alkotórészei. Nagyon jellemző e tekintetben, hogy maga a *csehszlovák* kifejezés csak 1915 vége felé született meg.

A maffia egyes tagjai utazásokat tettek semleges országokban, ahol összejöttek az antant-országokból való barátaikkal, hogy a katonai és harc-téri helyzetről tájékozódjanak. Masaryk is, mielőtt 1914 december 17.-én végleg elhagyta volna Ausztriát, kétszer járt Hollandiában és Svájcban. Az osztrák kormány nem ok nélkül összefüggést keresett a maffia egyes tagjainak külföldi utazásai s a cseh ezredek körében tömegesen jelentkező szökések és átpártolások között. Mikor a maffia egyes tagjai a külföldről már nem tértek vissza, hanem egyenesen az antant államokba tették át tevékenységük színhelyét, a cár előtt pedig cseh küldöttségek jelentkeztek, amelyek nyíltan a nagy szláv testvér védelme alá helyezkedtek, megkezdődtek a le-tartóztatások. Kramarozt és Rasint elfogták és mindkettőjüket halálra ítélték. A halálos ítélet végrehajtását csak Ferencz Józsefnek 1916 novemberében bekövetkezett halála akadályozta meg. Az új uralkodó a halálos ítéletet először húsz évi börtönre változtatta, 1917 májusban pedig, az osztrák parlament összehívása alkalmával, az összes politikai elítélteknek megkegyelmezett.

A maffia így látszólag megszűnt, tényleg azonban annál intenzívebben folytatta működését. Masaryk és Benes Svájcból összeköttetést tudtak teremteni először Franciaországgal, azután Nagybritanniával. Útjukat különösen ketten egyengették: Stefanik Rasztiszláv, egy Franciaországban naturizált tót

és Denis Ernst francia történettudós, akinek több munkája jelent meg a fehérhegyi csata utáni időkről és az önálló cseh állam bukásáról. Denis még prágai kutatásai idején (megismerkedett a cseh politikai és tudományos életnek számos kiválóságával és készséggel kezükre járt a cseh emigránsoknak. Az ő révükön Masaryk eljutott Parisba és onnét Londonba, ahol több előadást tartott a cseh nép politikai törekvéseiről. Ezekben az előadásokban már leplezetlenül kifejtette, hogy neki és társaiknak céljuk, hogy Csehszágot teljesen kiszakítsák Ausztria testéből. Tevékenységükről a maffia otthon maradt és szabadlábbon levő tagjai állandó értesítéseket kaptak. Hiába nyomta el a cenzúra az újsághíreket és hiába ellenőrizte a külföldről jövő leveleket, a cseh politikusok mindenről tudomást szereztek. Ami azelőtt szórványos jelenség volt, most általánossá vált; a cseh csapatok tömegesen pártoltak át az ellenséghez. Duklánál 1915 április 3.-án az egész 28. számú prágai gyalogezred pártolt át az oroszokhoz.

Ezekből az antant államokba menekült cseh politikusokból jött létre formális megalakulás nélkül 1915 folyamán a *csehszlovák nemzeti tanács*, amelyben a tótokat Stefanik képviselte. Ennek a tanácsnak a kebelében merült fel először a gondolat, hogy a cseh hadifoglyokból csapatokat szervezzenek a monarchia ellen. Ezen a réven akarták önálló hadviselő fél gyanánt való elismerésüket az antantnál elérni. Minthogy a legtöbb cseh Oroszországban volt hadifogságban, a nemzeti tanácsnak két tagja, Stefanik és Durich Pétervárra utaztak, ahol a cári kormánytól engedélyt nyertek a fogolytáborokban való toborzásra. A kedvező hírek vétele után Masaryk is Oroszországba utazott és az ő irányítása mellett megkezdődött az úgynevezett csehszlovák légiók szervezése. Katonailag a csehszlovák légiók nem sok vizet zavartak. Tömérdek huzavona után igazi szervezésük csak 1917 folyamán kezdődött meg, mikor már Oroszország közel állt hozzá, hogy kiessen a hadviselők sorából. 1917 márciusában a forradalom a cári uralmat elsöpörte. A Kerenszki-kormány kísérletet tett ugyan a háború folytatására, de eredménytelenül. A június végén megindult offenzíva önmagától összeomlott. Ennek az offenzívának: a során szerepeltek a légiók először, 1917 július 2.-án a *zborowi csatában*.

Az orosz front felbomlása, a bolsevik kormány hatalomra jutása és a breszt-litovszki béke véget vetett a légiók rövid katonai szereplésének. A csehszlovák nemzeti tanács ekkor arra törekedett, hogy a légiókat Vladivosztokon át a nyugati frontra szállítsa és őket ott a francia hadsereg kötelékébe ossza be. A bolsevik kormánnyal olyan megállapodás jött létre, hogy az utóbbi elismerte fegyveres semlegességüket és kötelezettséget vállalt elszállításukra, de követelte, hogy az orosz katonai raktárokból származó felszerelésüket a légionáriusok szolgáltatassák vissza. A leszerelés közben egyes helyeken összeütközésekre került a dolog. Teljesen fel lévén szerelve, a légiók, melyeknek létszáma 45—50.000 emberre rúgott, ellen tudtak állni. Hatalmukba kerítették a szibériai vasutat és az oroszokkal ellenséges hadviselő fél módjára viselkedtek. Ezeknek a szibériai cseh csapatoknak nagy része a békekötés után került haza.

Katonailag a *szibériai katabázis* semmi jelentőséggel sem bírt; a fenekéstől felfordult országban egy 50.000 emberből álló fegyveres erő könnyen tudott védekezni, sőt hatalmat gyakorolni. A szibériai hősök legendáját azonban kiválóan lehetett propaganda-célokra felhasználni.

Oroszországon kívül az olaszországi cseh hadifoglyokból is szerveztek légiókat, melyeket részint az olasz, részint pedig a francia frontra osztottak be. Katonailag a légiók, noha a légionáriusok szívesen játszák a csehszlovák állam alapítóinak a szerepét, komolyan ezeken a frontokon sem jöttek számba. Annál nagyobb volt a politikai jelentőségük. Az ügyes sajtópropaganda megnövelte a hírüket. Az egész antant figyelme az „elnyomott“ csehekre terelődött. Olyan szövetségeseknek tekintették őket, akik a monarchiát belülről igyekeznek szétbomlasztani. E feltevést igazolta, hogy a cseh képviselők, mikor Károly császár a Reichsratot hosszú szünet után 1917 májusában összehívta, az általános amnesztia ellenére a monarchia fenntartása ellen foglaltak állást s ugyanakkor 130 cseh író és újságíró egy manifesztumban a csehek nemzeti törekvéseinek céljául a monarchiától való elszakadást és a cseheknek a tótokkal való nemzeti egyesülését jelölte meg. Ez volt az első írott dokumentuma Magyarországon későbbi szétdarabolásának.

Ilyen előzmények után a cseh ügyek 1918 októberében jutottak döntő stádiumba. A bolgár front összeomlása után a cseh mozgalom külföldi vezetői elérkezettnek látták az időt, hogy céljaikat valóra váltsák. Benes a Clemenceauval folytatott tárgyalások után október 14.-én bejelentette az antantnak az *ideiglenes csehszlovák kormány* megalakulását, négy nappal később pedig Masaryk, aki a bolsevizmus kitörése után Amerikába tette át működésének színterét, Washingtonban *proklamálta a csehszlovák nép függetlenségét*. Az antant a csehszlovákokat önálló hadviselő félnek ismerte el, Wilson pedig Buriánnak békét kérő jegyzékére adott válaszában közölte, hogy a csehek maguk döntenek, hogy meg akarnak-e maradni a monarchia kötelékében, vagy sem.

Károly király még egy utolsó kísérletet tett a felbomlásra ítélt monarchia megmentésére. Teljes nemzeti autonómiát kínált Ausztria népeinek, a monarchia utolsó külügyminisztere, Andrássy Gyula gróf pedig közölte, hogy a monarchia elfogadja Wilson békefeltételeit. Reménytelen kapkodás volt a szalmaszál után. Az elkerülhetetlent nem lehetett elhárítani. Az összeomlás bekövetkezett. Csaknem egyidejűleg mindenütt kitört a forradalom. Október 28.-án Prágában is megalakult a *národni vybor*, amely kezébe ragadta a polgári és katonai végrehajtó hatalmat. A csehek ettől a naptól számítják önállóságukat és a csehszlovák állam megalakulását.

II.

Dióhéjba tömörítve ez a cseh elszakadási mozgalomnak a története. Nagyon természetesen az emigrációnak a históriája nem játszódtott le ilyen simán és nem haladt az egyenletes felfelé emelkedés vonalában, hanem voltak zökkenői, zátonyai és szirtjei. Az emigránsok jó ideig félelem és remény között ingadoztak, nagy egyenletlenségek voltak közöttük felfogás és követendő taktika dolgában, az antant államok hivatalos körei szívesen látták ugyan őket, de jó ideig nem mertek kötelező nyilatkozatokat tenni. Akárcsak a németek Belgium jövőjét illetően, ők is a hadihelyzethez képest tettek biztató vagy kevésbé biztató nyilatkozatokat. Mindezekről a részletekről most kezd fellebbeni a fátyol, mikor már egyes visszaemlékezések és emlékirataik, melyek között Masaryknak terjedelmes kötete foglalja el az első helyet, megjelentek.

Akár az otthonmaradt, akár az idegenbe távozott cseh politikusok körében a jövőt illetőleg nagyon divergáló nézetek uralkodtak. Voltak, akiknek nemzeti ambíciói nem terjedtek túl a monarchia föderalisztikus alapon való átszervezésénél. Azok között, akik nyíltan el akarlak szakadni, szintén két teljesen ellentétes nézet uralkodott. A *russzofilisták*, közöttük Kramarz, akit családi nexusok is fűztek Oroszországhoz, Oroszország felé orientálódtak. Ezek legszívesebben egy orosz nagyherceget szerettek volna az Ausztria testéből kiszakítandó Csehország trónjára ültetni. Ezekhez volt elsősorban intézve Nikolajevics Miklós nagyherceg proklamációja és a cárnak már 1914 szeptemberében tett kétrendbeli ígérete, hogy a háború be fogja váltani a cseheknek a nemzeti királyság visszaállítására irányuló törekvéseit. A russzofilizmus túlzói még odáig is elmentek, hogy győzelem esetén az egész cseh nemzetnek a pravoszláv vallásra való áttéréséről ábrándoztak. A russzofilistákkal szemben állottak a *nyugati orientáció hívei*, akik az elszakadás esetén egy Franciaországra és Nagybritanniára támaszkodó *demokratikus köztársaságot* akartak. Ezt az irányt az emigránsok körében főleg Masaryk képviselte, aki a háborút megelőző időkből jól ismerte Oroszországot, látta a társadalmi és politikai bomlásnak az előjeleit és nem akarta a Habsburgok uralmát egy cári satrapiának a szerepével fölcserélni.

Ezek az ellentétek olyan élesek voltak, hogy egy időben *két külföldi nemzeti tanácsuk volt a cseheknek*, az egyik, a Masaryk-féle, Parisban és Londonban, a másik, a Durich-féle, Oroszországban. Az utóbbi teljesen az orosz kormány szolgálatában állott. Kezdetben úgy Csehországban, mint a külföldön az orosz orientáció hívei voltak túlsúlyban és csak később, mikor a nagy orosz vereségek, majd pedig az összeomlás után a háború súlypontja nyugatra helyeződött át, nyomult Masaryk és frakciója teljesen az előtérbe.

De nemcsak a csehek körében uralkodott bizonytalanság a követendő politikát illetőleg, hanem jó ideig az antant sem tudta, hogy mit kezdjen velük. Minden emigrációnak jellemző vonása, hogy a harcban álló ellenfél nagyon szívesen használja fel a saját céljaira, de nem szívesen megy el kötelező nyilatkozatokig. A cseheknek hadviselő fél gyanánt való hivatalos elismerése is csak a háború legeslegutolsó fázisában, úgyszólván csak a kapuzárás előtt történt meg. A csehek kétségtelenül Wilsonnak köszönhetnek legtöbbet, de még Wilson is 14 pontjában, 1918 január elején, csak arról beszél, liogy a monarchia népei számára az *autonóm fejlődés* legteljesebb szabadsága biztossítottassék. Csak október 18.-án mondja ki, hogy a cseheknek joguk van az önálló állami léthez és maguk dönthetnek a sorsuk fölött. Hogy mik játszódtak le e tekintetben a kulisszák mögött, azt illetőleg Masaryk emlékiratai rendkívül érdekes adatokat tartalmaznak.

Amint Masaryk mondja, a legnehezebb feladatuk volt neki és társainak, *legyőzni az antant rokonszenvét a monarchia irányában*. A nyugati hadviselő felek elsősorban Németországot tekintették ellenségüknek és náluk, Olaszországot kivéve, a monarchia csak másodsorban jött tekintetbe. De még Olaszország is csak saját területi aspirációit akarta megvalósítani és távolról sem ment el kezdetben a monarchia felosztásának a gondolatáig. Asquith angol miniszterelnök már 1914 október közepén megjelent ugyan Masaryknak a londoni egyetemen tartott előadásán és Briand a következő év februárjában átvette tőle a monarchia felosztásának tervezetét, de ez politikailag nem jelentett

sokat. Ellenben tény, hogy egészen 1918 elejéig nem szűntek meg a kísérletek Ausztriának Németországtól való elszakítására és az osztrák különbékére. Ez esetben pedig szó sem lehetett volna a cseh önállóságról Angliában és Franciaországban nagyon sokan úgy vélték, hogy a monarchia feldarabolása esetén Európa törzsének a balkanizálódása elkerülhetetlen. Hiszen épen a csehek legnagyobb történetírója, Palacky volt az, aki azt mondta, hogyha nem volna Ausztria, fel kellene találni.

Voltak sokan, főleg Angliában, akik jóhiszeműleg kívánták az önrendelkezési jog biztosítását a monarchia „elnyomott” nemzetei számára. Ezek természetesen a *nemzetiségi elv* alapján állottak. Érthető volt ezeknek meglepetése, mikor a cseh emigránsok egyszerre a *historiai joggal* hozakodtak elő és szintiszta német és más nemzetiségű területeknek a megalkotandó cseh államhoz való kapcsolását követelték. Kezdetben ebbe még a cseh ügynek olyan buzgó szószólói, mint Steed és Seaton Watson (Scotus Viator), sem akartak belemenni.

Az angol monarchista köröknek a *legitimizmus* szempontjából is voltak aggodalmaik. A cári udvarban fel akarták ugyan használni a cseheket, de viszont félték egy kimondottan forradalmi jellegű mozgalomnak az elismerésétől. Az orosz kormányférfiak kapkodtak és alapjában véve nem tudták, mitévők legyenek. Ígéreteket tettek, de visszaszívták őket. Mikor az emigránsok a légiók gondolatával állottak elő, azt mondták, hogy a csehek, ha a monarchia ellen akarnak harcolni, lépjenek be az orosz hadseregbe. Orosz tábornokok nyíltan hangoztatták, hogy aki hűséget esküdött Ferencz Józsefnek és elárulta, abban a cár sem bízhatik meg. A kormány 1915 júniusában megadta az engedélyt cseh ezredek toborzására a fogolytáborokban, de novemberben visszavonta és csak 1917-ben újította meg ismét.

Ezekkel a nehézségekkel szemben Masaryknak és társainak, akikből később a nemzeti tanács kifejlődött, egy fegyverük volt, az állandóan és következetesen üzött nagyszabású *propaganda*. Amit ezen a téren műveltek, arról, bármennyire fájdalmas is az eredmény magyar szempontból, el kell ismerni, hogy elsőrangú munka vált. Szinte azt lehet mondani róluk, hogy tudományos és lélektani szempontok szerint dolgoztak és mindenkit a saját szellemi tájékolásán igyekeztek megközelíteni. A mi szempontunkból, akiknek az előítéleteknek, rosszindulatoknak és félreismeréseknek egész szövevényét kell szétzaggatnunk, valósággal iskola-példa lehet, ahogy a csehek a háború alatt ellenünk dolgoztak.

Masaryktól származik annak felismerése, hogy bárminő politikai propagandánál nem elégséges bizonyos historiai eseményeknek és politikai tényeknek akár a legmeggyőzőbb formában való előadása és megismétlése. Különösen nem elégséges ez olyan demokratikus társadalmakban, ahol nem egy-két embert kell megnyerni, hanem a tömeghangulatot és tömegnyomást kell biztosítani. Legfontosabb az *érdeklődés felkeltése*. A propagandának ezért változatosnak kell lenni, ki kell terjeszkedni a tudományra, irodalomra, művészetre, közgazdaságra és az életnek minden jelenségére, hogy ezáltal olyan körök is megnyerhetők legyenek, akik a tiszta politika iránt érdeklődéssel nem viseltetnek. Ezt csinálták a csehek. Nem a diplomatákat keresték fel legelőször és nem a sajtóirodák receptje szerint senki által el nem olvasott füzeteket adogattak ki, hanem egyetemeken, tudományos és irodalmi társaságok-

ban tartottak előadásokat és a sajtó széleskörű nyilvánosságát használták fel coljaik szolgálatában. Genfben, ahol erősen élnek a protestáns hagyományok, Hus-ünnepélyeket rendeztek és Hus politikáján keresztül magyarázták el a cseh önállósági törekvéseket. Amerikában a demokrácia szempontjaiból támadták a monarchiát és az amerikai gondolkodás szerint beállítva hirdették, hogy a monarchiában az antidemokratikus Intitúciók segítségével hogyan nyomják el a magyarok és németek a többi nemzetiségeket. Bizonyítékul tudatosan idéztek Wilson különböző könyveiből, ami nem maradt hatástalanul a profeszszori és államférfiúi hiúságtól egyáltalán nem idegen elnökre.

Nagyon jellemző adat, amit szinte Masaryk emlékirataiból tudunk, hogy egészen addig a pillanatig, míg Amerika a hadviselő felek sorába nem lépett, a cseheknek volt Amerikában egy láthatatlan, de hatalmas ellenfelük, Kossuthnak, az 1848—49.-iki szabadságharcnak és a hozzá tapadó demokratikus emlékeknek az ereje. Ezeket a magyar emlékeket és az Ausztria történelmi hivatása iránti „előítéletet“ nehezebb volt ellensúlyozni, mint a monarchia előkelően tehetetlen diplomáciai szervezetének a munkáját.

Azokat a nem ritka baklövéseket, amelyeket a monarchiának és Németországnak diplomáciája a háború alatt elkövetett, a csehek igen ügyesen aknázták ki a maguk javára. Bele tudták vinni a közvéleménybe a hitet, hogy a bécsi udvar politikája perfid és megbízhatatlan volt a múltban és ugyanilyen a háború alatt is. Legrosszabbul a csehek, ügye a *Sixtus-eset* és az *osztrák különbékeakció* idején állott 1917-ben. Mikor ez a kísérlet nem sikerült, Czernin tudvalevőleg megkísértette az egész ügynek a letagadását. A megszervezett cseh sajtópropaganda ezt az esetet annak bizonyítására használta fel, hogy a bécsi politika egyrészt elárulja saját szövetségesét, másrészt azonban megbízhatatlan azokkal szemben is, akikkel összekötötést keres. 1918 októberében a Parisban tartózkodó cseh emigránsok előre értesültek, hogy Károly császár egy manifesztumot fog kiadni, amely a föderaliztikusan átalakítandó Ausztria népeinek, közöttük a „csehszlovákoknak“ is teljes nemzeti autonómiát ígér. Hogy az otthoni politikusok esetleg e manifesztum által félre ne vezetessenek, két nappal kibocsájtása előtt Benes értesítette az antant-hatalmakat, hogy a nemzeti tanács ideiglenes kormányá alakult át. Ezzel elvágta a visszavonulás útját. Két nappal később Masaryk Amerikában proklamálta a csehszlovák nép függetlenségét és ugyanezen napon Franciaország elismerte az új kormányt, Wilson pedig közzétette ismeretes deklarációját, amely megpecsételte a monarchia sorsát.

III.

Masaryk, aki 1915 derekától kezdve elismert feje és vezetője lett a külföldi cseh emigrációnak, kétségtelenül a nagy intellektusok közé tartozik. Nemrégiben megjelent könyve messze kimagaslik a háborús emlékiratok tömegéből. Tele van történelmi, társadalomtudományi, irodalmi és filozófiai kitérésekkel és az összes antant államokra kiterjedő propaganda kapcsán az egyes államokra és nemzetekre vonatkozó éles, többnyire nagyon találó megfigyelésekkel. Ezeken a kitéréséken és az események elmondásán kívül demokratikus átalakulásáról és ennek keretében programját adja az új csehszlovák állam

berendezésének. Ez a rész erkölcsi igazolása akar lenni az elszakadási politikának.

Ennek a kis tanulmánynak nem lehet a célja, hogy Masaryk könyvét ismertesse, vagy hogy vele vitázzék. Rá kell azonban mutatni azokra a belső ellentmondásokra, amelyek a könyv történelmi és elméleti része között fennállanak, annál is inkább, mert ugyanezek az ellentmondások ma a belső igazság, hiányának formájában jelentkeznek a csehszlovák köztársaságban.

Masaryk a világháborút és kísérő jelenségeit *világforradalom* gyűjtőnév alatt foglalja össze. Ennek a világforradalomnak szerinte egyik legfőbb előidézője a türelmetlen és elnyomásra törekvő pangermanizmus volt, amelyet a német gondolkodók történelmi és filozófiailag is igazolni igyekeztek. Minden nemzetnek joga van az élethez és saját egyéniségének teljes kifejtéséhez. A német gondolkodás bűnös abban, hogy elvetette ezt a természeti jogot és a történelmi jogot illesztette a helyébe, amely a német nép kiválóságának hirdetése mellett kétségbevonta a többi nemzetek önállóságának jogát. Ezt a politikát és tudományt buktatta meg a világforradalom, amelynek legfőbb eredménye Masaryk szerint a *kis nemzetek felszabadítása* és a *kisebbségi jogok biztosítása* volt. Mit szóljon azonban az olvasó, aki ugyanebből a könyvből kénytelen tudomásul venni, hogy a csehek is a történelmi jog alapjára helyezkedtek és egy helyütt szóról-szóra a következő két mondatra bukkan: „A cseh országok történelmi államjogából indultam ki, mely szerint államunkat a teljes helyreállítás illeti meg; néha azt is kifejtettem, hogy államunk de jure még fennáll. De mindig hangoztattam a természeti jogot is, különös tekintettel Szlovákiára“.

Egyszerűen, másoknál a történelmi jog vétek, a cseheknél ellenben akár a történelmi, akár pedig a természeti jog meg van engedve, aszerint, amint előnyösebb.

A st.-germaini és trianoni szerződésben a csehek nagy kiterjedésben és lélekszámban kaptak idegen-lakta területeket. A nemzetiségek arányáról és egymáshoz való viszonyáról még alább lesz szó. Itt csak ennek az önrendelkezési joggal merőben ellentétes eljárásnak politikai és erkölcsi részét akarom érinteni.

Ha jogtalan valamely népnek akarata ellenére egy idegen állam kéréstebe való bekényszerítése, mint azt a cseh politikusok állandóan hirdették, úgy az igazságtalanságnak tényén bizonyára nem változtat az, hogy hány lelket érint és csak szofizma lehet az olyan okoskodás, hogy méltányosabb, ha három millió német tartozik a csehszlovák köztársaság kötelékébe, mintha hetedfél millió cseh él a német Ausztriában. De mert igazolni kell az ilyen jelenségeket, olvashatunk Masaryk könyvében ilyen mondatokat: „Az egésznek és részeinek önállóságát nem csupán a saját jog, hanem egyúttal a mások joga is szabja meg s az önállóság felől nem csupán nemzeti és nyelvi, hanem gazdasági és egyéb szempontok is döntenek“. Vájjon ha egy szemernyi belső igazság is van ebben a megállapításban, lehetett volna-e a Kárpátok medencéjét szétdarabolni és Magyarországot mai mértékében megcsonkítani? Felesleges Reclust idéznünk, aki megállapította, hogy Magyarország Európának legtökéletesebb geográfiai egysége. Csak Masarykot idézzük annak igazolására, hogy a politikai elfogultság még a hozzá hasonló tudományosan iskolázott főknél is milyen szörnyűséges megállapításokra vezethet: „Ami a föld-

rajzi alakulatot illeti, köztársaságunk ortografiaiilag és geografiaiilag tökélete-
sebb egység, mint a néhai Magyarország és Ausztria. Legalább is nem ke-
vésbébbé organikus“. Igaz, hogy még ő is kénytelen ehhez hozzáfűzni, hogy
manapság a technika elég fejlett ahhoz, hogy a politikai egységnek az útjában
álló természeti akadályokat le tudja küzdeni.

Ebben igaza van Masaryknak, de Viszont az erkölcsi akadályokat még
a legnagyobb stílművészettel és legügyesebb rabulisztikával sem lehet leküz-
deni. Fogadjuk el, hogy a cseheknek joguk volt ahhoz, hogy sorsuk felett ma-
guk határozzanak és kiváljanak az előttük gyűlöletes Ausztria kötelékéből.
Fogadjuk el még azt is, hogy ami részükről történt, nem árulás és zendülés
volt, hanem önállóságuk visszaállítása és elszakadás. De ennek elfogadása
esetén is, miként egyeztethető össze az általuk legerősebben hangoztatott
önrendelkezési joggal idegen nemzetiségűek bekényszerítése a cseh állam köte-
lékébe? Ma a csehek sokkal élesebb formában ugyanazt cselekszik, amivel
Ausztriát állandóan támadták: követelik a kisebbségektől, hogy aláve-
ssék magukat egy tőlük idegen többség, még pedig csak relatív többség akaratának.
Még az érvelésük is ugyanaz: a *kisebbségek érdeke*, hogy az állam nyelvét
tudják. Szóról-szóra idézve ismét Masarykból: „A demokratikus többségi prin-
cípium megkívánja, hogy az egységes állam, közigazgatás és hadsereg nyelve
a cseh (szlovák) legyen“. Máskülönben a csehek mindenütt ragaszkodnak a
csehszlovák kifejezéshez; ebben az esetben a szlovák két zárójel közé szorult.

IV.

Csehszlovák nemzet éppen annyira nincsen a valóságban, mint ahogyan
nincsen csehszlovák nyelv, hanem csak külön cseh vagy tót nyelv, amelyek
egymással rokon, de azonos ágai a szláv nyelvcsaládnak. A csehszlovák nem-
zet politikai fikció, amelyet a cseh állam alapítói találtak ki propagandisztikus
célokra és később a nemzetgyűléssel és a békeszerződésekkel is szankcionál-
tattak. Tudomásom szerint ez a fikció legelső ízben hivatalos formában a
cseh nemzeti tanács 1916. évi kievi manifesztumában fordul elő.

Maga Masaryk bevallja, hogy a tótokat meggyőzni a csatlakozás szük-
ségességéről a legnehezebb feladatok közé tartozott és úgy látszik, hogy ig-
zában a tótok vezető körei még ma sincsenek meggyőződve a csehszlovák
fikció igazságáról. Erre azonban a cseheknek feltétlen szükségük van, mert
a tótok nélkül erős minoritásban volnának a többi nemzetiségek mögött. Ha
egyébként nem is, papíron a tótokat össze kellett olvasztani a csehekkel, hogy
a népek önrendelkezésének korában azt a látszatot elhárítsák, mintha egy
numerikus kisebbség akarna uralkodni a többség fölött,

Tényleg egyes elszigetelt személyektől eltekintve csehszlovák emigráció
csupán csehekből állott. Az a propaganda, melyet a csehek az amerikai tótok
megnyerésére indítottak, hosszú időn keresztül nem mutatott fel eredménye-
ket és a tótok körében csak akkor kezdtek egyesek opportunitásból a csehek-
hez közeledni, mikor valószínűnek látszott, hogy a nagy mérkőzés a központi
hatalmait ellen, fog eldőlni. Ekkor jött létre 1918 április 30.-án a *pittsburgi*
megegyezés, amelyet a csehek részéről Masaryk írt alá. Noha a csehek tilta-
koznak a szerződés kifejezés ellen, *ez az irat valósággal szerződészerű* meg-
állapodásnak a jellegével bír, amennyiben a tótoknak a közös nemzeti törek-

vések megvalósulásának esetére saját közigazgatást, tartománygyűlést és jogszolgáltatást ígér. Csupa olyan ígéret, amelyeknek beváltása cseh részről nem történt meg. A megállapodás lényegén nem változtathat az a körülmény, hogy a tótok részéről kettő kivételével olyanok írták alá, akik már az amerikai állampolgárságot megszerezték és így nem lettek volna cseh felfogás szerint jogosítva, hogy otthoni honfitársaik nevében beszéljenek, valamint az sem, hogy a részletekre vonatkozólag fenn volt tartva az összehívandó csehszlovák nemzetgyűlés határozata. Úgy értelmezni ezt a megállapodást, hogy a nemzetgyűlésnek, amelyen a csehek többségben vannak, jogában lett volna a beígért autonómiát szigorú centralizációval helyettesíteni, semmiesetre sem lehet. Ennek az ígéretnek be nem tartása hajtotta a tótok túlnyomó többségét a prágai parlamentben ellenzékbe. Gyakorlatban a csehszlovák nemzetből kétmillió nem tekinti magát a „nemzet” tagjának.

Ilyen viszonyok mellett nyilvánvaló, hogy azt a politikát, melyet ma Prágában követnek, *cseh imperializmusnál* egyébnek nem lehet tekinteni. Ennek az imperializmusnak a lényegét a *csehszlovák állam nemzetiségi viszonyainak* ismerete alapján lehet megérteni. Az 1921. évi népszámlálás szerint a csehszlovák államnak összesen 13,613.172 lakója volt. Ebből úgynevezett csehszlovák volt állítólag 8,760.937, valóságos cseh pedig körülbelül 6,500.000. Azért mondom, hogy állítólag, mert a cseh népszámlálás adatait erős kétkedéssel kell fogadni. Míg az osztrák népszámlálás ugyanis a nemzetiségi statisztikát a *társalgási nyelv*, a magyar népszámlálás pedig az *anyanyelv* szerint állította össze, addig a cseh statisztika alapja a „*nemzetiséghez való tartozás*”. Hogy a nemzetiséghez való tartozást a csehek a maguk javára milyen liberálisan kezelik, azt legjobban mutatja, hogy a régi statisztikákkal szemben a csehszlovákok száma egy csapásra 722.000-rel emelkedett, a németek száma pedig 625.000-re; a magyaroké 325.000-rel megfogyott. A lényeg így az, hogy minden szépítés és statisztikai mesterkedés ellenére a csehszlovák köztársaságban egy *minoritás uralkodik a többség fölött*.

A cseh imperializmus eredetét Hus Jánosra lehet visszavezetni, akinek emlékezetére az új köztársaság megalapítása után egy nagyszabású, de mérsekelt művészi értékű emléket állítottak a prágai Ringen, ahol II. Ferdinánd 1621-ben 27 cseh nemeset lefejeztetett. Húsnak az emléket a csehek nem vallásreformátori minőségéért, hanem nemzeti politikus mivoltáért tisztelik. Csehországban, amely mindenkor kétnyelvű ország volt, ahol a markomannok germán torzsnak utódai ősbibb lakosok, mint a csehek s amely ország kultúrájának kilencven százalékát a németektől kapta, Hus János állította fel a tételt, hogy „az Úrsten helyzete ide a cseheket egyedüli örökösei és parancsolók gyanánt. A németek a lakosság jogának nem osztályosai, idegenek, akik a bennszülöttek ősi javaival hivalkodnak, azt károsítják és kizsákmányolják. Isten minden népnek kijelölte az országát, hogy azt más népekkel való keveredés nélkül birtokolja”.

Lényegében ez a szellem hatja át a cseh politikát ma is. Az egész köz társaságban mindenütt *csehesítés* folyik és a többi nemzetiségeket háttérbe szorítják az egész vonalon. A nagy különbség, amelyet a csehek javára a kisantant többi államaival való összehasonlításnál feltétlenül meg kell állapítani, az, hogy az *egyéni jogbiztonság* Csehországban megvan, gazdasági tevékenységét mindenki szabadon és háborítatlanul folytathatja és atrocitásoknak, ön-

kényeskedéseknek nincsen kitéve. El kell ismerni azt is, hogy a gazdasági törvényhozás és a gazdasági törvényeknek a gyakorlatba való átvitele terén a csehek kiváló ügyességet tanúsítottak. Igaz, hogy ők skartba tették a régi rendszer tekintélyeit és hozzáértő embereket neveztek ki a vezető állásokba. Amit például Rasin pénzügyminiszter a cseh valuta stabilizálása terén produkált, méltán megszegényítheti külföldi, hosszú gyakorlattal bíró kollégáit. Csehország ma pezsgő, eleven életű ország, ahol az elégedetlenségnek az okát nem a gazdasági, hanem a nemzetiségi kérdések szolgáltatják.

El kell ismerni, hogy ebben a tekintetben a csehek hihetetlen ügyességel és céltudatossággal járnak el és kétségtelen eredményeket is tudnak felmutatni. Az állami apparátus teljes erejével a cseheket favorizálja, de a brutális erőszaknak az a politikája, amelyre a szerbek és oláhok mutattak példát, Csehszlovákiában ismeretlen. Ennek kettős a magyarázata. Egyrészt a csehek kulturális tekintetben hihetetlenül fölülte állnak balkáni szövetségeiknek, másrészt a nyers erőszak politikáját alig lehetne folytatni a németekkel szemben, akik a sajátképeni Csehország 6,700.000 lakosának egyharmadát teszik, zárt nyelvterületen élnek, gazdasági erőben az országnak legalább felét reprezentálják és adójának felerészét fizetik. Csehországi német politikusok, akikkel alkalmam volt megbeszéléseket folytatni, az ellenségnek is kijáró elismeréssel mondták a csehekről, hogy politikailag a világ letehetősebb népei közé tartoznak. Ezt a megállapítást a tényleges viszonyok teljes mértékben indokolják. Nagyrészt a csehek voltak azok, akik látszatok által ellenünk tudták hangolni a nyugati demokráciák közvéleményét, viszont ők ma sokkal élesebb formában sokkal messzebb mennek, de reális eredmények mellett meg tudják őrizni a demokráciának a látszatát.

A csehszlovák alkotmány feltétlenül demokratikus és egyenlő jogokat és kötelességeket állapít meg az állam minden polgára számára. Hacsak a papírforma szerint ítélnők meg a cseh állapotokat, azt lehetne képzelni, hogy ideális módon van megoldva a kisebbségi jogok biztosítása. Kifelé a cseh politika állandóan ezekre az ideálisán demokratikus törvényekre hivatkozik. Pedig a gyakorlat és a végrehajtás az, ahol a politikának a való ábrázatát meg lehet ismerni.

A sajátképeni Csehországnak vannak annyira ősi német vidékei, hogy ott egészen a legújabb időkig lámpával sem lehetett csehet találni. Reichenbergben, Egerben, Aschban és a csehországi fürdőhelyeken ki kell írni a kirakatokba: „*Ceska obsluha*“, — itt csehül beszélnek. A cseh kormánynak az a politikája, hogy ezeket a területeket cseh tisztviselőkkel rakja meg. Csehek az államrendőrség tisztjei, a bírák, a vasutasok és egyéb közfunkcionáriusok. A német városokat kényszerítik, hogy kétnyelvű felírásokat alkalmazzanak, szállodák hirdetései, étlapjai a tiszta német városokban is csak kétnyelvűek lehetnek. A német városokba helyezett cseh tisztviselők gyerekei kedvéért cseh iskolákat alapítanak, cseh kongresszusokat előszeretettel helyeznek német városokba, hogy azokat kétnyelvűeknek tüntessék fel és így mesterségesen elősegítik a cseheknek a beszüremkedését a német nyelvterületre.

A csehszlovák nemzetgyűlésnek minden törvénye a demokrácia és a kisember védelme jegyében született meg. A viszonyokat nem ismerő idegen nem ütközhetik meg rajta, ha például az illetékszabályzat az egyes illetékeket rugalmas skálában állapítja meg, az egyes egyének viszonyai szerint. Az ipar-

engedélyek díjai s a konzulátusokhoz intézett beadványok illetékei szintén így vannak megállapítva. Jogos és méltányos: a szegény ne fizessen annyit, mint a tehetős. A valóságban azonban ez a rugalmas tarifa a csehek favorizálását jelenti a többiekkel szemben. Ha egy szintiszta német városban megtelepszik egy cseh ügyvéd, az irodája hihetetlen rövid idő alatt felvirágozik, mert ő képes fix tételekkel számolni, német kollégái ellenben nem. Az állami alkalmazottakról szóló törvény megállapítja a tisztviselői létszám apasztásánál követendő eljárást. Igen szépen van felsorolva, hogy előnyben részesítendőek, akiknek vagyonuk nincs, akiknek nagy családjuk van, akiknek megmaradását szolgálati érdek kívánja, vagy akiknél *egyéb okok* forognak fenn. Ebbe a bő köpönyegbe minden belefér. Nyugdíjazzák az „idegeneket“, megmaradnak szolgálatban a csehek. A berendezkedés alkalmával felfüggesztették a bírák áthelyezhetetlenségéről szóló törvényt. Egy új állam szervezésénél egy ilyen rendszabálynak az indokolt voltát nem lehet kétségbe vonni. A csehszlovák állam (megalakulása óta azonban már hét esztendő telt el és a régi állapotot még mindig elfelejtették helyreállítani. A független bíró a kormány kezében van és ha nem paríroz, másnap a Szlovenszko valamely eldugott helyén ébred fel. Még fokozottabb mértékben áll ez a többi hivatalnokokra. Németek elkeseredve mondják, hogy manapság sokszor jobb, ha ügyüket, cseh tisztviselő intézi, mert azok között is van sok, aki még az osztrák idők bürokráciájának pártatlan szellemében nevelkedett. Ezeknek nem kell attól tartani, hogy minden lépésüket figyelemmel kísérik, tehát néha meg merik tartani az objektivitást. Viszont a német tisztviselők, akik fölött állandóan a Damokles kardja lebeg, meg vannak félemlítve. A földreform Csehszlovákiában elsősorban nem szociális célt, hanem a cseh telepítési politikát szolgálja. A német lapok napról-napra kimutatásokat közölnek, hogy szintiszta német vidékeken németek egyáltalán nem jutnak földhöz.

Valamennyi nemzetiségnek állandó sérelme a még 1920 januárjában meghozott *nyelvtörvény*, amelynek végrehajtási utasítását még mindig nem értek rá megcsinálni. A végrehajtás tehát a közigazgatás belátására van bízva. Ennek a végrehajtásnak egyes fejezetei külön érdekességűek. A kirakatba dolgozó demokrácia elveinek megfelelően kimondja a törvény, hogy ahol a lakosságnak legalább 20 százaléka nem az állam nyelvét beszéli, ennek a kisebbségnek jogában van hivatalokban és bíróságokban a saját nyelvén való ügykezelést követelni, A statisztikát ellenben a közigazgatás csinálja. Hajszálpontossággal kiszámítja, hogy egyes helyeken a nyelvi kisebbség 19.8 százalék, tehát nem éri el a szükséges mértéket. Amellett a demokrata hadsereg katonája is bír községi választójoggal és így szükség esetén a nemzeti statisztika összeállításánál a katonasággal is igen ügyesen lehet operálni.

Az idén szeptemberben a közoktatásügyi minisztérium *4000 német iskolai osztályt záratott be* takarékoság címén. Az egész csehországi német közvélemény hihetetlenül felzúdult. A kormány ismét minuciózus statisztikával bebizonyította, hogy a létszámot tekintve a németeknek éppen annyi iskolájuk van, mint a cseheknek, sőt a német iskolák még valamivel többre is kerülnek. Elhallgatta azonban a közoktatásügyi miniszter, hogy a cseh minoritási iskolák nem az iskolai kiadások rovata alatt vannak elszámolva, hanem a rendelkezési alapból tartják fenn őket, amelynek számadásai nem kerülnek a nyilvánosság elé. Hogy ez a minoritási iskolapolitika mennyire megy, annak meg-

említésére elég az a körülmény, hogy ma már van cseh minoritási iskola Komáromban.

A nyelvkérdés így állandó harc tárgya a csehek és németek között. A helyzetet legjobban jellemzi, hogy a múlt esztendőben a cseh kormány milyen okok miatt nyirbálta meg a németek két nagy centrumának, Reichenbergnek és Troppaunak autonóm közigazgatási jogkörét. Reichenberg nem volt hajlandó a cseh honvédelmi minisztériummal sorozási ügyekben csehül levelezni s mikor felelősségre vonták, azt felelte, hogy csak Prága példáját követte, amely annak idején csak cseh leveleket intézett a bécsi minisztériumokhoz. Troppaut pedig azért rendszabályozták meg, mert Masaryk elnök látogatása alkalmával elfelejtette kitűzni a cseh zászlót. A csehországi németek, akiket főbekölíntott a st.-germaini béke, amely őket akaratok ellen a cseh állam kötelékébe kényszerítette, ma ismét öntudatukra ébredtek. Lapjaik kegyetlenül, gyakran maró gúnnyal támadják a kormányt és csehesítő politikáját. Egy-két szemelvény a lapjaikból, mindennél többet mond. A *Prager Tagblatt* egyik vezércikkében kigúnyolja a kormányt, hogy mázoló-politikát folytat és azt hiszi, hogy a cégtáblák átmázolásával meg lehet a cseh nemzeti államot teremteni. A *Bohemia* egyik számában óvatosságot ajánl a cseheknek, mert esetleg a *párisi békék által teremtett pümkösi királyság nem tart örökké*. Szintén a *Bohemia* veti fel, hogy kik a cseh köztársaság alapítói? A felelet az, hogy alapítók azok, akik el akarnak helyezkedni. Második kérdés: hányan vannak az alapítók? Többen, mint hánynak be lehet tömni a száját. Egy más alkalommal a költségvetésnek a nemzetgyűlés elé való terjesztését ezen a címen közli: „*A világ legnagyobb szélhámossága*“.

Ezek az idézetek azt bizonyítják, hogy a *sajtószabadság* tekintetében kifogástalanok az állapotok Csehszlovákiában. A *belföldi* lapoknak szabad írni, ami nekik tetszik. Cenzúrázások és lapelkobzások nincsenek. Alapgon-dolata ennek a politikának az, hogy lármázzanak azok, akik máskülönben tehetetlenségre vannak kárhozthatva. Viszont külföldi lapok közül csak azt és olyan mértékben eresztik be, amint a kormánynak kellemes. A régi Csehországba egész sereg magyar lapot be lehet vinni; a Szlovenszkóból azonban a magyarországi lapok ki vannak tiltva.

Általában a *Magyarországból elszakított* részekben más a helyzet, mint a régi Csehországban. A magyarok a Csallóközt és a kis Alföldet kivéve, nem élnek olyan kompakt tömegekben, mint a csehországi németek és a csehek az elszakított területeket kolóniának tekintik, ahol intelligenciájuk fölöslegét elhelyezhetik. A tótokkal ma már nem sokat törődnek. Ezért van az egész tótság ellenzékben. Ma már a tót politikai vezérek közül sokan nyíltan hangoztatják, hogy jobb dolguk volt a magyarok, mint a csehek alatt. Nem szabad ugyan azt hinni, mintha ez a régi állapotok változatlan visszakívánásával volna egyértelmű. A hangulatot talán legjobban a *Slovo mladych* egyik cikke jellemzi, amely szerint, ha a tótok a magyar éra alatt egyik szemüket behunyták és nemzeti érzésüket elhallgattatták, minden méltóságot elérhettek. Ma a csehek foglalnak el minden állást. Nyugalmat Szlovenszkóban teremteni csak úgy lehet, ha *megadják a tótoknak a szerződésileg biztosított autonómiát*.

V.

A csehszlovák köztársaságnak így a *nemzetiségi kérdés* a legnagyobb problémája, melyet a szétrobbantott osztrák-magyar monarchiától kapott örökségül. Hogy ez a probléma miként fog véglegesen megoldódni, abban a tekintetben legfeljebb egyes szimptomatikus jelekre lehet utalni, ezek az utalások azonban jóslást egyáltalán nem tartalmaznak.

Az bizonyos, hogy számottevő Habsburg-rokonszenv és érezhető Habsburg-propaganda nincsen sem a csehországi németek, sem pedig a csehek körében. Ha a németeknél valamelyes távolfekvő politikai célról lehet beszélni, az csak a *Németországhoz való csatlakozás* lehet. Ennek azonban pillanatnyilag igen súlyos gazdasági érdekek mondanak ellent, mert a hatalmas német ipar versenye agyonnyomná a csehországi iparokat, melyek a német vidékek lakosságának csaknem kizárólagos megélhetési forrását szolgáltatják, így tehát, ha a csehországi németek körében meg is van a törekvés a Németországéhoz való csatlakozásra, a *közvetlen cél* csakis a jelenlegi kereteken belül egy *modus vivendi* teremtése lehet.

Ilyesféle történik most Csehországban a csehek és németek között. A németek szempontjából adva van egy helyzet, amellyel sehogy sincsenek megelégedve, de számolni kell vele. Fejjel a falnak nem mehetnek. Viszont a higadtabb csehek is látják, hogy hadiállapotot, még ha a hatalom a kezükben van is, tartósan fenntartani nem lehet. Ez adja meg a kulcsot egyes olyan jelenségekhez, melyekből esetleg egy új politika kontúrjainak a kibontakozására lehet következtetni.

Közvetlenül az összeomlás után a csehek a hatalom mámorában valóssággal nekimentek a csehországi német vidékeknek. Amint már említettem, szintiszta német városokban mesterségesen csináltak cseh kisebbségeket. Ezeknek a kisebbségeknek lett volna a feladatuk, hogy a cseh állami gondolatot képviseljék és szinte provokatív módon tüntessenek cseh mivoltukkal. Ez ment is egy darabig, de azután a németek közé plántált csehek maguk kezdték elunni, hogy örökös harcban éljenek és sok esetben társadalmi és gazdasági bojkottnak legyenek a céltáblái. Kezdték megalkudni a viszonyokkal. Más oldalról eltolódások történtek a cseh politikában és előterbe nyomultak egyes olyan ellentétek, amelyek az újjászervezés napjaiban alig voltak észrevehetők.

A körülmények, melyek között a csehszlovák állam létrejött, Masarykot predestinálták arra, hogy a köztársasági elnök székébe üljön. Benes lett a külügyminiszter, aki az emigráció ideje alatt az összekötötést az idegen államok kormányaival fenntartotta, ők ketten egy *demokratikus és humanisztikus* politikai iránynak a képviselői, amely a gyakorlatban szenvedhetett ugyan erős csorbákat, de még mindig erősen eltér a köztársaság első miniszterelnökének és a mostani cseh parlamenti többség legfőbb irányítójának, Kramarznak a politikájától, aki a *kíméletlen legázolást* akarja érvényesíteni. Kramarz és társai a nemzetgyűlésen is valóságos diktatúrát gyakoroltak s most ezzel a diktatúrával szemben saját embereik is ellenzéki hangokat kezdenek hallatni. A biztos és mindenre kész parlamenti többség veszélybe került. A politikában átcsoportosulások kezdődtek. A novemberi választásokra a németek és magyarok fegyverbarátságot kötöttek és a Hlinka-féle tót néppárt a

teljes autonómia jelszavával vonult a küzdelembe. A választások a volt kormánypárti többség ellen dőltek el s a cseh politika válaszütra került. A túlzók nem akarnak okulni s az alig összeült parlament feloszlását és új választások elrendelését követelik. Más oldalról azonban engedékenyebb hangok is hallatszanak és tapogatózó kísérletek történtek már arra is, hogy egy-két tárca felajánlásával és a legsürgősebb természetű követelések kielégítésével nem lehetne-e a németek egy részét békére bírni.

Noha ez a kérdés elsősorban belpolitikai természetű, vara világpolitikai háttere is. Az utolsó hónapok legfontosabb eseménye kétségtelenül Németország politikai súlyának megnövekedése. Az eredmények, melyeket Németország elért, nem a katonai hatalomnak köszönhetőek, hanem annak a dinamikai erőnek, mely hetvenmillió ember gazdasági munkájában, kultúrájában és országuk centrális fekvésében jelentkezik. A locarnoi konferencia és a garancia-szerződések, bármi legyen is a tartalmuk, *a párisi békék erkölcsi revízióját* jelentik. Ha ugyanis a párisi békék még mindig olyan szilárdan állanak, mint azt a francia politika szerette volna elérni, úgy semmi szükség sem volna az új szerződésekre.

Könnyen érthető, hogy mikor Németország nem volt hajlandó a garancia-szerződéseket a keleti határokra is kiterjeszteni és mikor ebben a kérdésben Nagy-Britannia nem támogatta a francia álláspontot, meglehetősen izgalom fogta el a párisi, prágai és varsói kabineteket. Mindenki által érthető nyelvre lefordítva a diplomáciai jegyzékek ugyanis azt tartalmazták, hogy Németország a keleti határokon fennálló helyzetet nem tekinti végérvényesnek. Ezért kellett a cseh külügyminiszternek az utolsó pillanatban jönni a választott bírósági szerződésre vonatkozó ajánlattal.

A politikai helyzet Németország és a csehszlovák köztársaság között, mint diplomáciai nyelven mondani szokták, az utóbbinak megalakulása óta korrekt, de hűvös volt. Csehország felé a német határ nem változott, tehát Németországnak nincsen visszakövetelni valója. De a közeledésnek az útjában áll a csehországi németek ügye. Formailag ezeknek az ügyét a birodalmi kormány a csehszlovák köztársaság belügyének tekintette és beavatkozásra sohasem tett kísérletet. Nyilvánvaló azonban, hogy egyik oldalon őszinte viszony teremtése Németországgal, a másik oldalon pedig négy millió német elnyomása, el nem képzelhető. És ha a szudeta-németek érzésben és gondolkodásban a birodalom felé orientálódnak, kétségtelen, az is, hogy *a birodalmi németesség abban a mértékben fog növekvő érdeklődést tanúsítani sorsuk iránt, mint amely mértékben európai politikai helyzete megerősödik* és a mai fejlődés még jobban előre halad. És bizonyos az is, hogy a cseh nemzetiségi politikának ezen a módon bekövetkező eltolódását a felvidéki magyarok és tótok is meg fogják érezni.

A cseh politikának, társadalomnak és államnak másik nagy válsága a *vallási kérdéssel áll összefüggésben*. Egyetlen országa sincs Európának, melyben az ellenreformáció oly tökéletesen diadalmaskodott volna, mint Csehországban, ahol a protestantizmusnak még hirmondója *sem* maradt. Mikor azonban a felébredt cseh nacionalizmus kezdte áthidalni azt a szakadékot, amely a cseh történelemben a fehérhegyi csatától kezdődik, rájött arra, hogy *a híd másik pillérét a reformációra és huszitizmusra kell ráépíteni*. A cseh közvélemény úgy látta, hogy a habsburgi rendnek a legfőbb támo-

gatói között ott van az idegenből odaplántált katolikus arisztokrácia és a dinastiához hű katolikus klérus. A huszizmus politikai jelszó lett Csehországban. Ezt a politikai jelszót azonban nehéz volt minden vallási mellékíztől függetleníteni és így előállott az a különös helyzet, hogy egy külsőleg teljesen katolikus országban mind erősebb antikatholikus tendenciák jelentkeztek. Ahogy az osztrák németek körében volt egy *Los von Rom* mozgalom, a cseh túlzók, akik Moszkva felé irányozták a tekintetüket, arról ábrándoztak, hogy az egész országot beleviszik a pravoszlavizmusba. Az orosz összeomlás után ennek a mozgalomnak természetesen vége leit, de megalakult helyette a *csehszlovák nemzeti egyház*, amelynek állítólag háromnegyed millió ember lépett a kötelékébe. Prágában a kormány ennek az új egyháznak a Szent Miklós templomot engedte át, amely a háború alatt helyőrségi templomul szolgált. Ez az új egyház a huszizmus vallási jogutódának tekinti magát.

A cseh túlzók, akik először a pravoszlavizmusra esküdtek, utóbb pedig a csehszlovák egyházat alapították meg, bizonyára azt hitték, hogy magukkal tudják vinni a nemzet tekintélyes rétegeit. Ez azonban nem következett be. Masaryk helyesen állapítja meg, hogy a konstanzi piacon megégetett Hus közelebb esik Rómához, mint a modern ember, tehát a huszizmushoz való visszatérésnek nem lehet nagy eredménye. A kormány rendez ugyan Hus-ünnepélyeket és kétségtelenül támogatja a csehszlovák nemzeti egyházat, de ennek politikai és nem vallási természetű okai vannak. Hivatalosan minden felekezet jogállása teljesen egyenlő s az állam a vallást a polgárok belső ügyének tekinti. A katolicizmus elleni politikai támadások azonban vallási téren sem maradtak hatástalanok és a hivatalos cseh statisztika már 1921-ben 724.507 egyén vallotta magát *felekezetmélkülinek*. Ezek nagyrészt az intelligenciának abból a vallásilag indifferens részéből kerültek ki, akik politikai okok miatt nem akarták a katolicizmus kötelékében megmaradni, a Húshoz való visszatérést anakronisztikusnak érezték, egyébként pedig nem érezték lelki szükségét annak, hogy valamely más tételes vallás tanait fogadják el.

A politikai huszizmus gyakran provokatív fellépése viszont sem a belső, sem pedig a külső viszonylatokban nem maradhat hatástalan. Befelé élezi az ellentétet a csehek és a tótok katolikus része között, kifelé pedig a prágai kormány és a Vatikán közötti állandó súrlódásokban jut kifejezésre. Jóstehetség nem kell annak megjövendöléséhez, hogy aránylag nem távai időn belül Csehországban teljes *kultúrharc* fog bekövetkezni.

Az elmondottak nagyon természetesen távolról sem merítik ki a csehszlovák köztársaság aktuális problémáit és nem nyújtanak teljes képet Csehország belső viszonyairól, de alkalmasak arra, hogy a magyar közönséget főbb vonásokban tájékoztassák a csehszlovák köztársaság létrejöttének kevéssé ismert körülményeiről és jelenlegi állapotáról.

Tonelli Sándor.

FIGYELŐ.

Széchenyi István társadalomfelfogása és a mai politika. A Trianoni-Magyarország komorra sötétült égboltozatán évről-évre megjelent mostanában egy fénysugár: a múlt emléke. Egy nagy nemzedékre vetődött tekintetünk, talán azért, hogy a kontraszt révén annál szomorúbbnak tűnjék fel a jelen, talán, hogy vigaszt és hitet merítsünk: íme, voltak stagnáló idők, s mégis csak bekövetkezett a magyar közélet renaissance-a. Most ünnepeltünk ismét, ez év az Akadémia százéves ünnepe s az előtte álló szobor, Széchenyi szobra, koszorúk özönéből emelkedve, mutatja alapítójára esett emlékünket. Nem mehetünk el a tény mellett mi sem közömbösen, kik úgy véljük, hogy a liberális kor naivan bizakodó és az optimizmus ágyán könnyen leheverésző nemzedéke után a társadalom súlyos problémáját kell fognunk a kezünkbe; mi, akik a szociológia sokak előtt ma is kellemetlen hangzású kérdéseit bontogatjuk, a társadalom szövedékének kényes mozzanatait tárjuk fel, talán mi is ünnepelhetünk, emlékezve Széchenyire.

Hol van a szociológia Széchenyitől? Talán ismét kísérletet akarunk tenni, hogy az ő gondolataiba valamit belemagyarázzunk? Talán ünneplő szavakat akarunk mondani, hirdetve magyarságát, nemzetmentő hitét, *vele* kapcsolatban *szavakat*, aki azt hirdette, hogy a „szó-hazafiság“ mit sem ér, ha nem válik „tett-hazafisággá“? Talán arcképét újból akarjuk retouche-álni, hogy az eddigi arcképet kiigazítsuk? Mindebből mi keveset kérünk, mint a szociológia kutatói; ez a történészek dolga. Csupán az hívja fel a figyelmünket Széchenyire, hogy őneki *egészen sajátos társadalomlátása van*, amely téren máig egyedül áll a magyar horizonon, amely társadalomfelfogás terén őt a magyar közélet vezérei közül — tiszta határozottsággal — nem követte senki. *Ma* sem! Ezért térünk majd ki a mai politikára is. Széchenyit vagy húsz éve kezdtem közelebbről megismerni, vagy két évtizede állott hol kaotikusan, hol tisztulón képe előttem, az akkor még kiadatlan naplói nyomán indulva. Úgy vélem, az ő igazi teremtő szelleme még sokat fog adni azoknak, akik feltárni óhajtják sodródó gondolatfonalaiiban elrejtett alapeszméit. Ő mély szellem, amiről nem hírneve győz meg, hanem az, hogy évtizedek után mindig ad valami meglepőt, mérőónunk nem ér célt, még újabb mélységek tárulhatnak lel előttünk. Miben látjuk eredetiségét?

Mindenekelőtt abban, hogy a magyar problémát *oly beállításban látja, mely nálunk merőben idegen*. Mint politikus, oly típusban jelenik meg, mely merőben szokatlan. Kezdetől fogva idegenszerű, de ez idegenszerűsége csak akkor válik tudottá, amidőn ellenfelével méri össze, akinek politikai világlepe, társadalomfelfogása, és ami a tömegek előtt fontos, modora egészen

hazai, ismert és bálványozott. Nem volt az akkor nálunk szokás, hogy egy mágnás-katonatiszt irodalommal, közgazdasággal foglalkozzék, s az udvar fényétől el nem kápráztatva, nagy vagyona lehetőségeitől el nem csábítva, külföldi utainak ragyogó romantikájától le nem kötve visszadobbanjon a *hideg* magyar rögre, a „nagy parlagra“. A politikus nálunk egyértelmű a jógással, a törvénytudóval, a megyei élet, avagy a szalon kiválasztottjaival. S itt van a nagy különbség — Széchenyi életpályája a hazai átlaggal szemben merészen eredeti, s ennek folytán életszemlélete, *társadalomfelfogása* is gyökeresen más.

Kinek-kinek társadalomfelfogását pozíciója határozza meg és társadalmi környezetéből vett hagyománya. A közéletbe kerülő egyén belenevelkedik a szokásos nézésmódba. Környezetének, életviszonyait maga elemezgeti- öntudatlanul; később tanulmányai — nálunk csaknem kizárólag *jogi* tanulmányok — szélesítik ki a társadalomkép rajzát. Első szerepvállalása, próbálkozásai már ehhez a lappangó szemléletekhez igazodnak. *Nem* a maga szemével látta a világot; rangja, szerepvágya befolyásolta. Minálunk a köznemes a vármegegyében nőtt fel, mágnás a szalonokban, Bécsben, külföldön. Latinos kultúrával, latin beszéd közben eszmél a *salus rei publicae* kérdéseire.

Széchenyinél mindez másképp van. Őt a napóleoni vihar kiverte minden konvencionalitásból. Sodródott életében nem a latin államkép foglalkoztatja s nem a hazai talaj. Katonává lesz, 17 évig az, nem az iskolázás irányítja figyelmét, hanem az, amit *maga* észrevesz. De sajátos az is, hogy mint mágnás előtt készen áll az akkori világpolgári nézés, az udvar, a magasabb társaságok — mindez elszakítja őt a *konkrét* társadalomszemlélet lehetőségeitől. Olvasmányaiiban szinte kábító az ingadozás, a szétszóródás, de egyben annak bősége és sokfélesége. „Rendszer“ nem korlátozza szabad látását, jogi tanulmányok feltűnő későn fogják majd foglalkoztatni. Állami hivatalról sohasem ábrándozik. Mindez csodálatos tisztán tükröződik naplójában, e becses emberi dokumentumban.

Rendszermentes, tehát konvenciótlan társadalomlátását a külföldi utalások különösképen előmozdítják: sehol sem Satunk egyformaságot, sőt mindenütt a szellem szabad mozgását, fáradságos, nehéz küzdelmet szemlélünk írásaiban. Fontos észrevennünk ezt a pálya-indulást, mert ebből látjuk, *hogyan lett rendkívülivé politikai gondolkozástípusa*. Nézzünk részlegeket. Olykor egy kereskedő, olykor egy gyáralapító mágnás gesztusait látjuk (halál' büntetés járt egy gép Angliából kivitelére, s mégis kihozza), számítások jelennek meg naplóiban (mennyit hoz a bordeauxi kereskedők által épített híd, mennyi jönne be a selyemtermelésből), de ugyanakkor érzelmes regényektől a filozófiáig minden érdeklí, sőt megvillan a gondolat: mi lenne, ha huszártiszti ötletességgel — sógora lenne a császárnak. Csupa káosz a napló s mégis csodálatosan következetes: oly egyéniség járja életútját, aki kizökönt polgári, családi, politikai életből, akinek élete regényíró tolla után kívánczik, aki örülten szórja pénzét a külföldön („a becsvágy betege vagyok“, mágnás-érvényesülést, társaságot bálványoz), de ugyanakkor talpát a hideg földön érzi megvetni, szereli a józan angolságot („az angolok sokkal inkább itt a földön élnek, mint minden más nemzet“). Katona, s egyben mélyen gondolkodó fő („szolgálati buzdóságom vékony hajszálon függ; nincs erőm már az ezredemhez bevonulni, hacsak valami géniusz nem kényszerít reá“, 1822). És

ugyanaz a vidám kapitány, ki belefárad a társas élet zajába („bárhova forduljak, végtelen űrt látok magam előtt: az élet semmiképp sem érdekel“), folytonosan szemlélődik, igyekszik mélyen behatolni a társadalom szövevényes életébe. A naplóban följegyzett kalandok, számítási műveletek, irodalmi följegyzések közé társadalomfilozófiai sorok ékelődnek: Sz. szelleme bámulatosan érzékeny. *Ugyanakkor*, amidőn feljegyzi, hogy Londonban Eszterháznál vagy Burghess lordnál minő társaságban járt, kikkel beszélgetett, minő sportban vett részt, írja, hogy „a civilizáció és haladás egész titka a *közérzületben* rejlik“, és „az élet poézisa ott hal el, ahol a szabadság kezdődik“ (hiszen ama szabadverseny fogja a létért való küzdelmet, az életigát megnehezíteni). S rövidre rá arról beszélnek, „miképp lehetne a mi hazánknak is ez arany áldásban részesülni. Csatornák, utak, egyszerűbb közigazgatás stb.“ „kezdetei egy nép meggazdagodásának; l'esprit de l'association; mi egyesnek lehetetlen, többeknek egyesülve könnyűvé válik“.

Végre is Széchenyi az első európai magyar, nem mint egy-egy mágnás-társa (szavaival:) „magyar szférából kiesett német-magyar“. Széchenyi mély idealizmusa mellett az első *réalpolitikus* („az emberek minden dologban vagy nagyon fent, vagy nagyon alant keresik az igazságot; sok előnyt a távolban keresünk, holott közelünkben van“). Úttalan utakon jár, hagyománytalanságból kell felemelkednie („mindennap más gondolattal ébredek; egyszer lángolok az utazásért, a világ bebarangolásáért; máskor a régi szokások reformátora, új alkotmányok alkotója szeretnék lenni“) — mindezt a mágnás-tiszt, a világhíró kapitány uniformisában egyesíti. Sz., mint politikus típus, a napóeloni háborúk által kiszakítva hazai földről, hazai talajra visszatalálva *oly társadalomszemléletet* hoz magával, mely az egész magyar közélettel diametrális ellentétben áll.

A magyar közéletet a formális-jogi felfogás élte. Véraldozatok, évszázados gyötrelmek fűzték lelkünket a joghoz, az alkotmányhoz; ennek conservatioja már magában súlyos feladat, érdem. Ámde ama sérelmekkel, jogvédelemmel foglalkozó századok, a politikusok 98%-a *hozzászokott a magyar életproblémában középponti helyen mindenütt az államot venni észre*. Érdeklődésük beidegzetten államközponti; a jurátusból lett politikus elcsodálkozik, ha valaki azt mondja neki: az állam szent,, ámde nem mindenható; nem lehet mindent az állam megmozgatásával elérni; az állam nem is a jogon épül fel, az alkotmányjog csak hatalmi viszonyok *kifejezése*, nem pedig teremtője vagy fenntartója. A jurátus-politikus uralkodik a közéleten minden vonalon és most jön az 1825 utáni idő: a kezdődő államjogi liberalizmus, amidőn alkotmányosságért szomjazik az egész világ, s a jurátus *éppen ekkor* tagadja meg évszázados formális-jogi műveltségét?

A magyar jurátus-politikus *hozzászokott* volt ahhoz a társadalomfelfogáshoz, hogy a nemzet az államban van. Ha beteg az állam, beteg a nemzet is. Hogy javítsunk a nemzet életén, *elsősorban* az államot, a jogot s alkotmányt kell megigazítanunk. Az *állam*, e megbecsülhetetlen kincs, az igazi kormányzó hatalom a társadalom életében: a haladás záloga, a jövődő biztosítéka. A *jog* ép oly becses, nélküle semmi sincs; a jog ad irányt az életnek, ő az egyetemes életnormák kútfeje. Mindenütt, íme, államközponti. nézést látunk és sehol sem látjuk, hogy az állam, a jog csak szuperstruktúra, oly valami, ami más életforrásokból szívja létét: *szellemből*, szellemi kultúrából.

Széchenyi hazajöve mást mond: „Nemzetiségünk (szellemi kultúránk) megmentését még *alkotmányunk szeplőtleniségének is elébe tesszük*“: merészen áll szemben az eddigi államközpontú felfogással. „Nálam főszempont nem az alkotmány“ — írja másutt. Széchenyi előtt ekkor még nem tudatos az, amit majd később (1841) világosan előad, s amit ma így tudnánk összegezni: magyar földön nem az alkotmány, a jog tatóngó rései az égető sebek, nem is oly sebet kell gyógyítanunk, amely az *állam* hatáskörébe esik és *eshet*, hanem oly valamit kell életre kellenünk, ahol a *társadalom öntevékenysége* lehet az egyetlen igazi faktor. Az állam félig idegen, az állam indolens, a kormány megszegezi az alkotmányt: kétségtelen bajok, ámde nem ebben áll a veszedelem, hanem abban, hogy évszázadok óta addig-addig vártunk az államtól mindent, hogy önmagunktól már nem várunk semmit. íme, a nemzeti lethargia! A magyar társadalomnak már nincs *hite önmagában*. Már nem tudja elképzelni, mennyi az, amit megtehet önmagában, sőt amit meg is kell tennie — az állam akcióba-vonása *nélkül*. Ama külföldről érkezett filozofáló kapitány sokkal közvetlenebbül, teória-mentesen nézte az életet; mint dúsgazdag mágnás, betekintést nyerhetett oda, ahonnan a magyar jurátus-politikus szinte következetesen ki volt rekesztve: a legelső intéző körök életébe. Láta, hogy az állam hatalma nem oly nagy, mint a jurátus elképzei: az állaim igaz, vezet, kormányoz, de az emberek cselekedeteit *csak bizonyos szerényebb arányban* provokálhatja. Ha igazi cselekvésről van szó, az *öntevékeny* cselekvése az embereknek, maguk cselekszenek a polgárok a bennük életerős *közszellem* hajtóereje folytán. És ama külföldről jött politikus azt mondotta kortársainak: közszellemetek fejlesztésére előbb a nyelvet s a nemzeti szellemet karoljátok fel — ti, *magatok*. Ezt tegyétek tettel, s nem szóval. „*Csak magunkban a hiba, de egyszersmind magunkban is a feltámadási erő!*“

Ez a gondolati szintézis alapja az 1825 november 3.-ikának — oly emberé, ki 4—5 európai nyelv közül ép magyarul tudott a legkevésbbé. Ugyanez a politikus fogja egyre hangoztatni: a „*magyar szellemi kultúra*“ az első. A *szellemi kultúra a társadalom öntevékeny erejének alapja*: itt sarjadnak a célok, az életösztönök, s ehhez járul hozzá a gyakorlati okosság, a számító józanság („Klugheit“, akkor: „ildomosság“). Ez az alapja az állami berendezésnek is. A *szellemi kultúra politikai primátusának elvét* senki Széchenyinnél tisztábban ki nem mondotta.

Az egész magyar közéletben új hangot és új stílust jelentett be Sz. társadalomfelfogása. Egész természetes, hogy nem értették meg. És ma is azt tanítják iskoláinkban, amiből Széchenyit — nem lehet megérteni, Széchenyi sajátos *szimbolikáját*. Szinte feltűnő, hogy Sz. sehohsem *magát* a kultúrpolitikai célt hangoztatja: pályafuttatási társaságról s kaszinóról beszélt, s alapításai *mögött* az emberek szellemi téren együvéhozását értette, *vita-fórumok* megteremtésére törekedett, az „elmék sűrűlódását“ kereste. Feltűnő, hogy a Tisza-szabályozás gondolata *mögött* nem ez a szabályozás rejlett (tudta, ez hosszú idők múlva valósul csak meg, amihez az akkori tőke roppant csekély volt), hanem a szabályozás *kapcsán* az emberek megtanulják majd a *kooperatív szellemet*. Fővárost, központot akart, de e *mögött* ismét *új szellemi alkat* megteremtése rejlett: a vidék külön érdekeiről, *szeparatizmusáról való leszokás*, az országos probléma-nézés. Ezt a szimbolikát Sz. nem öntötte dogmatikus tantételek keretébe.

Vájjon azt várjuk, hogy Széchenyi rendszeres művet, adjon a kezünkbe, midőn ő a *tett* propagandáját hirdette? Nem akadémikus elme ő, ki a szent szövetség korában s régies bárdolatlanságunk láttára rá nem szokhatott a *teljes* problémakifejezésekre, a nyílt publicisztikai programokra, a tantételes stílusra s egész élete mély értelmű aforizmák sorozata. Sz. mai szóval *kultúrpolitikus*, ki azt hirdeti társadalomszemlélete alapján, hogy *az állam nem elég széles alap a kulturális fejlődés megindítására*, hanem mélyebben kell ásnunk: hatalom szükséges a fejlődésre, e hatalom pedig nem paragrafusokban van, hanem irányjaiban tudatos és ismeretekkel felszerelt élő *közszellemben*.

Ehhez a közszellemhez többféle erő kell: gazdasági alap, szellemi fejlettség, öntevékenység, mint őseredeti diszpozíció. 1841-ben megvilágosodik előtte, hogy mit akart: *küzdött az életproblémák aktuális sorrendjének elvi kérdésével*. Első nem az anyagi kérdés, nem a gazdasági liberalizmus társadalomképe. „A maradandónak, a léleknek kifejtett gazdagságai szolgáljanak boldogságunk alapjául s ne az anyagnak oly hamar elhervadó kincsei“. A szellemi erő: a céltudatosság, a szervező képesség, az alkotni-tudás első, a materiális eszközök ennek lépnek a nyomába. Maga-magát kommentálja, amikor a „gazdasági alap“ szociális materializmusáról lemond: „Ámbár mi felette nagyra becsüljük mindazt, mi az embernek legégetőbb (gazdasági) szükség-leiét kielégíti, és ekkép leghatározottabb pártalói vagyunk az *anyagi* fejlődésnek; ezen felül azt is felette jól tudjuk, mily szerencsés hatása van sokszor az *anyagi* fejlődésnek a szellemi fejlődés előmozdítására: mi mégis — nemzeti jellemünkhöz, helyzetünkhöz és egyéb körülményeinkhez képest — csak úgy remélünk reánk és utódainkra nézve üdvöt, *ha szellemi alapon nyugszik jelenünk és jövőnk, ha szellemi alapokon emelkedik anyagi kiképzésünk: és nem viszont*“.

„Értelmi súly egyetlen valódi felsőbbség e világon“. „Köz intelligencia, egyedüli valóságos erő; ennél előbb-utóbb nagyobb hatalom nincs; s azt a lehető legnagyobb magasságra kifejleszteni legszebb hazafiúi kötelességünk, mert ennél nagyobb jót nem tehetünk hazánknak“.

Vájjon mit szemlélhetett Sz. a maga korában? Nem ép annak ellenkezőjét-e, mit állított? Nem avatkozott-e az állam a szellemi életbe? Nem mindenütt az volt-e a hit, hogy az állam akaratán fordul meg minden? Valóban ép Metternich kora volt az, amidőn a legkevesebbet adtak az *öntevékeny közszellemre*, s leginkább bizakodtak abban, hogy az emberi fejlődés egyenesen párhuzamos az állami beavatkozással. Sz. ezzel szemben úgy véli: „Metternich rendszerének az ő halálával vége lesz; az enyém csak halálom után fog életbe lépni“.

Széchenyi még megérte azt, hogy újra elhatalmasodott az *állampolitika* a *kultúrpolitika* háttérbeszorításával. A külpolitikailag ingadozó, védtelen állam elsüllyedt az abszolút osztrák állaimban s ez a helyzet volt az, mely Sz. jóslatának gátat vetett: *mindjárt* halála után nem következhetett be az, hogy felismertük alap gondolatának értékét.

A kiegyezés után már egyszerre lépett a küzdőterre a két erő: az *állami* és a *gazdasági* liberalizmus. Az új magyar államszervezetben továbbra

is eltemetett, félreszorított hamupipőke lett a „szellemi kultúra politikai primátusának elve“.

Nem szabad a 67 utáni nemzedék jelentőségét csekélyre becsülni. Igaz, hogy a kiegyezés nagy művét, s a vele kapcsolatos ezernyi kérdést még a 48 előtti idők nagy férfiai oldották meg, ámde egy igen mesterkélt államkapcsolat jogi, azaz mechanikus berendezettségén belül állandóan súlyos elintézni valók jelentkeztek. A 67 utáni idők jellemezte az, hogy meg kellett szilárdítani s ki kellett részleteiben építeni a modern *jogállamot* — s ehhez ama jurátus-politikusok készütsége valóban megfelelő volt. A vidékről felkerült jurátus-politikus tábor 67 után — főleg közigazgatási emberek s földbirtokosok — finom jogi, főképp közjogi érzéke, hagyomány-szeretete és szolid emberi niveauja alkalmas volt arra, hogy *megszilárdítsák* s megőrizték a 67-es vívmányokat, melyek kívülről szinte csak a pillanatnyi kedvező helyzetből fakadóknak látszottak: Ausztria „hozzánk gyengült“, elfogadta az önálló magyar államiságot, de korántsem az örökkévalóság feltételezéseivel. Egy korabeli politikusunk, Asbóth János maga is felkiált: „Milyen vézna, milyen sovány, milyen szegény volt ez a magyar állam! Látszott, hogy (halottaiból) támadt fel. Az ország határain túl az idegenek, de sokan még idebenn is, nem hogy életrevalóságában, de még életében sem hittek“. (Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez, VI. 1.) „A magyar nemzetnek sem szellemi, sem anyagi ereje nincs elegendő, hogy magyar államot fenntarthasson. Ez volt az idegen vállvonogató kicsinylésének közvéleménye“. A dolog nem így alakult: a magyar *jogállam* kiépült, hála ama, hitében erős jurátus-politikusoknak. Werbőczy mondotta egy Jagelló-kori országgyűlésen: „Minden-ország két dologgal tartatik fenn: törvénnyel és fegyverrel“. Ez utóbbi nem volt a kezünkben, de annál teljesebben az első: a törvény. És élni tudott az alkalommal a jurátus-politikusok ama nemzedéke.

Újból előzőnlöttek tehát vidékről a jurátus-politikusok, akik ismét az államközponti társadalomfelfogás légkörében nőttek fel. Kész keretet nyújtott ezek érvényesülésére a népképviselési rendszer, az új pártkeret, a parlamentarizmus, s megkezdődött a tomboló „közjogi“ harc. Pro és contra minden felhozott, hatalmas paragrafus-vitáktól visszhangzottak évtizedek, és Magyarországról elmondható Sz. szavaival: „alig van néhány fia, aki *kívülről* vetett volna egy pillantást abba“. A dualisztikus rendszer látszólag feltétlen kényelmet biztosított a parlamenti szócsatáknak, s kevés ingert a „*tett*-hazafiságnak“. Pedig volt nemzetiségi kérdés, mely a belül lappangó nagy kultúrkérdést állandóan elsőrangú politikummá avatta, azonban, óh, Széchenyi szavai rég elhangzottak: „Olvasztói felsőbbbséggel“ kell bírunk. Csak külsőség az, ha az állam „grammatikát tanít, mindenüvé zsinórt varr, s mindent piros-fehér-zöld színnel tarkít el, s azt hiszi, hogy már szíveket bájolt s velőket hódított“. A liberális asszimiláció-elmélet megnyugtatta az embereket. Iskola-rendeletek röpködtek egész az Apponyi-féle fortissimoig, és iskolában szegény maradt az Alföld. Kultúrpolitikai ágyúörgések nem reszkettették meg a parlament unalmas iskola-vitáit: a kultúra? — valami szép dolog, illő dolog, de ki mondotta, mint Széchenyi, hogy ez a nemzet bázisa?

Az állam kultúrpolitikai előtérbe-lépésére a korszellem nem volt kedvező. A szabadelvűségből éppen nem következett az, hogy az állam átvegye a kultúrpolitikai vezetést; kivált oly régi kultúrpolitikai vezér, minő az egyház,

nem önként mondott le a vezetőségről. Az állami feladatok sorában a kultúrpolitikát ma sem tartják az elsőrendű feladatok egyikének (v. ö. Hobhouse: Liberalizmus. M. ford. 1921.). A szabadelvű nemzedék álláspontjából kifolyólag, inkább a társadalom önálló, nem-állami tevékenysége keretében kell a szabad kultúrának kialakulnia. Ámde ugyanakkor hiányzott valami: a kultúra fenntartásához szükséges magasabbrendű belátás és mecénási szellem. Az állam nolens-volens előtérbe lépett. Igen jellemző e tekintetben b. Eötvös József álláspontja (A 19. század uralkodó eszméi II.): „Ujabb időkben mindenütt az államnak igénylik a jogot, hogy polgárait nevelhesse és pedig azért, mivel a nevelést biztos eszköznek tartják a polgárok érületére hatni. *Részemről tagadom e jogot*, miután — az államhatalomnak — lehetetlen oly jogot tulajdonítani, mely nemcsak minden egyéni szabadságot, hanem a haladás lehetőségét is megsemmisíti, s melyet az államhatalom kezelői — szükségkép mindig csak eszközül használnak, hogy magukat a hatalomban megerősítsék. Éppen abban áll a szabad alkotmányok előnye, hogy a kormánynek irányt a polgárok érülete ad“ (Eötvös, Összes művei, 1902. XIV. kötet, 216. 1.). Íme, az ideál nem az, hogy az állam vezető szerepet vállaljon a kultúrpolitikában, azonban a valóság más: feute de mieux ép ő lép sorompóba, ugyancsak Eötvössel: „Minden idő tapasztalata tanítja, miszerint a tudományoknak hatalmas pártfogásra van szükségük, hogy virágozzanak. Minél tovább haladtak (s ennél fogva minél több kitűnő tehetséget vesznek igénybe, melyek kizárólag nekik szentelik magukat), annál szükségesebb e pártolás. *És jelenleg csupán az állam rendelkezik e végett a kellő eszközökkel*“ (U. o. 217. 1.). Nálunk, szegény társadalom közepe, nem volt várható a magán-alapítványok oly özöne, mely az Egyesült Államok gyorsan gazdagodó embereinél szinte természetszerűleg adódott, íme, a társadalom liberális szerkezete — saját elveinek ellenére — tolta előtérbe az államot, vitte oda, ahova maga expressis verbis akkor nem kívánkozott (ez az oka, hogy a kultúrpolitika mint állami ügy, hamupipóke is maradt). „A tudományok gyámolításán kívül a legszükségesebb elemi ismeretek terjesztését is oly feladatnak tekintheti — vonja le a következményt Eötvös, — *melynek magántörékvések nem felelhetnek meg*, s mik ennél fogva az államhatalom körébe tartoznak“. Így vált ez iskolafenntartás s az iskola funkciója már a liberális korban részévé az állam hivatali apparátusának.

Ehhez a feladatkörhöz a jurátus-politikusok hazulról hozott érzéke már nem volt elegendő. A jog alapja a kultúrának, a jog maga is kultúra, de nem a teljes kultúra: hogy e pluszt érezzék, ahhoz e nemzedéknek oly *urbanitás* levegőjéből kellett volna kiemelkedni, amelynek nálunk akkor még nem volt igazi gyökere. Ehhez Széchenyi igazi európaisága s egyben forró nemzet-szeretete kellett volna. A döblingi remete már nem szólhatott bele, sajnos, a 67-utáni kultúrpolitika irányításába, de kétségünk támad, vajjon aforizmáit, és sajátos szimbolikáját megértette volna-e ama jurátus-nemzedék?

Széchenyi azt mondta volna: „*Men, not measures*“. Emberek, önálló, kultúrtermő egyéniségek vannak az első vonalon, nem pedig rendszabályok. A teremtővénát kell fokozni, a személyes elemet kell ápolni, nem pedig adminisztratív sima lebonyolításban kell örömet lelni. A kultúrpolitika elsősorban lelkek és lelkesültségek építése, nem pedig hideg iskolafalak építése. A mecénásnak ki kell terjeszkedni az érületre is, sőt csak erre az *első* alapra építhet valamit — ezt későn ismerték fel.

Tehát előtérbe nyomult az állam, minit iskola-fenntartó. De ez is ép mutatja, hogy inkább a felekezeti iskoláztatással akartak versenyre kelni, nem pedig a társadalom *öntevékenységét* akarták életre kelteni. íme Fináczy szávaival (Világnézet és nevelés, 1925. 43.): „Angijában a legújabb időkig *nem az állam, hanem a társadalom* volt alapítója, hordozója és irányítója az iskolának. Világosan mutatja ezt az angol népoktatás fejlődése. Csak mikor *társadalmi* úton létrejött a 19. század elején a két országos népnevelő egyesület, melyek ezer meg ezer népiskolát szerveztek, csak akkor mozdult meg — eleinte csak igen félénken — az államkormány, rendkívüli kímélettel viselkedve az angol társadalmat jellemző *önrendelkezés* iránt és csak annyiban vonva bele az állami felügyeletbe az iskolákat, amennyiben a fenntartók ezt maguk kívánták. A csakhamar meginduló állam segélyezés is kizáróan ennek az *önkéntes* vállalkozásnak elvére helyezkedett.“ Nálunk a liberális állam az iskolafenntartásban roppant hévvel lépett előtérbe, de egyben hivatallá tette az iskolákat. Igazi nemzeti lendület, igazi kultúrvéna csekély. Ki gondolt arra — 1918-ig, — hogy az a harc, amit a kultúrában elveszítünk, felér egy nemzet öngyilkosságával?

*

A parlament vezérférfiai már nem láttak túl a politikai pártok kérdésein. A „közönség“ ítélete, nevelése ad hoc érdeklődést váltott ki — választások alkalmával. A reformkor előtti nemzedék azt tartotta, hogy a nemzet az *államban* található, most meg azt tartották, hogy a nemzet — a *parlamentben* található meg.

A „generális“ Tisza Kálmán megszervezte azt a praxist, mely *akkor* talán egyedül lehetséges, később pedig mindenesetre könnyű volt: többségi pártszerzés, fegyelmezett politikus-hadsereg teremtése a politika célja. Minden különlegesebb önállóság veszedelmesnek látszott, a társadalom *öntevékeny* szelleme politikai nulla, kényelmetlen, sőt veszedelmes.

„A kiegyezést védő *közjogi* párt állásának elfoglalása — írja Apponyi — a szabadelvű pártnál azt eredményezte, hogy magát nélkülözhetetlennek tartotta és azt hirdette, hogy bukása katasztrófát okozna. Ez a hit szolgálta a párturalom túltengésének és minden azzal összekötött visszaélésnek igazolásául“. (Emlékirataim, 1922. 110. lk.) Ebből a magyar értelmiség akaratlan elnémitása, a politikai discussió *elevenig ható* mélységeiről való leszoktatás következett. „Az állami alkalmazottak politikai vélemény-nyilvánítása lenyomásának egyik következményeként a vidéki *városok* legnagyobb részében, sőt Budapest több kerületében is, megszűnt a komoly politikai mérkőzés lehetősége . . . *A városi elem szellemi mozgékonyága és az abból keletkező hajtóerő jóformán elveszett közélünk számára*“. (U. o. 113. 1.) A kiélezett közjogi helyzet, mint Apponyi élesen észrevett, *apolitizmust, sőt* szellemi letargiát eredményezett. Ez a politikai járószalagokhoz kötött nemzedék tartotta volna fenn az *öntevékeny* szellemi kultúra elvét? A közjog *minden előtt!* — ez a helyzet szülte a későbbi tragikumot.

A politikai közönség szervezése helyett a vezető *párt* szervezése következett be. Tisza Kálmán úgy kezdte a vezetés elgondolását, mint Széchenyi, de ennek határvonása nélkül: „Korábban azt hívtam, hogy *egy nemzet csak olyan, mint egy ezred*, melynek jó vagy rossz karban léte — legalább egy

bizonyos idő s reá fordított gond után — a parancsnokától függ. De ez nem úgy van ám!“ (Sz. Napló, 1814.) A generális-politikus tovább is azt hívé: a politikai közönség vezényelhető ezred.

A *kulturális* versenyképesség biztosítása — vagy megteremtése — tizedrangú kérdéssé vált; megmaradt utódjára az elv: „fennmaradásunk egyedüli biztosítéka, alkotmányunk záróköve: a magyar *képviselőház* méltósága“, ilymódon észrevétlenül egyre inkább kezdett szűkebb körre zsugorodni a politikai látókör. A 67-utáni generáció „az ország politikai életét a parlamentbe koncentráltta, az ország akaratának helyébe a parlamentét szubstituálta“ (Szekfü). Mindez — tudjuk — nem ok nélkül való volt, hiszen az *országot* egy nagy 48-as élmény, egy *ressentiment* ellenére kellett kormányozni — állam jogilag. Ámde más téren is így kormányozták a közönséget, s előttünk állott a második, október előtti nemzedékben „azon különös illúzió, mely szerint az állammal-foglalkozás: a politika a nemzeti életnek legfontosabb és legelőkelőbb ágazata ... Az ő szemében a parlament az a mikrokozmosz, amely a nemzeti lét összesűrített, szinte magasabb fokú alteregója“. Ezzel „a politikai tevékenység fontosságát túlbecsülte, s viszont a kulturális tényezőket nem vette eléggé számba. Azt hitte, hogy a nemzet belső életét megváltoztathatja, ha a beteg központi szervet: a képviselőházat sikerül meggyógyítania. Ez a formalisztikus gondolkodás magyarázza folytonos kudarcait . . . Pedig a parlament csak egy jelenség a sok közül a nemzeti életben, mely rajta kívül még számtalan más organizmusban lüktet *hasonló, sőt gyakran nagyobb energiával*. A parlamentben, működő erők *nem önállóak*“ (Szekfü Gyula). Tisza István egész politikai pályafutásának tragikuma egy nagy kultúrpolitikai vacuum tragikuma: a politikai vezér igazi — másoktól is! — kiépitendő kapcsolata a közönséggel hézagossá vált. A politikus szüntelen gondja: a saját meggyőződését közmeggyőződéssé emelni tisztán szellemi eszközökkel egyre inkább nélkülözhetőnek látszott. Egy pillanatra tekintsünk Apponyi pályakezdésére, ki indulásában Sz.-hez hasonló. Mágmás, nagyműveltségű, agilis. És mennyire beleilleszkedett gondolkozási köre a legszorosabb *parlament*i keretekbe! Mikor kultuszminiszter lett, mennyire máskép kezelte a közoktatásügyet, mint ahogy Széchenyi kezelte volna!

Ámde számoljunk végre a liberalizmusnak nemcsak az államot *kultúrpolitikai főtényezőként* szerepeltető felfogásával (mely a „szabadság“ alapelve ellen volt ugyan, de gyakorlatilag mégis fellépő irányzattá vált); számoljunk a gazdasági liberalizmussal is a mi hazai keretünkben. Ez az államot gazdasági téren vette igénybe — nem közvetlenül! Közvetlenül *laissez faire* volt az elv, ámde a társadalom szabadversenyos gazdasági rendszere annyi kérdést hozott felszínre, hogy az állam — a magánvállalatok visszahúzódásával — egyre tágabb működési kört volt *kénytelen* találni. Tehát ismét az állam! Erre aztán előtérbe lépett a megnövekedett teherrel bíró államokban egy új tényező: a *pénzügyminisztériumok* túlsúlya, egy új materialisztikus gát a kultúrpolitika szellemével szemben, a szellemi élet materiális cenzúrája.

A nemzet *szellemi* organizmusától már az előző jurátus-politikusok nemzedéke is távol esett, miután feladatát az államra, majd pedig a parlamentre zsugorodni engedte. Most újabb szűkítés következett be a politikai problémák körében: az új politika már-már *pénzügypolitikává* szűkült. Mintha az állam hatásköre egyre extenzívebb lett volna, de *intenzív* hatásképessége egyre szű-

kebbe válnék! Végül pedig mintha a parlament problémáját is rezignációval kezelnék! Mintha az erő fogyna, mely teljes felfegyverzettségben egy kultúr-nemzet sorsát irányítani magát hivatottnak érzi.

A hivatottságérzés nem csökkent. Semmi kétségünk nincs aziránt, hogy ez átmeneti állapot; állandóvá csak egy úton lehet: ha az abnormis helyzet *megszokását* természetesnek érezzük. A jelen helyzetben, sajnos, még sok van a múltnak végzetes balítéleteiből. A magyar kultúra minisztériuma csodálatos és szégyenletes függésben van még az állami pénzügyek minisztériumától. Még ma is lappang politikai körökben az a csendes feltevés, hogy a szellemi kultúra ügye az állami ügyek keretében az utolsók közt van, mely nem vitális érdek, a lét-nemlét kérdése. Még ma is azt látjuk, hogy a jelen nagy válságában a kultúra egy „szanálás“ procrusteszi ágyába van beszorítva, háttérbeszorítva az *önálló kultúrteremtés* funkciója holmi rendező-közigazgatási ügyek rangsorába állítva fiskális érdekek szerint. Még mindig van egy sereg társadalmi osztályunk, mely közömbös (a parasztság sokhelyt teljesen közömbös) a kultúrfejlődés iránt. A műveltebb társadalom is nem egyszer mozdulatlan a kulturális érdekek terén. Ámde egyben biztatók a jelek. A magyar kultúra minisztériumában, s azon kívül is oly *kultúrpolitikai öntudatosság* fejlődik, mely élesen elűt előző időinktől. Az a belátás, hogy a magyar politika 1918-ban, s a közvetlen előző években — egyrészt — nagy, szellemi energiátlansága miatt jutott csődbe, az a gondolat, hogy korunk szellemi válságában az új fegyverek kulturális fegyverek, érleli a gondolatot: a kultúrpolitikáé a jelen. Elmondhatjuk ma, száz éves kísérletek után: Vissza Széchenyihez!

Y. N.

Georg von Mayrt (1841—1925.). Munkában, alkotásokban gazdag élet zárult le ez év szeptember 6.-án *Mayr* Györgynek, a német statisztikusok nesztorának halálával.

Mayr nemcsak elsőrangú statisztikus volt, hanem személyében a sokoldalú tudós, a kiváló professzor, a szervező tehetséggel megáldott államtitkár is egyesült.

Würzburgban született 1841 február 12.-én; atyja a matematika egyetemi tanára volt. *Mayr* György már a szülői házból magával hozta tehetségével együtt tudomány szeretét is és valóban hosszú életén végig a tudomány értékes munkása maradt. A müncheni egyetemen tanulmányait befejezve, a bajor statisztikai hivatal szolgálatába lépett. Innen indul ki magasan ívelő pályája. A statisztikai hivatalban hamar felismerték nagy képességeit. Később, mint e hivatal vezetője, kiváló szervező tehetségének adta tanújelét.

Hivatali teendőinek ellátása mellett tudományos működést is fejtett ki s már ekkor több értékes statisztikai és közgazdasági tárgyú tanulmány jelent meg tőle. Ezek alapján fiatalon (1866-ban) a müncheni egyetem magántanára, majd két évvel utóbb rendkívüli tanára lett.

Sokoldalú tehetségét a német birodalmi kormány is igénybe vette: 1879-ben Strassburgban államtitkári rangban a pénzügyek irányítása jutott feladatául. Felelősségteljes bizalmi állását nagy szaktudással és politikai tapintattal töltötte be.

Midőn állásától politikai okból megvált, teljesen a tudományos munkának szentelte életét. Előbb a strassburgi egyetem, majd pedig 1898-tól a

müncheni egyetem statisztika, közgazdaságtan és pénzügytan professzora volt, ahol a legutóbbi nyári szemeszterig lankadatlan buzgalommal tartotta előadásait.

Mayr, a *professor*, sok kiváló tanítványt nevelt. A *Mester* iránti elismerés jut kifejezésre abban a két (hatalmas kötetben, mellyel 70. születésnapja alkalmából tanítványai és követői megtisztelték.¹⁾

Életének főműve: *Statistik und Gesellschaftslehre* c. munkája, melyben a statisztika egész rendszerét akarta nyújtani. E hatalmas munka eddig megjelent kötetében a statisztika elméletét,²⁾ a népességi statisztikát³⁾ és a morál statisztikát tárgyalja.⁴⁾ Nagyszabásúan kiépített művét azonban már nem fejezhette be. A kultúrstatistika egyes részeit és a gazdasági statisztika kérdéseit tárgyaló kötetek — a tudomány nagy veszteségére — nem láthattak napvilágot.

Számos más munkájában boncolta még éles judiciummal a statisztika elméleti és gyakorlati kérdéseit. Sokoldalúságát jellemzi, hogy a közgazdaságtant és a pénzügytant is több értékes tanulmányával gazdagította. Midőn hazája sorsdöntő erőpróbáinak ismételt tanúja lehetett, figyelmét a háborúval összefüggő gazdaság-politikai kérdések felé fordította. (*Wirtschaft und Krieg*, 1871. — *Finanzielle Kriegswirtschaft im Frieden*, 1890. — *Volkswirtschaft, Weltwirtschaft, Kriegswirtschaft*, 1915.)

Német nyelven megjelent nagyszámú munkái közül néhányat más ország nyelvére is lefordítottak.⁵⁾

Mayr tudományos működésének igazi jelentősége abban domborodik ki, hogy a *statisztikának, mint a társadalmi jelenségek törvényszerűségét kutató tudománynak, polgár jogosultságot szerzett a tudományok sorában. A statisztikában exakt társadalomtudományt látott, a társadalmi tömegek tudományát.* (Wissenschaft der sozialen Massein.) Szemben azzal a felfogással, mely a statisztikát csupán módszernek tekinti (Lexis és követői), Mayr élesen elhatárolva a rokontudományoktól, a *statisztikát önálló tudománnyá emelte.*⁹⁾

Mayr nagy szolgálatot tett a statisztika tudományos művelésének az *Allgemeines Statistisches Archiv* megalapításával (1890.). E folyóirat az ő szerkesztésében rövidesen a nemzetközi statisztikai irodalomban elismert tekintélyre tett szert. 1914 után a szerkesztés gondjait *Zahn*, a bajor országos statisztikai hivatal elnöke vette át, de Mayr élete végéig e folyóirat egyik legbuzgóbb munkatársa maradt.

Munkás élete külső sikerekben is gazdag volt. A *Német Statisztikai Társaság* megalakulásakor (1911-ben) elnökévé választotta. Számos belföldi

¹⁾ *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stand.* Szerk. Dr. Friedrich Zahn. Két kötet. München, Berlin und Leipzig. 1911.

²⁾ *Statistik und Gesellschaftslehre.* I. kötet. *Theoretische Statistik.* 2. átdolg. és bőv. kiadás. Tübingen, 1914.

³⁾ *Bevölkerungsstatistik.* Stat. und Gesellschaftslehre II. kötete. Freiburg i. B. 1897.

⁴⁾ *Moralstatistik mit Einschluss der Kriminalstatistik.* Sozialstatistik I. Teil. Stat. und Gesellschaftslehre III. kötete. Lieferung 1.—5. Tübingen 1909-1917.

⁵⁾ Magyarul megjelent: *A társadalmi élet törvényszerűsége.* (Die Gesetzmässigkeit in Gesellschaftsleben c. művének fordítása) Budapest, 1881. Akad. kiadás.

⁶⁾ Lásd erre von.: *Begriff und Gliederung der Staatswissenschaften.* 3. átdolg. és bőv. kiadás, Tübingen, 1910.

kitüntetése mellett a külföld elismerése sem maradt el: a nemzetközi statisztika legelőkelőbb szerve: a *Nemzetközi Statisztikai Intézet* alelnöke és tiszteletbeli tagja volt. A világháború után (1922-ben) megalakult *Magyar Statisztikai Társaság* Mayrt a külföldi tiszteletbeli tagok sorába választotta.

Tudományos munkásságának jelentősége Németország határain túl is messze kiemelkedik. Elhunyt a nemzetközi szellemi élet érzékeny vesztesége.

Szádeczky-Kardoss Tibor.

A Szocialista Munkás-Internacionálé II-ik (Marseillei) kongresszusa.

A világháború befejezése óta másodszor gyűlt össze a Szocialista Munkás-Internacionálé augusztus hóban Marseilleben; de míg az első összejövetelel, — melyet 1923-ban Hamburgban tartottak — a III. Internacionálé kiküldöttei is megjelentek, addig a mostani (kongresszus kizárólag a II. Internacionálé körül tömörült munkásságot képviselte.

A kongresszuson Arthur Henderson angol kiküldött elnököt, ki büszke önérettel jelentette ki, hogy az Internacionálé 7,000.000 munkás nevében beszél. „Mögöttünk áll nem kevesebb, mint 28,000.000 szavazat ereje — mondja Henderson elnöki megnyitójában — amely különböző országokban a közvélemény ama fontos részének kifejezése, amelyet a szocialista munkáspártok politikája képvisel.“ Valóban hatalmas a tábor, mely a vezetők mögött felsorakozik; de ez a szám nemcsak erőt jeleni, de egyúttal kötelezi is a vezeteket. Kötelezi pedig arra a kongresszust, hogy ne utópisztikus eszmékkel, hanem a munkásságot olyan, és az adott viszonyok között — megoldható gazdasági kérdéseivel foglalkozzon, melyeknek nemzetközi szabályozása a munkásság életszínvonalát javítja, melyek a munkásság megélhetését jobbá teszik. És ha e (kérdésekre nem találja vagy nem találhatja meg az orvosságot, úgy akkor ezt férfiasan jelentse ki. Mert tetszetős ábrándokat, utópista terveket kidolgozni misem könnyebb, de feltétlenül eljön az az idő, mikor maga a munkásság is kénytelen belátni ezeknek felületes és üres voltát. És a kötelességeknek és feladatoknak ilyen végzetes felcserélése egyúttal azzal a veszedelemmel is jár, hogy a jövőben tartandó kongresszusok komolyságába, gyakorlati értékébe is megrendül a munkásság bizalma.

Ha csak az ünnepi szónoklatokat olvassuk, úgy látszik, mintha a kongresszus végre nem esett e hibába. Így többek között Artúr Grispien nyugodt önérettel jelenti ki, hogy „a marseillei kongresszus a nemzetközi proletárság parlamentje. *Nem a tiszta propaganda, a pusztá tüntetés, hanem a gyakorlati munka kongresszusa.*“ E kijelentéssel szemben vizsgáljuk meg közelebbről mennyiben felelt meg e 'követelményeiknek a kongresszus. Nos a múlt tapasztalatai után: ítélve, nem lepett meg váratlanul, hogy a jelen kongresszus is az előzők végzetes hibájába esett.

Az utolsó évek legnagyobb problémái szerepeltek a napirenden, melyeknek kizárólagos és egyedüli megoldása túlesik a munkásság illetékességén és erején. E kérdések (két nagy csoportba oszlanak 1. a szocializmus nemzetközi békepolitikája, mely ismét két alcsoportra oszlott, a) az Internacionálé és a leszerelés, b) a munkásság küzdelme a háborús veszedelmek ellen; 2. a második csoport a munkanélküliség és a nyolcórás munkaidő kérdéseit foglalja magába.

A napirend e különböző kérdéseit, mint a feltűzött szemeket a zsinór, úgy tartja össze a kapitalizmus kérdése, mely természetesen minden csapásnak és elképzelhető hajnak egyedüli fő-fő-oka.

E megállapítások után természetesen megegyeztek a szónokok abban, hogy a szocializmus eszméje lesz az az erő, amely megvalósítja majd a Békét; ez az eszme fogja elsimítani a nemzetközi viszályokat és ellentéteket.

Tervének kivételében határozottan radikálisnak mutatkozott az Internacionálé, mert nemcsak az emberi társadalom, hanem a természeti erők szabályozásának titáni feladatát is tervbe vette, legalább is erre enged következtetni az a határozata, mely kiterjeszti a nyolcórrai munkaidő elvét a mezőgazdaságra is.

E részletkérdés mellett a kongresszus fő gondja mégis csak a háborús kérdés volt, e kérdésnél is határozott és messzemenő körültekintéssel dolgozott. Vibant francia kiküldött beszédében hangsúlyozta, hogy mennyire alá kell rendelni „*minden elképzelhető és még oly súlyos nemzeti problémát és kívánságot*“ annak az egyetlen döntő szempontnak, hogy a világháborúhoz hasonló katasztrófa sóba többé ne érhesse az emberiséget. Természetesen „a kapitalista termelési rendszert“ kell ezerszer denunciálni és annak gyökereit kell megátadni.

„Ezt különösen azon az úton is meg kell tenni, hogy *a gyermeknevelés nagy feladatát is igyekszünk a kezünkbe ragadni és hogy az új generációt eltöltjük a háború iránti gyűlölet és a békeszeretet érzéseivel.*“ Kíváncsiak vagyunk, vajjon a szónok a polgárháború iránti gyűlölet ápolására is gondolt-e, mert nyilván ez is hozzátartozik a békeszeretethez. (A gyermeknevelés természetesen kiterjeszkedik a gyermekjátékok kiválogatására is. Így a régi játékszerek (ölmkatona, csákó, kard) helyett új, szocialista játékokat kellene rendszeresíteni. Vajjon erre is gondolt a szónok?)

Vibant határozati javaslatával szorosán összefügg Hilferdingnek az Internacionálé békepolitikájáról mondott beszéde, melyben a többek között a következőket mondja: „Mindent megakarunk őrizni, ami a nemzet régi fogalmában kultúrát és nagyot jelent, ami a nemzetet nagyá tette, de, a lövészárkok nacionalizmusának esküdt ellenségei vagyunk.“ Nacionalizmus helyett pacifizmust hirdet. De mit jelent a pacifizmus mit jelent a pacifista program. Jelentheti először is azt, hogy az életet tartjuk mindenek fölött értékesnek. De ez a pacifista ideál már magában is ellen mondó egy agyonsanyargatott országban, ott, ahol az élet is rokkant.

A pacifizmus azonban mást is jelenthet. Ismerjük azt az elméletét a nemzet-fogalmának, amely szerint a nemzet kultúrközösséget jelent, mely megértő törekvésbe kapcsolja össze az egy kultúrában tartozókat politikai határookra és politikai törekvésekre való tekintet nélkül és ekkép lehetővé teszi azt is, hogy a különböző nemzetek fiai párhuzamos kultúrtörekvéseikben testvériesen megértsék egymást. Ez az elmélet azonban épp oly hamis, mint amilyen tetszetős. Hilferding elfelejti, hogy a kultúra ideálokat jelent, amelyekért harcolni kell és pedig megalkuvás nélkül. Nem is volt nagy kultúra soha, amely pacifista lett volna; hiszen a kultúreszmény a legnagyobb érték igenlését jelenti és a legnagyobb érték nem lehet relatív. Elfelejti Hilferding azt, hogy ha a haza és nemzet értékét elismeri, akkor ezzel egyúttal elismerte az érték való küzdelem jogosságát is.

Tetszetős frázisok hangzottak el a konferencián és a kérdések egész során át meg volt a harmónia a különböző nemzetek kiküldöttei között. Csupán egy kérdésben nem sikerült a megegyezés. A kongresszus vége felé Dollan angol küldött pótjavaslatot terjesztett a kongresszus elé és követelte annak kimondását, hogy a munkanélküliség egyik legfőbb oka a jótételti szolgáltatásokban található, ezért ezeket a lehető legminimálisabb mértékre kell redukálni. A javaslatot a francia és belga kiküldöttek a leghevesebben elvetették és ellenezték „formai okokból.“

T. D.

Az internacionálé és Szovjet-Oroszország. A szocialista pártok 1925 augusztusában Marseilleben tartott kongresszusa kiadta az ukázt, a szovjetek országa ellen nem szabad kollektív támadó háborút indítani. Ugyanez a zsinat — nyilván a szimmetria kedvéért — azt is kimondotta, hogy a szovjet hódító háborúját is elítéli.

Ha a szavak őszinteségében hinni lehet, a marseille-i kongresszus a jóindulatú semlegesség álláspontjára helyezkedett. Jóindulatúnak azért mondható, mert az orosz proletárdiktatúra mai helyzetében ez a figyelmes magatartás szovjetbarát cselekedet.

Vájjon a munkásság részéről *rászolgált-e* Szovjet-Oroszország erre a kíméletes állásfoglalásra? A választ olyan író könyvében találtuk meg, akinek véleményét a szocialista munkásság irányadónak szokta tekinteni. Kautsky Károly „Die internationale und Sowjet-Russland“ című füzetében, kifejti, hogy a bolsevisták szocializmusa a rablás és lopás; a termelés fennakadt; a nyomor nőtt és egy törpe kisebbség katonai rémuralmával ránehezedett az országra. Ez a nagybirtokosokat és tőkéseket kifosztotta és kiirtotta, a munkásságot pedig korrumpálja, butítja s zsarnoksága állati eszközévé süllyeszti.

Más-e ez, mint beismerése annak, hogy a marxista program kudarcot vallott és a szociáldemokrata eszmény erőltetése gazdasági romlást, erkölcsi züllést és a kultúra pusztulását vonja maga után.

Kautsky *megállapításai* szerint aligha mondaná valaki, hogy az orosz kormányzat kiérdemelte a világ munkásságának kíméletét. *Konklúziói* azonban, amelyekkel teljesen összhangzó a marseille-i határozat és a szocialista pártok magatartása is, egészen másképen hangzanak. A szocialistáknak nincs kifogásuk a személyek ellen, hanem csak a módszerek ellen. E módszerek ellen is azonban lehetőleg békés eszközökkel akarnak küzdeni. Mindez rendben lenne, hiszem ők pacifisták. De hogyan képzelik és követelik ezt a „küzdelmet“? A válasz meglepő: a mai deszpotikus orosz kormányzatot demokratizálni kell és evégből külföldi kölcsönökkel kell a szovjetet a hínárból kirántani. „Kapitalistische Konzessionen und kapitalistische Anleihen: das ist die Panazee, die dem schwerkranken Kommunismus auf die Beine helfen soll.“ (Kautsky 32. 1.)

Tehát: kapitalista kölcsönök. Ez az egyetlen mód, ahogy a szociáldemokrata pártok a szovjetállamok demokratizálását és a veszendőbe ment *munkásöntudat* visszaállítását el tudják képzelni. Ezt a bizarr gyógyszert a rothschildi mentalitásból jól ismert magyarázattal kísérik, hogy a kölcsön ára a hitelező szíve szerinti törekvések kímélete legyen. A munkásságnak tehát

nem szabad levonnia azt a tanulságot, hogy a marxizmus a megvalósítás pillanatától csödbe vezet, hanem köteles az eszme megmentésének látszatáért a „szemérmetlen véredek“ (Kautsky 16. l.) államrendjét támogatni.

De — kérjük — a kapitalista segítséggel életre hívandó orosz demokratikus rezsim minő hatalmas tömegeken fog nyugodni? Kautsky válasza: legfőképpen a szabad, öntudatos, harcra képes városi, tehát nagyipari proletariátuson.

A valóság, hogy az ipari munkásság Oroszország lakosságának három százalékát sem éri el!

P. Gy.

Angol problémák. Munkanélküliség és valutapolitika. A békekötés óta a győztes Anglia egyik gazdasági válságból a másikba jut. A háború vége óta immár állandósult munkanélküliség még mindig növekvőben van és bár a munkásszervezetek elég erősek ahhoz, hogy tagjaiknak védelmet nyújtsanak a munka krízisében és a kormány is mindent megtesz, hogy a munkanélküli segéllyel elejét vegye a nagyobb bajnak, ez a rém állandóan kísért Anglia felett és az irányító tényezők kénytelenek beérni azzal, hogy a baj gyökeres orvoslása helyett időről-időre a betegség tüneteit tüntessék el.

Legutóbb a szénbányák válsága rázta meg az angol gazdasági élet hatalmas oszlopait. A válság okát az angol kormány pénzügyi politikájában kell keresni, amely már évek óta arra irányult, hogy az angol font (ipapírfont) nemzetközi árfolyamát az aranyparitásra emelje és így visszatérjen a papíros fizető eszköz egyoldalú felszaporodása, a háborús bankjegyinfláció folytán többé-kevésbé elhagyott aranyértékszinthez, — szemelött tartván azt az elemi közgazdasági belátást, hogy szilárd gazdasági élet és egészséges pénzügyek csakis úgy lehetségesek, ha az értékmérés állandó. Anglia esetében pedig ezt a viszonylagos állandóságot az aranyfont-sterling értéke jelenti. Az angol kormánynak ez év tavaszán sikerült is az angol font nemzetközi értékét — mintegy 10%-kal emelve az árfolyamát — az aranyfont értékére emelni. Ezzel megvolt az az alap, amelyen az aranystandardra való további berendezkedés a gazdasági élet egész vonalán megindulhatott. Az angol törvényhozás már május havában törvényjavaslatot fogadott el, amelyben megtétettek mindazok az intézkedések, amelyek az aranyalapra való visszahelyezkedésből szükségképpen folytak (az aranykivitelre, a bankjegykibocsátásra vonatkozólag stb.).

A kormánytól inaugurált s a törvényhozástól jóváhagyott valutapolitika következményei azonban csakhamar jelentkeztek az angol gazdasági életben, és pedig igen kedvezőtlen alakban. A növekvő külkereskedelmi passzivitás jelei kezdtek mutatkozni. Az angol kiviteli termékek ára ugyanis egyszerre rohamosan emelkedett a világpiacon, aminek oka épen az angol font nemzetközi árfolyamának aranyparitásra történt felemelése volt. Ezzel szemben viszont nem következett be, amit ezzel az emelkedéssel egyidejűleg reméltek: a font sterling belső vásárló erejének növekedése, vagyis a belföldi árak csökkenése. Ennek következtében az angol kiviteli iparágak (szén, vas, acél stb.) termelési költségei nem csökkenhettek, viszont áraik — az angol fizető eszköznek értékben való emelkedése folytán — immár túl magasnak bizonyultak a világpiaci árakhoz képest. Ezek a körülmények az angol ipar, különösen a szénkivitel versenyképességének csökkenését okozták. Az a helyzet állt ugyanis elő, hogy

vagy az idegen vásárlónak kellett többet fizetnie saját pénznemében az angol árukért, vagy az angol kereskedőnek kellett az angol pénznemből kevesebbel megelégednie. Minthogy pedig a külföld — érthetően — általában nem volt hajlandó az eddigi áraknál többet fizetni az angol árukért, az angol kiviteli iparágak kénytelenek voltak a fontban számított árakat leszállítani. Az angol pénz értékének növekedése így elsősorban az exportáló ipart sújtotta, ami azután a kivitel csökkenését is maga után vonta és Anglia külkereskedelmi mérlegét rontotta.

A külkereskedelmi válság belső hatásai is már hónapokkal ezelőtt jelentkeztek. A kiviteli iparágakban érdekelt vállalatok kénytelenek voltak a termelési költségek csökkentésére törekedni és ennek során elsősorban a munkabérek leszállítását kísérelték meg.

A munkaadók és munkások ellentéte a nemrég lezajlott nagy szénbányásztrájkban már teljes hevességgel tört ki. A szénbányászok sehogysém értették meg, de nem is érthették meg, hogy akkor, amikor az életfenntartás költségei, a belföldi árak érzhetően nem csökkentek, náluk bérleszállítást akarnak végrehajtani, illetőleg hogy a bérlefaragást éppen náluk kezdik meg. A bányásszervezetek szívós kitartásra tömörítették a munkásságot s ezt sikerült is elérniök azzal a híreszteléssel, hogy a szénbányákkal együtt az angol munkaadók az egész vonalon bérleszállítást terveznek. A kibékíthetetlennek látszó ellentéteket végre a kormánynak kellett áthidalnia — az államkincstár tetemes áldozatával: a bérleszállítás elmaradt, a kormány pedig elvállalta, hogy megtéríti a szénbányáknak azt a kárt, amelyet ennek folytán a szénkivitelnél szenvednek. Kétségtelenné lett, hogy a kormány deflációs valutapolitikája, az aranystandardra való visszatérés nemcsak a gazdasági élettől, hanem a brit államkincstártól is igen jelentős áldozatokat követel. A nehézségek ugyan talán csak időlegesek és még bőséges ellensúlyra találhatnak a később jelentkező előnyökben, mégis igen jelentékenyek és komoly bajt okoztak ép a legfőbb iparágakban. Minthogy pedig a font értékének emelkedése elősegíti a behozatalt, a kivitelt viszont megnehezíti, ez a körülmény nemcsak a munkabérek kérdésében okoz kontroverziát, hanem közvetve — üzemkorlátozás és munkáselbocsátás útján — ismét csak a munkanélküliséget növeli.

Az utolsó félesztendő gazdasági válságai közepette élénk figyelmet keltett *Keynesnek*, az ismert közgazdásznak és a békeszerződések kíméletlen bírálójának a kormány ellen írt élehangú röpirata (*The economic consequences of Mr. Churchill*), amelyben az angol külkereskedelmi passzivitás növekedésének és a szénbányakrízissel kapcsolatban az angol politikai és gazdasági élet bajainak okát keresi. Röpiratával Keynes is beállt azok közé, akik mindenért a kormány valutapolitikáját teszik felelőssé. Szerinte a iont belső értégyarapodásához, tehát az árak csökkenéséhez — ami életfeltétele az angol külkereskedelemnek — csak egyetlen út vezet és ez a belföldi árak erőszakos leszorítása. Ez azonban csak úgy képzelhető, ha előbb sikerül valahogy a munkabérek lefaragni. Nem kíméli Keynes az Angol Bankot sem, amelyet azzal gyanúsít meg, hogy a kormánnyal együtt céltudatosan dolgozik a munkabérek leszorításán, és hogy ennek a célnak érdekében szorítja meg a hitelnyújtást. Kifejti Keynes, hogy a hitelmegszorítás ezt a célt nem közvetlenül, hanem közvetve szolgálja és pedig úgy, hogy lehetetlenné teszi a munkaadók számára az eddigi munkabérek fizetését és minthogy a munkások nem fogadják el a

bérlészállítást, a munkáselbocsátások következtében előálló munkanélküliség növelése útján kényszeríti a szenvedő munkásokat alacsonyabb bérek elfogadására. E helyett sokkal szelídebb eljárást ajánl a kormány figyelmébe. A kormány békés úton iparkodik megegyezni a munkások vezetőivel a munkabérek leszállítása tekintetében, arra való hivatkozással, hogy a létfenntartási költségek csökkentéséhez az első lépésnek a munkabérek csökkenésének kell lennie. Egyidejűleg az állami alkalmazottak illetményei is ugyanolyan mértékben leszállíthatnának. Ezenkívül Keynes különböző pénzügyi természetű rendszabályokat is javasol az angol kormánynak. Amit azonban Keynes ajánl és minden baj orvoslásának mond, az az infláció továbbfolytatását vonná maga után és teljes szakítást jelentene az angol kormányok pénzügyi politikájával, amely már évek óta arra irányult, hogy a pénz értékét emelje és ezzel is megkönnyítse Anglia külföldi (amerikai) adósságainak törlesztését.

Akárhogy is áll a dolog, az angol viszonyokban rejlő nehézségekre mutat az a kiélesedett vita, amely az angol nép életének nagy kérdéseiről az illetékesek között folyik.

ifj. Hornyánszky Gyula.

Néhány megjegyzés a „szükség törvény“-ről. A közelmúltban dr. Nagy Béla tollából egy közjogi tanulmány (Hatályban vannak-e a magyar trónöröklési rendet szabályozó 1723: I—II. t.-c.-ek“. Budapest, 1925.) jelent meg, melynek második fejezetéből két kétségekívül érdeklődésre számottartó megállapítást ragadok ki.

Az egyik szerint „közjogi jogszabályok értelmében a királyi szentesítés nélkül hozott jogszabályok törvényeknek nem tekinthetők, csupán szükség törvényeknek, amelyeknek céljuk, létjogosultságuk és kötelező erejük az állam fenmaradásának parancsoló szükségességében rejlik“. A másik szerint, hogy „szükség törvények és szükségrendeletek, amelyek nem az államorganizmus további fenmaradhatása érdekében alkottatnak, még szabatosabban szólva, amelyek nem az állami végszükségből eredtek, közjogi szempontból semmiseknek és nem létezőknek tekintendők“.

E két meghatározás tetszetős, ennél fogva könnyen az érzelmekre ható. Azonban itt a sorompót le kell eresztetni. A fejtegetést tüzetesen meg kell vizsgálni és belőle csak annyit szabad átengedni, amennyit az értelmi szempont szabálya megenged.

Ezt teszem akkor, midőn leszögezem, hogy a tételek jogi nézőpontból tekintve meg nem állanak, sőt, hogy azok még egymásnak is ellentmondanak.

Törvény ugyanis az államhatalom, helyesebben annak szervei által nyilvánított — s a többi jogforrással szemben — legerősebb jogtétel. Ebben a megállapításban egy állandó és egy változó tényezőt látunk. Az állandó: maga az államhatalom, a változó pedig: annak szervei. Ezt a beállítást legvilágosabban akkor észlelhetjük, ha az évszázados történeti alkotmányunkat az ezidőszertől hatályos ideiglenes alkotmánnyal egybevetjük.

Egybevetésünk során rá kell jönnünk arra, hogy a történeti, illetőleg a chartalis alkotmányunk törvény és törvény között sem anyagi, sem alaki szempontból különbséget nem tesz. Vagyis anyagi oldaláról véve szemügyre, olyan kifejtett szándékkal tett egyoldalú akaratkijelentések — aminők az osztrák császári lehettek — amelyek törvények: tízszázados alkotmánytörténe-

tümből fel nem mutathatók. Alaki oldaláról tekintve, olyan felosztásról — mely alkotmány-, alap- és közönséges törvényeket különböztet meg — nincs tudomásunk.

Ezért van a szükségtörvény fogalma codificatiókból, mint gyom a termőtalajból kiirtva.

Befejezésül még csak annyit, hogy ha a szerző szerint „a királyi szentesítés nélküli törvényeket szükségtörvényeknek“ tekintenénk és ezzel a többi kútfő közé sorolnánk, akkor viszont a „szükségtörvények“-ről nem volna megállapítható, hogy azok „közjogi szempontból semmieseknek és nem létezőknek“ tekintendők“.

t. p. a.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK.

Két új hazai statisztikai munka. *I. Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve, XIII. évfolyam, 1921—1924.* Budapest, 1925.

A háború óta már másodszor bocsájta közre a főváros statisztikai hivatala évről-évre gyűjtött gazdag anyagát. Ezzel a kötettel a hivatal kurrenciába jutott, csak a régi kötetek terjedelmes szövegrésze maradt még el. A mintegy 550 oldalnyi táblázat azonban többnyire módot nyújt a régi adatokkal való egybevetésre, úgy hogy a jól rendezett anyag mellett alig érezni a kommentár hiányát.

Budapest jelentőségét nemcsak népességének (az ország lakosságának 11.6%-a), hanem még inkább minőségbeli tényezőknek köszönheti. Bármilyen mély a szakadék a magyar vidék és a jórészen idegen lelkű főváros között, mégis csak ez a természetes vezető. Alakulása, fejlődésének üteme és iránya az egész országra nézve nagyfotosságú tény. Ami Ausztriának legnagyobb baja lett: a főváros túltengése, Budapestnél szerencsére nem következett be. A főváros népesedése még a katasztrofális arányok előtt befejeződött. A háború évtizedében ötvenezerrel sem nőtt a főváros lakossága (5.5%) s ebben már a menekültek tömegei is benne vannak. Ha meggondoljuk, hogy 1910—20 között a lakószobák száma 70.000-rel növekedett, nyilvánvaló, hogy a főváros lakásproblémáját nem annyira a lakáshiány, mint inkább a forgalom kötöttsége miatt támadt anomáliák élezték ki. Az e téren észlelhető szociális helyzetet a következő számok mutatják:

	1910-ben,	1920-ban	1910-ben,	1920-ban	
1 szobás lakások	55·2	53·1 ⁰ / ₀ -a,	a lakosságnak	50·1	47·1 ⁰ / ₀ ával
2 „ „ „	24·5	26·1 „ „ „	„	25·9	27·6 „ „
3 „ „ „	10·8	11·9 „ „ „	„	11·9	13·8 „ „
4—5 „ „ „	7·6	7·3 „ „ „	„	9·3	9·6 „ „
6— „ „ „	1·9	1·1 „ „ „	„	2·8	1·9 „ „

Az egyszobás lakások (tehát a lakóterület 29-30%-a) még mindig majdnem a lakosság felének ad hajlékot. Rendkívül lassan foglal tért az az irány-

zat, hogy a nagyobb családok nagyobb lakáshoz juthassanak. A zsúfoltsági statisztika megdöbbentő. Az öt vagy még ennél is több gyermekkel bíró 9329 család közül 16-nak csak konyhája, 5102-nek csak egyetlen szobája, 2689-nek csak 2 szobája volt. 1920.) Az egyszobás lakások 12%-ához *semmi* mellék-helyiség sem tartozik. Ha egy szobára 4 személyt számítunk tűrhető állapot-nak, akkor Budapesten 216.050 lélek lakott tűrhetetlen zsúfolt lakásban. Ha csak a 6 személlyel terhelt szobáknál kezdünk zsúfoltságról beszélni, akkor is 130.091 lélek. És még mindég 10.000-en felül vannak azok a szerencsétlenek, akik 10-ed magukkal szoronganak egy szobában. A lakások fokozatos felszaba-dulásának és a házbér valorizálásának hatásáról még nem tud az évkönyv. Az utolsó évek építkezési adatai azonban kevés szociális javulást sejtetnek, A főváros lakóházaiban 1921-ben 225 szoba, 1922-ben 428, 1923-ban 1692,, 1924-ben 2981 szoba épült, ami az Augusztá-barak 800 szobájával együtt 6126 új szobát jelent. Ezek közül 1250 van egy szobás, 1480 két szobás lakásban, az építkezések léhát csak felerészben szolgálták a szegény lakástalanok nyomorának enyhítését. Ezzel szemben sok fényes villa épült az utolsó 4 évben, pedig már az 1920. évi s a családfők hitfelekezetét feltüntető lakásstatisztika is rikítóan mutatta a magyar és a magyarországi munkásrétegek, valamint a magyar értelmiség lakásbeli (tehát vagyoni) inferioritását a született kapi-talista réteggel szemben. Ezt a táblázatot (25. t.) napilapjaink is nagy meg-döbbenéssel ismertették. Itt a tudományos alaposság kedvéért megjegyezzük, hogy az újságok számítása, amely szerint a háromszobás és nagyobb lakások 40%-a zsidó kézen van, *téves*. A valóság az, hogy jóval nagyobb. Nem szólva az 1918—19-ben nagy számban kitért gazdag zsidókról, a felekezetnélküliek nagy többsége, valamint az ismeretlen vallásnak rovatában feltüntetett gaz-dagoknak legalább fele szintén oda tartozik, úgy, hogy a fenti arányszám a 45-öt is eléri. E táblázat után már a háztulajdonosok felekezeti statisztikáját is nagyobb izgalom nélkül kibírtuk volna.

A város népösszetétele nagyjában lezártnak tekinthető. A németajkú lakosság (1880-ban még 34.3%) ma már 6.5% zsugorodott, ennek is legalább egy harmada átmeneti alkalmaztatásban időzik itt. Az építkezés pangása a tótságot s az új határok valamennyi nemzetiséget erősen leapasztották úgy, hogy a magyarajkúaknak a lakosságban elfoglalt 90.2%-a a törzslakosságot véve, 95%-ra is tehető. A nyelvi magyarosodás folyamata tehát közeledik a teljesség felé. Sajnos, nem így a lelki egybeolvadás. A 23%-nak kimutatott, de valójában 25%-ot is elérő zsidó népelem háromnegyed részében terület szer-int is tömör rétege a város lakosságának, ami a leüld asszimilációt akkor is meggátolná, ha a vagyoni és kulturális javak aránytalanul nagy része nem volna birtokukban. A főváros távol áll attól, hogy ennek veszedelmét felismerje s további elfajulását gátolni törekednék. 1922-ben újra megnyitotta a kapukat a galíciai zsidó betelepülők előtt 1923—24. évben 3259 letelepedési engedélyt nyert új lakó közül 2164 volt zsidó, túlnyomó részben galíciai.

A város lakosságának foglalkozási adatait nem közli az évkönyv, úgy, hogy az iparűzők nagy csökkenéséről, a kereskedelemmel és hitellel foglal-kozó, valamint a közszolgáltatásban állók és a szabadfoglalkozásúak egészség-telen felduzzadásáról¹⁾ nem tájékoztat.

¹⁾ Magyar Stat. Közl. Új sorozat 71-ik kötet.

Az utolsó évek gazdasági válságai élénken tükröződnek a főváros népmozgalmi adataiban. Az élve születettek száma 1921-től 24-ig egyenletesen csökkent (19.627, 18.741, 17.159, 16.284, ugyanez látható a törvénytelen születésűeknél: 3650, 3526, 3321, 3104). A halálozási számok megnyugtatóbbak ugyan, mert legalább stagnálást mutatnak (16-8, 16-2 között) azonban a figyelmesebb szemlélő előtt itt is a szociális örvények képe tűnik fel, A vagyontalanoktól lakott kerületekben erősen pusztít a tüdővész és más betegség. Hogy mit jelent a nagyobb jólét és műveltség az élet meghosszabbítása szempontjából, arra nézve elég megemlíteni, hogy az élők között 23.2 arányszámmal szereplő zsidók, az elhaltak között csak 16.1 %-ot tesznek. (Az elhunytak vagyonságára és lakásviszonyaira vonatkozó adatgyűjtés hiányossága miatt egyelőre nem használható.) A csecsemőhalandóság a születések ritkulásának megfelelően csökken. Nem így az öngyilkosságok száma. 1921-ben 383, 1922-ben 402, 1923-ban 414, 1924-ben 451 egyén oltotta ki életét.

A főváros igazgatásának teljes személyzete 1923-ban 25.813-ra rúgott. A város 10.000 lakosára 1880-ban 58, 1890-ben 64, 1902-ben 98, 1910-ben 114, 1919-ben 227, 1923-ban 274 városi alkalmazott esett. (Az időközben átvett városi villamosüzem alkalmazottai és a 800 új iskolaszolga nélkül is 258.) A városi igazgatás e numerikus fejlődése, sajnos, nem a szociális intézmények javára esik. A népjóléti intézmények személyzete csak 1.5%-a, a kórházi személyzet 15%-a a városi alkalmazottaknak. Nem tudjuk, mennyire sikerült 1924-ben lelohasztani ezt az adminisztrációs túltengést. A községi elemi iskoláknál az évkönyv szerint az 1923—24. tanévben is fennállott a már demoralizáló hatású személyzetbőség.

Nem kísérhetjük végig a könyv érdekes adatait, amelyek a városi élet minden fontosabb nyilvánulásába bevilágítanak. A városvizsgáló szociológus nem egy lapon örömmel fogja megállapítani, hogy fővárosi statisztikai hivatalunk a régi, jól megalapozott munkatervet is tudta fejleszteni és bővíteni. E kötet szerkesztése dr. Illyefalvi I. Lajos gondos munkája. 2. *Az 1920. évi népszámlálás II.-ik része. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként.* Magy. Stat. Közl. Új sor 71. kötet, Bpest, 1925.

Jól tudjuk, hogy igazságtalanság volna statisztikai hivatalunk mai vezetőitől kérni számon e kötet nagy késedelmét, amely a munka gyakorlati értékét sok tekintetben máris kétségessé telte. Nálunk, sajnos, ma még lehetetlen a népszámlálási eredmények gyors feldolgozása s ez különösen az ilyen köteteknél sajnálatos, amelyeknél a gyors publikáció elválaszthatatlan az adatok használhatóságától. Az 1920.-ik év végén a csonka haza területén a foglalkozások fő osztályai között a véderő (!), a közszolgálat és szabadfoglalkozások, a bányászat, ipar és kereskedelem, végül a nyugdíjasok, tőkések fő osztálya mutat emelkedést. Az östermelés kisebb, a napszámosok és házicselédek osztálya nagyobb mértékben csökkent.

Érdekes, társadalombiológiai jelenségként hat, hogy amidőn a háború és a forradalmak nyomán a közszolgálati és az intelligens szabadpályák tömegei (a menekülések nélkül is) hypertrophiát mutatnak, ugyanez a jelenség az östermelés és az ipar körében is észlelhető. A gazdasági tisztviselők száma emelkedett, noha ugyanakkor a 100 holdon felüli birtokosok és bérlők, valamint a gazdasági cselédek száma jelentékenyen csökkent. Az ipari munkások,

segédek, tanoncok és szolgák száma abszolút számban is nagyot esett, míg az ipari tisztviselők, művezetők és előmunkások száma emelkedett. Ennek a látszat-fejlődésnek *másik oldalán* ott van a gazdasági súlyedés igazi képe. A részes földművesek száma tíz év alatt 8546-ról 18.802-re, a segítő családtagok száma 370 ezerrel 574 ezerre szökött. (Ezek között a nőké 103 ezerről 270 ezerre!) Hasonló jelenség az iparnál, hogy a tőke- és hitelnélküli gazdasági kornak meghozta a decentralizáció irányzatát. De nem a kisüzemek egészséges erősödésével, hiszen az egységesebb vagy segédnélküli üzemek kivételével, a vállalatok minden kategóriája hanyatlott. A segítő családtagok száma azonban az iparnál is emelkedett. A nagyipar ijesztő pangását mutatja, hogy a 2180 nagyüzem közül 1920-ban már csak 1551 volt meg.

Az ipar adatainak azonban nem mindég felel meg tényleges ipari tevékenység. A munkanélküliségről nem ad képet a foglalkozási statisztika. Meglepő a gazdasági tehetetlenség némely adata. Az 1920-ban már évek óta teljesen pangó építőipar 1910.-iki 80.000 keresőjével szemben még mindég 64.798 „keresőt” mutat.

Az ipari alkalmazottak nyelvi és ezúttal először közölt vallási adatai egyrészt a magyar nyelv újabb erős térhódítását (86.3% magyarjú, 97.8% tud magyarul), másrészt az ipari tisztviselő osztály, nagy elzsidósodását (34.6%) bizonyítják. Újítás a főadatoknak kerületek és városrészek szerinti részletezése egyelőre 45 város és község foglalkozási adataira nézve. A kötethez Mozolovszky Sándor dr. írt értékes bevezető tanulmányt.

Sz. Gy.

Dékány István: A történettudomány módszertana. A magyar historikusképzés régi mulasztását hozta helyre Dékány e rövid terjedelmű s mégis a történetírás minden problémáját megvilágító módszertan megírásával. Nehéz lett volna alkalmasabb íróra bízni e feladatot. Ez a kivételes munkabírási s egyre gazdagodó munkaterületen dolgozó tudósunk egyaránt otthonos a történet bölcséletnek és a társadalomelméletnek nem könnyen járható rengetegekben. Az elméleti problémák közül is főleg azok izgatták és készítették finom analízissel dolgozó és a fogalmak logikai palotáit építő tanulmányok megírására, amelyekből a magyar elme rendszerint eleve visszariad. A tárgy hozta magával a gondolatalkotás és fűzés teuton nehézségét, az absztrakció túltengése és a fogalmakkal való szüntelen birkózás a gondolatok s olyszerinti elhelyezkedését gátló körülményességet. Az utolsó években, amilyen mértékben tisztázódtak benne az elméleti kérdések és jutott a szakirodalomnak mondhatni teljes birtokába, olyan mértékben jutott előtérbe lelkében az élő társadalom szemlélete. Anélkül, hogy elméleti felfogása és tárgyalásmódja változott volna, egyre világosabban, a legelvontabb tárgyat is szinte szemlélhető könnyedséggel és életteljességgel tudja kezelni. Különösen fontos ez az olyan tárgynál, amely (néhány részletkérdést feldolgozó tanulmánytól eltekintve) először nyer irodalmunkban rendszeres feldolgozást.

A történelmi módszertan nem tartozik szorosan egy szociológiai szemle körébe. Dékány könyvére mégis rá kellett mutatnunk. Nemcsak azért, mert szerzőjétől reméljük és várjuk egy magyar társadalomtudományi módszertan megírását is, hanem azért is, mert e kis munka elolvasását mindazoknak ajánlani szeretnők, akik nálunk társadalomelméleti kérdésekkel foglalkoznak.

Dékány a történetírás feladatát az eltűnt korok emberi életének rekonstrukciójában látja. A mindig töredékes források felhasználásánál döntő szerepet tulajdonít a történetírói érzéknek. Soha sem lehet valódi történetíróvá az, akinek nincs hajlama az élet szövődéseinek, lüktető hevének felfogására s az élet céljainak finom utánélésére. A történeti adatok kiválasztásánál nem a rickerti „kultúrértékelés“ szempontját hangsúlyozza, hanem a történetírói érzékre támaszkodó szelekciót, amely annál sikeresebb, mennél inkább képes a történész az egésze legnagyobb hatással volt, a legjellemzőbb és a legjelentősebb részletadatokat feltalálni.

Szeretnők kiemelni, milyen nagy fontosságot tulajdonít Dékány a helyes, gazdag és éber társadalomszemléletnek. Idézi Ranke fontos nyilatkozatát,¹⁾ amely szerint nincs történeti megértés, a jelen ismerete nélkül. Saját korunk szociális életének ezt az élénk szemléletét nevezi Dékány szociognóziának.

Az ilyen tömör, rendszeres kis összefoglalás a dolog természete szerint nem lehet mindenben eredeti. Jelessége sok helyütt épen abban áll, hogy a legfontosabb szerzők értékes nézeteit pár szóban tudja ismertetni. Példái csaknem mind eredetiek, és mindenkor érdekesek és beszédesek. A kis könyv minden lapja tele van eredeti gondolatokkal és finom (különösen a történetírói psychet jellemző megfigyelésekkel. Nem egy fejezete (így a történelmi objectivitást és a téma kialakítását tárgyaló fejezet) új szempontokban is gazdag. Az egész munkán érezhető, hogy a szűkre szabott keret (a mű a magyar történettudomány kézikönyve bevezető kötetének egyik része) szüntelenül mondanivalóinak korlátozására kényszeríti a szerzőt.

Szombatfalvy György.

Ligeti Sándor: A társadalmi gazdaság dinamikája (Dicsőszentmárton 1925.).

Három budapesti liberális újságnak három hasábot kitevő lelkes dicséreteiből válogatjuk ki az alábbi mondatokat: „A lendületes fejlődésnek indult magyar szociológiai irodalom a Huszadik Század megszűnése és a Társadalomtudományi Társaság feloszlása óta teljesen szünetel. Dr. Ligeti Sándor most megjelent könyve egy évtized óta az első jelentős szociológiai munka.“ A továbbiakban megtudjuk még, hogy „ezt a komoly könyvet abszolút tudományos értékéért örömmel kell köszöntenünk“, valamint azt is, hogy a könyv írója „alapos tudományos felkészültséggel“ fogott témájához és ebben nagy rész jut természettudományos jártasságának.

Ezekből a szemelvényekből már nyilvánvaló, hogy a radikális szociológia egy termékével van dolgunk, mert hiszen csak a radikális szociológia az, amelyik a Huszadik Század megszűnése és a Társadalomtudományi Társaság feloszlása óta szünetel és csak a radikális szociológia tűzte ki céljául, hogy a szociológiát alkalmazott természettudományyá degradálja. Mondani sem kell, hogy a radikális szociológia természettudományos orientációja csak a dilettáns tájékozottságával történt és nem kerül megerőltetésbe, hogy ezt a dilettantizmust Ligeti Sándornál is felfedezzük.

Csak ezek a kísérő jelenségek teszik érthetővé, ha Ligeti Sándor könyvével foglalkozunk, mert belső értékéhez képest más becslést nem érdemelhetne, mint azt, hogy észre nem véve és hallgatással haladjunk el mellette. De így,

¹⁾ Rerum gestarum scientia imperfecta est sine praesentium intelligentia, nulla est sine prioris aevi cognitione.

mint a radikális szociológia első „jelentős“ termékét azért kell észrevenni, hogy megmutassuk rajta, mi a radikális szociológiának „jelentős“ és mi neki „abszolút tudományos érték.“

Megvalljuk, nehéz ezzel a könyvvel röviden végezni, mert alig van egy sora, amelyet nyugodt lélekkel alá lehetne írni, alig van egy mondata, melynek ne az ellenkezője lenne igaz és a csodabogarak olyan tömegben fordulnak elő benne, hogy nehéz közülük a legjellegzetesebbiket kiválogatni: méltó és kemény versenytársai egymásnak. Az alapfogalmak zavarába kell folyvást belebotlanunk, a könnyed és fölényes megállapítások egymást kergetik, komoly tudományos tételek egy fricskával dőlnek halomra és nagy tudósok nimbuszából semmisen marad, mihelyt a szerző keze hozzájuk ér.

Mindjárt a könyv bevezetése a csodabogarak hosszú sorozata. Már az első mondatnál meg kell akadnunk, mely szerint a tudomány célja az ember boldogítása volna. De alighogy a tudománynak ilyen normatív felfogásába beletörődünk, már újabb meglepetéssel kell találkozunk, mert a második mondat szerint az igazság egyetemes természettörvény, tehát a normák birodalmából megint csak vissza kellene esnünk a tények világába. Az igaznak, mint *valónak* és az igaznak, mint *helyesnek* a fogalma ezek után állandóan összekeveredve jelentkezik s a szerzőt ez a zavar a legvakmerőbb megállapításokban sem akadályozza. Hogy csak egy példát említsünk, a társadalmi gazdaságtanról azt mondja, hogy megfigyelései és következtetései „a ma elérhető legfőbb igazsággal nem párhuzamos (?) irányúak, melyek a mai társadalomgazdaság organizálatlan voltára mutatnak . . . s melyek nem mutatják meg a társadalmi boldogság felé vivő utat.“ Amíg ez a megállapítás a ma elérhető legfőbb igazságról beszél, még hajlandók lehetnénk azt hinni, hogy a tudomány a gazdasági életjelenségek megismerésében helytelen utakon jár, de a továbbiakban észrevehetjük, hogy neki nem a tudomány, hanem a gazdasági élet fogyatkozásai fájnak s nem veszi észre, hogy a kettő nem ugyanaz. De már azon is fenn kell akadnunk, hogy az igazságot természettörvénynek mondja, mert a természetben igazság nincs, sőt a természetben törvények sincsenek, mert igazság is, törvény is csak a természetről van az ember *gondolatvilágában*. Mindenesetre vannak az emberi gondolkodásnak is törvényei, vagyis az ember a saját gondolkodásmódjáról is alkothat és alkot is törvényeket, de az igazságok és a törvények mindig az ember gondolatainak *tartalmát* teszik ki, melyek természeti és szellemi jelenségekre vonatkoznak, azokra érvényesek, de *nem magukban a jelenségekben* vannak benne. Továbbmenve, a törvény tartalma minden bizonnyal igazság, különben törvény nem volna, de épen nem szükséges, hogy az igazság tartalma törvény legyen, vagyis akkor is lehet igazság, ha nem törvény. Az a megállapítás tehát, hogy az igazság egyetemes természettörvény sem azért nem állja meg a helyét, mert *nem természettörvény*, sem azért, mert *nem is szükségképpen törvény*.

Ligetinek az igazságra azért van szüksége, hogy annak fényénél a „társadalmi képződményekét“ megvizsgálhassa és megtisztíthassa, hogy „ne maradjon bennük más, mint ami maga az igazság, mint ami bennük nem emberi, de természettörvény.“ Itt szembeötlően új zavarra akadunk. Ligetinek ugyanis nyilvánvalóan minden tudományos megállapítás természettörvény akar lenni és így természettörvény volna az is, amit nem a természettudományok, hanem mondjuk a társadalmi gazdaságtan ismerne el törvény gyanánt. Ezzel szem-

ben emberi törvények alatt kétségkívül nem tudományos megállapításokat akar érteni, hanem tételes törvényeket, jogszabályokat, melyek tehát az előbbi példánál maradva, nem a társadalmi gazdaságtannak tételei, hanem a gazdasági élet alkotó elemei. Az emberi törvény ebben az értelemben ugyanazt a szerepet játssza a társadalomtudományok szempontjából, mint egy természeti jelenség a természettudományok részére, mellyel szemben a természettudományos gondolkodás értelmében épen nem az értékelő és bíráló, hanem csakis az objektív megfigyelő és megállapító álláspontjára szabad helyezkedni. Amint tehát a természettudomány nem azt mondja, hogy a gravitáció jelensége helytelen, hanem hogy miben áll, aszerint a társadalomtudományi megállapítás is csak úgy szólhat természettudományos mintára, hogy az emberi törvényeknek elnevezett jogszabályok ezt és ezt tartalmazzák. Ezért az, aki azt követeli, hogy a társadalmi „képződményekből“ ki kell rekeszteni az emberi törvényeket, vagyis a jogszabályokat, *a társadalmi jelenségeket egyik lényeges alkotó elemüktől fosztaná meg*, ami ugyanaz volna, mintha a természettudós a gravitációt tanulmányozva, figyelmen kívül hagyná a földet.

A társadalmi tények megállapítása s a tudományos tárgy ismerete *után* mondhatjuk ugyan, hogy a konkrét jogszabályok helytelenek kitűzött céljaikban vagy alkalmazott eszközeikben, de ez csak azért lehetséges, mert társadalmi és nem természeti jelenségekről van szó. *A természet nem tűz ki célokat maga elé, vagy legalább is a természettudományok ilyenek felismerésére képtelenek és épen azért ki is rekesztenek minden célszemléletet maglikból*, amire a biológia legújabbkori története beszédes példa. Viszont *a társadalom* tűz ki célokat maga elé, a társadalomtudományoknak ezek felismerése elengedhetetlen kötelességük és így *másodlagosan* a kitűzött célok és alkalmazott eszközök helyességéről is nyilatkozhatnak. Vagy gondolkozunk tehát természettudományosan és akkor *nincs* célszemlélet, *nincs* értelme a helyes és a helytelen fogalmának, tehát *nem* ítéelhetjük el az emberi törvényeket sem, vagy gondolkozunk a társadalmi tudományok módjára, de akkor meg *nem beszélhetünk természettörvényekről*. Ligeti egyszerre akarja megtenni mind a kettőt, ami nyilvánvaló ellentmondás.

Ligeti előtt, amikor „társadalmi természettörvényekre“ törekszik, tulajdonképpen az objektivitás gondolata lebeg. Azt hiszi, hogy ami embertől függ, az objektíve igaz nem lehet. Mivel pedig a természettörvényt a társadalomtudományban ideálnak. Ez a fogalomzavar az oka annak, hogy a természeti törvényszerűség nevében ellene fordul a társadalmi tudományok egész sorozatának, amelyekről nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a természettörvényeknek ellenszegülnek. „Ezek azok a tudományok“, mondja nagy bölcsen, „melyeknek megállapításai időben és térben gyakran változnak.“ Ligeti nem látszik tudomásul venni azt a tagadhatatlan tényt, hogy *a természettudományok sem változatlanok*, hanem „az időben“ változnak, haladnak. *A mindenkori természettudományos igazságok se feltétlen érvényűek*, hanem idő- és helybeli különbségeik szerint módosulnak és a természettörvények épen annak köszönhetik általános érvényüket, hogy teljesen egy konkrét esetre sem illenek reá, hanem minden alkalmazásnál a körülményeknek megfelelő módosítást kell rajtuk véghezvinni. Ezért tisztára értelmetlen zagyvaság, ha Ligeti azt mondja, hogy a társadalmi gazdaságtan, az etika, a történelem, a politika

„az igazságot az ember képére szeretné megformálni.“ Ha egy tudomány az emberről szól, akkor ugyanúgy az ember „képére“ kell formálódnia, mint akár az optikának a fény „képére.“ Ha az emberről szóló tudomány általános tételeit különös esetekre akarjuk alkalmazni, akkor ugyanúgy figyelembe kell venni a konkrét eset idő- és térbeli sajátosságait, akár a hídépítőnek nem elég a statika általános elveit ismernie, hanem a hídépítés helyének és időszakának viszonyait is számításba kell vennie.

Ezek után nem kitérés a szociológiára, ha Ligeti szerint ez a tudomány „ettől az iránytól keres ma szabadulást“, vagyis ez az egyetlen társadalmi tudomány, amely nem az ember „képére“ szeretné megformálni az igazságot, hanem valószínűleg a majom „kéjére“, vagy talán az energiák „képére“, vagy épen az anyag „képére“. Ezek a „képek“ bizonyára objektívek lesznek, mert már *semmit sem* fognak tartalmazni abból, ami az emberre és a társadalomra jellemző, tehát *igazi* társadalomtudomány lesz belőlük.

Már más tudományos felfogás szerint azt szokás objektívnek tekinteni, ha valaki előítéletmentesen fog tárgya vizsgálatába, különösen óvakodik attól, hogy felületes, elhamarkodott ítéletektől elfogultan, ellenségesen szemléljen elébe táruló fényeket és így azok megértése lehetetlenné válják számára. Ligeti ennek az előítéletmentességnek nem tud megfelelni, mert beható vizsgálat nélkül a lesújtó állítások egész sorát foglalta könyve bevezetésébe, melyek igazolásával később se foglalkozik, sőt erre könyvének egész terjedelme sem volna elegendő, eltekintve attól, hogy a tudomány mai állásához képest a tételek igazolása nem is sikerülhetne. Az állításoknak ebből az éretlen sorozatából csak a legrikítóbbat vesszük ki. A primitív ember „sötét“ világot alkotott magának, mely még ma is uralkodik fölötte; ez „a babonák, előítéletek, kísértetek, boszorkányok s *istenek* világa.“ De a kultúrembernek is van hasonló világa: „a képzeteknek, *kényszerképzeteknek*, mesterségesen alkotott fogalmaknak a világa“, ezek a „képzetek“ pedig, „amelyek uralkodnak felette, ahelyett, hogy szolgálnák, a jog, a tulajdon, az erkölcs, a pénz, a rang, a társadalmi különbségek.“ A primitív ember sötét világáról megtudjuk, hogy ez az értelem fényénél el fog tűnni, de arról, hogy ezzel a második sötét világgal mi lesz, nem tartotta szükségesnek a szerző, hogy felvilágosítson minket, bár a jogot, mint emberi törvényeket, mindjárt letaglózza, a tulajdonnak, a pénznek s a társadalmi különbségeknek eltűnését pedig könyve további részeiben szintén megjósolja. A jóslást különben is tudományos ideáljának tekinti, mert könyve záró soraiban is azt a követelést állítja fel, hogy „a tudósoknak tudóssá kell lenniök, előrelátó jósokká“, a tudomány pedig „óvjon bennünket és figyelmeztessen, mint *talán* ma a csillagászat.“ Tehát még a természettudományok legexaktabbja sem felelne meg ennek a kritériumnak? De hagyjuk ezt, a fő, hogy „ilyen tudománnyá kell tenni a társadalmi gazdaságtant is“ és éppen azért nem „a tudományosság ideálja“ Schmoler, meg Conrad, akik nem tudják megmondani, hogy mi a jövő fejlődés iránya abban a korban, „mikor már nem lehet vitás, hogy az emberi társadalom szerves része a természetnek.“ Csak azt szeretnők tudni, e nagy ezt a vitát ki döntötte el annyira, hogy már nem is volna vitatható. Tájékozottak előtt épen annyira kétségtelen az ellenkezője, hogy az emberi társadalom nem szerves része a természetnek s az, hogy a társadalmi törvényszerűségeket nem természettörvények segítségével lehet megállapítani, ami távolról sem akarja azt jelenteni, hogy a társadalmi

törvényszerűségek a természettörvényeknek ellentmondhatnának. De még ha igaz volna is, hogy a társadalom a természet szerves része, mit változtatna ez azon a helyzeten, hogy a jövőt nem lehet előre megmondani! Még a természettudományok sem tudják megjósolni a jövő természeti alakulásokat, a föld vagy éppen a naprendszer jövőjét s amit a bekövetkezendőkről tudunk, az még a természettudományokban is csak hipotézis. Miért éppen a társadalmi tudományoknak kellene biztosat mondaniok, mikor még a sokkal fejlettebb asztronómia is csak „talán“ tud többet?

Ligeti *természettudományos* alapjául Wilhelm *Ostwald* energetikus *filozófiáját* választotta s amíg más a természettudomány, mint asztronómia, fizika vagy kémia és más a természetfilozófia, addig a Ligeti alapelvei sem természettudományos elvek, nem exakt tételek, hanem spekulatív hipotézisek. De ha már ilyen ingtag alapra épít, legalább a logika következetességét használná a felépítés kötőanyagának, *holott* mindjárt az első mozdulatnál nagy megbicsaklást és elferdülést észlelhetünk. Azt mondja Ligeti, hogy a nap és föld kihűlése folytán a föld energiamennyisége csökkenőben van és az emberiség állapota és életműködése a föld energiamennyiségének függvénye, mindenkori jelentkezése tehát az a forma, melyben az energiamennyiség megengedi az emberiség életét. A megállapításban rejlő ellentmondás egészen szembeszökő: mert hogy van az, hogy a föld energiamennyiségének csökkenésével *ellenkező* irányban emelkedő tendenciát mutat az emberiség energiája, tehát a determináns csökken és a funkció nő?! A magyarázat igen egyszerű: az emberiség fejlődése nem a föld energiamennyiségének függvénye. Az emberi élet lehetősége bizonyára természeti határok között mozog, mert a földfelület lehűlése szükséges volt az ember megjelenésének lehetőségéhez és a nap kihűlése esetére mai ismereteink szerint az emberi létnek meg kell szűnnie, de ezeken a határokon belül az ember saját képességei szerint rendezkedik be. A föld energiamennyisége oly óriási nagy az ember által felhasználható mennyiséghez képest, hogy ennek az energiamennyiségnek a csökkenése beláthatatlan ideig nem akadályozza annak, hogy az ember mind többet tudjon saját céljai szolgálatába állítani és hogy a felhasználás mértéke tekintetében nem a föld energiamennyiségének nagysága, hanem az emberi képességek a döntők, azt legjobban az a tény mutatja, hogy az emberi energiakihasználás a föld energiacsökkenésével *ellentétes* irányban halad, vagyis emelkedőben van.

Ligeti egy meghatározott időpontra nézve az energiakiegyenlítődségi tendenciáját állapítja meg s ez a tendencia szabja meg szerinte az emberiség életének folyását, mely eszerint a kiegyenlítődségre törekvések végnélküli sorozata lesz. Az emberiség kiegyenlítődsége a „közlekedő edények törvénye“ szerint megy végbe, mely szerint a folyadékok magasabb felszíne esik, az alacsonyabb pedig emelkedik mindaddig, amíg egy közbenső vonalon találkoznak. Hogy ez a pusztán analógia mennyire hamis, arra nézve elegendő lesz két tényre hivatkoznunk. Ligeti szerint a kiegyenlítődségi a különböző néprétegek kultúrászínvonalai között is létrejön. Joggal kérdezzük, vajjon azáltal-e, hogy a kulturáltabb réteg színvonala *csökken* és a kulturálatlanabb *ennek arányában* emelkedik? Alig hinnők, hogy ezt a konzekvenciát maga Ligeti is vállalná, pedig a „közlekedő edények törvényéből“ csak ez következne. Egész nyilvánvaló, hogy az elmaradottaknak *utól kell érniük* a továbbra is haladókat, ha egy kultúrászínvonalra akarnak velük jutni. Egy másik példánk szóljon a fajok

kiegyenlítődéséről, melyet Ligeti szintén állít. A fajkereszteződéseké volna talán a jövő? A „közlekedő edények törvényéből“ csak ide lehetne eljutni. Ezzel szemben tudjuk, hogy a meszticek és más keverék fajok nem életképek s ha ki nem vesznek, visszaesnek valamelyik keveredő faj tulajdonságaiba. De a fajok harca más tényt is felmutat. A fehér faj nem a kiegyenlítődés viszonyába lépett az indiánussal, hanem kiirtotta, hogy helyét elfoglalja.

A kiegyenlítődés úgynevezett törvényével tehát nagy baj van, mert nem több rossz analógiánál. Nem szerencsésebb az alkalmazása akkor sem, ha a társadalmi gazdaságra viszi át a szerző, mert akkor meg a szükségletek és kielégítésük közt kellene szerinte a kiegyenlítődésnek bekövetkeznie, ami „a közlekedő edények törvényének“ kereteiben el sem képzelhető, mert mit akar itt a kiegyenlítődés jelenteni: a szükségletek csökkenni, hogy a kielégítés nőjön? És mi itt a „folyadék“, ha két eltérő színvonalának egyike a szükséglet s a másik a kielégítés. Még ha legalább azt mondta volna Ligeti, hogy az egyik színvonal egyesek gazdagsága, a másik mások szegénysége, akkor még lett volna valami értelme a kiegyenlítődés elvének, de a „közlekedő edények törvényét“ akkor is csak felületes analógia gyanánt lehetne alkalmazni. Annyival mulatságosabb, ha Ligeti ezek után elég vakmerő arra, hogy *Földes Bélának* a természettudományi analógiák ellen irányuló sorait fölényesen leintse.

Az autokratikus fölény hangja különben rendszeresen visszatérő a könyvnek kimondottan gazdasági vonatkozású részében. *Philippovichnak* odavágja, hogy hiányzik a bátorsága és filozófiai belátása az organizált társadalom ideáljának hirdetéséhez, sőt saját magáról megállapítja Ligeti, hogy a kultúrának a gazdasági életre gyakorolt hatása tekintetében mélyebb magyarázatra akad Phillipovichnál, de a legszemérmertlenebb megállapítása utóbbival szemben, hogy önmagával való ellentmondását és fogalomzavarát állapítja meg, mert a gazdálkodás céljaként egyszer a szükségletkielégítést, másszor a hasznot állapítja meg. A kettőben levő ellentmondást lehetetlen felfedezni, de Ligeti félreértése mindjárt világos lesz, mihelyt látjuk, hogy a haszon és a nyereség fogalma között nem lát különbséget s a német *Nutzen*, valamint *Gewinn* fogalmait a magyarban egyenlőképen a *haszon* szóval adja vissza, ligeti tehát a saját fogalomzavarát ráfogja Philippovichra, ami ugyancsak megbotránkoztató eljárás.

De mindennél jellemzőbb Ligetinek Adam *Smith*-el szemben tanúsított magatartása. *Ristnek a Gide*-del közösen írt dogmatörténetében Smithről megjelent dolgozata alapján, melyet tudományos alapossággal természetesen épen csak *Gide*-re való hivatkozással idéz, azt mondja Ligeti, hogy Smithre „ellentmondást olvas rá.“ Meg kell jegyeznünk, hogy *Rist*nél egyszer kollektív akarat, másszor kollektív ösztön fordul elő ellentétes alkalmazásban, ami egybár mindaddig nem ugyanaz, amíg nem egy az ösztön és az akarat. De ettől el is tekintve, egészen természetes, hogy a közgazdaságtan nagymesterével szemben az önellentmondás vádját csak saját eredeti szövege alapján volna szabad emelni. Ligeti nem tartja szükségesnek, hogy ezt a fáradságot vegye magának és *Smith Wealth of Nations*-jének megfelelő helyeit nézze meg, amikor is meggyőződhetett volna, hogy *Smith*nél magánál sem a kollektív akarat, sem a kollektív ösztön kifejezése nem fordul elő.

Ezek a szemelvények fel menthetnek minket attól, hogy Ligeti könyvének más zagyvaságaira is rá kelljen mutatnunk. Csak azt alkarjuk még megemlíteni, hogy Ligetinek szemmel láthatóan Henry *George* az ideállja, amivel csak újból ráeszmélhetünk arra, hogy Ligetiben a vérbeli radikális szociológussal van dolgunk.

N. Gy.

* * *

Kováts Ferenc:

— (Dr. gróf

Klebensberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére kiadott jegyzőkönyvben megjelent tanulmány.)

A tudós íróasztala fiókjának sok fáradságos, de egyben szemmel láthatólag örömteljes munkával összegyűjtött adattárába nyerünk bepillantást akkor, amikor Kováts Ferenc a társadalom-tudós átfogó szemléletével és nagy gazdasági tudással előadja,¹) vagy leírja számunkra a késői középkor magyar városi életének egy-egy mozzanatát, amely előttünk mintegy megelveníti a régmúlt századok sajátos életformáit, régi emberek gazdálkodását, elmúlt korok fiainak öreg gondját, bánatát.

Az előttünk fekvő tanulmány címe: „A pozsonyi zsidókönyvtöredék“. A tartalomról gyorsan kitűnik, hogy a tanulmány sokkal több néhány különös tartalmú papírlap ismertetésénél. A szürkének látszó, „inaktuális“ adatok Kováts Ferenc csoportosításában, megvilágításában elvesztik a holt betű jellegét, megelevenednek, hogy eljuttassák azt a különös szerepet, amelyeket számunkra Pozsony város két zsidója, *Jakoc Leblin aeden és Garl iud* előírt anno 1498.

A középkori városi zsidókönyvek a keresztény és zsidó polgárság között létrejött kézpénzkölcsön-ügyletekről szóló feljegyzéseket tartalmazó nyilvánkönyvek voltak. A pozsonyi zsidókönyvre nézve az 1371.-i zsidóstatutum állapította meg, hogy az abban eszközölt feljegyzések okirat jellegűek. A zsidókönyvek szerkesztése a hitelviszonyok rendezését, a kölcsönműveletek megkönnyítését célozta.

Bár a zsidóstatutum alapján ismeretesek voltak a zsidókönyv szerkesztésénél szem előtt tartott elvek, a pozsonyi zsidókönyv szerkesztésének technikája azonban ismeretlen maradt mindaddig, amíg Kováts Ferenc egy ódon adókönyv fedeléből ki nem áztatta a két zsidókönyv két teljes és két fél levelét, amelyeket felfedezője zsidókönyvtöredéknek nevezett el.

Bár a töredék csak két zsidó által 1498—1503 között kontrahált kölcsönműveletről szóló 140 feljegyzést tartalmaz, Kováts professzor számáfa elégséges volt ahhoz, hogy Pozsony város levéltárában nyolc esztendőn át folytatott kutatásai során szerzett várostörténelmi, városjogi, okmánytani ismeretei, általános gazdasági, magánjogi és történelmi ismeretei segítségével a zsidókönyvek feljegyzéseinek tipikus formáin kívül ismertesse számunkra a késői középkor Pozsony városában kifejlett zsidóuzsora jelentőségét.

A zsidókönyveknek tartozási, önhatalmi kielégítési és megsemmisítési feljegyzéseinek vizsgálatából megállapítja a szerző, hogy a töredékben fel-

¹ Kováts Ferencnek a Magyar Statisztikai Társaságban „Statisztika és Történelem“ c folyó évi november hó 14-én tartott előadása.

jegyzett tartozások kézizálogra adott készpénzkölcsönökről szóltak, az adósok vagyoni jogi felelőssége túlterjedt a zálogtárgyak értékén és előfordult, hogy bizonyos kötelezettség teljesítéséért több adós egyetemleges kötelmet is vállalt. Mátyás király rendelete értelmében 1475 óta a pozsonyi telek-könyvbe zsidók követeléseit feljegyezni nem tehetett, aminek következtében a zsidó kölcsönök csak kézizálogos kölcsönök voltak, amelyeknek fedezetéül posztókabátok, selymes kabátujjak, fátvolyok, cinedények, arany-, ezüstékszerek és egyéb ingóságok szolgáltak.

Kováts szerint a töredék alapján kétféle adósság különböztethető meg: napikamatos és határnapos. A napikamatos adósság esetében az adós a bejegyzés napjától számítandó kamat fizetésére vállal kötelezettséget, míg a határnapos adósságnál az adós a feljegyzett határnapig kamatmentesen tartozik. E megkülönböztetésből Kováts rendkívül érdekes következtetést von le.

A gazdasági viszonyok ismerőjének realizmusával a szerző elveti annak lehetőségét, hogy a zsidó hitelezők kamatmentesen folyósították volna határnapos kölcsöneiket. Szerinte a határnapos „kamatmentes” kölcsönök okát azokban a rendeletekben kell kutatnunk, amelyek a középkorban a kamatos kamat szedését tilalmazták. Nagyobb összegű és hosszabb lejáratú kölcsönök folyósításánál a hitelező rosszabbul járt, mint a rövid lejáratú kisebb kölcsönöknél, mert az utóbbi esetben rövid idő elteltével a nyert kamatot a visszafizetett tőkéhez csatolhatta és azt tőkésítve újra kölcsönbe adhatta. Hosszú lejáratú kölcsönöknél az időközi kamat tőkésítése lehetlenné vált, tehát a kamat 1—2 havonkénti tőkésítésének lehetlensége következtében a rövid lejáratú kölcsönök hitelezőjével szemben a hosszú lejáratú kölcsönök hitelezője tőkét rosszabbul kamatoztatta. A kamatos kamat hiánya következtében előálló kamatkülönbözet megszüntetését célozta a határnapos kölcsön, amelynél a hitelező a városi zsidókönyvbe a folyósított összegnek és a határnapig számított kamatnak összegét jegyeztette fel. A határnapos kölcsönnél tehát a hitelező körülbelül úgy járt el, mint a múlt esztendőben dívó „kosztpénzek” hitelezői.

Igen becsesek a szerzőinek a kamat magasságára vonatkozó fejtegetései is, amelyekből kitűnik, hogy maga Pozsony városa, státútumainak avatott öre is több ízben túllépte az 1371,-i státútum által a zsidó kölcsönökre vonatkozólag megállapított kamatmaximumot (43.33 %-ot) és a zsidóktól felvett városi kölcsönért egy ízben még 99.04%-ot is fizetett. A kamat magasságának okát kutatva Kováts professzor Neumann művében („Geschichte des Wuchers in Deutschland”) említett momentumokat is tekintetbe veszi. A hitelezők *kis tőkével rendelkező* és szinte *kizárólag annak kamatoztatásából élő zsidók* voltak, akik társadalmi állásuk alacsonyága következtében jogvédelemre nem mindig számíthattak, tehát nagy *kockázatot* viseltek és a kamat megállapításánál *a hatalmasoknak teljesítendő sarc* megkeresésével is számolniuk kellett, de hangsúlyozza a szerző, hogy zsidóhítük „drágaságának” oka elsősorban a gazdálkodók rendelkezésére bocsátott kölcsöntőke csekélysége és a tőkeigénylés gyors fejlődése volt. Kimutatja, hogy a zsidó uzorát az 1380—1460-ig tartó gazdasági konjunktúra tette lehetővé, ugyanis a kedvező gazdasági viszonyok következtében az adós joggal számíthatott arra, hogy a gazdasági előnyök kiaknázása céljából kölcsönvett tőke haszno-

sításával járó nyereség felülmúlja az igénybe vett kölcsöntőke árát, — a kamatot.

Messzire vezetne, ha ismertetnénk a középkori Pozsony Lakosságának gazdálkodása és a zsidóhittel közötti kapcsolatokat, hogy a kölcsönök lejáratá és a szőlőművelés között milyen összefüggés volt, s miért köttetett a legtöbb-kölcsön a böjti és szent Lőrinc-napi vásár idején, elégedjünk meg Kováts professzor következtetéseinek ismertetésével:

A többnyire apró összegekre és hosszú (2—4 hónap!) vagy rövid (1—2 hónap!) lejáratú zsidókölcsönök szőlőművelők, kézművesek, de szinte kizárólag ingatlan tulajdonnal is rendelkező keresztyén polgárok termelési hitelszükségletét elégítették ki és az 50% körül mozgó kamatláb magassága ellenére az elzállogosított ingók kényszereladása csak elvétele fordult elő.

A pozsonyi zsidók által kikölcsönzött összegek jelentéktelen volta Kováts Ferenc szerint legfőbb oka annak az örvendetes jelenségnek, hogy a pozsonyi zsidóságnak 1526.-i elvándorlása a város gazdasági életében súlyos bonyodalmakat nem idézett elő.

A tudós szerzőnek tollából származó és Pozsony város középkori gazdasági viszonyára jellemző eddig megjelent tanulmányok, önmagukban bármily érdekesek legyenek is, csak töredékei annak az egy évtized munkásságával kidolgozott műnek, amelynek megjelenése világot vetne a legfontosabb késő-középkori városunk élet és gazdasági viszonyaira egyaránt.

Reméljük, hogy eljön az idő, amikor újra a magyar kultúra elhivatottjai fogják Kováts professzor példáját követve északi és keleti városaink okmánygyűjteményéből kibányászni a magyar kultúra régi dokumentumait.

K. B.

Bruckner Győző: A Thököly család késmárki magánföldesurasága. (Berzeviczy- emlékkönyv. 141—220. 1.)

Ez a gondos levéltári kutatások alapján készült értékes tanulmány társadalomtörténeti szempontból is figyelemreméltó. A nehezen hozzáférhető, helyesebben — megszállt területről lévén szó — egészen megközelíthetetlen forrásanyag alapján ugyanis azt a viszonyt ismerteti meg, amely Késmárkot és földesurát egymáshoz fűzte, azt a küzdelmet, amelyet a város felemelkedéséért, a földesúri hatalom alóli kiszabadulásáért folytatott. Késmárk küzdelme pedig tipikus esete annak a harcnak, amelyet városaink polgársága a rendi társadalomban a XVI—XVII. században vívtak, amely — mint Veszprém, Pécs stb. példája mutatja — a XVIII. századon keresztül elhúzódott egész 1848-ig. Bruckner tanulmánya tehát mindjárt elveszíti specifikus helyi jellegét s a lokális történet határait messze túllépi, ha az előadott tárgyat ebbe a szélesebb keretbe illesztjük bele. Természetesen minden városnál más és más volt a kiindulási pont s mások voltak a kísérő körülmények is; a XVIII. sz.-ban pl. már nem eshet meg, hogy a földesúr renitenskedő városára katonaságot küld. Az egyes esetek tehát ebben a nagy küzdelemben épen úgy nem ismétlődnek meg, mint sehol a történelemben, viszont a fejlődés, amely ezekből az egyes esetekből tevődik össze, biztos körvonalakkal rekonstruálható.

Ennek a nagy társadalmi eltolódásnak, a polgárság feltörekvésének Brucknertől leírt példája két irányban alkalmas társadalomtörténeti elmélyí-

tésre, feldolgozásra. Egyrészt analizálható a város belső megoszlása, a lakosság különböző rétegének egymásra hatása, megállapítható az iparosok, kereskedők, földművelők szerepe, a leggazdagabb, kevésbé tehető, szegény és proletár rétegek és a főtisztviségeket betöltő „arisztokrata“ polgárok jelentősége, legvégül pedig a városi társadalom vezető csoportjának szereplése, gondolkozása, mentalitása. Másrészt ismét vizsgálható, hogy a szintetikus „város“ kifejezéssel összefoglalt polgárság kifelé együttesen milyen szerepet játszik, milyen külső ellenség ellen és hogyan lép fel. Az első volna az igazi társadalomtörténeti probléma, ennek megoldása azonban a legszélesebbkörű gazdaságtörténeti vizsgálatokat tételezi fel. Lehet, hogy Késmárk esetében meg sem oldható, ha t. i. nem maradt fenn elegendő, biztos következtetésekre felhasználható forrásanyag. Bruckner, mint tanulmányának címe is mutatja, a második problémát dolgozta fel, úgy hogy terminológiájában állandóan csak az összefoglaló „város“ kifejezést használja. Eredményei tanulságosak és meglepőek, mint pár jellemző vonásának alábbi kiemeléséből is kitűnik. Csak kiinduló pontjával nem érthetünk egyet, ő ugyanis a középkori Késmárkot városnak tartja oly értelemben, mint később a szabad királyi városok voltak azok. Pedig Késmárk csak alsóbrangú, egyízűbb város, amelynek a király volt a magánföldesura. Nem közjogi tehát az a viszony, amely az uralkodóihoz fűzi, hanem magánjogi. Hogy Késmárkot a „Korona peculium“-ának nevezik, az sem szól város volta mellett. A királynak voltak pusztái, falvai, városai, várai, amelyekkel éppen olyan korlátlanul rendelkezett, mint bármely főúr vagyonával. Eladhatta, elzalogosíthatta, mint Zsigmond tette s eladományozhatta, mint Mátyás király tette Késmárkkal, a Szapolyai családnak adva. Az 1514. 3. t.-c. is felsorolja a szab. kir. városokat, Késmárk azonban nincs közöttük, mert csak egyszerű magánföldesúri helység. Ennek a kiinduló pontnak a tisztázása azért fontos, mert akkor a város küzdelmét is másképp kell megítélnünk. Nem elvesztett szabadságáért küzd tehát, amikor a XVI—XVII. században szab. kir. város akar lenni, nem vissza akar jutni, hanem felfelé tör, egy még soha nem bírt magaslatra. A város a XVII. században hihette, a legszentebb meggyőződéssel hangoztathatta, hogy ő elvesztett jogaiért küzd. Ez természetes is, hiszen minden feltörő társadalmi mozgalomban a múlthoz folyamodnak az emberek s azt olyannak látják, hogy kedvező legyen törekvéseikre. Ez lehet önámítás, de azért Késmárk XVII. sz.-i vezetőférfiainak őszinteségében, hitében semmiképpen sem kételkedhetünk. Sőt éppen itt van az az egyik szál, amely a társadalomtörténetet a szellemtörténethez fűzi, nevezetesen annak kifürkészése, hogy hogyan, milyen hatások alatt alakul ki a múltból bizonyos társadalmi csoportokban időnkint más és más felfogás.

A kiinduló pontra vonatkozó ez a véleményeltérésünk azonban egyáltalán nem érinti magának a tanulmánynak a tartalmát, annak részleteit. A város tehát mindenképpen le akarja rázni a Thököly család földesúri hatalmát. Saját erején kívül van még egy nagy protektora, amely időnkint gyenge ugyan az ő hathatós védelmére, azonban politikája következetes s ez a királyi hatalom. A király városvédő szerepe régi keletű, neki a nagyurakkal szemben volt szüksége az engedelmes, s amellet pontosan adózó városokra. Azt is jól tudjuk, hogy ezt a politikáját sokszor elárulta. Így a Bocskay-mozgalmat megelőző Illésházy-féle hűtlenségi pernek, az előkelő, dúsgazdag főúr és

a király összeütközésének legelső kiindulási pontja is az volt, hogy az uralkodó felszabadította két, nála elzalogosított városát s így jelentős anyagi kárt okozott neki. Késmárknak tehát van hova fordulnia. Azonban a központi hatalom minden jószándéka ellenére is távol van, kezei nem mindég érnek el Késmárkig, ellenben a földesúr ott van a város mellett emelkedő várbán. A XVI. és XVIII. századnak ezek a sajátságos közállapotai magyarázzák azután meg, hogy a küzdelem oly sokáig elhúzódhatott s oly változatos lehetett. A királyon és végrehajtó szervein, a kancellárián és udvari kamarán kívül a város kénytelen még más protektorok után is nézni. A főuraktól, nemesektől semmit sem remélhetett, ezek az országgyűléseken Thökölynek fogják pártját. Ellenben sikerül egy alkalommal megnyernie a klérus támogatását. S talán ez a legjellemzőbb az egész küzdelemben. A város lakossága protestáns, a földesúr hasonlóképen. Mégis a polgárság inkább megígéri a primásnak, hogy beengedi a katolikus lelkészt falai közé s három házat átenged a katolikus templom részére, csakhogy biztosítsa a vele egy hiten levő földesura ellen a klérus segítségét.

Ismervén a XVII. sz. vallási felfogását, joggal sejthetjük, hogy a várost ennek a lépésnek a megtételére csak nagyon fontos érdekek bírhatják rá. Valóban ezenkívül súlyosak voltak az anyagi terhek, amelyek a városra egyetemlegesen és a polgárokra egyenként is nehezedtek. Pl. a polgárok kötelesek bizonyos mennyiségű bort átvenni és kiárúsítani; az iparosok a várúr rendelkezésére állanak; a húst olcsóbban adják a földesúrnak és vendégeit is ők tartják el stb. De nem kevésbé súlyos a polgári öntudatot lealázó többi teher is. A város nem rendelkezhet szabadon saját területén sem, tisztviselőit nem választhatja meg kedve szerint; az úriszék ítéel felette a „szokásjog“ alapján, ami sok esetben az önkény érvényesülését jelenti. Amellett a földesúr csak „mancipia“-nak tekinti a polgárokat, akikkel azt teheti, amit akar. Csatlósai, hajdúi szabadon garázdálkodnak a városban, hiszen a kapukulcsokat, a városi függetlenség szimbólumát is ő őrzi magánál.

Ez a kettős nyomás érthetővé teszi, hogy a polgárság mindenre kész volt szabadsága érdekében. Ereje teljes megfeszítésével nagy összegek lefizetésére, csakhogy megnyerje a szabad királyi városi privilégiumot, máskor ismét formális harcokra, amelyek folyamán sáncok emelkedtek az utcákon, végül még a katolikus klérussal való szövetkezésre is. Törekvését hosszú harc után siker koronázza, elnyeri, főleg a Thököly családnak és a királynak váltáságösszeg fejében a szab. kir. városi címet, s követői is megjelenhetnek az országgyűlésen.

Mint ebből a pár kiemelt jellemző vonásból is látjuk, valóban fordulatokban rendkívül gazdag és társadalomtörténeti szempontból is igen tanulságos tárgyat dolgoz fel Bruckner tanulmánya, amelyet épen ezért meglegem ajánlunk olvasóink figyelmébe is.

Mályusz Elemér.

Makkai Sándor: *I. A vallás az emberiség életében.* — Torda. 1923.—172. lap. — *II. A vallás lényege és értéke.* — *Vallásfilozófiai előadások.* — Torda 1923—151. lap.

Ez a két kötet együttvéve alkot egy teljes egészet: az első kötet a vallás történeti jelentkezésével ismertet meg, a második a vallásunk philosophiai

megértését és megmagyarázását tűzi ki célul. Az első kötetben, a dolog természeténél fogva, nagy szintetikus áttekintésekkel, egybefogásokkal találkozunk, a második kötetben az elemző és a dialektikai eljárás lép előtérbe. Mindkét kötet fejtegetéseinek alap gondolata az, hogy a vallás egyetemes tény, amely az emberi lélek legmélyén gyökerezik s az emberi szellem minden területét áthatja életetadó, erőtkölcsonzó fényével; a vallás élmény, amelyben a tökéletlen emberi lélek a tökéletes isteni szellemmel való kapcsolatát átéli. Ez a lélek mélyéből fakadó élmény a vallás különböző alakulataiban tulajdonképpen egy és ugyanaz, amiből következik, hogy a vallás csak egy, míg a történet folyamán jelentkező kialakulásai *sokfélék*. A vallás történetében mindig ugyanaz az egy vallásos élmény tükröződik és egyetlen törekvés jut kifejezésre, az t. L, hogy a lélek istennel egyesülve, a tökéletes életnek legyen részesévé, azaz, üdvözüljön. Az ember világnézlete és szellemi fejlettsége szerint más és más alakot öltő vallásos jelenségeket Makkai bizonyos csoportokra osztva tárgyalja: az első csoportban az *isteni*, tehát az emberfeletti valóság nyer kifejezést, a másodikban azok a jelenségek, melyekben az embernek az istenéhez való külső magatartása jut kifejezésre: *a kultusz*, a harmadik csoportban foglalnak helyet azok a jelenségek, amelyekben Isten a maga akaratát kinyilvánítja az emberek előtt: *az ige*, amely azután döntően határozza meg az ember egész magatartását, az emberi élet és a világ összes viszonyait. Ezekben a főcsoportokon belül az egyes vallásalakulatokat rendkívül világosan, sokszor még túlságosan is tömören jellemzi Makkai, aki mindig visszamegy a változásoknak s a fejlődésnek lélektani gyökereire, hogy tisztán tüntesse fel azt a szükségszerűséget, amellyel a vallásos jelenségek változása végbemegy. A vallástörténeti anyagnak lelkiismeretes csoportosítása lehetővé teszi annak figyelemmel tartását, hogy az érzéki fantázia szorításából kibontakozó emberi szellem miként halad előre az abstraháló értelem segítségével, míg a fejlődés számtalan és lassú fokozatán elérkezik a kereszténység tisztult, egészen szellemi felfogásáig a Jézus személyiségében és tanításában. Ennek a szükségszerű fejlődésnek pontos kimutatása és tudományos megértése a legbeszédesebb és legsikeresebb apologetika a keresztényen felfogás páratlansága mellett. Makkai, amikor nagy figyelemmel kerül minden apologetikát, fejtegetéseinek higgadt objektivitásával a legszebb apologetikát szolgáltatja.

Az első kötet vallástörténeti fejtegetésének részletes ismertetésébe itt nem bocsátkozhatunk; de meg kell jegyeznünk, hogy bámulatosan gazdag anyag van itt értékesítve és pedig olyan lélektani tisztasággal, amilyennel magyar műben még nem találkoztunk. Nem az itt a fő, hogy adatok és idézetek halmozásával kábítsuk a jámbor laikust, hanem az, hogy a lélektani fejlődés szükségszerű menetében a vallás nevezetesebb alakulatai a maguk helyét foglalják el s ezáltal nem csupán maguk nyerjenek magyarázatot, hanem egyzersmind magyarázzák is a fejlődést ők maguk. Hogy e célból a történeti és a lélektani magyarázat milyen pompás hozzáállással egészítik ki s világosítják egymást, errenézve utalunk a csoda magyarázatára (116. s köv. lapon), amely szerint „a meglepetésszerű vallásos élmény megfelelő rendkívüli kifejezése a csoda, amely mint *kifejezés*, lehet ellenemondó a természeti törvénynek, de mint *ige*, mindig a vallásos élmény természetéből fakad és következik.“ (I. 117. 1.) A történeti anyagnak kritikai kezelése és lélektani alapokon való magyarázata jut érvényre az I. kötet IV. részében, ahol a vallásnak

emberi vonatkozású elemei (az ember lényege; a szent személyek és társaságok, a papi intézmény) lelnek magyarázatot. Az V. rész az *életnek* vallásos meghatározottságával foglalkozik, mindenütt vallástörténeti és lélektani alapozással. Végül a VI. rész a vallási világnézettel, a VII. rész pedig az u. n. vallási synthetizmussal ismerteti meg.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a görög vallás értékelésében erősen egyoldalúnak mutatkozik a szerző és nem utal arra a nagy vallási értékre, amelyet a görög mysterium-vallások s elsősorban az orphikus mysteriumok rejtettek magukban, holott ezeknek nem csupán a görög philosophia, hanem maga a keresztyénség is sokat köszönhet.

A mű // *kötete* első részében azokat a tipikus felfogásokat vizsgálja és higgadt komolysággal bírálja, amelyek a vallás lényegére vonatkozólag íi philosophia történelmében felmerültek, illetve kialakultak. Fejtegetéseinek minden részletével nem érthetünk egyet; az egyes philosophusokról (pld. Platonról) adott jellemzése nem mindig helytálló; annyi azonban kétségtelen, hogy e szakasz magyarázataiban is élénk tárul Makkainak nagy synthetisáló képessége, amely által a különböző korokban jelentkező magyarázatokat egységbe fogni s az azokat összekötő szálakat világosan feltüntetni tudja. Kritikái legtöbbször a mélyre hatolnak s különösen meggyőzőek ott, ahol a vallást másodlagos realitásul feltüntető nézeteket veszi kemény és kíméletlen bírálat alá, reámutatva mindenütt arra a tagadhatatlan és semmiféle speculatio védelmét nem kérő tényre, hogy a vallás sui generis létező, önálló, primäer tény. A vallás lélektani jelenség, amelynek gyökérszállai az emberi léleknek legmélyére nyúlnak alá s épen ezért kiirthatatlanok az emberi lélekből. Az egész első szakasza különben mintegy bevezető is a következő szakaszokba, amelyeknek fejtegetései számára előkészíti és szabaddá teszi az utat.

A II. szakasz a *vallás lényegével* foglalkozik s magyarázatának élén ez a megállapítás olvasható: „Mit kell értenünk a vallás *realitása* alatt? — ez a kérdés a vallás *lényegének kérdése*.“ (II. k. 68. 1.) E kérdés eldöntésénél Vizsgálja Makkai a vallást, mint lélektani tény, mint jelentő tényt és végül, mint értékelő tény, ami által a vallás lényege lélektani, dialektikai és axiológiai szempontból nyer megvilágítást. E fejtegetések során lépten-nyomon találkozunk mély és finom elemzésekkel, amelyek nemcsak a filozófusra, hanem a művészre is vallanak (v. ö. pld. a 80—81. 1.) s melyek folyamán arra a megállapításra jut Makkai, hogy a vallás lélektanilag az az élmény, amelyben a maga örök igényeiben megtámadott egyéniség élete végtelenségének és tökéletességre hivatottságának öntudatával gyarapodik meg (85. 1.). E megállapításra Böhm tanának alapjairól indulva jut el Makkai, aki azonban merőben kritikai álláspontot foglal el mesterével szemben s ez a kritikai magatartás teszi épen lehetővé azt, hogy Botom tanait nem csupán alkalmazza, hanem tovább is fejti s ez által eredeti, önálló megoldásra jut a vallás nem egy elemének magyarázatában. Különösen figyelmet érdemelnek itt a hitnek, mint mélyeséges s egy felsőbb életsférába vezető élménynek a megértésére vonatkozó kutatások, amelyek egészen közel férköznek a hit-élménynek megértéséhez s másfelől kellő alapot adnak annak a feltüntetésére, hogy a hitnek, mint subjektív élménynek öléből miként bontakozik ki a vallás. Látszik, hogy Makkai ezt az éleletalakító élményt maga is megélte s ezen megélés alapján azt meg is értette.

Egészen eredeti az, amit Makkai a vallásról, mint *jelentő tényről* ír (98. sk. lapokon). Nála a vallás dialektikai lényegének problémája gyökerében az *ismerés* lényegének problémájába megy vissza, amely meggyőződés egészen közel hozza őt Fries felfogásához, anélkül, hogy Friessel bárminő viszonyban is lenne a kiindulási pont és a részletek megoldása tekintetében. Makkai Böhmmel együtt vallja, hogy az ismeret lényege a jelentésadás, azaz, ismerés van mindenütt, ahol a szellem a valóságnak a saját tartalmából jelentést tud adni. Ezen jelentésadás által a szellem önmagát megéli és kifejti. Ebből már most az következik, hogy az ismerés szélesebb jelentésű, mint a racionalizálás, azaz, az értelem által való megértés. Van irrationalis ismeret is — úgymond Makkai — azaz, olyan jelentésadás, amely nem az értelem s a képzelet munkája s amelyben a szellem olyan tartalmúvá éli ki magát, amely ebben a világban nem is találhat kielégülést. A rationalis ismeret, illetve életmegvalósulás megfektetlenül hagyja az *egyén sorsának problémáját*, sőt megtagadja az egyéni lét ősi igényét: az egyéni örökkévalóságot és tökéletességet. A rationalis ismerés extensiv ismeretet produkál; vele szemben az irrationalis ismeret által a szellem *beMé* hatol a *mélybe* s *intensiv* ismeretet szül. „Eként valósul meg a szellem extensive és intensive, az értelmi világrétegben és az irrationalis életforrás megragadásában“ (101. 1.). Mikor egyéni sorsunk problémáját oldva, a lét ősforrása felé fordulunk, akkor az irrationalis jelentésadás terére lépünk s ezt nevezzük *vallásnak*. (U. o.) A hiteként egy sui generis, sajátos látóerő és mellőzhetetlen életaktus, amely által nem a *világ ismeretére*, hanem *önmagunknak az istenben való ismeretére* teszünk szert. A hit tehát a szellemnek nélkülözhetetlen funkciója, amely a rationalis világréteghez új tartalmat nem ad, de igen új megvilágítást. Benne egy minden értelmet megelőző és felülmúló öntudat tör fel a lélek mélyéről s az élet törvénye lel kifejezésre, illetve válik megdönthetetlen bizonyossággá. A hit, amelyben Isten magáévá teszi azt, ami ő maga, egyfelől az egyéni élet értelmét, másfelől a rationalis világ: végtelen jelentőségét öntudatosítja.

Makkainak ezek a dialektikai fejtegetései nyomról-nyomra haladva, philosophiaailag igazolják a hit tényét, mikor kimutatják azt, hoigy a hit a szellem életének nélkülözhetetlen megnyilatkozása s ez által nyilvánvalóvá teszik, hogy a vallásnak, illetve hitnek érvényét épen ez a nélkülözhetlensége biztosítja. Az kétségtelen, hogy a hit ott fakad az öntudatnak azokban a rejtelmes mélyeiben, ahová az értelem kategóriáinak segítségével alászállani lehetetlen. Makkai ezt a tényt nagy határozottsággal ismeri föl s ezért keresi meg a szellem életnyilatkozásának azt a területét, amelyen a hit, mint autochton hatalmasság követeli az érvényesülést. A hiteként a szellem megvalósulásának lesz egyik legjelentősebb tényezője s ennél fogva a szellem előtt úgy jelenik meg, mint nélkülözhetetlen, ősi functio. Minden lélektani megnyilatkozáson keresztül és felül, a hit objektív érvénye tör át s ad annak örökkévaló, le nem disputálható értéket. Ha az értelem kategóriáinak objektív érvényt az érzéki világ megismerésében nélkülözhetlenségük biztosít, akkor a hitnek érvényét is nélkülözhetlensége garantálja: nélküle az érzékfeletti világ megragadása, a szellem legmélyire való alászállás hiú törekvés, amely még azokra nézve is véresen tragikus, akik a hit és vallás értéktelen semmiségét programmszerűen hirdetik, de maguk sem hiszik.

A hitnek érték-karaktere, illetve a vallás lényege, *értéktani* szempontból az ő ideálalkotó tevékenységében nyilatkozik meg. Az értékelés három főfázi-

sán, a hedoinizmus, az utilizmus és az idealizmus fokozatain a vallás is keresetül megy s ezen fokozatok természetéhez képest lesz- más és más az ideál, amelyet a vallás alkot. Magát a vallásos *értéket* Makkai a „szentséges“ jelzővel jelzi s magának a szónak jelentéstani magyarázatában Bonnihoz csatlakozik. Az általa jelezett érték nem külön specifikus érték, hanem a logikai, etnikai és esztétikai érték *summitása*, tökéletességük elképzelhető legmagasabb foka. Tehát a vallásos értékelés tárgya *tartalmilag* ugyanaz, mint az idealizmusé, i. i. a szellemiség, csak hogy a vallás ezt a szellemet, mint végtelen és tökéletes *személyiséget* karolja át imádattal. A vallás ebből a szempontból neim egyéb, mint „a szellemnek személyes életideálban való imádata.“ (117. 1.)

Ezeknek a lélektani, dialektikai, axiológiai vizsgálatoknak alapján állapítja meg végül Makkai azt a viszonyt, amely van a vallás és tudomány, vallás és erkölcs, vallás és művészet között s világítja meg ezáltal még élesebben azt a nagy szerepet, amellyel a vallás a szellemi élet egész birodalmában bír.

* * *

Ez Makkai vallásbölcséleti könyveinek rövidre fogott tartalma. A könyvnek minden szakasza a türelmes és a mélységeket szerető gondolkozót, a történet nagy jelenségeit synthetikus egységben áttekinteni képes historikust mutatják előttünk. Makkai Böhm szellemének útjait járja s ebben a művében nemcsak egy kiváló alkotással ajándékozta meg a magyar tudományosságot, hanem fényes bizonyosságot szolgáltatott abban Böhm tanának megtermékenyítő erejéről, amely ellenállhatatlanul hat tovább folyton növekedő mértékben a magyar kultúra minden területén. Makkai könyvére büszkén tekinthet a magyar filozófiának minden barátja: önállóság, mélység, világosság tekintetében kevés magyar bölcséleti mű vetekedik azzal. — Még csak a műnek világos, rendszeres tagoltságát és a stylus művészi formáját akarjuk megemlíteni.

Bartók György.

T. G. Masaryk, Die Weltrevolution. Erinnerungen und Betrachtungen
1914—18. Berlin, 1925.

Masaryk emlékiratait azzal a fanyar elismeréssel vettük kezünkbe, ami kijár annak az ellenségnek, aki az ellenünk való harcában tagadhatatlanul utánzásraméltó kvalitásokat mutatott. Könyvének tanulságai reánk magyarokra nézve hátborzongatóak. Feljegyzéseiből kiderül, hogy az önálló cseh állam megteremtése voltaképpen nem tartozott a szövetséges hatalmak hadicéljai közé: ha Masaryk és munkatársai céltudatos, szívós, körültekintő propagandamunkájukkal meg nem győzik a nyugat-európai közvéleményt arról, hogy Csehország felszabadítása és a Habsburg-monarchia szétdarabolása az európai béke és egyensúly érdeke, az Osztrák-magyar monarchia talán még veszített háború esetén is teljes épségben megmaradt volna. Az a gondolat, hogy a Habsburgok birodalmát, ezt a sajátságos nemzeti konglomerátumot, amely a nemzeti államok korában már talán anachronizmus számba ment, széjjel kell darabolni, 1914-ben nem volt új. A nyugat-európai közvélemény azonban ilyen nagy átalakulásra nem volt előkészülve; tisztán Masarykéké propagandájának tulajdonítható, hogy a nyugati szövetségesek programjukba a kettős monarchia szétdarabolását is felvették.

Masaryk és munkatársai négy esztendő makacs propagandájukkal olyan eredményt értek el, amelyről kezdetben a legvakmerőbb cseh fantázia sem álmodott, Masaryk könyvének az agitációt tárgyaló része már szociológiai szempontból is érdekelhet bennünket.

A propaganda egészen újkori fogalom és a demokratikus berendezkedésű Nyugateurópában a nagy politikai célok elérésének ma már úgyszólván legfőbb eszköze. A Szent szövetség korában, amikor az uralkodók tetszésük szerint osztották szét maguk között a népeket, mint a nyájakat, nem számított a közvélemény szava. De ugyanekkor Angliában és Amerikában és a kontinens országai közül Franciaországban már jóformán a közvélemény kormányoz. Emlékeztetünk Kossuth Lajosnak hatalmas agitációs útjára Angliában és Amerikában, amikor a magyar nemzeti ügy mellett milliók mozdultak meg. Nem elegendő csak a vezető politikusokat meggyőzni arról, hogy ez vagy az a politikai cél helyes, hanem a tömegek elméjébe kell beleoltani bizonyos célkitűzéseket, könnyen emlékezetben tartható jelszavak formájában. Az eszközöket és a módokat a tömeglélektanból eléggé ismerjük. A legfontosabb eszköz a Le Bon által hangoztatott ismétlés, amelynek az emberi akaratra való irányító befolyását az üzleti reklámok példája a legkézzelfoghatóbban mutatja. Angliában, Franciaországban és az Egyesült-Államokban a cseh propagandának élni kellett hitetnie a közvéleménnyel, hogy Ausztria és Magyarország a szláv nemzetek elnyomói, s a tartós béke, amelyért az angol és francia katonák milliói áldozták életüket és véréüket, nem biztosítható addig, amíg a Habsburg-birodalmat fel nem osztják. Könnyű volt ezt elhitetni a jóhiszemű emberekkel, hiszen az ellenkezőjét nem is sejtették és nem akadt senki, aki a valóságról felvilágosította volna őket.²⁾

A propaganda lélektanát előadja maga Masaryk is szóban levő könyvében.³⁾ A propaganda pszichológiájából — mondja — egyetlen tan a fontos. Ne higyjük, hogy az embereket megnyerhetjük valamely politikai célnak, ha ezt csak energiával és lelkesedéssel hirdetjük . . . Arról van szó, hogy az emberek előtt tetszővé tegyük ügyünket, úgy, hogy direkt módon érdeklődjenek iránta. A propaganda lélektanának igen sok csínja-binja van. Fontos a személyes presztízs is. Padereswki és Sienkiewicz például felhasználták hírnevüket a lengyelek érdekében. A Quo vadis-t világszerte mindenütt ismerték és olvasták, s érthető, hogy ennek szerzője mindenütt kedvező fogadtatásra talált. A cseh propagandabizottságnak az volt az első teendője, hogy minden nagyobb francia és angol városban propagandafiókokat állított fel, amelyek a sajtót csehbarát cikkekkel és hírekkel állandóan táplálták. Magát a propagandatevékenységet Masaryk az alábbiakban vázolja.

A második Balkán-háború óta állandóan foglalkozott azzal a gondolattal, hogy ki kell békíteni egymással Bulgáriát és Szerbiát, mert ezt követelik a szlávok közös nagy érdekei és céljai. Ez a terv akkor nem sikerült, de erős meggyőződése volt, hogy egy nagy európai felfordulás elkerülhetetlen, s egy új európai háború meg fogja valósítani a szláv népek ideáljait. Világosan látta,

²⁾ Egy magyar újságíró a nyarat Délfranciaország egy eldugott falujában töltötte. Kíváncsi volt, hogy ezek az egyszerű francia nyárspolgárok mit tudnak Magyarországról és szomszédairól? Senki sem tudta közülük megmondani, hogy Európa mely részén fekszik Magyarország vagy Csehország. Csak annyit tudtak, hogy Csehország Franciaország barátja, Magyarország pedig Ausztriával együtt leigázva tartott különböző népeket.

³⁾ L. 83. 1.

hogy amikor Anglia beavatkozott a háborúba Németország ellen, a nagy mérkőzés sorsa voltaképpen már eldőlt. Az elmúlt évszázadok tapasztalatai ugyanis azt bizonyítják, hogy az összes nagy világhistóriai konfliktusokban mindig az a fél győzött, amelynek oldala mellé Angolország állott. Masaryk az ultimátum napján rögtön látta, hogy elérkezett a cselekvés ideje. Augusztus elsején éppen Németországban tartózkodott, innen hazasietett Csehországba, hogy a teendőköt barátaival megbeszélje. Szeptember második felében összeköttetésbe lépett Rotterdamiban Steed-del, a Times szerkesztőjével, majd Seaton Watsonnal (Scotus Viator) s alig néhány hét leforgása alatt elkészítette a nagy propaganda terveit. Csehország hadi céljait ebben az időben Oroszországgal kapcsolta össze. Oroszország is nagy tervekkel indult a háborúba. Nikolajevics nagyherceg 1914 szeptember 20.-án kiáltványt intézett az osztrák-magyar monarchia népeihez, s ebben azt mondja, hogy a háború célja a Habsburg-birodalom szét-darabolása olyanformán, hogy Horvátországot Szerbia kapja, Dél-Tirolt, Isztriát Olaszország, Bukovinát és Erdélyt Románia, Csehország önálló állam lesz. Önálló állam lesz a kiáltvány szerint Magyarország is, s ily módon Oroszország jóvá teszi azt a bünt, amit a magyarokkal szemben 1849-ben elkövetett — mondja a kiáltvány.

Masaryk nem tért vissza többé Ausztriába, 1914 decemberében és 1915 januárban Olaszországban agitál, innét Svájcba utazott, ahol a cseh kolónia tagjaival együtt megalapítja a propagandaközpontot, melynek színhelyét 1915 szeptemberében Párizsba, majd innen Londonba tették át. Masaryk bevallja, hogy az érdeklődés felkeltése a cseh nemzeti ügy iránt nem ment nagyon könnyen, de ő jól kihasználta tudós (hírnevét és baráti összeköttetéseit. Párizsban Denis professzorral lépett összeköttetésbe, aki történelmi művet írt Csehországról és az ismert történelmi fordításokkal támasztotta alá a csehek hatalmi törekvéseit. Az érdeklődést mégis sikerült felkelteni annyira, hogy 1915 november 14.-én a „cseh külföldi bizottság“ kiadta proklamációját Ausztria ellen. 1916-ban megalakult a „cseh nemzeti tanács“, amelynek főtitkára *Benes* lett. 1915 szeptemberben Masaryk tanszéket kapott a londoni egyetemen, ahol a kis nemzetek problémáját fejtegette és előadásaiiban azt próbálta bebizonyítani, hogy a szlávok uralma megközelítőleg sem olyan veszedelmes Európa békéjére, mint a német imperializmus, melyet a Hohenzollem-császárság és Ausztria képvisel. Masaryk ettől fogva inspirátora, tanácsadója lett az ántánt katonai és diplomáciai köreinek. Az ő műve volt, hogy a szövetségesek nem fogadták el Németország 1916 december 12.-én tett béke ajánlatát, és hogy „az olaszok, szlávok, románok és csehszlávokok felszabadítását“ követelték, Wilson elnöknek 1917 január 13.-án adott válaszukban.

Masaryk 1917-ben Párizsból Oroszországba távozott, innét 1918 áprilisában, minthogy a bolsevista uralomtól semmit sem remélhetett, átkelt Japánon keresztül Amerikába, ahol propaganda tevékenységének új korszaka kezdődik. Itt is összeköttetésbe lépett rögtön a csehekkel és a tótokkal és 1918 június 30.-án létrehozta közöttük az ismeretes pittsburgi egyezményt. Ez az egyezmény a mai Csehszlovákia alapja. A tótok eleinte vonakodtak, mert mint Masaryk elbeszéli, olyan hírek terjedtek el közöttük, hogy Károlyi Mihály Amerikába megy és követelni fogja az Egyesült-Államok kormányától Csehország függetlenségének és a tótok autonómiájának elismerését, de úgy, hogy az utóbbiak ne szakadjanak el Magyarországtól.

Masaryk legnagyobb agitatori sikereit kétségkívül Amerikában aratta. Az Egyesült-Államok népének sejtelve sem volt Európáról s mindent el lehetett vele hitetni. Le kellett győzni itt is több akadályt. Magyarországnak sokat segített az 1848.-iki szabadságharc és Kossuth emléke és a magyarok azzal agitáltak, hogy ők is Németország szerencsétlen áldozatai. Masaryk azonban mindezekkel a nehézségekkel megbirkózott. Itt is felhasználta elsősorban a tudós köröket, amelyek őt még békeidőből ismerték, s az ő révükön csakhamar megtalálta a kapcsolatot az Egyesült-Államok politikai köreivel és kapitalista hatalmasságaival. A demokrácia gondolata ugyanúgy hatott most, mint 1849 után, amikor Kossuth Lajos a magyar nemzet vér tanúságát ecsetelte a szabad Amerika polgárai előtt, és valóban a háború vége felé Masaryk és Benes „igéi“ már milliók agyát foglalkoztatták. „Meg kell semmisíteni Ausztriát, a népek elnyomóját, és fel kell szabadítani az évszázados rabságban sínylődő szerencsétlen szláv nemzeteket“, — ez lett a jelszó. Így történt azután, hogy Lloyd George, aki kezdetben csak Németország leveretéséről akart tudni, 1918 januárban már azt hirdette, hogy fel kell szabadítani a Habsburg-birodalom elnyomott népeit. A józanabb angol és francia politikusok még 1917-ben sem akartak hallani Ausztria és Magyarország szétdarabolásáról, mert előre látták, hogy ennek Európa balkánizálódása lesz a következménye, de a nyugateurópai sajtó telekiabálta a világot Masarykék és Benesék jelszavaival. A tudatlan, a közép-európai etnográfiaiban és geográfiaiban teljesen járatlan közönség mindent készpénznek vett. Elhitették, hogy Ausztria épügy, mint Magyarország zsarnoki elnyomója szerencsétlen nyomorult kisnemzeteknek; szinte azt mondhatnók, hogy az ántánt politikusai, akik a saint-germaini és a trianoni békeszerződéseket elkészítették, semmi mást nem tettek, mint engedelmességek a közvélemény nyomásának, amelyet Masarykék kitűnő propagandája irányított és preparált teljes négy esztendőn át.

Masarykék propagandájának sikereit nagy mértékben elősegítette az osztrák és német diplomácia elbizakodottsága és tehetetlensége. Nem ok nélkül jegyzi meg Kautsky, hogy ezekben a nehéz időkben a Habsburg-birodalom és Németország sorsát»olyan egyének intézték, akik még egy vidéki. hitel-szövetkezetet sem tudtak volna helyesen adminisztrálni. A propaganda szította a német gyűlöletet, s közben a németek is elkövettek olyan baklövéseket, amelyek az ellenük irányuló ellenszenvet még csak fokozták. A Balkán-vonat megindítása megerősítette az angol és francia politikai köröket abban a fel-fogásban, hogy a német imperialisták hatalmas, délfelé nyúló német birodalmat akarnak teremteni győzelmük esetén, melyet északon a Balti-tenger, délen pedig a Perzsa-öböl határol. Naumann Frigyesnek angol nyelvre is lefordított Mitteleuropa című könyve csak a szláv propagandát segítette elő. Ausztriában, Magyarországon, Németországban a diplomaták megkótyagosodtak a briliáns harctéri sikerektől s nem gondolták meg, hogy a nagy háborúk sorsát végeredményben az dönti el, hogy melyik fél bírná még tovább lőszerrel és ember-anyaggal. Masaryk könyvéből kétségtelenül megállapítható, hogy az egyetlen, ki valóban felismerte a helyzetet, és tudatára ébredt a fenyegető veszedelemnek, maga Károly király volt.

Sixtus tárgyalásai 1917 január végén kezdődtek. Először Sixtus anyja tárgyalt Clemenceauval és Poincaréval, később maga a herceg folytatott velük közvetlen megbeszéléseket. Károly király 1917 március 24.-ikén levelében azt ígérte

Poincarének, hogy beleegyezik Elzász-Lotharingiának Franciaországhoz való kapcsolásába, Masaryk vallomásaiból azt látjuk, hogy az uralkodó jól előkészített béketerveit halomra döntötte Czernin külügyminiszter szabotálása. A terv kiderült, a szerencsétlen uralkodó letagadta békeajánlatait és Canossát járt Spában a német császárnál. Ettől fogva a monarchia békeajánlatait senki sem vette komolyan, és a cseh agitációnak semmi sem állt többé útjában. Az is ismeretes, hogy Károly király közvetlenül az összeomlás előtt is mindent elkövetett, hogy birodalmának szétbomlását valami úton-módon feltartsa. A cseh törekvések legfőbb támogatója az Egyesült-Államok politikai köreiben Herron professzor volt, aki összekötetésben állott magával Wilsonnal. A király 1918 szeptemberében egy Herz nevű megbízottját küldte hozzá, aki nevében azt ígérte, hogy a lengyelek és csehek mint önálló nemzet szerepelnek majd az újonnan szervezendő birodalomban, a tótok később „maguktól“ jutnak cseh uralom alá, Erdély önálló tartomány lesz, Olaszország pedig megkapja Trentinot. Ezt az ajánlatot természetesen már nem vették komolyan és Herron professzor úgy informálta az elnököt, hogy Ausztriával nincsen mit kezdeni, mert az politikai hulla.

Három professzor ásta meg a Habsburg-birodalom sírját, amelynek külpolitikáját e sorsdöntő időkben tájékozatlan diplomácia intézte. Az első maga Masaryk, akiben az elméleti készség együtt jár a dolgok reális megítélésének képességével. Vele együtt dolgozott egy másik professzor, Benes Edvárd, aki azonban ebben az időben még — úgy látszik — nem vágyott vezérszerepre. Amikor azután az összeomlás közeledett, megadta a monarchiának a halálos dőfést a harmadik professzor: Wilson tizennégy pontjával. Masaryk könyve valósággal tükör, amelyben szemlélhetjük saját mulasztásainkat és tévedéseinket. De nemcsak az agitáció története fontos, hanem még ennél is fontosabb reánk magyarokra nézve Masaryk politikai koncepciója.

Az újdonsült cseh állam egy átfogó politikai gondolatból született meg, amelynek közvetlen eredménye a kettős monarchia szétdarabolása volt az aspiráns utódállamok között. Mielőtt Masaryk politikai nézeteire rátérnénk, néhány pillantást kell vetnünk a volt osztrák-magyar monarchia évtizedeken keresztül sokat tárgyalt problémájára.

A világháborút közvetlenül megelőző időben a volt Habsburg-monarchia belső gyengesége annyira ismeretes volt, hogy még a magyar- és osztrákbarát publicisták is kételkedtek ennek a sajátságos közületnek tartós létében. A kilenc nemzetiségből álló kettős monarchia ugyanis semmikép sem tudta a mind égetőbbé vált nemzetiségi kérdést megoldani és a centrifugális erőket valami alkalmas módon lekötöni. A 67-es kiegyezés alkalmával a dualista álláspont győzött, amely szerint Ausztriában a németeké, Magyarországon pedig a magyar nemzeté a hegemonia. A dualizmust szó szerint már ekkor sem hajtották végre; Ferenc József a lengyeleknek nagy kedvezményeiket adott, úgy látszik a gesammtmonarchista és aulikus lengyel nemesség kedvéért. Hasztalan tiltakozott ellene Deák, ki azt tartotta, hogy az engedmény igen könnyen bomlási folyamatnak lesz kezdete. Meg kell ehelyütt említenünk azt is, hogy milyen eszméket hirdetett néhány nagy magyar politikus a nemzetiségi probléma megoldására. Széchenyi István inkább engedékeny volt a nemzetiségek iránt és a 40-es években az akkor még nagyon intranzigens Kossuthal szemben a megértést hirdette. Kossuth Lajos az emigrációban revideálta nemzeti-

ségi politikáját, abban a meggyőződésben, hogy a magyar nemzet gyenge arra, hogy a dinasztíával és ugyanakkor annak csatlósaival is egyidőben harcoljon. Deák Ferenc nagyjából ugyanezeket a nézeteket vallotta és ez volt meggyőződése a régi szélső baloldalnak is, amelynek Irányi Dániel volt annakidején vezére. A magyar nemzetiségi politikára nézve általában azt mondhatjuk, hogy 67-től kezdve nem volt céltudatos, hanem határozatlan, kapkodó és így nem is vezethetett eredményre. Ha pedig az egyetemes elveket tartjuk szem előtt, azt kell mondanunk, hogy kétféle nemzetiségi politika lehetséges: az egyik a beolvasztás, az a folyamat, amikor az uralkodó faj a maga kulturális, gazdasági és fizikai hatalmával magába olvasztja az államának keretében élő kisebb népeket. Erre a legklasszikusabb példát az Egyesült-Államok nyújtják, ahol az uralkodó yankee faj a maga gazdasági és értelmi fölényével olyan kohót alkot, amelyben az alsóbbrendű bevándorlók egyszerűen összeolvadnak. A másik módja a nemzetiségi politikának valaminő megegyezés a nemzetiségekkel, pl. olyan országban, ahol az uralkodó faj nem elég erős arra, hogy a nagyszámú idegen elemet bizonyos adott idő alatt elnyelje. Ez volt a Széchenyi- és Kossuth-féle revideált álláspont, A mi tragédiánkat kétségkívül az okozta, hogy semmilyen nemzetiségi politikát nem követtünk: el is ismertük őket, nem is, meg is egyeztünk velük és nem is, és a vége a gyulafehérvári és a turócszentmártoni határozat lett.

A minden eresztekében recsegő Osztrák-magyar monarchia megmentésére közvetlenül a háború előtt többféle terv merült fel. Ezek közül legnevezetesebbek a trializmus, a Habsburg-Egyesült-Államok terve (Ferenc Ferdinánd), és quadralizmus (Winterstetten). Mondanunk sem kell, hogy Magyarország önálló nemzeti léte mindegyik állami koncepcióban megszűnt volna, mert a dinasztia a magyar nemzeti törekvésekkel szemben három vagy négy féligmeddig önálló nemzeti államra támaszkodhatott volna. A monarchia és a dinasztia szempontjából is az egyetlen észszerű megoldásnak a kínálkozott, ha a Habsburgok átköltöznek Budára, elismerik Magyarország teljes nemzeti önállóságát, mert a magyarság, amely idegen elem az európai nyelvcsaládban, hűen kitartott volna a dinasztia mellett, amelynek a föld hátán ez volt évszázadokon át egyetlen igazi támasza.

Az Osztrák-magyar monarchia problémáját tárgyaló irodalom azt sejteti velünk, hogy a Habsburg-birodalom régi öszetételében még győzelmes háború esetén sem maradhatott volna fenn. Egyes elfogulatlan és irántunk barátságos érzelmű német írók (Hildebrand, Paul Ronrbach) úgy gondolták, hogy a monarchia kérdése német győzelem esetén is a nagy európai kérdések közé tartozik. És ha ezeket meggondoljuk, azt „kell mondanunk, hogyha a háború nem ütött volna ki balul reánknezve, sokkal könnyebb elképzelni egy új német-Ausztriával megnagyobbodott Németországot, egy önálló Csehországot és önálló Magyarországot, mint a régi kilenc, folyton követelődző és lázongó nemzetekből álló nagy monarchiát.

Az összeomlás után az u. n. szláv megoldás- valósult meg, oly módon, hogy a cseh propaganda belevitte a nyugat-európai köztudatba a cseh kérdést és a szlávok sorsát összekapcsolta a győztes ántánt sorsával. Masaryk volta-képen megvalósítója annak a nagy szláv álomnak, melynek evangélistája a tót Kollár János volt. (1837.) ők a nyugat-európai köztudat elé a következő módon formulázott kérdést vetették: Pangermanizmus maradjon-e tovább Euró-

pában, vagy megvalósuljon a szláv birodalom, amely az ántánt érdekeinek-hűen és alázatosan alá fogja magát rendelni? Ez a gondolat a Balkán-szövetség óta (1912), napirenden volt, csak az alkalmas időnek kellett elkövetkeznie, hogy testet ölthessen. Maga a cseh állam a Masaryk és Kramarz által hirdettet neoszlavizmus diadala.

Masaryk könyvének bennünket szintén közelről érdeklő fejezete, hogy mi módon akarják megszilárdítani a neoszlavizmusnak ezt a nemvárt győzelmét? A csehek csak a nacionalizmusban egyek a többi, részben orthodox, részben pedig katolikus szlávokkal. A cseh nép Masaryk szerint protestáns (valóságban aufklárista), mert a katolicizmus Csehországban — ugyancsak szerinte — nem más, mint az évszázados Habsburg-deszpotizmus eredménye. Csehország tehát vissza fog térni az 1618.-iki protestáns elvekhez és Masaryk nem csinál titkot abból, hogy minél előbb végrehajtják az egyház és az állam tökéletes szétválasztását. Ez a felekezeti és világnézeti ellentét azonban nem akadályozza meg a cseheket abban, hogy továbbra is ne dolgozzanak a szláv egység fenntartásáért. Oroszországgal fenn fogják tartani a jóviszonyt és Masaryk reméli, hogy a szerbek és a bulgárok minél előbb kibékülnek és helyre áll tökéletes épségében az 1912.-iki Balkán-szövetség. Ausztriáról Masaryk mindig a legloyalisabban nyilatkozik és Ausztria valóban nem is egyéb az új Középeurópában, mint a szláv érdekek szolgája. Rá kell tereelnünk az olvasó figyelmét egy közismert nagyjelentőségű eseményre, amely a közelmúltban zajlott le. A szerb és a horvát antagonizmus Jugoszláviában legalább egyelőre megszűnt: Radics és Pasics megegyezése első és nagy lépés Masaryk tanácsainak és terveinek megvalósulása felé. És nem szabad azt sem remélnünk, hogy a csehek és a tótok között áthidalhatatlan szakadék támad, ha az egyházat elválasztják az államtól. A most lezajlott választások előtt már komoly formában szó volt arról, hogy Hlinka pártjával együtt belép a cseh kormánypártba, abban az esetben, ha teljesítik a tótoknak az autonómiára vonatkozó követeléseit. Benes és Masaryk bizonyára vannak annyira előrelátó államférfiak, hogy a Felvidék elszakadását nem kockáztatják meg, ha az egységet az autonómia árán megmentik. Mi, a tizenhárom ép vármegyéből álló Csonka-magyarország tehát tele vagyunk ékelve az egységesre törekvő államok közé § elképzelhetjük, hogy milyen hatalomra és erőre kapnak a középeurópai szlávok akkor, ha Oroszországban meg talál bukni a bolsevizmus és ez a hatalmas szláv birodalom nemzeti alapokon újra szerveződik. Kétségtelen, hogy Oroszország, amelyről azt mondta Dosztojevszki, hogy megrothadt mielőtt megérett volna, csak tömegével számít; de a szláv messianizmus hangadói nem annyira az oroszok, mint inkább a művelt s teljesen európai agilis csehek, akik még hozzá realisták, nem ábrándozó romantikusok.

Masaryk könyve igen sok gondolkodni valót ad nekünk, magyaroknak. A könyv valóban megérdemli a legalaposabb tanulmányt, mert kiviláglik belőle, hogy mi várhat Magyarországra, ha eddigi külpolitikai passzivitásában továbbra is megmarad. Masaryk egész működése kitűnő példa arra, hogy az újkori tudományokat s főleg a szociológiát, a közgazdaságtant hogyan lehet értékesíteni a nemzeti ügy szolgálatában, amikor államalkotó gondolat megvalósításáról van szó. A mai Csehország a Masaryk irányítása alatt működő racionálisan megszervezett propaganda eredménye és ez eredmény még akkor is, ha az újdonsült állam nem állja ki az eljövendő idők viharát.

Balla Antal.

Fritz Henzel: *Die Arbeitsleistung vor und nach dem Kriege. Stuttgart, 1925. VIII. és 135. l.*

A munkateljesítmény nagysága döntő fontosságú tényező a társadalomnak anyagi javakkal való ellátása szempontjából. Ép ezért sajnálatos, hogy a munkásosztály tagjai háború előtti és háború utáni munkateljesítményének tárgyilagos, adatszerű összehasonlítása oly nagy nehézségekbe ütközik. Különösen akkor nehéz a párhuzam megvonása, ha nem akkord-, hanem időbér-munkáról van szó s ezért utóbbi esetben rendszerint érzésszerű ítélettel állunk szemben. De még az akkordmunkánál is tekintettel kell lenni arra, hogy a termelőszervezet a háború folyamán és az infláció hatása alatt leromlott és így esetenként azt is meg kell állapítani, vajjon a munkateljesítmény csökkenésének az oka nem volna-e esetleg az emberek helyett a viszonyokban keresendő. Bár nem tagadható az sem, hogy a katonai szolgálatot teljesített s így megszokott tevékenységéből hosszú időre kizökkent munkás lelki diszpozíciója és ügyességének megfogyatkozása alkalmas volt a munkateljesítmény átmeneti csökkentésére. A kérdésnek további jelentőséget ad a munkaidőnek háború után bekövetkezett megrövidítése, minthogy ugyancsak fontos tudni, vajjon ezen szociálpolitikai vívmány nem volt-e csupán a munkateljesítmény rovására elérhető.

Henzel egy nagy német gépgyár munkásviszonyait vizsgálta meg gondosan s — az 1913/14. és az 1922/23. éveket állítva szembe egymással — megalapítja, hogy az ebben az üzemben alkalmazott munkások teljesítménye 36%-kal megnőtt. Igaz ugyan, hogy az üzem a munkáslétszámot 29%-kal növelté s hogy mindamelllett az össztermelés mennyisége 37%-kal csökkent. De figyelemmel kell lenni, hogy az üzem által készített statisztika csak a gyárból elszállított termékekre volt tekintettel, míg helyesen az azonfelüli latens, az üzemi berendezés megjavítására és a raktárkészletek növelésére fordított munkára is figyelemmel kell lenni. *Henzel* megállapítása az, hogy az akkordmunkás teljesítménye — az üzemszervezeti javításoktól függetlenül — munkaóránként 36%-kal emelkedett. Ezt a kedvező eredményt részben leontja az, hogy nagyszámú tanulatlan munkás alkalmazása újabbban vált csak szükségessé s hogy ezek teljesítménye alacsonyabb valamivel, mint a háború előtt volt. Az átlagos munkaóra teljesítmény emelkedése még mindig kitesz 17%-ot. Minthogy azonban a munkaidő a háború előtt napi 9½ óra volt, míg most csak 8 órát tesz ki, a termelés napi eredményessége nagyjából változatlan maradt.

Henzel munkája érdekes adalék a munkateljesítményváltozás kérdéséhez, habár azt — már azért is, mivel az általa eszközölt vizsgálat csupán egy üzemre korlátozódott — természetesen még Németországra nézve sem döntheti el. A könyv legnagyobb figyelmet érdemlő megállapítása az, hogy a nyomor, mely az akkordbér szükségszerű sülyedését vonta maga után, milyen nagy mértékben serkentette a munkásságot nagyobb munkateljesítményre. Ez volt ugyanis egyetlen módja annak, hogy a munkás — akár az egészsége veszélyeztetésével is — részben ellensúlyozni tudja jövedelmének csökkentését.

Varga István.

Produktionsfaktor Arbeit. *Erwagungen zur modernen Arbeitslehre.* Prof. Th. Brauer. Jena, 1925. Verlag von Gustav Fischer. 203 oldal

Szerző megállapítása szerint minden gazdasági tevékenység célja az egzisztencia biztosítására, illetve az egzisztencia kiszélesítésére szolgáló szükségletekről való gondoskodás. Ha a szűkebb értelemben vett egzisztencia biztosítva van, feltétlenül felmerül az egzisztenciális lehetőségek kiszélesítésének szüksége s miután ez irányban a lehetőségek szinte korlátlanok, a gazdasági tevékenység fejlődési lehetősége is szinte korlátlannak tekinthető. Ez a társadalmi gazdálkodás legfőbb hajtó ereje, különösen ha hozzávesszük, hogy ebben az utódokról való gondoskodás gondolata is bennefoglaltatik. Az egzisztenciális lehetőségek fogalma alatt szerző nem csupán a fizikai, hanem az erkölcsi lehetőségek körét is érti, mert a kettő szükségképpen együttjár, amennyiben a szükségletek kielégítése mindig bizonyos függőségtől való szabadulást s gyakran másoknak ily függőségi helyzetbe való hozzását jelenti. Ez a gazdasági tevékenység körének mindenesetre elég nagyarányú s erősen a formalisztikus irányba való tágitását jelenti, de a mai helyzetnek többé-kevésbé megfelel. Szerinte csupán a gazdasági tevékenységnek ily nagy összefüggésben való körülhatárolása teszi lehetővé, hogy az összes gazdasági jelenségek e meghatározás keretein belül felfoghatók és megmagyarázhatók legyenek, anélkül, hogy amint erre gyakori az eset, mesterkélt beskatulyázásokkal vagy a kivételek nagy számával kelljen operálni.

A gazdasági tevékenység eme széleskörű meghatározásából vezeti le a termelésnek a meghatározását is, amelyik kétségtelenül az egyik legvitásabb kérdése az elméleti gazdaságtannak. Szerző itt könnyen segít magán, amennyiben a termelést egyszerűen a gazdasági tevékenység formájának tekinti s így minden gazdasági tevékenységet egyben termelésnek deklarál. Ez a megoldás, mely a hajdani fiziokrata felfogásnak legmerevebb ellentéte, egyedül abból magyarázható, hogy szerző előtt a mai helyzetnek megfelelően a vállalkozó munka óriási produktív erejének kiemelése áll cél gyanánt, azonban, bár az újabb elmélet határozottan abban az irányban halad, hogy a termelést mint a fogyasztás előkészítését fogva fel, a termelési processzust egész addig terjessze, ahol a szükséglet kielégítés kezdődik, mégis a termelés Brauer-féle meghatározása ez irányban túl messze megy. Gazdasági termelés, az ő meghatározása szerint, a környező világnak formálása, az egzisztencia biztosítására vagy kiszélesítésére szolgáló szükségletekről való gondoskodás szolgáltatásban. („Ökonomische Produktion ist Formung der Umwelt im Dienste der Bedarfsversorgung zur Sicherung bzw. Erweiterung der Existenz“.) Kétségtelen, hogy ez a formula a termelési processzust felszabadítja a fogyasztó szükséglet-kielégítéséhez való kötöttségtől s ez még bizonyos mértékben elfogadható lenne, mert a termelő vezetőgondolata nem a fogyasztó szükségletének kielégítése, hanem saját szerzési érdeke, másfelől azonban ez a formula a termelés fogalmának oly irányú kiterjesztésére is módot nyújt, ami magával a termelés képzetével összeférhetetlen. A környező világhoz tartozik ugyanis az ember is és szerinte a modern vállalkozó tevékenysége az emberek formálására is kiterjed, hogy őket az általa előállított, esetleg épen feltalált árú megvételére készítse. Szóval szerző termelésnek tekinti a reklámcsinálást, vagyis a fogyasztás feltételeinek megteremtését is. De fogalommeghatározása alá elfér a demagóg, a kijáró, vagy a levegőbe alapító spekuláns, és a szélhá-

mos majdnem minden fajtájának tevékenysége is, ez pedig termelésnek, igazán nem nevezhető. Így szerző meghatározásának elméleti szempontból semmi különös értéket nem tulajdoníthatunk, mert az elméleti kérdések tisztázását legkevésbé sem alkalmas előmozdítani.

Munkája további részében a munka fogalmával és fajaival foglalkozik. Előbbi meghatározásához híven gazdasági munka minden tevékenység a szükségletkielégítés szolgálatában, amely a környező világ formálására irányul. Jóval szerencsésebb a munka fajainak megkülönböztetése, ahol ha sok újat nem mond is, mégis előző szempontjait előnyösen érvényesíti. Főmegkülönböztetése a vállalkozó és nem vállalkozó munka közötti különbség kiemelése. A vállalkozó munka mindig a saját alakító akarat hordozója, és sohasem helyettesíthető, ellentétben a többfajta munkával, amely idegen alakító akarat szolgálatában áll és abszolúte mindig, relatíve legtöbbször helyettesíthető. Minthogy a vállalkozó munka realizálja a gazdasági járadék minden lehetőségét, ez igényli elsősorban a jövedelmet is. Főfeladata a konjunktúra megteremtésében, nem pedig kihasználásában áll, s így maga nincs konjunktúrához kötve. A konjunktúra minden kockázatát a vállalkozó munka által a konjunktúrába belevitt minden egyéb fajta termelési tényező, — a bérmunkától a tőkég — viseli. Az időszakhoz kötött munka a technika fejlődésével jelentőségét egyre jobban elveszti. A vállalkozó munka a személyiség kifejlődésének teljes teret enged és legfeljebb üzemhez kötött lehet. Az üzemhez kötöttség fokával nő a munka elszemélytelenedése, amely tetőfokát a szerszámhoz kötött munkánál éri el, amelyik leginkább ki van szolgáltatva a munkaadó tőkés kényszerének. Épen ezért, míg az üzemhez kötött munkánál lehet arról szó, hogy a munkásság befolyása a vállalkozó alakítóakarataira biztosíttassák, a szerszámhoz kötött munkánál a munka teljes elszemélytelenedése elleni orvosságot más mód segítségével kell keresni.

Értékes fejtegetéseket találunk a munkamegosztás és a hozadékmagasság viszonyára, valamint a minimális munkabér három lehetőségére vonatkozólag.

Munkája második részében a tárgyilagosan vizsgálódó tudós igazságkeresése mellett érezzük a munkástömegek jólétért és erkölcsi méltóságáért aggódó keresztényszocialista meleg érdeklődését is. „Elviselhetetlen gondolat az emberiség számára, hogy abban a mértékben, amint előrehaladt a természetnek és a természeti erőknek a meghódítása, növekszik az embereknek a kezük teremtményeitől való függősége“. Megoldható-e a munka problémája úgy, hogy a mindennapi élet szükségletei is kielégüléshez jussanak és amellet az emberiség magasabb eszméi, az emberi mivolt nemes értelmezése mellett érvényesüljenek? A mai időknek legnagyobb problémáját, az igazságosabb és gazdaságilag is lehetséges társadalmi rend kérdését vizsgálja nagy alaposággal mindkét szempontból. Ismerteti az e kérdésre vonatkozó optimista és pesszimista állásfoglalást, s a maga reménykedő álláspontját azzal indokolja, hogy be kell következni annak az időnek, amikor a gazdaság mint eszköz, egy magasabb célrendszer szolgálatában állítva, az emberi belátás előrehaladásával megteremti ezt a lehetőséget.

Ifj. Rác Lajos.

* * *

K Ü L F Ö L D I F O L Y Ó I R A T O K S Z E M L É J E .

Archiv f. Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik. 1925. 3. Heft. *Hans Jürgen Seraphim*: Zur Organisation der russischen Industrie. (Adalékok az orosz ipar szervezetéhez.) A bolsevizmus nemcsak szellemi mozgalom, hanem egyben gazdaságpolitikai rendszer. Ez 1917-től 1921-ig a kommunizmusnak fegyveres úton való megvalósítására irányuló kísérlet (Kriegskommunismus), azóta állami kapitalizmus formájában jelentkezik. *Amannak* jelszava a centralizálás a „kisajátítók kisajátítása“ útján. A termelést és annak igazgatását teljesen központosítja s a termelő hatóságok terjedelmes, de épen oly zürzavaros és összefolyó hatáskörű hálózatát építi fel. A gyárak elveszítik a gazdasági egység je-legét. A vezetőket a politikai megbízhatóság alapján szemelik ki. (Egy óriási fémipari üzem élére egy szabó kerül stb.) s a kalkuláció megszűnik ott, ahol a vezető nem felelős az üzemi és gazdasági eredményért. A munkakedvet a teljesen nivellált munkabér öli ki. A termelés rohamosan esik (1920-ban a vas- és fémiparban az 1913-ban termelés 6%-át, a szénbányászatban 27, cipőiparban 11, papíriparban 25%-át termelték). A falunak nem tud többé a város ellenértéket adni terményeiért s ezért a gazdák kizárólag maguknak termelnek. 1913-ban 89 millió deszjatin, 1920-ban 61, 1921-ben 54 millió a megművelt szántóföld. A nyomor, a közeli összeomlás tudata rábírta Lenint, hogy bevallja a kommunizmus csődjét és új útra térjen.

A bolsevista gazdálkodás új jelszava a decentralizáció állami kapitalizmus kiépítése útján. A kommunista elvet próbálják a valósághoz alkalmazni. Nem ellenzik többé a magántőke gyűjtését és a magánkezdeményezést, azonban csak szűk határok között. Az állami kapitalizmus rendszere lényegében kommunista rendszer, amint azt szervezete világosan mutatja. Az ipari üzemeket a központi szervektől elszakítva a helyi hatóságok alá rendelik. Szabaddá teszik a belső kereskedelmet s az őstermelőkre életbe léptetik a terményben való adózást. A kisiparnak nagy engedményeket adnak, megengedik az ipari termelés céljából való szövetkezést. 1921. aug. 9-től 1924. május 14-ig a törvények és rendeletek egész sora szervezi a nagyipari termelést. A legfőbb közgazdasági tanács, amely addig rendelkezett, a legfőbb gazdasági irányítás és rendelkezés jogát az u. n. *munka- és védelmi tanács*-nak (STO) adta át. Ennek a tanácsnak elnöke azonos a népbiztosok tanácsának elnökével. Tagjait ez delegálja. A tanács feladata az egyesült szovjetköztársaságok katonai, gazdasági és pénzügyi kormánytervezetének kidolgozása és végrehajtása, a megfelelő szervezetek irányítása és reformálása, a trösztstatutumok és a részvénytársaságok státútumainak megerősítése. E gazdasági és honvédelmi ügyekben rendelkezik a központi és helyi hatóságokkal. Rendeletei azonban a népbiztosok tanácsának megerősítésére szorulnak, azonban így is az STO. a szovjet-államszövetség legfontosabb gazdaságpolitikai irányító szerve.

Az orosz trösztök teljesen más természetű gazdasági alakulatok, mint a kapitalista államok trösztjei. Ezek nem a piac monopolizálása céljából léte-

sült egyesülések, hanem inkább bürokratikus egységek. Csak állami vállalatok lehetnek tagjai, a magánvállalatok nem. Az állam, mint a legfőbb és egyetlen közjogi erejű gazdasági szervezet egyesíti vállalatait trösztökbe a fentebb említett tanácsok rendelkezése alá. A trösztképződés 1921. júliusától fokozatosan haladt s mintegy az összes ipari munkások 88%-át foglalkoztatja az a 490 tröszt, amelyben 4150 üzem 977.000 munkása dolgozik. Míg a ffeldolgozó ipar csak 56%-ában tartozik a trösztök kötelékébe, addig a textil- és szabóipar 90—91%-ban, a bányászat 95, az elektrotechnika 100%-ában. A trösztök részint központiak, részint helyiek; mind a két kategória szorosan függ a kormányhatóságoktól s háromtagú felügyelőbizottság ellenőrzéséi alatt működik. Pénzügyi tekintetben sem önállóak. A deficitet (az üzemek többsége deficittel dolgozik) az állam téríti meg, azonban csak a tetszése szerinti esetben és mértékig. Hosszúlejáratú hitelt is kaphatnak a trösztök, sőt a gazdasági tanács engedélye alapján bankkölcsönt is. 1924 februárja óta az állampénzügyek reformja érdekében az állam a hitelellátást a bankokra (Állami bank, Iparbank, Moszkvai városi bank) hárítja s csak az állami szempontból legfontosabb trösztöket segíve állami pénzzel. A bankok azonban csak állami nyomásra adtak kölcsönöket s a további kölcsönök nyújtásától is erősen vonakodnak.

A trösztök vezetése teljesen bürokratikus. Az *ottagú* vezetőség elnökét a legfelső gazdasági tanács nevezi ki. A trösztvezetőség és az egyes üzemek között is nehézkesen bürokratikus az érintkezés. A tröszt az igazi gazdasági egység, nem az egyes üzemek.

1922. augusztus 5. óta a részvénytársaságokat is elismerik jogi személyeknek. Három nemük van: vannak tisztán állami, vannak vegyesek (álami és magántőkével) és vannak tisztán magán részvénytársaságok. A két előbbiben teljesen állami befolyás érvényesül. A magán részvénytársaságok gazdasági jelentősége ma még teljesen elenyésző.

A rokon iparágak trösztjei 1922 februárja óta szindikátusokba tömörülnek. Ezek nem mesterséges alkotások, hanem a trösztök organikus fejleményei. Céljuk hasonlít a kapitalista államok kartelljeinek rendeltetéséhez.

A szerző azzal zárja cikkét, hogy az orosz állami kapitalizmus nem képes a maga erején felépíteni a lerombolt Oroszországot. Az a 3 év, amióta a kísérlet folyik, olyan csekély javulást mutat, hogy a kérdés eldöntöttnek tekinthető. A kudarc okát abban látja, (hogy az orosz gazdasági szervezet egyáltalában nem felel meg a legegyszerűbb gazdasági alapelveknek sem. Az ipari termelés nem ismeri a rentabilitás fogalmát, ezért olyan drágán termel, hogy a falu képtelen vásárolni. A város és falu közötti ellentét ép olyan éles ma, mint 1921-ben. Azok a kompromisszumok, amelyekkel az orosz állam a gazdálkodó egyén szabadságát ma is korlátozza, nem vezethetnek megoldásra.

S. G.

Prof. Robert Wilbrandt (Tübingen): I. Max Weber als Erkenntnis-kritiker der Sozialwissenschaften. (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. 1925. Heft 4.)

II. Kulturgewissen und Wissenschaft. (Die neue Rundschau. November 1925.)

Die Pseudowertfreien. (Schmollers Jahrbuch. 1925. Heft 4.)

Die Nationalökonomie als Naturwissenschaft. (Schmollers Jahrbuch. 1925. Heft 5.)

I. *Wilbrandt* már 1917-ben bele-fogott a Németországban uralkodó közgazdasági iskolák bírálatába, melyek szerinte *Max Weber*, *Ludwig Pohle* és *Gustav Schmoller* körül alakultak. Most, nyolc esztendei megszakítás után folytatja az akkor megkezdett munkát, miközben a megnevezettek közül ketten, *Schmoller* 1918-ban, *Weber* pedig 1921-ben, meghaltak. A fent felsorolt négy összefüggő és csaknem egyidőben megjelent tanulmány közül kettő és pedig az első kettő *Max Webérről*, míg a második kettő *Pohleval* foglalkozik.

Max Weberről Wilbrandt a legnagyobb tisztelet és elismerés hangján szól. Részletes, bő idézetekkel szemléleti *Weber* életmunkáját a társadalmi tudományok terén és igazolja, hogy *Weber* ismeretelméleti elveit társadalomtudományi vizsgálataiban is mindenkor szigorú következetességgel követte és alkalmazta. Nála tehát nem állhat fenn az a vád, amelyet *Wilbrandt Pohle*-vel már szembeszegez, hogy amit másoknál kifogásolt, mint ismeretkritikus, azt saját maga is elkövette, amint nem ismeretkritikát, hanem társadalomtudományt művelt. *Max Weber* mint ismeretkritikus azt követelte, hogy a társadalmi tudományokból minden értékítéletet ki kell rekeszteni, már tudniillik abban az értelemben, hogy a tudósnak nem szabad értékítéletet alkotnia. Különös élel és gúnnyal fordult szembe a professzori értékelésekkel és próféciával, melyet az összes elképzelhető próféciák közt a legelviselhetetenebbnek tartott. Ha a professzor szükségét érzi annak, hogy politikai véleményt nyilvánítson, ne a katedra rohammentességét válassza ki erre a célra, hanem álljon ki a nagy nyilvánosság elé, ahol ellentmondás veszélyének ki van téve és ahol kijelentései nem úgy fognak hangzani, mintha a tudomány megfelelhetetlen ítéletei volnának és így nem is fogják a káros következményeknek azt a veszélyét földézni, mint a tanterem falai közt. Ha pedig a professzor már sehogyse tudná megállani, hogy ebben a minőségében is értékítéleteket nyilvánítson, akkor legalább tegye ezt a világos hozzáadással, hogy ehhez az ő véleményéhez már a tudománynak semmi köze. A tudományos értékítétek csak arra valók, hogy az előforduló, vagyis a tudományos tárgy körén belül jelentkező értékeléseket megértesse, de nem arra, hogy a tudós maga is értékeljen. A tudós csak a tárgyilag adott értékekre vonatkoztatja az egyes előforduló jelenségeket. Egy tapasztalati tudománynak *Weber* szerin sohasem lehet feladata, hogy normákat és ideálokat állapítson meg, vagyis, hogy a gyakorlati élet számára receptekkel szolgáljon és azért a közgazdaságtan mint tapasztalati tudomány csak értékmentes tudomány lehet, mely tárgyát kritikával illetheti ugyan, de csak technikai és logikai értelemben. Az előbbi azt vizsgálja, hogy az adott célok és felhasznált eszközök harmoniáltak-e egymással, az utóbbi az ellentmondásmentességet igyekszik biztosítani. *Max Weber* ennek az álláspontjának megfelelően tartózkodott az értékéleléstől, amikor tudományos munkáját végezte, tartózkodott történelmi tanulmányaiiban is, melyekkel elsősorban foglalkozott. Másrészt ellenben tüzzel és hévvel vett részt a politikában s már a szociálpolitikai állásfoglalásában a „Verein für Sozialpolitik“-ban sem tarthatta magára nézve kötelezőnek a tudós értékelésmentes objektivitását. Két ember lakozott tehát benne, két életet élt, de ezek határvonalait mindig tiszteletben tartotta egymással szemben.

Wilbrandt behatóan foglalkozik Max *Webernek Rickert*hez való viszonyával, *Weber*, aki kíméletlenül bánt el kritikáiban *Roscherrel*, *Kniessel*, de a legfokozottabban *Stammlerrel*, már mesterével, *Schmollerrel* szemben is mindig a tartózkodás hangjával élt, noha a kritikával nem maradt adós vele szemben sem. Ugyanez a tartózkodás jellemzi *Weben Rickert* irányában is, akivel Freiburgban hosszabb ideig együtt tanárkodtak s az intim viszony később sem szakadt meg közöttük. *Weber* határozottan *Richert* filozófiai hatása alatt állott, de anélkül, hogy *Rickert*et mindenben követte volna. A kritika, amelyet *Rickert* tételein gyakorol, még (kíméletesebb és észrevétlenebb, mint az, amelylyel *Schmollert* illeti. Mindenesetre azt a *Rickert*et kell ma is figyelembe vennünk, aki annak idején *Weberre* hatott, tehát könyveinek azokra a kiadásaira kell figyelemmel lennünk, amelyek a *Weberrel* való első összeköttetés idejére esnek s amelyek több tekintetben lényegesen eltérnek a ma. közkézen forgó kiadásoktól. Ha ezekre a kiadásokra vagyunk figyelemmel, akkor nemcsak az válik számunkra érthetővé, hogy miben követte *Weber Rickert*et, hanem az is, amiben eltért tőle és elmondhatjuk, hogy *Rickertnek Weberre* gyakorolt hatása talán még nagyobb volt indirekt, mint direkt formájában. A direkt hatás ugyanis csak arra szorítkozott, hogy a történeti iskola közgazdaságtanát csak az értékekre vonatkozó kultúrtudományok sorába lehet iktatni, míg az indirekt hatás abban nyilvánult, hogy éppen *Rickert* eljárása *tette* kétségtelenné *Weber* előtt, hogy az ember elhatározására döntő végső értékek számtalanok lehetnek és azok közt a tudomány feltétlen egyértelműséget, rangsort és összhangot megállapítani nem tud. Ez vitte rá *Webert* arra a következtetésre, hogy minden ideál, az egymással ellentétes érték szempontok is teljesen egyenlően jogosultak s a tudomány nem írhatja elő a cselekvő ember számára, hogy közülök melyiket válassza. Nem könnyítheti meg neki az elhatározást és nem veheti le válláról a felelősséget, hogy saját maga szabadon válasszon.

Wilbrandt ezt a konzekvenciát nem tartja teljesen helytelennek, de nem is fogadja egészben el. Azt mondja, hogy *Weber* többet állít, mint amennyit bebizonyított, illetve amit állít, abban igaza volna, hacsak a jelen állapotokra, vagyis a mai közgazdaságtanra értené. Ha nem is mondja, hogy tétele egyszerismindenkorra igaz, nem mondja, hogy csak a mai viszonyok között áll és azt, hogy az ellenkezője egyszerismindenkorra lehetetlen volna, nem is próbálta bebizonyítani. *Wilbrandt* tehát azt tartja, hogy igaza van *Webernek azzal* a közgazdaságtannal szemben, amelyet eddig üztek s amely nem tudta tárgyát abstrahálni a végső értékektől. De éppen *Weber* az, aki elismeri technikai tudományok normatív jellegének jogosultságát s ezek között felsorolja az orvostudományt és a technológiát, amelyeknek a célkitűzése határozott is egyértelmű és ennél fogva az empirikus úton megtalált törvény már a normát is magában foglalja. Ez esetekben a norma nem más, mint a törvény megfordítása s a teleologikus viszony sem több, sem kevesebb, mint a kauzális viszony fordítottja. Ha tehát a közgazdaságtan abstrahál a tudományosan felül nem bírálható végső értékektől, nem akar célokat kitűzni, hanem határozott formában és egyértelműen *adott* célok esetében csupán tanácsot ad, hogy az adott célokra milyen eszközök tartoznak, akkor *normatív közgazdaságtan*, vagyis *gazdaságpolitika tudományos értelemben lehetséges*. Csak mindig szem előtt kell tartani, hogy célokat egyértelműen és szükségszerűen

nem akarhatnak emberek és azért a gazdaságpolitikának nem is célkitűzés, hanem a már kitűzött célokhoz tartozó helyes eszközök javaslása a feladata. II. Már előző tanulmányában kifejezésre juttatta *Wilbrandt*, hogy *Weber* szerint a tudomány nem veheti le a kultúrember válláról a tetteiért való felelősség érzetét. Hozzáfűzte ehhez, hogy *Weber* elutasító álláspontja az érikelő gazdaságtannal szemben szintén értékelésen alapszik és pedig saját világnézetén, melynek megvilágítására *Wilbrandt* második helyen említett tanulmányában vállalkozik. *Weber* világnézete a kultúrán orientálódott, amelynek tárgyi ellentéte a civilizáció, az egyén állapota tekintetében pedig az intelligencia. A tudomány nem adhat kultúrát, mert a kultúra hiten alapszik s a tudomány csak a kultúra feltételeinek és állapotának felismerésére képes, tehát az egyes embernek csak ismerettel szolgálhat, de a világnézetet nem pótolhatja. *Weber* világnézete a kötelességtudásból, kultúrlelkiismeretből állt, amely szerint mindig az egyén érzülete dönti el a cselekvés helyességét és épen azért felelős is kizárólag tetteiért. A tudomány csak szétrombolhat kultúrát, mihelyt a kultúra alapját megvető hittételeket kételkedéssel és pozitív tudással megingatja. Ezért a világnézetét nem szolgálta volna híven *Weber*, ha a tudománynak beleszólást engedett volna ezekbe a végső értékekbe. Ezért kellett neki különválasztania a tudományt és az egyes ember spontán elhatározásaiból szövődő gyakorlati életet. Ezzel a különválasztással lehetetlenné vált, hogy a tudomány hatalmi szóval eldönthesse az egymással ellentétes meggyőződések helyességét és például a szindikalistának sem írhatja elő, hogy meggyőződése helytelen, mert célra nem vezető. A meggyőződés előtt nem fontos, hogy valaminek sikerre van-e kilátása, vagy pedig céltalan, a fő csak az, hogy a cselekvés és az érzület közt teljes összhang legyen. *Weber* tehát tudományának értékmentesítésével szabaddá igyekezett tenni az utat a meggyőződésszerű cselekvés számára. Ha ebben a törekvésében nem vette észre, hogy vannak csupán kielégítésre törő vágyak, melyek beteljesülésének lehetőségét a tudomány megmutathatja s hogy ennél fogva ha nem is gyakorlati tudomány, de tanácsadó tudomány lehetséges, sőt szükséges is olyan kérdésekben, melyeket bonyolultságuk folytán az egyén immár áttekinteni nem képes és így ezek tekintetében a szaktudomány felvilágosítására van utalva, ezt a túlzását az adott viszonyok közt meg lehet érteni, sőt anélkül, hogy *Weber* alapokoskodásával ellentétbe kellene kerülni, ki is lehet küszöbölni. S így az értékmentesség alapelveinek elfogadása mellett is marad hely a gazdaságpolitika számára.

III. Az értékmentes álláspont főképviselőjével, *Weberrel* szemben tehát nincs gáncoskodó szava *Wilbrandtnak*. Mindjárt megváltozik a helyzet, amikor az élő ellenfélre, *Pohlere* tér át, akinek értékmentes álláspontját nem is ismeri el következetesnek s azért *Pohlet* és körét az „ál-értékmentesek“ nevével jelöli. *Pohle* erre a névre két okból szolgált rá *Wilbrandt* szerint. Először ugyanis *Pohle* túlmege *Weberen* is és nemcsak azt kívánja meg a tudomány képviselőitől, hogy ebben a minőségükben minden politikától és értékeléstől tartózkodjanak, hanem minden minőségben és így valósággal politikai cölibátust ír elő számukra. Mi sem természetesebb, minthogy ennek a követelésnek még sokkal nehezebb megfelelni, mint a *Weberének*, mert hiszen ennek a mértéknek már maga *Weber* sem tett volna eleget. De annyira szigorú mértéke ellenére *Pohle* nemhogy talán legfeljebb politikai tevékenységben találatnék

ludasnak, hanem a „Kapitalismus und Sozialismus“ c. könyvének előszavában tehát tudósi minőségében tesz olyan önvallomást a kapitalizmus mellett, amilyennél különben nem kívánhatna az sem, aki egy letagadhatatlan értékítélet után kutatna. *Pohle* ugyanis az idézett helyen azt mondja hogy őt a tudomány figyelmeztette azokra a veszélyekre, amelyekkel az emberi fejlődésre a szocializmus járna és ezért csak azt szeretné, hogy ezzel az ő belső átalakulásával másokat is képessé tudna tenni a szocializmus legyőzésére. *Wilbrandt* ezenkívül rámutat más helyekre *Pohle* írásaiban, amelyek azt bizonyítják, hogy az ő politikaellenes állásfoglalása tulajdonképpen csak szociálpolitikaellenes és kifejezetten rokonszenvező a kapitalizmussal. Azt mondja ugyanis, hogy a munkásság bérharca felesleges, mert a kapitalisták úgyis megadják nekik maguktól mind a jobb béreket, mind a kedvezőbb munkafeltételeket. *Wilbrandt*nak ezzel az okoskodással szemben könnyű a helyzete, mert hiszen az angolországi korai kapitalizmus bőséges ellenbizonyítékkal szolgál számára. *Wilbrandt* még idézi *Pohle* egész körének megnyilatkozásait annak szemléltetésére, hogy amit *Pohlere* nézve megállapított, az valamenyi-iiyökre nézve áll. Ezeknek a megnyilatkozásoknak a fényével mindjárt más világitást kap *Pohlenek* tüntető kilépése a „Vérein für Sozialpolitik“-ból és egyben igazolja *Wilbrandt*nak azt az állítását, hogy *Pohlenek* és körének politikaellenessége igazában csak szociálpolitikaellenesség.

De azért *Pohle* állásfoglalásában is van hasznos a tudomány számára. Ennek jellemzője egy bő kivonat, melyről *Wilbrandt* is megjegyzi, hogy igen tartalmas gondolatokban, úgy írja le a valóságot, amilyen és érvei megvesztegetők. Az individualizmus és a „nacionalizmus“ ellentétéről van szó és arról, hogy adott esetben a jelennek kell-e többet juttatnunk, vagy pedig a jelen rovására a jövőnek áldoznunk. Az elleniét kiegyenlíthetetlen a tudomány eszközeivel *Pohle* szerint, de *Wilbrandt* nincs vele teljesen egy nézetben és azt tartja, hogy *Pohle* ellentételezésében nem kizárólag olyan végső értékek jelentkeznek, amelyek a tudomány eszközeivel felül nem bírálhatók, hanem ezzel az ellentéttel szemben épen ahhoz a ponthoz érkeztünk el, ahol a gazdaságpolitika feladata kezdődik. Mindenekelőtt azonban elemeire kell szétválasztani a *Pohle* ellentétét s akkor azt találjuk, hogy abban a hatalmi politika kérdése, a nemzetgazdaság és világgazdaság, végül a köz- és a részérdek ellentéte kapcsolódik össze. Ezek közül a hatalmi politikát csakugyan ki kell rekeszteni, mert mint célkitűzés nem a gazdaságpolitikára tartozik és vele együtt kiválik az a probléma is, amely *Pohle* előbb említett ellentételezésében a főszerepet játssza, a jelen és a jövő szembeállítás. A második gondolat-egyetemet illetően mai viszonyaink közt csak a nemzetgazdaság jöhet szóba, a harmadik pedig, a köz- és részérdek, vagyis a „nacionalizmus“ és az individualizmus ellentéte épen a gazdaságpolitika feladatkörét jelöli meg. *Pohle* tehát fejtegetéseivel rámutatott a gazdaságpolitika nehézségeire és hatáira, de tévedett, amikor ezeket a megoldás lehetetlenségével tévesztette össze.

IV. *Pohle* állásfoglalásának mélyebb okai azonban ezzel még rejtve maradnak előttünk. Ezeknek a rejtettebb okoknak a felkutatását tűzte ki magának *Wilbrandt* negyedik tanulmányában. Az első feltevés az lehetne, hogy politikai érdek vagy egyéni érdekelttség eredményezte szociálpolitikaellenes magatartását. Ez a feltevés azonban mivel sem volna támogatható. Ép ellenkezőleg, elméleti álláspontja vezet el *Pohlet* a politikai jellegű kapita-

listabarát kijelentésekhez. *Pohle* előtt ugyanis a közgazdaságtan természetana lebeg, amelyben az erők szabad játéka érvényesül és önmagától egyensúlyba jut. Ez a felfogás tehát visszatérés a közgazdaságtan klasszikusaihoz és az állami beavatkozással szemben a kapitalisztikus szabad verseny helyeslését jelenti. Ebben azonban nem a liberális propaganda nyilvánul meg, hanem az a tény, hogy a szabad gazdálkodás alkalmat nyújt természettudományi analógiák alkalmazására. *Pohle* előtt ugyanis a természettudomány minden tudományosság ideálja. Ez megkívánja, hogy a megismerés alanya egészen eltűnjön a megismert világ mögött. *Pohle* világnézetévé tette a természettudományos gondolkodást, melyben normáknak, célok kitűzésének helye nincs. De ha ezzel szemben tekintetbe vesszük, hogy a természettudományok sem zárják ki a normatív jelleget, ezt az igényt a közgazdaságtantól sem lehet megtagadni. Az orvostudomány és a technológia számára az elméleti természettudományos gondolkodás adja meg az alapot s ez a viszony áll fenn a gazdaságtörténet és elméleti közgazdaságtan, valamint a gazdaságpolitika között is. Egyes tudósok számára egyéni tehetségeik szerint kívánatos lehet, ha csak az elmélet területére szorítkoznak s ez áll *Pohlere* is, de nagy hiba részéről, hogy azt, ami reá személy szerint igaz, az egész közgazdaságtanra kiterjedő érvényességűvé akarja emelni.

Összehasonlítva *Pohlet* Max *Webenel*, ahhoz az érdekes konklúzióhoz jut el *Wilbrandt*, hogy noha mindketten értékelésmentes tudományt követelnek és ezért egy tudományos gazdaságpolitikát lehetetlennek tartanak, teljesen ellentétes a célkitűzésük. *Weber* ugyanis erkölcsi világnézetének megfelelően az *egyénséget* akarja felszabadítani a tudomány gyámkodása alól, *Pohle* természettudományos világnézete ellenben a *tudományt* akarja megtisztítani minden egyéni vonástól.

N. Gy.

Preussische Jahrbücher, 1925. Nov. Dez. *Schmeidler, Bernhard*: Zur Psychologie des Historikers und zur Lage der Historie in der Gegenwart. (Adalékok a történetíró lélektanához és a történetírás jelenlegi helyzetéhez.) Dilthey megjelölt egyes filozófus típusokat, akik minden idők filozófiai szellemi életének alaptípusai. Különböző világfelfogásuknak karakterológiai megalapozottságára való rámutatás segíthet a tárgyi tartalom megbízhatóságának megállapításában. Így van ez a történetírás területén is. A történetíróknak is vannak típusaik. Nincs történeti világnézet, hanem történeti világszemléletek vannak, melyeknek egyike sem tartható az ellentétes állásponttól teljesen helytelennek vagy értéktelennek. Igaz ugyan, hogy a történelem terén azoknak a tételeknek köre, amelyek más-más felfogás szerint különbözőképp dönthetők el, kisebb mint a filozófiában. Ezek azok, amelyek a történetíró karakterológiai és pszichológiai alkotottságaihoz viszonyítva értékelhetők csak helyesen. Különböző lelki motívumok vezetnek a történetíráshoz. Van valami minden jelentékeny történetíróban ezekből az ősmotívumokból s egy ezek közül, amelyik személyében leginkább hat, fogja típusát meghatározni. A történetírás múlt vagy jelen valóság alakba öntése. Szellemi alkotásra indíthatja az író a szemlélet, mint olyan és az ősztönös törekvés, hogy azt megrögzítse, marandóvá tegye. Ez a művészi alkotó erő — eredménye a történetírás területén az erősen művészi irányú történelem. Vannak, akikben az a törekvés él, hogy

erre a valóságra hatást gyakoroljanak, azt alakítsák, átformálják. A tett embereinek iránya ez: eredménye a céltörténetírás (Zweckgeschichtsschreibung), amely, bár gyakran összeesik, nem szükségszerűség azonos a tendenciózus történetírással. Ösztönző ok lehet a pietással elegy vallásosság, a tiszta öröm isten világában, amelyet meg kell érteni, amellyel foglalkozni kell, meleg részvét a halott elődök iránt, akiknek emlékét meg kell őrizni az utókor számára. Ez a három típus (a művészi, aktivista és vallásos) könnyen felismerhető, megvoltak minden időben s lényegszerűségükben a történelem módszereitől függetlenek. Igaz, hogy az utolsó száz év alatt kialakult történeti módszer (amely a komoly tudomány jogosabb igényével fellépő történetírást megteremtette) a különböző típusokra más-másképpen hat s hatása alatt pld. a vallásos típus egy új típusú: a filozófus történetíróvá válik.

A művészi hajlandóságú történész szellemiségének megfelelőleg egyes kiváló embereket vagy nagy eseményeket fog témául választani. Ennek a típusnak legkiválóbb képviselője Burckhardt. A Renaissance-kori műveltség Olaszországban s a görög kultúrtörténet voltaképpen egyes korszakok keresztmetszetei, amelyeket mint zárt egységet látott és szemlélt, inkább, mint gondolt. A képegészek közepette előszeretettel rajzolja meg alakjait, hatalmas, démonikus személyiségeket, helyüket inkább lelki feszültségi viszonyaik és képességeik szerint jelölve meg — nem mint Ranke a történeti helyzethez viszonyítva. Összképei szinte időtlenek, önmagukban nyugvók, egységesen láttak. Művészi jellegű ítéleteinek kimondottan érzelmi hangsúlya is. A finoman érző és erősen reagáló művész subjektív állásfoglalása jobban illik egyéniségéhez, mint a rideg objektivitás. Különösképpen azonban nála a művészi alkotó és formáló hajlam, széleskörű érdeklődéssel, tudományos gonddal és filozófiai reflexióval együtt van jelen s így ment a művészi típus legsúlyosabb hibáitól.

Ez a típus, amely egész életén át biográfiákat ír, vagy dramatikus eseményekről számol be, a történelem lassú fejlődésének rejtett okaiba behatolni nem tud és nem akar. Ezekről nincs mondani valója, mint ahogy a dolgok látszólagos örök egyformasága sem mond semmit az ő számára. De mert nagy emberek, katasztrófális események is részei a tört. valóságnak, ha megfelelő témákat választ, ennek a szemléleti módnak is meg van a maga jogosultsága.

Művészi irányú az essay író is; érdeklődése nem szorítkozik a kiváló emberre, mint a biografusnak. Alkotó ösztöne és képessége nagy, tartalomban gazdag fejlődéssor uralására nem elégséges, őt épen az egyes esemény ábrázolása, az egyes vizsgálat véghezvitele ingerli, mint műalkotás, mert ez az ő szellemének sajátos, legizmosabb képessége.

Az a körülmény, hogy a művészi irányú történetírók figyelmüket egy szűkebb körre korlátozzák, könnyen felfogásbeli tévedésekhez és elfogultsághoz vezethet. A személyi felfogásmód túlhajtásának pedig külsőségek és pletykák túlbecsülése lesz az eredménye. A szenzibilis művésztermészet gyakran ingerlékeny, hajlik szubjektív egyoldalúságra. Ehhez járul, hogy az emberek gyakran azt ambicionálják legelkeseredettebben, amihez lelkiségük kevésbé teszi alkalmassá őket. Elmaradó siker esetén úgy találják, hogy munkáik nem részesültek kellő elismerésben, félreismertnek érzik magukat, epéssé válnak, s feltámad bennük a bosszúvágy. Mint erősen egyéni hajlandóságú emberek vonzódnak a politikához s a politikai eseményekkel való foglalkozáshoz. Legveszedelmesebb fajtája ez a történetíróknak. Sértett hiúságból, olykor bosszú-

vágyból nyúlnak tollhoz s írnak eseményekről, amelyeknek jelentőségét lemérni nem tudják. Esetleges vagy személyi mozzanatok ragadnak ki s ezeknek túlzott jelentőséget tulajdonítanak. Szemléltető részletességük, plasztikus képeik, ragyogó meggyőző képességük a teljes objektivitás és jólétesültség látszatát keltik és gyakran sikerül egyes korokat úgy kompromittálniok, hogy tudós generációik gondos munkája is nehezen tudja a tárgyilagos igazságot elfogadhatóvá tenni.

Művészi alkotó erő és lelki berendezés tehát nem a sajátképeni és elsősorban nélkülözhetetlen ereje a nagy historikusnak. A művészi irány azonban helyén valló a történetírásban, nemcsak mint nélkülözhető díszítő elem, hanem azért is, mert a történeti valóság egy részének megragadására alkalmas s mert érzékelteti a történés egyik fontos ágensét, amely iránt azoknak, akik a fejlődésben csak szociális mozgalmakat vagy elvont eszmei harcokat látnak, érzékük nincs. Nagyszabású történeti munkáihoz azonban a rendező és formáló érzéken túl, intellektuális intenzitás szükségeltetik, amely egy nagyobb anyagot az intellektuális világosság szem előtt tartásával gondol át.

A céltörténetíró valamely az előadottakon kívül fekvő általános célt akar előmozdítani. Nem a megismerés vágya hajtja, hanem az, hogy egy szándékolt hatást idézzon elő. Céltörténet és iránytörténet, bár gyakran egyet jelentenek, nem esnek szükségszerűleg össze. Az elérni szándékolt cél csak akkor hamisítja meg az események leírását, ha egyes intézmények igazolására, egyelőre valónak felvett tétel bizonyítására tör, ha erősen át van itatva személyi érdekek és előnyök által.

Egyháznak, vallásnak és elsősorban az államnak, mindig megvoltak a maga dicsérői, akik a múltat a jelen céljai és szándékai szerint formálták: igazolták a jelen állapotokat vagy bizonyították azoknak tarthatatlanságát. Az így írt történelem a historikus egyénisége szerint többé vagy kevésbé tudatosan tendenciózus — olykor pedig egy erősen egyoldalú s egyoldalúságában talán naiv személyiségnek kifejezési módja volt. (Treitschke.)

Közös, valamilyen formában mindig meglevő előfeltevése a céltörténetírónak, hogy a történelemnek tanítania kell. A *historia vitae magistra* elve egész korok szellemi irányára jellemző lehet. Mommsen, Sybel, Treitschke, szellemrokonai és kartársai meggyőződése szerint a politikai hatásban s a művészi gyönyörködtetésben a történelem feladatai maradéktalanul foglaltatnak.

Troeltsch, azt a gondolatot, hogy a történelemnek az életnek kell szolgálnia, ismeretelméletig tovább fejlesztette. Szerinte a múlt csak a jelen álláspontjáról érthető, ezért teljesen ettől függő. A jelenlegi élmény lebeg mindig a múltba tekintő szemlélődés előtt s a dolgok menetét akarva vagy önkénytelenül, mindig a jelenben élő hatóegészre vonatkoztatjuk. A jelen megértése végső célja a történetírásnak. Ez az aktivista álláspont jellemző kifejezője a modern szellemnek, de a valóban történeti gondolkozástól s alkotástól mérhetetlen távol fekszik.

Ezt a felfogást, amelyet Németországban, részben a háború hatása alatt is, sokan vallanak magukénak, Adolf v. Harnack oda módosította, hogy a történeti szemléleti módnak jogosultsága is csak annyiban van, amennyiben a jelenhez vezet s annak szolgál. „Azért foglalkozunk történettel, hogy a történet menetébe belenyúljunk“. Troeltsch szerint az önmagáért űzött, a jelenre nem

vonatkozhatott történetírás: a historizmus krízisét éljük. Az új nemzedék azt elégtelennek érzi. A jelen szellemi mozgalma egy új, nevét igazán megérdemlő történetbölcséletet fog megeremteni. A tiszta historizmus történetírása, mint a megértő intelligencia óriás teljesítménye, kontemplatív célnélküliségében nem maradhat meg, hanem lényege szerint etikává és történetbölcséletté kell válnia. Tagadhatatlan, hogy a jelenkor történetírói közül nagyon sokan a múlt vizsgálatához jelen idők értékeivel fognak hozzá, ezeknek az értékeknek múltbani hatásait keresik s történeti megalapozás által igyekeznek azokat értékeknek és teremtőknek — feltüntetni. A modern szellemnek a teremtő, nagyon is abszolút formában látott és értett új, a szisztematikus, az elsődleges fontosságú, a történelmi háttér szinte csak arra szolgál, hogy értékeiknek nagyobb fényt és előkelőséget adjanak.

Az aktivista álláspontnak vannak előnyei. A történelem jelentékeny részét cselekvés, aktivitás alkotja s ezek valójában csak aktív emberek által érthetők, akiknek érzékük van az ezen területen lehetséges és előforduló akaratelhatározások iránt. Aki az összefüggéseket eszmeileg, mint magukban szükségszerű fejlődést fogja fel vagy művészi álláspontjáról mindent mint szép regét tekint, nem fogja az akaratelhatározások és összeütközések fontos momentumát értékelni tudni.

Hibái azonban súlyosak ennek a típusnak is. Közismert a cselekvő ember nézeteinek egyoldalúsága. Erősen vitás, hogy a történelem alkalmas-e tanítómesteri hivatásának betöltésére? Tény, hogy erre a feladatra vállalkozva különösen erőszakossá s így megbízhatatlanná válik. A harnacki elmélettel szemben is tagadó álláspontra kell helyezkednünk. Végeredménykép: céltudatos akarása egy jelenlegi vagy jövő állapotnak, minden történeti megismerés alapvető törekvését: a dolgokról való tiszta és tárgyilagos igazság megállapítását lehetetlenné teszi.

Ranke magatartása vallásos. Ez a típus, mely a környező világban, a jelenben épügy, mint a múltban, — mellözve a theologiai formulázást — önmagában értékkel bír, szeretetteljes vizsgálatra méltó jelenség komplexusmot lát, a történetet sem önkényesen alakítani, sem valamely cél érdekében hasznosítani nem akarja. A történés tiszta szemlélete öröm és öncél számára. Megmondani: „Wie es eigentlich gewesen“ volt Rankenek és rajta kívül sok jeles történetírónak célja, ő írja H. Ritterhez intézett levelében: „Nevetséges még hallani is, hogy én a filozófiai vagy vallásos érdeklődés hijjával vagyok, mikor ép ez és pedig kizárólag ez hajtott, hogy történetet írjak.“ Ez az érdeklődés irányulhat az egész világ vagy a legszűkebb szülőföld történetére, valamely állam vagy művészet múltjára egyaránt. Kapcsolatban lehet erős művészi alkotó erővel vagy elvont tudományos kutató törekvéssel, az aktivista állásponttal való társulása azonban ki van zárva. Joggal állították, hogy a teljes historizmus quietismushoz, tiszta szemlélődéshez vezet. Tény, hogy a vallásos érzés és a kegyelet, a múlt időknek érdeknélküli szeretete, ha az történeti eseményekre vonatkozik, megfelelő szellemi képességekkel párosulva, a nagy történetíró lelki megalkotottságának nélkülözhetetlen kellékei lesznek. Vannak azonban a vallásos típusnak is bizonyos hibái. Könnyen szűkebb értelemben vett vallásos érzés és gondolkodásmóddá válik és az egyik vagy másik tételes valláshoz tartozás befolyásolhatja a kutatót: oly hiba, melyet becsületesen igazságra törekvő írók sem tudtak gyakran elkerülni. Súlyosabb hiba azonban

az, hogy ez a magatartás bizonyos aránytalanságot eredményez és ennek káros hatása műveiken érezhető. Ez a típus hasonló lelkesedéssel foglalkozik a legnagyobb és legkisebb eseményekkel; elvben érdeklődésének határa nincs és így a vizsgálatrémítő témák száma a végtelenbe nő. Bár ez az el nem határoltság megvan a valóságban is és tagadhatatlanul érdeme ennek a típusnak, hogy a szellemi világ előtt határnélküliségét tudatosá tette, de ép olyan jogos ez a szellemi szükséglet és követelés, hogy a kutató törekvés céltudatos irányt kapjon. S itt mond csődöt a vallásos típus. Ez az oka a történettudomány jelenlegi válságának. Széles körök érzésének visszatetszik a határokat nem ismerő abszolút kutatási ösztön s a részkutatásokat rendező s azokat áttekinthetővé tevő regulatív elvet keresnek. Ez az elv a történetírás területén a tudományos filozófiai probléma-feltevés. A fejlődés folyamán a vallásos történetírót, mint magasabbrendű, a filozófiai történetíró váltja fel. A jövő történetírása fokozottabb mértékben fog úgy az ismeretelmélet, mint a tartalmi történetbölcselet irányában orientálódni. Ma a történeti kutatás területén számtalan oly probléma van, amely az egyes kutatásban gyökerezik, de azon túlnöve, az általános szellemi kutatások körébe ér. Ezeknek a kérdéseknek konkrét-exakt és filozófiai kritikai megvilágítása egy történeti világnézet megalkotásához fog vezetni épúgy, mint ahogy az exakt megalapozott és filozófiailag átgondolt természettudományi világnézet (kialakult).

A filozofikus történetíróban a vallásos típusnak lelkesítő alapösztone szekularizálódik. Inkább egy elvont megismerési vágy él benne, mint vallásos szeretetöszton. Dilthey volna e típus képviselőjeként említhető, nála azonban a bölcseleti reflexzió a szellemtörténeti ábrázolással olykor kaotikus Összevisszaságban jelentkezik és így a tökéletes, minden kételyt elhallgattató zseni hatása nem jutott osztályrészül. Filozófia és történetírás között a helyes szintézis még nem történt meg és így az új negyedik típusnak méltó reprezentása nincsen.

A történeti módszertan kifejlődése, és intenzív művelése nem kedvez, sem a művészi, sem az aktivista típusnak, termékeny kapcsolata csak a vallásos magatartással lehet. Erre a típusra is gátlólag hat ugyan és első eredménye a specialisták számának megnövekedése. Ezen a kerülő úton azonban eljuthatunk a filozofikus történetíróhoz, aki minden valószínűség szerint nem a filozófusok, hanem a történetíróik soraiból fog kinőni, amidőn az egyes kutatás és módszerek biztos birtokában már bölcseleti kérdések megoldását fogja feladatának tekinteni.

T. Gy.

La Revue Universelle. — 1925, október 15. — *Henri Massis, Défense de l'Occident* (Nyugat védelme). A nyugati civilizáció sorsa — más szóval az ember sorsa — veszélyben forog. Európa egysége, amely szellemi tekintetben már régen megsemmisült, fizikailag is összeomlott 1914-ben. A háborútól okozott szétszaggatottság látványa, méginkább pedig az általános európai egyenetlenség, a világnézeti ellentétek tobzódása teljesen lerontotta a „művelt nyugat“ tekintélyét az ázsiaiak előtt. Azok az utazók és idegenek, akik a Távól-Keletről érkeznek, megerősítik ezt: a lefolyt öt esztendő alatt az emberek szelleme olyan mély átalakuláson ment át, mint aminőt máskor egy évszázad produkál. A személyiség, az egység, az állandóság, a tekintély, a folytonosság gondo-

lata: ezek a Nyugat ősi eszményei. Most arról van szó, hogy ezek az ideák disszociálódjanak egy oly kétes értékű aszkétaság javára, amelyben az ember-személy összes erői felbomlanak és a „semmibe“ vesznek. A Kelet rohama ez a latin örökség ellen, tehát mind az ellen, ami még megmaradt bennünk a régi rendből és a bizalmas ősi kapcsolatokból. Ez a támadás természetes szövetségesekre talál azokban az új nemzeti alakulatokban, amelyek nem járták a többi nemzettel együtt az emberi civilizáció útjait és amelyeknek a nyugati törzshöz való tartozása csupán mesterséges és tökéletlen. Ilyen Németország is, amelynek szelleme örökös habozás az ázsiai misztikum és a latinság között és amelynek léte örökös tüntetés a román szellem ellen. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg az ázsiai Oroszországban is, amely e tekintetben nem is tett egyebet, mint hogy visszatért őseredetéhez. Végeredményben tehát a barbárság örök fenyegetése ez a civilizációval szemben, vagy — miként a cikkíró jellegzetesen francia álláspontjából magát kifejezi — az elátkozott népek harca a megszentelt népek ellen“.

i. H. Gy.

Revue politique et parlementaire, 10. Septembre 1925. Jean Bourdon: Quelques illusions sur la dépopulation. (Hiú ábrándok az elnéptelenedés körül.) A Comité National d'études sociales et politiques Franciaország legnagyobb kérdéséről, melyet a szerző a kérdések kérdésének nevez, az elnéptelenedésről három vitanapot tartott s a szerző e vitanapok anyagát gyűjti össze és kritikai megjegyzésekkel kíséri. Amit különös figyelmére méltat, nem is az elnéptelenedés kérdése maga, hanem azok az illúziók, amiket egyesek ezzel a kérdéssel kapcsolatban egyes megoldásokkal szemben táplálnak. Sokan nem fogják fel a kérdés nagy horderejét, igazi jelentőségét és tulajdonképeni lényegét és sokat várnak olyan megoldásoktól, amelyek magukban ugyan helyesek, de az elnéptelenedés veszélyével szemben úgyszólván hatástalanok. Így a vitában résztvevő nőknél az elnéptelenedés, illetve a születések problémája csak a feminizmus mellett való érvelésre szolgáltatott alkálímat. Egyesek a születések számának emelése érdekében a prostitúció szabályozásának elejtését javasolták Anglia mintájára. De akik ezt a javaslatot tetteik, elfelejtették, hogy Angliában ennek ellenére újabban a születési arányszámok ijesztő csökkenését lehet tapasztalni, a prostitúció rendszabályainak módosítása tehát nem ígérhet semmi javulást. Mások azt hangoztatták, hogy nem is annyira a születések szaporítása, mint inkább a halálozási arányszámok megjavítása, mégpedig a csecsemőhalandóság mértékével a svéd és norvég csecsemőhalandóság színvonalára való leszorítása volna a feladat. Bourdon az érvek meggyőző halmazát vonultatja fel ez ellen a felfogás ellen. Franciaország a svéd és norvég csecsemőhalandóság arányszámai mellett évente 30.000 teliket nyerne, de nem szabad elfelejteni, hogy Norvégiában a húsz évnél hosszabb ideje tartó házasságok mindegyikére öt gyermekszületés esik, mely születési számokkal nem 30.000 lelket nyerne Franciaország évente, hanem ennél húszszorta többet. Mi is kell ahhoz hogy egy ország lakossága ne csökkenjen? A kétgyermekrendszer erre még akkor sem alkalmas, ha a két gyermek életiben is maradna és felnőne. Vannak házasságok, amelyek szükségképen gyermektelenek. Vannak agglagények s még ha végül mind is megházasodnának, akkor is, tekintettel arra, hogy a nők többen vannak Franciaországban,

a nők egy részének hajadonnak kell maradnia. Ez utóbbiakat pedig mindet a gyermekes házasságoknak kell pótolniuk. Milyen prognosztikont mutat tehát a statisztika abban a tekintetben, hogy családonként hány gyermek mellett miképpen alakul a népesség? Három gyermek csak arra elegendő, hogy a családok tagjait ugyanazon a színvonalon megtartsák. A népesség számára fenntartásához már négy gyermek szükséges, sőt a lakosság korosztályainak arányos megoszlása és kedvező halálozási arányszámok mellett négy-gyermekes családokkal már egy kis többlet, vagyis népszaporodás is elérhető. De ezzel szemben nem szabad elfelejtem, hogy Franciaország csak kedvező halálozási arányszámokat érhet ma el, míg korosztályok normális megoszlását lehetővé tette a háború pusztítása, mely 1,300.000 fiatalember hiányát okozta. Ez a hiány pedig hatványozódik, mert e fiatalember gyermekei is hiányozni fognak. A francia népesedésnek tehát ezt az űrt is ki kell töltenie, még pedig az életben maradtakra vár a feladat, hogy azoknak a gyermekei helyett is nemzzenek gyermekeket, akik meghaltak érettük. *A négygyermekes család tehát a háború utáni Franciaország számára már nem elegendő.* Hogy pedig a halálozási arányszámok megjavításával ezt a kérdést megoldani nem lehet, arra elég tekintetbe venni, hogy Franciaország nem kedvezőtlen halálozási arányszámával üt el rohamosan szaporodó szomszédaitól, hanem a születési arányszámok kedvezőtlen volta miatt. Ám helyes, ha mindent elkövetnek, elsősorban az orvosok a halálozási viszonyok megjavítása irányában. De a legtöbb, amivel a halálozás számai csökkenhetnek, egynegyed, míg a születési számokat háromnegyeddal kell feljavítani. Akadnak, akik a szaporodást a törvénytelen gyermekek helyzetének javításától várják. Ebben a tekintetben *Bourdon* megint úgy okosodik, mint a prostitúcióról. A törvénytelen gyermekek helyzetén csakugyan javítani kell, de jogosulatlan illúzió volna, ha azt hinnők, hogy ez a népesedés kérdését megoldhatná, vagy akár lényegesen befolyásolhatná. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy Franciaországban az élve születések 92%-a törvényes születés és csak 8% a törvénytelen gyermekek száma, vagyis az utóbbiak jelentőségét nem lehet túlbecsülni. Sőt ép a népesedés szempontjából nem lehet egyenlősíteni a törvényes házasságot a pusztá együttéléssel, mert amíg minden házasság legalább egy gyermekre törekszik, addig a pusztá együttélésben egyáltalán nem alkarnak gyermeket. Az államnak tehát a népesedés szempontjából is egyenesen kötelessége, hogy előnyben részesítse a törvényes házasságot a pusztá együttéléssel szemben. A törvénytelen anya elhagyatottságában támogatásra érdemes és nem szabad szemrehányással illetni, mert azzal, hogy gyermeknek adott életet, jóvátette botlását. De a törvényes anyát mégis fölébe kell helyezni, mert az ilyen anya még csak botlást sem követett el és csak dicséretet érdemel. Ha pedig a törvénytelen anya nem elhagyatott és az együttélés a gyermekszületés után is tovább tart, joggal lehet azzal az igénnyel fellépni az együttélőkkel szemben, hogy viszonyukat törvényesítsék. A gyermekáldást tehát csak a házasságokban lehet a siker kilátásával fokozni. Nem a házasságokra való buzdítás a feladat, mert Franciaországban a házasságok száma évről-évre növekszik s (közvetlenül a gyermekáldás előmozdítása helyett a házasságokra való buzdítás nem volna egyéb, mintha vizet hordanánk a folyóba, ahelyett, hogy az égő házat oltanók vele. Olyan vélemények is elhangzottak, mintha a közjóit emelésére kellene törekedni a születések fokozása céljából. Csodálatos, hogy ilyen vélemények elhangozhattak Fran-

ciaországban akkor, amikor egy évszázad óta a jólét növekedésével arányban csökkent a születések arányszáma. Mennél nagyobb a jólét, annál nagyobb az előrelátás és annál inkább igyekszenek egyszer elért életszínvonaluk megőrzésére és terheik csökkentésére. Azért arra kel) törekedni, hogy a jövő nemzedék felnevelésének költségei ne csak azok vállaira nehezedjenek, akik azokat jószántukból vállalják. De ennek nagy nehézségei vannak annál fogva, hogy a választópolgárság többsége olyanokból áll, akik nem csupán gyermektelenek, hanem egyben nincs is érzékük a gyermeknevelés nemzeti jelentősége iránt. Ez teszi szükségessé, hogy a nagy családoknak, amelyek tagjai a nemzet többségét teszik ki, biztosítsák a politikai szavazattöbbség is. Egyes női felszólalók a családok szavazati jogával szemben a nők választójoga mellett érveltek, de be kell látni, hogy ettől az utóbbtól a népesedés mit sem várhatna. Az 1921. évi népszámlálás idevonatkozó adatai még nem kerültek nyilvánosságra s így a háború előtti adatokra kell támaszkodni. Akkor Franciaországban 372 millió olyan család volt, melyben a gyermekek száma hármat tett ki vagy ennél többet s ezeknek a családoknak a tagjai együttesen 23 millió főre rúgtak a 39 milliónyi francia között, vagyis háromötödre. Ezzel szemben szavazataik száma 3 millió volt a 11 milliónyi francia szavazat, közt, tehát csupán harmadrész. A női szavazati jog a családok mindegyikének két szavazatot adna az eddigi egy helyett, ellenben az összes szavazatok számát több mint megkettőznél, mert hiszen a nők már a háború előtti Franciaországban is többségben voltak, a háborúval pedig arányszámuk csak emelkedett. A nők szavazati joga tehát a nagy családok szempontjából csak további hátránnyal járna. A női felszólalók egyike hivatkozott arra, hogy a családok szavazati joga burkolt szavazati jog volna a jog gyakorlására még alkalmatlan gyermekeknek, egy másik felszólaló pedig hozzáfűzte ehhez, hogy ez antidemokratikus volna. Ámde antidemokratikusnak csak az nevezhető, ha különbséget teszünk az emberek közt szellemi képességeik szerint és ezek arányában adunk nekik választójogot. A gyermekek száma szerint adott választójog ellen szóló érvelés tehát logikusan a megszorított választójoghoz és a többes szavazatok rendszeréhez vezet. Az általános választójog követelménye épen az, hogy minden emberi lény szavazati jogihoz jusson, mert enélkül nincs biztosítva érdekeik számbavétele az országos politikában. De addig, amíg 23 millió francia csak féllakkora szavazati joggal rendelkezik, mint 16 millió, addig általános szavazati jogról beszélni nem lehet. A kérdés csak az, hogy a gyermekek szavazati jogát ki gyakorolja, az apa egyedül, vagy pedig oszlojék-e meg a szülők között? Az első megoldás az összes gyermekek után az apának juttatná a szavazati jogot, s ezzel lehetségessé tenné, hogy a férfiak ellensúlyozhassák számbeli kisebbségüket. A második megoldás szerint a gyermekek neme szerint oszlanának meg a szavazatok apa és anya között, ami csak a nőik szavazati arányszámát növelhetné. Ez a kérdés állandó vita tárgya, de közvetlenül nem tartozik már a népesedés kérdéséhez. Akármelyik mellett történjék is a döntés, alkalmas lesz arra, hogy biztosítsa Franciaország jövőjét, melynek érdekében a legjelentéktelenebb eszköz sem lehet léggé felbecsülhető fontosságú, ha csak nem akarjuk, hogy a francia nemzet egynéhány nemzedék során teljesen eltűnjön az európai nemzetek sorából. *Bourdon* a családok szavazati jogában látja azt az eszközt, melytől minden többi függ s azért, a legnagyobb elismeréssel nyilatkozik *Roulleaux-Dugage*-ről, akitől ez a gondolat származik.

N. Gy.

Revue politique et parlementaire. 10 Octobre 1925 ***: L'organisation de la Présidence du Conseil. (A miniszterelnökség új szervezete.)

A háború előtti Franciaországban a miniszterelnök funkcióit tisztán kormányzati és politikai jellegűnek tekintették. Ennek a nézetnek tarthatatlansága az idők folyamán — különösképen a háború alatt előállott helyzet következtében — egyre szembetűnőbbé vált s ma már nem vitás, hogy a kormányelnököt elsőrendű fontosságú adminisztratív szerep illeti meg. A parlament munkájának irányításán kívül az ő kötelességének tekinthető a minisztériumok munkájának, azaz az adminisztratív munkának vezetése is. Irányt kell szabnia a minisztériumok munkájának külön-külön s egymással való összefüggésükben is. Kapcsolatot kell teremtenie az egyes kormányzati ágak között, hogy a koordinált erők céltudatos munkája lehetővé váljék. Elvben ennek a feladatkörnek jelentékeny része a minisztertanácsra hárul, amely azonban ennek a hivatásának a gyakorlatban — mert sem archívuma, sem hivatali személyzete nincs, hetenként legfeljebb kétszer ül össze, amikor is tanácskozásait inkább az általános politika kérdései uralják — nem tudhat eleget tenni. A miniszterelnöknek adminisztratív feladata teljesítésére a legutóbbi időkig nagyon gyéren állottak segédeszközök rendelkezésére. Megfelelő tanulmányi szerv és személyzet híjjával lévén, természetes, hogy a nemzet gazdasági életéről helyes információi nem lehettek. A különböző minisztériumokban és gazdasági kutatóintézetekben található anyagot senki össze nem állította s fel nem dolgozta számára. A főkép hagyományon alapuló és sokszor illogikusan megosztott ügykörrel rendelkező minisztériumok nem egyszer dolgoztak ugyanazon a feladaton, anélkül, hogy egymás hasonló irányú vagy éppen azonos célú munkálatairól tudomást szereztek volna. A miniszterelnök pedig, aki ezen a viszás állapoton segíteni hivatva lett volna, a fentebb említett okokból ennek a feladatának: a koordinálásnak és ellenőrzésnek sem tudhatott eleget tenni.

Ezeknek a fogyatkozásoknak orvoslása céljából Ribot 1917-ben, a miniszterelnökségen adminisztratív titkárságot szervezett s ennek vezetését G. Martin és P. Dubois professzorokra bízta. Az egymást követő kormányok alatt ennek a titkárságnak hatásköre és súlya folyton változott. Megemlítést érdemel, hogy P. Messier és P. Aubriot képviselők 1921 június 9.-én a Ház elé terjesztett határozati javaslatukban indítványozták, hogy a belügyminisztérium egész munkaköre a miniszterelnökségi államtitkára ruháztassék át.

Painlevé 1925 áprilisában ismét kormányra jutva, elhatározta a miniszterelnökségi államtitkárság megszervezését. E tárgyban 1925 május 2.-án kiadott rendelete értelmében, a miniszterelnökségi államtitkárnak kötelessége a minisztertanács nevében biztosítani a kapcsolatot és együttműködést a különböző minisztériumok között s figyelemmel kísérni azokat az ügyeket, amelyek természetük vagy tárgyuk következtében érdekelhetik a kormányzatot. Jelen van a minisztertanács ülésein s megállapított hatáskörében általános és állandó megbízatása van a miniszterelnök helyett való szignálásra. Az így megállapított munkakör elvégzéséhez Georges Bonnet-nek, az új államtitkárnak munkatársakat kellett keresnie. E célra szolgáló új, állami hivatal szervezésére, már a megfelelő hitel hiánya miatt sem lehetett gondolni. De azért sem, „mert összegezés és interpretáció esetén nem lehet szó szigorúan objektív és tudományos munkáról. Nem lehetséges tehát az ilyen munkát hivatalnokokra bízni, bármily nagy legyen is hivatásbeli értékük, akiknek személyes nézeteik egyik

vagy másik gazdasági, pénzügyi vagy vámkérdésre vonatkozólag ellentétben állhat a kormány felfogásával“. Ezt a kérdést következőképpen szabályozta az 1925 szept. 29.-i minisztertanácsi rendelet „1. A miniszterelnök az illetékes miniszterek ellenjegyzésével ellátott rendelettel megbízhat polgári vagy katonai hivatalnokokat, hogy a kormányzati ágak között kapcsolatokat létesítsenek s a minisztertanács napirendjére kerülő, kérdéseket előkészítsék és figyelemmel kísérjék. 2. Egy miniszterelnöki rendelet fogja ezeknek a hivatalnokoknak hatáskörét megállapítani, akiknek száma a minisztereknek és államtitkároknak az 1920 június 20.-i törvény 8. cikkelyének értelmében megállapított számát nem haladhatja meg“.

Ez az október 19.-i rendelet a következő négy osztályt szervezte:

Az első osztály készíti elő a minisztertanácsok anyagát. Gyűjti és rendezi a minisztertanácsok irattárát s előző határozatait nyilvántartja. Painlevének egy június hóban kelt rendelkezése értelmében minden minisztérium köteles rendszeresen jelentést tenni a miniszterelnökségnek azokról az ügyekről, amelyeket tárgyalatni akar. Az első osztály kötelessége, hogy tanulmányozás és esetleges véleménynyilvánítás céljából ezeket a jelentéseket megküldje azoknak a minisztériumoknak, amelyeket a szóban forgó tárgy érdekelhet. Gondoskodik továbbá a parlamenti munka s a kormányzati program összehangbantartásáról, jegyzéket vezet a tárgyalásra váró törvényjavaslatokról, gyűjti a természetük szerint egyik minisztérium hatáskörébe sem tartozó kérdéseket.

A második osztály, a *Séction économique et sociale*, gyűjti a kormányt érdeklő gazdasági adatokat. Erre a célra azonban nem szervez új kutató-intézeteket stb., hanem a már meglévő s igen értékes munkát végző, de egymás munkásságáról sokszor tudomással sem bíró, intézetek adatgyűjtését centralizálja. Gyűjti a különböző minisztériumok statisztikai adatait s összeköttetést tart fent Franciaország mindennemű statisztikai vagy vonatkozó adatokat szolgáltatni tudó intézetével. Grafikonokat, összehasonlító táblázatokat készít hogy az ország gazdasági életéről, az abban jelentkező változásokról bármely pillanatban szemléltető képet tudjon adni. Kéthavonként informatív gazdasági bulletint ad ki. Kötelessége végül az összeköttetést fentartani a földművelésügyi, kereskedelemügyi, munkaügyi, közmunkaügyi, és pénzügyminisztériumokkal.

A *Section administrative et juridique* foglalkozik az adminisztratív kérdésekkel s mindazon problémákkal, amelyek a közszolgálatra s az állami tisztviselőkre vonatkoznak. Feladata a törvények és rendeletek kodifikálásánál előforduló kérdések tanulmányozása. Gondoskodik a külügy-, hadügy-, közoktatásügyi-, belügy-, igazságügyi-, tengerészügyi minisztériumokkal s az államtanáccsal való kapcsolatáról.

A negyedik osztály információs és belső szolgálatot lát el s a miniszterelnökség költségvetése körüli feladatokat végzi.

Kapcsolatba hozattak továbbá a miniszterelnökséggel a következő szervezetek: *La Direction générale des Services d'Alsace-Lorraine*; *Le Conseil Supérieur de la Défense Nationale*; *Le Conseil National Économique*; *Le Conseil Nationale de la maint-d'oeuvre*; *Le Haut-Commissariat an logement*. Joggal reméli a szerző, hogy az így átszervezett miniszterelnökség lehetővé fogja tenni a kormányelnököknek nagyfontosságú adminisztratív feladataik teljesítését.

T. Gy.

ÚJ KÖNYVEK.

1. Szociológia.

Allier, Raoul: La psychologie de la conversion chez les peuples non civilisés. I—II. Paris (Payot) 1925—595; 512 I.

Bauer, Dr. K. HL: Rassenhygiene. ihre biologischen Grundlagen. Leipzig (Quelle u. Meyer) 1926—247 I.

Baxa, Jacob: Gesellschaft und Staat im Spiegel deutscher Romantik. (Die Herdiflamme, hrsgb. v. Othmar Spann) Jena (Q. Fischer) 1924—664 I.

Beach, W alter Greenwood: An introduction to sociology and social problems. Boston (Houghton Mifflin Co.) 1925—XIV+369 I.

Bums, Cecil Delisle: Industry and civiltion. London (Allen + Unwin) 1925—278 I.

Cassau, Dr. Theodor: Die Gewerkschaftsbewegung. Ihre Soziologie und ihr Kampf. (Soziale Organisation der Gegenwart, hrsgb. v. E. Grünfeld) Halberstadt (H. Meyer) 1925—IX+355 I.

Duprat, G. L.: Le Lien famíliái, Causes sociales de son relachement Paris (F. Alcan) 1924—VI+268 I.

Ellwood, Charles A.: The psychology of human society, an introduction to sociological theory. London (Appleton) 1925—513 I.

Hertz, Friedrich: Rasse und Kultur. Eine kritische Untersuchung der Rassentheorien. (Phil.-Soziologische Bücherei Bd. XXXIV.) Leipzig (Kröner) 1925—XII+426 I.

Jahrbuch für Soziologie. Eine internationale Sammlung. Hrsgb. v. Dr. G. Salomon. Karlsruhe (G. Braun) 1925—385 I.

Jerusalem, Frank W.: Soziologie des Rechts. I. Gesetzmässigkeit und Kollektivitat. Jena (G. Fisoher) 1925—X+411 I.

Kanitz, Ottó Félix: Das proletarische Kind in der bürgerlichen Gesellschaft. Jena (Uránia) 1925—95 I.

Keyserling, Gráf Hermann: Das Ehe-Buch. Eine neue Sinngebung in Zusammenklang der Stimmen tührender Zeitgenossen angeregt und hrsgb. von — Celle (Niels Kampmann) 1925—128 I.

Kühne, Otto: Soziale Auslese oder soziale Anpassung? Das Grundproblem jeder Sozialpolitik. Versuch einer objektiven Begründung des allgemeinen Prinzips der Sozialpolitik. Greifwald (Bamberg) 1925—158 I.

Meuter, Hanna: Die Heimlosigkeit. ihre Einwirkung auf Verhalten und Gruppenbildung der Menschen. Mit einem Vorwort von Dr. L. v. Wiese. Jena (G. Fischer) 1925—VIII+154 I.

Michels, Robert: Zur Soziologie des Paríeiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens. Zweite, vermehrte Auflage. (Phil.-Soziolog. Bücherei, Bd. XXI.) Leipzig (A. Kröner) 1925—XXXV+528 1.

Oekinghaus, Dr. Emma: Die gesellschaftliche u. rechtliche Stellung der deutschen Frau. (Königsberger sozialwissenschaftliche Forschungen. Bänd 1.) 1925—186 1.

Petruscu, N.: The principles of comparativ sociology. London (Watts a. Co.) 1924—XI+191 1.

Pruette, Lorine.: Women and leisure: a study of social waste. New-York (Dutton & Co.) 1924—XXIV+225 1.

Rosebuch, J. Q.: Was de Moral vom Kapitalismus fordern kann. Übersetzung. Stuttgart (W. Komhammer) 1925—212 1.

Rosenstock, Eugen: Soziologie. I. Die Kräfte der Gemeinschaft. Berlin (de Gruyter) 1925—264 1.

Sauer, Wilhelm: Grundlagen der Gesellschaft. Eine Rechts-, Staats- u. Sozialphilosophie. Berlin, Grunewald (Rotschild) 1924—XIX+506 1.

Sorokin, Pitirim Aleksandrovich: The sociology of revolution. Philadelphia (J. B. Lippincott) 1925—XII+428 i

Stoddard, Lothrop: Der Kulturumsturz. Die Drotiung des Untermenschen. Ins Deutsche übertragen von Dr. W. Heise. München (Lehmann) 1925—212 1.

Tönnies, Ferdinand: Soziologische Studien und Kritiken. Jena (Fischer) 1925—VII+397 1.

Verweyen, Johannes M.: Der soziale Mensch und seine Grundf ragén. München (Reinhardt) 1924—VII+397 1.

Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sozioíogie, hrsgb. in Verbindung mit F. Alverdes, R. Bolte, B. Malinowski, E. Schwiedland. 1. Jhg. H. 1. März 1925. Leipzig (L. Hirschfeld).

Zwing, Kari: Soziologie der Gewerkschaftsbewegung. F. 1: Gewerkschaften u. Wirtschaft. Jena (Gewerkschafts-Archiv) 1925—179 1.

2. Filozófia és rokon tudományok.

Chamberlain, Houston Stewart: Rasse und Persönlichkeit. Aufsätze. München (Bruckmann) 1925—201 1.

Henry, Dr. Viktor: Das Bildungsproblem. Leipzig (Quelle u. Meyer) 1925—XII+259 1.

Müller-Freienfels, Richard: Die Seele des Alltags. Eine Psychologie für jedermann. Berlin (Volksverl. der Bücherfreunde) 1925—403 1.

Russel, Betrand: Unser Wissen von der Aussenwelt. Übersetzt v. Walther Rothstock. Leipzig (Félix Meiner) 1926.

Rühle, Ottó: Die Seele des proletarischen Kindes. Dresden (Verlag Am andern Uier) 1925—213 1.

Singen Edgar Arthur: Mind as behavior and studies in empirical idealism. Columbus (Ohio) (R. G. Adams) 1924—IX+301 1.

- Spranger*, Eduard: Lebensformen. Geisteswissenschaftl. Psychologie u. Ethik d. Persönlichkeit. 5. vielf. verb. Aufl. Halle (Niemeyer) 1925—XVI+405 1.
Utitz, Emil: Charakterologie. Gharlottenburg (Heise) 1925—VII+398 1.

3. Társadalom-, jog- és történet-bölcsélet.

- Berdjajew*, Nikolaus: Der Sinn der Geschichte, Versuch einer Philosophie des Menschenshicksaals. Deutsch von Ottó v. Taube. Eingei. v. H. Graf v. Keyserling. Darmstadt (Reichl) 1925—XX+200 1.
Binder, Július: Philosophie des Rechts. Berlin (Stilke) 1925—8°—LIII+1063 1.
Breysig, Kürt: Vom geschichtlichen Werden. Bd. 1. Persönlichkeit. Stuttgart (Cotta) 1925—XXI+308 L.
Cornelius, Friedrich: Die Weltgeschichte und ihr Rhythmus. München (Reinhardt) 1925—XLI+391 1.
Delaisi, Francis: Les contradictions du monde moderne. Paris (Rayot) 1925.
Popper-Lynkeus, J.: Das Ich und das soziale Gewissen. Dresden (Reissner) 1924—XII+ 223 1.
Stammler, Rudolf: Rechtsphilosophische Abhandlungen u. Vorträge. I—II. Berlin (Pan Veri.) 1925—X&457; 427 1.
Ziegler, Leopold: Das heilige Reich der Deutschen. I—II. Darmstadt (Reich) 1925—476; 463 1.

4. Politika.

- Bonn* M. J.: Die Krisis der europäischen Demokratie. München (Meyer u. Jessen) 1925—155 1.
Brunk, Thomas: A government of, by and for the people; origins and defects of present and past governments. Boston (Badger) 1925—459 1.
Bryce, James: Moderne Demokratien. Übersetzung von K. Loewenstein u. Albrecht Mendelsohn Bartholdy. Bd. II. Die Demokratien der angelsächsischen Welt. Bd. III. Der demokratische Staat in der Praxis. München (Drei Masken Verl.) 1925—VI+422 1.; 1926—VI+327 1.
Duguit, Léon: Traité de droit constitutionnel. Tome V. Les libertés publiques. Paris (Boccard) 1925—703 1.
Freyer, Hans: Der Staat. Leipzig (Rochfelden) 1925—216 1.
Horwill, George: Proportional representation: its dangers and defects. London (Allen & U.) 1925—153 1.
Kelsen, Hans: Allgemeine Staatslehre. (Enzyklopädie der Rechts- u. Staatswissenschaft. Bd. XXIII.) Berlin (J. Springer) 1925—XVI+433 1.
Laski, Harold: A grammar of politics. London (AUen & Unwin) 1925—672 1.
Steffens, Johann Péter: Die Staatsauffassung der Moderne. Auf der Grundlage der Kulturphilosophischen Zeitideen. (Schriften zur deutschen Politk. 8—9. H.) Freiburg i. B. (Herder u. Co.) 1925—XV+169 1.
Weber, Alfréd: Die Krise des modernen Staatgedankens in Európa. Stuttgart—Berlin (Deutsche-Verl.-Anstalt) 1925—172 1.

5. Társadalmi gazdaságtan. Elméleti művek.

Adams, Arthur Barts: Economics of business cycles. New-York (Mc Graw Hill Book Co.) 1925—XVI+268. 1.

Brauer, Dr. Th.: Produktionsfaktor Arbeit. Erwägungen zur modernen Arbeitslehre. Jena (G. Fischer) 1925—209 1.

Edgeworth, T. J.: Papers relating to political economy. Vols. I—III. (Published of behalf the Royal Economic Society.) London (William & Co.) 1925—442, 275 u. 491 1.

Festgabe für Lujó Brentano. Die Wirtschaftswissenschaft nach dem Kriege. 29 Beiträge über den Stand der deutschen und ausländischen sozial-ökonomischen Forschung nach dem Kriege. Hrsgb. v. M. J. Bonn und M. Palyi. Bd. I. Wirtschaftspolitische Ideologien. Bd. II. Der Stand der Forschung. München u. Leipzig (Duncker u. Humblot) 1925—IX+390; VIII+533 1.

Hawtrey, R. G.: The economic problem. London (Mac Millan) 1925.

Henzel, Fritz: Die Arbeitsleistung vor und nach dem Kriege, untersucht an einem Werk der Maschinenindustrie. Stuttgart (Poeschel) 1925—VIII + 135 1. 135 1.

Josephy, Dr. Berthold: Prinzipien der Wirtschaft. Eine Grundlegung der Einkommenslehre. Jena (G. Fischer) 1925—205 1.

Kerschagl, Dr. Richard: Einführung in die Methodenlehre der Nationalökonomie. Wien (Hölder-Pichler, T.) 1925—VI+ 114 1.

Knapp, G. F.: Einführung in einige Hauptgebiete der Nationalökonomie. München u. Leipzig (Duncker u. Humblot) 1925—390 1.

Lüddecke, Theodor: Das amerikanische Wirtschaftstempo als Bedrohung EuroJpas. Leipzig (P. List) 1925—121 1.

Masse, Renée: La production des richesses. Préface de M. Raphael Georges Lévy. Paris (Giard) 1925—XVII+979 1.

Passow, Richard: Betrieb, Unternehmung, Konzern. (Beiträge zur Lehre von den Unternehmungen, hrsgb. v. Dr. R. Passow. Jena (G. Fischer) 1925—153 1.

Rühl, Alfréd: Vom Wirtschaftsgeist im Orient. Leipzig (Quelle'u. Meyer) 1925—8°—VI+92 1.

Schilling, A.: Die Lehre vom Wirtschaften. Wesen und Zusammenhänge. Berlin (VDI. Verl.) 1925—XII+297 1.

Snow, N. J.: Psychology in business relations. Chicago (A. W. Shaw Co.) 1925—XV+562 1.

Stolzmann, Rudolf: Die Krisis in der heutigen Nationalökonomie (dargestellt an literarischen Neuerscheinungen.) Jena (G. Fischer) 1925—145 1.

Wilbrandt, Dr. R.: Theorie der Volkswirtschaft. (Einführung in die Volkswirtschaftslehre 3.) Stuttgart (E. K. Moritz) 1925—VIII+228 1.

Thomas, S. Evelyn: Elements of economics. London (Pitman) 1925—6581.

Gazdasági politika.

Agrarsozialistische Bücherei. Hrsgb. v. der Agrarpolitischen Kommission der Deutschösterreichischen Sozialdemokratie. Wien (Wiener Volksbuchhandl)

No. 1. Bauer, Otto: Der Kampf um Wald und Weide. Studien zur österreichischen Agrargeschichte und Agrarpolitik. 1925—244. t

Culbentson, William Smith: International economic policies. A survey of the economics of diplomacy. New-York, London (D. Appleton) 1925—XVIII + 575 l.

Esslen, J. B.: Die Politik des auswärtigen Handels. Stuttgart (F. Enke) 1925—XV+368 l.

Hantos, Dr. Elemér: Die Handelspolitik in Mitteleuropa. Jena (G. Fischer) 1925—V+106 l.

Harms, Bernhard: Die Zukunft der deutschen Handelspolitik im Rahmen des Neuaufbaus der deutschen Volkswirtschaft und ihrer weltwirtschaftlichen Beziehungen. Jena (G. Fischer). I. Bd. 1925—X+376; 127 l.

Jouvenel, H. de, D. Serruys, Ch. Chaumet, etc.: Notre diplomatie économique. Conférences etc. Paris (Alcan) 1925—iIV+246 l.

— The Land and the Nation. Rural report of the Liberal Land Committee 1923—25. London (Hodder & Stoughton) 1925—IV+584 i.

Liefmann, Róbert: Vom Reichtum der Nationen. Karlsruhe (G. Braun) 1925—VII+143 l.

Köttgen, Dr. Carl: Das wirtschaftliche Amerika. Mit 40 Abbildungen. Berlin (V. D. J.) Veri.) 1925—VIII+183 l.

Nonnenbruch, Dr. Th.: Das vereinigte Európa. Leipzig (Th. Weicher) 1925—198 l.

Schewe, Karl: Bodenreform u. Bodenreformpartei in England . . . mit einem Vorwort v. Dr. A. Damaschke. Jena (G. Fischer) 1925—VIII+ 187 l.

Gazdaságtörténet

Kulischer, Dr. Josef: Russische Wirtschaftsgeschichte. (Hdbuch der Wirtschaftsgeschichte. Hrsgb. v. Dr. G. Brodnitz) Jena (G. Fischer) I. Bd. 1925—XXII+458 + 1 Karte.

Marchionini, K.: Geschichte der Landwirtschaft. Leipzig (Leipziger Buchdruckerei) 1925—264 l.

Tawney, R. H.: Religion and the rise of capitalism. A historical study. London (Murray).

6. Szocializmus és kommunizmus.

Bolschewismus, Der Staat, das Recht und die Wirtschaft des —. Darstellung und Wertung seiner geistigen Grundlagen. I—II. Verfasst von A. A. Bogolepoff, B. Brutzkus, S. v. Bubnoff und 15 Authoren. (Archiv f. Rechts- u. Wirtschaftsphilosophie Bd. XVIII. H. 4. Bd. XIX. H. 1.) Berlin-Grunewald (Rotschild) 1925—529; 677; 223 l.

Eastman, Max: Depuis la mort de Lénine. Traduit de l'anglais. 2-ème édition. Paris (Gallimard) 1925—219 l.

Heller, Hermann: Sozialismus u. Nation. Berlin, 1925.

Hurd, Archibald Spicer: State socialism in practice. London (P. Allen & Co.) 1925—234 l.

Kautsky, Karl: Die Internationale und Sowjetrussland. Berlin (J. H. W. Dietz Nachf.) 1925.

Kramac, Dr. Karel: Die russische Krisis. Geschichte u. Kritik des Bolsehwismus. Übertragen aus dem Tschechischen von Alfred Schebek. München u. Leipzig (Duncker u. Humblot) 1925—XVI+689 1.

Kranold, Albert: Zwang und Freiheit im Sozialismus. Untersuchungen über die sozialistische Gesinnung und die inneren Schwierigkeiten ihrer Verwirklichung. Jena (Thüringer Verlagsanstalt) 1925—211 1.

Lenin, Wladimir Iljitsch: Der Kampf um die soziale Revolution. (Ausgewählte Werke. Sammelband.) Wien (Verl. für Literatur u. Politik) 1925—XVI+783 1.

Louis, Paul: Histoire du socialisme en Francé depuis la revolution jusqu'à nos jours. Paris (Rivière) 1925—416 1.

Michels, Róbert: Sozialismus in Italien. Historische Studien. München (Meyer u. Jessen) 1925—402 1.

Russland. Offizieller Bericht der englischen Gewerkschaftsdelegation nach Russland und dem Kaukasus im November und Dezember 1924. Berlin (Neuer Deutscher Verl.) 1925—XXXVIII+303+3 1.

Sachs, A. S.: Der wissenschaftliche Sozialismus. Wien (Münster Veri.) 1925—128 1.

Trotsky, Leon: Lenine. Paris (Librairie du Travail) 1925—229. 1.

Varga, Eugen: Materialien über den Stand der Bauernbewegung in den wichtigsten Ländern. Hamburg (Carl Hoym Nachf) 1925—176 1.

Vries, Axel de: Die Sowjetunion nach dem Tode Lenins. Berlin-Grunewald (K. Vowinakel) 1925—185 1.

7. Pénzügytan. Állami pénzügyek.

Layton, W. T., Ch. Rist: Die Wirtschaftslage Österreichs. Bericht der vom Völkerbund bestellten Wirtschaftsexperten —. Deutsche Übersetzung. Wien (Verband öst. Banken u. Bankiers) 1925—143 1.

Martin, Germain: Les finances publiques de la France et la fortune privée. (1914—1925.) Paris (Payot) 1925—444 1.

Ritschl, Hans: Theorie der Staatswirtschaft und Besteuerung; reine Theorie der Staatswirtschaft und alig. Steuerlehre. Bonn (Schroeder) 1925—XI+231 1.

Thompson, Carl Dean: Public ownership, a survey of public enterprises, municipal, state, and fédéral, in the United States and elsewhere. New-York (T. J. Crowell Co.) 1925—XVIII+445 1.

8. Szociálpolitika.

Adler Victor: Aufsätze, Reden ti. Briefe H. S. Victor Adler über Fabrik-inspektion, Sozialversicherung u. Arbeiterkammern. Wien (Wiener Volksbuchh.) 1925—215 1.

Adler, Victor: Über Arbeiterschutz und Sozialreform. Wien (Volksbuchhandlung) 1925—268 1.

Arbeitslosenversicherung. Eine rechtsvergleichende Darstellung. (Intern. Arbeitsamt. Studien u. Berichte) Berlin (Dr. H. Preiss) 1925—154 1.

Bowley A. L. a. Miss M. H. Hogg: Has poverty diminished? 1925—288 + many statistical tables.

Brandeiss, Maximilian u. Zobel, Dr. Robert: Gesetzgebung für Kriegsbeschädigte mit Entscheidungen der Geriahtshöfe öffentlichen Rechtes. Wien (Wiener Voksbuchhandl.) 1925—424 1.

Dobb, Maurice: Capitalist enterprise and social progress. London (Routledge) 1925—419 1.

Faulkner Baker, Elizabeth: Protectiv labor legislation with special reference to wornen in the state of New-York. (Studies in History Economics and Public Law, ed. by the faculty of political science of Columbia University) New-York — London (Columbia Un. sale agents — King & S.) 1925—456 1.

Girard, Joseph: Éléments de legislation ouvrière.. Paris (F. Alcan) 1925—324 1.

Kaskel, Dr. Walter: Arbeitsrecht. (Enzyklopädie der Rechts- u. Staatswissenschaft)- Berlin (J. Spinger) 1925—XX+352 1.

Mess, H. A.: Factory legislation and its administration 1891—1924. London (King & Son) 1925—228 1.

Wolz, Dr. Ottó: Aufgaben deutscher Wohlfahrtspolitik. (Schriften der Vereinigung I. staatswissenschaftliche Fortbildung.) Berlin (Gersbach u. S.) 1925—71 1.

9. Kultúrpolitika.

Klebelsberg, Gräf Kuno: Ungarische Kulturpolitik nach dem Kriege. Budapest (Egyetemi Ny.) 1925—29. 1.

10. Politikai és kultúr-történet. Publicisztika.

Barrés, Maurice: Scènes et doctrines du nationalisme. I—H. Paris (Plon-Nourrit), 1925—VII+296; IV+260 1.

Farrer, J. A.: Die europäische Politik unter Eduard VII. Mit einer Einleitung von Georg Karo. Übersetzung aus dem Englischen von Freifrau v. Bissing. München (F. Bruokmann) 1925—XXIII+327 1.

Hinter den Kulissen des französischen Journalismus. Von einem Paxiser Chefredakteur. Berlin (Deutsche Rundschau) 1925—282 1.

Grey, of Fallodon, Viscount: Twenty-five years. In 2 volumes. London (Hodder & Stoughton) 1925—XXX+342; IX+329 1.

Jorga, N.: Histoire des etats balcaniques jusqu'à 1924. Paris (I. Gamber) 1925—575 1.

Koppel, J.: Juden und Judenthum von heute. Übersichtlich dargestellt. Ein Handbuch. Mit 132 Porträts u. 28 Illustrationen. Zürich—Wien—L. (Amalthea Verl.) 1925—X+891 h

Ludwig, Emil: Wilhelm der Zweite. Berlin (E. Rowohlt) 1926—495 1.

Mannhardt, J. W.: Der Faschismus. München (C. K. Beck) 1925—XII+411 1.

Masaryk, T. G.: Die Welt-Revolution. Erinnerungen u. Betrachtungen 1914 bis 1918. Ins Deutsche übertragen v. C. Hoffmann. Berlin (Reiss) 1925—XVIII+556 1.

Michels, Robert: Sozialismus und Fascismus in Italien. (Zweiter Band des Werkes, Sozialismus u. Fascismus als politische Strömungen in Italien.) München (Meyer u. Jessen) 1925—VI+339 1.

Prezzolini, Giuseppe: La culture italienne. Traduit par G. Bourgin d'après un texte romain par l'auteur. Avant-propos de Benjamin Crémieux. Paris (F. Alcan) 1925—IX+246 1.

Rakovski, Christian: Roumanie et Bessarabie. Paris (Libraire du Travail) 1925—75 1.

Schweyer, Dr. F.: Politische Geheimverbände. Blicke in die Vergangenheit und Gegenwart des Geheimbundwesens. Freiburg im Breisgau (Herder u. Co.) 1925—229 1.

Srbik, Heinrich Ritter v.: Metternich. Der Staatsmann u. der Mensch. Bd. I—II. München (Bruckmann) 1925—XIV+787; IX+643 1.

Swanwick, H. M.: Baumeister des Friedens. Zehn Jahre Geschichte der Union für demokratische Controlle. Mit Vorworten von E. D. Morel u. Gr. Max Montgelas. Ins Deutsche übersetzt v. Dr. S. Black. Halberstadt (H. Meyer) 1925—XXVIII+194 1.

Wendel, Hermann: Der Kampf der Südslawen um Freiheit u. Einheit. Frankfurt a. M. (F. Societats Druckerei) 1925—798 1.

11. Statisztika. Szociográfia.

Berridge, William Arthur: Purchasing power of the consumer, a statistical index. Chicago (A. W. Shaw Co.) 1925—XXV+318 1.

Fischer, R. A.: Statistical methods for research workers. London (Oliver u. Boyd) 1925—248 1.

Fassinger, Dr. Hugo: Die Tschechoslowakei. Ein geographisches, politisches, und wirtschaftliches Handbuch. Wien—Leipzig—M. (Rikola) 1925—IX+618 1. + 2 Karten.

Niceforo, Alfredo: La methode statistique. Paris (Giard) 1924—600 1.

Schriften des Vereins f. Sozialpolitik. München u. Leipzig (Duncker u. Humblot). 169. Bd. Geldwertung und Stabilisierung in ihren Einflüssen auf die soziale Entwicklung in Österreich. Mit Beiträgen von 33 Autoren, Hrsgb. v. Julius Bunzel. 1925—VIII+474 1.

Thurstone, Louis León: The fundamentals of statistics. New-York (Mac Millan) 1925—XVI+237 1.

Winkler, W.: Statistik. Leipzig (Quelle u. Meyer) 1925—160 1.

12. Jogtudományok.

Nemzetközi jog.

Ando, Yoshiro: La liberté du commerce et la Société des Nations. Préface du Dr. Y. Sugimura. Paris (Berger-Levrault) 1925—8—IX+181 1.

Egyházjog.

Preface du Dr. Y. Sugimura. Paris (Berger-Levrault) 1925—IX+181 l., 1925.

Közjog.

Horwill, H. W.: The usages of the American Constitution. Oxford (The University Press) 1925—IX+251 l.

A TÁRSULAT ÉLETE.

Előadások. Október hó 21.-én *Moór Gyula* szegedi egyetemi tanár, Társulatunk választmányi tagja tartott érdekes előadást a *szocializmusról*. Az előadó tömör és világos összefoglalását adva azoknak az okoknak, amelyek miatt mindaddig nem kívánatos a magántulajdon teljes vagy részleges megszüntetése, tehát a szocializmus alapvető törekvésének megvalósulása, amíg a mai termelőrendszer legfőbb hajtóereje: „az egoizmus helyébe *nem* tud más, legalább ennyire megfelelő erkölcsi hajtóerőt állítani.

November 14.-én *Dékány István* egyetemi m. tanár, választmányi tag *A közvélemény erővesztésének akai a modern társadalmakban* c. tanulmányát mutatta be. A közvélemény fogalmának és természetének éles megvilágítása után kifejtette az előadó, hogy a modern társadalmak életének nevezetes jelenségei: a városba tömörülés, a modern tömegek nagy mobilitása és a társadalom életütemének *folytonos* gyorsulása mint okozta szükségszerűen a közvélemény szembetűnő erőtlenedését.

A Társulat ünnepélyes ülése Kaposvárt. Első vidéki szervező ülését Társulatunk november 22.-én ünnepélyes keretek között tartotta a kaposvári városháza tanácstermében. E bemutatkozásnak nagyobb jelentőséget adott az a körülmény, hogy ez egyszermind az egykével súlyosan fertőzött Dunántúli zászlóbontása volt a népölő betegség elleni küzdelemre. Ismervén az ülésen szőnyegre kerülő tárgy gyakorlati fontosságát s kormányzati, sőt törvényhozási intézkedések szükségét, kaposvári ülésünkre meghívtuk az érdekelt kormányzati ágak és egyházak képviselőit is. A kultuszminisztériumot *Pogány Frigyes*, o. kereskedelemügyi minisztériumot *Kovács Alajos*, a honvédelmi minisztériumot *vitéz Végh Kálmán* helyettes államtitkárok, a népjóléti minisztériumot *Győry Tibor* min. tanácsos, a belügyminisztériumot *Horváth Béla* min. osztálytanácsos képviselték. Az egyházak részéről jelen volt *Antal Géza*, a dunántúli református egyházkerület püspöke és megjelentek a helybeli egyházak lelkészei. *Ravasz László* dunamelléki ref. püspök, *Kapi Béla* dunántúli ág. h. ev. püspök levélben, *Éry Márton*, *Tolna* vármegye alispánja táviratban

jelentette a mozgalomhoz való csatlakozását. A közel háromszáz főnyi hallgatóság között ott volt Somogy vármegye és Kaposvár vezető értelmiséginek színe-java, de nagy számban voltak jelen a nép egyszerű férfiai és asszonyai is, akik szemmel láthatóan feszült figyelemmel hallgatták végig a kényes problémának harmadfél óra hosszat tartó tárgyalását.

Az ülés előtt *Tallián Andor*, a vármegye alispánja lelkes hangú beszédben üdvözölte Társulatunkat, majd *Hornyánszky Gyula* elnök megnyitó beszédet mondott, megvilágítván a Társulat hivatását, célkitűzéseit, amelyeket azok *magyar* jellegével különböztetett meg a magyarországi radikálisok programjától.

Az ülés első előadója *Kovács Alajos* választmányi tag *Az egyke pusztítása Somogyban* című tanulmányát olvasta fel. A beszédes számok megdöbbentő képét adták a somogyi magyarság sorvadásának, amely már-már a franciaországi tüneteket mutatja. A baj lokalizálására az állam, a törvényhatóság és a társadalom összefogását sürgette az előadó. A tanulmányt szemlénk következő számában közölni fogjuk. Utána *Gönczi Ferenc* tagtársunk, aki a somogyi egykét százat meghaladó községben a helyszínén tanulmányozta, *Az egykerendszer megszüntetésének kérdéséhez* címen értekezett. Különbösgét tett a városi lakosság gyermekkorlátozása és a falusi egyke között. Amazok főleg anyagi erő hiánya miatt hártják el a gyermekáldást, ezeknél a birtok megtartására irányuló törekvés oka az egykének. Míg a városiaknál a vagyoni helyzet javítása jórészt segítene a bajon, a falusi egykét más módon véli korlátozhatónak. Sürgette a bábaképzés reformját, a bűnös abortusban elhalt nők kötelező boncolását (amitől nagy preventív hatást vár), egyházi és állami adókedvezményt a többgyermekes családoknak és fokozott adóztatását az egygyermekes gazdagoknak. A falusi gyermekeknek az ipari és kereskedelmi pályára lépését elő kell mozdítani. A falu becsmérlő felfogását a többgyermekes nőről községi és országgyűlési választójog adásával kívánja ellensúlyozni s hangsúlyozta az örökösödési törvény olyan értelmű reformjának szükségét, amely szerint az *egész vagyont* csak legalább három örökös nyerhesse el. Gönczi tagtársunk előadása a Népegészségügy c. szaklapban fog megjelenni.

A két előadás után *Antal Géza* püspök kifejtette, hogy az egyke elleni küzdelem sikerét egy speciálisan e célból felállítandó hatósági szerv működésétől várna. *Pogány Frigyes* h. államtitkár és *Győry Tibor* min. tanácsos felszólalása után — akik a vallás- és közoktatási, illetőleg a népjóléti miniszter urak nevében a gyakorlati küzdelem messzemenő támogatását helyezték kilátásba — *Hornyánszky* elnök kijelentette, hogy a Társulat továbbra is napirenden kívánja a kérdést tartani. Az ülés Tallián alispán záró szavaival ért véget

A Társulat jelenlévő tagjai őrizni fogják annak a kedves vendégszeretnek emlékét, amelyet a Társulat a vármegye alispánja és *Vétek* György polgármester részéről élvezett.

Még egyszer a Wiese-ügy. A kölni professzor jóhiszemű tájékozatlanságának bizonyítéka az a „Nachtrag“, amelyet múlt számunkban közölt leveleiben *említett s* amely a Kölner Vierteljahrshefte 1925. évfolyam ½. számában a következőképen hangzik:

„Wie Ihnen wohl bekannt, ist die Ungarische Soziologische Gesellschaft und deren Zeitschrift ‚Das 20. Jahrhundert‘ (Huszadik Század) das Opfer der Revolution und der nachfolgenden Reaktion geworden. Jené jüngere Garde der Ungarischen Soziologen, die sich seiner Zeit um die Gesellschaft und die Zeitschrift scharten, hat nunmehr beschlossen, eine neue Zeitschrift für Soziologie unter dem Titel ‚Unser Jahrhundert‘ (Századunk) zu gründen. Zuin Schriftleiter is Dr. Vambery auserkoren. Ich baruche wahl kaum zu betonen, welchen Schwierigkeiten wir seitens der Behörde entgegensehen, da laut den noch immer bestehenden Ausnahmsverordnungen jede Druckschrift im Verwaltungswege unterdrückt werden kann. Obgleich wir jeder politischen Tendenz ferne stehen, ist doch die Soziologie als objektive Wissenschaft, die auch unliebsame Wahrheiten zutage fördert,“ der bestehenden ‚Ordnung‘ ein Dorn im Auge. Trotz alledem glauben wir dem Interesse unserer Wissenschaft und auch dem des Landes zu dienen, wenn wir uns unentwegt in den Kampf mit den Mächten der Dunkelheit begeben“.

Közöltük a levelet, mert bár nem társulatunkra vonatkozik, érdekelheti tagtársainkat, mint az előbbi közlemény megértésének kulcsa. Ez az epilógus már kétségtelenné tette, hogy a Vierteljahrshefte közleményeiben nem lehet külföldi véleményt látnunk, hiszen nem egyéb az egész, mint a tendenciától mentes ifjú tudósgárda előzetes jelentése. Ezek után mi felmentve érezzük magunkat az alól a kötelesség alól, hogy a közleménnyel érdemlegesen foglalkozzunk. Csak egy rövid megjegyzést. Mi igazán örömmel veszünk *minden* megmozdulást, ami a tudomány és az országunk érdekében történik. De mit várhat a tudomány és az ország azok munkásságától, akiknek prológusa az ország gyalázása gyanútlan külföldi tudósok előtt? És noha magunk is megvetjük a sötétség hatalmát s állunk annyira távol minden politikai érdekhordozástól, mint az akcióba lépő *ifjú gárda*, még sem tudjuk megérteni, miért kellett első életnyilvánításának a rendőrtől való félelem pózában történnie. Ez azonban, mint minden, ami a lelkiismeret körébe tartozik, belső ügy s így az *ifjú gárdának* is kizárólagos ügye.